दशमस्कंधःटवार्थ

दशमस्कन्ध टवार्थ

श्री भा॰ द॰ स॰ १

स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः । अतीतस्कन्धान्ते जातो मनः पितामहादिश्लोकद्वयेन संग्रहेण प्रदर्शितं श्रीकृष्णावतारचरित्रं विस्तरेण शुश्रूषुरिति क्रान्तस्कन्धार्थानुवादपूर्वकं पृच्छति राजा कथित इत्यादिदशभिः तत्र श्लोकसार्धेन स्कन्धार्थमनुवदति सार्द्धेन सोमसूर्ययोस्तु उभयवंश्यजानां चरितं वंशविस्तारस्तेषां परमाद्भुतं चरितं च कथितं १ हे मुनिसत्तम नितरां धर्मशीलस्य यदोः वंशे विस्तरः कथितो मुनानन्तरं यदोर्वंशे अंशेन बलरामरूपेण अवतीर्णस्य यद्वा संकर्षणरूपेणांशेनावतीर्णस्य विष्णोः वीर्याणि नः शंस अत्र विष्णोः भगवतः श्रीकृष्णस्य योगानां प्रवृत्तिरेव महीयसी वीर्याणि रूपाणि कथयस्व अत्र तु नरोत्तमानां सविस्तरं यद्वा यदुवंशे प्रवृत्ती शंस इति विस्तरतः कथय कानि वीर्याणि तत्राह अवतीर्येति यद्यपि पुरूरवादिवंशेषु योगविस्तारः तस्य वीर्याणि तानि दुर्विज्ञेयानि भगवतो भगवत्त्वात् निजसत्तामात्रतया विस्तरेण प्रभवेति भावः अत एव नरवत्लीलया स्थितम् २ अवतारप्रयोजनं तत् लीला चरितं च विस्तरेण वदेत्यभिप्रायेणाह एतदेव तद्वक्तुं सङ्क्षिप्तमाह भूतानि सातु भूतानां भावयन् पितेत्याह यत उक्तप्रकारेण तं विश्व

राजोवाच कथितो वंशविस्तारो भवता सोमसूर्ययोः । राज्ञां चोभयवंश्यानां चरितं परमाद्भुतम् १ यदोश्च धर्मशीलस्य नितरां मुनिसत्तम । तत्रांशेनावतीर्णस्य विष्णोर्वीर्याणि शंस नः अवतीर्य यदोर्वंशे भगवान्भूतभावनः । कृतवान्यानि विश्वात्मा तानि नो वद विस्तरात् २ निवृत्ततर्षैरुपगीयमानाद्भवौषधाच्छ्रोत्रमनोऽभिरामात् क उत्तमश्लोकगुणानुवादात्पुमान्विरज्येत विना पशुघ्नात् ४॥

यत्तद्विश्वमात्मा शरीरं यस्येति वा विश्वात्मा २

ननु विस्तारो बहुत्वमिति चेत् अनन्तविक्रमः इत्युत्तीर्णत्वाह निवृत्ततर्षैरिति उत्तमश्लोकगुणानुवादादित्यस्य प्राधान्याद्यथाः उत्तमश्लोकस्य भगवतो गुणानुवादरूपात्कथासुधामृतात् विरज्येत न कोऽपीत्यर्थः प्रतिपृष्ठे दैवलक्षणं व्यवस्थापयितुं निर्दिशन्नाह निवृत्ततर्षैरिति विषयेष्य तृष्णारहितैर्मुक्तैरपि उपगीयमानात् तथा मुमुक्षूणां भवरोगस्य औषधवत् निवर्त्तकात् विषयिणां श्रोत्रमनोऽभिरामात् अतो हि वृत्तवत्सु इत्थं सर्वेषां स्वादवत्तमं इति भावः श्रोत्रयोः मनसश्चाभिरामात् श्रोत्रमनोऽभिरामं इति भावः उत्तमश्लोकगुणानुवादात् तस्मात् पशुघ्नं हन्तीति पशुघ्नः आत्मघाती केवलं स एव विरज्येत यतः पशुघातिप्रमादिति छेदः तदपवर्गोत्तमस्यापि पेक्षया अयं नयतमश्रवणमत्रेति पशुघ्नतुल्यः पशुहननादिकं यथा न त्यज्यते तथा हत्याहिंसागतेः स वैरिणोः बहुमानेन गुणेषु मुख्यतया प्रकाशमानविषयान्तरप्रवृत्तितया भवदुत्तमश्लोकगुणानुवादात् तेनापि नाभिज्ञः नकुलेनापि पशुघ्नादिति तात्पर्यम् ४ ॥

का ने

भा॰ द॰
श॰ टी॰
२
वर्षा४

...न्नवान्यानि विस्तरात्तानि नो वदेति सामान्यतः पृष्टानि वीर्याणि विशेषतः पृच्छति कस्मादिति चतुर्भिः भगवान्मुकुंदः कस्माद्धेतो
पितुर्वसुदेवस्य गृहान्नंदव्रजं गतः सात्वतांभक्तानांपतिः भगवान् ज्ञातिभिर्गोपैः सह क्व निवासं कृतवान् १० व्रजे मधुपुर्यां च वसन्किमकरो
त् मातुर्देवक्याः भ्रातरं मातुलं मातुरग्रे वा तदर्हणं वधार्हं कंसं कुतोऽवधीत् ११ मानुषं मनुष्यवद्देहं मायया न तु देहं दिव्यमंगलविग्रहमाश्रित्य प
रिगृह्य वृष्णिभिर्यदुभिर्द्वारकायां कति वर्षाणि उवास तु वा न हे विभो तस्य पत्न्यः कति बभूवुः ११ एतदुक्तमन्यदपि यद्यत्सर्वं कृष्णस्य विचेष्टितं हे मु
ने प्रश्नोत्थापनसमये वा पुक्तत्वा न्वितायमम हे सर्वज्ञ सामान्येन कृष्णचेष्टितानि विस्तृतं यथावद्वक्तुमर्हसि १२ प्रायोपविष्टस्याशनाद्यपि पिपासा १ ६५
भ्यामर्दितस्य तव कथं श्रवणे प्रवृत्तिर्न समर्थया न संभव इत्याह नैषेति त्यक्तं उदकं उदकपानं येन तथाभूतमपि मां सोढुमशक्या एषा क्षुन्न बा

कस्मान्मुकुंदो भगवान्पितुर्गेहाद्व्रजं गतः। क्व वासं ज्ञातिभिः सार्द्धं कृतवान्सात्वतांपतिः ९ व्रजे वसन्किमकरोन्मधुपुर्यां च केशवः। भ्रातरं चा
वधीत्कंसं मातुरद्धातदर्हणं १० देहं मानुषमाश्रित्य कति वर्षाणि वृष्णिभिः। यदुपुर्यां सहावात्सीत्पत्न्यः कत्यभवन्प्रभो ११ एतदन्यच्च स
र्वं मे मुने कृष्णविचेष्टितं। वक्तुमर्हसि सर्वज्ञ श्रद्दधानाय विस्तृतं १२ नैषातिदुःसहा क्षुन्मां त्यक्तोदमपि बाधते। पिबंतं त्वन्मुखांभोजच्यु
तं हरिकथामृतं १३ सूत उवाच एवं निशम्य भृगुनंदन साधुवादं वैयासकिः स भगवानथ विष्णुरातं। प्रत्यर्च्य कृष्णचरितं कलिक
ल्मषघ्नं व्याहर्तुमारभत भागवतप्रधानः १४ श्रीशुक उवाच सम्यग्व्यवसिता बुद्धिस्तव राजर्षिसत्तम। वासुदेवकथायां ते यज्जाता नैष्ठिकी

२

बाधते न हेतुं यदन्नात्तानं विशिष्टं नष्टे त्वन्मुखांभोजाच्च्युतं गलितं हरिकथैवामृतं पिबंतं मां इत्यन्वयः १३ इत्थमापृष्टो भगवान् शुकः कृष्णच
रितं विस्तरतः कथयितुमारभत इत्याह सूतः एवमिति हे भृगुनंदन शौनक इत्थं इमं साधोः परीक्षितः साधुवादं प्रश्नरूपं निशम्य भगवान् व्यासपु
त्रः शुकः ततो विष्णुरातं परीक्षितं प्रत्यर्च्य प्रशस्य मिलितं तत्कालिकस्य सर्वस्य पूजनं कृत्वा तां च कलिकालकृतपापघ्नं [illegible] भगवतश्चरितं व्याहर्तुं विस्तरतो
वक्तुमेकादशस्कंधपर्यंतेनैव शुकः आरभत आरेभे शुकश्चेत्तद्दिव्यमिप्रायेण तं विशिनष्टि भागवतप्रधानः भागवतेषु भगवत्स्वरूपगुणाद्यनुसंधा
मेवपश्य नैष्ठिकत्वं प्रयोजनं यस्य तथाभूतः १४ तावत्प्रत्यर्थोऽमाह सम्यगिति द्वाभ्यां हे राजर्षिसत्तम बुद्धिः सम्यग्व्यवसिता निश्चिता हेयोपादेयविवे
नैष्ठ कयुक्तेत्यर्थः कुत एतज्ज्ञातमित्यत्राह यद्यस्माद्वासुदेवकथायामेव तव मतिर्नैष्ठिकी निष्ठायुक्ता वासुदेवकथाश्रवण एव परिनिष्ठि

वदतां४
ताम
२

कोसौ न त्वलंउपकारः यदभिज्ञानात्तत्कथानुवादान्न विरज्येत बहुषु भगवदवतारतच्चरितेषु सत्स्वपि किं विशेषेण कृष्णावतारतच्चरितादिकं पृच्छसीत्यत्रा
ह पितामहा इति त्रिभिः अमरंजयैर्देवानपि जेतृभिः समरे भीष्मादिभिरतिरथैरेव तिमिंगिलैर्हेतुभिर्दुःखेनात्ययो यस्य तं पारं गंतुमशक्यं कौरवाणां सैन्यमेव सागरं यो
भगवानेव प्लवस्तारणसाधनं येषां ते मम पितामहाः युधिष्ठिरादयः गोष्पदतुल्यं कृत्वाऽतरन् स्म पारं जग्मुः किल श्लोकद्वये यच्छब्दद्वयोर्वीर्याणि तस्ये
त्यन्वयः ५ किंच द्रौणेरश्वत्थाम्नोऽस्त्रेण तन्मुक्तब्रह्मशिरोनामकेन विप्लुष्टं दग्धं इदं मदंगं मच्छरीरं कुरूणां पांडवानां च संतानस्य बीजं प्रवर्तकं वंशधर यो
पि स्वस्यैव वंशस्थत्वात्कुरुपांडवसंतानबीजं इत्युक्तं योजुगोप रक्षितवान् अतः शरणं गताया मम मातुरुत्तरायाः कुक्षिं प्रविष्टः आत्तं धृतं च कं सुदर्शनं येन तथा
भूतः स पितामहप्रभृतीनां मम स्वस्यैतेषां मतिविष्टुपरित्राणेन एवं पांडवादीनां तस्य महोपकर्तुर्गुणानुवादात्कथमहं विरज्येयमिति भा
वः ६ यत एवमतो हि विष्णोरखिलदेहभाजामंतर्बहिः पुरुषकालरूपैर्मृत्युं च प्रयच्छतः देवैतानां कालीयदमनादीनां च वाकुल्पादि दुच्चेचनं देवकीतनाका

मूल

पितामहा मे समरेऽमरंजयैर्देवव्रताद्यातिरथैस्तिमिंगिलैः दुरत्ययं कौरवसैन्यसागरं कृत्वाऽतरन्वत्सपदं स्म यत्प्लवाः ५ द्रौण्य
स्त्रविप्लुष्टमिदं मदंगं संतानबीजं कुरुपांडवानां जुगोप कुक्षिं गत आत्तचक्रो मातुश्च मे यः शरणं गतायाः ६ वीर्याणि तस्याखिलदेह
भाजामंतर्बहिः पूरुषकालरूपैः प्रयच्छतो मृत्युमुतामृतं च मायामनुष्यस्य वदस्व विद्वन् ७ रोहिण्यास्तनयः प्रोक्तो रामः संकर्षणस्त्व
देवक्या गर्भसंबंधः कुतो देहांतरं विना ८ ॥

लात्मकैः रूपैः शरीरैः तच्चांतःपुरुषरूपेणामृतममरणं स्थितिं प्रयच्छतः स्थितिर्मोक्षो वा यथे:
च्छाविचारदिः कालरूपेण मृत्युं संप्रयच्छतः विनाशहेतोरित्यर्थः समस्तजगत्कारणस्येश्वरस्य कारणत्वेपि यदुनिकारणस्यैव वस्तुतो न्यूनत्व
श्रवणोद्यानेसच्च श्रवणमननादिपर्वतत्वान्नविषयमधुसूदनामाश्रोतिशापनायाखिलदेहभाजां इत्याद्युक्तं अन्तर्यचे सत्तांतर्वे भूत
स्य कथं मनुष्यत्वाप्रतिरिंसता विशिनष्टि मायया मनुष्यस्य संकल्पज्ञानेन मनुष्यस्वरूपं न मनुष्यस्य वा तस्य श्रीहरेस्तद्वीर्याणि वदस्व
कामस्य भाषणोपसंभावेस्यादिसत्त्वेन वदेत्यर्थः ७ अंशेनावतीर्णे सोंऽशश्चारित्रमपि कथमित्याशंक्य पृच्छति रोहिण्या इति तत्र देवक्यां जन्मश्रुतिरोहि
ण्यास्तनयं इति संकर्षणः भगवदंशावतारस्य बलरामः रोहिण्यास्तनयः स्मृतः तथा तस्य देवकीगर्भसंबंधश्च स्मृतः त्वया न वमे द
ति शेषः तदेतद्दुर्घटं देहांतरं विनैवैकेन देहेनैव तत्सुकथोभे तोरभवत् ८ ॥

भा॰पू॰
टी॰
३

कायेो गोरित्यत्राह पुरैवेति सईश्वराणामप्यीश्वरो भगवान्स्वसंबंधिन्या कालाख्यया शौर्यपराक्रमात् पुरुषविशेषणम्
न यावत्तावदुर्व्या भूमेर्भारं क्षपयन्निरसितुं इतिभावः अधिया यावच्चरेद्भुवि तावद्भवद्भिरंशैर्यदुषूपजन्यतामित्यर्थः २२ तथाच वसुदेवगृहे भगवान्
पराख्यः पुरुषः प्रकृतिपुरुषविलक्षणः साक्षाज्जनिष्यते अवतरिष्यति न कपिलादिवज्जीवान्तरावेशात् तेनावतरिष्यति किंवदवस्करैवे
त्यपि प्रायेणैतस्मादिदमुक्तं तस्य जनिष्यमाणस्य परमपुरुषस्य प्रियार्थं परिचर्यार्थं कीडार्थमितियावत् सुराणां स्त्रियोपि संभवन्तु किमुपुं
सांसत्वोमेतस्यर्थः २३ तथाऽनन्तांशोपि तस्य भगवतः आदेशात्तन्मात्रसंपुत्रं रोहिण्याः कलत्वं तोगर्भरोहिण्याः संभवतु किमर्थं तस्माद् हेतुः
पयोदात्मभावेन तौ रुद्रहरिनाम्ना वामविष्णुस्वरूपविरहितस्यास्मादिति तपोऽयं सर्वावस्थानापयोः अतएव नोपि तपोऽपि नगोचरिण्याः कलत्वमपि ।

पुरैव पुंसावधृतो धराज्वरो भवद्भिरंशैर्यदुषूपजन्यतां स यावदुर्व्या भरमीश्वरेश्वरः स्वकालशक्त्या क्षपयंश्चरेद्भुवि २२ वसुदे
वगृहे साक्षाद्भगवान्पुरुषः परः जनिष्यते तत्प्रियार्थं संभवन्तु सुरस्त्रियः २३ वासुदेवकलानन्तः सहस्रवदनः स्वराट् अग्रतो भविता देवो हरेः प्रियचिकीर्षया २४ विष्णो
र्माया भगवती यया संमोहितं जगत् आदिष्टा प्रभुणांशेन कार्यार्थे संभविष्यति २५ श्रीशुक॰ इत्यादिश्यामरगणान्प्रजापति
पतिर्विभुः आश्वास्य च महीं गीर्भिः स्वधाम परमं ययौ २७ शूरसेनो यदुपतिर्मथुरामावसन्पुरीं माथुराञ्छूरसेनांश्च वि
षयान्बुभुजे पुरा २८॥

निर
त्ययिष्यामि प्रायः २४ तथा विष्णोर्मायया याकाश्यां यया मायये दं जगच्चेतनवर्गः संमोहितं सापि
भगवती स्वमायाधिष्ठात्री देवता प्रभुणार्थं तत्र भगवता दिष्टा सती तस्य कार्यार्थे यशोदाजठरे संभविष्यते २६ इत्येवंभ
गवतोक्तं वेदेन ब्रह्मणामरस्याधिष्ठ्य प्रजापतीनां दक्षादीनामपि पतिर्विभुः ब्रह्मा गीर्भिर्मह्या आसांत्वयित्वा परमं श्रेष्ठं स्वधाम स्वलोकं
ययौ २७ तदेवमवतारनिमित्तमुपपादितमथावतारप्रकारं पितुर्गेहात् व्रजगमनविनिमित्तेच यदुपपादयितुं तदुपोद्घातमुपक्रमते शूरसेना
इत्यसेनेत्यादिना पाठद्वयं प्रसमाप्ति शूरसेनस्य यदूनां पतिः शूरसेनो राजा मथुरां पुरीमधिवसन्मथुरान् शूरसेनांश्च
विषयान्देशान्बुभुजे तत्रस्थो भोगान्बुभुजे इत्यर्थः मथुपालनं चक्रे इतिभावः अत्रैव वनस्थान्नप्रत्याख्यातेः इति २८

राम
३

किं तत् कुरुक्षेत्रात् मोक्षलोकात् वासुदेवकथायाः प्रश्नः श्रीमद्भुः शृणोति कान्तकारं यङ्कं तञ्श्रोतं श्वेति मङ्गा प्रतिवक्ताचैकेन
वभायं इत्यादि प्रायेण वक्तारं यङ्कं इत्येक वचननिर्देशः श्रोतव्यमित्युक्तं प्रिय इति वक्तव्यवचनं निर्देशः यथा तस्य वासुदेवस्य पादसलिलं गांग
मं भः शृणोति तत्र च पवित्रीकरणं मोक्षहेतुः तत्र एतद्वयं पवित्रीकरणं त्रयाणां तत्रासंभवात् यथा गांगं सलिलमुपस्पृशन्तं तत्पितरं पितामहं च
नाति तद्वदितिदृष्टान्ता मिथः यथा तस्य पादसलिलमुपस्पृशं तमेकमेव कुरु पुण्यमिति तथा तत्कथाप्रश्नः पुनाति पितृश्रोतीति प्रति रूपं दृष्टा
वा५ लौकिमितः १६ तमिस्त्रप्रस्य श्रीवत्सारभमतीति वीर्याणि विस्तरतो विवक्षुस्तावदवतारनिमित्तं स्वयंभूप्रार्थनामुपपादयति चतुर्भिः भूमि
रिति दृप्ताः क्षितानृपवदवभासमाना ये दैत्यास्तेषामनीकानां सेनानां शतानां महातैर्भरिणा रोत्तरं पतितवधिकभारेणाक्रान्ता पीडिताम्

वासुदेवकथाप्रश्नः पुरुषांस्त्रीन्पुनातीति वक्तारं यङ्कं श्रोतॄंस्तत्पादसलिलं यथा १६ भूमिर्दृप्तनृपव्याजदैत्यानीकशतायुतैः आ
क्रान्ता भूरिभारेण ब्रह्माणं शरणं ययौ १७ गौर्भूत्वाश्रुमुखी खिन्ना क्रन्दन्ती करुणं विभोः उपस्थितान्तिके तस्मै व्यसनं स्वमवोचत १८ ब्र
ह्मा तदुपधार्याथ सह देवैस्तया सह जगाम सत्रिनयनस्तीरं क्षीरपयोनिधेः १९ तत्र गत्वा जगन्नाथं देवदेवं वृषाकपिं पुरुषं पुरुषसू
क्तेन उपतस्थे समाहितः २० गिरं समाधौ गगने समीरितां निशम्य वेधास्त्रिदशानुवाच ह गां पौरुषीं मे शृणुतामराः पुनर्विधीयतामा
शु तथैव मा चिरं २१॥
निर्ब्रह्मालं चतुर्मुखं शरणं ययौ २७ तद्वृत्तं प्रपञ्चयति गौर्भूत्वा गोरूपं विधाय एवं खिन्ना दीना अश्रूणि मुखे यस्यास्त
था भूता करुणं यथा तथा क्रन्दन्ती विभोर्ब्रह्मणोन्तिके समीपे उपस्थिता स्तुवंतो मम नेदुःखं तस्मै ब्रह्मणे स्वमात्मीयं व्यसनं चाविज्ञापयामास १८
ब्रह्मा तदुपधार्य सम्यक् ज्ञात्वा अथ देवगणैस्तया भूम्या च सह सत्रिनयनः सरुद्रः क्षीरसागरस्य तीरं जगाम १९ त
त्र तीरे गत्वा समाहितः ब्रह्मा जगन्नाथं परमपुरुषं वृषाकपिं श्रीविष्णुं पुरुषसूक्तेन तस्तुष्टाव स्तुतिमवैकं निरस्याविर्भावः २०
तथाच गगने समीरितां गिरं समाधौ निशम्य वेधास्त्रिदशान् सुरानुवाच तदेवाह गां मत्स्यादिभिः पञ्चभिः हे
अमराः सुमनसो मया पौरुषीं गिरं मत्तः शृणुत यथा नेपुर्याऽपि तथैव ब्रुवे विधीयतां क्रियतां चिरं विलं
बं माकार्षीत् २१॥ पराम२

भा॰ द॰
पू॰ टी॰
४

4

उक्तिमेवाह नवभिः श्लाघनीयेति ॥ हे शूर श्लाघनीया गुणा यस्य भोजानां भोजवंश्यानां यशस्करो निजकरो त्वं वदतीति तथा सति भगवान् एवं भूतत्वात् उक्तिमेवाह नवभिः श्लाघनीय इति । मृत्युरिति निदानभूतत्वात् तेनाभिभूय हन्याः इत्यर्थः उद्वाहमहोत्सवे शिशुप्रवेशसमये तत्रापि भगिनीं हन्याः ३७ मृत्युरिति तत्तदेहेन सह जायते । मृत्युः देहेन सहैव जायते उत्पत्तिसमय एव कालमात्रमपेक्ष्यत इति भावः अत एवाह हे वीर जन्मवतां प्राणिनां देहेनैव सह मृत्युर्जायते मृत्युश्चायं देहसमसमारम्भानुवर्तते एव किन्तु कालमात्रमपेक्ष्यत इति भावः अतएवाद्य वाब्दशतान्ते वा कल्पान्ते वा प्राणिनां मृत्युर्ध्रुव इत्यर्थः ३८ न चैवं सति जीवस्य शरीरमस्तु मृत्युग्रस्त इत्याह । देहकल्पान्तरं कल्पान्तरं तांस्तान् प्राणिनो मृत्युर्जिघांसति परिहार्य इति यावत् ३८ न चैवं सति देही तद्देहस्थो जीवः कर्मवशानुगः प्राचीनकर्मवशप्राप्तशरीरे चेतनरेव विधेयत्वेन यात् देहे पञ्चत्वं मरणमापन्ने प्राप्ते अनु पश्चात् सति देही तद्देहस्थो जीवः कर्मवशानुगः प्राचीनकर्मवशप्राप्तशरीरं तत्र स्थापनत्वं लभ्यत्वात् एवं विधं जन्म मृत्युसंपाद्यता मनुप्राप्नः कर्मानुगः शरीरान्तरं प्राप्यैव प्राक्तनं वपुः त्यजते कर्मानुगामी शरीरान्तरस्य पत्नी लभ्यत्वात् एवं विधं जन्म कर्मसंपाद्य स्वशरीरस्य नित्यत्वं नास्ति तादात्विकं मरणभयं भगिनीप्राणपरित्राणेन परिहर्तव्यम् ॥

वसुदेव उवाच ॥ श्लाघनीयगुणः शूरैर्भवान्भोजयशस्करः । स कथं भगिनीं हन्यात् स्त्रियमुद्वाहपर्वणि ॥ ३७ ॥ मृत्युर्जन्मवतां वीर देहेन सह जायते । अद्य वाब्दशतान्ते वा मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः ॥ ३८ ॥ देहे पञ्चत्वमापन्ने देही कर्मानुगोऽवशः । देहान्तरमनुप्राप्य प्राक्तनं त्यजते वपुः ॥ ३९ ॥ व्रजंस्तिष्ठन्पदैकेन यथैवैकेन गच्छति । यथा तृणजलूकैवं देही कर्मगतिं गतः ॥ ४० ॥

इति भावः ३९ देहान्तरमनुप्राप्तत्वे तस्यैव दृष्टान्तमाह व्रजन्निति इयं प्रसिद्धा तृणजलौका तृणगत कीटविशेषः स यथा व्रजन् गन्तुमुद्युक्तः एकेन पदा तिष्ठन् एकेन पादेन वृक्षान्तरं प्राप्य पश्चात् पादं त्यजति व्रजन्निति इत्यं प्रसिद्धा तृणजलौका तृणगतकीटविशेषः स यथा व्रजन् गन्तुमुद्युक्तः एकेन पादेन तिष्ठन् स्थलं मवलम्बयन्नेवैकेन पदे पदं गच्छत्येवं देही जीवो पि पञ्चत्वमापन्ने देहे त्यजत्कर्मगतिं कर्मजन्यं शरीरं गतो धिष्ठितः प्राक्तनं वपुस्त्यजतीत्यर्थः अत एव जीवस्य कथं पञ्चता माप्तस्मात् देहमधिष्ठित एव पूर्वदेहान्तरादिष्टात्तत्वमितिन विरोधः यद्वा देहान्तरप्राप्तश्चैवापक्रमेन्द्रियप्राणादिप्रापणपूर्वकत्वाद्देहान्तरप्राप्तेः स्मृतिस्तज्ज्ञानकारणं देहान्तरादिष्टात्तत्त्वमिति न विरोधः यद्वा देहान्तरप्राप्तत्वेन्द्रियप्राणादिप्रापणपूर्वकत्वाद्देहान्तरप्राप्तेः इत्यर्थः पूर्वकमेव पूर्वदेहपरित्यागे दृष्टान्तस्तृणजलूकाख्याय यथैवमनुगन्तव्या जीवदशायामपि मृतप्राय इव तस्मिन् जीवतीति तस्य एव व्रजन्निति यथैकेन पादेन व्रजन् गच्छन् पुरुषः पुनरेकेनैव तिष्ठन्नेव गच्छति तद्वज्जीवन्नपि पुरुषः पुनर्मृतप्राय एव सन् जीवतीति तस्य एव व्रजन्निति तिष्ठन्नेव प्रविदेशं त्यजतीति व्रजंस्तिष्ठन्निति पत्त्वनिर्देशः यथाशब्दद्वयं च ४० तृणजलूका विद्यमानशरीरे एव गन्तव्यदेशमवष्टभ्यैव प्रविदेशं त्यजतीति

ति

रम
४

यतः शूरसेनो राजाभवत् ततः सा मथुरा सर्वेषां यादवभूपालानां राजधानी बभूव यत्र च यस्यां हरिर्भगवान् नित्यं संनिहितः आविर्भविष्यन् वा इति भावः २८ कदाचित् तस्यां पुर्यां शौरिः शूरसेनसुतो वसुदेवः कृतविवाहः देवक्याः सूर्यया नवोढया भार्यया सह प्रयाणे स्वगृहं प्रयातुं रथमारुरोह २९ तत उग्रसेनस्य सुतः कंसः भगिन्या देवक्याः प्रियं कर्तुमिच्छया स्वयं रौक्मैः रथशतैः परिवृतोऽपि नीरथवाहानामश्वानां प्रग्रहान् जग्राह ३० तदा देवकः उग्रसेनभ्राता दुहितृवत्सलः दुहितरि गर्भीभूते इति दुहितृवत्सलत्वात् दुहित्रे देवक्यै पारिबर्हं यौतकं प्रायच्छत् प्रयाणकाले दातुं दर्शयति हेममालिकानां गजानां मत्तानां चतुःशतं अश्वानां सार्धं पंचसहस्राणि सहितं मथुरां

राजधानी ततः साभूत् सर्वयादवभूभुजां मथुरा भगवान् यत्र नित्यं सन्निहितो हरिः २८ तस्यां तु कर्हिचिच्छौरिर्वसुदेवः कृतोद्वहः देवक्या सूर्यया सार्धं प्रयाणे रथमारुहत् २९ उग्रसेनसुतः कंसः स्वसुः प्रियचिकीर्षया रश्मीन् हयानां जग्राह रौक्मै रथशतैर्वृतः ३० चतुःशतं पारिबर्हं गजानां हेममालिनाम् अश्वानामयुतं सार्धं रथानां च त्रिषट्शतम् ३१ दासीनां सुकुमारीणां द्वे शते समलंकृते दुहित्रे देवकः प्रादाद्याने दुहितृवत्सलः ३२ शंखतूर्यमृदंगाश्च नेदुर्दुन्दुभयः समम् प्रयाणप्रक्रमे तावद्वरवध्वोः सुमंगलम् ३३ पथि प्रग्रहिणं कंसमाभाष्याहाशरीरवाक् अस्यास्त्वामष्टमो गर्भो हन्ता यां वहसेऽबुध ३४ इत्युक्तः स खलः पापो भोजानां कुलपांसनः भगिनीं हन्तुमारब्धः खड्गपाणिः कचेऽग्रहीत् ३५ तं जुगुप्सितकर्माणं नृशंसं निरपत्रपम् वसुदेवो महाभाग उवाच परिसान्त्वयन्

रथानां तु त्रिषट्शतं तथा याने गमनसाधनैः सह दासीनां सुकुमारीणां समलंकृते द्वे शते ३१ ३२ हेतावद्वरवध्वोः प्रयाणप्रक्रमे मंगलार्थं शंखादीनि ऊर्ध्वं यथा समं युगपन्नेदुः ३३ नद्यां सुमंगलमिति क्रियाविशेषणं वा ३३ ततो मार्गे पथि प्रग्रहिणं हयरश्मिधरं कंसं सम्बोध्य अशरीरिणी वाक् आह उवाच स्वतामेवदर्शयति अस्या इति यां भगिनीं प्रियचिकीर्षया वहसे सेयं प्रायशः अस्या अष्टमो गर्भः त्वां हन्ता हे अबुध इति ३४ इत्युक्तः भोजानां कुलपांसनः कुलाधम इति यावत् खलो मलः पापात्मा कंसः तथा भ्रातृत्वात् खड्गपाणिः सन् तथाभूतो भगिनीं हन्तुमारब्धः तदर्थं कचे केशेषु अग्रहीत् ३५ जुगुप्सितं निन्दितं कर्म यस्य तं नृशंसं क्रूरं निरपत्रपं निर्लज्जं कंसं परिसान्त्वयन् वसुदेवो महाभाग उवाच

दैवमदृष्टं कर्म तेन चोदितं तदनुगुणं प्रवृत्तं विकारा
किमपि प्रपद्यते इत्येतदेव विवृण्वन् तदेव जीवस्य उत्पत्तिर्नामेत्याह यत इति
त्मकं संकल्पविकल्परूपविकारं स मनो मायारचितेषु सत्वादिगुणत्रयात्मकप्रकृतिपरिणामरूपेषु पंचसु गुणेषु शब्दादि विषयेषु मध्ये
यतो यतो धावति यं यं विषयं स्मरतीति तं तमेव प्रपद्यमानमनुप्रविष्टः तेन सह जायते इयमेव जीवस्योत्पत्तिरिति भावः यं यं वापि स्मरन्भा
वं त्यजत्यन्ते कलेवरं तं तमेवैति कौंतेय सदा तद्भावभावित इति भगवदुक्तेरिति भावः ४२ तेन सहजन्मरूपोपाधिप्रयुक्तमेव जीवस्य देवमनु
ष्यत्वादिरूपनानात्वं वस्तुतस्तु सर्वत्र शरीरेषु ज्ञानैकाकारत्वेनावतिष्ठत इति सदृष्टांतमाह ज्योतिरिति यथा अदः अंतरिक्षस्थमेकरूपमेव सूर्यादिज्यो
तिरुदकेषु पार्थिवेषु पृथिवीपरिणामरूपेषु दर्पणादिषु च प्रतिबिंबितं सत् समीरस्य वायोर्वेगेनानुगतमनुवृत्तं सद्विभाव्यते समीरवेगशब्दो
ऽल्पत्वमहत्वाद्युपाधिगतधर्मोपलक्षकः विविधं भाव्यते वृद्धिह्रासादिभाक्त्वेन भाव्यते स्वतो ह्यविकारीति भावः एवमसौ पुमान्जीवः स्वतो देव

यतो यतो धावति दैवचोदितं मनो विकारात्मकमाप पंचसु गुणेषु मायारचितेषु देह्यसौ प्रपद्यमानः सह तेन जायते ४२ ज्योति
र्यथैवोदकपार्थिवेष्वदः समीरवेगानुगतं विभाव्यते एवं स्वमायारचितेषु देह्यसौ गुणेषु रागानुगतो विमुह्यति ४३ तस्मान्न कस्य
चिद्द्रोहमाचरेत्स तथाविधः आत्मनः क्षेममन्विच्छन्द्रोग्धुर्वै परतो भयं ४४ ॥

मनुष्यादिनानात्वरहितोऽपि स्वमायारचितेषु स्वदेहारंभकमहदादिपरिणामरूपभूतसूक्ष्मार्थेषु गुणेषु गुणपरिणामरूपेषु शरीरेषु रागानु
गतः रागो गुणकृतादिसत्ता तया वासनया लिंगशरीरद्वारा तेष्वनुगतः प्रविष्टः विमुह्यति देवोऽहं मनुष्योऽहमित्येवं नानाविधं मोहं प्राप्नोति यद्यपि दृ
ष्टांते ज्योतिरुदकाद्युपाधौ यथास्थितमेव स्वच्छं देहमपि तत्रानिच्छत्स्वरूपमिति वृष्टिभिः समीरपरिस्पंदनेन विभाव्यते दार्ष्टांतिके तु देहेष्व
वस्थित एव स तु मनसा मुह्यतीति तयोर्वैषम्यं तथापि वस्तुतो नानात्वाभावो पाधिकनानात्वमात्रेण दृष्टांतदार्ष्टांतिकभावो ग्राह्यः ४३
तस्मादस्य स्थितेरेवं विधत्वात्तथाविधवस्तुतत्वाभिज्ञः सः पुमान्नरः स्वस्य क्षेममन्विच्छन्निच्छन् कस्यचिदपि द्रोहं नाचरेन्न कुर्याद्द्वैविचेत
स्यन्कुतश्चिदपि भयमन्यथा तस्य भयमित्याह द्रोग्धुर्वै निश्चितं परतोऽन्यस्मात्भयमित्यर्थः परतः परमेश्वरात् यमात् तद्द्रोग्धुर्भयं वै भय
मस्त्येवेत्यर्थः ४४ एवं सामान्यतो हिताहितं विविच्याथ विशेषेण विवेचयति ॥

छिछोत्तरोत्तरं प्राप्यप्राक्तनं त्यजते उत्तरोत्तरवैशिष्ट्याकारेण उत्तरोत्तरप्राप्त्यसंभवादपि तु विशेष्याकारेणैव उत्तरोत्तरप्राप्तिः प्राक्तनवत्त्याग
श्चातः प्राक्तनकल्याणतरवत्त्यागप्रयुक्तभयशोकोपनिपातसंभावनया तत्परिहारो वक्तव्यः कल्पे इत्यत्र तदनुभवसिद्धं स्वप्नदृष्टं तेन दे
हान्तरप्राप्तिपूर्वकपूर्वदेहत्यागं तत्प्रयुक्तभयाद्यभावं च दार्ष्टान्तिके संगमयति स्वप्नेऽहमिति स्वप्ने यथा दृष्टश्रुताभ्यां दृष्टश्रुतमनोभिलषितलाभार्थं
मनसानुचिन्तयन् संकल्पविकल्पौ कुर्वन् मनोरथेन देहान्तरगमनराज्याभिषेकादिरूपेणाभिनिविष्टचेतनस्तद्दृष्टिर्यस्य तत्प्राप्ततो जीवः ईदृशोऽह
मानदेहसदृशं तत्किमपि विलक्षणं वा किमपि शरीरं स्वप्नमात्रावस्थापित्वेन स्वप्नदृष्टैकानुभाव्यत्वेन च स्वाप्नदेहस्य शयानतुल्यदेहतया चिं
तितुमशक्यत्वात् किमपीत्युक्तं तावत्पश्यति तत्तत्स्मृतिपश्यते अपस्मृतिः शयानदेहविषयस्मृतिरहितश्च भवत्यत एव तत्त्यागप्रयुक्तभयशो
उ ५७ कादिरहितश्च भवति ह्यतिस्वपरोभवसिद्धिं द्योतयति पत्स्यते प्रपद्यते इत्यनेन प्रथमज्ञानेन प्रविश्य ततः स्वरूपेणेति सूचितं एवं दार्ष्टान्ति

स्वप्ने यथा पश्यति देहमीदृशं मनोरथेनाभिनिविष्टचेतनः दृष्टश्रुताभ्यां
मनसानुचिन्तयन्प्रपत्स्यते तत्किमपि ह्यपस्मृतिः ॥ ७ ॥

केऽप्येवं गन्तव्यं इति भावः नहीदानीमस्मदादीनां प्राक्तनदेहत्यागप्रयुक्तभयशोकादिकमुपलभ्यते इति च भावः न च स्वप्नोऽपि शया
नदेहेनैव देशान्तरगमनादिकमनुभवतीति चेत् किमत्र गेहादौ शयानस्य देशान्तरगमनादेरसंभवात् तत्तदवस्थामात्रावस्थापि त
दृष्टमात्रानुभवाद्देहान्तरेणैव तदनुभवः एकार्थे दृष्टान्ते भेदसत्त्वं दार्ष्टान्तिकपरं तदयमर्थः स्वप्ने देशान्तरगमनादिमनोरथाभिनिवि
ष्टचित्तो जीवः यथेदृशं शयानदेहवदात्माभिमानविषयं स्वप्नदृश्यमानानुभाव्यफलं प्रणष्टपुण्यकर्मानुगुणपरमपुरुषसंकल्पस्तावत्काल
मात्रावस्थापि स्वप्नदृष्टैकावगम्यदेहरूपं पश्यति ज्ञानवाराधिष्ठितज्ञानवाराधिष्ठाय देशान्तरगमनराज्याभिषेकपरिच्छेदादीननुभवती
ति भावः अपगतशयानदेहस्मृतिर्यस्य तथाभूतश्च भवति तत्र भयादिसंभावनाप्रयुक्तभयादिरहितश्च भवति आराध्यस्य तथ्यस्यैव एवं दृष्ट
श्रुताभ्यां इति तदर्थ्यं खलु श्रीहृदि कं सुखं प्रतीतं प्राक्तनवत्त्वविषयस्मृतिरहितः स्वरूपेणाविशतीत्यर्थः सात्त्विकं ताभ्यां तदर्थं म
नसानुचिन्तयन् किमपि कर्मानुगुणं मोक्षरसदृष्टं किमपि शरीरं स्थानयत्नं अपस्मृतिश्च भवति प्रथमज्ञानवाराधिष्ठाय प्राक्तनवत्त्वविषय

भा० द०
पू० टी०
६

वि२

यद्यपि कस्यचिद्विषये एवं स्यात्तथापीयं मतिज्ञा न तु व्याप्तिनदिष्टस्तमात्मानं तिज्ञापरतंत्रं तस्य कर्माधीनत्वेन पुरुषाधीनत्वाभावादिति सदृष्टान्तमभ्यवस्यति अग्नेरिति योगवियोगशब्दाभ्यां प्राप्तिविलंबौ समलौ + मत्य + व दित्ते दारुणा हेतुना रतोयिष्याग्नेर्दारुविमोगयोगलो दृष्टत्वं सकाशाद्विलंबो यो प्राप्त्यो निमित्तकारणं महृष्टतो यजमानात् दृष्टादन्यन्नास्ति एवं जंतो जीवस्य शरीरसंयोगवियोगयोर्दृष्ट दृष्टतः कर्मणोऽन्योऽविभाव्यः मत्प्रतिज्ञामात्रं न हेतुः किंतु तेषां कर्मैवेति भावः ५१ एवं यावदात्मनिदर्शनमात्मात्मबुद्धिः निदर्शनं तस्याः प्रसरः यावद्बुद्धिप्रसरं विमृश्य निश्चित्य शौरिर्वसुदेवस्तं पापं पापबुद्धं कंसं बहुमानपुरःसरं बहुमानपूर्वकं पूजयामास सत्वेन विमृष्ट हृष्टमर्थितसम्मतीचकार ५२ तदेव दर्शयितुं पूजोपयुक्तं वाक्यमाह स्मा प्रहृष्टेति अंतर्भावितण्यर्थोऽत्र हसिः प्रहृष्टं विकासितं वला

अग्नेर्यथा दारुवियोगयोगयोरदृष्टतोऽन्यन्न निमित्तमस्ति एवं हि जंतोरपि दुर्विभाव्यः शरीरसंयोगवियोगहेतुः ५१ एवं विमृश्य तं पापं यावदात्मनिदर्शनं पूजयामास वै शौरिर्बहुमानपुरःसरं ५२ प्रहृष्टवदनाम्भोजो नृशंसं निरपत्रपं मनसा दूयमानेन प्रहसन्निदमब्रवीत् ५३ वसुदेव उवाच न चास्यास्ते भयं सौम्य यद्वै साहाशरीरवाक् पुत्रान्समर्पयिष्येऽस्या यतस्ते भयमुत्थितं ५४ शुक उवाच सुस्वसुर्वधान्निववृते कंसस्तद्वाक्यसारवित् वसुदेवोऽपि तं प्रीतः प्रशंस्य प्राविशद्गृहं ५५ अथ काल उपावृत्ते देवकी सर्वदेवता पुत्रान्प्रसुषुवे चाष्टौ कन्यां चैवानुवत्सरं ५६ कीर्तिमंतं प्रथमजं कंसायानकदुंदुभिः अर्पयामास कृच्छ्रेण सोऽनृतादतिविह्वलः ५७ ॥

मन८

वदनांभोजं येन तथाभूतः वसुदेवः दूयमानेन तप्तेन सापदसन्निलज्जं कंसं प्रतीदं वक्ष्यमाणं वाक्यमब्रवीत् ५३ न देवा हनेति हे सौम्य तवास्याः स्त्रियः सकाशान्मनागपि भयं नास्ति किं तु स्याः पुत्रादितिभावः यथेभ्यो स्याः पुत्रेभ्यस्तेन तव भयमशरीरिणी वाणीसमुपस्थितं तान्पुत्रानहं तुभ्यं समर्पयिष्ये दास्यामीति तेन तु त्वं बुजदिमाचा न तु तत्रान्तेऽयमपराधरतिभावः ५४ वंतस्तस्य वसुदेवस्य वाक्यसारविद्वाक्याभिप्रायं जानन्कंसः सुहृदो भगिन्या वधान्निवृत्ते स्थवर्त्तत तत्र वसुदेवोऽपि प्रीतस्तं कंसं प्रशंस्य गृहं प्राविशत् ५५ अथ गर्भधारणयोग्यकाले समुपस्थिते सति सा सर्वदेवतांशत्वात्तत्तुल्या देवकी प्रतिवत्सरमष्टौ पुत्रानेकां कन्यां च सुषुवे ५६ तदा तां वत्सप्रतिज्ञां पालयन्वसुदेवः प्रथमं पुत्रं कीर्तिमन्नामानं पुत्रं कृच्छ्रेण दुःखेन कंसायार्पयामास तत्र हेतुं वदन्विशिनष्टि अनृतादसत्यभाषणाद्भीतो विवि

म८

राम
६

अनुजानन्ती त्वं वात्सल्ये दैन्यपत्रिका तुल्यत्वकल्याणी त्वादिंध्रिमेक्ष्यलेयमवध्याऽन्तरिमां त्वं हन्तुं नार्हसि हन्त त्वान्नर्हतां समुचयितुं सर्वोपयम
ति दीनवत्सलेति ४५ अथ सा समभिः श्लाघनीयेत्यादिना गुणकीर्तनपूर्वकं गुपलालनेन मे दृष्टं हृष्टमयसे च कव चाभिश्च चोद्यमानोऽपि
तथा योगान्तिरन्त्यं च प्रेयमाणोऽपि समं कंसः दारुणः क्रूरः हेतुगर्भमिदं दारुणत्वात्तत्र हेतुः परुषादानरासेसानुवृत्तः अम्सुरस्वभाव
भिजातः हेकोऽस्य नन्यवर्तत तथा योगादिति शेषः तस्य कंसस्य संबंधिनं निर्बंधमभ्येत्य तथा योगात्पंजत्वात्स्थानकडडुभिर्वसुदेवः प्रा
णसमपत्रिं तं कालं प्राप्तमृत्युः प्रति योद्धुं परिरिदं चैवि चिंत्य उपायमिति शेषः तत्कालपरित्यागे इदं वक्ष्यमाणं प्राप्यपद्यत उपायत्वेनाध्य
वस्यत् ४७ विचारपूर्वकं प्रतिपत्तिमेव दर्शयति चतुर्भिः मृत्युरिति उपस्थितो मृत्युर्बुद्धिमतापोह्यो यावद्बुद्धिबलोदयं यथामति यथाशक्ति
चापोह्यपरिहार्यः एवमपि यद्यसौ मृत्युर्न निवर्तेत तर्हि न देहिनोऽपराधोऽस्ति अतः पत्रान्जनिष्यमाणान्मृत्यवे प्रणोपस्थितायकंसाय

एषा तवानुजा बाला कृपणा पुत्रिकोपमा हन्तुं नार्हसि कल्याणीमिमां त्वं दीनवत्सल। ४५ श्रीशुक उवाच एवं सामादिभिर्भेदै
श्चोद्यमानोऽपि दारुणः न न्यवर्तत कौरव्य पुरुषादाननुव्रतः ४६ निर्बन्धं तस्य तं ज्ञात्वा विचिंत्यानकदुंदुभिः प्राप्तं कालं प्रति व्योढु
मिदं तत्रान्वपद्यत ४७ मृत्युर्बुद्धिमतापोह्यो यावद्बुद्धिबलोदयं यद्यसौ न निवर्तेत नापराधोऽस्ति देहिनः ४८ प्रदाय मृत्यवे
पुत्रान्मोचये कृपणामिमां सुता मे यदि जायेरन्मृत्युर्वा न म्रियेत चेत् ४९ विपर्ययो वा किं न स्याद्गतिर्धातुर्दुरत्यया उपस्थितो निव
र्तेत निवृत्तः पुनरापतेत् ५०॥
प्रदाय प्रदास्यामीति ज्ञापयित्वा इमां स्त्रियं मोचये सा जु पापि प्रतिज्ञाया दोषं कृपणत्वमाशंक्याध्यवस्य
ति सुता इति यदि सुता मे जायेरन् संभावनायां लिङ् यदि स्यात् मे सुभगः कंसो वा महाजनो यत्नेः एवमेव न म्रियेत तेन मरिष्यति तर्हि पुत्रा
न दास्यामि मम पुत्रोत्पत्तेः कंसावस्थान स्यचपाक्षिकत्वात् तत्रापि प्रतिज्ञानदोषइतिभावः ४९ पाक्षिकत्वमेव संभावयति विप
र्ययः मम पुत्रात्कंसस्य वधस्तपर्वो तस्यावस्थितिर्मपुत्राभावो वा किं न स्यात्तदापि न दोषइतिभावः ननु परोरक्षणात्या ईश्वरस्वतंत्रा
न्नोऽत्यताऽतोऽन्वयएवनिश्चितः न विपर्यय इत्याशंक्याह धातुरीश्वरस्य गतिर्दुरत्यया वीचोनेईश्वरा यात्रा तथा न त्वोपि
दर्श्व्येदिदिपर्ययोपिस्यादितिभावः तत्रोदाहरणमालोच्याध्यवस्यति उपस्थितइति उपमाप्तोपि मृत्युः कश्चिन्निवर्तते यथा मार्कं

भा॰ द॰
पु॰ टी॰
७

देवकीं वसुदेवं च निगडैः श्रृंखलैर्गृहे कारागृहे निगृह्य बद्ध्वा माव्यजनशंकया विष्णुशंकया ऽदेवशंकयेति पाठे स्वपीडाशंकयेति पाठे स्वपीडा
शंकया तयोर्देवकीवसुदेवयोः पुत्रं जातं जातमहन्जघान ६६ निर्घृणः कथमहो लिखन्त्र लोकपरिपाटिं दर्शयति मातरमिति भुवि राजानः प्रा
यशोऽसुतृपाः परप्राणैरात्मप्राणतर्पकाः लुब्धा विषादहरणमात्रान्नविघ्नंतिहि ६७ आत्मानं प्राक्पूर्वजन्मनि विष्णुना हतं महासुरं का
लनेमिं इह तस्मिन्जन्मन्या त्मरूपेण जातं जानन्तारदवाक्याज्जानन्कंसः यदुभिः सह व्यरुध्यत विरोधं कृतवान् ६८ भोजानामंधकानां च या
दवानामधिपं पितरमुग्रसेनं निगृह्य स्वयं महाबलः कंसः शूरसेनान्जनपदान्बुभुजे अपभुक्तवान् ६९ इति दशमे प्रथमः १ यदुभिः

देवकीं वसुदेवं च निगृह्य निगडैर्गृहे जातं जातमहन्पुत्रं तयोरजनशंकया ६६ मातरं पितरं भ्रातॄन्सर्वांश्च सुहृदस्तथा घ्नंति ह्यसुतृ
पो लुब्धा राजानः प्रायशो भुवि ६७ आत्मानमिह संजातं जानन्प्राग्विष्णुना हतं महासुरं कालनेमिं यदुभिः स व्यरुध्यत ६८ उग्रसे
नं च पितरं यदुभोजांधकाधिपं स्वयं निगृह्य बुभुजे शूरसेनान्महाबलः ६९ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे प्रथमो
ध्यायः १ श्रीशुक उवाच प्रलंबबकचाणूरतृणावर्तमहाशनैः मुष्टिकारिष्टद्विविदपूतनाकेशिधेनुकैः १ अन्यैश्चासुरभूपालैर्बाण
भौमादिभिर्युतः यदूनां कदनं चक्रे बली मागधसंश्रयः २ ते पीडिता निविविशुः कुरुपंचालकेकयान् शाल्वान्विदर्भान्निषधान्वि
देहान्कोशलानपि ३ एके तमनुरुंधाना ज्ञातयः पर्युपासते मथुरायां स्थितास्तेऽपि व यज्ञ राधा विदुपते ४ हतेषु षट्सु बालेषु दे
वक्या औग्रसेनिना सप्तमो वैष्णवं धाम यमनंतं प्रचक्षते ५ ॥

(युक्तप्रभातिशयशलकृदेवकी दर्शनोद्विग्नकंसस्यावस्थान प्रकारं गर्भस्थं सव्यरुध्यते येन देवप्रपंचयन् भगवतो देवकीजठरप्रकारं तत्प्रवेशप्र
दिभिरन्यैश्चासुरभूपतिभिर्भूपालैर्बाणादिभिः परिस्थितः कंसः भौमो नरकासुरः बलि मागधो संश्रयो यस्य तथाभूतः वृत्तोति मामयविष्णु
षणं वा मागधोजरासंधः यदूनां कदनमुपद्रवं चकार १ २ तथा तेयदवः केचित्पीडितास्तुर्वीदोनजनपदान्निविविशुरेकेतु ज्ञातयः
तं कंसमनुवर्तमानाः पर्यचरन् ४ तत उग्रसेनिना कंसेन षट्सु देवक्याः पुत्रेषु हतेषु सप्तमो वैष्णवं विष्णोः सं बंधियामतेजोंशइति
यावत् को सौयमनंतं प्रचक्षते सः ५ ॥

२९
७

७ अत्र वरणं त्रिहाय कर्षसमर्पयामासेत्यत्राह किमिति साधूनां दुःसहं दुःखेनापि सोढुमशक्यं किं त्वहितं न किमपि सर्वमपि सुसहमेवेत्यर्थः
७ अत्र विपत्तिं सुसहमेवेति भावः तथा विदुषां स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यज्ञानवतां पुंसां किं त्वपेक्षितं किमपि शरीरतद्बंधादिकमपेक्षितं नास्ती
ति भावः उपेक्षितमिति पाठांतरं तदा विदुषामिति साधूनां विशेषणं कदर्याणां उपेक्षितम् अकार्यं च किमस्ति अन्वयः कदर्यशब्दः क्षुद्रपर्यायः
इदं कंसाभिप्रायकं धृतः स्ववशीकृतः आत्मा मनो यैस्तेषां दुस्त्यजं किं देहतद्बंधादिकं सर्वं सुत्यजमेवेति भावः ५८ दृष्ट्वेति व्यवस्थितिमि
ति भावेक्तः शौरेर्वसुदेवस्य तत्समत्वं सुखदुःखयोः साम्यं सत्ये च व्यवस्थितं निश्चलत्वं च दृष्ट्वा कंसस्तुष्टमना यस्मात् अतः हे राजन् प्रहसन्निदं व
क्ष्यमाणमब्रवीत् ५९ तदेवाह प्रतीति अयं तव कुमारः प्रतियातु गृहं प्रतिगच्छतु ममास्मात्कुमारात् भयं मृत्युभयं नास्ति युवयोरष्टमाद्गर्भात्

किं दुःसहं नु साधूनां विदुषां किमपेक्षितं किमकार्यं कदर्याणां दुस्त्यजं किं धृतात्मनां ५८ दृष्ट्वा समत्वं तच्छौरेः सत्ये चैव व्यवस्थितिं कंसस्तुष्टमना राजन् प्रहसन्निदमब्रवीत् ५९ कंस उवाच प्रतियातु कुमारोऽयं न ह्यस्मादस्ति मे भयं अष्टमाद्युवयोर्गर्भान्मृत्युर्मे विहितः किल ६० शुक उवाच तथेति सुतमादाय ययावानकदुन्दुभिः नाभ्यनंदत तद्वाक्यमसतोऽविदितात्मनः ६१ नंदाद्या ये व्रजे गोपा याश्चामीषां च योषितः वृष्णयो वसुदेवाद्या देवक्याद्या यदुस्त्रियः ६२ सर्वे वै देवताप्राया उभयोरपि भारत ज्ञातयो बंधुसुहृदो ये च कंसमनुव्रताः ६३ एतत्कंसाय भगवाञ्छशंसाभ्येत्य नारदः भूमेर्भारायमाणानां दैत्यानां च वधोद्यमं ६४ ऋषेर्विनिर्गमे कंसो यदून्मत्वा सुरानिति देवक्या गर्भसंभूतं विष्णुं च स्ववधं प्रति ६५॥

देवैर्मम मृत्युर्विहित इति किल शरीरवाचेति शेषः

६० तथेति यं गोलः आनकदुन्दुभिर्वसुदेवः सुतमादाय ययौ किं त्वसतः पापिनोऽनवस्थितचित्तस्य अविदितात्मनः तस्य तद्वाक्यं नाभ्यनंदत
अनवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भयंकर इति न्यायादिति भावः ६१ नंदाद्या इत्यादि सार्द्धश्लोकत्रयमेकान्वयं देवकीरत उभयोर्नंदवसुदेव
योर्ज्ञातयः बांधवाः सुहृदोऽपि देवताप्रायाः तत्तुल्या इत्यर्थः ये तु कंसमनुव्रताः तेऽपि सर्वे असुराः सुरसंघप्राया जाताः अतएव लोकोपद्रवकारि
ताः ६२ ६३ तेन तत्कंसे भूभारायमाणानां पश्चाज्जातानां दैत्यानां भगवत्कर्तृकं वधोद्योगं ततो भगवान्नारदोऽभ्येत्यागत्य कंसाय शशंस कृपया कं
सस्य ६४ ततश्च ऋषेर्नारदस्य विनिर्गमानंतरं कंसो यदून् सुरान् संभवत्स्ववधं प्रति देवक्या गर्भे संभूतं संभविष्यमाणं विष्णुं च ज्ञात्वा ह

भा॰द॰ टी॰ ८

एवमित्थं भगवता संदिष्टाज्ञप्ता योगमाया तस्य भगवतो वचस्तथा वचस्तथेत्योमिति तथैवास्त्विति अंगीकारः पूर्वकं प्रतिगृह्याभिनंद्य तं प्रद
क्षिणीकृत्य महीं प्रविष्टा सती तथैव यथोक्तमकरोत् १५ ततो योगनिद्रया भगवद्योगनिद्रया प्रेरितया यत्तत्कर्षणाद्देवक्या गर्भे रोहिणीं प्रतिप्रणी
ते प्रापिते सति हा इति पौरजना अहो देवक्या गर्भो विस्रंसितः स्रंसनमधःपतनं रेतयान्तु विचुक्रुशुः रुरुदुः १६ ततो भक्तानामभयंकरः भ
क्ताभयंकरो विश्वात्मा भगवानंशभागेन ज्ञानस्येति शेषः सन्मात्रमंगानामस्यादेवता इति देवतात्मा भगवदंशस्वरूपश्रवणाद
नकदुंदुभेर्दशांशत्वेन जातत्वाद्गेति भावः मनसा आविवेश संकल्परूपज्ञानेनाविवेशेत्यर्थः यो मनसि तिष्ठन्निति पूर्वमेवाविष्टत्वाच
गमादंशभागेन संकल्परूपज्ञानेनाविवेशेत्यन्वयः १७ स वसुदेवः पौरुषं भगवत्संबंधि तेजो बिभ्राणः यथा रविस्तथा राजमानः

8

शुक उवाच संदिष्टैवं भगवता तथेत्योमिति तद्वचः प्रतिगृह्य परिक्रम्य गां गता तत्तथाकरोत् १५ गर्भे प्रणीते देवक्या रोहिणीं
योगनिद्रया अहो विस्रंसितो गर्भ इति पौरा विचुक्रुशुः १६ भगवानपि विश्वात्मा भक्तानामभयंकरः आविवेशांशभागेन मन आ
नकदुंदुभेः १७ स बिभ्रत्पौरुषं धाम भ्राजमानो यथा रविः दुरासदोऽतिदुर्धर्षो भूतानां संबभूव ह १८ ततो जगन्मंगलमच्युतां
शं समाहितं शूरसुतेन देवी दधार सर्वात्मकमात्मभूतं काष्ठा यथानंदकरं मनस्तः १९ सा देवकी सर्वजगन्निवासनिवासभूता
नितरां न रेजे भोजेंद्रगेहेऽग्निशिखेव रुद्धा सरस्वती ज्ञानखले यथा सती २०॥

दुरासदो धर्षयितुमभिसंहितुमशक्यः तेजसा युक्तः अभ
भूतानां कंसादीनां दुःखेनापि सोढुमशक्यो बभूव १८ ततः शूरसुतेन निहितं जगन्मंगलं यस्मात्तमच्युतांशः संकल्परूपविज्ञानं यस्य
तं सर्वात्मकं सर्वशरीरकमात्मनोप्यात्मनो व्याप्तमात्मभूतं भगवंतं देवकी दधार जठरे इति शेषः यथा काष्ठा पूर्वा दिक् चंद्रमसं मनस्तः पूर्वोदितमानं
दकरं चंद्रं बिभर्ति तद्वद्वसुदेवापत्यत्वसिद्धये ततो वसुदेवात् पश्चाद्देवकीजठरं प्रविवेशेत्यर्थः पूर्वदिशश्चंद्रस्येव वसुदेवदेवकीजठ
रयोर्मध्ये प्रवेशः सर्वथा इति भावः १९ साथ तस्य रक्षणरूपाद्देवकी सर्वजगत् दाधार भगवतो निवासभूता सती नितरां न रेजे रा
ज यथा भोजेंद्रस्य कंसस्य गृहे अवरुद्धत्वात् शिखा अग्नेः तोपमेयं यथा ज्ञानखलेन स्वदर्शनसतीति निर्दिष्टा सरस्वती उपनिषद्राजते त
द्वत्परमात्मगर्भत्वात् अग्निशिखेवादृष्टांतः तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थित इति श्रुतेः ज्ञानखल इति पाठे वेदविरुद्धज्ञानवती

॥ ९ ॥ रामं ८

देवक्याः सप्तमो गर्भो बभूव कथंभूतः तयोर्हर्षशोकौ विवर्द्धयतीति तथा कंसभयाच्छोक इति भावः ५ ततो भगवान् विश्वात्मा हेतुगर्भमिदं
कंसाज्जातं भयं निजआत्मा नाथो येषां तेषां यदूनां भयं ज्ञात्वा योगमायां स्वमायाधिष्ठात्रीं देवतामादिशदाज्ञापयामास ६ तदेवाह गच्छेत्यादिना
संदिष्टैव इत्यतः प्राकृतेन देहे विभद्रे त्वं गोपैर्गोभिरलंकृतं नंदव्रजं गच्छ तत्र गत्वा किं विधेयं इत्यत्राह नंदस्य गोकुले व्रजे वसुदेवस्य भार्यास्ते ७ त
था अन्याश्च तस्य भार्याः कंसात्संविग्नाभीताः तत्र तत्र विवरे पर्वतबिलादिषु प्रच्छन्ना वसंति ८ अधुना मामकं मदीयं शेषाख्यं धामांशं देवक्या जठरे गर्भ
रूपेणावस्थितं तस्माद्देवकीजठरात्सन्निकृष्य समाकृष्य रोहिण्या जठरे सम्यग्निवेशय यानेन रोहिण्याः तनयः प्रोक्तः इत्यादि श्लोकेन प्र

गर्भो बभूव देवक्या हर्षशोकविवर्द्धनः ५ भगवानपि विश्वात्मा विदित्वा कंसजं भयं यदूनां निजनाथानां योगमायां समादिशत् ६
भगवानुवाच गच्छ देवि व्रजं भद्रे गोपगोभिरलंकृतं रोहिणी वसुदेवस्य भार्यास्ते नंदगोकुले ७ अन्याश्च कंससंविग्ना विवरेषु वसं
ति हि ८ देवक्या जठरे गर्भं शेषाख्यं धाम मामकं तत्सन्निकृष्य रोहिण्या उदरे सन्निवेशय ९ अथाहमंशभागेन देवक्याः पुत्रतां शु
भे प्राप्स्यामि त्वं यशोदायां नंदपत्न्यां भविष्यसि १० अर्चिष्यंति मनुष्यास्त्वां सर्वकामवरेश्वरीं धूपोपहारबलिभिः सर्वकामवरप्रदां ११
नामधेयानि कुर्वंति स्थानानि च नरा भुवि दुर्गेति भद्रकालीति विजया वैष्णवीति १२ कुमुदा चंडिका कृष्णा माधवी कन्यकेति च मायाना
रायणीशानी शारदेत्यंबिकेति १३ गर्भसंकर्षणात्तं वै प्राहुः संकर्षणं भुवि रामेति लोकरमणाद्बलभद्रं बलोच्छ्रयात् १४ ॥

श्लस्योत्तरगतं भवति ९ अथाहमंशभागेन मदंशांशभूतेन संकर्षणेन सह देवक्याः पुत्रत्वं प्राप्स्यामि त्वं तु नंदस्य पत्न्यां यशोदा
यां संभविष्यसि १० सर्वेषां कामानां इष्टार्थानां वराणां च प्रदात्रीं सर्वकामप्रदानामधीश्वरीं त्वां नानाविधैरुपहारैर्नैवेद्यैरन्यैश्च बलि
भिः प्रजाभिर्नरा अर्चयिष्यंति एवं मनुष्याः कामान्वंतीति भावः ११ तथा भुवि तव स्थानानि मंदिराणि नामधेयानि च कुर्वंति करिष्यंति तत्र नामा
नि दर्शयति दुर्गेति सार्द्धेन १२ १३ तथा त्वया देवकीजठरात्संकृष्टो नत एव प्रवृत्तिनिमित्तात्संकर्षणशब्दवाच्यो लोकरमणाल्लोकरंज
नान्निमित्ताद्राम इति रामशब्दवाच्यो बलाधिक्यान्निमित्ताद्बलभद्रशब्दवाच्यं भविष्यति प्राहुर्वदंति यथार्थं तेभ्यो निमित्तेभ्यः तच्छब्दैर्वदह्रि
ष्यंतीत्यर्थः १४ ॥

भा॰द॰
टी॰
९

स्तुतिमेवाह यावदध्यायसमाप्ति तावत् तिथिरूपाः संभावितैर्भेदैर्विशिष्टं स्तुवंति सत्यव्रतमिति सत्यसंकल्पं चानेन प्रतिज्ञातार्थो यथा प्राप्नोति इति लक्षितं सत्यपरं चिरं स्थितं सत्यं सर्वत्र सत्यं दन्तदेवेभ्यः प्राणेभ्यश्च तत्सत् अथ यद्देवाश्च प्राणाश्च तत्सत्यं तदेकया वाचाव्यवह्रियते सत्यमिति श्रुतेः ततः परं विलक्षणं इदं साध्यं अत्र सत्यव्रतत्वादीनि हेतवः कथं सत्यव्रतत्वं तत्राह त्रिसत्यं त्रयः अर्थात् उत्पत्तिस्थितिप्रलयकालाः सत्या यस्य तं प्रकृतिरूपकालत्रयशरीरकमित्यर्थः प्रकृत्याद्यात्मकस्य सर्वस्य जगतः स्वतियोग्यत्वेन सत्यसंकल्पत्वमभिप्रायः वाद्याहत संकल्प इत्यर्थः यतः सत्यव्रतमत एव सत्यस्य योनिं सत्यस्य चिदचिद्वस्तुप्रपंचस्य योनिं कारणं सत्ये निर्विकारे परे व्योम्नि निहितं कर्तारि अधितिष्ठितमित्यर्थः त्रिसत्यं सत्यस्य योनिमिति लीलाविभूतिमत्त्वमुक्तं निहितं च सत्ये इति नित्यविभूतिमत्त्वं एतदुभयं सत्यपरत्वादिहेतुः तथा सत्यस्य सत्यमतोऽपि निर्विकारत्वात् न सेतस्यादिति नेत्यनेत्यर्थः स्यात् नामधेयं सत्यस्य सत्यं इति

७

देवा ऊचुः सत्यव्रतं सत्यपरं त्रिसत्यं सत्यस्य योनिं निहितं च सत्ये सत्यस्य सत्यमृतसत्यनेत्रं सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपन्नाः २७ ॥

प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति श्रुतेः तदर्थं स्तुवन्ति तावत्त्वमिति सत्यं भाष्याद्वर्गत्वात् विस्तरभयान्नालिख्यते ऋतसत्यनेत्रं सत्यमादित्यः असावादित्यः सत्यमिति श्रुतेः ऋतसादश्च यो दृक्शब्दार्थं देवः चंद्रादित्ययोर्नेत्रं प्रकाशितारमित्यर्थः यदादित्ये इति च सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति श्रुतेः यस्यात्मा नेत्रं यस्य तं चक्षुषी चंद्रसूर्यौ इति श्रुतेः यद्वा एवं प्रत्यक्षस्य कर्मणो पूर्वजयो वा तौ ते

सं॰५

प्रत्यक्षमपि तद्वेय तयाएव मनसा तादात्म्यानुगमे सेदिति पण्यक्रमेण तेषां प्रयोगात् तेषामनुष्ठेयं कर्म सत्यमप्यमानमर्थः तयोर्नेतारं सत्यात्मकं स्वरूपेणापि निर्विकारं अनेन प्रधानव्यावृत्तिः एवंभूतं त्वां वयं शरणं प्रपन्नाः प्रपद्यामः इति इति नीतेय स्य प्रतिपादितं तस्मादेतस्माद्वस्तुपरं तु रूपं ब्रह्म लोके तत्त्वतः प्रतीयमानं तेषां परं नास्तीत्यर्थः न तत्त्वमात्रमिति यथा तथा हि सत्यं स्वरूपमिति वैयर्थ्यापत्तेः तदुपपादयति अथेति प्राणाश्चारेति हि देवेभ्यश्च तत्तेभ्योऽपि कदाचित्ज्ञानादि संकोचाभावाय परमात्मा सत्यं निर्विकारं इत्यर्थः नियोनित्यानां चेतनश्चेतनानामिति श्रुतेः तत्संवादः २७ अथ त्रिसत्यत्वमेवोपपादयंति त्रिसत्त्वं जगत् इत्येवं तद्रूप

सम
९

तां प्रभयाजितान्तरां अन्तराणि दिगन्तराणि यस्याः शुचिविद्युद्वत्स्मितं यस्यास्तां भवनं गृहं विरोचयन्तीं देवकीमालोक्य कंसः प्राह उक्तिमेव दर्शयति
एष इत्यादिना इति घोरेत्यतः प्राक्तनेन मम प्राणहरः प्राणान्हरिष्यत्येव स हरिः ध्रुवं गुहां देवकीजठरं श्रितः यदियं देवकी नेदृशी एवं विधप्र
भान्विता नासीदतो न संशयो माश्रितः २१ अर्थतंत्रो देवकार्यप्रयत्नोयं हरिर्मम विक्रमं यथा न निहंतीति तथात्र विषये मया पापेनाप्याशु किं
करणीयं किं घटनीयं यथैनां हन्मीति तर्हि अस्याः स्त्रियः तत्रापि स्वसुः तत्रापि गुरुमत्या गर्भिण्या वधोयं यश आदीनि हंतीति द्व
पयति अनुकूलमित्यायुर्विशेषणं अनुकायमिति पाठांतरं तदा शरीरं यश आदीनि हंतीत्यर्थः २२ स गुरुमतीं हंता यं जीवन्नपि

तां वीक्ष्य कंसः प्रभयाजितान्तरां विरोचयन्तीं भवनं शुचिस्मितां आहैष मे प्राणहरो हरिर्गुहां ध्रुवं श्रितो यन्न पुरेयमी
दृशी २१ किमद्य तस्मिन्करणीयमाशु मे यदर्थतंत्रो न विहंति विक्रमं स्त्रियः स्वसुर्गुरुमत्या वधोयं यशः श्रियं हन्त्य
नुकूलमायुः २२ स एव जीवन्खलु संपरेतो वर्त्तेत योऽत्यंतनृशंसितेन देहे मृते तं मनुजाः शपंति गंता तमोंधं तनुमानिनो
ध्रुवं २३ इति घोरतमाद्भावात्सन्निवृत्तः स्वयं प्रभुः आस्ते प्रतीक्षंस्तज्जन्म हरेर्वैरानुबंधकृत् २४ आसीनः संविशंस्ति
ष्ठन्भुंजानः पर्यटन्पिबन् चिंतयानो हृषीकेशमपश्यत्तन्मयं जगत् २५ ब्रह्मा भवश्च तत्रैत्य मुनिभिर्नारदादिभिः देवैः
सानुचरैः साकं गीर्भिर्वृषणमैडयन् २६ ॥

संपरेतः मृतः प्रायः खलु यः अत्यंतनृशंसितेन अतिक्रूरचेष्टितेन वर्त्तेत तनुमानिनः देहात्माभिमानिनो देहे मृते नष्टेपि
मनुजास्तं शपंति स चांधतमो नरकं ध्रुवं गंता गमिष्यति २३ इतीत्थं घोरतमाद्भावात् समतो वधोद्योगात्स्वयं प्र
भुस्तां हंतुं समर्थोपि निवृत्तः ततः हरेर्जन्म प्रतीक्षन् वैरानुबंधं विशेषाविद्वेषं कुर्वन्नास्ते २४ आसनादिक्रियास्वपि हरिमेव चिंतया
नः जगत्तन्मयं हृषीकेशमयं अपश्यत् २५ तत्र देवकीसन्निधौ नारदादिभिः सानुचरैर्देवैश्च सह ब्रह्मा चतुर्मुखो भवो रुद्रश्च समा
गत्य गीर्भिरुपनिषत्सारकारिणीभिर्वाग्भिः वृषणं कामानां वर्षितारं भगवंतमैडयन् तुष्टुवुः एतेनालिंगवचनं गणादीडे लिङ् नारदा
द्यभिप्रायकं बहुवचनं वृषणमिति पाठे कामवर्षितारं भगवंतमैडयन्नित्यर्थः २६ ॥

स्व

एवंविधत्रिजगदुत्पत्त्यादिकारणत्वेन स्तुत्याप्यकारणं तु श्रेयइति कारणत्वसमन्वितयतत्वेन स्तुत्युपास्यत्वमपि त्वन्निष्ठमेवेत्यभिप्रा
येण स्तुर्वन्ति त्वयीति हे शंभो जाड्यमलसत्त्वथान्निश्रुदसत्त्वमयैध्यान्मस्थानं वियदइति यावत् यस्य तस्मिन्नश्रुदसत्त्वप्यकेदिप
स्थितः अवतारनिपश्रवेण दिपरः उद्दृषावासमाधिनाश्वाविशेषं चेतः येस्तथाभूताः चेतसेकइतिसंधिरार्षः समाधिनात्वय्या
वेशितचेतसो पलेदिता इतिवा महत्त्वसदाचार्येण कर्णधारस्थानीये न कृतेन सोनिधापितेन प्रदर्शितेनतनपादयोतेनपाद्व
मलनपस्तवेनभवाः संसारः स एवाब्धि संगोत्वत्सपदंकुर्वन्ति सदिवसुखेनातितरंतीत्यर्थः २२ नकेवलं तेस्वयमेवगोवत्सपदंकुर्वं
तीत्यभिप्रायेण स्तुवंति स्वयमिति हे शुमन्नित्यादिश्रुतेमव शुभदीतिपाठे शुभद्रवाणेवमितिसमस्तपदं स्वर्गादिस्थानोपेतंभवार्णवं

त्वय्यंबुजाक्षामलसत्त्वधाम्निसमाधिनावेशितचेतसैके त्वत्पादपोतेन महत्कृतेन कुर्वंतिगोवत्सपदंभवाब्धिं
२१ स्वयंसमुत्तीर्य सुदुस्तरंद्युमन्भवार्णवंभीममदभ्रसौहृदाः भवत्पदांभोरुहनावमत्रतेनिधायपाताःस्वद
नुग्रहोभवान् २२ येन्येरविंदाक्षविमुक्तमानिनस्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः आरुह्यकृच्छ्रेणपरंपदंततःपत
न्त्यधोनादृतयुष्मदंघ्रयः २३॥

श्रीपुंडरीकमपिक्रदभ्रमनल्पंसौहृदं त्वद्भक्तिरूपंयेषांतथाभूतास्तेस्वयं समुत्तीर्यत्व
त्पादपोतेनैवस्वतरणः भवतः पदांभोरुहमेवनौस्तामत्रैवनिधाय इयमेवसंसारोत्तारसाधनमस्तीतिप्रदर्श्ययातास्त्वत्पदंप्रा
प्नुवंति विभुर्विश्वपाणिलिनोपक्रांतमत्यैश्वर्येत्वप्रतिपादनमुपसंहरतिएवंसदनुग्रहः साधनामनुग्रहशीलः २२ तलिदि
तरमध्वत्पदांभोरुहनावमवर्तमानानांसमाधिनावेशितचेतसेकइत्युक्तविपरीतानांगतिंवदंतः स्तुवंति यइति हेअरविंदाक्षये
ऽन्येपूर्वश्लोकद्वयोक्तेभ्योऽन्येयेजनाः विमुक्तावयमितिवृथामानिनः त्वय्यस्तभावाद्भक्तिशून्याः हेतोरविशुद्धबुद्धयः येषां
तथाभूताःपरंपदंलोकेश्वमादिरूपमुत्कृष्टस्थानंकृच्छ्रेणप्रयासेनारुह्यापिसुकृतविशेषाद्वैराग्यादिरूपंश्रेष्ठंजन्मप्राप्यापि
इत्यर्थः अनादृतयुष्मदंघ्रयः अनादृतयुष्मदंघ्रयः अनुपासितभवच्चरणाः संतस्ततोधःपतंतिपुनःनीचजन्मानमाप्नु
वंतीत्यर्थः २३ अनादृतयुष्मदंघ्रीणांनकाहिचिदयःपतनमस्तीतिवदंतः संतःस्तुवंति तथेति॥

२०

एकं परं ब्रह्म अयनमाश्रयो यस्य सः द्वे सुखदुःखे फले यस्य त्रयः सत्वादयो गुणा मूलं यस्य चत्वारो रसा धर्मार्थकाममोक्षा यस्य पंचशिफाः जटा उत्तरमूलानि
भूतसूक्ष्मकानि यस्य षडात्मानो ऊर्मयो मनःषष्ठानींद्रियाणि वा यस्य सप्त त्वगसृङ्मांसरुधिरमेदोमज्जास्थिशुक्ररूपा धातव एव त्वचो यस्य अ
ष्टौ हस्तौ पादौ शिरः कंठो वक्षो जठरस्पृष्ठे ते विटपाः शाखा यस्य नव द्वाराणि छिद्रकोटराणि यस्य दश छदः दश प्राणादय एव [illegible] प्राणापान
व्यानोदानसमाननागकूर्मकृकरदेवदत्तधनंजयरूपाः प्राणा एव छदाः पत्राणि यस्य द्वौ जीवपरमात्मरूपौ खगौ पक्षिणौ यस्मिन् स आ
दिवृक्षः प्रवाहानादिः शरीराख्यो वृक्षः एकस्त्वमेवायनमाश्रयो धारको यस्य तथाभूत इति भावः २८ अथ सत्यस्यैव नित्यत्वमुपपादयंति अस
तः परिदृश्यमानस्य चिदात्मकस्य सतो जगतः प्रसूतिः जन्मकारणं त्वमेक एव त्वमेक एवास्य संनिधानं संतिष्ठते यत उपसंह्रियतेऽस्मिन्निति
संह्रियतेऽस्मिन्निति संनिधानं प्रलयाधिकरणमित्यर्थः त्वमेक एवास्यानुग्रहः अनुगृह्णातीति प्रदाने नेस्यनुग्रहः स्थितिकारणं इत्यर्थः

एकायनोऽसौ द्विफलस्त्रिमूलश्चतूरसः पंचविधः षडात्मा सप्तत्वगष्टविटपो नवाक्षो दशच्छदी द्विखगो ह्यादिवृक्षः २८ त्व
मेक एवास्य सतः प्रसूतिस्त्वं संनिधानं त्वमनुग्रहश्च त्वन्मायया संवृतचेतसस्त्वां पश्यंति नाना न विपश्चितो ये २९ बिभर्षि रूपा
ण्यवबोध आत्मा क्षेमाय लोकस्य चराचरस्य सत्वोपपन्नानि सुखावहानि सतामभद्राणि मुहुः खलानां ३०॥

ननु नाद्यसत्यपरः कश्चिन्नानाजीववादमिन्नं पश्यंतीत्यत्राहुः त्वन्माययाऽपहृतं चेतो येषां मतत्वेन विपश्चित अज्ञाः न शब्दोऽयं निषेधार्थकः
तत्र तत्र लोपो नञ इति नलोपाभावः ये अज्ञास्त्वां नानाजीवरूपेणावस्थितं पश्यंतीत्यभिप्रायः पश्यंतीत्युक्तेन द्विजीवविलक्षणं परस्वरूपं
दृश्यते कुतो नानादर्शनं मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययं इति त्वदुक्तेरिति भावः यद्वा एवं सत्वं जगत्कारणत्वमुपपाद्य कार्यको
रणयोरनन्यत्वात्त्वस्य च नानात्वे जडवादं निराकुर्वंति त्वन्माययेति त्वां नानात्वं विशिष्टं जगत्पश्यंतीत्यन्तः पृथक् सिद्धं जगत्पश्यंतीत्य
र्थः २९ त्वमनुग्रह इति स्थितिकारणत्वमुक्तं तच्चावतारैरिति स्वावतारमन्वादिशुभवेषेणेत्यभिप्रायेणाहुः बिभर्षीति अवबोध आत्मा ज्ञान
स्वरूपश्च संबोधनं यद्वाऽवबोधः स्वरूपमात्मा यस्य तथाभूत आत्मावस्थानित सम्पस्तं पदद्वयं यद्वाऽवबोध इति समस्तं पदमवबोधे ज्ञाने स्वरूपे जीवेश्च
रांतरात्मतया वा स्थितस्त्वमस्य चराचरस्य लोकस्य क्षेमार्थं रूपाण्यवताररूपाणि बिभर्षि कथंभूतानि सत्वोपपन्नानि शुद्धसत्व

न चैवं मायिकत्वादिसजातीयत्वप्रसङ्गो नैवेत्याह न नामरूपे इति मनोवचोभ्यां वचसा देववाक्येन तदनुसारेण मनसा चानुमेयस्वभाव
स्य सर्वसाक्षिणः तव गुणकर्मजन्मभिः सह नामरूपे न निरूपितव्ये गुणकर्मजन्मनामरूपाणि इतरसजातीयतया निरूपणीयानि
यतः श्रुत्यप्रमयास्य स्थूलमनण्वप्रक्षुत्वमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तिष्ठन्ति ति कर्तव्यजायमानत्वादिभिरितरसजातीयानि गुणा
दीनि प्रतिषिध्यन्ते यः सर्वज्ञः सर्ववित् परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च यस्य चेतनकर्मवत्त्वे वेदितव्याः बहु
धा विजायते इत्यादिना विलक्षणानामेव गुणादीनां श्रवणात् जन्मकर्म च मे दिव्यमिति यो वेत्ति तत्त्वतः इति वदन्ते चेति भावः यद्यपि
देवादिविलक्षणगुणकर्मादिमत्त्वं तथापि ते वेदक्रियायां प्रतियन्ति ब्रह्मादिना मन्त्ररूपाणि तदतिरत्नमतत्त्वतो यान्ति तथापि
अथापि त्वां वेदावगतयज्ञादिक्रियायां प्रतियन्ति आराधयन्तीत्यर्थः ३७ इन्द्रादिनामरूपेभ्यः स्वाराधारणे नामरूपाणि प्राप्य स्वादिकं वदन्तः

न नामरूपे गुणजन्मकर्मभिर्निरूपितव्ये तव तस्य साक्षिणः मनोवचोभ्यामनुमेयवर्त्मनो देव क्रियायां प्रतियन्त्यथापि हि ३७ शृण्वन्गृणन्संस्मरयंश्च चिन्तयन्नामानि रूपाणि च मङ्गलानि ते क्रियासु यस्त्वच्चरणारविन्दयोराविष्टचेता न भवाय कल्पते ३८ दिष्ट्या हरेऽस्या भवतः पदो भुवो भारोऽपनीतस्तव जन्मनेशितुः दिष्ट्याङ्किता त्वत्पदकैः सुशोभनैर्द्रक्ष्याम गां द्यां

स्तुवन्ति स्म एवं कीर्तियज्ञं मानसे तव मङ्गलानि नामानि रूपाणि च शृण्वन् स्वयं गृणन्नितरांश्च संस्मरयन्ति यो भवति गणेन श्रोतस्त्वलितौ तदुभया
सक्तियो नामानि स्मारयन् रूपाणि चिन्तयंश्च संस्मरयन्नितितरजर्थस्त्व विवक्षितः क्रियासु वैदिका स्त्रीसनाटनभोजनादिक्रिया
स्वपि त्वच्चरणारविन्दयोरासक्तचित्तमतिर्यस्तथाभूतः स भगवान् भवाय संसाराय समर्थो न भवति तेनेति पाठे भवाय न कल्पते
किंतु मोक्षायैवेत्यर्थः ३८ आत्मनो भूभारहरणप्रयोजनमाह दृष्ट्वा विकुर्वन्तः स्तुवन्ति दिष्ट्येति दिष्ट्या आनन्दद्योतकमव्ययं हे हरे
अस्या अविता हिरण्यं तवेश्वरस्य जन्मना भवतः त्वत्पदात्पादविन्यासेन च यश्च इतिपदच्छायायाऽस्याः भुवो भारोपनीतोऽपनी
तप्रायः इदं दिष्ट्यास्माकं मानवस्त्वत्यर्थः एवं भूलरत्नापि सुशोभनैर्ध्वजवज्राङ्कुशादिचिह्नैश्चारुभिः पदकैः पादविन्या
सैरलंकृता तव त्वया तदनुकम्पितां च गां भूमिं द्यां च स्वर्गं द्रक्ष्यामः नित्यविभूतिमिव द्रक्ष्याम इत्यर्थः ३९ ॥

पादे

हे माधव ते तावकास्त्वद्भक्तास्तु तथा त्वद्भक्तिरहितवत् कदाचिदपि मार्गात् उत्तमज्ञानात् न भ्रश्यंति नाधः पतंति तत्र हेतुं वदंतः तान्वि-
शिनष्टि त्वय्येव बद्धं सौहृदं भक्त्यात्मकं यैरिति न भ्रश्यंति किंतु त्वयाऽभिगुप्ता अभितो रक्षिताः तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहमिति
त्वदुक्तेरिति भावः हे विभो विनायकानीकपमूर्धसु विघ्नसेनापतिशिरस्सु भयरहिता विचरंति जीवदशायां विघ्नानुपहत्य त्वद्भक्तियोगा-
त्तत्त्वं प्राप्नुवंतीति भावः २४ यद्यपि संकल्पमात्रपरिकल्पिते निखिलप्रपंचे त्वत्संकल्पमात्रेणैव जगत्त्राणं तु भवतो नावतारमपेक्ष्य
मेतत्तथाप्युपासकानामुपासनालंबनार्थमवतरसीति स्तुवंति सत्त्वमिति स्थितौ स्थितेः पालनं तस्मिन्निमित्तभूतायां स्थितये भवान्
विशुद्धं रजस्तमोभ्यामनभिभूतं सत्त्वं सत्त्वमयं वपुः शरीरं श्रयते बिभर्ति संश्रयणे प्रयोजनं दर्शयंस्तद्वपुर्विशिनष्टि शरीरि-
णां श्रेय उपायनं श्रेयसे उपेयतेऽनेनेति [illegible] उपासकस्योपायनं येन वपुषाऽऽलंबनभूतेनोपलब्धेन सत्त्वजनो

तथा न ते माधव तावकाः क्वचिद्भ्रश्यंति मार्गात्त्वयि बद्धसौहृदाः त्वयाभिगुप्ता विचरंति निर्भया विनायकानीकपमूर्धसु प्रभो २४
सत्त्वं विशुद्धं श्रयते भवान्स्थितौ शरीरिणां श्रेय उपायनं वपुः वेदक्रियायोगतपःसमाधिभिस्तवार्हणं येन जनः समीहते २५
सत्त्वं न चेद्धातरिदं निजं भवेद्विज्ञानमज्ञानभिदापमार्जनं गुणप्रकाशैरनुमीयते भवान्प्रकाशते यस्य च येन वा गुणः २६ ॥

वेदक्रियादिभिस्तवार्हणमाराधनं समीहते कुरुते वेदक्रिया वेदमूलवर्णाश्रमचोदितो यज्ञादिः क्रियायोगः उत्तरभागे चोदित उपासनं तपस्त-
दुक्तं कृच्छ्रादिकमनशनादि तपः समाधिर्वैदिकक्रियातपोभ्यामनुगृहीते निर्विकल्पचित्तैकाग्र्यं यदि भवान्सत्त्वं न संश्रयेत्तदा तस्याराधनं न प्राप्नोति
नादाराधकानां त्वामारोपितुमसमर्थः स्वतो भवान्नाराध्यस्तेन त्वयैतदर्थं सत्त्वं संश्रयत इति भावः २५ एतदेव स्पष्टं कुर्वंतः स्तुवंति हे धातः
विश्वकारण भवत इदं विज्ञानं ज्ञानाश्रयकमज्ञानभिदापमार्जनं तस्मात्तेन सत्त्वेन देवादिभेदापि मानापमार्जनं [illegible] सत्त्वमत्वयं धाम ते
ऽस्यं निजमसाधारणं वपुर्न चेद्भवानाश्रयते चेत्तर्हि यस्य वपुषः येन कारणेन कालकर्मादिरूपेण गुणेन सत्त्वाद्यस्तमः प्रकाशते
अनिमिषतस्तस्य तस्य ते स्वैर्यत्तैर्गुणप्रकाशैर्गुणकार्यैर्भवाननुमीयते कार्यलिंगकारणेन भवतः देवमनुष्यादिविलक्षणमिति नज्ञायते किंतु तत्तत्स
जातीयतयानुमीयते भवानाश्रयते नार्हं तत्स्वरसाधारणादिदेवमनुष्यादिसंभाविता निर्गुणचेष्टिता नेगुणचेष्टिताति
य

ग्रामाणामाकरो येन तानां आमाणां तद्दितानां चाकरा अथ भूता मही मंगलभूयिष्ठा बभूव २ नद्यस्तु प्रसन्नानि निर्मलानि सलिलानि यासु तथाभू-
ताः ह्रदास्तु जलरुहाणां श्रीर्येषु वनानां राजयः पंक्तयस्तु द्विजानां पक्षिणां अलीनां भृंगाणां च कुलानां संघानां सन्नादो येषु तानि स्त-
वकानि यासु तथाभूताः ३ वायुस्तु शुचिर्निर्मलो रिदित्तः पुण्यगन्धवहः सुगन्धिः सुखस्पर्शश्च ववौ प्रससार द्विजातीनां त्रैवर्णिकानां
मग्नयः शुर्विशान्तास्तदा समिन्धत ३ धिदी प्रोजज्वलुः समेधिताः इति पाठेऽपि स एवार्थः मदा शान्ताः अकलुषाः ४ असुरद्रुहां दे-
वानां च मनांसि प्रसन्नान्यासन् तस्मिन् भगवति जायमाने सति दिवि दुन्दुभयः ध्वनुः ५ ६ कुसुमानि समन्ततः प्रमुचुरित्यन्वयः ७
जनार्दने जायमाने निशीथे घोरात्रे तमसान्धकारेणोद्भूते व्याप्ते सति मेघा मन्दं मन्दं सागरमनुलक्ष्य जगर्जुर्यथा सागरो ध्वनति तद्वत्

दिशः प्रसेदुर्गगनं निर्मलोडुगणोदयम् मही मंगलभूयिष्ठपुरग्रामव्रजाकरा २ नद्यः प्रसन्नसलिला ह्रदा जलरुहश्रि-
यः द्विजालिकुलसन्नादस्तवका वनराजयः ३ ववौ वायुः सुखस्पर्शः पुण्यगन्धवहः शुचिः अग्नयश्च द्विजातीनां शान्तास्त-
त्र समिन्धत ४ मनांस्यासन्प्रसन्नानि साधूनामसुरद्रुहां जायमानेऽजने तस्मिन्नेदुर्दुन्दुभयो दिवि ५ जगुः किन्नरगन्धर्वास्तु-
ष्टुवुः सिद्धचारणाः विद्याधर्यश्च ननृतुरप्सरोभिः समं तदा ६ मुमुचुर्मुनयो देवाः सुमनांसि मुदान्विताः मंदं मंदं जलधरा
जगर्जुरनुसागरं ७ निशीथे तम उद्भूते जायमाने जनार्दने देवक्यां देवरूपिण्यां विष्णुः सर्वगुहाशयः आविरासीद्यथा
प्राच्यां दिशीन्दुरिव पुष्कलः ८ तमद्भुतं बालकमम्बुजेक्षणं चतुर्भुजं शंखगदाद्युदायुधं श्रीवत्सलक्ष्मं गलशोभिकौस्तुभं

सादरमिति पाठेऽप्यादरयुक्तं यथा तथा अनुजगर्जुरित्यर्थः ७ तथा देवरूपता या देवतांशत्वात्तत्तुल्यायां देवक्यां सर्वेषां गुहाशयोऽन्तर्यामी स-
क्लिबले ऐश्वर्यतेजःप्रभृतीनामाश्रयो विष्णुराविरासीत् आविर्बभूव यथा प्राच्यां दिशि पुष्कलः षोडशकलापरिपूर्ण इन्दुस्तद्वत् ८ तमवतीर्णं
भगवन्तं वसुदेवो ददर्शेत्यन्वयः कथंभूतमद्भुतं महदाश्चर्यरूपत्वादाश्चर्यं विषय भुजं ३ येन तानि येनैव यस्य च त्वा रोदायस्पर्शात्
दीर्घं यस्यायुधानि यस्य द्विरावृत्तेन च अम्बुजसदृशे श्रीवत्सलक्ष्म चिह्नं यस्य आर्षत्वाद्विलोपः यद्वा श्रीवत्समेव लक्ष्म तदस्यास्तीति आर्षो हि-
त्वान्मत्वर्थीये चित्तस्तु हितः इति टिलोपः श्रियं लक्ष्मीं वत्सलापत्यदोषनिरसनात् कुलसमाभूषितो निर्व्याजा कौस्तुभं गले शोभी

एतद्दिष्ट्या संकल्पमात्रनिर्वर्तितजगदुद्धरणस्य तव स्वभवावतारप्रयोजनं भक्तजनानुग्रहः एवं युक्तमथावतारादिमित्तमाविष्कुर्वंतः स्तुवंति नेति
हे ईश अभवस्य कर्माधीनो नास्ति रहितस्य तव भवस्य जन्मनः कारणं निमित्तं विना विनोदं लीलार्थं संकल्पं विना अत्र तर्कयामहे बत ताश्रयं गति
तेः साधारणत्वात् किं स्मयः यथा सर्वस्याभिज्ञस्यापारो विनोदमात्रानुकूलसंकल्पमूलकृत स्वदेहजन्मापीत्यभिप्राये तोऽभवदिति यतो विनोदादे
व निमित्तादिवि यथा संसारेण ज्ञानविरोधिना प्रकृत्या जगत उत्पत्त्यादयो विकारास्तस्याश्रये आधारभूते त्वरात्मनि च त्वयि कृताः तमेव विनो
दमभवस्य तव भवकारणं मन्यामहे इत्यर्थः आत्मयात्मनि कृता इत्यनेन उत्पत्त्यादयो विकाराः प्रकृतिगता न स्वरूपगता इति सूचितं ४० यथा मत्स्या
द्यवतारपरिग्रहेण अस्मान् रक्षितवानेवमधुनापि भारापहारद्वारा स्मान्यासीत्याहुः मत्स्यादिरूपैः परिरक्षितो वतारो मे ने तथा भक्ता त्वमस्मा

न तेऽभवस्येश भवस्य कारणं विना विनोदं बत तर्कयामहे भवो निरोधः स्थितिरप्यविद्यया कृता यतस्त्वय्यभयाश्रयात्मनि ४० मत्स्याश्वक
च्छपनृसिंहवराहहंसराजन्यविप्रविबुधेषु कृतावतारः त्वं पासि नस्त्रिभुवनं च यथाधुनेश भारं भुवो हर यदूत्तम वंदनं ते ४१ दिष्ट्याम्ब ते
कुक्षिगतः परः पुमानंशेन साक्षाद्भगवान्भवाय नः माभूद्भयं भोजपतेर्मुमूर्षोर्गोप्ता यदूनां भविता तवात्मजः ४२ श्रीशुक उवाच इत्यभि
ष्टूय पुरुषं यद्रूपमनिदं यथा ब्रह्मेशानौ पुरोधाय देवाः प्रतिययुर्दिवं ४३ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे द्वितीयोध्यायः २
श्रीशुक उ० अथ सर्वगुणोपेतः कालः परमशोभनः यर्ह्येवाजनजन्मर्क्षं शांतर्क्षग्रहतारकं १ ॥

नन्विलोकीं च यथा पासि रक्षितवांस्तथा
भुवापि भवो भारं हरापनयेदेव यदूत्तम ते तुभ्यं वंदनं नमस्कारः अर्थः ४१ देवकीमाहुः दिष्ट्येति हे अम्ब न भेतव्यं कंसभयात् समर्थोयं श्रेयस्तत्कुले
मद्धेतुः परमपुरुषो भगवान् साक्षात्तव कुक्षिं प्राप्तः अतः मुमूर्षोर्भोजपतेः कंसात् भयं तव माभूत् तवात्मजो यदूनां गोप्ता भविता भविष्यति ४२
इति स्तुत्वा यथा यस्य भगवतो रूपमनिदं तथा स्वमनसानुसारेण तं परमपुरुषमभिष्टूय ब्रह्मरुद्रौ पुरस्कृत्य देवाः स्वर्गं ययुः ४३ इति दशमे द्विती
याः २ अथ भगवदवतारं वर्णयति अथेति यर्हि अजनस्य कर्मायत्तो यस्य तीति रहितस्य भगवतो जन्माथ तदा कालः सर्वगुणैरुपेतः अत
एव परमशोभनः तदेव प्रपंचयति अजस्य भगवज्जन्मनक्षत्रं रोहिणी तस्मिन् शांतर्क्षग्रहतारकं शांतान्यृक्ष
लान्यन्येषु च नक्षत्रेषु सर्वादयस्तारकाश्च अश्विन्यादि अतिरिक्तानि यस्मिन् तथाभूते १ ॥

यः प्रसक्ते: परः सर्वेबुध्दिरद्र स एव तत्सृष्टेः प्राक्करणत्वेनावस्थित इति शेषः स भवान्माया स्वशरीरभूतया महदादिद्रष्ट्येवं तद्रूपेण परिणामपरि
णामया त्रिगुणात्मिकया इदं यदि दृश्यमानं स्थूलविश्वं तदात्मकत्वाद्विगुणत्रयपरिणामरूपत्वेन तद्रूपजीवप्रवर्तत्वेन च तदात्मकं जगत् सृष्ट्वा
ऽनु पश्चाज्जगत्प्रविष्टः स्थितःसंकल्पत्रयज्ञानेन प्रविष्टत्वाद्दृश्याप्यप्रविष्ट इव भाव्यसे प्रवेष्ट इव भाव्यसे विभाव्यसे विज्ञायसे इत्यर्थः
तथा च श्रूयते तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदिति चिद्रूपेण विकि + जगज्जन विकारै रस्पृष्ट इव + यमात्मप्रवि
स्य सत्यमेवाभवत् निखिलदोषमपरिच्छिन्नज्ञानानन्दस्वरूपमेवाभवदिति तदर्थः इवशब्दो मतिरिक्तार्थकः अप्रविष्ट इव तत्र तद्दो
षास्पृष्ट एव विभाव्यसे इत्यर्थः १४ ननु का योऽप्रविष्टस्य मम कार्यान्तरागेव सत्करणतया वस्थानं कर्थं तत्कार्यगतविकारास्पृष्टत्वे
चेतारशं मम तदुभयं महदादिदृष्टान्तेन ताचेतनदृष्टान्तमुखेनोपपादयति चतुर्भिः यथेति तावदृष्टान्तं निरूपयति काभ्यामप्रमहदहंकारतन्मा
त्ररूपाः विकृताः प्रकृतिविकारात्मकाः भावाः पदार्था येतस्मैतेः विकृतैस्तद्विकाररूपैराकाशादिस्थूलभूतैरिन्द्रियैः साधिदेवैः सह तथा

स एव भवान् स्वयं सृष्ट्वाग्रे त्रिगुणात्मकं तदनु त्वं ह्यप्रविष्टः प्रविष्ट इव भाव्यसे १४ यथेमेऽविकृता भावास्तथा ते विकृतैः सह नानावीर्याः
पृथग्भूता विराजं जनयन्ति हि १५ सन्निपत्य समुत्पाद्य दृश्यन्तेऽनुगता इव प्रागेव विद्यमानत्वान्न तेषामिह सम्भवः १६॥

13

तैरिति पाठे ये चाविकृता महदादयो भावास्तथा च ये तद्विकाराः स्थूलभूतन्तन्मात्रास्तैस्ते सह समन्वयः तावन्नानावीर्या विभिन्नशक्तयः ब्रह्माण्ड
पेक्षकार्योत्पादनोपष्टम्भकत्वरूपसामर्थ्यरहिता इत्यर्थः तत्र हेतुः पृथग्भूताः परस्परसंमेलनरहिताः यावदेवंभूताः सन्तः इति तावत्
तावदेवता अनेकजीवेनात्मना तत्र प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति नामरूपव्याकरोत्त्रिवृतमेकैकामकरोदिति
श्रुत्युक्तरीत्या तत्तद्रूपवेश्यश्चैकत्वकर्तृकत्रिवृत्करणपञ्चीकरणेन ब्रह्माण्डपलक्षणं १५ किं च सन्निपत्य संहतत्वं च तदवस्थाद्वयमाप्य
समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परं समाश्रया इति वैश्रववचनात्तत्र संहतत्वं नाम पृथग्भूतस्थितस्येतरसंयोगमात्रं समाप्तत्वं पृथग्भूतस्थितानां संश्लेषविशेषः वि
राजं ब्रह्माण्डं त्वत्कार्यतयाऽजनयन्ति हि हि शब्देन महदादिविशेषान्ता अण्डमुत्पादयन्ति तस्मिन्नेव ब्रह्माण्डे तत्प्रसिद्धिर्द्योत्यते एवं सम्यग्विराजं
उत्पाद्याऽनुगता इव तस्मिन्नेव प्रविष्टा इवानुगता इव दृश्यन्ते इवशब्दोऽनतिरिक्तार्थकः अण्डान्तर्गता इव तत्र उत्पन्ना इव दृश्यन्ते न त्वण्डोत्पत्तेः प्रागेव विद्यमाना इवेत

महार्हाः अनर्घ्या ये वैडूर्यादिरत्नास्तन्मयस्य किरीटस्य कुंडलयोश्च त्विषा कांत्या परिष्वक्ता व्याप्ता विश्वानि सहस्रं कुंतला निर्यस्य उद्दा
मैः श्लाघ्यैः कांच्यादिभिर्विरोचमानं १० स वसुदेवस्तं हरिं सुतं उत्पन्नं विलोक्य विस्मयेनोत्फुल्ले विकसिते विलोचने यस्य तथावतारस्य
उत्सवात् संभ्रमो यस्य तथाभूतः तथैव आप्लुतः स्नातः द्विजेभ्यो गवामयुतं मुदा स्पृष्टा संकल्पितवान् इत्यर्थः ११ अथ हे भारत वसुदेवस्तं स्तु
भगवतोवतारं ज्ञात्वा तमेव परं पुरुषमवधार्य निश्चित्य नतांगः कृतधीः कृतांजलिः कृतात्मा गतभीः कंसाद्भयं यस्य गतं स्वकांत्या सूति
कागृहं विरोचयंतं श्रीकृष्णमस्तौत् तुष्टाव १२ स्तुतिमेव दर्शयति दशभिः विदित इति त्वं भवान् साक्षात् अनंतम् ब्रह्म विज्ञानमानंदं यतो वाङ्मनि
भूतानि इत्यादिभिर्वेदांतवाक्यैः स्वगतस्वरूपतः स्वभावतश्च प्रकृतेः पुरुषविलक्षणं ब्रह्म तदेव त्वं इति स्तौति द्वाभ्यां प्रकृतिशब्देनात्र भूमि

महार्हवैडूर्यकिरीटकुंडलत्विषा परिष्वक्तसहस्रकुंतलं उद्दामकांच्यंगदकंकणादिभिर्विरोचमानं वसुदेव ऐक्षत १० स विस्मयोत्फुल्ल
विलोचनो हरिं सुतं विलोक्यानकदुंदुभिस्तदा कृष्णावतारोत्सवसंभ्रमोऽस्पृशन्मुदा द्विजेभ्योयुतमाप्लुतो गवां ११ अथैनमस्तौदवधा
र्य पूरुषं परं नतांगः कृतधीः कृतांजलिः स्वरोचिषा भारत सूतिकागृहं विरोचयंतं गतभीः प्रभाववित् १२ वसुदेव उवाच विदितो
सि भवान्साक्षात्पुरुषः प्रकृतेः परः केवलानुभवानंदस्वरूपः सर्वबुद्धिदृक् १३ ॥

रायो मले भृगुः अपरेयमितस्त्वन्यां इति श्लोकद्वय
प्रतिपादितं चिदचिदात्मकं प्रकृतिद्वयं तंत्रेण विवक्षितं नतु केवलं प्रकृतिरेव सर्वबुद्धिदृगिति सर्वसाक्षित्वोक्तेः जीवाख्याप्रकृतेः पृथग्भूता
मुक्तजीवस्वरूपस्य तत्संभवेपि स्वप्रकाशत्वे दृष्टांताभावात् इति ज्ञात्वा प्रकाशितत्वगुणाजाड्यछायापा संभवात् तदसंभवस्य अनाद्यपारवज्ञानगुणा
श्रयजीवप्रकरणादसमलिप्तत्वाच्चेति स्वप्रकाशत्वात् प्रकृतेः परस्त्वमेवाचेतनप्रकृतेः परत्वमुच्यते सर्वेषु स एवेत्यादिना केवलमुक्तजी
वाभ्यां परत्वमुच्यते यः प्रकृतेः परो विलक्षणः कोसावेव त्वमनुभवः ज्ञानमानंदं च स्वरूपं यस्य सः अनुभवस्वरूपत्वे तावत्युक्ते वस्यापि
ज्ञानात्मकत्वेन तत्स्वरूपत्वप्रतीतेः तत्स्वरूपात् भेदाय आनंदश्रुतं अनेतेन कृतं ज्ञानं स्वरूपं यस्येत्यर्थः केवलशब्देनतु स्वसंमिल्ला
नुभवव्यावृत्तिः तथा सर्वां बुद्धीः तद्वृत्तीः पश्यतीति तथा १३ एवमेतेन बद्धजीवाख्यावृत्तिः उक्ता अथ मुक्तजीवाख्यावर्तयितुमा
हस एवेति ॥

भा० टी०
द्र० टी०
२४

एतदेव विशदयितुं परमतरूपस्य प्रत्यक्षत्वतः स्वयाथात्म्यत्वेन देहात्मभ्रांत्यभावं जीवस्य तद्व्यतिरेकं चाह यो भवान् उवाच सर्वेश्वरः स्वयाथात्म्यात्मनः आ-
त्मनः सर्वस्माद्व्यतिरेकतां भेदाख्यमाधारस्य यत् एतदुक्तं देहे द्विधा किं तु तेषु एकार्थं सलिलमिव वस्ततेदेवादिपदार्थे घतराम्यतया व्यवस्थित मध्या-
त्मानं सलिलमिव निरस्तनिखिलदोषत्वेनापरिछिन्नत्वानां तिदलरूपत्वमचेतनरूपतयाविर्विकारत्वेनेव व्यवस्थिति विविनक्ति आत्मनेपदत्वार्थेव वस्तुर्थः
तन्मनोधितत्स्यजीवस्य मनोधितमथावसायः वालोऽहं युवाहं देवोऽहं मनुष्योऽहमित्याद्यध्यवसायस्तत्तु वादं विनानसमर्पि वे किमिः तत्वत्र यथार्था स्यविधि-
निषेधार्थमनुवादं विनासम्यक्मावाधितः तन्मनोधितं केवलं निषेधार्थमनुवादत्वे एतयोर्यदुक्त तेनत्वबाधित मित्यर्थः कुतः यतः विवेकिभिस्तत्त्वं पा-
दृतं वाधितमभोधितं उमानदेहात्मभ्रांतिमात्रमावदति तच्छोपाद्भेददेवश्रव्यमादितस्याथात्म्यत्वारेहात्मभ्रांत्यभावाद्भवशरीरभृत्तचिदचिज्जविकारा-
भावात्मविरुध्यात्म्यप्रविरुप्राप्यत्वात्तत्स्तजगद्भुत्पत्तेः प्राकृतकारणतया निर्विकारत्वेनवाधितो भवनामितीदं उक्तःससर्जेति समुद्यायार्थः एवमुक्तनिर्वि-
कारस्य प्रकृत्यं विकाराश्रयत्वरूपं जगत्कारणत्वमित्यत्राह त्वत्त इति हे विभो अनीह संकल्पेनरमापारमहिता द्गुणत्वात्त्वाद्गुणत्रयरहितादि वि-

यस्मात्त्वनो व्यपगुणो प्रसज्जितिर्व्यवस्थितेस्यव्यतिरेकतो व्ययः विवानुवादं च तन्नमोधितं समग्रमतस्तत्कमुपाददत्प्रमान २८ त्वत्तोस्यज-
न्मस्थितिसंयमान्विभोवदंत्यनीहादगुणादविक्रियात् त्वयीश्वरे ब्रह्मणि नो विरुध्यते त्वदाश्रयत्वादुपचर्यते गुणैः २९॥

क्रियत्त्वे न पादयिवत्तत्त्वं एव कारणत्वं दस्य जगतो जन्मादीन्वदंति संयमो लयः निष्क्रियं निष्कलं शांतं निरवद्यं निरंजनं सत्यं ज्ञानमनंतं सदेव सोम्येद-
मग्रआसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति वेदांताः प्रतिपादयंतीत्यर्थः कथमविकारस्य चोदितिवदतोऽयमर्थं वेदांता अपि प्रतिपा-
दयेयुरित्यत्राह त्वयीति जगत्कारणे त्वयीश्वरे प्रकृतिपुरुषनियंतरि तच्छरीरके ब्रह्मणि निमित्तत्वोपयत्नसर्वशक्तित्वाद्यनंतकल्याणगुणै-
स्वरूपेणाचवृहत्तिसर्वेशत्वं त्वयि न विरुध्यते सत्त्वविदचिद्विशिष्टत्वे सर्वशक्तौ त्वयि कारणत्वमविरुद्धमेवस्वरूपस्य निर्विकारत्वेपिस्व-
शरीरभूतचिदचिद्द्वारा विकाराश्रयत्वात्तदाश्रयत्वेन रूपं कारणत्वमविरुद्धमेवेत्यर्थः ननु स्वरूपत्वादेः शरीरभूतचिदचिज्जत्वात्कथं मम
साक्षात्स्वरूपत्वादि व्यपदेशः इत्यत्राह आश्रयत्वादिति स्वशरीरभूतकार्यवर्गस्याश्रयत्वाद्देहेनेतरात्मतया भासकत्वाच्छरीरगतैर्गु-
णत्वादिभिर्विशिष्टत्वयि तदुपचर्यते शरीरद्वारकत्वेन तु साक्षादुच्यत इत्यर्थः २९॥

३ पादान्तो

रम
१४

दृष्टो नामि प्रेतमर्थं दर्शतीति कैतिगमयति एवमिति यथा महदादि विशेषान्तानां भावानां मंडो यन्ते: प्रागेव तत्कारणतयावस्थानमंडोतर्ग
तदेव मनुष्यादि भावे ष्वनुवृत्तिश्च तथा भवानपि कृत्स्न मनुष्यतेः प्रागेव तत्कारणतया वस्थितस्ततस्तदनुप्रविष्टः स्थाणुप्रविष्टोपम विष्ट
इवमा नसस्त्से तदुपपादयति वृत्तीति सन्नपिदेव मनुष्यादि पदार्थेष्वनु प्रविष्टवत् विय मानोपि भगवन्ननुमेय लक्षणोऽर्जुनि रूपस्वभावैश्च सैरिंद्रि
यकेऽगिरगुणामयैर्देवादि पदार्थ गुणकार्यैर्विशिष्टोपीति शेषः तद्गुणैर्देवादिनावगत विकारैर्न गृह्यते तेनो पादीयत इतियावत् तथात्र गुणयद
इतिपाठे तद्गुणमय कार्यसाद्धात्कृतो भवानव्यक्तमेय लक्षणैश्चर्यसैर्गुणैर्विशिष्टोपि सन्नेवरूपो निर्विकारः निरस्त निखिलदोषोऽपरिच्छि
न्नज्ञानानंद स्वरूपएक रूपतेनावतिष्ठत इत्यर्थः यथा व्यक्तमेय लक्षणैर्ग्या हो गुणैर्विशिष्टो निर्विकार इत्यन्वयः सन्नपिते: सद्वर्त्तमानोपि तद्गु
णाग्रहः तद्गत विकारास्पृष्टः पाठांतरे तत्साक्षात्कृतोन तुतत्कृत विकारस्पृष्ट इत्यन्वयः कथंतद्विशिष्टस्यापि तत्कृत विकारस्पर्श इत्यत्रास्य

एवं भवानव्यक्तमेय लक्षणैर्ग्राहैर्गुणैः सन्नपि तद्गुणाग्रहः अनावृतत्वाद्बहिरन्तरं नते सर्वस्य सर्वात्मन आत्म
वस्तुनः ७ ॥

नावृतत्वादसंकुचितज्ञानत्वात् लिप्तासंकुचितापरिच्छिन्नज्ञानत्वे जीवस्यैव कर्मायत्तज्ञानसंकोचविका
रभावादनेन जीवगत विकारास्पर्श उक्तः अनावृतत्वे हेतुमाह बहिरन्तरंनते इति बहिर्भागान्तर्भागस्तत्संबंधं तभोग्य तेनाति
व्यापित्वादपरिच्छिन्नस्वावरणासंभवादितिभावः व्यापित्वमचेतनगत दोषास्पर्शे चाह सर्वस्य कृत्स्नजगत्कारणतया तदन्तर्गत्वेनाव
स्थितस्यापि सर्वत्वं स्वरूपेणेत्याह सर्वात्मनः सर्वशरीरकस्य शरीरात्मभाव निबंधनमेवात्मत्वं न तु स्वरूपाभेदनिबंधनमितिभावः शरी
रगोचर खगतीनां शरीरपर्यन्तस्यात्मत्वेन तिरस्कृतत्वेपि सर्वोन्नत्यत्वमविरुद्धमेवेतिभावः यतः सर्वात्मा अत एव न सर्वगत दोषप्रसंगः न हि
देहगतबाल्यादयो धर्मा स्तदात्मनि प्रसज्जतो सत्त्विमिभायेणाविपिनत्व आत्मवस्तुन इति सर्वेषामात्मभूतस्य तवबहिरंतरंनेत्यन्वयः
यद्यपि वालोऽहं युवाहं इति देहधर्मा स्तदात्मनि प्रतीयंते तथापि सा भ्रांतिर्जीवानां देहात्मभ्रांतिमूलस्य भगवतस्य त्वं तु बहिरंतरं नेत्य
न्वयः त्वनावृतत्वादावरणके मूलकदेहात्मभ्रांत्याद्भ्रमावागात्मनि नशरीरगत दोषसंस्पर्शस्त्वयि तीतिश्च नास्तीतिभावः ७

भा०द०
टी०
१५

महापुरुषस्य भगवतो लक्षणानि लक्षणानि चतुर्भुजादीनि यस्य तमेनमात्मजं वीक्ष्य परमपुरुषं ज्ञात्वा पूर्ववृत्तं कंसाद्भीतापि शुचिस्मितं यस्याः तथाभूता
सर्वज्ञभगवद्दर्शनेन निर्भया इति वा शुचिस्मिता सती देवकी तमुपाधावत् तुष्टाव ॥२२॥ उपाधावनमेवाह चतुर्भिः रूपमिति प्रसिद्धं यद्वेदान्तेषु ब्रह्म
मध्यगमं परमात्मस्वरूपं स एव त्वमिति स्तौति यत्तद्रूपं वेदान्ताः प्राहुः स साक्षाद्विष्णुस्त्वमित्यन्वयः तच्च प्रकृतिपुरुषविलक्षणत्वेन निरूपयति
रूपं परमात्मस्वरूपं केवलं लक्षणमेव दर्शयितुं विशिनष्टि अव्यक्तमित्यादिना तत्राव्यक्तं निर्गुणं सत्तामात्रं निर्विशेषं इत्यादीनि प्रकृतिव्यावर्तकानि विशे
षणानि अन्यानि पुरुषव्यवच्छेदकानीति विवेकः अव्यक्तं व्यक्तेरिन्द्रियैर्न व्यज्यते न विषयीक्रियते इत्यव्यक्तं महत्सूक्ष्ममतीन्द्रियमित्यर्थः यथानन्तु
धियां क्षिप्येणाव्यक्तमिति भावः अत्र यत्तद्रूपमव्यक्तमिति श्रुतिरनुसंधेया यत्तदव्यक्तमनन्तरूपेणाव्यक्तादविद्
याद्व्यक्तमिति साध्यधर्मोक्तिः तत्र हेतुराद्यमादौ भवमाद्यं व्यक्तादविद्यादेः कारणत्वेनावस्थितं किं तर्हि सत्त्वावस्थमविद्यत्वेनात्र
निर्गुणं सत्त्वादिरहितमतएव सत्त्वावस्थाविधारहितं सत्तामात्रं सतो भावः सत्ता सैव सत्तामात्रं सच्छब्दः सन्न तेनरूपवस्तुवाची इति सत्त्वादिरहितमपि

(मूलम्) अथैनमात्मजं वीक्ष्य महापुरुषलक्षणं देवकी तमुपाधावत्कंसाद्भीता शुचिस्मिता ॥२३॥ देव्युवाच रूपं यत्तत्प्राहुरव्यक्तमाद्यं ब्रह्म ज्योतिर्निर्गुणं निर्विकारं सत्तामात्रं निर्विशेषं निरीहं स त्वं साक्षाद्विष्णुरध्यात्मदीपः ॥२४॥

सर्वथा निर्विशेषं विशेषाः शब्दस्पर्शादयस्तत्कार्या
स्तद्रहितमात्मनो निर्गतं तद्रहितं समर्थः एवं कार्यकारणोभयावस्थाविद्याव्यावृत्तिरथ विद्याव्यावृत्तये विशिनष्टि ज्योतिः स्वयंप्रकाशं किं तर्हि तथ
जीवः नेत्याह निर्विकारं शोकमोहादिविकाररहितं पुण्यपापैर्व्यापाररहितं तर्हि किं मुक्तजीवः नेत्याह स्वयमात्मदीपः आत्मन्यध्यात्ममिति विभ
क्त्यर्थे अव्ययीभावः आत्मविदो पः दीपवत्स्वप्रकाशं नित्यसंकुचितधर्मतेज्ञानं च यस्य सः अनेन मुक्तजीवव्यावृत्तिः तेषां संसाराद्यवस्थायां संकुचित
ज्ञानत्वात् तर्हि किं नित्यसिद्धजीवः नेत्याह ब्रह्मस्वरूपेण तदेव निरतिशयत्वेन व्यावृत्तिः स्वस्वरूपस्याप्यात्मत्वात् सत्वं विष्णुर
ध्यात्मदीप इति तत्त्वनिर्देशो विधेयप्राधान्याभिप्रायकः तत्त्वं इति पाठे तस्य भावस्तत्त्वमबाधितमित्यर्थः एवं प्रकृत्यादिविलक्षणमबाधितं यद्रूपं तत्त्वे
नतथाहुः यत्तत्त्वमिति अयं यत्तदित्येतच्छब्दः प्रसिद्धिद्योतकः यत्प्रसिद्धं प्रकृत्यादिविलक्षणमबाधितं यद्रूपं तत्त्वे नतथाहुः यत्तत्त्व
रूपं तत्त्वमित्यन्वयः प्रकृत्यादीनामपि तच्छरीरत्वेन तदात्मकत्वात् तदनन्यदेवेति तथा तस्यैव सत्यत्वं न तु प्रकृत्यादीनां तदनन्यत्वे शरीरत्वमभा

गुणानां हेतुः जन्मसंयमकारणमपि तु ब्रह्मरुद्रादि सत्त्वमिति स एकविधस्त्वं त्रिलोकस्थितये पालनाय आत्मनः स्वस्य मायया संकल्पेन शु
क्लं विष्णुवर्णमाकारं रजस्तमोभ्यामनभिभूतमच्युतं सत्त्वमयं बिभर्षि धारयसि तथा उत्पादने सर्गाय त्रिलोकस्य तेन रजसा रजोगुणेनो
पबृंहितं तच्च चतुर्मुखाख्यजीवेन उपबृंहितमधिष्ठितं रक्तवर्णं रजोगुणमयं वर्णशरीरं बिभर्षि चतुर्मुखाख्यजीवद्वारा बिभर्षीत्यर्थः तथा जन
स्यात्यये नाशः त्रिलोकस्यात्यये प्रलये निमित्ते तमसा गुणेनोपबृंहितं रुद्राख्यजीवेनोपबृंहितं कृष्णं तमोगुणमयं वर्णशरीरं बिभर्षि ब्रह्मरु
द्राख्यजीवानुप्रवेशेन जन्मसंयमौ करोषि स्थितिं तु साक्षात्स्वमेव करोषीत्यर्थः अत्र शुक्लकृष्णरक्तशब्दैः सत्त्वरजस्तमोगुणा लक्ष्यन्ते यथा
अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णामित्यत्र तत्तद्रजस्तमःशब्दाभ्यां तद्गुणप्रचुरौ ब्रह्मरुद्राख्यौ जीवौ वर्णशब्देन शरीरं सत्त्वमित्येकं पदं शुक्लं
रजस्तमोभ्यामनभिभूतं सत्त्वमयं वर्णशरीरं बिभर्षीत्यन्वयः २० यद्यपि भवान्महदुत्तममविनाशरूपं त्रिकलोकपालनादि कृतवान्

सत्त्वं त्रिलोकस्थितये स्वमायया बिभर्षि शुक्लं खलु वर्णमात्मनः । सर्गाय रक्तं रजसोपबृंहितं कृष्णं च वर्णं तमसा जनात्यये ॥ २० ॥
त्वमस्य लोकस्य विभो रिरक्षिषुर्गृहेऽवतीर्णोऽसि ममाखिलेश्वर । राजन्यसंज्ञासुरकोटियूथपैर्निर्व्यूह्यमाना निहनिष्यसे चमूः ॥ २१ ॥
अयं त्वसभ्यस्तव जन्म नौ गृहे श्रुत्वाग्रजांस्ते न्यवधीत्सुरेश्वर । स तेऽवतारं पुरुषैः समर्पितं श्रुत्वाधुनैवाभिसरत्युदायुधः ॥ २२ ॥

तदपि यत्कृपया त्वासाधारणयाऽत्वत्वाऽवतारं त्वं प्रयत्नेनान्तिरोधाय प्रपञ्चसृष्टिजातौ यदीयं तन्मा अश्रयान्यथा पृथिवेवायं कंसो भिद्यते त्वादृत्व
मिति द्वाभ्यां हे विभो अखिलेश्वर अस्य लोकस्य रिरक्षिषुः पालयितुमिच्छुः मम गृहे कुले अवतीर्णोऽसि अस्येति कर्मणि षष्ठी राजन्यसंज्ञा ये असु
रसंघास्तेषां कोटिभिर्निर्व्यूह्यमानाः अग्रे योद्धुमानाः चमूः सेनाः निहनिष्यसि २१ तथापि हे सुरेश्वर असभ्यः सत्सभाप्रवेशानर्हः खिलेश्वर इति
पाठे एष्यन्यस्यः अयं कंसो मम गृहे तव जन्म श्रुत्वा भविष्यतीति श्रुत्वा तस्मात्त्वया इदं तदुत्पन्नं त्वत्प्रेरितं वा अग्रजान्सर्वांस्तव न्यवधीत् स एव कंसो पुरुषैः
स्वभटैः समर्पितं निवेदितं श्रुत्वा ध्यानमितिया सत्त्ववावतारं श्रुत्वा अधुनैव हन्तुमायुधं उद्धृत्याभिसरति आगमिष्यति अतस्त्वं तिरोधाम
येति भावः अथ नाभिसरत्यपि ईदृशप्रभवं त्वं तथाप्याहतो न बिभेमीति भावः २२ अथैवं देवकी पितृत्वात्प्रार्थयामास अपार
मतिः यथेति ॥

भा.द.
श्री.टी.
२६

तस्माद्रक्षितव्यो सोऽसाक्षिलयः यथाश्रयस्ये तापरिणामेऽपसिपरिगृहीतं तेयं तेजो मनस्येणव तिष्ठति अन्यथा लेशस्तु तस्याद्य योगात्तत्व मरुति तमथा
यापि भगवत्यविभागादिसंसर्गविशेषमात्रेणैकीभावस्सकहारविषयमात्रमतो विशेषेणाजगत्स्रष्टा दाढ्यं पूकुरुतेऽरितिमहाननन्तके लोयत इत्यादिश्रु
ता व्यक्तपात्रश्रित्समष्टिसंसृष्टाचित्समस्य स्त्र्यावस्था विशेषपरामृदरादात्त्वचित्समष्टिसंसृष्टचित्समष्टिपरतमः शब्दस्तु सर्वाचित्स्वयं च कारण
भ्रान्तजस्त्वावस्थां मत्स्वाचित्स्वपरः २५ नन्तु कालवेगेन कालत्वशेषस्यापि सञ्चित्तत्वेनकथमेकस्य मभैवावधारणस्मादयति श्रव्यत्त्वंयोऽव्य
क्तस्यनिरतिशयस्वसंभवत्यामापन्नस्य प्रधानस्यैवंयोतदाश्रयत्वरूपतयेतत्त्वमिति विवक्षितं इदं रक्षितं नार्थेऽनुपयन्तं यथास्सत्त्वमविद्रुतं त्वयिसंश्लेषविशेष
मापन्नं त्वदस्य यक्षभिन्नविशेषणं सत्वदेकोत्वाविरोधितत्वं कालोपपस्थत्व सिद्धविशेषणमतः स्रन्नेकत्वाविरोधितियोऽयं निमेषादिर्वत्सरान्तः
कालस्य सर्वस्यावस्थानिमेषः स्थूलावस्थावत्सरः महीयान्महीयस्त्वमनन्त्यादेरमपिमभत्वेरूपं विवक्षितं तेयेन कालेन निमित्तेन भगवान्विश्वं

योऽयं कालस्तस्य तेऽव्यक्तबंधो चेष्टामाहुश्चेष्टते येन विश्वं निमेषादिर्वत्सरान्तो महीयांस्तं त्वेशानं क्षेमधाम प्रपद्ये २६ मर्त्यो मृत्युव्या
लभीतः पलायन्सर्वांल्लोकान्निर्भयं नाध्यगच्छत् त्वत्पादाब्जं प्राप्य यदृच्छयाद्य स्वस्थः शेते मृत्युरस्मादपैति २७॥

चेष्टते करोति सृजत्यत्ति च यद्वा विश्वं कर्तृ चेष्टते प्रवर्त्तते तं कालं तस्योक्तविधस्य तव चेष्टामाहुः चेष्टा तुल्यमहत्व किन्तु विशेषणमाहुरतोऽना
यं त्वदेकत्वविरोधीति भावः एकालयस्य तव चेष्टामाहुस्तमीशानं कालस्यापि नियन्तारं क्षेमधाम क्षेमसाश्रयं क्षेमंकरं त्वां प्रपद्ये शरणं व्रजामि हे
तुगर्भमिदं क्षेमधाम त्वाम्प्रपद्य इत्यपद्य इत्यर्थः २६ कीदृशं तत्क्षेमधाम त्वं यतोऽभयं प्रपद्य इत्यत्राह मर्त्यः मरणशील जन्मनोऽप्युपलक्षणमिदं त
न्मरणादिरूपसंसृतिभावकं मान्मृत्युर्जन्ममरणादिलयः संसारः स एव व्यालः दुष्टसत्वः तस्माद्भीतः सन् पलायन्सन् इत्यर्थः सर्वान् लोकानतिपाल
पलायमानः परस्मैपदमार्षं लोकांस्तेऽपायत्वेनाभ्युपस्थितइत्युपायाः सर्वेऽपायाः नतु तेष्वपि निर्भयस्याभावो निर्भयमर्थाभावे व्ययीभा
वः मृत्युव्यालजभयाभावं नाध्यगच्छन्न प्रापत्तु कोऽपि भवतीति भावः यदृच्छया दृष्टेन सता विशेषपरिपाकेन त्वत्पादाब्जं प्राप्यउपायत्वेन प्राप्य
शरणं प्रपद्येति भावः स्वस्थः मृत्युव्यालजभयनिवृत्तये केनोऽप्युपायान्तररहितः शेते मृत्युर्वसुदेवनन्दितेन तोऽस्मान्न मत्यूर्व्येत्यपगच्छतीति संसारा
न्मुक्तो भवतीत्यर्थः त्वत्पादाब्जशरणवरणमात्रेणैव निःश्रेयस प्रदस्य तव किं यदतत्त्वो किंतु श्रेयः प्रदत्वमिति भावः २७॥

रम
२६

76

आमत्वमेव वर्णयितुं प्राकृतप्रलयावशिष्टं वस्तुत्वमेवेत्याह ब्रह्मइति चतुर्मुखस्य तन्मानेन वर्षशतात्मकमायुस्तस्य पंचाशद्वर्षात्म
कं पूर्वार्द्धमुत्तरार्द्धं परार्द्धं चोच्यते तदुक्तं ब्रह्मणः स्वस्वमानेन त्वायुर्वर्षशतं स्मृतं तत्परं ये तदर्द्धं तु परार्द्धमभिधीयते इति द्विपरार्द्धाव
साने द्वयोः परार्द्धयोरवसाने चतुर्मुखलय इत्यर्थः कालस्य वेगेन हेतुना महाभूतेषु पृथिव्यादिषु स्वस्वकारणं परंपरया आदिमते
मलादिमर्षकारणतेषु तस्मिन्लीनेषु सत्सु तथा व्यक्ते ह्रंकारप्रकृतिमते महत्तत्त्वे व्यक्ते सत्त्वमात्रस्य मतिरूपे यातेगते सति रदमेय
तमदरे लीयते स्वस्तमसि लीयते तमः परे देवे एकीभवतीति श्रुत्यर्थस्यायं तु लक्षणं एवं सति यः शिष्यते स एकोऽभवान्नेव यतो भवान्नवशिष्य
ते तएव निमित्तान्विषयः शेषशब्दाभिधेयश्च नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टतया वशिष्ट एव तत्त्वमेवेत्येकशब्दाभिप्रायः
अनेन तमः परे देवे एकीभवतीति श्रुत्युक्ते कीभावश्चाभिप्रेतः नामरूपाभ्याम विभागापत्तया स्वाश्रयवस्तु संश्लेषो ह्येकीभावः अनेन प्रकृति
पुरुषयोर्नित्यत्वं फलितं एतदभिप्रायेणैव हि अक्षरं तमसि लीयते इत्येतदर्थे तं सर्वं न लयउक्तः ततः परे देव एकीभवतीत्यत्रत्वेकीभा

न ह्येतलोके द्विपरार्द्धावसाने महद्भूतेष्वादिभूतं गतेषु व्यक्ते व्यक्तं कालवेगेन याते भवानेकः शिष्यते शेषसंज्ञः २५

वः अयमर्थः अत्र द्विविधो हि लयो विवक्षितः एकं तावत्स्वावस्थाप्रहाणेन पूर्वावस्थाप्राप्तिरूपः यथा पृथिव्यादीनां स्वावस्थाया
प्रहाणेनादेवावस्थाप्राप्तिः अन्तस्तु स्वावस्थाप्रहाणमन्तरेण वस्त्वन्तरविभागानर्हसंसर्गविशेषप्राप्तिः यथा प्रकृतिपुरुषयोः
पुरुषत्वरूपं प्रकृतित्वरूपं चापरित्यज्य नित्यसिद्धमबाधित्वा विशेष्यभूतेन भगवता विभागानर्हसंसर्गविशेषप्राप्तिः तदेव तमएकी
भवतीति विशिष्टो ऽस्य रूपतया विधीयते तदेव वाक्ये कशब्दोनाभिप्रेतं पूर्वं तु पृथिव्यप्सु प्रलीयते इत्यादिना साक्षात् लयशब्द
एव प्रयुज्यते उभावेतौ लीयते परमात्मनीति येस्तु ब्रह्मवदन्त्यनुमन्ति प्रकृतिपुरुषयोर्भगवता सह संश्लेषमात्रमेव स्वयं यतीति तन्न
विरोधः संसर्गविशेषेपि लयशब्दः प्रयुज्यते यथा रूक्षेषु द्विरदो लीयते इति साधारणलयशब्दे एव प्रयुज्यते अत एव प्रकृतिपुरु
षं चैव विद्ध्यनादी उभावपि अन्ये तनापराधाचनित्यामतलवं विद्धि ये त्या द्विष्ठमद्वेतदक्षयं नितं जगत्स्थावरजंगममित्यादि वेदप्रा
रवेदिनां पराशरादीनां वाक्येषु प्रकृतिपुरुषयोरनादित्वप्रोक्तं न स्यादपि तयोर्नैसर्गिकोऽप्ययं लयः ॥

भा०रू०
९ टी०
२७

तपसः परमं लं एवदर्शयिष्यंतो विशिनष्टि वर्षादीन्कालगुणान्नलुधर्मामवक्रमेणाश्चा नासहमानो बोधमनोलपजांसे दोदकं प्रहराणा इति
धालुप्वास निरोधेन प्राणवायुनिरोधेन निर्धूतं मनसो मलं रजस्तमोभ्यां यस्मिन्भवत्यं यथोजी एवमिन्द्रियेभ्यो गलितानि पर्णान्यनि
लश्चाहारो यस्य सत्याभूतो मृत्सकाशात् ब्रह्मा नमभीष्टानर्थानभीप्सितो उपशंगतेन रागादिभिः कलुषितेन चेतसा मदाराधनमोदहरहं इ
वेक्षा तेन लवं तो इत्यर्थः आर्षत्वाद्द्विर्द्विरित्यादिभावस्तङ्भाव श्च स्मृतदस्सेत्वलक्षणस्यात्मनेपदस्य च द्वित्रोत्रिकरण दिनिस्सला वा
भिजिह्वो षितभवत्कस्य सामानाधिकरण्याभिप्रायकः प्रथमपुरुषप्रयोगः ३४ ३५ हे भद्रे त्वमिस्यपरमं दुष्करं च तपश्चरतो मेप्यो वा ला
मनोयथयोः वयोः दिव्यानि देवमानपरिमितानि वर्षाणि वत्सराणां सहस्राणि द्वादश २४ः व्यतिक्रान्तानि भम ३६ ततो देव्यनघेति
संभत्या हृदिमा वितो उप्यातः वायुवयो स्तपसा अनशनादिरूपेणाश्रद्धया च परितः सम्यग्वरदाः ३८ हुंद्ववयोः कामदित्स्या व

२७

वर्षवातातपहिमयधर्मे कालगुणान्नु सहमानो प्राप्तरोध विनिर्धूतमनो मलो शीर्णपर्णो निलाहाराश्वपशांतेन
चेतसा मतः कामान्भीप्सतो मृदाराधनमोहलु ३९ एवं वास्तव्यतो लीव्रतयापरमदुष्करं दिव्यवर्षसहस्राणि द्वादश
धर्मेसंगमनो ३६ तद्वांपरितुष्टो हममनावपश्वास्य तपसा श्रद्धया नित्यं भक्त्या च हृदिभावितः ३७ प्रादुरासवरदे
रा हुद्ववयोः कामदित्सया न्नियतांवरः इत्युक्तो माहरोर्वाह्नतमुन्नम ३८ अनुष्ट्याम्यविभया मनवपत्यो चदंपती नवन्ना
येऽपवर्गमेमोदितो मममायया ३९ गलेभोपिवांदत्वा वरमत्सदृशं सुतं याम्याद्भोगा नधंजा यो मुवां प्राप्तमनोरथो

एनदसलमिछया श्रमना चलर्जजा दिमला कथा प्रादुरासंप्रादुर्भूतो स्मि ततः प्रादुर्भूतेन मया वरोऽभिमतो यः त्रियतां इत्युक्तेसतिवां
युवोभ्यां कर्दमऋषिणीयं माहृशः सुतः पुत्रो वृतः याचितः ३८ नन्वेकं किं दंभेवं तस्माच्चोत्तत्त्वल्केरवाभ्यां किं न वृते सत्रादुच्यते
ति अनुष्ठास्ये विताःयाम्यविषयाः शब्दादयो याभ्यां न विद्यते ऽपत्यं ययोस्तौ दंपती जायापती युवां मम मायया विमोदितावनं
पवर्गमेमतोऽपवर्गमुक्तिं नवृत्तवाथेल्सनन्नुभूतविषयत्वादनपत्यत्वान्मायामोहितत्वाच्चनापवर्गं वृत्तवाथ इत्यर्थः ३९
मत्सदृशं सुतमेव वरं दत्वा मयि गते सति प्राप्तः मनोरथो याभ्यां तथाभूतौ युवां याम्यान्भोगान्विषयान्भुंजाथा गन्त्वम्

राम
२७

इत्यपि सृष्ट्याद्य स्मृतं विज्ञापयति सत्वेपंकरस्त्वं घोराद् हृदु मध्यश काद्युपसेन स्यात्मजा त्मसात्र स्तान्भीतान्लो स्मान त्रादिपाहि यतस्त्वं भक्तानां
विना सहभेयापरस्तोम विष्यसि पोरु पंपरमपुरुषा धारणं परमप्रस्मावस्त्वच कं चेद्रूपं ध्यानधिष्ण्यं योगिनां ध्यानेकपुभाश्च यमवेमतत्त्वां माद्दशं मांस
वचक्षुषां प्रत्यहं मा कृपी स्था पाकार्षीः २८ हे मधुसूदन पंपापः कं सोयमृपितवजन्म माविद्यान्त जाना तु तत्र देतु माह भवदेतो स्त्वं भ्रमा कारणा कृपदस्व
चक्षुषां प्रत्यहं मा कृपी स्थाः पाकार्षीः २८ हेमधुसूदन पंपापः कं सोयमृ...

भा० द०
पू० टी०
१८

तदा तत्र योगमायया हृताः प्रत्यया ज्ञप्त्या सर्ववृत्तयः तत्र वेकसर्वेंद्रियव्यापाराश्च येषां तेषु अत एव सर्वेषु द्वाःस्थेषु द्वारपालेषु पौ
रेषु च जनेषु शायितेषु निद्रितेषु सत्सु अथ बृहत्कपाटेषु आयसानि अयोमयानि कीलानि परस्परवेधकशंकुविशेषात्मकानि शृंखल
लानि च यासु ताः तृतीयान्तपाठे बृहद्भिः कपाटैः आयसकीलैः शृंखलैश्च पिहिताः आच्छादिताः बृहत्कपाटेषु आयसकीलशृंखलैः पिहिता इ
ति वा अत एव दुरत्यया दुरतिक्रमणीया द्वारः द्वाराणि ४८ ताः सर्वाः कृष्णवाहे कृष्णं वहतीति तथा तस्मिन् वसुदेवे आगते सति स्वयमेव
व्यशीर्यन्त विवृता बभूवुः यथा रवौ सूर्ये उदिते सति तमोऽन्धकारो विशीर्यते तद्वत् रवेरिति पाठे रवेः सकाशात् तदा पर्जन्यो मेघः उपांशुगर्जितः
मंदगर्जितः ववर्ष पौराणाम् प्रबोधाभावार्थमिति भावः शेषोऽनन्तः फणैः वारिवर्षजलं निवारयन् अनुययौ ४९ असकृन्मघोनि इन्द्रे वर्षति सति गंभी

तया हृतप्रत्ययसर्ववृत्तिषु द्वाःस्थेषु पौरेष्वथ शायितेषु द्वारस्तु सर्वाः पिहिता दुरत्यया बृहत्कपाटायसकीलशृंखलैः
४८ ताः कृष्णवाहे वसुदेव आगते स्वयं व्यशीर्यन्त यथा तमो रवेः ववर्ष पर्जन्य उपांशुगर्जितः शेषोऽन्वगाद्वारि निवारयन्फणैः
४९ मघोनि वर्षत्यसकृद्यमानुजा गंभीरतोयौघजवोर्मिफेनिला भयानकावर्तशताकुला नदी मार्गं ददौ सिंधुरिव श्रियःपतेः ५०
नंदव्रजं शौरिरुपेत्य तत्र तान्गोपान्प्रसुप्तानुपलभ्य निद्रया सुतं यशोदाशयने निधाय तत्सुतामुपादाय पुनर्गृहानगात् ५१
देवक्याः शयने न्यस्य वसुदेवोऽथ दारिकां प्रतिमुच्य पदोर्लोहमास्ते पूर्ववदावृतः ५२॥

78

रस्य जलस्य जवेन ये ऊर्मयः तैः फेनिलाः
फेनान्विता सती तथा भयंकराणाम् आवर्तानां शतैः आकुला व्याप्तापि यमुना नदी मार्गं वसुदेवाय ददौ यथा सिंधुः समुद्रः श्रि
यःपतेः सीतायाः पतेः श्रीरामचंद्राय ददौ तद्वदित्यर्थः ५० ततः शौरिर्वसुदेवः नंदव्रजमुपेत्य तत्र योगमायया हेतुभूतया नि
तरां सुप्तान् तान् नंदादीन् गोपानुपलभ्य ज्ञात्वा यशोदायाः नंदपत्न्याः शयने शय्यायां स्वसुतं निधाय तस्या यशोदायाः सुता
मुद्दारिकाम् आदाय पुनर्गृहान् स्वनिवासभवनान्यगात् ५१ ततस्तां दारिकां पत्न्याः देवक्याः शयने न्यस्य निधाय पूर्ववत्
शृंखलां पादयोः कृत्वा आवध्य आवृतः पिहितकपाटः सन् आस्ते पूर्ववदवर्तत प्रतिमुच्य पदोर्लोहमिति पाठे लोहं लोहमयं
निगडं पदोः पादयोः प्रतिमुच्य पुनर्बध्वेत्यर्थः ५२ ॥

राम
१८

तदा शीलादिभिर्गुणैः समं मत्सदृशं अन्यतमम् अदृष्ट्वा न तु स्वसमश्चासाधिक्यस्य दूरापास्ते न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्य इत्युक्तेर्यामुत्स
दृष्टवद्दृष्ट्वा तदभावं दृष्ट्वाऽहमेव युवयोः सुतोऽभवं तदाहं पृश्निगर्भ इति स्मृतः । पृश्नेस्तव गर्भः तत्त्वात्तथा प्रसिद्धः ४१ ततोऽप्यस्मि
सुतपसो स्थाने तत्र जन्मनि कश्यपादितिरूपेण जातयोर्वां युवयोः कश्यपाददित्यामहमासं पुत्रोऽभवं उपेन्द्र इति विख्यातः प्रसिद्धः इं
द्रानुजत्वादिति भावः तथा वामनत्वाच्च खर्वदैहित्वात् वामन इति विख्यातोऽभूव ४२ एवं जन्मद्वयमुक्त्वा अथ तृतीयं जन्म दूमेवेत्याह तृतीयेऽस्मि
न् तृतीये भवे जन्मनि तयोरेवादितिकश्यपयोरेव त्वद्रूपेण जातोऽहं तेनैव वपुषा अभयोः संजातः । हे सति मम व्याहृतं भाषितं सत्यमेवेदि ४३
वो युवाभ्यामेतच्चतुर्भुजादिमद्रूपं दर्शितं किमर्थं तत्र वा प्राग्जन्मस्मरणाय पूर्वं मे प्राक्तयोरेव एवोत्पन्न इति ज्ञापनार्थं मन्मत्पदर्शितं रूप

अदृष्ट्वान्यतमं लोके शीलौदार्यगुणैः समं अहं सुतो वामभवं पृश्निगर्भ इति स्मृतः ४१ तयोर्वां पुनरेवाहमदित्यामास कश्यपा
त् उपेन्द्र इति विख्यातो वामनत्वाच्च वामनः ४२ तृतीयेऽस्मिन्भवेऽहं वै तेनैव वपुषाथ वां जातो भूयस्तयोरेव सत्यं मे व्याहृतं सति
४३ एतद्वां दर्शितं रूपं प्राग्जन्मस्मरणाय मे नान्यथा मद्भवं ज्ञानं मर्त्यलिङ्गेन जायते ४४ युवां मां पुत्रभावेन ब्रह्मभावेन चा
सकृत् चिन्तयन्तौ कृतस्नेहौ यास्येथे मद्गतिं परां ४५ श्रीशुक उवाच इत्युक्त्वासीद्धरिस्तूष्णीं भगवानात्ममायया पित्रोः संपश्यतोः
सद्यो बभूव प्राकृतः शिशुः ४६ ततश्च शौरिर्भगवत्प्रचोदितः सुतं समादाय स सूतिकागृहात् यदा बहिर्गन्तुमियेष तर्ह्यजा
या योगमायाजनि नन्दजायया ४७ ॥

दृष्टिमात्रभावे मद्भवं ज्ञानं मर्त्यलिङ्गेन शिशुरूपेण न जायते यद्भवमिति पाठे मद्विषयकं इत्यर्थः ननु ए
वमिति कथमानयोर्मुक्तिः स्यादित्याशंक्य युवामिति अस्मत्सुतभावेनापि सकृत् ब्रह्मभावेन वा मां स्मरन्तौ युवां कृतस्नेहौ मयि निबद्धान्ते हि मयो
क्तो परामुत्कृष्टां मद्गतिं यास्येथे ४५ इतीत्युक्त्वा हरिस्तूष्णीं अभूत् ततः पित्रोः देवकीवसुदेवयोः संपश्यतोः सतोरेव सद्यः तदैव स्वात्मी
न मायया भगवान् प्राकृतः शिशुः प्राकृतः मानुषः शिशुः बभूव बालरूपोऽभूदित्यर्थः ४६ ततः शिशुभवनानन्तरं भगवता शौरिः स्वरू
पेण प्रचोदितः अप्रादिष्टः सन् शौरिर्वसुदेवः तं सुतं आदाय सूतिकागृहाद्बहिर्गन्तुमियेष एच्छत् तदा ते व्रजे नन्दस्य जायया य
शोदया अजा अजन्मा सत्यभिमानिनी या शक्तिः रजसि अनि सा रजः कर्मचितः परस्मैपदं छान्दसं ४७ ॥

भा॰ द॰ टी॰ ३७

३ स्वमात्मजामुपगृह्य क्रोशन्त्या बाहुभ्यां संवेष्ट्य दीनादपि दीनवत् अतितरां दीनवदित्यर्थः वत्कारणेन स्वसुतस्मान्यचाख्यित त्वावसुतो देयाभा
वः स्वस्य तेसर्वस्यातयाया चितोपि खलोदुरात्मा कंसस्तां विनिर्भर्त्स्य हस्तादाच्छिदे हृतवान् ७ जातमात्रामेव न तु ह्रस्त नाभिछेदादयर्थः भ
गिन्योः सुतां चरणयोर्गृहीत्वा स्वप्रयोजनार्थं मूलभग्निनीत स्नेहः शिलापृष्ठे अपोथयत् पटेलाउयत् ८ सा विष्णोरनुजा कन्या तस्य कंस
स्य हस्तात् समुत्पत्य सद्य एव देव्यम्बरं विभ्रती सायुधवरमाकाशं गत्वा गिरिस्थिता ९ दिव्यस्रगम्बरादिभिर्भूषिता एवं कीदृशी धनुरादिभिः सहिता अष्टभुज
हात्तेषुजायस्याः ९ दिव्यस्रगादिभिः भूषिता अम्बरं वस्त्रं धनुरादीन् विभ्रतीति तथा १० तत उपाहृता
समर्पिताः बलय उपायना नैवेद्यानि येस्तैः सिद्धादिभिः स्तूयमाना इदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ११ तदेवाह किं हते हतयापि मया तव किं प्रयोजनं

शुक उवाच उपगृह्यात्मजामेवं रुदत्या दीनवत् (दीने न) याचितस्तां विनिर्भर्त्स्य हस्तादाच्छिदे खलः ७ तां गृहीत्वा चरणयो
र्जातमात्रां स्वसुः सुतां अपोथयच्छिलापृष्ठे स्वार्थोन्मूलितसौहृदः ८ सा तद्धस्तात्समुत्पत्य सद्यो देव्यम्बरं गता अदृश्यतानुजा
विष्णोः सायुधाष्टमहाभुजा ९ दिव्यस्रगम्बरालेपरत्नाभरणभूषिता धनुःशूलेषुचर्मासिशङ्खचक्रगदाधरा १० सिद्धचारण
गन्धर्वैरप्सरःकिन्नरोरगैः उपाहृतोरुबलिभिः स्तूयमानेदमब्रवीत् ११ देव्युवाच किं मया हतया मन्द जातः खलु तवान्तकृत्
यत्र क्व वा पूर्वशत्रुर्मा हिंसीः कृपणान्वृथा १२ श्रीशुक उ॰ इति प्रभाष्य तं देवी माया भगवती भुवि बहुनामनिकेतेषु बहु
नामा बभूव ह १३ तयाभिहितमाकर्ण्य कंसः परमविस्मितः देवकीं वसुदेवं च विमुच्य प्रश्रितोऽब्रवीत् १४ कंस उवाच अहो
भगिन्यहो भाम मया वां बत पाप्मना पुरुषाद इवापत्यं बहवो हिंसिताः सुताः १५

न किंचिदपि हे मंद तव तल्लना प्राक्तस्तव शत्रुः
यत्र क्वचिद्देशे जातः एव खलु इत्यर्थः जनिष्यमाणेन तपि शिशून् हन्यादिति संभाव्यवारयति कृपणान् सो मृन् वृथा
मा हिंसीः १२ इत्थं तं कंसं प्रभाष्य सा भगवती माया देवी भुवि बहुनामनिकेतेषु नाना स्थानेषु बहुनामा बभूव ह दुर्गा भद्रकाली
दुर्गादीति नामानि यस्याः सा तथा भूता बभूव हेत्याश्चर्ये १३ तत तया मायया विहितमाकर्ण्य कंसः सुतरां विस्मितः देवकीं वसुदेवं च
निगडान्निर्मुच्य विनीतवदिदमब्रवीत् १४ तदेवाह अहो इति खेदे हे भगिनि हे भाम भगिनीपते पुरुषादो राक्षस इवापत्यं मया पाप्मना

राम

नंदस्य पत्नी यशोदानुजातमपत्यं पुत्रमबुध्यत तत्र हेतुः तल्लिंगं स्त्रीपुंसान्यतरचिह्नपरामर्शं परिश्रांता तत्र हेतुर्निद्रयापगतस्मृतिः
पूर्ववद्यथा ५३ इति दशमे तृतीयः ३ एवं भगवदवतारं सप्रपंचं भक्तत्याथ ततः प्रभृति कंसो योगप्रस्तोति व हितेति यदा वसुदेवः प्र
वेष्टा स्तेन दा वहिरंतश्च सर्वाः पुरद्वाराः द्वाराणि पूर्ववदेवावृताः ततो बालध्वनिं शिशुरोदनं मा कर्ण्य गृहपाला वसुदेवादिषु नियुक्ता गृ
हपालाः समुत्थिताः बभूवुः १ ते चानिततूर्णमुपव्रज्य कंससमीपमेत्य देवक्या गर्भजन्म गर्भस्य प्राप्तिं भोजराजाय कंसायाचख्युः
कथं भूतेयकृष्णगर्भं न वध समुद्विग्नो मृत्युभयभीतः कंसः प्रतीक्षते तथाभूतमित्यर्थः २ स भोजराजः कालोयमिति अयमेव तद्वधकालः
अन्यथा प्रवर्धितो मामेव हन्यादिति भयात्तूर्णं तल्पाच्छयनादुत्थितो विह्वलः अतरोवन्नाहितइतियावत् अत एव प्रस्खलन्नविहि

यशोदा नंदपत्नी च जातं परमबुध्यत न तल्लिंगं परिश्रांता निद्रयापगतस्मृतिः ५३ इति श्रीभागवते महापुराणे दशम
स्कंधे श्रीकृष्णावतारवर्णनं तृतीयोध्यायः ३ श्रीशुक उवाच बहिरंतःपुरद्वारः सर्वाः पूर्ववदावृताः ततो बालध्वनिं श्रुत्वा गृह
पालाः समुत्थिताः १ ते तु तूर्णमुपव्रज्य देवक्या गर्भजन्म तत् आचख्युर्भोजराजाय यदुद्विग्नः प्रतीक्षते २ स तल्पात्तूर्णमुत्था
य कालोयमिति विह्वलः सूतीगृहमगात्तूर्णं प्रस्खलन्मुक्तमूर्धजः ३ तमाह भ्रातरं देवी कृपणा करुणं सती स्नुषेयं तव कल्या
ण स्त्रियं मा हंतुमर्हसि ४ बहवो हिंसिता भ्रातः शिशवः पावकोपमाः त्वया दैवनिसृष्टेन पुत्रिकैका प्रदीयतां ५ नन्वहं ते
ह्यवरजा दीना हतसुता प्रभो दातुमर्हसि मंदाया अंगेमां चरमां प्रजां ६॥

अतएव मुक्ता विक्षिप्ताः मूर्धजाः केशा यस्य तथाभूतः सन्
सूतिकागृहमगात् ययौ ३ तमागतं भ्रातरं कंसं देवी देवकी कृपणा दीना करुणं यथा तथोवाच तदेवाह स्नुषेयमिति सार्धद्वयेन मि
ति सार्धद्वये न हे कल्याण तवेयं स्नुषा भगिनीसुताख्या स्त्रियं हंतुं न त्वं नार्हसि ४ दैवनिसृष्टेन दैवप्रेरितेन दैवेन प्रेरितेन यत्कल्पितं तेनेत्यर्थः
त्वया बहवः पावकवत् प्रकाशमानाः मम शिशवो हताः हे भ्रातः इयमेका पुत्रिका पुत्रिका मदीयता ५ ननु हे भ्रातः अहं तवावरजा
कनीयसी दीना च हताः सुताः यस्यास्तथाभूता चातो हे प्रभो मंदाया हे भ्रातः मंदभाग्यायाः मम मां चरमां सौभ्रजां कन्यां दातुमर्हसीति
६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सर्वोपि जंतुरवशोऽस्वतंत्रः स्वकृतकर्मफलरूपं जन्ममरणादिकं विंदते लभते २१ किंच यावदस्वदृग्देहविलक्षणात्म याथात्म्यादर्शी सन्हतोस्मि हननविषयोस्मि हंता हननकर्तास्मीत्यात्मानमभिमन्यते देहात्मभावाद्देहगतं देहधर्मं तु न भावमात्मन्यतः संयुक्ते तावदेव तदभिमानी देहात्माभिमानी तन्मूलं हननहननाभिमानी चातएवाज्ञः सन् वाध्यवाधकतां वाध्यवाधकभावं इयात् प्राप्नुयात्तन्मूलक शोकपापादिकं प्राप्नुयादित्यर्थः २२ अतः साधवो दीनवत्सला यूयं मम दौरात्म्यं क्षमध्वमित्युक्त्वाऽश्रूणि मुखे यस्य स तथाभूतः स्यालः स्वस्रोर्देवकीवसुदेवयोः पादावग्रहीत् पत्नीभ्रातुर्वाचि तयायमस्ति कोपि स्यालशब्दोऽतएव प्रयोगाज्जगिनीभर्त्तर्यपि वर्त्तते २३ ततः कन्यकागिरा विस्रब्धः एतौ निर्दुष्टौ इति विश्वस्तः स्वस्य सौहृदं दर्शयन् देवकीं वसुदेवं च निगडान्मोचयामास सद्य एवाक्रमेव मोचनं स प्रपंचं स्मारिमि न

१०

तस्माद्भद्रे स्वतनयान्मया व्यापादितानपि मानुशोचयतः सर्वः स्वकृतं विंदतेऽवशः २१ यावद्धतोस्मि हंतास्मीत्यात्मानं मन्यते स्वदृक् तावत्तदभिमान्यज्ञो बाध्यबाधकतामियात् २२ क्षमध्वं मम दौरात्म्यं साधवो दीनवत्सलाः इत्युक्त्वाश्रुमुखः पादौ श्यालः स्वस्रोरथाग्रहीत् २३ मोचयामास निगडाद्विस्रब्धः कन्यकागिरा देवकीं वसुदेवं च दर्शयन्नात्मसौहृदं २४ भ्रातुः समनुतप्तस्य क्षांतरोषा च देवकी व्यसृजद्वसुदेवश्च प्रहस्य तमुवाच ह २५ एवमेतन्महाभाग यथावदसि देहिनां अज्ञानप्रभवाहंधीः स्वपरेति भिदा यतः २६ शोकहर्षभयद्वेषलोभमोहमदान्विताः मिथो घ्नंतं न पश्यंति भावैर्भावं पृथग्दृशः २७ ॥

तिनयोक्तं २४ इत्थं भ्रातुः कंसस्य समनुतप्तस्य सतः देवकी क्षांत्वा द्धर्मा क्षांता रोषं व्यसृजत्तथा वसुदेवोपि क्षांत्वा प्रहस्य तं कंसमुवाच ह २५ तदेवाह द्वाभ्यां हे महाभाग त्वं यथावदसि तदेवमेव तथैव किं मयोक्तं मन्यसे इत्यत्राह देहिनामहं हंता हतश्चेत्यहंधीः या धीरज्ञानप्रभवा देहात्माभिमानजा यथाऽहंधीर्देहात्मधीरात्मयाथात्म्यानवभासम्भवा अहंधियं विशिनष्टि यतो हंधियः स्वपरेति भिदा प्राप्तु मिथ्याभिमानो भवति २६ एतदेवोपपादयति शोकेति पृथग्दृशः आत्मनः पृथग्भूते देहादावात्माभिमानो येषां ते तथाभूताः अतएव शोकादिभिरन्विताः भावैश्चेतनैः ब्रह्मादिभिर्जीवमन्वितं यदा थंघ्नंतिमीश्वरं न पश्यंति किं तु केवलं स्वपरभेदमेव पश्यंतीति भावः न तु तत्कर्मगुणप्रवर्त्तकस्येश्वरस्येव जन्ममरणादिहेतुत्वात्केनाप्यपराद्धमिति भावः २७ ॥

१२

ममतत्वमुत्रदेहता देहस्य कारणं येन तत्ता ज्ञातयः सुहृदश्च येन तथाभूतस्तत एव त्वल्लोकान् एव कांस्तु लोकान् याङ्क्ष्यामि नरकान् पि नगमिष्यामि के वलं ष्याबलं गमिष्यामीति भावः अत एव तृष्णस्य देव ष्वसनं जीवन्नपि मृतः मृततुल्यः एवं त्वस्य स्वात्मदृष्टमोगभी इते निर्देशमुवाचेदमीत य न्नकृच तवमसृजीतरति श्रुतमतो मातुर्वदेवमथ्यन्ततेवकैव यक्षैवेव चन विष्वासादहंमगिम्नो सुलान्दत्त वा निरमति गुणात्मिलकर्मकृतवान् स्मि किल १७ आत्मापिमहाभागो विवेकिनो युवामात्मजो मतिमान्सोच्चतशोकं माकार्षीः तेषामुष्योच्यते स्वच्छायितुं विशिनष्टि स्वकृतकर्मफ लभोक्तृन तथाहि जंतवः देवाधीनाः स्वस्वकृतकर्मगुणप्रवृत्तदेवदृष्टा अत एव सदेहत्वनावतिष्ठते किंतु तत्कर्मनिगुणै ... ... आत्मस्वसदेहत्वमवैति इति रक्षोतमाह यथा भुवि भौमानि रजांसि यासपयांसि गच्छन्ति चरन्ति ताय पिकर्मवशात्कविचित्संयुक्तान वियुज्यंते भौमानां पासना गमनायुवस्थाव त्वेपिपथ्यानभवः तथा त्वत त्या शरीरे जन्ममरणादिविकारवत्स्वपितृपारकतया अवस्थितस्यात्मजीवः न विपर्येति

ममतत्वमुक्ताकारणस्य तत्त्वज्ञानिसुहृत्स्वलः कांल्लोकान्वेगमिष्यामि न सदेव हतः श्वसन १६ देवमथ्यन्तंवत्तिनमर्त्यो एककेवलं यदि दैवा दर्दस्यापः स्वसर्गैर्हतवान् नशिष्य १७ मा शोचत महाभागो स्वात्मजं मन्यते तत्त्वजः जन्तवो न सदेहत्वं देवाधीनास्तथा मते १८ भुविभौमा निभूतानि यथा यान्ति पयांसि च नाप्यमात्मानमेवैतेन विपर्येति यथेवमः १९ यथा नैवं वियोगेऽदे यतन्त्वात्मविपर्ययः देहयोगवियोगौ श्वसंसृतिर्निवर्त्तते २०॥

विपर्येयं नमासौति नान्यथाभावं गच्छति किंत्वेकरूपतया चावतिष्ठत इत्यर्थः जन्ममरणाद्यवस्थावत्त्वाभावा देहान्न शोच्यात्मा प्यात्मा निक्रियामात्मत्विस्वत्वाच्चेतिभावः १९ ननु जातो हं मृतो हं इत्यादि अहं मिडास्येव मा तनो पि जन्ममरणे तद्यभाव मतीतेः कथं न विपर्येति यत्र सा प्रतीति र्देहात्माभिमानमूला सैव तु नष्टा देहसंयोगवियोगान्नपसंसृतिरित्यत्राह यदेवं विधो भेदः देहात्मनोर्वैधर्म्यरूपो भेदः तस्मादनुष्ठानपर्यन्तो त्वेनकारणं रहितः स्यात् यतो ऽनर्थबासिनादेव भेदात्मनि विपर्ययः देहयर्मगतो निर्भ वतितावदेहसंयोगवियोगरूपलक्षिता संसृतिर्निवर्त्ततेति तत्संयोगाद्विनिर्यासंसृतिर्मुक्ति वर्त्ततेच शक्ताद्वादे तव्यप्रतीतिरपि निवर्तत इत्यर्थः २० तस्माद्देहात्मनो विलक्षणस्वभावत्वात् एवमात्मनो चलना चहेमंतुं मयाच्याया दितामपापलिंगापिता नपि हतानपीतियाव त्स्वसुतामृतिपुत्रमाम शोचयतः तिजर्थस्त्वं दिवाहितः ॥

भा०द०
ट०टी०
२१

रहोजुषा एकांतदेशसेविना ३६ यद्यप्येवं किंचिदपि कर्तुं न शक्तास्तथापि सापत्न्यात् सपत्नत्वाद्देवा नोपेक्षणीया इति मन्यामहे ततस्तन्मूलखनने नियुङ्क्ष्व अनुव्रतान् अनुगतान् ३७ सापत्न्यान्नोपेक्ष्या इत्येतद्दृष्टांतमुपपादयंति यथामय इति शरीरे समुत्पन्नो व्याधिस्तावन्न ।भिरुपेक्षितो ऽत एव रूढमूलः ततश्चिकित्सितुं मतेरुद्धर्तुं न शक्यते एवमिंद्रियग्राम उपेक्षितो यथा न शक्यते एवं रिपुरपि ततो ऽस्माकं बलवत्त्वादिदानीमपि न शक्यते ३८ तर्हि किं तत्सपत्नानां मूलं यच्छिद्यते तत्राहुः मूलमिति सनातनो ऽनादिर्धर्मो विष्णोः संप्रदायवेद्यः वेदाधितो धर्मो वर्णाश्रमात्मको यत्र विष्णौ यदि स्थाने नः स विष्णुर्देवानां मूलं देवसेवी सकर्मकृत्तत्र तस्य मूलं ब्रह्म वेदा गावश्च विप्राश्च तप इति पृथक् पदं सदक्षिणा यज्ञास्तस्य विष्णोर्मूलं सदस्यपरं संगः ३९ तस्मादेत

यथाचतौ योगि ४४
भिरुपेक्षितइति
यथामस्ततो उ

२१

रहोजुषा किं हरिणा शंभुना वा वनौकसा । किमिंद्रेणाल्पवीर्येण ब्रह्मणा वा तपस्विना ॥ ३६ तथापि देवाः सापत्न्यान्नोपेक्ष्या इति मन्महे । ततस्तन्मूलखनने नियुङ्क्ष्वास्माननुव्रतान् ॥ ३७ यथामयो ऽङ्गे समुपेक्षितो नृभिर्न शक्यते रूढपदश्चिकित्सितुम् । यथेंद्रियग्राम उपेक्षितस्तथा रिपुर्महान्बद्धबलो न चाल्यते ॥ ३८ मूलं हि विष्णुर्देवानां यत्र धर्मः सनातनः । तस्य च ब्रह्मगोविप्रास्तपो यज्ञाः सदक्षिणाः ॥ ३९ तस्मात्सर्वात्मना राजन्ब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनः । तपस्विनो धर्मशीलान्गाश्च हन्मो हविर्दुघाः ॥ ४० विप्रा गावश्च वेदाश्च तपः सत्यं दमः शमः । श्रद्धा दया तितिक्षा च क्रतवश्च हरेस्तनूः ॥ ४१ स हि सर्वसुराध्यक्षो ह्यसुरद्विड्गुहाशयः । तन्मूला देवताः सर्वाः सेश्वराः सचतुर्मुखाः । अयं वै तद्वधोपायो यदृषीणां विहिंसनम् ॥ ४२ शुक उ० एवं दुर्मंत्रिभिः कंसः सह संमंत्र्य दुर्मतिः । ब्रह्महिंसां हितं मेने कालपाशावृतो ऽसुरः ॥ ४३ ।

अतः सर्वात्मना नानोपायेन ब्रह्मण्यप्रयुक्तान् ब्राह्मणान्हन्मो हविः सन्तानं पुष्णंतीति तथा तान् गाः हन्मो हविर्दुघाः ४० विप्रादयो हरेस्तनुः शरीरं ४१ स हि विष्णुः सुराणामध्यक्षो ऽधिपतिः असुरान् द्वेष्टीति तथाभूतश्च गुहाशयः निगूढः स विष्णुरेव मूलं यासां तास्तथाभूताः सेश्वराः ईशादिलोकपालैः सहिताः चतुर्मुखेन ब्रह्मणा सहिताश्च सर्वा देवताः एवं सत्ययमेव तस्य विष्णोर्वधोपायः कोसौ यदृषीणां विहिंसनं हननम् यथा तद्वधोपायः देववधोपायः ऋषिविहिंसनेन तच्छरीरे विष्णौ नष्टे सति तन्मूला देवाः स्वयमेव नश्यंतीति भावः ४२ दुर्मंत्रिभिः सह संमंत्र्यालोच्य दुर्मतिरसुरः कंसः कालपाशेनावृतो ब्रह्महिंसामेव हितं मेने ऽमन्यत ४३ ॥

राम
२१

इत्थं विसृज्य विश्वासयुक्तं यथा तथा भाषितः कंसः प्रसन्नाभ्यां देवकीवसुदेवाभ्यामनुज्ञातः स्वगृहं प्राविशत् २८ अथ प्रभाते मंत्रिण आ-
हूय कंसस्तेभ्यो मंत्रिभ्यः योगमायोक्तमाह २९ ततः कंसोक्तमाकर्ण्य ते देवानां शत्रवः दैतेया मंत्रिणः देवान्प्रत्युद्दिश्य कृतोऽमर्षो यैस्ते यथा
तो नातिकोविदाः कार्याकार्यविवेकरहितास्ते कंसमूचुः ३० तदेवाह त्रयोदशभिः एवं चेदाय ये वक्तं चेत्तर्हि हे भोजेन्द्र पुरादिषु निर्दशा-
दानतिक्रान्तदशाहान् निर्दशान् [illegible] हनिष्यामः ३१ एवं चेत्समरभीरवो देवाः किमस्मान्प्रत्युद्यमैः प्रयत्नैः करिष्यन्ति न किंचिदपि किं च ते
धनुषो ज्याघोषैरेव नित्यमुद्विग्ना भीतमनसो येषां तथाभूताः ३२ अस्यतः शरान्क्षिपतस्तव शरसंघैर्हन्यमाना जीवितमिच्छवः पलायनमे-

श्रीशुक उ० कंस एवं प्रसन्नाभ्यां विसृज्य परिभाषितः देवकीवसुदेवाभ्यामनुज्ञातो विशद्गृहं २८ तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां कंस आहू-
य मंत्रिणः तेभ्य आचष्ट तत्सर्वं यदुक्तं योगनिद्रया २९ आकर्ण्य भर्तुर्गदितं तमूचुर्देवशत्रवः देवान्प्रति कृतामर्षा दैतेया नातिकोवि-
दाः ३० दैत्या ऊचुः एवं चेत्तर्हि भोजेन्द्र पुरग्रामव्रजादिषु अनिर्दशान्निर्दशांश्च हनिष्यामोद्य वै शिशून् ३१ किमुद्यमैः करिष्यन्ति दे-
वाः समरभीरवः नित्यमुद्विग्नमनसो ज्याघोषैर्धनुषस्तव ३२ अस्यतस्ते शरव्रातैर्हन्यमानाः समन्ततः जिजीविषव उत्सृज्य पलाय-
नपरा ययुः ३३ केचित्प्राञ्जलयो दीना न्यस्तशस्त्रा दिवौकसः मुक्तकच्छशिखाः केचिद्भीताः स्म इति वादिनः ३४ न त्वं विस्मृतशस्त्रा-
स्त्रान्विरथान्भयसंवृतान् हंस्यन्यासक्तमनसो भग्नचापानयुध्यतः किं क्षेमशूरैर्विबुधैरसंयुगविकत्थनैः ३५॥

व परं स्थानं प्राप्ता ये तथाभूताः उत्सृज्य युद्धस्थानानीति शेषः समंततो ययुः ३३ केचिच्च दिवौकसो देवाः भीतास्त्वत्त इति शेषः अ-
त एव तत्क्षणं न्यस्तशस्त्राणि यैस्तथाभूताः केचिन्मुक्ता विश्लथा कच्छाः शिखा वा येषां मुक्तकेशाः शिखा वा इति पाठे मुक्तं यथा यथा शिखा वा
येषां तथाभूताः भीताः स्म इति वदन्तः प्राञ्जलयस्त्वच्छरणमिति शेषः ३४ अन्यान्विस्मृतानि शस्त्राण्यस्त्राणि मंत्रशक्त्युपबृंहितान्य-
स्त्री ३ स्त्राणि तदन्यानि शस्त्राणि इति विवेकः विरथान्भयात्संवृतान् [illegible] हंसि न हंतवान् शरणागतत्वादिति भा-
वः तथा अन्यासक्तान् युद्धविमुखान् [illegible] भग्नचापान् [illegible] न तदेव कथयन्तश्च देवान्न हंसि ते मे स्वा-
हव प्रत्येकं क्षेमे एव शूरैः असंयुगे रणे विकत्थनं प्रागल्भ्यवचो येषां तैर्विबुधैः किं न किंचिदपि चिन्तनीयमित्यर्थः ३५ अतस्तावत्सामान्यदेवा-

तदा विप्रा मांगल्यगिरः स्वस्तिपाठका बभूवुः सूतादयो गायकाश्च जगुः पुराणादीनिति शेषः तत्र सूताः पौराणिकाः मागधाः वंशावली
पाठकाः वंदिनः स्तुतिपाठकाः भेर्यो दुंदुभयश्च मुहुर्नेदुः ५ संमृष्टानि संमार्जन्या शोधितानि संसिक्तानि चंदनोदकादिभिः स्नापितानि
द्वाराण्यजिराण्यंगणानि गृहांतराणि गृहमध्यानि यस्मिंस्तथाभूतो व्रजो बभूव तथा चित्रध्वजादिभिरलंकृत इति शेषः ध्वजादीना
मितरेतरयोगद्वंद्वः चित्रपदं प्रत्येकमन्वयि द्वंद्वादौ श्रुतत्वात् ६ गवादयो हरिद्रातैलाभ्यां रूषिता उपलिप्ताः विचित्रगैरिकादिधातवश्च
एषां संतीति तथाभूताः तत्र बर्हस्रजो मयूरपिच्छमालाः महार्हाण्यल्पेन प्राप्तुमशक्यानि वस्त्रादीन्येव भूषणान्यलंकारा येषां भूषिता इति पाठे तैर्भू

सौ मंगल्यगिरो विप्राः सूतमागधवंदिनः गायकाश्च जगुर्नेदुर्भेर्यो दुंदुभयो मुहुः ५ व्रजः संमृष्टसंसिक्तद्वाराजिरगृहांतरः
चित्रध्वजपताकास्रक्चैलपल्लवतोरणैः ६ गावो वृषा वत्सतरा हरिद्रातैलरूषिताः विचित्रधातुबर्हस्रग्वस्त्रकांचनमालिनः ७
महार्हवस्त्राभरणकंचुकोष्णीषभूषिताः गोपाः समाययू राजन्नानोपायनपाणयः ८ गोप्यश्चाकर्ण्य मुदिता यशोदाया
सुतोद्भवं आत्मानं भूषयांचक्रुर्वस्त्राकल्पांजनादिभिः ९ नवकुंकुमकिंजल्कमुखपंकजभूतयः बलिभिस्त्वरितं जग्मुः पृथुश्रो
ण्यश्चलत्कुचाः १० गोप्यः सुमृष्टमणिकुंडलनिष्ककंठ्यश्चित्रांबराः पथि शिखाच्युतमाल्यवर्षाः नंदालयं सवलया व्रजतीर्विरेजु
र्व्यालोलकुंडलपयोधरहारशोभाः ११॥

षिताश्चालंकृताः उपायनानि पाणिषु येषां तथाभूता गोपाः हे राजन् समाययुः आजग्मुः
७ ८ तथा गोपानां स्त्रियो यशोदायाः सुतोद्भवमाकर्ण्य मुदिता हृष्टा वस्त्रादिभिरात्मानमलंचक्रुः आकल्पा भूषणान्यादिपदेन चंदन
लेपादिसंग्रहः ९ नवाः कुंकुमकिंजल्का येषु तेषु मुखपंकजेषु भूतिः श्रीः शोभा यासां ताः कुंकुममेव किंजल्कस्तेन युक्तानि नवमुखान्येव पंकजा
नि यासां ता इत्यर्थः पृथुश्रोण्यः पृथुजघनाः चलंतौ कुचौ यासां ताः बलिभिरुपायनैः सहिताः त्वरितं यथा तथा जग्मुः १० सुमृष्टानि निर्म
लीकृतानि मणिकुंडलानि यासां ताः निष्काः पदकाख्यभूषणानि कंठे यासां ता इति बहुव्रीहिद्वयगर्भकर्मधारयः चित्राण्यंबराणि
यासां पथि शिखाभ्यश्च्युतानां माल्यानां वर्षा वृष्टयो यासां ताः व्यालोलानां गतिरभसेन चलतां कुंडलादीनां शोभा यासां वलयैः सहि
ताः नंदालयं प्रति व्रजंतीर्व्रजंत्यः विरेजुः ११ ॥

ततः साधुजनस्य कदनं उपद्रवे तत्प्रियान् कामरूपधरान् दिक्षु प्रदिश्य आज्ञाप्य स्वयं गृहमाविवेश ४५ ततस्ते रजसा विक्षिप्त
स्वभावास्तमसा मूढमनसः तेषां मतएव ते सतामेव विद्वेषणमकुर्वन्निति आरादागतः सन्निहितो मृत्युर्येषां ते ॥ सविशेष
णमपमृत्युमालिख्य वदन्त्वापि तिभावः ४६ ननु केवलं मृत्युमेवाप्नोति पित्राद्युपद्रवो स्यापि दृश्यते आयुरिति महद्विषयोपचारः पुंसामपच
रतामायुरादीनि सर्वाणि श्रेयांसि हन्ति नाशयति श्रीः संपत्तिः धर्मो लोकाः आशिषः फलं नियमादेः ४७ इति दशमे
मे चतुर्थः ॥४॥ एवं कंसं ... नन्दस्त्वात्मज उत्पन्ने ... तत आरभ्य
... ततः प्राप्तेन स्नात्वा शुचिः सन् वेदज्ञान् विप्रानाहूय ... सप्तम्येनन्दो देवज्ञान्ब्राह्मणा
नाहूय स्वयं स्नातः शुचिरलंकृतश्च १ ततः स्वस्त्ययनं मांगलिकं सूक्तं वाचयित्वा यथा विधि जातकर्म कारयामास तथा पितृणां देवा

प्रदिश्य साधुलोकस्य कदने कदनप्रियान् कामरूपधरान्दिक्षु दानवान्गृहमाविशत् ४५ तेवै रजः प्रकृतयस्तमसा मूढचेतसः
सतां विद्वेषमाचेरुरारादागतमृत्यवः ४६ आयुः श्रियं यशो धर्मं लोकानाशिष एव च हन्ति श्रेयांसि सर्वाणि पुंसो महदतिक्रमः
४७ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ४ शुक उ० नंदस्त्वात्मज उत्पन्ने जाताह्लादो महामनाः आहूय वि
प्रान्वेदज्ञान्स्नातः शुचिरलंकृतः वाचयित्वा स्वस्त्ययनं ज - - - त्मजस्य १ कालेन स्नानशौचाभ्यां संस्कारैस्तपसेज्यया शुध्यं
ति दानैः संतुष्ट्या द्रव्याण्यात्मात्मविद्यया ४ - - - - - - जातकर्मात्मजस्य वै कारयामास विधिवत्पितृदेवार्चनं तथा २ धेनू
नां नियुते प्रादाद्विप्रेभ्यः समलंकृते तिलाद्रीन्सप्तरत्नौघशातकौम्भाम्बरा - - ३ ॥

र्चनं च कारयामास २ ततः सम्यगलंकृते
द्वे धेनूनां नियुते लक्षे विप्रेभ्यः प्रादात् रत्नौघैः शातकौम्भांबरैः सुवर्णैः जातां कनकवस्त्रैः शातकौम्भैः सुवर्णैः रवरैर्वस्त्रैः
वेष्टितान् तिलराशीन् सप्त तिलपर्वतान् प्रादात् ३ किमर्थमेवं स्नानादि कर्म कारयामासाद तत्राह कालेनेति आत्मा तद्विषयेति
दृष्टांतोर्थः यथा आत्मविद्ययापरमात्मोपासनया ... आत्मविशुद्धिः ... तथा द्रव्याण्यपि कालादिभिः शुध्यं
तीत्यभिप्रायेण ... एतादि वितत ... विप्रभक्ष
तत्र कालेन ... संस्कारैः तपसा ... जापेन ... दव्वता

भा०द०
श्री०टी०
२२

तमागतं वसुदेवं दृष्ट्वा प्राणोऽग्निरिति देह इव यथा प्राणे आगते सति देह उत्तिष्ठते तद्वदनेन प्राणवल्लिरतेः शय्य प्रीति विषयत्वं सूचितं सहसा उत्थाय
निरंतरं प्रीतः प्रेम्णा विह्वलश्च प्रियतमं वसुदेवं दोर्भ्यां सस्वजे आलिंगितवान् २१ ततस्तेन पूजितो वसुदेवः सुखं यथा तथा आसीनः पृष्ट्वा वि
पृष्टं वदमनामयमारोग्यमाधिव्याधिराहित्यमादृतः पूजितः पृष्ट्वा हे विशांपते आत्मजयोः प्रसक्तधीः आसक्तचित्तः इदं वक्ष्यमाणमाह २२
तदेवाह षड्भिः दिष्ट्येति हे भ्रातः इदानीमप्रजस्यानपत्यस्य सतः प्रवयसः वृद्धस्य च अत एव प्रजाशायाः संतानवांछायाः निवृत्तस्य तव अधुना पुत्रः समु
पद्यत जातः इति यत् तद्दिष्ट्या दिष्टं भाग्यं तत् क्रमव्ययमयमस्माकं महानानंदो जात इत्यर्थः एवमुत्तरत्रापि २३ अस्मिन् संसारचक्रे वर्त्त
मानः पुनर्भवो जीवतोऽपि पुनर्भवः पुनः रूपेणोत्पन्नः इव ते तद्दिष्ट्या तथा यद्भवान् मया उपलब्धो दृष्ट इत्येतद्दिष्ट्या तत्र हेतुः दुर्लभं हि प्रियदर्श

23

तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय देहः प्राणमिवागतं प्रीतः प्रियतमं दोर्भ्यां सस्वजे प्रेमविह्वलः २१ पूजितः सुखमासीनं पृष्ट्वानामयमादृ
तः प्रसक्तधीरात्मजयोरिदमाह विशांपते २२ वसुदेव उ० दिष्ट्या भ्रातः प्रवयस इदानीमप्रजस्य ते प्रजाशाया निवृत्तस्य प्रजा यत्स
मपद्यत २३ दिष्ट्या संसारचक्रेऽस्मिन्वर्त्तमानः पुनर्भवः उपलब्धो भवानद्य दुर्लभं प्रियदर्शनं २४ नैकत्र प्रियसंवासः सुहृदां चि
त्रकर्मणां ओघेन व्यूह्यमानानां प्लवानां स्रोतसो यथा २५ कच्चित्पशव्यं निरुजं भूर्यंबुतृणवीरुधं बृहद्वनं तदधुना यत्रास्से त्वं सुहृ
द्वृतः २६॥

ननु मिलितयोरस्मिन्संसारचक्रे वर्त्तमानत्वादेव पुनर्भवः पुनर्जातः कथं चित्कंसभयान्निवृत्तः पुनर्जात प्राय इत्यर्थः य
द्वास्मिन्नेव जन्मनि मया पुनर्जातप्रायेण त्वमुपलब्ध इत्येतद्दिष्ट्या अद्य त्वलि तस्य मम प्रियतम भवद्दर्शनं दुर्लभं हीत्यर्थः २४ दुर्लभ
त्वमेवाह नैकत्रेति सुहृदां एकत्र प्रियसंवासः प्रियस्य आसो संवासश्च अपि येन प्रियगोष्ठी एवं कं सहवास इत्येवादेः प्रियेति वा न सु
लभः किं तु दुर्लभ इत्यर्थः यथा स्रोतसः प्रवाहस्य ओघेन वेगेन व्यूह्यमानानां नानामितस्ततो विविधं नीयमानानामत एव चित्रक
र्मणां विविधकर्मणां प्लवंति उत्प्लुत्य गच्छंतीति तथा तेषां प्लवानां काष्ठादीनामेकत्रवासो दुर्लभस्तद्वत् २५ पशव्यं पशुभ्यो
हितं नीरुजं नीरोगं भूरिबहुलमंबुजलं तृणानि वीरुधो गुल्मानि च यस्मिंस्तस्मिंस्त्वं सुहृद्भिर्वृतः आस्से तद्वनमधुना कच्चि
दास्ते कच्चिदिति तीव्रप्रश्नद्योतकमव्ययं कुशलमास्ते किं तदस्माकमिष्टमित्यर्थः २६॥

राम
२३

म१

त्वा गोप्यः पाहीति स्मातिततिपोषः बालके त्वाशिषः प्रयुंजाना हरिद्रा तैलचूर्णैर्हरिद्रायास्तैलमिश्रैश्चूर्णैरक्षिश्च यद्वा हरिद्रया तैलेन च
लैः सुधाम्बरध्वजगौरिकादिभिश्च मिश्रोदकैश्च परस्परं जनं सिंचंत्य उज्जगुः १२ अशोभनवलरामेण सह विश्वेश्वरे कृष्णे नंदव्रजमुपेयुषि
सति तस्मिन्महोत्सवे विचित्राणि वाद्यान्यवाद्यंत १३ गोपास्तु हृष्टाः दध्यादिभिः परस्परमासिंचंतः नवनीतैर्विलिंपंतश्च विचिक्षिपुः
मजद्रुः १४ नंदस्तु विपुलको निरत एव तेभ्यः सूतादिभ्योऽन्ये च ये विद्योपजीविनः भारतशास्त्रादिविद्ययोपजीवंतीति तथा तेभ्यश्च
वस्त्रादिकं ददौ तैस्तैस्तेषामभीष्टैरुच्चावचैः कामैर्यथोचितमदीनात्मोदारमना नंदः सम्यगपूजयत् किमर्थं हरिदेवतस्याराधनार्थं स्वपु

शैन२

ताआशिषःप्रयुंजानाश्चिरंपाहीतिबालके हरिद्राचूर्णतैलाद्भिःसिंचंत्योजनमुज्जगुः १२ अवाद्यंतविचित्राणिवादित्रा
णिमहोत्सवे कृष्णेविश्वेश्वरेनंतेनंदस्यव्रजमागते १३ गोपाःपरस्परंहृष्टादधिक्षीरघृतांबुभिः आसिंचंतोविलिंपंतोनवनीतैश्च
चिक्षिपुः १४ नंदोमहामनास्तेभ्योवासोलंकारगोधनं सूतमागधवंदिभ्योयेन्येविद्योपजीविनः १५ तैस्तैःकामैरदीनात्मा
यथोचितमपूजयत् विष्णोराराधनार्थायस्वपुत्रस्योदयायच १६ रोहिणीचमहाभागानंदगोपाभिनंदिता व्यचरद्दिव्यवासःस्र
क्कंठाभरणभूषिता १७ ततआरभ्यनंदस्यव्रजःसर्वसमृद्धिमान् हरेर्निवासात्मगुणैरमाक्रीडमभून्नृप १८ गोपान्गोकु
लरक्षायांनिरूप्यमथुरांगतः नंदःकंसस्यवार्षिक्यंकरंदातुंकुरूद्वह १९ वसुदेवउपश्रुत्यभ्रातरंनंदमागतं ज्ञात्वादत्तकरं

त्रस्याभ्युदयार्थं च १६ दिव्यैर्वासःस्रग्भिः कंठाभरणैश्च भूषिता महाभागा पतिव्रता रोहिणी नंदेनान्यैर्गोपैश्च अभिनंदिता व्यचरत् १७ अथ नंदवसुदेवयोः
याः कृष्णस्यागमं विवक्षुस्तावद्व्रजस्य सर्वसंपत्समृद्धत्वमाह तत आरभ्येति ततोऽप्यारभ्य नंदस्य व्रजः सर्वाः समृद्धयो यस्मिन् संतीति तथा
हरेर्निवासेन हेतुना ये स्वात्मगुणा महोत्सवादयः तैः रमाक्रीडं लक्ष्मीक्रीडास्थानं स्वाभूत् हे नृप रमाक्रीडं इति नपुंसकत्वमार्षं नपुंसकं वा
क्रियाविशेषणं वा १८ एवं सति कदाचिन्नंदो गोकुलरक्षार्थं निमित्तं गोपान्नियुज्य कंसस्य वार्षिकं करं वर्षे देयं करं स्वामि
ग्राह्यं भागं दातुं हे कुरूद्वह मथुरामागतः १९ तं तु वसुदेवो आगतं नंदं श्रुत्वा राज्ञे दत्तकरो येन तं च ज्ञात्वा तत्स्थानं दस्यावमोच
नं निवेशस्थानं ययौ अवमुच्यंते गमनायोपक्रमपरिकरबंधा यत्र तदिति स्थानं २०॥

ता४

भा॰द॰ पू॰टी॰ २४

इत्थं शौरिणा वसुदेवेन प्रोक्तास्ते नंदादयो गोपास्तं वसुदेवमनुज्ञाप्य ययुः ह्लातकंसेवार्थं बुद्धिर्देवमेवैका तिते वनो शकटैर्गोकुलेय
युः ३२ इति दशमे पंचमः ५ अथ व्रजं प्रति निवृत्तमनास्तु सर्वमेव तत्र वसुदेवस्य चिंतोत्थां तं भगवता तन्निवेदं प्रकारं निर्दृतवतस्तस्य सा
विधानप्रकारं चाह नंद इत्यादिना तावन्नंदादयः इत्यतः प्रभृत्येव यद्वा नंदः पथि गतः न तु व्रजं गतः तदा शौरेर्वसुदेवस्य वचो न मृषा
भवतीति विचिन्त्य उत्पातागमशंकितः यथा पश्य उत्पात माया मा भूदिति चलना दिना पात्रजे
किं तत्पथ्यमेव स्यादिति चिंतयन् तत्रागमप्राप्ते पतिपात संभावनामाशंकितः यथा पथ्यो त्यागमाया मा भूदित्यर्थः १ तदा नंदानंदागमनात्सर्वमेव कंसेन प्रेषितो बाल
कं चित्पुपद्रवं संभाव्य हरिं स्वाराध्यदेवं शरणं जगाम रक्षणोपायत्वेनाध्यवसत् १ तदा नंदानंदागमनात्सर्वमेव कंसेन प्रेषिता बालघातिनी पूतनाख्या रोदसी तत्र तत्र पुरादिषु शिशून् घ्नती संचचार २ सर्वमपि तत्त्वतः कश्चिदुपद्रवो वेभव किं इत्याशंकां तत्र बालि
घातिनी पूतनाख्या रोदसी तत्र तत्र पुरादिषु शिशून्निघ्नती संचचार २

शुक उवाच इति नंदादयो गोपाः प्रोक्तास्ते शौरिणा ययुः अनोभिरनडुद्युक्तैस्तमनुज्ञाप्य गोकुलं ३२ इति श्रीभागवते महापुराणे
दशमस्कंधे पंचमोऽध्यायः ५ शुक उवाच नंदः पथि वचः शौरेर्न मृषेति विचिंतयन् हरिं जगाम शरणमुत्पातागमशंकितः १ नयत्र श्रवणादीनि रक्षोघ्नानि स्वकर्मसु
कंसेन प्रहिता घोरा पूतना बालघातिनी शिशूंश्चचार निघ्नंती पुरग्रामव्रजादिषु २ नयत्र श्रवणादीनि रक्षोघ्नानि स्वकर्मसु कुर्वंति सात्वतां भर्तुर्यातुधान्यश्च तत्र हि ३ सा खेचर्येकदोपेत्य पूतना नंदगोकुलं योषित्वा मायया आत्मानं प्राविशत्कामचा
रिणी ४ तां केशबंधव्यतिषक्तमल्लिकां बृहन्नितंबस्तनकृच्छ्रमध्यमां सुवाससं कल्पितकर्णभूषणत्विषोल्लसत्कुंतलमंडितानना
नां ५॥

नकुर्वन्ति हत्याह नेति सात्वतां एकांतिनां भक्तानां भर्तुर्भगवतः श्रवणादीनि श्रवणकीर्तनादीनि कर्मभूतानि रक्षोघ्नानि यत्र
न कुर्वन्त्यत्र हेत्वाह नेति सात्वतां एकांतिनां भक्तानां नाम भर्तुर्भगवतः श्रवणादीनि यत्र श्रवणकीर्तनादीनि कर्तृजनाधिष्ठितदेशाइतिभावः ३
देशे स्वकर्मसु स्वव्यापारेषु सत्स्वपि न कुर्वंति जना लोके वदियातुधान्यः राक्षस्यः न तु श्रवणादिकर्तृजनाधिष्ठिते तस्मात्सामर्थ्याच
पूतना खेचरी कदाचित्कुल समीपमेत्य मायया आत्मानं स्वयं वेषेण ललनां गोपित्वा स्वा सा धारणरूपतिरोभाव्य तस्मादर्थ्य स्वयं वेशा
यत्विषित्वा इति पाठे मायया अभिमतरूपपरिस्थिता योषित्वा प्राविशत्योषिता इति पाठे मायया अभिमतरूपपरिस्थितो पयुक्ता स्वयं वेश
यत्विषिन्तु स्त्रीकामं यथेष्टं रूपं परिगृह्य चरतीति तथा प्राविशत् ३ मां मिवा मसतरसुतरेण व्ययः केशवबंधव्यतिषक्ता संस
क्तमल्लिकानंयोबिद्रूपं कृत्वेत्यर्थः ४ यो बिद्रूपधरां तां वर्णयति तामोप्यां त्रिमिवा मसतरसुतरेण व्ययः केशवंधव्यतिषक्ताः संस
क्तामल्लिकाः तत्कुसुमानि यस्याः बृहद्भ्यां नितंबाभ्यां स्तनाभ्यां च कृच्छ्रः कष्टं मध्यमं मध्यमानं इवास्थितः इति यावत् स्तनादिति भावः समध्य
क्ता मल्लिकाः तत्कुसुमानि यस्याः बृहद्भ्यां नितंबाभ्यां स्तनाभ्यां च कृच्छ्रः

24

२४

राम २४

तथा हे भ्रातः मम सुतो बलरामः मात्रा रोहिण्या सह भवतो व्रजे कच्चित् कथंभूतः भवंतमेव तातं पितरं मन्वानः भवद्भ्यां दंपतीभ्यां उप
लालितः २७ अथ स्वस्यापि संतानेन तद्दर्शनस्य चैतोपलालनाद्यभावाल्लिर्विण्णः किंचिच्छोकपरिपालनायाह पुंस इति त्रिवर्गस्त्रयाणां धर्मा
र्थकामानां वर्गः स्वपदि सुहृदो देहादयोधिनः प्रत्यनुभावितो नुभवं प्रापितः न हि सुखं सोयुक्तः यतो विद्वेषिणामनुगतः अन्यथा त्रि
वर्गः स्वात्मव्यवमात्रपर्यवसितेस्मलल एव देहोऽसुहृत् तेषु क्लिश्यमानेषु चमसत्सु त्रिवर्गोऽर्थाय प्रयोजनाय न कल्पते इत्यर्थः २८ अथ वसु
देवं सांत्वयन्नाह द्वाभ्यां अहो इति खेदे ते तव जलवशंकाम्मा हन्यते स्युक्तं २९ एवमनुशोच्य आत्मतत्त्वबोधेन समाधत्ते नूनमिति ५१
अयं जनः दृश्यमानो जनः प्रधानं अदृष्टमेव निष्ठा समाप्तिर्यस्य सः अदृष्टं परमं यस्य तत्परमं सुखदुःखयोर्दाता इत्यर्थः भवोत्पत्तिविप
त्तिप्रयुक्तसुखदुःखकारणं तस्मात् दृष्टाविरोधितास्तदुपपत्तिप्रयुक्तसुखदुःखे न नियत इत्यर्थः यं हि न व्यथयंत्येते पुरुषं पुरुषर्षभ स ५२

भ्रातर्मम सुतः कच्चिन्मात्रा सह भवद्व्रजे तातं भवंतं मन्वानो भवद्भ्यामुपलालितः २७ पुंसस्त्रिवर्गो विहितः सुहृदो ह्यनुभा
वितः न तेषु क्लिश्यमानेषु त्रिवर्गोऽर्थाय कल्पते २८ नंद उ० अहो ते देवकीपुत्राः कंसेन बहवो हताः एकाऽवशिष्टावरजा कन्या सा
पि दिवं गता २९ नूनं ह्यदृष्टनिष्ठोयमदृष्टपरमो जनः अदृष्टमात्मनस्तत्त्वं यो वेद न स मुह्यति ३० वसुदेव उ० करो वै वार्षिको दत्तो
राज्ञे दृष्टा वयं च वः नेह स्थेयं बहुतिथं संत्युत्पाताश्च गोकुले ३१॥

समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते इत्युक्तरीत्या सुखदुःखयोर सुखं १
नित्यत्वात्तत्र साम्येन भवितव्यमिति भावः अतएवादृष्टपरमः अदृष्टमेव परमं प्रभुः वशी यस्य स अदृष्टायत्त इत्यर्थः एवमात्म
नः स्वस्य सुखदुःखादिमत्तोसाम्येन भवितव्यमिति भावः [illegible] स न मुह्यति स सुखदुःखाभ्यां न मुह्यति यथा सुखदुः
खादिकमदृष्टायत्तं मत्वा ऽदृष्टमतीश्वरं स्वसंवेद्यमात्मनस्तत्त्वं याथात्म्यं यो वेद देहेन्द्रियलक्षणात्तयाथात्म्यानुभवपरो भवेत् स न मुह्यति
देहबंधविधिसुखदुःखाभ्यां वेत्ति नमस्मामनेतीत्यर्थः ३० एवं विवेको दोयद् नंदस्य चो निशाम्य नंदं प्रतिप्रत्युत्तरं वक्तव्यमाह वसुदे
वः कर इति राज्ञे कंसाय वार्षिक करो दत्तः प्रयोजनं नानुवर्तितमिति भावः ते त्वया वयं दृष्टा आवां मित्रत्वया बहुदिनं वस्तव्यं हितो
वा स महः तत्र स्थेयं अत्यंतसंयोगो चिरं यावद्बहुदिनमिति बोद्धव्यम् च यतः गोकुले बहव उत्पाताः संत्यतो नात्र स्थेयमित्यर्थः ३१

यावसंसुखदुःखाद्भिन्नत्वमदृष्टमत्वंकंद्य अमाम्बेद्र२

जननीजनन्योः सर्वसमेणादीर्घस्वापे : निरीक्षमाणेऽप्युतिष्ठतां तयोर्मातां तां दृष्टवत्योः १० अथ घोराघोरचेष्टिता पूतना तं शिशुमुत्सङ्गे
मादाय पिशाचोत्तरस्मिन्मुखे तदा स्तनं ददौ कथंभूतं दुर्जरवीर्यं दुःखेनापि जरयितुमशक्यं वीर्यं विषरूपं यस्मिन्‌ तदेवोल्बणं दुःसहवीर्य
स्योल्बणत्वादुल्बणं अथ भगवान्‌ रोषसमन्वितः प्रपीड्य स्तनमित्यर्थसंगुः प्राणैः समं सह स्तनं पयसा पिवत्तस्याः प्राणैः सह स्तनमपिव
दितिवा ११ तदा सा अखिलजीवमर्मसु सर्वप्राणमर्मसु पीड्यमानाऽलमेताऽलमास्तु मुंच मुंचेति प्रभाषिणी नेत्रे विवृत्य परित्याज्य चरणौ भुजौ
च मुहुर्मुहुः प्रक्षिपन्ती विन्नानि स्वेदयुक्तानि गात्राणि यस्याः सा रुदवज्ज घोषं ह इत्याश्चर्ये १२ अतिगम्भीरं रभसं वेगो वा यस्य तेन तस्याः

शब्द प्रतिनेदिरू

।तस्मिन्स्तनं दुर्जरवीर्यमुल्बणं घोराङ्कमादाय शिशोर्ददावथ गाढं कराभ्यां भगवान्प्रपीड्य तत्प्राणैः समं रोषसमन्वितोऽपिबत्
११ सा मुंच मुंचालमिति प्रभाषिणी निपीड्यमानाखिलजीवमर्मणि विवृत्य नेत्रे चरणौ भुजौ मुहुर्निस्विन्नगात्रा क्षिपती रुराव
ह १२ तस्याः स्वनेनातिगभीररंहसा साद्रिर्मही द्यौश्च चचाल सग्रहा रसा दिशश्च जनाः पेतुः क्षितौ वज्रनिपातशंकया + शब्दप्रति
नेदिरे १३ निशाचरीत्थं व्यथितस्तना व्यसुर्व्यादाय केशांश्चरणौ भुजावपि प्रसार्य गोष्ठे निजरूपमास्थिता वज्राहतो वृत्र इवाप
तन्नृप १४ पतमानोऽपि तद्देहस्त्रिगव्यूत्यन्तरद्रुमान् चूर्णयामास राजेंद्र महदासीत्तदद्भुतं १५ ईषामात्रोग्रदंष्ट्रास्यं गिरिकंद
रनासिकं गंडशैलस्तनं रौद्रं प्रकीर्णारुणमूर्धजं १६॥

स्वनेन सपर्वता मही भूः सग्रहा द्यौश्च चचाल रसातलं दिशश्च
प्रतिनेदिरे प्रतिशब्दवत्यः जनाः वज्रनिपातशंकया अशनिनिपातशंकया क्षितौ निपेतुः १३ व्यथितौ पीडितौ स्तनौ यस्याः सा नि
शाचरी व्यादाय मुखं वितत्य केशादीन्प्रसार्य गोष्ठे व्रजे निजरूपमास्थिता मृता पूतनास्यस्वाभाविकरूपगतत्वादिति भावः हे नृप
वज्रेण हतो हे वृत्रासुर इवापतत्‌ १४ तस्या देहः पतमानोऽपि षट्‌क्रोशवर्तिनो द्रुमांश्चूर्णीचकार हे राजेंद्र तच्छरीरं महदद्भुतमा
सीत्‌ १५ अद्भुतत्वमेव दर्शयितुं तद्रूपं विशिंषन्‌ तद्वीक्ष्य गोपगोप्यश्च बिभ्युरित्यन्वयः ईषेति त्रिभिः ईषा लाङ्गलदण्डः तत्प्र
माणो ग्रा दंष्ट्रा यस्मिंस्तदास्यं यस्मिन्‌ गिरिकंदरे इव नासिके यस्मिन्‌ गंडशैलवदुन्नतौ स्तनौ यस्मिन्‌ रौद्रं भीमं प्रकीर्णा
अरुणा मूर्धजाः केशा यस्मिन्‌ १६॥

वल्गुसुंदरं स्मितं येषां तैः सल्लहितैरित्यर्थः तथाभूतैः स्वांगयोर्नेत्रांतयोर्विसर्गः प्रसरो येषां तैश्च वीक्षितैः कटाक्षैः व्रजौकःस्थानां येषां
तेषां गोपानां मनो हरंती अंभोजेन करेण पद्महस्तरूपा लीलया उपलक्षितां रूपिणीं प्रशस्तरूपवतीं पतिं श्रीकृष्णं द्रष्टुमागतां लक्ष्मीमिव तां वनि-
तां गोप्यो ऽमंसत मन्यंत ६ स यो विद्रूपो बालग्रहः तत्र तत्र व्रजस्थाने शिशून्विचिन्वती अन्वेषयंती यदृच्छया नंदगृहे बालं ददर्श स्वसोदं
यावलोकनप्रवरणाभिर्गोपीभिरनिवारिता ददर्श सर्वैः कथंभूतं असतामंतकं मृत्युं तर्हि निर्भया कथं ददर्श यतो विशिष्टश्छिप्रतिच्छन्नं ति-
रोधापितं निजं स्वासाधारणं ऊर्वधिकं तेजो येन भस्मिभस्मना आहितं तिरोहितमग्निमिव स्थितं ७ तथा सचराचरात्मा सर्वांतरात्मा स वेधुः
द्भगवान् अत एव तां बालमारिकाग्रहं बुध्वा निमीलितेक्षणो येन तथाभूतः स्वयं मंत्र्वरत्वे सत्यपि प्रकराणि स्वसंकल्पमात्रेणैव हंतुम

कौ१ तर्कौ२ कुमारि२

वृतस्मितापांगविसर्गवीक्षितैर्मनो हरंतीं वनितां व्रजौकसां अमंसतांभोजकरेण रूपिणीं गोप्यः श्रियं द्रष्टुमिवागतां प-
ति ६ बालग्रहस्तत्र विचिन्वती शिशून्यदृच्छया नंदगृहे ऽसदंतकं बालं प्रतिच्छन्ननिजोरुतेजसं ददर्श तल्पे ऽग्निमिवाहितं भसि ७ विबुध्य
तां बालकमारिकाग्रहं चराचरात्मा स निमीलितेक्षणः महेश्वरत्वे सति बालभावं विभावयामास चराचरेश्वरः ८ अज्ञात-
मत्ताय निशाचरी हरिं निसर्गविज्ञातजगद्विचेष्टितं अनंतमारोपयदंकमंतकं यथोरगं सुप्तमबुद्धिरज्जुधीः ९ तां तीक्ष्ण-
चित्तामतिवामचेष्टितां वीक्ष्यांतरा कोशपरिच्छदासिवत् वरस्त्रियं तत्प्रभया च धर्षिते निरीक्ष्यमाणे जननी ह्यतिष्ठतां १०

मर्त्योऽपि बालभावं बालत्वं विभावयन् प्रकटयन् क्रीडितवान् इत्यर्थः ८ अथ सा निशाचरी तं बालं दृष्ट्वा उत्संगे हरिं निस-
र्गतः स्वभावतो विज्ञातजगद्विचेष्टितं प्रभावं निसर्गत इति पदेन तस्य सर्वज्ञत्वं स्वाभाविकमेव न तु कर्मायत्तमित्यभिप्रेतं अनंत-
कमात्मनो मृत्युभूतमज्ञात्वा ऽनंतं त्रिविधपरिच्छेदरहितमप्यात्मनः चेष्टानुकरणेन परिच्छिन्नतां प्राप्तमिव स्थितमिति भावः स्व
कौ नं एकमारोपयदंकं निदधे इत्यर्थः यथा ऽबुद्धिर्मूढो नर एव रज्जुरिति धीर्यस्य सः सुप्तमुरगमंके निदधाति तद्वत् ९ रोहिणीयशोदे
पितां नन्ववारयेतामित्याह तामिति कोशपरिच्छदासिवत् चर्मनिर्मितं कोशपरिच्छदमावरणं विधाय प्रस्थेन असिवत् खड्गमिवांत-
स्तीक्ष्णचित्तां क्रूरतरामपि बहिर्वामचेष्टितां शोभनचेष्टामत्र कुलचेष्टितामिति यावत् वरस्त्रियं श्रेष्ठस्त्रीयं प्रवत्थितां परस्त्रियमिति

भा.टू.
९.टी.
२८

अथ कवच मंत्र जप रूर्वकं [illegible] रक्षा विधानं दर्शयति अथैत्यादिना द्विता घ लोमयत्र। प्रक्षालितेन जलेन दिश्यवध्यो योगन्दिश्यां भगवद साधारणो अजः न मत्थमलोपाति। रक्षितः भवांस्तु वांधिवेत्ता अथ दद्दु जानुजानुनी अपरिमाणो जीवस्यांप्तरा स्तत् यामे वेशयोगपः जानु उरुस्तः यज्ञाराध्यो यज्ञभुक् फलदश्च कटितट मध्युत अश्रितोत्र च्यावयती स्फुलः दयास्यो हयग्रीव जठर मध्यात् ह्र्त्केश आश्रवस्तित्वउदरं च तेषां समाहार रक्षतीशः पातु वस्तिमत्र कोपः वसुदरं हृत्केश मिति त्रिमोत्र विवक्षितः अथावाद जौ प्रिमोच्य रे कमित्युपक्रमो पसंहाराभ्यां पादादि शिरः पर्यंता वयवेक्रमस्यात्र विवक्षितत्वम तीते जठरं नाभेरुपरिभागेत तउपरिभागउद रं इति विवेकः केशशेदात्र लोमपरः कंठमिनः सर्वव्यापकः इत्युक्तावितियातु यज्ञाग त्यर्थ बुध्यापोः सर्वज्ञः अतएव विष्ठ

अथवाद जौ प्रिमाणिमात वजान्वयो रूयज्ञोच्युतः कटिस्तटं जठरं दयास्यः हृत्केशः वस्तुदरमीशस्तत्कंठं विष्णुर्भुजं मुखं रुक्मं ईश्वरः खं चक्रायुतः स्फग तोपरेतु पश्चात्त्वत्या पर्श्वयोर्द्वैत्र रसीमधुहाजितश्च कोणेषु शंख उरुगायउपर्युपेंद्रः स्तार्क्ष्यः क्षितौ हलधरः पुरुषः समंतः २४ इंद्रियाणि हृषीकेशः प्राणान्नारायणोवतु श्वेतद्वीपपतिश्चितं मनोयोगेश्वरोवतु २५ पृश्निगर्भस्तु मे बुद्धिमात्मानं भगवान्परः क्रीडंतं पातु गोविंदः शयानं पातु माधवः २६ व्रजंतमव्याद्वैकुंठ आसीनं त्वाश्रियः पतिः भुंजानं यज्ञभुक्पातु सर्वग्रहभयंकरः २७॥

तिष्ठन्नैवपोन सततं विष्णुर्व्यापकः विष्णुव्या प्राविति पातु उवं उरवस्थिलो को संख्या हक्रमाः पादू विष्णे पाय स्पसः कं मकानमीश्वरः सर्वनियंता ईशः सर्वाधिपतिरिति तेन पीभरुकं विष्णुरादेनवा तिमात्र ईश्वरशब्देन तु प्रशासन र्वव्यापाधारकत्व २३ एवं पादादि शिरः पर्यंत रक्षां विधाय ये दिस्तुरक्षां विदधं चक्रीत्यतः पर स्वक्रधरः पश्चात्पृष्ठतः सहगतो भादासद्विलो हरिराश्रितानिंदरः पार्श्वयोस्तु यज्ञरसी धनुः तद्वै विभ्रताविति शेषः मधुहा जित अथ ऊर्ध्वो मधुहा सिद्धाणेः जितः श्वेतर्थः कोणे घाग्नेयादिषु रक्षं शंखोस्या नैऋत्यादिता न्मत्व धीयो च उपरि धीयादि उपेंद्रः क्षितावधस्ताद्धलधरः संकर्षणः समंतात्सर्वतोऽवकाशो दिशः को ष्विरिति चेत्तत्र सवं पुरुषः सर्वप्राणि हृदयेतत्रावस्थितः २४ एवं बहिरंगरक्षां संप्रार्थ्य पांतरंगरक्षां प्रार्थयामासुरिंद्रियाणि हृषीकाणां इंद्रियाणामीशोन्तः प्रविश्य यत्ता योगेश्वरो योगाति

२६

नै२

अथ कृष्णाविरगभीरे ऽस्ति तोयस्मिन् स्थूलिनवदसो हेजघने ताभ्यां भीषणं कृता ःसेतुव इव भुजा वृहन्त्यं ग्रीवयस्मिन् शून्यं तोयं यस्मिंस्तथा भूतो हृदइव उदरं यस्मिन् १७ तत्कलेवरं वीक्ष्य गोपा गोप्यश्च संतत्रसुः कथंभूताः पूर्वं पतनात्पूर्वं तस्याः निःस्वनितः शब्दैर्भिन्नानि हृत्कर्णमस्तकानि येषां तथाभूताः १८ तथा तस्या उपरि क्रीडंतं न कुतोपि भयं यस्य तं बालं च वीक्ष्येति पूर्वेणान्वयः जगृहुः स्थूलरूपेण वा तूर्णं यथा तथा समभ्येत्य जाताः तस्या मरणात् बालस्य जीवनाच्च संभ्रमो यासां ता गोप्यः जगृहुरादधुः १९ ततस्ता गोप्यः यशोदारोहिणीभ्यां सह बालस्य सर्वतः शोक्तस्य गोपुच्छभ्रमणादिभिरुपायैः रक्षां चक्रुः २० तदेव प्रपंचयति गोमूत्रेणेत्यादिश्लोकद्वयेन

अथ कृष्णगभीरात्स्थूलिनारोदभीषणं वपुः सेतुभुजोर्वङ्घ्रिशून्यतोयहृदोदरं १७ संत्रसुः स्म तद्वीक्ष्य गोपा गोप्यः कलेवरं पूर्वं तु तन्निःस्वनितभिन्नहृत्कर्णमस्तकाः १८ बालं च तस्या उरसि क्रीडंतमकुतोभयं गोप्यस्तूर्णं समभ्येत्य जगृहुर्जातसंभ्रमाः १९ यशोदारोहिणीभ्यां ताः समं बालस्य सर्वतः रक्षां विदधिरे सम्यग्गोपुच्छभ्रमणादिभिः २० गोमूत्रेण स्नापयित्वा पुनर्गोरजसार्भकं रक्षां चक्रुश्च शकृता द्वादशांगेषु नामभिः २१ गोप्यः संस्पृष्टसलिला अंगेषु करयोः पृथक् न्यस्यात्मन्यथ बालस्य बीजन्यासमकुर्वत २२

दर्शयति गोमूत्रेणेति तावद्गोपुच्छभ्रमणेन संस्नापयित्वा ततो गोरजसा च स्नापयित्वा गोमूत्रशकृता गोमयेन द्वादशस्वंगेषु द्वादशभिः केशवादिभिर्नामभिः रक्षां चक्रुः २१ एवमनाचांताव तस्य मेणरक्षां विधाय पलब्धाप्याचांताः विशेषतोरक्षां चक्रुरित्याह गोप्य इति संस्पृष्टसलिला आचांताः गोप्यः आत्मनि स्वशरीरे करयोरितरेष्वंगेषु पृथगेकैकशो न्यस्याकारादिद्वादशांतानि मातृकाबीजानि विन्यस्याथ बालस्याप्यन्ते करयोरंगेषु च बीजन्यासमकुर्वन् चिकीर्षितात्रादिभगवत्सामग्रस्थितविभुकेन च पृथग्न्यासे तत्तस्य वीर्यस्फूर्तेर्भवति तावत्स्वांगेषु बीजन्यासं विधायाथ तत्क्रवचम आपदर्थेषु तदर्थं न्यायास्सुमतिरिति तत्वा यदा बालस्यांगेषु बीजन्यासं चक्रुरित्यर्थः २२

ता२

भा०द० पू०टी० २७

यतो स्तनपानात् ... पिप्रायेत्याह आदिशब्दः लोकबालघ्न्यादिभिः प्रत्येकं संबंधः जिघांसयापि हरये स्तनं द
त्त्वापि सद्गतिमसतां भाव्यां गतिं मुक्तिमवाप ३६ यतो ऽप्रियं गरलं यत् स्तनं दत्तवती ... पि केनचिद्गत्वा संबंधमात्रेण सद्गतिमवाप किंतु पु
नः भगवत्कृत्यास्त्र सद्गतिं प्राप्तवंतीमात्रः किंपुनरिति श्रद्धया भगवत्प्रियाचरणेन युक्तया परया भक्त्या श्रद्धया च परमात्मने श्रीकृष्णा
य किंचित्प्रियतमं यच्छन् समर्पयन्सद्गतिं प्राप्नोति किं पुनर्वक्तव्यमित्यर्थः प्रियं यच्छन्सद्गतिं प्राप्नोतीत्यत्र दृष्टांतः रक्ता अनुरक्ता स्तस्य
श्रीकृष्णस्य मातरो यशोदादयो यथा प्रियतमं स्तन्यं यच्छंत्यः सद्गतिं प्राप्तवत्यस्तद्वत् ३७ न तु मातृत्वेनैव सद्गतिप्राप्तिरसिद्धेत्याशंक्य पद्भ्यां
तलस्पर्शं कारयित्वा तासु पिबन्नत्यंतमासंगवत्करोति पद्भ्यामिति सार्धैस्त्रिभिः लोकवंदितैः ब्रह्मादिभिः वंद्याभ्यां भक्ता ...

२७

पूतना लोकबालघ्नी राक्षसी रुधिराशना जिघांसयापि हरये स्तनं दत्त्वाप सद्गतिं ३६ किं पुनः श्रद्धया भक्त्या कृष्णाय परमात्मने
यच्छन्प्रियतमं किं नु रक्तास्तन्मातरो यथा ३७ पद्भ्यां भक्तहृदिस्थाभ्यां वंद्याभ्यां लोकवंदितैः अंगं यस्याः भगवानपिबत्स्तनं ३८
यातुधान्यपि सा स्वर्गमवाप जननीगतिं कृष्णभुक्तस्तनक्षीराः किमु गावोनुमातरः ३९ पयांसि यासामपिबत्पुत्रस्नेहस्नुतान्यलं
भगवान्देवकीपुत्रः कैवल्याद्यखिलप्रदः ४० तासामविरतं कृष्णे कुर्वतीनां सुतेक्षणं न पुनः कल्पते राजन्संसारोऽज्ञान सं

समाक्रम्य २

क्रम्य समाक्रम्य भगवान्यस्याः पूतनायाः अंगं समाक्रम्य स्तनं विषहरणेन मय्यपिबत् ३८ सा यातुधानी पूतनापि स्वर्गं निरतिश
यानंदरूपं जननीगतिं हरिमवाप किमु तत्र कृष्णेन भुक्तः स्तनयोः क्षीरं यासां ता मातरः जननीगतिमवापुरिति वक्तव्यमित्यर्थः ३९
[illegible] पौरबीभक्षामूदीदिमात्रेतराभिप्रायकं बहुवचनं अनुमातरः पशवत्यर्थकः यथा गावस्तद्वदित्य
र्थः ३९ तासां मुक्तिरसिद्धेति दृष्टांतस्तदुपपत्तिरित्याह तत्स्तनं विशिनष्टि यासामंगवत्पुत्रस्नेहेन स्नुतानि पयांस्यलं ... भग
वानपिबत् कथंभूतः देवकीपुत्रः कैवल्याद्यखिलार्थदः कैवल्यप्रकृति स्वरूपादि यमुक्तिरिति यावत् तत्पुरुषार्थचतुष्टयप्र
दः कैवल्यादिपुरुषार्थप्रदानाय देवकीपुत्रत्वेनावतीर्ण इत्यर्थः ४० कृष्णे अविरतमविच्छेदं यथा तथा सुतेक्षणं सुतबुद्धिं कुर्वती
नां तासां मातॄणां हे राजन्नज्ञानसंभवः संसारः पुनर्नकल्पते न वर्तत इत्यर्थः ४१ ॥

एम २७

कूष्माण्डादयोऽप्यवान्तरविशेषाः २८ देहादीनि द्रुह्यन्तीति तथा २९ वृद्धग्रहा बालग्रहाश्च ते सर्वे विष्णोर्नामानि गृह्णन्तीति तथा तेभ्यो भीरवः भीता नश्यन्तु ३० इत्थं प्रणयेन स्नेहेन बद्धाभिर्यन्त्रिताभिर्गोपीभिः कृतं रक्षणं यस्य तम् माता आत्मजं माता यशोदा स्तनं दुग्धं पाययित्वा सम्यवेशयत् शाययामास ३१ तदा नन्दादयो गोपा मथुरायाः सकाशाद्व्रजमागताः सन्तः पूतनायाः देहमवलोक्यातीव विस्मिता बभूवुः ३२ वसुदेवोक्तं यथार्थमेवाभूदिति सोदाहरणं विस्मयं तेनून इति आनकदुन्दुभिर्वसुदेवः समागतो यमुत्पातमाह स एवोत्पातोऽधुनास्माभिर्दृष्टः आनकदुन्दुभिः ऋषिर्योगी वा पूर्वं जन्मनि सन्नधुनैवं रूपेणानन्दे संजातः वतेति विस्मये ऋषि त्वमत्र तीतिसिद्धार्थं दर्शितं

डाकिन्यो यातुधान्यश्च कूष्माण्डा येऽर्भकग्रहाः भूतप्रेतपिशाचाश्च यक्षरक्षोविनायकाः २८ कोटरा रेवती ज्येष्ठा पूतना मातृकादयः उन्मादा ये ह्यपस्मारा देहप्राणेन्द्रियद्रुहः २९ स्वप्नदृष्टा महोत्पाता वृद्धबालग्रहाश्च ये सर्वे नश्यन्तु ते विष्णोर्नामग्रहणभीरवः ३० इति प्रणयबद्धाभिर्गोपीभिः कृतरक्षणं पाययित्वा स्तनं माता संन्यवेशयदात्मजं ३१ तावन्नन्दादयो गोपा मथुराया व्रजं गताः विलोक्य पूतनादेहं बभूवुरतिविस्मिताः ३२ नूनं बतर्षिः संजातो योगेशो वा समास सः स एव दृष्टो ह्युत्पातो यदाहानकदुन्दुभिः ३३ कलेवरं परशुभिश्छित्त्वा तत्ते व्रजौकसः दूरे क्षिप्त्वावयवशो न्यदहन्काष्ठवेष्टितं ३४ दह्यमानस्य देहस्य धूमश्चागुरुसौरभः उत्थितः कृष्णनिर्भुक्तसपद्याहतपाप्मनः ३५ ॥

व

योगित्वं तपःप्रभावकृतं तत्र हेतुर्दर्शितं इति विवेकः समास पाठे स वसुदेवः ऋषिर्योगी योगेशो वा सन्नद्युनैव संजातः कुतः यत उत्पातं समागतः आनकदुन्दुभिः यमुत्पातमाह सोऽधुनास्माभिर्दृष्टः एवेत्यर्थः ३३ तत्तस्मात् व्रजौकसः सहसा पूतनाकलेवरमवयवशः परशुभिश्छित्त्वा दूरे क्षिप्त्वा काष्ठैर्वेष्टितं कृत्वादहन् ३४ विस्मयान्तरमाह दह्यमानस्य देहस्य धूमोऽगरुसौरभः अगरुसंनिभः कृष्णागरुतुल्यगन्धः समुत्थितः सोऽगरुसंनिभो बभूवेति शेषः अन्वयः अगरुसौरभ इति पाठे अगरोः सौरभ इव सौरभः यस्य सः स तथा तत्र हेतुं वदन्विशिनष्टि कृष्णेति श्रीकृष्णस्य भगवतो निर्भुक्तं स्तन्यानुभवस्तेन हेतुना सद्यस्तत्क्षणमेव हतं पापं यस्य तस्य कृष्णनिर्भुक्तेति पाठान्तरं तदा कृष्णेन हेतुना निर्भुक्तः सपद्याहतपाप्म तस्येत्यर्थः ३५ ॥ ॥

भा.द.
स्क.टी.
२८

स्फु

तथापि यत्कृष्णचेष्टितं श्रुत्वेत्यत्र उत्सवेषु मान्त्रयोरतिमनोज्ञानि श्रेयस्यथ्यं वा यस्मिन्सति सुखेन तत्रोपि न यत्नायभवति
तथाविधं ... कथाशल्यं दृषियं हृत्तापे स्य परगच्छति श्रवैरोगत्वं श्रवमर्तः करणं च श्रूयात हृरोभगावतिरो रागस्त्वरुतेषु
भगवत्कृत्येषु स्वमेव भवति तद्देवचरित्रं श्रवण। उत्त्वः ततो लप्य थात्र थाकावदल देवस्तर इति पाठे हारं मनोहारि चेष्टितं तस्यार्थः
बहुमिष्टं मन्यसे चेद्वदस्व तत्र नत्वा मद्दीपितो हृदि मम श्रुतिर्भावः किंतदित्यत्राह मानुषं लोकं मानुषाकारं प्राप्य तज्जातिमनुपतन्
ति मनुष्यंयतेम कुर्वतः कृष्णस्य यद्दन्यादृषितत्तनानिर्देशनरूपबालचेष्टितादन्यत्स्यष्टाद्भुतं लोकाचरितं बालचेष्टितं वदे स्वरूप
भः २ एवमापृष्टो व्यासपि बालचेष्टितानि विवक्षुस्तावच्छकटासुरवधात्मकं चेष्टितं वर्णयति कदाचिदित्यादिना इत्यत्र

यच्छृत्वते पैतरतिर्वितृष्णास्वं च गुरुस्यापि विरागपुंसः भक्तिर्हरौ तत्पुरुषेच सख्यं तदेव कथयो वदमन्यसे चेत ३ श्री
शुकउवाच कदाचिदौत्थानिक कौतुकाप्लवे जन्मर्क्षयोगे समवेतयोषितां वादित्रगीत द्विजमन्त्रवाचकैश्चकार सूनोरभिषेचनं सती ४ नंदस्यपत्नी
कृतमज्जनादिकं विप्रैःकृतस्वस्त्ययनंसुपूजितैः अन्नाद्यवासःस्रगभीष्टधेनुभिः संजातनिद्राक्षमशीशयच्छनैः औत्था
निकौत्सुक्यमना मनस्विनो समागतान्पूजयतीव्रजौकसः नैवाशृणोद्वै रुदितं सुतस्य सा रुदन्स्तनार्थी चरणावुदक्षिपत्

कृतेन उत्थानं गृहाद्बहिः शिशोर्निष्क्रमणं तत्संबंधी औत्थानिकं तस्मिन्कौतुके उत्सवे च याप्लवः स्नानं यस्मिन्तस्मिन्दिने जन्म
र्क्षे नक्षत्रे रोहिणीनक्षत्रेण योगो यस्मिन्नि ... समवेतानां संगतानां योषितां मध्ये वादित्रादिभिः शोभितमभिषेचनं सू
नोः यशोदा चकार ४ अन्नाद्यैरन्नवासोभिः स्रग्भिरन्यैश्चाभीष्टैर्धेनुभिश्च पूजितैर्विप्रैः कृतं स्वस्त्ययनं मज्जनादिकं ...
स्य ... यस्यादिशा ... संजातनिद्रं ... अशीशयत् शायययामास ५ औत्थानिके उत्सवे औत्सुक्यमनाः तथाभूता मनस्विनी उदारयमवणा ... साय शोदा स
मागतान्व्रजौकसः पूजयंती सुतस्य रुदितं नाशृणोत् ... स्तनार्थी रुदन्चरणावुदक्षिपदूर्ध्वे मचालयत् २८॥

भक्ति २

१२

राम
२८

२५

व्रजौकसः कटधूमस्य सौरभ्यमवघ्राय किमिदमत्याश्चर्ये गिरं कुतो वास्य सौरभ्यमागतमित्येवं वदंतः व्रजं जग्मुः ४२ ते मथुराया
आगता नंदादयः गोपैर्व्रजस्थैर्वर्णितं पूतनाया आगमनादिप्रकारं तन्निधनं मरणं शिशोः श्रीकृष्णस्य स्वस्ति सुखेनावस्थानं च श्रुत्वा
सुतरां विस्मिता बभूवुः ४३ प्रोष्य देशांतरं गत्वा पुनरागतो नंदः उदारधीः विपुलानंदयुक्तबुद्धिः स्वपुत्रमादाय मूर्ध्न्युपाघ्राय हे कुरूद्व
ह परमां मुदं प्राप ४४ पूतनाहननादिश्रवणफलमाह य इति यः पुमानेतत्पूतनामोक्षं दर्शनादिनिःसाध्यान्यापि प्राय कैवल्यं
यच्च श्रीकृष्णस्यार्भकं कर्म चेष्टितं तच्छ्रद्धयुक्तः समाहितचित्तो निशम्याकर्ण्य गोविंदे गतिं लभते तत्पर्यवसायिनीं गतिं ज्ञानं भक्तिं मुक्तिं यावत् ४५

कटधूमस्य सौरभ्यमवघ्राय व्रजौकसः किमिदं कुत एवेति वदंतो व्रजमाययुः ४२ ते तत्र वर्णितं गोपैः पूतनागमनादिकं श्रुत्वा
तन्निधनं स्वस्ति शिशोश्चासन्सुविस्मिताः ४३ नंदः स्वपुत्रमादाय प्रेत्यागतमुदारधीः मूर्ध्न्युपाघ्राय परमां मुदं लेभे कुरूद्व
ह ४४ य एतत्पूतनामोक्षं कृष्णस्यार्भकमद्भुतं निशम्य श्रद्धया मर्त्यो गोविंदे लभते रतिं ४५ इति श्रीभागवते महापुराणे द
शमस्कंधे षष्ठोऽध्यायः ६ श्रीशुक उवाच एवंविधानि चान्यानि सस्त्रीकाणां च योषितां श्रीनंदमन्नेपां कुर्वन्नवदृष्ट्येनंद
वेषमाने १ राजोवाच येनयेनावतारेण भगवान्हरिरीश्वरः करोति कर्णरम्याणि मनोज्ञानि च नः प्रभो २

इति दशमे भागवतचंद्रिकायां षष्ठः ६ एवं लालवत्सपूतनानिर्हरणमुक्तिप्रदानादिरूपं भगवद्भावचेष्टितमभिधायाथ
चेष्टितांतराणि विवक्षुस्तावच्छ्रोतुः परीक्षिद्भावमुत्पादयति एवमिति एवंविधानि दुष्टनिर्हरणमुक्तिप्रदानादिरूपाणि १२
अन्यान्यपि बहूनि बालचेष्टितानि स्त्रीयोषितां सस्त्रीकाणां गोपानामनिशमानंदं चकुर्वन् स विष्णुर्जनार्दनो भगवान्नंदस्य
गृहे वृषभ एव बभूव १ तदिलानिव दयानि भगवान् करोदीति पिपृच्छिषुस्तावदितरावतारचेष्टितेभ्यः श्रीकृष्णावता
रचेष्टितान्यतिविलक्षणानि वदन् पृच्छति राजा येनेति भगवान्हरिरीश्वरो येनयेन मत्स्याद्यवतारेण यानि यानि कर्माणि करोति
चकार तानि नोऽस्माकं श्रोत्रसुखावहानि तथाहे प्रभो मनोज्ञानि मनःप्रीतिकराणि च भवंत्येव तथापि २॥

ग.नृ.
सू.टी.
२९

मत्तोयेऽस्य मात्रे दे वर्जितास्ते योगशीलानामनन्ततेवाद्यशीलानां मासिष्य कदाचिदपि विफलान भवंती हि कृपा वालकमादायेसन्नयः तव
सदा गृह्णतोऽस्य सत्वपि दोषावि: कराग्रमन्नं मिष्टान्नभाषणे [illegible] दम्भो वंचनं ईर्ष्या त्वहंसाहिंसा भ्रमहोह: मानो हंकार: १२ द्विजोत्तमे: करा पि:
सोमगृह्णमि मे च्छे नृपाकृते: संस्कृते: पवित्रोऽऽषध्या येष्ठ तेजीलेरभिषिच्य स्नापयित्वा १४ स्वस्त्ययनं वाचयित्वा वनेदरा [illegible] पणोपस्त
माहितचित्तं कृत्वाग्निं सवपयित्वा मदाग्रणं पदृस्सोपेतमन्नं द्विजातिभ्य: प्रादात्त्वयच्छत् १५ स्रग्वस्त्रालंकृतोरदत्वा दिभि: सर्वे ऐश्वर्यैः
: वासो सिस्रज: हेमसौलास्त्रा सा: संतोतितया गाश्चात्मजस्याभ्युदयार्थे द्विजातिभ्य: प्रायच्छत्ते च मन्त्रविदो युक्ता: समाहिता द्विजातयो
ऽन्वयुंज त्वमृगयुस्तुराशिषइतिशेष: १६ यदभिप्रायेणाशिषोऽन्वयुंजस्ताश्चतथ्यो न कभवारित्याह तेवि मेयोऽस्या शिषस्तद्रेप्रोक्ता: करा

येसत्यान्नतदंभे र्ष्याहिंसामानविवर्जिता: नतेषांसत्यशीलानामाशिषो विफलो रुता: १२ इतिवालकमादाय सामर्ग्यजु
रुपाहृतै: जलै: पवित्रो षधिभिरभिषिच्याद्विजोत्तमै: १४ वाचयित्वास्वस्त्ययनं नक्षत्रोपाःसमाहित:कृत्वाचाम्प्नं द्विजाति
भ्य: प्रादादन्नं महागुणं १५ गाव: सर्वगुणोपेता वास: स्त्रग्रुक्ममालिनी: आत्मजाभ्युदयार्थाय प्रादात्तेचान्वयुंजत १६
विप्रामन्त्रविदोयुक्तास्तैर्या: प्रोक्तास्तथाशिष: तानिष्फला भविष्यंति न कदाचिदपि स्फुट १७ एकदारोहमारूढं लालयंती
सुतंसती गरिमाणं शिशोर्वोढुं नसेहेगिरिकूटवत् १८ भूमौ निधाय तं गोपी विस्मिता भारपीडिता महापुरुषमादध्यौ जगतामा
सकर्मसु १९ दैत्यो नाम्ना तृणावर्त: कंसभृत्य: प्रचोदित: चक्रवातस्वरूपेण जहारासीनमर्भकं २०॥
चिदपि स्फुटं वचनं निष्फलानभ

विष्यंले १७ अथ तृणावर्तासुरवधाख्यकम् यदपि भगवतो वालविचेष्टितं विवक्षुस्तावदुपोद्घातत्वेन चेष्टितमाह द्वाभ्यां एकदेति
कदाचित्सतीयशोदाख्या ग्रहमसंगमारूढं सुतं श्रीकृष्णं लालयंती गिरिकूटवत् शिशोर्गरिमाणंभारं वोढुंनसेहेतदुक्तं भगवत्यादिभिः
परिहरणार्थं चिकीर्षितकार्यविषयो गायच तदंकादवरोहे च भगवता सहभारेन सेहेइतिभाव: १८ कदाचिदपि सा शिशोरेवं विपरीतगरिमा
नदृष्ट इति विस्मिता भारेण पीडिता च ततः सिद्धभूमौ निधाय गोत्यागतशंकया महापुरुषं भगवंतमादध्यौ ध्यातवती ततो जगतां कर्मसु गा
हीपकर्मसु न्यासमवृत्तावभव यतः श्रीकृष्णोदेहवर्तिनं जगतं भारेण पीडितासती परब्रह्मकं मध्ये कर्मस्वापन्न तु जगद्दुर्वहं तं भगवं

तदूर्ध्वः। अथोमिन्त्रापततो ऽसुरात्मकस्य शकटस्याधोऽलंघमानमेव खट्वायां शयानस्य शिशोः श्रीकृष्णस्याल्पकस्यातो प्रवा
लवत् मृदुश्च यो ऽघ्रिस्तेन हतं शकटं वर्त्मविपरीतमवर्त्तत तदेव दर्शयितुं विशिनष्टि विध्वस्तानि नानारसवन्ति कुप्यभाजना
नि सुवर्णरजतव्यतिरिक्तकांस्यादिमयानि पात्राणि यस्मिन् व्यत्यस्ते चक्रे ऽक्षश्च अधारदारुविशेषश्च यस्मिन् विभिन्नः कूब
रं युगं यस्मिंस्तच्च दृष्टमिति शेषः ७ यशोदाप्रमुखा व्रजस्त्रियो याः श्रेयांसि कर्मणि समागताः स्ताश्च नंदाद्या गोपाश्च
दृष्ट्वा ऽद्भुतदर्शनेनाकुलाः संभ्रमोन्नाः कथमेतच्छकटं स्वयमेव विपर्यस्तं विपरीतमभूदित्येवं ब्रुवंतश्च बभूवुः ८ माहिये ते कुशकाः
आलीवविषादेन ऊचे वेनमोहिता जनाः यशोदायाश्च आसमंतात्सर्वतः परिवृत्य परिवेष्ट्य ९ तदासव्यवसिताशकटगमन

अथः शयानस्य शिशोरथाल्पक प्रवालमृद्वंघ्रिहतं व्यवर्त्तत। विध्वस्तनानारसकुप्यभाजनं व्यत्यस्तचक्राक्षविभि
न्नकूबरं ७ दृष्ट्वा यशोदाप्रमुखा व्रजस्त्रिय औत्थानिके कर्मणि याः समागताः। नंदादयश्चाद्भुतदर्शनाकुलाः कथं स्वयं वै
शकटं विपर्यगात् इति ब्रुवंतो ऽतिविषादमोहिता जनाः समंतात्परिबभूवुरान्नवत् ८ ऊचुरव्यवसितमतीन्गोपान्गोपी
श्च बालकाः। रुदतानेन पादेन क्षिप्तमेतन्न संशयः ९ न ते श्रद्दधिरे गोपा बालभाषितमित्युत अप्रमेयं बलं तस्य बाल
कस्य न ते विदुः १० रुदंतं सुतमादाय यशोदा ग्रहशंकिता कृतस्वस्त्ययनं विप्रैः सूक्तैः स्तनमपाययत् ११ पूर्ववत्स्थापितं
गोपैर्बलिभिः सपरिच्छदं विप्रा हुत्वार्चयांचक्रुर्दध्यक्षतकुशांबुभिः १२॥

तद्विपर्यासगोचरा मतिर्येषां तान् गोपान् गोपीश्च
प्रति बालकाः श्रीकृष्णस्य समंततः [illegible] क्रीडंतः ऊचुः किमिति एतच्छकटमनेन बालकेन रुदता पादेन क्षिप्तं विपर्ययं
प्रापितमत्र न संशयः कार्य इति ९ ते नंदादयो गोपा न श्रद्दधिरे विश्वासं न चक्रुर्बालस्यैतन्न संभवत्येतच्च बालकाः किं जानंती
ति बालकस्याप्रमेयमपारं बलं च न वै विदुः १० ततो रुदंतं सुतमादाय बालग्रहशंकमाना ग्रहएव विप्रैः कृतमि सूक्तैः स्तोमम
न्त्रैः कृतस्वस्त्ययनं कृतानिष्टपरिहारकर्माणं स्तनमपाययत् ११ ततो बलिभिर्बलिष्ठैः पूर्ववत् स्थापितं बलिभिर्गंधमाल्यादि
कृतशोभिः प्रजाभिः सहितं सपरिच्छदं यथापूर्वं स्थापितं विप्रा हुत्वाग्निमिंधनं यामास अभ्यर्हादिकोपविप्रा आचार्यां चक्रुरित्य

गोपान्

भा॰द॰
द॰टी॰
३॰

मंतरिक्षात्पतितं शिलायां पतितमतएव विशीर्णसर्वावयवाः यस्यतं दैत्यं रुद्रशरेण विद्धं त्रिपुरमिव करालं भयंकरं संघीभूता स्त्रियो रुदत्य ददृशुः २९ ततस्तस्य दैत्यस्य उरसि लंबमानं कृष्णमादाय मात्रे यशोदायै प्रतिप्राप्य समर्प्य विस्मिता बभूवुः विहायसा गगनमार्गेण पुरुषा देन दैत्येन नीतमप्यपि मृत्युमुखात्समुक्तस्वस्तिमंतं बालं लब्ध्वा नंदप्रमुखा गोपा गोप्यश्च नितरां मोदं संप्रापुः किल ३॰ अथ गोपानां पिथ्यः सं तोषवादमाह अहो इति वाक्यमत्यद्भुतं रक्षसा विहृतो गमितो विनाशं प्रापित एष बालः पुनरप्यगाद्दैवात् आश्चर्यमेतद्भूतं विस्मयः उक्तमेवेत्यदिति तत्र वचैव विदहुः हिंस्र इति क्रूरः खलः स्वपापेनैव विहतः साधुस्तु समत्वेन समस्मिल्लोके भयात्मुक्तो

तमंतरिक्षात्पतितं शिलायां विशीर्णसर्वावयवं करालं पुरं यथा रुद्रशरेण विद्धं स्त्रियो रुदत्यो ददृशुः समेताः २९ प्रादाय मात्रे प्रतिहृत्य विस्मिताः कृष्णं च तस्योरसि लंबमानं तं स्वस्तिमंतं पुरुषादनीतं विहायसा मृत्युमुखात्प्रमुक्तं गोप्यश्च गोपाः किल नंदमुख्या लब्ध्वा पुनः प्रापुरतीव मोदं ३॰ गोपा ऊचुः अहो बतात्यद्भुतमेष रक्षसा बालो निवृत्तिं गमितोभ्यगात्पुनः हिंस्रः स्वपापेन विहिंसितः खलः साधुः समत्वेन भयाद्विमुच्यते ३१ किं नस्तपश्चीर्णमधोक्षजार्चनं पूर्तेष्टदत्तमुत भूतसौहृदं यत्संपरेतः पुनरेव बालको दिष्ट्या स्वबंधून्प्रणयन्नुपस्थितः ३२ शुक उवाच दृष्ट्वाद्भुतानि बहुशो नंदगोपो बृहद्वने वसुदेववचो भूयो मानयामास विस्मितः ३३ एकदार्भकमादाय स्वांकमारोप्य भामिनी प्रस्नुतं पाययामास स्तनं स्नेहपरिप्लुता ३४॥

भवतीति ३१ नस्माभिः किंचित्तपः किमिति नस्माभिः तपश्चाद्यनात्तप्तं किं किंचिच्चीर्णं पूर्वजन्मनि संपादितं अस्माकं तत्कार्य यस्मात्संपरेतो मृतोपि बालकः पुनरपि स्वबंधून्नः सम्यगुपस्थितः दिष्ट्या भाग्येन प्रणयान्वेषयन्नुपागतो दृष्ट्वा अन्यथैतद्दुर्लभमिति भावः तपः कृच्छ्रचांद्रायणादि पूर्तं वापीकूपतटाकादि इष्टमेवाइष्टम्यो तं दत्तं दानं तेषां समाहारं बंधून्प्रणयन्निति पाठे बंधून्प्रत्युपस्थित इत्यर्थः ३२ एवं विधान्यन्यान्यप्यद्भुतानि बहुशो दृष्ट्वा वने बृहद्वने कृते अधीके दृष्ट्वा नंदगोपो विस्मितः पुनर्वसुदेवस्य वचो नेत्रस्यैव दिनं स्वतो ज्ञातास्य गोकुले उत्पातसंचोमानयामास सत्यमेवाभूदित्यमन्यत ३३ अथ भगवान्स्वमातुः कुतूहलं प्रदर्शितवान्सावधानमाह एकदेति प्रस्नुतं स्रवंतं स्तनं पाययामास स्वकर्तृकंभता स्नेहेन परिप्लुता पूरिता आद्रा ३४॥

30

भा॰३

राम
३०

कर्पभलः सन्तं गोकुलं चक्रवातरूपेण तृणावर्त्ताख्यो वनरेणुभिर्व्रजौकसां चक्षूंषि मुष्णन् पिधापयन् महता घोरेण शब्देन दश प्रदिशः ईरयन्निति
पीठमास्थितम् २१ तदा गोष्ठं मुहूर्त्तं रजसा तमसा च रजोऽन्धकाराभ्यामावृतमभूत् यावद्यशोदा यतो यत्र न्यस्तवती निद्रितवतो तत्र देशे सुतं नापश्यन्नद
दर्श २२ तदा गोपीजनः परमन्यमात्मानं च नापश्यत् कुतः यतो विमोहितः तत्र हेतुः तृणावर्त्तनिसृष्टाभिः सिकताभिरुपद्रुतः २३ ततो स्वराक
ठिनात् पवनचक्रात् पांशुवर्षे सति सुतपदवीमविलक्ष्य बहुऽबला माता यशोदा अतिकरुणं यथा तथा अनुस्मरन्ती भुवि पतिता यथा मृतवत्सा गौ
स्तद्वच्छुशोच २४ तत्र तस्या रुदितमाकर्ण्य भृशमतितरामनुतप्ता धियो मनांसि यासां ताः अश्रुपूर्णमुख्यो यासां ताः तथाभूता गोप्यः तत्रागत्य नन्दसूनुं श्रीकृ

गोकुलं सर्वमावृण्वन्मुष्णंश्चक्षूंषि रेणुभिः ईरयन्सुमहाघोरशब्देन प्रदिशो दिशः २१ मुहूर्त्तमभवद्गोष्ठं रजसा तमसावृतं सुतं
यशोदा नापश्यत्तस्मिन्न्यस्तवती यतः २२ नापश्यत्कश्चनात्मानं परं चापि विमोहितः तृणावर्त्तनिसृष्टाभिः सिकताभिरुपद्रु
तः २३ इति खरपवनचक्रपांशुवर्षे सुतपदवीमबलाविलक्ष्य माता अतिकरुणमनुस्मरन्त्यशोचद्भुवि पतिता मृतवत्सका यथा
गौः २४ रुदितमनुनिशम्य तत्र गोप्यो भृशमनुतप्तधियोऽश्रुपूर्णमुख्यः रुरुदुरनुपलभ्य नन्दसूनुं पवन उपारतपांशुवर्षवेगे २५
तृणावर्त्तः शान्तरयो वात्यारूपधरो हरन् कृष्णं नभोगतो गन्तुं नाशक्नोद्भूरिभारभृत् २६ तमश्मानं मन्यमान आत्मनो गुरुमत्तया
गले गृहीत उत्स्रष्टुं नाशक्नोदद्भुतार्भकं २७ गलग्रहणनिश्चेष्टो दैत्यो निर्गतलोचनः अव्यक्तरावो न्यपतत्सहबालो व्यसुर्व्रजे

= १० ९ कृ

स्तमनुपलभ्याऽदृष्ट्वा रुरुदुः उपारतः पांशुवर्षस्य वेगो यस्मिंस्तथाभूते पवने सति तत्र तस्या रुदितमनुनिशम्येत्यन्वयः २५
वात्याचक्रवातः तद्रूपधरस्तृणावर्त्तः श्रीकृष्णं हरन् शान्तवेगः कृष्णं विन्नभोगतः परं नभो गन्तुं नाशक्नोत् तत्र हेतुः भूरिभारभृ
दिति २६ तं बालं गुरुमत्तया आत्मनः स्वस्मात् अश्मानं ह्यपि पतितः कण्ठलग्नं पाषाणं तुल्यं मन्यमानः यद्वा आत्मनः स्वस्माद
पि गुरुमत्तयाऽश्मानं बालव्याजं परं मन्यमानः सन् महता गले गृहीतः तमुत्स्रष्टुं त्याजयितुं नाशक्नोत् २७ गले ग्रहणेनैव निश्चेष्टो
निर्गते अन्तर्लोचने यस्य सः दैत्यः अव्यक्तमस्पष्टं शब्दं वाचो यस्य सः तथाभूतः निर्वेक्त्रगलत्वादिति भावः बालेन श्रीकृष्णेन सहितो व्य
सुर्गतप्राणो व्रजे न्यपतत् २८ ॥ रा० श्रा० व०

रा१

भा.द.
द.टी.
म३१

प्रणेष्यद्दद्भुर्व्यर्थयानि नोऽपदसमागतस्तत्राह महद्विचलनमिति हे भगवन्महतां भवादृशानां विचलनं स्वाश्रमादन्यत्र संचरणं विघ्नयासेन दीनचेतसां गृ
हिणां नृणां श्रेयसा ये कल्पते ऽन्यथा तु कदाचिदपि न कल्पते न तु स्वार्थं किंतु महत्त्वानुग्रहार्थमेवेत्यर्थः ४ त्वया बाल्ययोर्नमस्क्रिया कार्येति
वक्तुं तस्य विज्ञानातिशयमाह ज्योतिषामिति यज्ज्ञानमतीन्द्रियम् [illegible] मतीन्द्रियस्तानसाधनं ज्योतिषामयनं गमनं तत्सात्पाद्यत्र ज्योतिःशा
स्त्रमित्यर्थः तत्साक्षाद्भवता प्रणीतं येन ज्योतिषामयनेनान्यो ऽपि पुमान्परावरं भूतभाविभवत्वेद ५ दिव्यदृष्टिमाह त्वं हीति हे ब्रह्मवि
दां श्रेष्ठ त्वमनयोर्बालयोः संस्कारान्नामकरणादीन्कर्तुमर्हसि देवहत्त्वान्मंत्रविदांश्च त्वमेव कर्तुमर्हसीति भावः नेतु नाहं त्वं हि
तस्मात्त्वं नृणां जन्मना ब्राह्मणो गुरुः नृणामिति सामान्यनिर्देशमपि ब्राह्मणानां च क्षत्रियादीनां च ब्राह्मण एव गुरुः स्वभावतो गुरुरित्यभिप्रेतं ६ अ

31

महद्विचलनं नृणां गृहिणां दीनचेतसाम् निःश्रेयसाय भगवन्कल्पते नान्यथा क्वचित् ४ ज्योतिषामयनं साक्षाद्यत्तज्ज्ञानम
तीन्द्रियं प्रणीतं भवता येन पुमान्वेद परावरं ५ त्वं हि ब्रह्मविदां श्रेष्ठः संस्कारान्कर्तुमर्हसि बालयोरनयोर्नृणां जन्मना ब्रा
ह्मणो गुरुः ६ गर्ग उवाच यदूनामहमाचार्यः ख्यातश्च भुवि सर्वदा सुतं मया संस्कृतं ते मन्यते देवकीसुतं ७ कंसः पापम
तिः सख्यं तव चानकदुन्दुभेः देवक्या अष्टमो गर्भो न स्त्री भवितुमर्हति ८ इति संचिन्तयञ्छ्रुत्वा देवक्या दारिकावचः अ
पि हन्ता गताशङ्कस्तर्हि तन्नोऽनयो भवेत् ९॥

अस्मादिदं नेदं प्रतिज्ञातकार्यमित्यभिप्रायेण प्रत्याचष्टे यदूनामाचा
र्यत्वेन प्रसिद्धो ऽहं यदि त्वत्पुत्रं संस्कुर्यां तर्हि मया संस्कृतं त्वत्पुत्रमपि देवकीपुत्रमेव पापमतिः कंसः [illegible] मत्कर्तृ
कसंस्कारेण लिंगेन देवकीसुतमेवायं वसुदेवपुत्र इत्यर्थः ७ ननु यदुकुलाचार्येण त्वया संस्कृतं कथं चिह्नं [illegible] तत्र वसुदेवस्य
पुत्रः तथापि देवक्यां जात इति कुतो ज्ञायते तत्राह सख्यमिति नंदवसुदेवयोः सख्यं प्रसिद्धमेव वर्तते अपरो एकत्वाभिहितो
देवक्या अष्टमो गर्भो न स्त्री भवितुमर्हति किं तु पुमानेव सः भवेत् [illegible] वसुदेवेन सख्यान्नंदस्य सन्निधावेव निहित इत्येवं देवकी
दारिकावचश्च चिन्तयन् गताशंकः गतसंशयः हंतापि हन्यात् ततो हि तन्नो ऽस्माकं महाननयः अनीतिः स्यादिति यावत् तस्मादि
दमुक्त्वा गर्गस्तूष्णीं बभूवेत्यर्थः ९॥

मन्यते

राम
२१

हे राजन् पीतप्रायस्य पीतप्रायस्तनस्य स्तनस्य पानस्येत्यर्थः पीतमिति भावे क्तः पीतं पानमस्यास्तीति पीतः अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोऽच् तत्प्रायः यद्वा अभ्यक्ताभ्यासेन इति विलक्षणार्थे क्तः प्रायःशब्दः सदृशवाची सत्यज्ञानतिरिक्तार्थपरः तस्य सुतस्य रुचिरं सुंदरं स्मितं यस्मिं स्तन्मुखं लालयती जुंभतो दिलालनं कुर्वती जृंभतः सुतस्य मुखे इदं वक्ष्यमाणं वाच्यात्मकं जगद्ददर्श अपश्यदिति पाठांतरं ब्रह्मांडांतर्वर्तिस्मितं सुतं लालयती पीतप्रायस्य जृंभतः मुखं विहरणतः सुतस्य मुखे इदं जगद् ददर्शेत्यन्वयः ३५ तदेव जगदर्भ तपदार्थानाह खमाकाशं रोदसी द्यावापृथिव्यौ पार्थिवकमय्ययं ज्योतिरनीकं ग्रहनक्षत्रतारकादि ज्योतिश्चक्रं सूर्यादीनामितरेषोगर्बंधः नगान्गिरीन्तद्दुहितॄर्नदीः यानि स्थावरजंगमात्मकानि भूतानि च ददर्शेत्यन्वयः ३६ हे राजन् सा मृगशावाक्षी यशोदा सुतस्य मुखे विश्वं दृष्ट्वा कंपवि

पीतप्रायस्य जननी सा तस्य रुचिरस्मितं मुखं लालयती राजन् जृंभतो ददृशे इदं ३५ खं रोदसी ज्योतिरनीकमाशाः सूर्येंदुवह्निश्वसनांबुधींश्च द्वीपान्नगांस्तद्दुहितॄर्वनानि भूतानि यानि स्थिरजंगमानि ३६ सा वीक्ष्य विश्वं सहसा राजन् संजातवेपथुः संमील्य मृगशावाक्षी नेत्रे आसीत् सुविस्मिता ३७ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे सप्तमोऽध्यायः ७ श्रीशुक उ॰ गर्गः पुरोहितो राजन् यदूनां सुमहातपाः व्रजं जगाम नंदस्य वसुदेवप्रचोदितः १ तं दृष्ट्वा परमप्रीतः प्रत्युत्थाय कृतांजलिः आनर्चाधोक्षजधिया प्रणिपातपुरःसरं २ सूपविष्टं कृतातिथ्यं गिरा सूनृतया मुनिं नंदयित्वाब्रवीद्ब्रह्मन् पूर्णस्य करवाम किं ३ ॥

थुमत्वेलोक्य संजातो वेपथुः शरीरकंपो यस्यास्तथाभूता स्वकीये नेत्रे निमील्य विस्मिता अभव ३७ इति भागवतचंद्रिकायां सप्तमः ७ ॥ अथाष्टमे गर्गेण कृतं संस्कारस्य तत्तच्चिह्नमहात्म्यमभगवतो मात्रे विश्वरूपदर्शनं तद्विस्मापनादिरूपं चरितमुच्यते अष्टमेन गर्गः यदूनां पुरोहितो वसुदेवेन प्रचोदितो नंदस्य व्रजं जगाम १ अधोक्षजधिया भगवद्ध्यानपूर्वकं प्रणिपातपूर्वकं तथानर्चार्चितवान्नंदः इति शेषः २ आतिथ्यं निवेदितपदार्थादिकं आतिथ्यं [illegible] तं कृतं अर्घ्यपाद्यं सूपविष्टं गर्गं सूनृतया मधुरया गिरा नंदयित्वा हर्षयित्वाब्रवीत् ३ तदेवाह ब्रह्मन्निति आदिनाय हनामदंमितः पूर्णस्य सत्यकामस्य तव किं करवाम न किमपि पूर्णभोगात्किंकरवामेत्यनेन तु प्रश्नोऽयमेवेत्यर्थः एवकारेण स्य परब्रह्मानं

न॰

प्रेजाइतिशेषार्थः २

भा०द०
स्क०टी०
३२

इत्यादीनि वहूनि नामानि आह यशोमति रेवं वेदन न ताहृश इत्यर्थः अनेनात्रापि परमं ऐश्वर्यं तेन सूचितं यथा इह मेव वेद किं पुनरन्यो यो न वेदे त्यर्थः २५ जातकफलमाह एष इति वः युष्माकं मेषः श्रेय ऐहिकं माधास्यति करिष्यति गोपानां गोकुलं चनंदयतीति नंद अनेनयुतेन दु र्गाणि दुःखानि अञ्जः अनायासेन तरिष्यथ कमव्ययं २६ हे व्रजपते अराजके रक्षकरहिते जगति यत्तथा रक्ष्यमाणा उत्सवैः पी डिताः साधवो यमेतद्बलिनः अनेन बलवता सह एधिता अस्मिन् जन्मनि समेधिता रक्षमाणाः दस्यून् जिग्युर्जितवन्तः अनेन परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतां धर्मसंस्थापनाय इति भगवदुक्तेरभिप्रेतार्थ एव परित्राणार्थमेव जात इति च भावः २७ हे महाभागाः ये तस्मिन् यजमानवाः प्रीतिं कुर्वन्ति तान् अरयः शत्रवो नाभिभवन्ति यथा विष्णुपक्षान् असुराः यथा देवान् असुरास्तद्वत् अत्र प्रीतिस्य

१०:२
२४

एष वः श्रेय आधास्यद्गोपगोकुलनंदनः अनेन सर्वदुर्गाणि यूयमंजस्तरिष्यथ १६ पुरानेन व्रजपते साधवो दस्युपीडि ताः अराजके रक्ष्यमाणा जिग्युर्दस्यून् समेधिताः १७ य एतस्मिन्महाभागे प्रीतिं कुर्वन्ति मानवाः नारयोऽभिभवन्त्येतान्वि ष्णुपक्षानिवासुराः १८ तस्मान्नंदात्मजोऽयं ते नारायणसमो गुणैः श्रिया कीर्त्यानुभावेन गोपायस्व समाहितः १९ इत्यात्मानं समादिश्य गर्गे च स्वगृहं गते नंदः प्रमुदितो मेने आत्मानं पूर्णमाशिषां २० कालेन व्रजताल्पेन गोकुले राम केशवौ जानुभ्यां सह पाणिभ्यां रिंगमाणौ विजह्रतुः २१॥

हे नर्मोपास्तिकाभक्तिरभिप्रेतात्परिपाल्येन महति संभवमुक्तका मको पायश्च ये एतस्मिन् भक्तिं कुर्वन्ति मानवाः तेषाम् अभिभवो नेति भावः विष्णुपक्षानिवासुरा इति दृष्टांते न्यायेन दर्शितमुक्तं तद्देवाय त्ताभवाः कंसादयस्त्वासुरसंपत्ता भिजा नाहयन्ति प्रेत १८ तस्मादेवं भाविकत्वात् हे नंद त्वदीयमनः कीर्त्या प्रभावेन नारायणसमो नारायण एव तुल्योऽयं भविता तस्मादेनं समाहितः सावधानचित्तः संगोपाय रक्षस्व पालय १९ इति इत्यमात्मानं शक्तिसंपादितं गर्गे स्वगृहं गते सति नंदः प्रमुदितः आशिषां अभिमतार्थजातेन पूर्णं स्वमात्मानम् अमन्यत २० अथ भगवतः कानिचित् क्रीडां अतःव र्णयन् तेषु प्रदर्शनादिमाह कालेनेति गच्छता अतिक्रमेणेन अल्पेन कालेन व्रजे रामकेशवौ पाणिभ्यां सह जानुभ्यां पाणिभ्यां चेत्यर्थः रिंगमाणौ चंक्रमणं कुर्वन्तौ सरीसृपन्ताविति यावत् विजह्रतुः क्रीडां चक्रतुः २१॥

राम
३२

एवं प्रार्थितं तं गर्गं प्रत्याह नंदः अलक्षित इति अस्मिन् गोकुले मामकैर्मदीयैरप्यलक्षितः रहसि निर्जने देशे स्वस्तिवाचनपूर्वकं द्विजातिसंस्कारं द्विजातिनामवश्यकर्तव्यं संस्कारं तद्यथोक्तादिरादितं कुर्विति सर्वथा १० इत्थं सम्प्रार्थितो द्विजो गर्गः स्वेन कर्तुमिष्टमेव तत्कालं कयो नामकरणं रहसि गूढः सन् चकार ११ तदेव दर्शयति अयमिति रोहिण्याः सुहृदो रमयन्निति नस्य नामशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं प्रदर्शितं बलाधिक्यात् बलेति शब्दस्य तथा यदूनामपृथग्भावात् तस्मिन् पित्रादिप्रतिपत्त्या [illegible] संकर्षणेति [illegible] संकर्षणादिशब्दाभिधेयं इत्यादि [illegible] गर्भसंकर्षणात् संकर्षणात् [illegible] संकर्षणेत्यपि [illegible] सर्वथा गर्भसंकर्षणात् संकर्षणो [illegible]

नंद उवाच अलक्षितोऽस्मिन् रहसि मामकैरपि गोकुले कुरु द्विजातिसंस्कारं स्वस्तिवाचनपूर्वकं १० श्रीशुक उवाच एवं संप्रार्थितो विप्रः स्वचिकीर्षितमेव तत् चकार नामकरणं गूढो रहसि बालयोः ११ गर्ग उवाच अयं हि रोहिणीपुत्रो रमयन् सुहृदो गुणैः आख्यास्यते राम इति बलाधिक्याद्बलं विदुः यदूनामपृथग्भावात् संकर्षणमुशन्त्युत १२ आसन् वर्णास्त्रयो ह्यस्य गृह्णतोऽनुयुगं तनूः शुक्लो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः १३ प्रागयं वसुदेवस्य क्वचिज्जातस्तवात्मजः वासुदेव इति श्रीमानभिज्ञाः संप्रचक्षते १४ बहूनि सन्ति नामानि रूपाणि च सुतस्य ते गुणकर्मानुरूपाणि तान्यहं वेद नो जनाः १५॥

इत्युत्पत्तिप्रभृति [illegible] नामानि [illegible] आसन्निति प्रतियुगं तनूः [illegible] उपाददतः [illegible] इदानीं [illegible] भविष्यति [illegible] परमपुरुष [illegible] वाचकः [illegible] वाचकः तयोरैक्य [illegible] सा [illegible] वसुदेवापत्यत्वं [illegible] प्रागयमिति अयं श्रीमान् [illegible] वसुदेवापत्यत्वात् वासुदेव इत्यभिज्ञाः संप्रचक्षते [illegible] नामानि [illegible] वसुदेव इति [illegible] नेत्यर्थः

भा॰द॰
श्री॰टी॰
३३

ततो वयस्यैस्तुल्यवयस्कैर्व्रजबालकैः सहरामः समं रामेण सहितः कृष्णो व्रजस्त्रीणां हर्षं जनयन् विक्रीडे २७ रुचिरं सुंदरं कौमारमकं चापल्य
मवलोक्य तस्य कृष्णस्य मातुः यशोदायाः शृण्वंत्याः सत्याः इति वक्ष्यमाणप्रकारेणोचुः २८ तदेवाह वत्सानिति असमये दोहनात्पूर्वं क्व
चित् क्वचिद्वत्सान् मुंचन् क्रोशे आक्रोशे संजातो हासो यस्य तथाभूतो भवति स्तेयं चौर्यार्जितं तत्र दध्यादि तत्रापि स्वाद्व
त्तरं दधि पयश्चात्ति खादति कल्पितैः स्तेययोगैश्चौर्योपायैः स्वयं भोक्ष्यमाणो मर्कान् प्रति विभज्य ददाति तेषामपि मध्ये
यः कोऽपि नात्ति चेत्तर्हि भांडं भिनत्ति मर्कान्भोक्ष्यन्विभजति स चेन्नास्तीति पाठे मर्कं नवनीतं मर्कं तु परिमाणं स्यान्नवनीतं प्रच
स्तं इत्यभिधानाद्विभजति संविभ्य इति शेषः यदा स मर्कटो नास्ति चेत्स्वभक्ष्यं व शिष्टनवनीतमपि तैर्भांडं भिनत्तीत्यर्थः द्र

ततस्तु भगवान् कृष्णो वयस्यैर्व्रजबालकैः सहरामो व्रजस्त्रीणां चिक्रीडे जनयन्मुदं २७ कृष्णस्य गोप्यो रुचिरं वीक्ष्य
कौमारचापलं शृण्वंत्याः किल तन्मातुरिति होचुः समागताः वत्सान्मुंचन्क्वचिदसमये क्रोशसंजातहासः स्तेयं स्वा
द्वत्त्यथ दधि पयः कल्पितैः स्तेययोगैः मर्कान्भोक्ष्यन्विभजति स चेन्नात्ति भांडं भिनत्ति द्रव्यालाभे सगृहकुपितो यात्यु
पक्रोश्य तोकान् २९ हस्ताग्राह्ये रचयति विधिं पीठकोलूखलाद्यैश्छिद्रं ह्यंतर्निहितवयुनः शिक्यभांडेषु तद्वित्
ध्वांतागारे धृतमणिगणं स्वांगमर्थप्रदीपं काले गोप्यो यर्हि गृहकृत्येषु सुव्यग्रचित्ताः ३०॥

33

चिन्नवनीतादिद्रव्यालाभे सति स
छलनिद्रितया तदलाभे सति सगृहकुपितः स्वगृहे कुपितः सगृहकुपितः इति पाठे स कलहः सगृहं यथा स्यात्तथा कुपितः तेषां
तोकानां स्वयं क्वचिद्विसृज्य उपक्रोश्य रोदयित्वा याति २९ कल्पितैः स्तेययोगैरित्युक्तं तत्प्रपंचयति हस्ताग्राह्य इति उच्चस्थे नवनी
तादिभांडे हस्तेनाग्राह्ये सति पीठकोलूखलाद्यैर्विधिं तदुपायं रचयति शिक्यस्थभांडे अंतर्निहितं दध्यादिवयुनं
ज्ञानं यस्य तथाभूतः छिद्रं रचयति शिलोत्क्षेपणादिभिः छिद्रं करोतीति तद्वित् छिद्ररचनाभिज्ञः ध्वांतागारे अंधकारावृते गृहे धृतम
णिगणं दिव्यमणिभूषितं स्वांगमेवार्थप्रदीपं तदर्थप्रकाशं स्वांगं स्वशरीरं स्वयं पतति सन्निधापयति इत्येवं कस्मिन्समये कः
रोतीत्यत आह काले यस्मिन्काले गोप्यो गृहकर्मसु प्रवीणाश्चित्तास्तदेवं करोतीत्यन्वयः ३०॥

राम
३३

विहारमेव वर्णयति तौ रामकेशवौ घोषौ पादस्वरणविशेषौ विलसन्तौ तेषां घोषेण व्रजगतं तत्कर्दमे घ्रियमाणा अङ्घ्रि
यं प्रसारितजानुव्रजगतं यथा तथा पश्चात् कृतजानु सरीसृपन्तौ पद्भ्यां सरीसृपन्तौ पुनः पुनः रतिशयेन वा चरन्तौ तेषां घोषाणां नादेन तत्संघोष
स्य व्रजस्य नादे गत्वा हृष्टं मनो ययोस्तौ लोकं मिलन्तस्ततः पश्चात् जनमनुसृत्य विश्वतराणि पूर्णान्यङ्गान्यभूत्पुनरप्युपेत्य मातरौ रोहिणी यशो
दयोरन्ति समीपमुपेयतुरुपजग्मतुः २२ तन्मातरौ रामकेशवयोर्मातरौ घृणया कारुण्येन स्नुवन्त्यौ पयः पूर्णस्तनाभ्यां पयः स्रवन्त्यौ पङ्काङ्गरागे
रुचिरौ सुतौ बाहुभ्यामुपगृह्य उरसि संधाय स्तनं दत्त्वा पुत्रौ निपाय प्रपिबतोः सुतयोर्मुखं सुन्दरं स्मितमल्पदशनाः सहसा दन्ता यत्र
स्मितं मुखं मन्दहासं प्रमोदं प्रापतुः २३ यर्हि यदा अङ्गनानां दर्शनीया कुमारलीला ययोस्तौ यावन्तौ अन्तर्व्रजे व्रजमध्ये व्रजस्त्रियो वत्सानां

तावङ्घ्रियुग्ममनुकृष्य सरीसृपन्तौ घोषप्रघोषरुचिरं व्रजकर्दमेषु तन्नादहृष्टमनसावनुसृत्य लोकं मुग्धप्रभीतवदुपेयतु
रन्ति मात्रोः २२ तन्मातरौ निजसुतौ घृणया स्नुवन्त्यौ पङ्काङ्गरागरुचिरावुपगृह्य दोर्भ्यां दत्त्वा स्तनं प्रपिबतोः स्म मुखं निरीक्ष्य मु
ग्धस्मिताल्पदशनं ययतुः प्रमोदं २३ यर्ह्यङ्गनादर्शनीयकुमारलीलावन्तर्व्रजे तदबलाः प्रगृहीतपुच्छैः वत्सैरितस्तत उ
भावनुकृष्यमाणौ प्रेक्षन्त्य उज्झितगृहा जहृषुर्हसन्त्यः २४ शृङ्ग्यग्निदंष्ट्र्यसिजलद्विजकण्टकेभ्यः क्रीडापरावतिचलौ
स्वसुतौ निषेद्धुं गृह्याणि कर्तुमपि यत्र न तज्जनन्यौ शेकात आपतुरलं मनसोऽनवस्थां २५ कालेनाल्पेन राजर्षे रामः कृष्ण
श्च गोकुले अघृष्टजानुभिः पद्भिः विचक्रमतुरञ्जसा २६॥

मातरौ निरीक्ष्य तत्कारुण्या हर्षं संयोजयन्त्यः कथंभूतौ ताभ्यां प्रगृहीता
नि पुच्छानि येषां तैर्वत्सैरितस्ततोऽनुकृष्यमाणौ अनुकृष्येति पाठे तासां गृहीतवत्सपुच्छयोर्वा इत्यर्थः नितरां क्रीडापरावतिचलौ इति पाठे क्री
डापरौ अतएवातिचलौ सर्वत्र चरतां वालित्वलौ इति पाठे ताभ्यां सह सत्तौ निषेद्धुं वारयितुं गृह्याणि गृहोचितानि कर्माणि
कर्तुं च यदा तयोर्जनन्यौ न शेकाते न शक्ताः तेनाकुला निश्चयं गता ये पुत्रापत्यर्त्तेन समर्था अनवस्थां समर्थाः मनसो दारत्वादयः दंष्ट्रिणः श्वा
दयः द्विजाः पराद्याः तदा ते मनसा उभावतितरां मनसोऽनवस्था प्राकृतं व्याप्तवुरिति गृहिणीनां प्रेमपराकाष्ठा प्रदर्शिता २५
हे राजर्षे अघृष्टजानुभिः पद्भिर्विचक्रमतुः अदात्विजानुभ्यां क्रमणं कृत्वा विस्मयात् गमनं चालित्यं चक्रतुरित्यर्थः २६॥

मा॰ द॰
प॰ टी॰
३४

ज्योतिश्चक्रं तेजः सूर्यादि जलं समावरणं जलं नभश्चाकाशः स्वर्लोकः विवरणं तलादीनि वैकारिकाणि सात्विकाहंकारकार्याणि
श्रोत्रादीनि दशेन्द्रियाणि मनश्च मात्रास्तामसादिशब्दादितन्मात्राणि पंच त्रयो गुणाः सत्वरजस्तमांसि ३७ एवमेतद्विचित्रं वि
श्वमेकदेवगीदृश्यविचित्रतामवदर्शयन्ति शिना हि जीवाः हे च्छाः सर्वोत्पत्तिनिमित्तगणस्तो भकस्वकालः परिणामहेतुः स्व
भावश्च जन्महेतुः कर्मचाशयो वासनाच ते लिंगानां शरीराणां भेदाय स्मिंस्तत्सदृशात्मानमात्मना यशोदयास्मै नवपदि
तवरजंच सत्तोस्मै तत्रापि विदारितेव्यात्मेव्यामेव लोकस्याः संशयमवाप ३८ शंकामेव दर्शयति किं इति एषः शिणारसम्य
देवविश्वदर्शनद्रयः किं स्वप्नः जागरावस्थायां न हि स्वप्नः सम्भवति इति मरपविलर्कयति उत देवमायेति तथाच घटपटादीनिवमर्व
किं न पश्यतीति विमृश्य शंकते किं च वैतिवत्समादेवबुद्धिविपर्यासः भ्रम इति यावत् तथाचेऽप्यन्यः दर्शनेपि यथावत्कं यंम

34

ज्योतिश्चक्रं जलं तेजो नभः स्वर्विवरणानि च वैकारिकानींद्रियाणि मनो मात्रा गुणास्त्रयः ३७ एतद्विचित्रं सहजोवका
लस्वभावकर्माशयलिंगभेदं मनोस्तनौ वीस्य विदारितास्ये व्रजसंहृतात्मानमवापशंकां ३८ किं स्वप्न एतदुत देवमा
या किं वा मदीयो बत बुद्धिमोहः अथो अमुष्यैव ममार्भकस्य यः कश्चनौत्पत्तिक आत्मयोगः ३९ अथो यथावन्न वितर्क
गोचरं चेतोमनः कर्मवचोभिरंजसा यदाश्रयं येन यतः प्रतीयते सुदुर्विभाव्यं प्रणतास्मि तत्पदं ४० ॥

तीति रलोनबुद्धिमोह इति विमृश्य शंकते अथोऽथवा मदीयस्यामुष्यार्भकस्यापि सतः अयं कश्चनाचिंत्यः औत्पत्तिकउत्पत्ति
सिद्धः स्वाभाविक इति यावत् आत्मनः स्वस्य योगः ऋद्धिस्थाविलविम्बत्वादिकल्याणगुणयोगः तन्मूलक इत्यर्थः ४० चरमं
पक्षमाश्रित्यायमीश्वर इति निश्चित्य तं शरणं मतिं वर्ष्ण इति चेतसा बुद्ध्या मनः कर्मणा मनो व्यापारेण वचोभिश्चांजसा
तत्त्वतः साक्षाद्वा यथावद्यथात्म्यनादो विश्वं नवितर्कगोचरं नानाविधतर्कागोचरं यदाश्रयं यदाधेयं यतउत्पद्यते इति
शः येन जीवति प्रतीयते यस्मिन्लीयते वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशंति इति श्रुत्यर्थं प्रत्यभिज्ञान सामर्थ्याद्यतोक्षेनप्रतीयते इति यदापत्ति
तत्स्मान्जायते जीवति यस्मिन्लीयते तिपदानामध्याहारः ते सुदुर्विभाव्यं दर्शियं तथाचेतोमनः कर्मवचोभिः तर्कितुमशक्यं पदं

परमात्मनः २

पतोर

वत्स२

एवंकुर्वंश्चौ॰रायमित्युत्संगेकृत्वातिप्रागल्भ्यात्सुशासतिजल्पतित्वमेवचोरोऽहमेवगृहस्वामीतिवदतीत्यर्थः वालोस्वांच्छितेगृहेमेहना
दीनिमत्तोत्सर्गादीनिकुरुतेस्तेयोपायैर्विरचितानकृतिःकमियेनतथाभूतोपित्वत्समीपेयथासुप्रतीकःसाधुस्तथदास्ते एवमिस्यस्त्रीभयेन
यनेयस्मिन्तच्छन्नकृतीपत्त्कंप्रवर्तनस्तूपमन्वमालोकिनीभिर्यामोत्ता॰प्रत्याप्रितान्यथाश्वोर्यादिव्यापारायस्यास्तथाभूतापिप्र
हसितंमुखंयस्याःसायशोदापालंभुपुत्रमाहेतिउपन्नेच्छत ३१ कदाचिदपवादांतरेसत्प्रपालभांत्तामहद्वाश्चर्यमभूदितिकथयन्ना॰
हएकदेतिस्पष्टोर्थः ३२ सायशोदाहितामिच्छतीकृष्णमृतर्गृहीत्वोपालभ्यनिर्भर्त्स्यभयेनसंभ्रांतेप्रेक्षणेचपललोचनेयस्यतंश्री
कृष्णममाषत ३३ भाषणमेवाहकस्मादितिहेऽदांतात्वंत्वपलगात्रउद्धतस्वभावेतिवाकस्माद्धेतोर्भवान्नाहसिमृदंभक्षितवान्ना
पा१ हीत्त्वितवानित्यत्राहनवलैवयस्येनएतेत्वभक्षितवानितिवदंतीत्यर्थः ३४ एवमुक्तःकृष्णआह नाहंइति हेअंबनाहंभक्षितवान्ममखदो

एवंधाष्ट्यान्युशतिकुरुतेमेहनाद्यानिवास्तोस्ते यैःपायैर्विरचितकृतिःसुप्रतीकोयमास्ते इत्थंस्त्रीभिःसभयनयनश्रीमुखालोकिनीभि
र्व्याख्यातार्थाप्रहसितमुखीनत्युपालब्धुमैच्छत् ३१ एकदाक्रीडमानास्तेरामाद्यागोपदारकाः कृष्णोमृदंभक्षितवानितिमात्रेन्य
वेदयन् ३२ सागृहीत्वाकरेकृष्णमुपालभ्यहितैषिणी यशोदाभयसंभ्रांतप्रेक्षणाक्षमभाषत ३३ कस्मान्मृदमदांतात्मन्भवान्भक्षितवान्रहः
तै२ वदंतितावकाह्येतेकुमारास्तेग्रजोप्ययं ३४ नाहंभक्षितवानंबसर्वेमिथ्याभिशंसिनः यदिसत्यगिरस्तर्हिसमक्षंपश्यमेमुखं
३५ यद्येवंतर्हिव्यादेहीत्युक्तःसभगवान्हरिः व्यादत्ताव्याहतैश्वर्यःक्रीडामनुजबालकः ३६ सातत्रददृशेविश्वंजगत्स्थास्नुचखंदिशः

सर्वंमायावैभववतीतिभावः एतेवदंतीत्येतत्सत्यमितिचेत्तर्हिसर्वैः इति यदिएतेसत्यागिरोवाचोयेषांतथाभूतास्तर्हिमुखसदंममपश्य ३५ एवमुक्तया
जनन्यायदिमत्युक्तोव्यादेहीतिविवृतंकुरुविशिष्टः भगवान्हरिः मादृशानिरेवतमकेरोमस्कृ आत्मनेनेविश्वरूपदर्शनोपयोगकेनयत्नेनविशिनष्टि अव्याहतम
श्र२ व्यातरदशायामप्यच्युतमैश्वर्यमौपचारिकसाधारणपराभवशक्तिर्विविधैवश्रूयतेस्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाचसत्यकामःसत्यसंकल्पइत्यादिवेदांता
वगतंसर्वशक्तित्वादिकंयस्यतथाविधःस्यात्संक्रीडार्थंमनुष्यजोबालकस्तोनमनुजबालकत्वापत्तिस्तत्राह क्रीडयानिमित्तभूतयामनुजबालकः
नतुकर्मणेतिभावः ३६ सायशोदातत्रतस्मिन्मुखेविश्वंददर्शतदेवप्रपंचयति जगज्जंगमंस्थास्नुस्थावरंतदंतरिक्षंलोकाःपर्वतद्वीपसमुद्रसहितःभूर्लो

भा॰द॰
ए॰टी॰
३५

वसूनां प्रवरो श्रेष्ठो द्रोणः धराख्यया भार्यया सह ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्यादेशात् गोरक्षणादि करिष्यमाणस्तं ब्रह्माणमुवाच भूभा
रावतरणाय भगवानवतरिष्यति पयःप्रदानेनापि भगवंतमाराधयितुं गोरक्षणमनयस्व त्वं प्रेजे निष्ठंतु त्वं तु गोरक्षणं धुंमा
ययाप्यदो गोवेषु जनिष्यति मह्यमेवं ब्रह्मणो वाक्यमादेशः ४८ उक्तमेवाह जातयोरिति भुवि लोके जातयोर्नौ आवयोः पुत्रभावेनोत्पन्ने
विश्वेश्वरे हरौ ब्रह्मादीनामपि देवे भगवति हरावाश्रितोतिदुरंतपराभक्तिः स्यात् यथा भक्तिः स्यात्तथा उपदानेन्यर्थः तस्मार्थेनायां दे
तुं वक्ष्यतीति विशिनष्टि यया भक्त्या दुस्तरं उपायांतरेण तं तु मर्त्यः संसारं तितीर्षति पापमंजसा अनायासेन तरेत् ४९ तथेत्युक्तं तथैवाह
एवं भगवान्ब्रह्मणा एवेह लोके व्रजे नंद इति विख्यातो जज्ञे तथा सैव धरा यशोदाभवत् यशोदारूपेण जज्ञे ५० हे भारत गोपीषु मध्ये दंपत्यो

श्रीशुक उवाच द्रोणो वसूनां प्रवरो धरया सह भार्यया करिष्यमाण आदेशान् ब्रह्मणस्तमुवाच ह ४८ जातयोर्नौ महादेवे भुवि
विश्वेश्वरे हरौ भक्तिः भक्तिः स्यात्परमा लोके ययांजो दुर्गतिं तरेत् ४९ तथास्त्वित्युक्तवान् दत्वा व्रजे द्रोणो महायशाः जज्ञे नंद इ
ति ख्यातो यशोदा सा धराभवत् ५० ततो भक्तिर्भगवति पुत्रीभूते जनार्दने दंपत्योर्नितरामासीद्गोपगोपीषु भारत ५१ कृ
ष्णो ब्रह्मण आदेशं सत्यं कर्तुं व्रजे विभुः सहरामो वसंश्चक्रे तेषां प्रीतिं स्वलीलया ५२ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे ऽष्टमो
ध्यायः ८ श्रीशुक उवाच एकदा गृहदासीषु यशोदा नंदगेहिनी कर्मांतरनियुक्तासु निर्ममंथ स्वयं दधि १ यानि यानीह
गीतानि तद्बालचरितानि च दधिनिर्मंथने काले स्मरंती तान्यगायत २॥

यशोदानंदयोः पुत्रभक्तेः पुत्रीभूते तां शास्त्रे जनार्दने भग
वति ततो व्रजस्य वराणां किरासीत् ५१ उक्तं तयोः पुत्रभक्तेः तोष्ट्वरिस्तत्राह कृष्ण इति ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्यादेशं वरदानात्मकं सत्यं कर्तुं सत्य

दितं२

यापुत्रभक्तस्य लीलया बालचेष्टितं रामेण सहितो व्रजे वसन् तेषां प्रीतिं चकार चतुर्भुजस्यादेशा एवं नंदयशोदयोः फलमश्रेयः प्राप्तो दशस्यो
ध्यायः रामेण सहितो लब्धो चकार गमित्युत्तरार्थः ५२ इति भागवते दशमे भावार्थदीपिकायां टीकायामष्टमः ८ इत्थं प्रदर्शितविश्वरूपस्य
कृष्णस्याथापरिमिततपःफलेन प्रदर्शनमोदनवमेन एकदेति व्यायांतरे विष्टा सुदामोबन्धस्वत एव पुत्रस्य दाम्ना स्वयमेव
दधि निर्ममंथ १ तस्य श्रीकृष्णस्य बालचेष्टितानि गायपद्यादिरूपेण कविभिर्वर्णितानि सर्वाणि तदा दधि निर्मंथने काले

दशमस्कं

राम
३५

35

ग्रं

ममाहं ममेत्येवं संकल्पयेत स एव ममतन्निवृत्त्युपायः इत्यध्यवस्यति अहमिति ममासौ नंदः पतिः एष मे सुतः सगोप्याः सहगोधनाश्च गोप्यो मे मदीया इत्थं तीव्रजेश्वरस्य नंदस्य समस्तद्रव्यगोष्ठी अस्मीति कुमतिरहं ममताबुद्धिर्यन्मायया यस्य संकल्पेनाभूत् स एव भगवान्मम गतिरहं ममतानिवृत्त्युपायः ४२ इत्थं गोपिकायां यशोदायां विदिततत्त्वायां सत्यां तथापि यथा तथाभूतायां सत्यामेव सकलस्य ईश्वरः विभुः स्वस्य संवंधिनीं पुत्रस्नेहरूपां यो वैष्णवीं मायां व्यतनोदा(च्छादितवान् ४३ सद्यस्तदैव नष्टस्मृतिर्गोपी परमात्मस्मृतिर्यस्याः सा गोपी आत्मजमारोप्य क्रोडीकृत्य प्रवृद्धेन स्नेहेन कलिलं व्याप्तं हृदयं यस्याः सा यथा पूर्वं तथा बभूव ४४ मायावैभवं प्रकटयितुमाह त्रय्या वेदस्य कर्मभागेन तत्त्वोपदिष्टत्वेन महत्त्वेन उपनिषद्भिर्वेदान्तरभागैः सर्वकारणत्वोपास्यत्वशेषित्वादिना सांख्ययोगैश्च ज्ञानयोगकर्मयोगाद्यैर्भक्तियोगैः कर्मप्राप्यत्वेन सात्वतैः पंचरात्रसंहिताभिः परव्यूहविभवार्चान्तर्यामित्वेनोपगीयमानं महात्म्यं यस्य तं हरि

अहं ममासौ पतिरेष मे सुतो व्रजेश्वरस्याखिलवित्तपा सती। गोप्यश्च गोपाः सह गोधनाश्च मे यन्माययेत्थं कुमतिः स मे गतिः ॥ ४२ इत्थं विदित तत्त्वायां गोपिकायां स ईश्वरः। वैष्णवीं व्यतनोन्मायां पुत्रस्नेहमयीं विभुः ४३ सद्यो नष्टस्मृतिर्गोपी सारोप्यारोहमात्मजं। प्रवृद्धस्नेहकलिलहृदयासीद्यथा पुरा ४४ त्रय्या चोपनिषद्भिश्च सांख्ययोगैश्च सात्वतैः। उपगीयमानमाहात्म्यं हरिं सामन्यतात्मजं ४५ राजोवाच नंदः किमकरोद्ब्रह्मन् श्रेय एवं महोदयं। यशोदा च महाभागा पपौ यस्याः स्तनं हरिः ४६ पितरौ नान्वविंदेतां कृष्णोदारार्भकेहितं। गायंत्यद्यापि कवयो यल्लोकशमलापहं ४७ ॥

मात्मजं हरिं सा विदिततत्त्वापि तदैव केवलमात्मजममन्यत ४५ श्रुत्वैवं विधयशोदानंदभाग्यातिशयं तत्कारणं पृच्छति राजा नंदः इति द्वाभ्यां हे ब्रह्मन् नंदः एवं विधमहोदयः उत्तरं फलं यस्य तत् श्रेयः पुण्यं किं कर्माकरोत् यशोदा च महाभाग्यमेव तत्र यत्र यशोदायाः विशिनष्टि यस्याः स्तनं हरिः पपाविति ४६ किं तत् कृष्णस्य उदारार्भकेहितं पितरौ वसुदेवदेवक्यौ नान्वविंदेतां कृष्णस्य उदारार्भकेहितं लोकस्य शमलापहं तत् कवयो अद्यापि गायंति ईदृशं कृष्णोदारार्भकेहितं दर्शननिमित्तं किमिति प्रश्नार्थः ४७ इत्यष्टमाध्यायार्थः

इति ॥

भा०द०
टी०
३६

तामागतां मात्तयष्टिं प्रियातां प्रसमीक्ष्य सत्वरस्तस्मादिति ; ततउलूखलात् अवरुह्य भीतः पलायितवान् तदा मातमपसरंतं सुतमन्व
धावत् यतो वा चोदितंतत्र ममाप्यमथवा सहे तस्करीत्या वाङ्मनसापरिच्छेद्यं वेभेवं पश्चामन्वधावदित्येतदद्भुतविचित्रं मित्याभिप्रायेणा
विशिनष्टि यं श्रीरूपं योगिनां मनो पि प्रवेष्टुं नेच्छमममथमामपतमन्वेयावत् कथंभूतं मनः तपसेरितं प्रवर्तितं ९ अन्वंचमा
नाऽनुधावंती बृहत्योः श्रोण्योभारेणाक्रांता गतिर्यस्याः शोभनो मध्यप्रदेशो यस्याः जवेनहेतुना विस्रंसितात् केशबंधनाच्च्यु
तैः प्रसूनैरनुगम्यमाना यस्याः सा जननी परामृशत् स्पर्शितवती ; १० ततः कृतागसं हिंसाभीषयंतीभयं प्रापयंती अवागुरत् ताड
यितुमुद्यतहस्ताभवत् कथंभूतं तत्तमांजनपरायोयेन तमंजनोसर्वतः प्रसरंती मषीकज्जलं ययोस्ते अक्षिणी स्वपाणिना कषं

अत्तामात्तयष्टिं प्रसमीक्ष्य सत्वरस्ततोवरुह्यापससार भीतवत् गोप्यन्वधावन्न यमाप योगिनां क्षमं प्रवेष्टुं तपसेरितं मनः ९
अन्वंचमाना जननी बृहच्चलच्छ्रोणीभराक्रांतगतिः सुमध्यमा जवेन विस्रंसितकेशबंधनच्युतप्रसूनानुगतिः परामृ
शत् १० कृतागसं तं प्ररुदंतमक्षिणी कषंतमंजन्मषिणी स्वपाणिना उद्वीक्षमाणं भयविह्वलेक्षणं हस्ते गृहीत्वा भिषयं
त्यवागुरत् ११ त्यक्त्वा यष्टिं सुतं भीतं विज्ञायार्भकवत्सला इयेष किल तं बद्धुं दाम्नातद्वीर्यकोविदा १२ न चांतर्न बहिर्यस्य
न पूर्वं नापि चापरं पूर्वापरं बहिश्चांतर्जगतो यो जगच्च यः १३ तं मत्वात्मजमव्यक्तं मर्त्यलिंगमधोक्षजं गोपिकोलूखले

तमर्दयंतं भयेन विकले चकिते ईक्षणे यस्य तं ११ तदा बुद्ध्वा तमपि सा सुतं भीतं विज्ञायार्भकवत्सला सत्ययष्टिं त्यक्त्वा ततश्चमावान
भिज्ञा दाम्ना रज्ज्वा तं बद्धुमियेषेच्छतवत् १२ ननु कृतवीर्यं यदनभिज्ञा प्राकृतमिव ववंधेत्याह द्वाभ्यां नेति वंधो हि वहिरेवसंवीते
न दाम्नांतराग्रहे तत्संभवति तच्चेतिपरीते शेषाद् पूर्वापरं इतियोजगतः तत्त्वरूपं रवावधिरेवपूर्वंउत्तरावधिश्च वहिश्चांतश्च
व्याप्यवर्त्तते तस्मात् जगदेतं भूतेन व्याप्येन तन्मात्रा वधं वध्यतेन संभवतीत्यभिप्रायेणाह जेगच्चयइतिकार्यकारणशरीराकार्याभावमिव
यत्नं ईदृशामान्या पिनिरर्णयं १३ मर्त्यस्येव लिंगं शरीरं यस्य तं उलूखलं यथा धारेतं केवलमात्मजं मत्वा गोपी दाम्ना सारधेन उलूखले
उलूखलेवधेनोयमचकारयथाविद्वत् तमर्त्यं यथा तद्वत् १४ कृतागसो तएव वध्यमानत्यं सतः तद्वेभ्यानार्थमुपासंदाम येनतलेभनमभे
रांक सर्वेस जगत्कारणात वातेदानां तेन तत्सहसेर तथा चतत्सत्थकं सिद्धं वस्त्वंतरभावात्स्वनिष्ठवस्तेसात्मनके वधनं नसंभवतीत्यभिप्रायेणाह
—नचापूर्वापरभागवत्त्वात्वेन पूर्णत्वेन अपरस्तः परिवेष्टनेन भवति नन्वेत दसीत्यारुन चांतरितिकिंच व्यापके
न व्यापकस्यवंधो भवति ४

राम
३६

36

कथंभूता क्षौममिति वासः प्रभृतीनां द्वितीयानां विभ्रतीत्यनेनान्वयः पृथुकटितटे कांचीबद्धं क्षौमं वस्त्रं जातः निर्मथनाख्यव्यापारजः कं-
पो यस्य तत् पुत्रस्नेहेन स्नुतयोः पयःस्राविणोः कुचयोर्युगं च रज्ज्वाकर्षणे श्रमो ययोर्भुजयोश्चलंतौ कंकणौ कुंडले च स्विन्नं प्रस्वेदभरितं वक्त्रं
च विभ्राणा कवराद्विगलितो मालत्या यस्याः प्रीतिमावहन् दधिमंथनदंडं धृत्वा निवारयामास ४ तं निषेधं तत्स्नेहसंगमात्तस्मै हेनस्तु तत्स्त-
नमपाययत् कथंभूता स्मितेन सहितं मुखं पश्यंती ईक्षती तदा अधिश्रिते चुल्लोपरि स्थिते पयसि उत्सिच्यमाने गाढाग्निसंपर्कोत्थोद्विकिरिच्छति त्रा४
अतृप्तं स्तन्यपानादतृप्तं पुत्रमुत्सृज्य जवेन वेगेन ययौ जलप्रक्षेपादिना क्षीरतापं शमयितुं जगाम ५ स उलूखलः स्फुरः जातकोपः ६

क्षौमं वासः पृथुकटितटे बिभ्रती सूत्रनद्धं पुत्रस्नेहस्नुतकुचयुगं जातकंपं च सुभ्रूः रज्ज्वाकर्षश्रमभुजचलत्कंकणौ कुं-
डले च स्विन्नं वक्त्रं कवरविगलन्मालती निर्ममंथ ३ तां स्तन्यकाम आसाद्य मथ्नंतीं जननीं हरिः गृहीत्वा दधिमंथानं
न्यषेधत्प्रीतिमावहन् ४ तमंकमारूढमपाययत्स्तनं स्नेहस्नुतं सस्मितमीक्षती मुखं अतृप्तमुत्सृज्य जवेन सा ययावुत्सि-
च्यमाने पयसि त्वधिश्रिते ५ संजातकोपः प्रविश्य संदृश्य च दध्यमत्रकं भग्नं विलोक्य स्वसुतस्य कर्म तज्जहास तं
चापि न तत्र पश्यती ७ उलूखलांघ्रेरुपरि व्यवस्थितं मर्काय कामं ददतं शिचि स्थितं हैयंगवं चौर्यविशंकितेक्षणं
निरीक्ष्य पश्चात्सुतमागमच्छनैः ८॥ स्फुरितारुणाधरं संदश्य दद्भिर्दधिमंथभाजनं भित्त्वा मृषाश्रुर्दृषदश्मना रहो जघास हैयंगवमंतरंगतः ६
उत्तार्य गोपी सुशृतं पयः

द्विर्दंतैः स्फुरितं चलं तं च अरुणमधरोष्ठं संदश्य मृषा अश्रूणि यस्य तथाभूतो दृषदश्मना अल्पपाषाणेन दधिमंथभांडं भित्त्वा रहः एकांते अंतरं
गतः हैयंगवीनं नवनीतं जघास भक्षयामास भक्ष्यादिस्पर्शः ६ ततो गोपी यशोदा सुशृतं पयः उत्तार्य चुल्ल्या अवरोप्य पुनस्तत्र
प्रविश्य दध्यमत्रकं दधिमंथनभांडं भग्नं विलोक्य च स्वसुतस्य कर्म जहास तं सुतं तत्र न पश्यती ७
ततः उलूखलांघ्रेः उपरि स्थितं शिक्ये स्थितं नवनीतं मर्कटाय कामं ददतं चौर्याद्विशंकिते चंचले ईक्षणे यस्य तं निरीक्ष्य पश्चात् पृष्ठतः शनैरागमेति ८॥

भा॰ द॰
टी॰
३७

यमलार्जुनमुक्तिदत्तरूपं चरित्रं तत्प्रसंगेनाह कृष्णस्त्विति मातरि उलूखले कृष्णं बद्ध्वा यशोदायां गृहकृत्येषु व्यग्रायां प्रवृत्ता चेता
यां सत्यां कृष्णः प्रभुः श्रेष्ठ विशेषणाप्रादिमोचने समर्थः पूर्वं धनदस्य कुबेरस्यात्मजौ गुह्यकौ यक्षौ २२ नलकूवरमणिग्रीवाख्यौ
श्रियान्वितौ संतौ परमदाढ्यौ मदान्निमित्तान्नारदस्य कुपितस्य शापेन वृक्षतां तरुजन्म प्रापितावर्जुनाख्यौ ददर्श २३ इति
दशमे नवमः ॥९॥ एवं यमलार्जुनयोर्विवरणे राजा कथ्यतामिति यद्विगर्हितं कर्म येन वा देवर्षेर्भगवतः कुपितः तदेतत्कर्मेत
योः शापस्य कारणं हे भगवन् कथ्यतां येन देवर्षेस्तमः इति पाठे येन वा देवर्षेस्तमः क्रोधः इत्यन्वयः १ तस्यानुचरौ मार्दङ्गिनः रुद्रस्यापि दि

कृष्णस्तु गृहकृत्येषु व्यग्रायां मातरि प्रभुः अद्राक्षीदर्जुनौ पूर्वं गुह्यकौ धनदात्मजौ २२ पुरा नारदशापेन वृक्षतां प्रापितौ मदा
त् नलकूवरमणिग्रीवाविति ख्यातौ श्रियान्वितौ २३ इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे नवमोऽध्यायः ९ राजोवाच कथ्यतां भ
गवन्नेतत्तयोः शापस्य कारणं यत्तद्विगर्हितं कर्म येन वा देवर्षेः कुपितो यतः १ श्रीशुक उवाच रुद्रस्यानुचरौ भूत्वा सुदृप्तौ धनदात्म
जौ कैलासोपवने रम्ये मन्दाकिन्यां मदोत्कटौ २ वारुणीं मदिरां पीत्वा मदाघूर्णितलोचनौ स्त्रीजनैरनुगायद्भिश्चेरतुः पुष्पि
ते वने ३ अन्तः प्रविश्य गङ्गायामम्भोजवनराजिनि चिक्रीडतुर्युवतिभिर्गजाविव करेणुभिः ४ यदृच्छया च देवर्षिर्भगवांस्तत्र
कौरव अपश्यन्नारदो देवौ क्षीबाणौ समबुध्यत ५ तं दृष्ट्वा व्रीडिता देव्यो विवस्त्राः शापशङ्किताः वासांसि पर्यधुः शीघ्रं विव
स्त्रौ नैव गुह्यकौ ६ तौ दृष्ट्वा मदिरामत्तौ श्रीमदान्धौ सुरात्मजौ तयोरनुग्रहार्थाय शापं दास्यन्निदं जगौ ७ ॥

श्लोकत्रयं स्पष्टार्थं २ ३ गङ्गायामन्तर्मध्ये कथंभूतेऽम्भोजानां कमलानां राजयो यस्मिन् करेणुभिरिभीभिर्गजाविव युवतिभिः सह
चिक्रीडतुः क्रीडां कृतवन्तौ ४ हे कौरव भगवान् देवर्षिर्यदृच्छया तत्रागतो देवौ तौ ददर्श क्षीबाणौ मदोन्मत्तौ समबुध्यत ज्ञातवान्
५ कुत इत्यत्राह तौ दृष्ट्वेति देव्यो विवस्त्राः सत्य एव तं दृष्ट्वा व्रीडिताः शापशङ्किताः वासांसि पर्यधुः गुह्यकौ नैव पर्यधत्तां किं तु नग्नावेवासा
तौ ६ सुरस्य कुबेरस्यात्मजौ दृष्ट्वा मदनाशनरूपानुग्रहार्थं शापं दास्यन् सन् वक्ष्यमाणं प्राह श्रीभगवद्विषयक
प्रेमरूपप्रयोजनाय चेति केचिद्व्याचक्षते ७ ॥ ॥

राम
३७

37

तेन द्व्यङ्गुलोनेन दाम्ना सह अन्यद्दामो तत्संदधे १५ यस्मिन्संहिते [त] तदपि न्यूनमभवदित्येवं यद्यद्दाम संधातुं जग्राह तत्सर्वं न्यूनमेवाभवत्तदा
एवं स्वगृहस्थानि सर्वाणि दामानि संदध्य येन न तु तथापि निरगात् इत्यर्थः तद्दृष्ट्वा सुस्मयन्तीनां गोपीनां मध्ये स्वयं विस्मिताभवत् १७ ततो वि
[२ तस्याः] श्रमप्रस्वेदभरितं गात्रं यस्याः विस्रस्तं कबरस्रजश्च यस्याः स्वमातुः परिश्रमं दृष्ट्वा तत्स्नेहकृपया स्वबन्धने अनुकूलमासीत् १८ तेनैतावता तस्या
तत्र भङ्ग इत्याह एवमिति स्ववशेन स्वतन्त्रेणापि स्ववशत्वमेवाह यस्य वशे अधीने ब्रह्मा ईश्वरसहितमिदं जगद्वर्तते तेन कृष्णेन हरि
णा एवमित्यर्थमंग हे राजन् भक्तवश्यता संदर्शिता सर्वत्र स्वतन्त्रोऽप्यहं भक्तेष्वपरतन्त्र इति दर्शयितुमवध्यत इत्यर्थः तथा चाह श्रीव
त्तांकमिश्राः ऋषेर्न्यायी नमस्तव किल जन्तुर्वैदिकगिरः पराधीनत्वात्तु प्रणतपरतन्त्रे प्रभुमहे इति तथा भागवते पितृवमस्कोयउ

तद्दाम बध्यमानस्य स्वार्भकस्य कृतागसः। द्व्यङ्गुलोनमभूत्तेन संदधेऽन्यच्च गोपिका ॥ १५ ॥ यदासीत्तदपि न्यूनं तेनान्यदपि संदधे। तदपि द्व्यङ्गुलं न्यूनं यद्यदादत्त बन्धनम् ॥ १६ ॥ एवं स्वगेहदामानि यशोदा संदधत्यपि। गोपीनां सुस्मयन्तीनां स्मयन्ती विस्मिताभवत् ॥ १७ ॥ स्वमातुः स्विन्नगात्राया विस्रस्तकबरस्रजः। दृष्ट्वा परिश्रमं कृष्णः कृपयासीत्स्वबन्धने ॥ १८ ॥ एवं संदर्शिता ह्यङ्ग हरिणा भृत्यवश्यता। स्ववशेनापि कृष्णेन यस्येदं सेश्वरं वशे ॥ १९ ॥ नेमं विरिञ्चो न भवो न श्रीरप्यङ्गसंश्रया। प्रसादं लेभिरे गोपी यत्तत्प्राप विमुक्तिदात् ॥ २० ॥ नायं सुखापो भगवान्देहिनां गोपिकासुतः। ज्ञानिनां चात्मभूतानां यथा भक्तिमतामिह ॥ २१ ॥

[कृष्ण]
तं ऋषेर्भक्तपराधीनस्य स्वतन्त्र इव द्विजेति १९ नतु सत्यं भक्तपरतन्त्र इति गोपीषु न भक्तेति तत्प्रसादं लभ्यमीश्वरस्य तत्राह नेति भ
क्तिप्रयोजनविभाव प्रसादं तं चाह दृष्टान्तं यत्तत् प्रयोतं विरिञ्चस्तत्रपं विमुक्तिदात् कृष्णात् तो गोपी लेभे न तादृशं न स्वाङ्ग
कृष्णस्थलमाश्रयालक्ष्मीरपि लेभिरे भ्रमं सर्वकालं उपासना लिङ्गादिभक्तिः सामोदाः परिविशिष्टेति भावः २० तथा चैवं भक्तानामेवा
यं सुलभो नान्येषामित्याह नायमिति अयं भगवान् गोपिकासुतो यथा दृष्टभक्तिमतामात्मा स्वयमेव प्राप्तः मवालेव तारणे स्त
व स्थानीयः येषां तेषां ज्ञानिनां यथा सुखावाप्यः सुखप्राप्यः न तथैव तरेषां इत्यर्थः सुखोऽयं इति पाठे तुल्ये न वो हुपाकाद्यर्थः
२१ अहो आश्चर्यमेतत् य संसारे बन्ध मक्षप्रापादिमोचनोऽपि भगवान् लौकिकेन दाम्ना बद्ध इत्येतदभिप्रायेणाय

प्रदर्शयत्यर्थेन स्यातीकारार्थे निश्चिनोति असत इति तस्य खलस्य स्यात् आत्मौपम्येनेति दरिद्रः केवलमात्मदृष्टान्तेन भूतानीक्षते
यथा स्वस्याघातादिना दुःखादिकं तथा प्राणिमात्रस्यापीत्यात्मौपम्येन भूतानि पश्यन्न तेभ्यो द्रुह्यतीत्यर्थः १३ एतमेवार्थं सदृष्टान्त
माह यथा कण्टकविद्धाङ्गः लिङ्गैरन्तर्गतसुखदुःखादिव्यञ्जकमुखविकारस्तम्भादिभिर्जीवसाम्यं गतः स्वेतरजीवानां स्वस्य च
तौल्यं मन्वानः तां कण्टकवेधजां व्यथां दुःखं कण्टकवेधं वा नेच्छति तथैवमविद्धकण्टको नेच्छतीति नेत्यर्थः १४ किंच दारिद्र्यं परं तपस्या
त्मकं साधनमपीत्याह दरिद्र इति चतुर्भिः निरहंस्तम्भः निर्गतोऽहंकारस्तम्भश्च यस्य सर्वैर्मदैर्जनविद्याधनकुलादिभिः मुक्तः यदृच्छया स्वप्र
लब्धमन्नरोगादिकृच्छ्रं कायशोषणादिकं प्राप्नोति तत्तस्य महासापरं केवलं तत्स्वेच्छया तपः १५ तदेवाह नित्यमिति क्षुधा क्षामः क्षीणो देहो

असतः श्रीमदांधस्य दारिद्र्यं परमांजनं आत्मौपम्येन भूतानि दरिद्रः परमीक्षते १३ यथा कंटकविद्धांगो जंतोर्नेच्छति
तां व्यथां जीवसाम्यं गतो लिंगैर्न तथाविद्धकंटकः १४ दरिद्रो निरहंस्तंभो मुक्तः सर्वमदैरिह कृच्छ्रं यदृच्छयाप्नोति तद्धि त
स्य परं तपः १५ नित्यं क्षुत्क्षामदेहस्य दरिद्रस्यान्नकांक्षिणः इंद्रियाण्यनुशुष्यंति हिंसापि विनिवर्तते १६ दरिद्रस्यैव यु
ज्यंते साधवः समदर्शिनः सद्भिः क्षिणोति तं तर्षं तत आराद्विशुध्यति १७ साधूनां समचित्तानां मुकुंदचरणैषिणां उपेक्ष्यैः
किं धनस्तंभैरसद्भिरसदाश्रयैः १८॥

यस्य स तस्य तत्र हेतुरन्नकांक्षिणः तत्रापि हेतुर्दरिद्रस्येंद्रियाणि विशुष्यंति स्वयमेव हिंसा
च विनिवर्तते १६ एवंविधस्य दरिद्रस्यैव समदर्शिनः साधवो युज्यंते संगता भवंति ननु परिशुष्केंद्रियस्यापि विषयतृष्णा न पा
पात्कीमदाद्या को विशेष इत्यत्राह सद्भिरिति सद्भिः हेतुभिस्तं तर्षं विषयतृष्णां क्षिणोति क्षपयति ततश्च तर्षकलेवरे ततो नश्य
ति तत्तेस्त तर्षं क्षपयतः आरात्समनंतरं एव विशुध्यति १७ अतः श्रीमत्तेः रहित समदर्शिनां साधूनाम् तदेवोपेक्ष्यैः
स्तंभैस्तंभहेतुभिर्धनैरसद्भिरनर्थमूलमदहेतुत्वेन दुष्टैरत एवासतामाश्रयैस्तैराश्रयो येषां तैरीतिर्वा एवंविधैर्धनस्तंभैः
किं न किंचिदपि प्रयोजनमित्यर्थः यद्वा महापरनाम प्रियनिकमेव प्रियः स्यादित्यत्राह साधूनामिति धनेन स्तंभो येषां ते
रसदाश्रयैः सदाश्रयणरहितैस्तत्समागमरहितैरित्यर्थः अत एवोपेक्ष्यैरसद्भिः किमिति १८॥

38

तदेवाह नैवेति जोष्यान् [illegible] विषयान् जुषतः सेवमानस्य पुंसः श्रीमदात् संपन्मदात् अन्योऽभिजात्यादिरादिशब्देन विद्यादिसंग्रहः
अभिजात्यादेर्जनितो मदः श्रीमदवत् बुद्धिभ्रंशकरः रजोगुणः रजोगुणकार्यकामक्रोधादिवर्धनो न हि किंतु श्रीमद एव नितरां बुद्धि
भ्रंशकरः रजोगुणश्चेत्यर्थः तदाह यत्रेत्यादिना यस्मिन् श्रीमदे सति स्त्री संग द्यूत मधुपानादि न पुरुषार्थसाधनानि भवंति ८ किंच यत्र श्री
मदे सति इमं देहं जरादिरहितं मन्यमानैरत एवाजितेन्द्रियैरत एव निर्दयैः पशवो हन्यंते ९ इमं देहमनेनाभिप्रेतं दर्शयति देवसंज्ञितमपि र
देव स्वर्देवादिसंज्ञितमपि शरीरमंते तदारंभकप्रारब्धावसाने कृम्यादिसंज्ञितमेव दग्धे वा भस्मसंज्ञितं तथा हि भेदितं वा विट्संज्ञितं भस्म यथा
कृमिसंज्ञितं इत्यर्थः तत्कृते एवंविधशरीरसुखार्थं योऽसौ भूतानि द्रुह्यति तथा यतो भूतद्रोहान्निरयो नरकः स भवति तं न किमपि हितं
च जानातीत्यर्थः १० नन्वेतत् किं चित् संज्ञितमस्तु जीवदशायां स्वाधीन तद्देहसुखार्थं यतितव्यमेव तच्च तद्दशायामपि न नियतं हन्त मत्तो यादृश

नारद उ॰ न ह्यन्यो जुषतो जोष्यान् बुद्धिभ्रंशो रजोगुणः श्रीमदादभिजात्यादिर्यत्र स्त्री द्यूतमासवः ८ हन्यंते पशवो यत्र निर्दयैरजितात्मभिः
मन्यमानैरिमं देहमजरामृत्यु नश्वरं ९ देवसंज्ञितमप्यंते कृमिविड्भस्मसंज्ञितं भूतध्रुक् तत्कृते स्वार्थं किं वेद निरयो यतः १० देहः कि
मन्नदातुः स्वं निषेक्तुर्मातुरेव च मातुः पितुर्वा बलिनः क्रेतुरग्नेः शुनोऽपि वा ११ एवं साधारणं देहमव्यक्तप्रभवाप्ययं को विद्वानात्मसा
त्कृत्वा हंति जंतून् ऋतेऽसतः १२॥

देह इति अन्नदातुः पितेति द्वयोरर्थो नां देहेष्वर्था ते ऽन्नदः अन्नदस्वं तथा जीवदशायामनियमेनान्नदानादी
नां स्वके न भवतीत्यर्थः किमिमनेन लोके प्रसिद्धिः श्रोतस्मार्तवन्तु परिणाम [illegible] त्वाद्युत्पादकेन वर्द्धते तस्य तथा रेतःप्रभवत्वात् निषेक्तुर्गर्भ
धातुः तथा मातुः पितृमातामहस्य च कन्यादाने काले तथा [illegible] पितरं [illegible] पिपालतां च मातृ इति भावः क्रेतुर्दास्यदानेन
स्वीकर्तुः बलिनः बलात्कर्तुः ११ एवं साधारणं जन्मनियमे नियतत्वप्रभवेत्यात्मदेहप्रभवः उत्पत्तिस्तु स्थितेर्वाप्ययो लयश्च यस्य तं इमं
देहमात्मसात् कृत्वा मे तिष्ठत्वात्मसमीपे देहे कर्माविनाश्यकं भूमानं तस्य इति देहाभिमानिनः श्चैवं तु विद्वांस्तु मन्यादेवं तथैव देहमहं
देहं साधारणमव्यक्तप्रभवाप्ययंच विद्वान् ज्ञानं अहंत्वं साधारणेदेहसमाभिमानिन एक एवात्मा विना को विद्वानात्मसात्कृत्वा सर्वे
ने मत्वा जंतून् हन्यात् देहं विद्वांस्तु पुनर्देहाभिमानेन न हन्यात् साधारणत्वमविद्वांस्तु देहाभिमानेन हन्यादित्यर्थः ऋतेऽसतो विद्वान्

भा॰ टी॰ द॰ पू॰ ८९

द॰ श्री भा॰ टी॰ द॰ पू॰ अ॰ १०

भा॰द॰
पु॰टी॰
३९
पत्रे ४

स्यन्वेच नीस्यनुसरतोस्यन्वगुलत्खलं निकर्षयता दामोदरेणाहेतुना तरसा बलाडुत्कलितं धुत्पाटितावंघ्रिवंधौ मूलभागौ ययोः पर
स्पश्रोरूस्यस्य विक्रमितेनातिवर्पाः कपोयेषु तेस्कथा दयोपयो ॥ तत्रश्चंडः शब्दो याभ्यां तथाभूतौ निष्पेततुः २७ तत्र तदर्जुनयोर्द्वयो
र्वीपरमया श्रिया शोभया ककुभो दिशः स्फुरंतोप्रकाशयंतो कुलयोर्द्वयोस्थितौ सिद्धौ भामिनीमान् वह्निरुद्धलितवृद्धस्थितौ
सिद्धौ उपेत्य हस्य समीपमेत्य कुजयोर्जातवेदा इव सिद्धावुपेत्य उत्थितेतिवाऽखिललोकानाथं ईश्वरं श्रीकृष्णं शिरसाप्रणम्य
बद्धांजलियुग्मौ विगतरजः रजोगुणकार्यययोस्तौ सात्विकौ इत्यर्थः निर्मलो वाचो नलकूबरमणिग्रीवौ इदं वक्ष्यमाणमूचतुः
न्नोपवालमपवां देवोकिमितिप्रणतौ इत्यत्राहतुः हेकृष्ण कृष्णमहायोगिन्निचित्यप्रभावे केवलं गोपबालकस्त्वमपितु परमपुरु

बालेन निकृषिपतान्यगलत्खलं तद्धा मोदरेण तरसोत्कलितं घ्रिवंधौ निष्पेततुः परमविक्रमितातिवेपस्कंधप्रवालवि
टपोद्भूतचंडशब्दौ २७ तत्र श्रिया परमया ककुभः स्फुरंतो सिद्धावुपेत्य कुजयोरिव जातवेदाः कृष्णं प्रणम्य शिरसाऽ
खिललोकनाथं बद्धांजली विरजसौ विदधतुः स्म २८ नलकूबरमणिग्रीवावूचतुः कृष्ण कृष्ण महायोगिंस्त्वमाद्यः पु
रुषः परः व्यक्ताव्यक्तमिदं विश्वं रूपं ते ब्राह्मणा विदुः २९ त्वमेकः सर्वभूतानां देहास्वात्मेंद्रियेश्वरः ॥

षः कोसौ पः आद्यो जगत्कारणभूतः न तु कार्यकारणयोः आद्यशः सालद्वारणे दृष्टान्तः कथं चिदचिदात्मकस्य जगतस्त्वद्वि
त्वादेः कारणमित्यत्राहतुः व्यक्तं नामरूपाभ्यामव्यक्तं नामरूपाभ्यामव्यक्तं चेदं विश्वं ब्रह्मणः सर्वशक्तित्वादिकल्याणगुणैर्बृहतस्त
वरूपं शरीरं विदुर्वेदांतान्मनतीत्यर्थः वेदांताश्चयस्य पृथिवी शरीरं यस्यात्मा शरीरं यस्याव्यक्तं शरीरं यस्याक्षरं शरीरं यस्य
धाः सूक्ष्मचिदचिद्धरीरकत्वेन कारणावस्थः स्थूलचिदचिद्धरीरकत्वेन कार्यावस्थश्च त्वमेवेति भावः एवं केवलमुपादानकारणमे
वापितु निमित्तकारणमपीत्यभिप्रायेण तदुपपत्तियुक्तमाहतुः त्वमेक इति एकशब्देनाधिष्ठातृत्वमाह सर्वभूतानां
निदेहात्मेंद्रियाणां ईश्वरः नियंता तत्रासवः प्राणः आत्मा मनः सर्वान्तिदेवमतव्याप्तिरूपेण अयं त इति भूतानि देहस्तेषां
देहादिसंबंधोपादानोपपत्तिसार्वज्ञ्यादिगुणयोगेनांतः प्रविश्य नियंतेत्यर्थः एवं विचित्रजगत्कारणत्वं चोक्त्वा अथ तदुभयनिवं

न१

राम
३९

तस्माच्छ्रीमदान्धत्वेन दुःखार्थं पर्यवसायित्वात् तत्पापमाध्व्या वारुण्या मत्तयोः श्रीमदेनान्धयोरजितेन्द्रिययोः स्त्रीवश्ययोर्युवयोस्तमोमदं महता
नरकं तमः दण्डं हरिष्याम्यपनयामि १९ यद्यस्माल्लोकपालस्य पुत्रौ भूत्वापि तमोऽभिभूतौ नग्नतां स्वात्मनो विवाससं नग्नमात्मानं न विजानीतः २० अतः
स्थावरतामर्हतः विवाससमात्मानमजानतोर्वस्त्राच्छादनरहितत्वजन्मप्रयुक्तमिति भावः इत्थं शापमुक्त्वा तिस्थावरतामित्यादि ... एव
मेव सर्वदा स्थावरता तौ यथा न स्यात्तथा ईक्षतः यद्वा किमर्थमेवं निरपराधेऽपि नौ शापं प्रयच्छसीत्याह तत्र ... जन्मनः प्राप्य यास्यातां यथा
दृष्टौ श्रीमदान्धौ स्यातां एवं तज्जन्मनः पश्चात् ... इत्यर्थः प्रकारान्तरेण पुनरुक्तमिति तत्रापि स्थावरत्वेऽपि

तदहं मत्तयोर्माध्व्या वारुण्या श्रीमदान्धयोः तमोमदं हरिष्यामि स्त्रैणयोरजितात्मनोः १९ यदिमौ लोकपालस्य पुत्रौ भूत्वा
स२ तमःप्लुतौ न विवाससमात्मानं विजानीतः सुदुर्मदौ २० अतोऽर्हतः स्थावरतां स्यातां नैवं यथा पुनः स्मृतिः स्यान्मत्प्रसादेन तत्रा
पि मदनुग्रहात् २१ वासुदेवस्य सान्निध्यं लब्ध्वा दिव्यशरच्छते वृत्ते स्वर्लोकतां भूयो लब्धभक्ती भविष्यथः २२ श्रीशुक उवाच
एवमुक्त्वा स देवर्षिर्गतो नारायणाश्रमम् नलकूवरमणिग्रीवावासतुर्यमलार्जुनौ २३ ऋषेर्भागवतमुख्यस्य सत्यं कर्तुं वचो हरिः
जगाम शनकैस्तत्र यत्रास्तां यमलार्जुनौ २४ देवर्षिर्मे प्रियतमो यदिमौ धनदात्मजौ तत्तथा साधयिष्यामि यद्गीतं तन्म
हात्मना २५ इत्यन्तरेणार्जुनयोः कृष्णस्तु यमयोर्ययौ आत्मनिर्वेशमात्रेण तिर्यग्गतमुलूखलं २६ ॥

मत्प्रसादेन हेतुना स्मृतिः पूर्वजन्मस्मृतिः स्यात् तथा मदनुग्रहाद्धेतोर्दिव्यवर्षशते वासुदेवस्य वसुदेवसूनोर्भगवतः सान्नि
ध्यं लब्ध्वा वृत्ते तत्सत्वे सतीते सति पुनः स्वर्लोकतां देवत्वं लब्ध्वा वासुदेवे भक्तिर्ययोस्तौ तथाभूतौ भविष्यथः २२ स देवर्षिरित्य
ुक्त्वा बदर्याश्रमं गतः नलकूवरमणिग्रीवौ तु सहजातौ अर्जुनौ वृक्षौ बभूवतुः २३ भागवतमुख्यस्य नारदस्य तद्वचः सत्यं कर्तुं हरिः
श्रीकृष्णः शनकैरुलूखलमाकर्षन् यत्र यमलार्जुनौ स्थितौ तत्र जगाम २४ तद्वचः सत्यं कर्तुमित्येतदेव प्रपञ्चयति द्वाभ्यां देवर्षि
रिति यद्यतो देवर्षिर्नारदः मम प्रियतमः तत्तस्मात् महात्मना यन्नारदेन धनदात्मजौ उद्दिश्य यद्गीतं तत्तथैव साधयिष्यामि करिष्या
मि २५ इत्यभिप्रायेणार्जुनयोरन्तरेण मध्ये ययौ आत्मनः स्वस्य निर्वेशमात्रेण उलूखलं तिर्यक्पतितमभ्
ल

लथ्यार

भा॰द॰ वासुदेवायेत्यनेनाभिप्रेतं विवृण्वन्नाह तत्त्वावतारयाथात्म्यमाह हेतुः यस्येति शरीरिणामत्वादिप्राणिनां [illegible] शरीरिणः कर्मकृतशरीरे
१० टी॰ रहितस्य यस्य ते अवताराः सर्वेनिःसमाभ्यधिकैः कर्महतदेहिभ्यो संगतैर्संभाविते स्तैस्तैस्तद्ववलक्षणप्रतिनियतैर्वीर्यैर्ज्ञायंते कर्म
४० कृतदेहिभ्यो विलक्षणत्वेनज्ञायंत इत्यर्थः ३४ सभवानिति सर्वस्य साधुलोकस्याशिषां समीहितस्वर्गापवर्गादिपुरुषार्थानां भवा
बा॰४ योत्पादनाय विभवाय तदुत्तरापि वृद्धये च पतितस्तासां पालकश्च भवितुमित्यर्थः अंशभागेन बलरामेण सह यद्वा सङ्कल्पस्यज्ञानेन
दोत्तं॰४ नतु कर्मणेति भावः सांप्रतमधुनाऽवतीर्णः यद्वा सांप्रतमिति युज्यत इत्येतदर्थको निपातः पतिर्भवानाशिषां पतिः प्रभुर्दाता
सोऽमवार्थविभवार्थं चांशेनावतीर्ण इतियुक्तमेवेत्यर्थः ३५ मङ्गलावताराः साधारणानामनन्यसंपाद्यानो नमस्कुरुतः विश्वमंग
लावह त्वमम्मंगलतमजन्मविमोचने नापरोऽस्त्येवं प्रदर्शितमितितथा संबोधनाभिप्रायः स्वयमंगलस्यान्येषां मंगलावहत्व

40

यस्यावताराज्ञायंते शरीरेष्वशरीरिणः तैस्तैरतुल्यातिशयैर्वीर्यैर्देहिष्वसंगतैः ३४ सभवान्सर्वलोकस्य भवाय विभवाय
च अवतीर्णोऽशभागेन सांप्रतं पतिराशिषां ३५ नमः परमकल्याण नमः परममंगल वासुदेवाय शांताय यदूनां पतये न
मः ३६ अनुजानीहि नो भूमन्सर्वानुचरकिंकरे दर्शनं नो भगवतऋषेरासीदनुग्रहात ३७ वाण्या गुणानुकथने श्रवणौ कथायां
हस्तौ च कर्मसु मनस्तव पादयोर्नः स्मृत्यां शिरस्तव निवासजगत्प्रणामे दृष्टिः सतां दर्शनेऽस्तु भवत्तनूनां ३८॥

सद

मनुपपन्नमितितदपि सिद्धमेवेत्यभिप्रायेणपरमकल्याणेति संबोधनं यं लायोऽभिवृद्धिकरस्तिन्याशायापिपाशासोऽक्रमो जनराम्नयवः
षड्भंषः ३६ इत्थं स्तुत्यात्मनोः कृतार्थत्वाय तद्गृहसपर्यं तदस्यं प्रार्थयमानौ विज्ञापयतः अनुजानीहीति हे भूमन्निरवधिकानंदकनिलवा
न्चेरान्किंकरौ [illegible] करोम्यथामवावसरंप्रार्थ्येत्यर्थः किमिदं प्रार्थये तेनोच्यते ‘नत्वे स्तवाचरस्य
नुग्रहादेव भगवतः पुरुषार्थनिधेस्तव दर्शनं नो आवयोरासीन्महाफलत्वात्त्वदासदास्यमेवानुग्रहाणेतिभावः ३७ किंचनवयोर्वा
ण्यादयः त्वद्गुणानुकथनादिप्रवणाः यथास्युस्तथानुग्रहाणेत्याचतुःवाणीतिश्रवणौ श्रोत्रे कर्मसु इज्यात्मपरिषेचतव पादयोः स्मृत्यांस्मृ
रणेनोऽस्तु निवासो जगद्यस्य तत्तस्य संबंधि जगत्प्रणामे निवासत्वार्थः परनिपातो वा तव प्रणामे शिरः भवत्तनूनां त्वन्मूर्तीनां सतां च दर्शने दृष्टि

राम
४०

यथा त्वमेक इति। श्लोकत्रयं त्वमेव काल इति लयकारणं त्वं कालो मृत्युः त्वं महानित्यादिना सामानाधिकरण्यमुक्तम्
ते इति विवेकः हे भगवन्नत्र पक्षे न कारणत्वप्रयुक्तदोषपरिहारः भगवल्लिप्सेनैवावतारदशायामपि षाड्गुण्यप्रवर्त्तिका वि
भूति पक्षेऽन्तर्देवताविशेषत्वं च ३० महान्महत्तत्कारणत्वात् स्वेच्छाशरीरं कृत्वा तत्सामानाधिकरण्यं एवमन्यस्मादपि द्रष्टव्यं न के
वलं महत्त्वेनापि तु तत्कारणभूता रज आदिगुणत्रयात्मिका सूक्ष्मा नामरूपविभागानर्हापि प्रकृतिरपि त्वमेव तथा पुरुषो
जीवात्मा त्वमेव कुतः भूतः अध्यक्षः देहप्रभृति जीवपर्यन्तानामपि ज्ञाता क्षेत्राणि शरीराणि क्षिपयन्ति इन्द्रियसहितानि तानि वेत्तीति
तथा युगपत्सर्वेन्द्रियवृत्तिविदित्यर्थः ३१ ननु तेन प्रकारेण विदुरित्यनेनैव विधिं तात्केवलं वेदान्ता एव विद्युना त्विन्द्रियाणि प्रसिद्धेऽतत
देवविशदयन्तो उपपादयन्तः गृह्यमाणैरिति यथा श्रोत्रादिभिर्गृह्यमाणैः शब्दादयो न श्रोत्रादीन् गृह्णन्ति तथा त्वया गृह्यमाणैः

त्वमेव कालो भगवान्विष्णुरव्यय ईश्वरः ३० त्वं महान्प्रकृतिः सूक्ष्मा रजःसत्त्वतमोमयी त्वमेव पुरुषोऽध्यक्षः सर्वक्षे
त्रविकारवित् ३१ गृह्यमाणैस्त्वमग्राह्यो विकारैः प्राकृतैर्गुणैः को न्विहार्हति विज्ञातुं प्राक्सिद्धं गुणसंवृतः ३२ तस्मै तु
भ्यं भगवते वासुदेवाय वेधसे आत्मद्योतगुणैश्छन्नमहिम्ने ब्रह्मणे नमः ३३॥

विकारैस्त्वं गृह्यसीति भावः ननु त्वयाप्यस्य सम्यक्कारणत्वसम्भवात् सोपाधित्वादुपपत्तिः कारणत्वादुपपत्तिरित्यत्राहतुः को न्वि
ति गुणैः कार्यैरिन्द्रियैः संवृतः आवृतः संहित इति यावत् स कोऽत्र प्राक् सिद्धं गुणेभ्यः प्रागेव तत्कारणतया तत्प्रकाशकतया
च सिद्धं त्वामिदं ज्ञातुं विषयीकर्तुमर्हति गुणसंवृतः को न्वर्हति त्वमनेन योगेन विष्णुरूपमनासक्त्या तु मर्हतीति स त्विदं तु मनेनाप्युपा
स्यत्वं परिहृतं यथा नन्वतः जीवोऽज्ञात्वापि तस्मादाहतुः को न्विति ३२ एवमुक्तविधस्य भगवतः सर्वेश्वरत्वं जीवादिज्ञेयत्वं च
संदधतौ नमस्कुरुतः तस्मा इति तस्मै तस्माद्विशिष्टाय भगवते षाड्गुण्यपूर्णाय धर्मपरित्राणार्थं वसुदे
वात्मजत्वेनावतीर्णाय सर्वकर्त्रे आत्मद्योतगुणैः स्वप्रकाशभावैर्गुणैश्छन्नमहिम्ने ब्रह्मणे वासुदेवाय महिम्ने ब्रह्मा
त्मज्योतिर्गुणैश्छन्नमहिम्ने इति पाठे आत्मज्योतिः स्वप्रकाशैर्गुणैश्छन्नमहिमा वेत्यर्थः स्वरूपेण तु तेषां निरतिशय

भा० द०
पु० टी०
४१

एवमन्यानां तेषां मध्ये केचित्केवलतार्किका इदं न घटते इति वदंतः तद्बालके भीषिते व्रजगृहे न विश्वसितवंतः अन्ये तु बालस्य बालकृत्ये केन तद्बौ
तस्यारत्नोसंख्येयं संशयमुक्तचेतसो येषां तथावभवुः ५ अथ भगवन्मायामोहितस्य नंदस्याचरितमाह उलूखलमिति मृदसहृदनं
यस्य सन्नंदो विलोकयन्दामबंधादमोचयत् ६ अत्र कश्चिद्बालके क्रीडासिद्धिमोफलो नीतिश्च स्वमानसमच्युतः फलार्थी धान्यमा
दाय ययौ सर्वफलप्रदः फलविक्रयिणी तस्यच्युतधान्यकरद्वयं फलैरत्नस्य इत्तो फलभांडमभरदिति चेति श्लोकद्वय मध्ये कृष्णस्य ते न
त्रैलोक्यस्य फलानि विक्रीणीते इति बंधनविमोचनवतानंदेनोक्तो अतः स्वयं स्वर्गापवर्गफलदोपि केवलं बालइव फलार्थी सन्मा
तरं दृष्ट्वा धान्यमंजलिनादाय ययौ तथा फलविक्रयिणी स्त्री तस्याच्युतस्य मुग्धं तथा यस्मात्स करयोर्द्वयं फलैरत्नस्य फलविक्रयिणी तथा

न ते तदिदं जगद्गृहे न घटते इति तस्यैव बालस्योत्पाटनं तत्र वृत्तं केचित्संदिग्धचेतसः ५ उलूखलं विकर्षन्तं दाम्ना बद्धं स्वमात्म
जं विलोक्य नंदः पृदसहृदनो विस्मितोऽभवत् ६ गोपीभिः स्तोभितो नृत्यन्भगवान्बालवत्क्वचित् उद्गायति क्वचिन्मुग्धस्तद्वशो
दारुयंत्रवत् ७ बिभर्ति क्वचिदाज्ञप्तः पीठकोन्मानपादुकं बाहुक्षेपं च कुरुते स्वानां च प्रीतिमावहन् ८ दर्शयंस्तद्वि
दां लोके आत्मनो भृत्यवश्यतां व्रजस्योवाह वै हर्षं भगवान्बालचेष्टितैः ९ सरित्तीरगतं कृष्णं भग्नार्जुनमथाह्वयत् जन्मद्व
मघभवतो विप्रेभ्यो देहि गाः शुचिः १०॥

यत्फलभांडं तद्रत्नैरपूरि तमप्यर्थं करद्वयच्युतेन धान्येन रत्नात्मकता माप्तं तेन
फलभांडं पूरितमभूदित्यर्थः अथ भगवतः कांश्चिद्बाल्योचितप्रकारान्दर्शयति गोपीभिरिति क्वचित्स्तोभितः उपच्छंदनेनोद्यो
प्रापितः करतलादिना प्रोत्साहितो वा उद्गायति सति गोपीजन इति शेषः दारुयंत्रवत् कृत्रिमपांचालिकावत्तद्वशः गोपीवश्यः
पृथुइयानतुल्य नत्यपालितपाठे तद्वशः स्वकर्तृकत्वमुद्गायति ७ क्वचिदाज्ञप्तः आनयेति नियुक्तः पीठादिकमानेतुमसमर्थः इव वि
भर्ति उवाह पीठे विष्टरं उन्मानं प्रस्थादि पीठं भाजनं पादुकमिति पाठे भाजनं कांस्यादिपात्रं तथा बाहुक्षेपं भुजचालनं कुरुते वि
कुर्वन् गोपीनां प्रीतिमावहन् ८ तद्विदां भगवत्प्रेमवतां नारदादीनां भक्तवश्यतां च दर्शयन् एवं बालचेष्टितैः व्रजस्य व्रजस्थजनस्य हर्ष
मुवाहावहत् ९ अथ तन्मायया मोहितयोर्यशोदारोहिण्योः कांश्चिदाचरितान्याह सरिदिति द्वाभ्यां तौ भग्नार्जुनौ येन तं सरि

41

राम
४१

इत्यमित्यादिश्लोकाः स्पष्टार्थाः ३९ वाणीति हस्तौ जुषतो ज्योत्यानि त्यादिभिः श्रीमदांधयोर्देवयोः श्रीविभ्रंशरूपे उपद्रहः कृत इति यदेतत्सुरैव
मममया ज्ञातं ४० युक्तमेवेतदित्याह साधूनामिति मत्कृता सनां मय्यर्पितचित्तानां समचित्तानां साधूनां दर्शनेमंतो यस्य सदर्शनाबंधिकः
उसोबंधोभवेत्तथा सवितुः दर्शनेनेत्रोऽरिवबंधः तमोरूपस्तद्वत् ४१ हे नलकूबर युवां तत्स्मात्सादनं सदनं त्वति केतं प्राप्तितिगछतं
कथं मत्तावद्भवमेव परो माय स्मात्सयुवयोः स्तोन विद्यते भवः संसारो यस्मात्सो भवः मयि भावो भक्तिश्चयस्य विशेषः श्रीसात्मकः वां युवयोः
संजात एव ४२ इत्युक्तौ तौ वल्लमूलूखलं परिक्रम्य पुनःपुनः प्रणम्य चामंत्र्य उत्तरां दिशं जग्मतुः ४३ इति दशमे

श्रीशुक उ० इति संकीर्तितस्ताभ्यां भगवान्देवकीसुतः दाम्नाचोलूखलेबद्धः प्रहसन्नाह गुह्यकौ ३९ श्रीभगवानुवाच ज्ञातं मम पुरै
वैतदृषिणा करुणात्मना यछ्रीमदांधयोर्वाग्भिर्विभ्रंशोऽनुग्रहः कृतः ४० साधूनां समचित्तानां सुतरां मत्कृतात्मनां दर्शनान्नो
भवेद्बंधः पुंसोऽक्ष्णोः सवितुर्यथा ४१ तद्गच्छतं मत्परमौ नलकूबर सादनं संजातो मयि भावो वामीप्सितः परमोऽभवः ४२
श्रीशुक उ० इत्युक्तौ तौ परिक्रम्य प्रणम्य च पुनः पुनः बद्धोलूखलमामंत्र्य जग्मतुर्दिशमुत्तरां ४३ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे
दशमस्कंधे दशमोध्यायः १० श्रीशुक उ० गोपा नंदादयः श्रुत्वा द्रुमयोः पततो रवं तत्राजग्मुः कुरुश्रेष्ठ निर्घातभयशंकिताः १
भूम्यां निपतितौ तत्र ददृशुर्यमलार्जुनौ बभ्रमुस्तदविज्ञाय लक्ष्यं पतनकारणं २ उलूखलं विकर्षंतं दाम्ना बद्धं च बालकं

८१ कस्येदं कुत आश्चर्यमुत्पात इति कातराः ३ बाला ऊचुरनेनेति तिर्यग्गतमुलूखलं विकर्षता मध्यगेन पुरुषावप्यचक्ष्महि ४

दशमे ११ गोपा इति पततोर्द्रुमयोः रवं श्रुत्वा निर्घातस्य वज्रपातस्य भयं शंकिताः इत्येवं भयेन वितर्कयंतो नंदादयो गोपास्तत्राजग्मुः
१ तत्र लक्ष्यं प्रत्यक्षं पतनकारणं अविज्ञाय भ्रमं प्राप्ताः २ कस्येदं कार्यमिदं आश्चर्यं कुत उत्पात इति भयेन कातराभी
ताः संतो वभ्रमुरिति पूर्वेणान्वयः कस्येति कर्तृसंदेहः कुत इति निमित्तसंदेहः उत्पात इति निश्चयः ३ एवं वभ्रममाणान्प्रति तत्र स्था बाला
ऊचुः किमिति तिर्यग्गतमुलूखलं विकर्षता कृष्णेन मध्यगेन बालेनेदं कर्मकृतं न केवलमेतावदन्यदपि किंचिद्दृष्टमि
त्याहुः वृक्षाभ्यां निर्गतौ दिव्यौ पुरुषावप्यचक्ष्म दृष्टवंतो वयं इत्यर्थः ४ ॥

भा०द०
पू०टी०
४२

42

अथ मेवाद उत्थातव्यमिति सार्द्धेन। तच्छ्रुत्वेत्यत्र पालनेन गोकुलस्य हितमिच्छद्भिरस्माभिरितो व्रजादुत्थातव्यं निर्गन्तव्यं व्रजानामन्यत्र या
त्रां नः नाशहेतवो बहवः उत्पाताः आयान्ति आयाति पश्यति २१ आपतितां नास्य परो दृष्टं दृष्टा एवेत्याह मुक्त इति कथं चित् दैवं शक्त्या तथा भग
वदनुग्रहादेतः प्राक् दैत्यपि बालस्योपरि नापतत् २२ तथा चक्रवातेन वो नोऽपायः विपदं विदारस्थानं वियदाकाशं प्रापय्य बाललोदैत्येन
नीतः वियदाकाशं ततो विपदमापदं चानीत इति वा सुरेश्वरैः सदृष्टदैवतैः परित्रातः २३ कुतश्चयः द्रुमयोरर्जुनयोः पततोः
तरं मध्यं प्राप्य असौ बालकोऽन्यतमो वा कश्चिन्न म्रियेत तदप्यच्युतेनाऽस्मद्दैवतेनैव रक्षणमासीत् २४ यावदुत्पातप्रभवो रिष्टम्

उपनन्द उवाच उत्थातव्यमितोऽस्माभिर्गोकुलस्य हितैषिभिः। आयान्त्यत्र महोत्पाता बालानां नाशहेतवः॥ २१ मुक्तः कथंचिद्रा
क्षस्या बालघ्न्या बालको ह्यसौ। हरेरनुग्रहान्नूनमनश्चोपरि नापतत्॥ २२ चक्रवातेन नीतोऽयं दैत्येन विपदं वियत्। शिला
यां पतितस्तत्र परित्रातः सुरेश्वरैः॥ २३ यन्न म्रियेत द्रुमयोरन्तरं प्राप्य बालकः। असावन्यतमो वापि तदप्यच्युतरक्षणम्॥ २४
यावदौत्पातिकोऽरिष्टो व्रजं नाभिभवेदितः। तावद्बालानुपादाय यास्यामोऽन्यत्र सानुगाः॥ २५ वनं वृन्दावनं नाम पशव्यं नवका
ननम्। गोपगोपीगवां सेव्यं पुण्याद्रितृणवीरुधम्॥ २६ तत्तत्राद्यैव यास्यामः शकटान् युङ्क्त मा चिरम्। गोधनान्यग्रतो यान्तु भवतां
यदि रोचते॥ २७ तच्छ्रुत्वैकधियो गोपाः साधु साध्विति वादिनः। व्रजान् स्वान् स्वान् समायुज्य ययू रूढपरिच्छदाः॥ २८
वृद्धान् बालान् स्त्रियो राजन् सर्वोपकरणानि च। अनःस्वारोप्य गोपाला यत्ता आत्तशरासनाः॥ २९ गोधनानि पुरस्कृत्य शृङ्गाण्यापूर्य सर्वतः

पीडनं नाभिभवेत् न पीडयेत् तावद्देवबालानादाय अन्यत्र यास्यामः २५ यास्याम इत्यत्राह वनमिति पशव्यं पशुभ्यो हितं नवानि का
ननानि यस्मिन् गोपानां गोपीनां सेव्यं वासयोग्यं पुण्याः पावना [illegible] यस्मिन् २६ शकटान् युङ्क्त [illegible] विचारयतो यान्तु यदि भवतां
भवतां रोचते तर्हि उत्थातव्यमिति शेषः तर्हि गोधनानि यान्तु विलंबो मास्तु २७ तदुपनन्दवचः श्रुत्वा एकधियः विप्रतिपत्तिरहिताः व्रजान् स्वान्स्वान्समानीय रू
ढाः आरूढा न्यारोपिताः परिच्छदा उपकरणानि येषां ते ययुः २८ तदेव प्रपंचयति वृद्धानिति हे राजन् वृद्धादीन् शकटेष्वारोप्य सन्नद्धाः आत्तानि गृहीतानि श
रासनानि धनूंषि यैस्तथाभूताः गोपाः २९ गृहीत्वा तत्र शृङ्गाणि विषाणानि आपूर्य समन्ततः तूर्यघोषेण महता सह

रा०
४२

यदा कृतावपि क्रीडासंगेन नन्दगोष्ठे ततो तत्र वत्सला रोहिणी यशोदां प्रेषयामास ११ सा रोहिण्या प्रेषिता यशोदा अतिवेलं भोजनादिवे-
लामतिक्रान्तं बालकैः सह क्रीडन्तं रामं सुतं श्रीकृष्णं बलोक्य स्नेहेन स्नुतस्तनी प्रस्थाप्य तत्याज तत्राजुहाव १२ आकारणमकारमेवदर्शय-
ति कृष्ण इति सा हि पितुर्गेहं [illegible] १३ हे दाशार्ह व्रजाधिपो नन्दो भोक्ष्यमाणो [illegible] प्रतीक्षते [illegible] प्रतीक्षमाणो [illegible] १४ आवयोः
रोहिण्याः स्वस्याश्च प्रियं कुरु हे बालकाः रामकृष्णानुचराः स्वगृहान् गच्छत [illegible] भवतो जन्मर्क्षं
जन्मनक्षत्रम् अतः शुचिः स्नातो विप्रेभ्यो गाः देहि १५ सा भिः स्नापितान् स्वलंकृतान् [illegible] वयस्यान् [illegible] समानवयस्का [illegible]

गोपेयातां यदा कृतौ क्रीडासंगेन वत्सकौ यशोदां प्रेषयामास रोहिणीं पुत्रवत्सला ११ क्रीडन्तं सा सुतं बालैरतिवेलं सहाग्रजं
यशोदाजोहवीत् कृष्णं पुत्रस्नेहस्नुतस्तनी १२ यशोदोवाच कृष्ण कृष्णारविन्दाक्ष तात एहि स्तनं पिब अलं विहारैः क्षुत्क्षान्तः
क्रीडाश्रान्तोऽसि पुत्रक १३ हे रामागच्छ ताताशु सानुजः कुलनन्दन प्रातरेव कृताहारस्तद्भवान् भोक्तुमर्हति प्रतीक्षते त्वां दा-
शार्ह भोक्ष्यमाणो व्रजाधिपः १४ एह्यावयोः प्रियं धेहि स्वगृहान् यात बालकाः जन्मर्क्षं तेऽद्य भवतो विप्रेभ्यो देहि गाः शुचिः १५
पश्य पश्य वयस्यांस्ते मातृमृष्टान् स्वलंकृतान् त्वं च स्नातः कृताहारो विहरस्व स्वलंकृतः १६ श्रीशुक उवाच इत्थं यशोदा तमशेषशे-
खरं मत्वा सुतं स्नेहनिबद्धधीर्नृप हस्ते गृहीत्वा सहराममच्युतं नीत्वा स्ववाटं कृतवत्यथोदयं १७ इत्यानीय [illegible] यशोदा मं-
गलार्हणैः अभ्यर्च्य भोजयित्वा तु [illegible] १८ गोपवृद्धा महोत्पातान् अनुभूय बृहद्वने नंदादयः समागम्य व्रजका-
र्यममंत्रयन् १९ तत्रोपनंदनामाह गोपो ज्ञानवयोऽधिकः देशकालार्थतत्त्वज्ञः प्रियकृद्रामकृष्णयोः २० ॥

[illegible] स्वलंकृतः [illegible] विहरस्वेति १६ [illegible] यशोदा [illegible] पितुर्गेहं [illegible] स्नेहेन [illegible]
[illegible] कृतवती [illegible] १७ इत्यानीय
[illegible] १८ एवं [illegible] व्रजकार्यं [illegible]
[illegible] १९ तत्रोपनंदो नामक [illegible]

भा. द.
श. टी
४२

अपरपादाभ्यां सहलांगूलं प्रगृह्य भ्रामयित्वा ततः गतजीवितं जीवनं यस्य तं कपित्थस्याग्रे प्राहिणोत् उदक्षिपत् ४२ महाकायत्वे बहुभरत्वाद्
महाकेः पातमात्रैः कपित्थांचैः फलैः सह स्वाभ्यविपपात पतितं पतितमवलोक्य साधुसाध्विति परस्परं ४३ अथ वत्सासुरवधोत्सवं चारितमाह ताविति
सादिना सर्वलोकैकपालकावपि वत्सपालौ भूत्वा एकदा प्रातर्भोक्तव्यपरिचितान्नसहितौ गवां वत्सांश्चारयन्तौ विचेरतुः ४४ सर्वे गोपबालाः स्वं स्वं वत्ससमूहं पाययिष्यन्तः जलाशयस्याभ्याससमीपं गत्वा वत्सान् जलं पाययित्वा स्वयमपि पपुः पिबन्ति ४६ तत्रावस्थितं स
तं जंतुं ददृशुस्तत्रसुर्बिभीयुः श्च वज्रेण निर्भिन्नं ... गिरेः शृंगमिव स्थितं ४७ स वै सत्वः बकाख्यः महानसुरो बकरूपधारी सहसा

ग्रसीत्वापरपादाभ्यां सहलांगूलमथुलः भ्रामयित्वा कपित्थाग्रे प्राहिणोद्गतजीवितं ४२ स कपित्थैर्महाकायः पात्यमानैः पपात ह तं वीक्ष्य विस्मिता
बालाः शशंसुः साधु साध्विति देवाश्च परिसंतुष्टा बभूवुः पुष्पवर्षिणः ४३ तौ वत्सपालकौ भूत्वा सर्वलोकैकपालकौ सप्रातराशौ गोवत्सांश्चार
यंतौ विचेरतुः ४४ स्वं स्वं वत्सकुलं सर्वे पाययिष्यंत एकदा गत्वा जलाशयाभ्याशं पाययित्वा पपुर्जलं ४६ ते तत्र ददृशुर्बाला महासत्वमवस्थि
तं तत्रसुर्वज्रनिर्भिन्नगिरेः शृंगमिव च्युतं ४७ स वै बको नाम महानसुरो बकरूपधृक् आगत्य सहसा कृष्णं तीक्ष्णतुंडोग्रसद्बली ४८
कृष्णं महाबकग्रस्तं दृष्ट्वा रामादयोऽर्भकाः बभूवुरिंद्रियाणीव विना प्राणं विचेतसः ४९ तं तालुमूलं प्रदहंतमग्निवद्गोपालसूनुं पितरं जग
द्गुरोः चच्छर्द सद्योऽतिरुषाक्षतं बकस्तुंडेन हंतुं पुनरभ्यपद्यत ५० तमापतंतं स निगृह्य तुंडयोर्दोर्भ्यां बकं कंससखं सतां पतिः पश्य
त्सु बालेषु ददार लीलया मुदावहो वीरणवद्दिवौकसां ५१॥

43

कस्मिन्काविमर्शे योर्घो तकमप्ययं तौ तुंडयोस्तुंडे निगृह्य स्वचंचुर्वेली श्रीकृष्णमग्र
सीत ४८ प्राणं विनेन्द्रियाणीव रामादयोऽपि विचेतसः आचेतनप्राया बभूवुः रामादय इत्यनुक्रमेण सविज्ञानो बहुव्रीहिः ननु रामस्तदर्थः ४९
जगद्गुरोः ब्रह्मणः पितरमपि लीलया गोपालसूनुमग्निवत्तालुमूलं प्रदहन्तं श्रीकृष्णं स बकः एव च छर्दिः उद्गिरत् ततः अक्षतं तं कृष्णं तुंडेन हंतुं
पुनरभ्यपद्यत अभिमुखमगच्छत् ५० सतां पतिः कृष्णः आपतंतं कंससखं बकं निगृह्य ... कारेण नि गोपबालेषु पश्यत्सु सत्सु
दोर्भ्यां लीलया तुंडयोर्बकं ... दारितवान्वयः कथं वीरणवत् ... ततो विशेषवत् ... स्वभक्ता
नां गतिः स्वप्राप्त्युपायः दिवौकसां मुदमावहतीति तस्यानपेन देवानां प्रमोदमपश्यामास्यर्थः ५२ ॥

ग्रं४

राम
४२

ग्रंथ च्वोर्दीहारविद्दार २

कृष्णलीला जगुः प्रीता निष्कण्ठ्यः सुवाससः ३२ ... कुचगतैः कुंकुमैः कान्तिर्यासां ताः कुचेषु कुंकुमकान्तिर्यासां ता वा निष्काः पदकानि ... इति पाठे मधुरस्वनाः प्रीताः कृष्णस्य लीला जगुः ३२ एकं शकटमास्थिते तत्र आरूढे स्थिते कृष्णरामाभ्यां सह रेजतुः ताभ्यां सह एकं शकटमास्थिते रेजतुः इति वान्वयः कथं भूते तस्य श्रीकृष्णस्य कथायाः श्रवणे उत्सुके यथोक्ते ३३ अर्धचन्द्रवदर्धचन्द्रतुल्ये सन्निवेशं व्रजावासं गोकुलस्थानं चक्रुः ३४ ... सञ्चरतोः स्वच्छित्तयोर्वर्तिशेषः ३५ कलवाक्यैः मधुराणि वाक्यानि ययोस्तौ रामकृष्णौ बालचेष्टितैर्व्रजौकसां प्रीतिं यच्छन्तौ कालेन कौमारं प्राप्ते वयसि वत्सपालौ बभूवतुः अथ कौमारलीलां वर्णयति अविदूरे इत्यादिना यावत्समाप्तिं व्रजभुवः दूरे वनस्य भूमेरविदूरे समीपे नानाविधाः क्रीडापरिच्छदाः क्रीडोपकरणानि ययोस्तौ वत्सांश्चारयामासतुः ३७ तदेव प्रपञ्चयति वादयत इति

गोप्यो हस्ता ... कुचकुंकुमकान्तयः कृष्णलीला जगुः प्रीता निष्कण्ठ्यः सुवाससः ३२ तथा यशोदारोहिण्यावेकं शकटमास्थिते रेजतुः कृष्णरामाभ्यां तत्कथाश्रवणोत्सुके ३३ वृन्दावनं सम्प्रविश्य सर्वकालसुखावहं तत्र चक्रुर्व्रजावासं शकटैरर्धचन्द्रवत् ३४ वृन्दावनं गोवर्धनं यमुनापुलिनानि च वीक्ष्यासीदुत्तमा प्रीती राममाधवयोर्नृप ३५ एवं व्रजौकसां प्रीतिं यच्छन्तौ बालचेष्टितैः कलवाक्यैः स्वकालेन वत्सपालौ बभूवतुः ३६ अविदूरे व्रजभुवः सह गोपालदारकैः चारयामासतुर्वत्सान्नानाक्रीडापरिच्छदौ ३७ क्वचिद्वादयतो वेणुं क्षेपणैः क्षिपतः क्वचित् क्वचित्पादैः किङ्किणीभिः क्वचित्कृत्रिमगोवृषैः ३८ वृषायमाणौ नर्दन्तौ युयुधाते परस्परं अनुकृत्य रुतैर्जन्तूंश्चेरतुः प्राकृतौ यथा ३९ कदाचिद्यमुनातीरे वत्सांश्चारयतोः स्वकैः वयस्यैः कृष्णबलयोर्जिघांसुर्दैत्य आगमत् ४० तं वत्सरूपिणं वीक्ष्य वत्सयूथगतं हरिः दर्शयन्बलदेवाय शनैर्मु

ग्ध

वलतो द्विवचनं क्षेपणैः बिल्वामलकादिभिः ... क्वचित्पादैः किंकिणीयुक्तैः पदैः क्वचित् कृत्रिमगोवृषैः जातम्भा ... विसंचरन्तिः कृष्णके वलादिना ... पुत्रैः ... ३८ स्वयमपि वृषायमाणौ ... तथाहि ... प्राकृतौ ... यथा बालौ तथा चेरतुः ३९ अथ वधार्हं चेष्टितमनुवर्णयति कदाचिदित्यादिना स्वकैर्वयस्यैः सह कृष्णबलयोर्वत्सांश्चारयतोः सतोः

भा०टू०
१०ती०
४४

इतस्त्रास्या ध्यायत्वं शक्ति समिति निर्मो साधे रूपे स्थित मथापि प्राय शो व्यवदीय माएत्वा त्के स्थिया व्यात त्वाच्चया व्यायते तत्राद्ये नागुरवथास्मकं चारितमनुवर्णयते क्वचिदिति क्वचिद्वनाशाय मनो दधद्व्रजात्प्रातः समुत्थाय वयस्यवत्सपान्प्रबोधयन्वनएव प्रथमभोजनाय मनः कुर्वन् वत्साः पुरःसराः यस्मात्तथाभूतः चारुणा विषाणेनांवेणोश्च शृङ्गाद्विनिर्जगाम १ तथा शोभना शिक्यादयो येषां ते स्निग्धाः परस्परानुरागयुक्ताः पृथुकाः बालकाः सहस्रशस्तेनैव कृष्णेनैव सहस्रसहस्रात्ॐपरि सङ्ख्ययान्वितान्भूरि स्विन्नान्स्वस्व वत्सान्पुरस्कृत्य मुदा विनिर्ययुः २ ततः स्वस्ववत्सान सङ्ख्यातैः कृष्णस्यवत्सैः सहसंघीकृत्य चारयन्तः तत्रतत्रार्भकलीलैः भिर्वि

श्रीशुक उवाच क्वचिद्वनाशाय मनो दधद्व्रजात्प्रातः समुत्थाय वयस्यवत्सपान् प्रबोधयञ्छृङ्गरवेण चारुणा विनिर्गतो वत्सपुरःसरो हरिः १ तेनैव साकं पृथुकाः सहस्रशः स्निग्धाः सुशिग्वेत्रविषाणवेणवः स्वान्स्वान्सहस्रोपरिसङ्ख्ययान्वितान्वत्सान्पुरस्कृत्य विनिर्ययुर्मुदा २ कृष्णवत्सैरसङ्ख्यातैर्यूथीकृत्य स्ववत्सकान् चारयन्तोऽर्भलीलाभिर्विजह्रुस्तत्र तत्र ह ३ फलप्रवालस्तवकसुमनःपिच्छधातुभिः काचगुञ्जामणिस्वर्णभूषिता अप्यभूषयन् ४ मुष्णन्तोऽन्योन्यशिक्यादीन्ज्ञातानाराच्च चिक्षिपुः तत्रत्याश्च पुनर्दूराद्धसन्तश्च पुनर्ददुः ५ यदि दूरं गतः कृष्णो वनशोभेक्षणाय तं अहं पूर्वमहं पूर्वमिति संस्पृश्य रेमिरे ६ केचिद्वेणून्वादयन्तो ध्मान्तः शृङ्गाणि केचन केचिद्भृङ्गैः प्रगायन्तः कूजन्तः कोकिलैः परे ७ विच्छायाभिः प्रधावन्तो गच्छन्तः साधुहंसकैः बकैरुपविशन्तश्च नृत्यन्तश्च कलापिभिः ८॥

जह्रुरेवं तः ३ तदेव प्रपञ्चयति स सभिः फले ति सर्वे मालाभिः काचादिभिर्भूषिता अपि भूषिता अपि फलादिभिरात्मानमभूषयन् तत्र प्रवालाः पल्लवाः तेषां स्तवकैः पुष्पस्तवकैः पुष्पकोरकैर्मुष्टिः मालाभिः अन्योन्यस्य शिक्यादीन्न्यादिशब्देन वेत्रविषाणवेणूनां संग्रहः मुष्णन्तः चोरयन्तः ज्ञातान् शिक्या दीन्नाराद्दूरे चिक्षिपुः तत्रत्याः तान्पुनः ततस्तारात्क्षिपन्तः गोपा हसन्तः सन्तः पुनरा ददुः ५ वनशोभादर्शनार्थं यदि कृष्णो दूरं गतो भवति तदा तं श्रीकृष्णमहमहं पूर्वं मस्पृश्यो मी त्येवं वदन्तः तं संस्पृश्य रेमिरे ६ केचिच्छृङ्गाणि ध्मान्तः मुखे वायुभिः पूरयन्तः भृङ्गैः सह प्रगायन्तः कोकिलैः सह कूजन्तः ७ विच्छायाभिः सह प्रधावन्तः कलापिभिः बर्हिभिः सह नृत्यन्तः

राम
४४

७२

तदा नंदन वनजा भिर्वकारे श्री हलं सखा किरनने रोमांचलरवसहितैः स्तोत्रै स्तुष्टु सुश्लोको पालसुतास्तु तद्वकवधं वीक्ष्य नितरां विस्मिता बभूवुः ५२
तदानंदन वनजाभिर्वकारे श्रीहलं समाकिरनन्ने रोमांचलरवसहितैः स्तोत्रैः स्तुष्टुवुः श्लोकोपालसुतास्तु तद्वकवधं वीक्ष्य नितरां विस्मिता बभूवुः स्वस्थानमागते पालेइद्रियाणां गणं इव कृष्णमुत्तो मुकुलं हलंपाण्यालिंगपुच्छु सुखिताः वत्सान्त्रणाये कोहृष्ट वृजमागमत कृकासुरवधाः स्वस्थानमागते प्राणे इंद्रियाणां गणं इव कृष्णमुत्तो मुक्तहलंपाण्या लिंगपुच्छु सुखिताः वत्सानत्रणायै कोहृष्ट ब्रजमागमत बकासुरवधा वे कृष्णगोपेभ्यः जगुः ५३ तज्ञोपवालकृगदितं श्रुत्वा विस्मिताः अति प्रियेण दूरयुक्ताः आगतं प्रेत्यायतं लोकालदागतमिवृत् वितान्यमत पिवृती वेल्लणानि येषां तथाभूताः श्रो सुकृष्णादेर्दत्तं तापप्यल ५४ अहो इत्यादि श्लोकत्रयस्यापि न दाक्ष्यं ऋषिवन्त्रान्वयः अहो इत्याश्चर्ये पि वृती वेल्लणानि येषां तथाभूताः अतो सुकृष्णादे दत्तं तापपपन ५५ अहो इत्यादि श्लोकत्रयस्य तिनंदाख्य ऋषिः वृत्तन्त्रान्वयः अहो इत्याश्चर्ये अति खेदे तत्र खेदहेतुं विशादयंति अस्य बालस्य मृत्युर्हेतवो भवन्नाप्यथापि तेषाम् एव विप्रियं दुःखमासीत् पुत्रमेवेत देसाङ्गः इष्टं जन्मा ते तिखेदे तत्र खेदहेतुं विशादयंति अस्य बालस्य मृत्युहेतवो भवन्नप्यथापि तेषामेव विप्रियं दुःखमासीत् पुत्रमेवेत देसाङ्गुः इष्टं जन्मांत

तदावकारेसरलो कवासिनः सखाकिरलं दनमल्लिकादिभिः समीडिरेचानकपंखसंस्तवे स्तदोत्यगोपालसुता विसिस्मिरे ५२
प्रकृत्वका स्याडुपलभ्य दारकारामादय प्राणमिवेंद्रियोगणः स्थानो गतं तत्परिरभ्य निर्वृताः प्रणीय वत्सान्त्रजमेत्य तज्जगुः
५३ श्रुत्वा तद्विस्मिता गोपा गोप्यश्चातिप्रियादृताः प्रेत्यागतमिवोत्सुक्यादैक्षंत तृषितेक्षणाः ५४ अहो वतास्य बालस्य
बहवो मृत्यवोभवन् अप्यासीद्विप्रियं तेषां कृतं पूर्वं यतो भयम् ५५ अथाप्यभिभवंत्येनं नैव ते घोरदर्शनाः जिघांसयैनमासाद्य
नश्यंत्यग्नौ पतंगवत् ५६ अहो ब्रह्मविदां वाचो नासत्याः संति कर्हिचित् गर्गो यदाह भगवानन्वभावि तथैव तत् ५७ इति नंद
ादयो गोपाः कृष्णरामकथां मुदा कुर्वंतो रममाणाश्च नाविंदन्भववेदनाम् ५८ एवं विहारैः कौमारैः कौमारं जहतुर्व्रजे निलाय
नैः सेतुबंधैर्मर्कटोत्प्लवनादिभिः ५९ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कंधे एकादशोऽध्यायः ११ ॥

न१ रेषते पेभ्यः भयं तेषां कृतपर्ण वतेषां भयप्रयितेद्रश्यथे ५५ ए तेषांघोरदर्शना अप्येनं सस्मंवानिभवंतीतिं वदइतमिछये अवाल मासाद्य स्यपोवनश्यं =
तिपथाग्नौपतंगाः शलभास्तद्वत् ५६ अहो ब्रह्मविदां वाचः न दाचिदप्यसत्या न संति कुर्वं तितथाहि भगवान् गर्गो यदाह ता राय णसमोगुणैरि =
तितत्तथैवास्माभिरन्वभावि अन्वभूयत ५७ भववेदनां सांसारिक क्लेशं नाविंदन्नापुः ५८ एवं विधैः कौमारैः कौमारं च हितैः ता
नेवकरोश्चिन्हेतिरप्रयंते निलयकरणैर्वकातिभिः एवमग्रेपि प्रजे कौमारं कौमारावस्थां जहतुस्तत्क्रांतवंतो ५९ इति श्री
वत्सान्वयः पारावारसाकापुथाकरस्य श्रीशैलगुरोः सुतेन तत्त्वेवासमाधिगतश्रीमद्भागवतार्थहृदयेन ० टीकायां दशमैकादशो

सवकीवकयोरनुजोघासुरः कंसेनानुशिष्टः आदिष्टः कृष्णोमुखंप्रधानं येषां तानर्भकान्दृष्ट्वेति व्यवस्यानिश्चित्य जगरं वृहद्वपुर्धृत्वा ते
षांग्रसनाशया पथिव्यशेतेत्युत्तरेणान्वयः कथंव्यवस्यत्तदाह अयंत्विति सार्द्धेन द्वयोस्तयोर्मदनुजयोर्मध्येयं कृष्णस्तुममसो
दरयोः पूतनावकयोर्नाशकृत्तवा स्तितथाऽन्यएनं वलरामेणसहितं हनिष्यामि वलशब्दोत्रैतरगोपवालानामप्युपलक्षणार्थः ए
तैः कृतैरानृण्यंप्रापणीयं १४ यदेते कृष्णादयः मत्सुहृदोर्वत्सासुरवकयोस्तिलापस्तिलोदकवत्तच्छिदेतुत्वेन कृताएतेषां हननमेवमत्सुहृदो
स्तिलापइतिभावः तदासर्वेव्रजौकसोनष्टप्रायाः तथाहि प्राणे गते सति वर्ष्मसुशरीरेषुकावार्त्ताचिंतानहि प्राणेभ्यस्तेशरीरेषुस
लमपि स्थातुंशक्नोतिकिंतुनश्यत्स्येव प्राणाभृतः प्रजासवः प्राणायेषांतथाभूताहि प्राणस्थानीयेषुपुत्रेषुमयाहतेषु

दृष्ट्वार्भकान्कृष्णमुखानघासुरः कंसानुशिष्टः सवकीवकानुजः अयंतुमेसोदरनाशकृत्तयोर्द्वयोर्ममैनं सवलं हनिष्ये १४ एतेयदा
मत्सुहृदस्तिलापः कृतास्तदानष्टसमाव्रजौकसः प्राणेगतेवर्ष्मसुकानुचिंताप्रजासवः प्राणभृतोहियेते १५ इतिव्यवस्या
जगरं वृहद्वपुः सयोजनायाममहाद्रिपीवरं धृत्वाद्भुतंव्यात्तगुहाननंतदापथिव्यशेतग्रसनाशयाखलः १६ धराधरोष्ठो
जलदोत्तरोष्ठोदर्याननान्तोगिरिशृंगदंष्ट्रः ध्वांतांतरास्योवितताध्वजिह्वः परुषानिलश्वासदवेक्षणोष्णः १७ दृष्ट्वातंतादृशं
सर्वेमत्वावृंदावनश्रियं व्यात्ताजगरतुंडेनह्युत्प्रेक्षंतेस्मलीलया १८॥

व्रजौकसः सर्वेस्वयमेवनंक्ष्यंतीतितदर्थेनमयायत्नः कार्यइतिभा
वः १५ इतीत्थंनिश्चित्यदुरात्माघासुरः रामकृष्णादीन्ग्रसितुं इच्छयाजगरं वपुर्धृत्वापथिव्यशेतशायितवान् वपुः कथंभूतंवृहत्स्थूलं
तदेवाहयोजनप्रमाणेनदैर्घ्येणयुक्तं चतन्महाद्रिवत्स्थूलंचव्यात्तंप्रसारितंगुहातुल्यमाननंयस्मिन् १६ अद्भुतत्वमेवदर्शयितुमसुरं
विशिनष्टिधराधरोष्ठोयस्यजलदोत्तरोष्ठोयस्य ~~[illegible]~~
~~इतिसर्वत्रपरुषानिलश्वास~~ (सप्तम्ये) दर्योगिरिकंदरातिकाननंतस्यांतोसृक्किणीयस्यगिरेः शृंगाएवदंष्ट्रायस्यध्वांतांधकारोय
स्मिन्नस्तीतिध्वांतवत्तदंतरास्यंयस्य दीर्घाध्वतमवाग्रवजिह्वायस्यपरुषवधूरसोयस्यासः दावाग्निरिवेक्षणाभ्यांउष्णः दावाग्नि
दृष्टिरित्यर्थः परुषानिलश्वासश्चेतत्तस्यसारूत्वेदाग्निश्चेतियत्वेतस्यलोपः प्राकल्पस्यतिलोपः दवेक्षणोष्णपदेनकर्मधारयो

[illegible]

45

कीशबालान् वृक्षशाखासु स्थितान् लंबमानानि वानरान् लांगूलान्याकर्षयन्तः तैर्वानरैः सह तरूनारोहन्तः तैर्वानरैः सह दन्तवदनक्र
विजृंभादिभिर्विकारान् कुर्वन्तः पलाशिषु वृक्षेषु वल्गन्तः शाखायाः शाखान्तरं गच्छन्त इति यावत् ९ भेकैर्भेकैः सह विलंघन्तः सरितो
यमुनायास्तोयेन परिप्लुताः आर्द्राः सन्तो विलंघन्तः अन्योन्यप्रतिबिंबानि हसन्तः प्रतिस्वनान् शपन्तः दूषयन्तश्च १० तदित्थं सम
मितेन दत्वादि इत्थं इति विषयेन ब्रह्मानन्दानुभवेन तद्दास्यं गतानां भक्तानां दत्तानुभवसंभृतप्रीतिकारितत्वात् दास्यं गतानामित्यर्थः सेतां
साधूनां परदैवतेन मायाश्रितानां प्राकृतानां मनुजबालरूपेण श्रीकृष्णेन सह तं विजह्रुः विहृतवन्तः गोपा इति शेषः तत्र
गोपान्१ हेतुं वदन् विशिनष्टि कृतानां पुण्यानां पुंजाः राशयो यैस्ते तथाभूताः पूर्वजन्मनीति शेषः ११ कृतपुण्यपुंजत्वमेव प्रपंचयति विस्म

विकर्षन्तः कीशबालानारोहन्तश्च तैर्द्रुमान् विकुर्वन्तश्च तैः साकं वल्गन्तश्च पलाशिषु ९ साकं भेकैर्विलंघन्तः सरित्तोय
परिप्लुताः विहसन्तश्च प्रतिच्छायाः शपन्तश्च प्रतिस्वनान् १० इत्थं सतां ब्रह्मसुखानुभूत्या दास्यं गतानां परदैवतेन मायाश्रितानां नरदारकेण साकं विजह्रुः कृतपुण्यपुंजाः ११ यत्पादपांसुर्बहुजन्मकृच्छ्रतो धृतात्मभिर्योगिभिरप्यगम्यः स एव
यद्दृग्विषयः स्वयं स्थितः किं वर्ण्यते दिष्टमतो व्रजौकसाम् १२ अथाघनामाभ्यपतन्महासुरस्तेषां सुखक्रीडनवीक्षणाक्षमः नि
त्यं यदन्तर्निजजीवितेप्सुभिः पीतामृतैरप्यमरैः प्रतीक्ष्यते १३॥

यत्पादपांसुरिति बहुजन्मसु कृच्छ्रं कृत्वा [?] क्लेशमनुभूय धृतात्मभिः येषां
धृतः विधृतः आत्मा मनो येषां तैः योगिभिरपि यस्य पादपांसुरप्यलभ्यः स एव भगवान् स्वयमेव येषां व्रजौकसां दृग्विषये स्थि
तः दृग्विषयतां प्राप्तस्तेषां भाग्यं किं वर्ण्यते [illegible] आश्चर्यमेतत् १२ ततस्तं विहरन्तं [illegible] अघासुरो महानसुरस्तेषां सुखे
न यत्क्रीडनं तस्य वीक्षणे न विद्यते क्षमा यस्य तथाभूतोऽभ्यपतत् अभिमुखं समागमत् तदेव प्रपंचयन् अघासुरस्य दौष्ट्यं [?]
भयशंकावत्त्वं [illegible] विशेषं चाह नित्यमिति [illegible] पीतममृतं यैस्तैरमरैरपि [illegible] इति भावः अमरैर्निजजीवि
ते [illegible] भयरहितान् [illegible] यस्मान् [illegible] अघासुरं [illegible] प्रतिक्षितं [illegible] निजजीवितमिच्छद्भिर्नित्यं यदं
तः यस्याघासुरस्यान्तः नाशः [illegible] प्रतीक्ष्यते १३॥

तावत्ततः पूर्वमेव शिशवो वत्सपाः वत्सैः सहिताः असुरस्यांतरोदरं उदरमध्यं प्रविष्टाः एवं केवलं न तु रक्षसा जीर्णाः जीर्णतां प्रापि-
ताः तत्र हेतुं वक्तुं रक्षसो विशिनष्टि यावत्स्वस्य कांतः सुहृत् तस्य स्मरणेन हेतुना बकारेः श्रीकृष्णस्य वेशनं प्रवेशं प्रतीक्षमाणे-
न २६ सर्वेषामभयप्रदो भगवान् कृष्णस्तान् प्रविष्टान् बलात्कारविस्मितः कारुण्यादिति वा अघाख्यस्य खलस्य विनाशनं प्रतीक्षमा-
सतां साधूनां जीवनं चेत्येतद्द्वयं युगपत् कथं स्यात् २७ ततो भयनिमित्तेन हा हा इति विचिंत्याशेषदृक् तुंडमे प्रविष्टस्तत्वात् सर्वस्य
वा हरिराश्रितो ऽभिहरः स्वयमप्यस्य तुंडमविशदित्यन्वयः कथंभूतांस्तान् विषये तेस्ववलितरेकोनोपेरसिता येषां स्वकरात्स्वग-

तावत्प्रविष्टास्त्वसुरोदरान्तरं परं न जीर्णाः शिशवः सवत्साः प्रतीक्षमाणेन बकारिवेशनं हतस्वकान्तस्मरणेन रक्षसा २६ तान्वीक्ष्य कृ-
ष्णः सकलाभयप्रदो ह्यनन्यनाथान् स्वकरादवच्युतान् दीनांश्च मृत्योर्जठराग्निघासान् घृणार्दितो दिष्टकृतेन विस्मितः २७ कृत्यं कि-
मत्रास्य खलस्य जीवनं न वा अमीषां च सतां विहिंसनम् द्वयं कथं स्यादिति संविचिंत्य ज्ञात्वाविशत्तुंडमशेषदृग्घरिः २८ तदा घन-
च्छदा देवा भयाद्धाहेति चुक्रुशुः जहृषुर्ये च कंसाद्याः कौणपास्त्वघबांधवाः २९ तच्छ्रुत्वा भगवान्कृष्णस्त्वव्ययः सार्भवत्सकं चूर्णी-
चिकीर्षोरात्मानं तरसा ववृधे गले ३० ततोतिकायस्य निरुद्धमार्गिणो ह्युद्गीर्णदृष्टेर्भ्रमतस्त्वितस्ततः पूर्णोन्तरंगे पवनो निरुद्धो
मूर्धन्विनिर्भिद्य विनिर्गतो बहिः ३१ तेनैव सर्वेषु बहिर्गतेषु प्राणेषु वत्सान्सुहृदः परेतान् दृष्ट्या स्वयोत्थाप्य तदन्वितः पुनर्वक्त्रान्मुकुं-

आश्रयात् कृष्णान् दिष्टकृतेन प्रारब्धबलेन हेतुना मृत्योः जठराग्नेः घासस्थानीयान् २८ तदा मेघच्छन्ना देवा भयात् हाहेति चुक्रुशुः अघासु-
रस्य बांधवाः के कंसादयः कौणपाः राक्षसाः तद्दर्शिनो राक्षसास्तु हृष्टवंतः २९ तद्देवानां हा हे त्याक्रोशनं श्रुत्वा भगवान् श्रीकृष्णः
स्वयमव्ययो ऽक्षत एव सन्नात्मानं चूर्णीकर्तुमिच्छोरसुरस्य गले तरसा शीघ्रं ववृधे वृद्धिं प्राप्तवान् ३० ततस्तस्याघासुरस्यांतरेऽभ्यंतरे
परितो निरुद्धः पवनः प्राणवायुः पूर्ण एव ब्रह्मरंध्रं एव मूर्धं भित्त्वा बहिर्निर्गतः कथंभूतस्य विपुलकायस्य निरुद्धमार्गो
नासारंध्राद्यवयवस्य इति तथा भ्रमतस्तस्य उद्गीर्णे दृष्टी लोचने यस्य तस्य ३१ तेनैव निर्गतेन पवनेन सर्वेषु
प्राणेषु बहिर्निर्गतेषु सत्सु परेतान्मृतान् सुहृदो वत्सपांश्च स्वया अमृतवर्षिण्या दृष्ट्या उत्थाप्य तैरन्वितो मुकुंदः

46

तेषामसे हासमेव प्रश्नोत्तराभ्यामाह पंचभिः अहो मित्रौ दिसुख्यः। पुरः स्थितमिदं वस्तु सत्वकूटं सत्वजासमानं नवा तत्रापि सा
न्संशय सितुं वा न वा लर्तुं दक्षा चरतीनवा १९ एवमुक्ताः केचिदर्थे वेत्याकुः सत्यमिति अकैकरे रारक्तं घनं मेघमल रौवत्य शु
तं तस्य प्रतिच्छायया रुतां रोषः कूलमथ रोष्ठवत्य प्युलेति सर्वत्रान्वेति २० सव्यासव्यनगयोर्मदद्विणगिरी पौरुदरे दृष्टौ
सुष्किभ्यामोष्ठप्रां ताभ्यां प्रतिस्पर्द्धते तुल्यतया वर्त्तेत सव्यापसव्यागिर्योस्तुंग पंगणमालयः पंक्तय स्तस्पर्द्धा भिस्पर्द्ध
तेइतिवचनविपरिणामेनान्वयः २१ आस्तां तो विस्तारश्चासावायाममार्गे दैर्घ्यं वान्मार्गः तस्य रसनो जिकां प्रतिगर्जति
प्रतिस्पर्द्धते एषां भंगानां मेरु तमेव धांतमप्यंतरा नम मास्य मथ्य प्रतिगर्जति २२ दावाग्निनोष्ठः खरः कठिनश्च वातः वा

वातोद्भुः अहो मित्राणि गदत सत्वकूटं पुरः स्थितं आसन्तं सन्नया नवा लतुं डायते न वा १९ सत्य मर्ककरारक्तम
तरा हन्तवद्भवं अथरा हत्वकोथ सत्तमतिच्छायया रुणं २० प्रतिस्पर्द्धते सप्तकिस्यां सव्यापसव्ये नगोदरे तुंगशृंगालयोपेता
स्तान्दृष्ट्वाभिश्च पश्यत २१ आस्तां तायाम मार्गं यं रसनां प्रतिगर्जति एषां मेतगं तं ध्वांतमेलदप्यंतरा नन्तं २२ दावोत्खरवा
तोयं स्वासवक्तालिपश्यते तद्दूगयसत्वदुर्गंधोप्यंतरामिषगंधवत् २३ अस्मान्किमत्र्य सितानि विशानयं तथाचेद
कवाद्दिनं च्याति त्वया दन्ते नेलिवकाधरासतं वैर्वैरोपोरु सतः केरलोडने र्यथः २४ श्रीपुकंठ इत्यं मिथो तथ्यमतज्ज
भाषितं प्रुत्वा विचित्यायमरुषाम सपायते स्लो विदित्वा विलम्बं तस्य स्थितः स्वानां निरोदुं भाकान्म नोदये २५॥

सत्वानो १

एकजातितेन दावाग्निदाहदग्धानां जांगलानां दुर्गंधः सत्वानां त्वामिषगंधवज्जाति २३ एवं सत्य मेवाजगरसत्वमेकोत्ये स्थानिर्भया
यथारिसाद मुनिः विशंत्विति सर्वे वस्तावत्स पा श्चान्नविशंत्वस्मास्यास्मिकादिंस्मिन्स्थिता निकिंतं याचे जुमिप्पतिचेत्तदिव का
सुरवद्ययमेप्यनेन श्रीकृष्णेन त्वतां शिंचयालिनापंगच्छति इतो यं वकारे रुदृ श्रत्व श्रीयम वेविलोका उच्चैर्ईसंतः करताडनेरुपल
क्षिता यथ कारताडनानि कुर्वतोयशिरित्यर्थः २४ मिथोन्योन्यमतज्ज्ञानांमयथार्थाज्ञाररमजानतांभाषितमसत्यमसत्यं श्रुत्वा
भगवानस्मापिसत्यमप्येतेर्मन्यायितमयथार्थो रूटं इत्येव विचिंत्यां विलम्ब तस्य स्थितः दैत्युगर्भमिदं तत्वाद्वृत्तो विदित्वा

भा०द०
प०टी०
४७

अन्यदप्यतिविचित्रं वृत्तमित्याह एतदिति कौमारं पञ्चमाब्दात्पौगण्डं दशमावधि कैशोरमापञ्चदशाद्यौवनं तु ततः परमिति तदभिज्ञवचनं
हरेरेतत्कौमारजं पञ्चमाब्दकृतं कर्म तदेव दृष्ट्वा बालाः पौगण्डके षष्ठेऽब्दे व्रजे ऊचुः अद्यैव वृत्तमित्यूचुरित्यर्थः अयमहो भगवन्महिमातिशयः अ
न्यकालिकत्वात्सर्वेषां गोपानामिति भावः ३७ इति दशमे द्वादशः १२ कौमारजं कर्म पौगण्डके प्रोक्तमित्युक्ते तत्र कारणं पृच्छन्तमाह
इत्याह सूतः इत्थमिति हे द्विजाः यादवदेवेन श्रीकृष्णेन दत्तः परीक्षित् हि दिव्यं विचित्रं स्वभर्तुश्चरितं श्रुत्वा कौमारं पौगण्डे वदन्तदेव पौगण्ड
के कौमारजं प्रोचुरित्येतदेव यामात्मजस्य कं पप्रच्छ प्रश्नहेतुं वदन्स्वराजानं विशिनष्टि येन भगवता नितरां गृहीतं चेतो यस्य तथाभूत

एतत्कौमारजं कर्म हरेरात्माहिमोक्षणम्। मृत्योः पौगण्डके बाला दृष्ट्वोचुर्विस्मिता व्रजे ॥ ३७ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कं
धे द्वादशोऽध्यायः १२ सूत उवाच इत्थं द्विजा यादवदेवदत्तः श्रुत्वा स्वरातुश्चरितं विचित्रं। पप्रच्छ भूयोऽपि तदेव पुण्यं वैयासकिं य
न्निगृहीतचेताः १ राजोवाच ब्रह्मन्कालान्तरकृतं तत्कालीनं कथं भवेत्। यत्कौमारे हरिकृतं जगुः पौगण्डकेऽर्भकाः २ तद्ब्रूहि मे म
हायोगिन्परं कौतूहलं गुरो। नूनमेतद्धरेरेव माया भवति नान्यथा ३ वयं धन्यतमा लोके गुरोऽपि क्षत्रबन्धवः। यत्पिबामो मु
हुस्त्वत्तः पुण्यं कृष्णकथामृतं ४ ॥

तः १ प्रश्नप्रकारमेवाह ब्रह्मन्निति कालान्तरे कौमारकाले कृतं कर्म तत्कालीनं पौगण्ड
डकालीनं कथं भवेत्पौगण्डे कथं ज्ञात्वोचुरित्यर्थः तदाह यदिति यत् तत्कालीनं पौगण्डकाले वाच्यं कथं भवेत् यत्कालावच्छेदेन कृ
तं तत्काले विस्मृतं सत्कालान्तरे च स्मृतं नेमवाच्यं स्यादेव तत्राह यद्यस्मात्कारणात्कौमारे कृतं पौगण्डके विदुः सन्ति कृष्टका
ले स्मरणाभावः कारणं न भवतीति तत्कारणं वदेति प्रश्नार्थः २ तदेतत्कारणं ब्रूहि हे महायोगिन्मे मम तत्कारणं श्रोतुं पर
मपि कौतूहलं वर्तते ममत्वेवं प्रतिभाति तेनाभिप्रायेणाह एतत्कारणं हरेर्माया स्वाचिन्त्यशक्तिरेव नूनं भवतु अन्यथा त्वेवं
न घटते ३ श्रोतृत्वं कृतार्थतामाविः कुर्वन्भगवत्कथां स्तौति वयमिति हे गुरो क्षत्रबन्धवोऽपि वयं लोके धन्यतमाः कृ
तार्थाः एव कुतो यत्त श्रीकृष्णस्य कथामृतं मुहुस्त्वत्तः पिबामः अन्यथाम्नो नैवं घटेतेति भावः ४ ॥

२४

47

राम
४७

ततो सुरोपं श्रीकृष्णमेव विवेशोत्पाद पीनात्मपे देहउत्थित मद्भुतं महत्स्वनेभ तज्ज्ञानेन वृहज्ज्योतिः स्वयं प्रकाशं जीवरूतं स्वयं स्वधाम्ना दशदिशोज्ज्वलयित्वा तावत्तेन रिक्ते व्यस्थितं स दीप्ताम्बु भगवतो निर्गमं प्रतीच्य तदा श्वयं देवानां पश्यतां सतां ततस्तस्मिन्नेव गीते क्षेत्रे विवेश २२ ततो तीव हृष्टा देवाः स्वकृताः स्वकार्यकर्तुः कृष्णस्याहं तं प्रोक्तः कृताकुर्वन् व्यत्यये नैकवचनं मुहुर्गायतो ति सुराः गंधर्वादयः गीतैः पूजयामासुः विप्राः स्तवैः स्तोत्रैर्गणाम्बरगणाः जयशब्दैः २४ किंच जो वेला स्वधाम्नः स्वस्थान स्पाति के समीपे तेषां गंधर्वादीनां मङ्गलानि स्तोत्राणि सवाद्यानि वाद्यस्य नीनं गीतिकाः गीतानि च जयशब्दादयश्चादिर्येषां तान्नेककृतस्वकार्यं गलाश्रमनचनौ श्वश्रुत्वा चिरादागतः ईशस्य कृष्णस्य महिमानं दृष्ट्वा विस्मयं जगाम २५ हे राजन्नाजगरं च मं प्रश्नं कंसहकृकालं वृन्दावने

पीनाहिभोगोत्थितमद्भुतं महज्ज्योतिः स्वधाम्ना ज्वलयद्दिशो दश अश्नीच्य रवेवस्थितमीशानिर्गमं विवेश तास्मिन्मिषतां दिवौकसां ३३ ततोतिहृष्टाः स्वकृतोऽकृताईणं पुष्पैः सुराप्सरसश्च नर्तनैः गीतैः सुगा वाद्यधराश्च वाद्यकैः स्तवैश्च विप्रा जयनिस्वनैर्गणाः ३४ तदद्भुतस्तोत्रसुवाद्यगीतिकाजयादनैकोत्सवमङ्गलस्वनान् श्रुत्वा स्वधाम्नोऽन्त्यजआगतो चिराद् दृष्ट्वा महीशस्य जगाम विस्मयं ३५ राजन्नाजगरं चर्म शुष्कं वृन्दावनेद्भुतं व्रजौकसां बहुतिथं बभूवाक्रीडगह्वरं ३६ नैतद्विचित्रं मनुजार्भमायिनः परावराणां परमस्य वेधसः अघोपि यत्स्पर्शनधौतपातकः प्रापात्मसाम्यं त्वसतां सुदुर्लभं ३७ सकृद्यदङ्गप्रतिमां तराहिता मनोमयी भागवतीं ददौ गतिं स एव नित्यात्मसुखानुभूत्यभिव्युदस्तमायः परमो किमुत नः ३८ ॥

स्थितमाघं व्रजौकसां क्रीडास्थानं बभूव क्रीडार्थं गह्वराद्विलमासीदित्यर्थः ३६ ननु न्यदृष्टपतिविचित्रं वृत्तं इत्याह नैतदेवं विचित्रमपि तु परे देवमनुष्यादयोऽवरे अपकृष्टाः येषां ब्रह्मादीनां तेषामपि परमस्य वेधसः सर्वस्रष्टुरपि लीलया कपटमनुजबालकस्य स्पर्शनमात्रेण हतं विगतं पातकं यस्य तथाभूतोऽघासुरोऽपि असतां दुःप्राप्यमात्मसाम्यं भगवत्सारूप्यं प्राप्त लेभे इत्येतन्न देवाति विचित्रमित्यर्थः ३७ न केवलं किं पुनर्न्यायेन दृढयति सकृदिति यस्य भगवतोऽङ्गप्रतिमां प्रतिकृतिं चोमस्ताम् मनोमयी मनः कल्पितां तत्प्राप्तैश्चात्र तन्निधाय तमभगवद्भक्तिकृतं अन्तराहिता ध्यानेनांग हृदये निधापिता सतीं भागवतीं गतिं स किं ददावेव हे राजन्नित्यनिरतिशयानं

भा॰द॰
टी॰टी॰
४८

तस्य कृष्णस्य विषक् सर्वतः पुरुराजिभिः बहुभिः पंक्तिमंडलैः सह वने रंतये उपविष्टाः कृष्णाभिमुखाननाः वनान्तेषु तद्यूते रेजुः कथंभूताः कृष्णस्य विषक् परितः बहुभिः पंक्तिमंडलैः सह वने रंतये उपविष्टाः कृष्णाभिमुखाननाः वनान्तेषु रेजुः यथा कमलकर्णिकायाः परितः स्थितानि दलानि तद्वत् १३ पुष्पदलैः पुष्पदलादिभिः पात्रेषु फुल्लदृशो विकसितनयनाः यथा कमलकर्णिकायाः परितः स्थितानि दलानि तद्वत् १३ पुष्पदलैः पद्मिनीदलैः अन्यैः पत्रैः पल्लवैः अंकुरैः फलैः कृतानि भाजनानि भोजनपात्राणि यैः तथाभूताः बुभुजुः यथा पुष्पैः संपुटितपुष्पदलैः पद्मिनीदलैः अन्यैः पत्रैः पल्लवैः कोमलपत्रैः अंकुरैः सन्तोषिणः वस्था विशिष्टैः भुयत्रापि भम्भो नीरंध्रमास्तीर्णैः सकलैः पत्रैः तथाभूतास्तु भिर्मिजादिवृक्षारुणकोमलपत्रैः अंकुरैः सन्तोषिणः वस्था विशिष्टैः भुयत्रापि भगवान्लीलया बालस्येव केलियस्य सभिः १४ मिथइति सहेश्वराः श्रीकृष्णसहिताः अभ्यवजह्रुः बुभुजुः १५ यज्ञभुगपि भगवान्लीलया बालस्येव केलियस्य स्वर्गलोके देवजने मिषति पश्यति सति बुभुजे कथंभूतः उदरवस्त्रयोः मध्ये वेणुं बिभ्राणः इत्यन्तरं त्राण्यन्वेति वामइति कावादिव्या

कृष्णस्य विषक् पुरुराजिमंडलैरभ्याननाः फुल्लदृशो व्रजार्भकाः सहोपविष्टा विपिने विरेजुश्छदा यथांभोरुहकर्णिकायाः १३ केचित्पुष्पैर्दलैः केचित्पल्लवैरंकुरैः फलैः शिग्भिस्त्वग्भिर्दृषद्भिश्च बुभुजुः कृतभाजनाः १४ सर्वे मिथो दर्शयंतः स्वस्वभोज्यरुचिं पृथक् हसंतो हासयंतश्चाभ्यवजह्रुः सहेश्वराः १५ बिभ्रद्वेणुं जठरपटयोः शृंगवेत्रे च कक्षे वामे पाणौ मसृणकवलं तत्फलान्यंगुलीषु तिष्ठन्मध्ये स्वपरिसुहृदो हासयन्नर्मभिः स्वैः स्वर्गे लोके मिषति बुभुजे यज्ञभुग्बालकेलिः १६ भारतैवं वत्सपेषु भुंजानेष्वच्युतात्मसु वत्सास्त्वंतर्वने दूरं विविशुस्तृणलोभिताः १७ तान्दृष्ट्वा भयसंत्रस्तानूचे कृष्णोऽस्य भीभयं मित्राण्याशान्मा विरमतेहानेष्ये वत्सकानहं १८ इत्युक्त्वाद्रिदरीकुंजगह्वरेष्वात्मवत्सकान् विचिन्वन्भगवान्कृष्णः सपाणिकवलो ययौ १९॥

यालक्षणोपाणो विशेषणं वामेकक्षे शृंगवेत्रे विभ्रद्वामे पाणौ मसृणकवलं स्निग्धदध्यन्नकवलं तदुचितानि विल्वादिफलान्यंगुलीनां विविक्तस्थला नामिषे तिष्ठन्स्वस्यपरितउपविष्टाः सुहृदो मित्राणि नर्मभिः परिहासवाक्यैः हासयन् १६ हे भारत लाभ तेश्रीकृष्ण एवात्मा चित्तं येषां तेषु भुंजानेषु सत्सु वत्साः तृणलोभिताः इतस्ततः वने क्वाम धेपप्रविविशुः १७ तान्वत्सान्दृष्ट्वा तत एव भयत्रस्तान्मित्राणि सखीन्हे मित्राणि तिष्ठत भोजनं वा विश्वस्य भीयापि भयरूपः श्रीकृष्ण उवाच तदेवाह आशात् भोजनान्मा विरमत विरामं कुरुत इहैव स्थित्वा इहं वत्सकानानेष्ये १८ इत्युक्त्वा पाणौ कवले

रामः
८०

48

अथ माहृष्टो भगवान्बादरायणिस्तदाहेति मूलतः २ तो इति स तु बादरायणिरित्थं पृष्टोऽत एव संस्मारितेनापरिच्छिन्नवैभवेन भगवता हृतान्यखि
लानींद्रियाणि यस्य तथाभूतोऽपि ग्रन्थः शनैः कृच्छ्रात्कष्टेन पुनर्लब्धा बहिर्दृष्टिर्येन तथाभूतस्तं भागवतोत्तमोत्तमं प्रत्यानं प्रत्याह भागवतोत्तमे
ति पाठे हे शौनक ४ प्रश्नस्योत्तरं विवक्षुस्तावत्प्रश्नमभिनंदति साध्विति त्वया यत्पृष्टं तत्साधु पृष्टं कुतः यस्मात्कथामसकृच्छृण्वन्नपि नवीनं
करोषि ५ एतदेव तद्दृष्टान्तेन समर्थयति सतामिति सारग्राहिणां साधूनामयं निसर्गः स्वभाव एव यो सावच्युतस्य वार्ता प्रतिक्षणं सा पुनः नवनवायतीति
यदेव कर्णे ... स्त्रियः कामिन्या वार्ता विटकर्णे ... तानामपि सतामच्युतस्यैव वार्ता विषयो येषां तानि वाणादीनि येषां तथाभूतानामपि ६

सूत उवाच एवं नु पृष्टः स तु बादरायणिस्तत्स्मारितानंतहृताखिलेन्द्रियः कृच्छ्रात्पुनर्लब्धबहिर्दृशिः शनैः प्रत्याह तं भागवतोत्तमो
त्तमं ४ शुक उवाच साधु पृष्टं महाभाग त्वया भागवतोत्तम यन्नूतनयसीशस्य शृण्वन्नपि कथां मुहुः ६ सतामयं सारभृतां निसर्गो य
दर्थवाणीश्रुतिचेतसामपि प्रतिक्षणं नव्यवदच्युतस्य यत्स्त्रिया विटानामिव साधुवार्ता ७ शृणुष्वावहितो राजन्नपि गुह्यं वदामि ते
ब्रूयुः स्निग्धस्य शिष्यस्य गुरवो गुह्यमप्युत ८ अथाघवदनान्मृत्यो रक्षित्वा वत्सपालकान् सरित्पुलिनमानीय भगवानिदमब्रवीत्
९ अहोऽतिरम्यं पुलिनं वयस्याः स्वकेलिसंपन्मृदुलाच्छवालुकं स्फुटत्सरोगंधहृतालिपत्रिकध्वनिप्रतिध्वानलसद्द्रुमाकुलं १० अ
त्र भोक्तव्यमस्माभिर्दिवारूढं क्षुधार्दिताः वत्साः समीपेऽपः पीत्वा चरंतु शनकैस्तृणं ११ तथेति पाययित्वार्भा वत्सानारुध्य शाद्वले
मुक्त्वा शिक्यानि बुभुजुः समं भगवता मुदा १२ ॥

गुह्यमपि रहस्यमपि ... अवहित अवधानेन युक्तचित्तः समाधानं गुह्यं गोप्यमपीति वि
वक्षितं ८ इतः तेन संगमयति अथेति मृत्युतुल्यादघासुरस्य मुखाद्वत्सान्वत्सपालांश्च रक्षित्वेदं वक्ष्यमाणमुवाच ९ पुलिनमेव श्लाघ्यत्वेन सं
पादयितुं तत्स्तौति अहो इति हे वयस्याः स्वीयानां केलीनां संपद्यस्मिन् मृदुला अच्छा वालुका यस्मिन् स्वकेलिसमृद्ध्यर्थं मृदुला वालुका
यस्मिन्निति वा स्फुरद्विकसत्सरः सरोरुहगंधेन ... हृता आकृष्टा अलयः पत्रिणश्च ते
षां ... ध्वनयः तेषां प्रतिध्वानाः तैर्लसितैर्द्रुमैराकुलं व्याप्तं १० अत्रैव दिवारूढमधिकं ... भोजनवेलातीतेत्यर्थः क्षुधार्दिता वत्सा
अपः पीत्वात्र समीप एव शनकैस्तृणं चरंतु ११ तथेत्यर्भा बालका वत्सानपः पाययित्वा शाद्वले तृणरहिते देशे संरुध्य भाव

अथांगोपिकामोहनप्रकारमाह तस्मात्तदइति वेणरवेणवेणुलिंगेन त्वरयोत्थिता स्तनदप्रस्रुपमातरः सुतान्स्तुलापरं ब्रह्मैवेदोभ्यो निर्भरं शर्मानंदं यथा तथोत्तमांगे हृत्स्नेहेन स्नुतपयोधराः यद्वा स्नेहेन स्नुतं स्तन्यपयएव मधुधावत्स्वादमधुरं तमादके पाययामासुः २७ एवं माधवः यामयमेन तत्तत्कालनियमेन सायंगतः प्राप्तः ततः शोभनैराचरितैर्थांहितेः प्रदर्शयन्हेन्वत्स मर्दनादिभिः संस्कारितो बभूव २८ अथगवां मोहनप्रकारमाह गावइति हुंकारघोषैः परिहृताः श्वसंगताश्वलान्वत्सा न्मुहुर्लिहत्यः स्वदोघस्तमापीनोत्सवं पयः क्षीरमापाययन् २९ एतावत्तु पेषमप्युक्लृस्यापि दुर्विवार्यमाणो दित्याह गोगोपी नामिति गवां गोपीनां च तस्मिन्वत्सवत्सपकात्मके तामापन्ने श्रीकृष्णे स्नेहर्द्धिका स्नेहसमृद्धिः स्नेहाधिक्यं विनैतियाव तमात

तस्मात्तदिवेणरवत्वरोत्थितांउद्भूस्य दोर्भिः परिरभ्य निर्भरं स्नेहस्नुतस्तन्यपयः सुधासवं मत्वापरं ब्रह्म सुतानपाय यन् २७ ततो नृपोन्मर्दनमज्जलेपनालंकाररक्षातिलकाशनादिभिः संलालितः स्वाचरितैः प्रहर्षयन्सायंगतो यामयमेन माधवः २८ गावस्ततो गोष्ठमुपेत्य सत्वरं हुंकारघोषैः परिहूतसंगतान् स्वकान्स्वकान्वत्सतरानपाययन्मुहुर्लिहन्त्यः स्रवदौधसं पयः २९ गोगोपीनां मातृता स्मिन्सर्वा स्नेहर्द्धिकां विना पुरोवदास्वपि हरेस्तोकता मायया विना ३० व्रजौकसां स्वतोकेषु स्नेहवल्ल्याब्दमन्वहम् शनैर्निःसीम ववृधे यथा कृष्णे त्वपूर्ववत् ३१ इत्थमात्मात्मनात्मानं वत्सपालमिषेण सः पालयन्वत्सपो वर्षं चिक्रीडे वनगोष्ठयोः ३२ एकदा चारयन्वत्सान्सरामो वनमाविशत् पंचषा सु त्रियामासु हायनापूरणीष्वजः ३३॥

ताअप्यलालनादिरूपा सर्वा पूर्ववद्बभूवुरित्यर्थः ३१

तथाचेत्यादि यद्वा ताभ्यः पूर्वापूर्ववदेवासीत् तथाप्यासुगोपीषु हरेस्तोकता बालभावः पूर्ववदेवासीत् किंतु माययाविना ममैवमात्मजोहमस्या इत्येवंरूपया मायया विना ३० स्नेहर्द्धिकामेव दर्शयति व्रजौकसां स्वस्वयशोदोनंदस्वपुत्रेभ्यो पि स्नेहवल्ली स्नेहसंततिः पूर्ववद्ववृधे प्रतिदिनं स्वतोकेषु स्वापत्येषु च श्रीकृष्णे इव संवत्सरपर्यंतमनुदिनं निःसीम विरवधिकं यथा तथा वार्द्धि तेत्यर्थः ३१ इत्थं वत्सानां तत्पालानां व्याजेनात्मनैवात्मानं पालयन्वनगोष्ठयो वर्षं संवत्सरं चिक्रीडे विहृतवान् ३२ तावत्पर्यंतं रामस्यापि मोहएवासीत् संवत्सरांतेतु कथंचिज्ज्ञातवानिति दर्शयन्नाह एकदेति पंचषासु षट्सु वा तिसृषु

तदाम्भोजात्मभूः अजः निर्जनं यस्य सचतुर्मुखस्तस्मिन्नन्तरेव मोहनायागतः तदेवाह अम्भोजेति द्वाभ्यां यो ब्रह्मा पुरा भगवतो घासुरमोक्षणं
प्रकर्षेणैव स्थितो दृष्ट्वा विस्मयं प्राप्तः सोस्येशितुर्मञ्जु परमं महित्वं द्रष्टुं तद्वत्सान् वत्सपालांश्चितो नीत्वा तिरोधानं तिरो बभूव
२० ततो वत्सानदृष्ट्वागत्य पुलिनेपि वत्सपांश्चादृष्ट्वा उभयानपि वत्सान् वत्सपांश्च यतो विचिकाय अन्वेषितवान् २१ अन्तर्विपिने वनम-
ध्ये क्वाप्यदृष्ट्वा विश्वदृग् इदं तु गर्भमिदं तत्वा सर्ववत्सपापहरणरूपं कर्म चतुर्मुखकृतमाज्ञाय अवगतवान् २२ तेषां वत्सानां वत्सपानां च
मातृणां वत्सानां कस्य च ब्रह्मणश्च प्रीतिं कर्तुं विश्वकृदीश्वरश्चेति हेतुगर्भमिदं विशेषणद्वयं … परिणामो युक्तः स्वार्थस्य …
त्वादीश्वरत्वात् अपेक्षया सर्वशक्तित्वाद्वा आत्मानमेव उभयायितं वत्सवत्सपायितं तद्रूपम् उभयवदाचरं तं चक्रे २३ तदेव प्रपञ्चयति यावद्

श्रीशुक उ॰ अम्भोजन्मजनिस्तदन्तरगतो मायार्भकस्येशितुर्द्रष्टुं मञ्जु महित्वमन्यदपि तद्वत्सानितो वत्सपान् नीत्वा-
न्यत्र कुरूद्वहान्तरदधात् खेवस्थितो यः पुरा दृष्ट्वाघासुरमोक्षणं प्रभवतः प्राप्तः परं विस्मयं २० ततो वत्सानदृष्ट्वैत्य पु-
लिनेपि च वत्सपान् उभावपि वने कृष्णो विचिकाय समन्ततः २१ क्वाप्यदृष्ट्वान्तर्विपिने वत्सान्पालांश्च विश्ववित् सर्वं
विधिकृतं कृष्णः सहसावजगाम ह २२ ततः कृष्णो मुदं कर्तुं तन्मातॄणां च कस्य च उभयायितमात्मानं चक्रे विश्वकृदीश्वरः
२३ यावद्वत्सपवत्सकाल्पकवपुर्यावत्कराङ्घ्र्यादिकं यावद्यष्टिविषाणवेणुदलशिग्यावद्विभूषाम्बरं यावच्छीलगुणा-
भिधाकृतिवयो यावद्विहारादिकं सर्वं विष्णुमयं गिरोङ्गवदजः सर्वस्वरूपो बभौ २४ स्वयमात्मात्मगोवत्सान्प्रतिवा-
र्यात्मवत्सपैः क्रीडन्नात्मविहारैश्च सर्वात्मा प्राविशद्व्रजं २५ तत्तद्वत्सान्पृथङ्नीत्वा तत्तद्गोष्ठे निवेश्य सः तत्तदात्माभवद्राजं

ल्पः स्वाल्पाये: अजः श्रीलसः यावद्वत्सानां चाल्पकवपुरादिकं तावत्स्वरूपो बभौ कथं विष्णुमयं सर्वं जगदिति या श्रुतिवाणी तस्या
अङ्गवत् तद्वत् सर्वस्वरूपो … यथा तथा बभौ … निर्भूषणे शिरः … शिक्यं …
[illegible] शीलानि स्वभावाः अभिधा नामान्याकृतिः स्वयं वसं … गिरो … पाठे … २४ एवं स्वयमेव …
… वत्सपैः … क्रीडन्व्रजं प्राविशत् २५ …

भा॰द॰
टी॰
५०

वासुदेवे यथा पुरा प्रेम तथा व्रजस्य तोकेष्वपूर्वं प्रेम वर्धते इत्येतदद्भुतमिव शब्देन नातिचित्रमित्यर्थः किं किंकृतमित्यर्थः वासुदेवे त
स्तुतमात्मत्वेनाभिप्रायेण तेषु न हि तत्र सर्वात्मना लाभादिनिरतिशयप्रीतिविषयः तथापि तर्ह्यद्भुतमिति भावः ४१ केयं माया दैवी देवस
म्बन्धिनी नारी मनुष्यसम्बन्धिनी आसुरी असुरसम्बन्धिनी वा प्रायः मे भर्तुर्माया अन्या असम्भवात् न तु विमोहिनी न स्यादिति मायाश
ङ्क्यते नाश्चर्यं भाति परः ४२ एवं सञ्चिन्त्य दाशार्हो रामः वयुनेन दिव्यज्ञानेन सर्वान्वत्सान्वयस्यांश्च वैकुण्ठं चक्षुषा ददर्श कृष्णमेवाप
श्यदित्यर्थः ४३ एवं श्रीकृष्णरूपेण सामान्यतो ज्ञात्वा कृष्णं पृष्टवानुपश्लोकेन विशेषतो ज्ञातुं वाक्यमिति सादं नैते इति रामस्य प्रश्न
प्रकारः परे ऋषयः मे यथा पाल्यमाना वत्सा ऋषयो गणा अंशा वत्सपाश्च देवानामीशा इति तावदवदत् वैकुण्ठं दानेतु न तथा किं त्वमिति

किमेतदद्भुतमिव वासुदेवेऽखिलात्मनि व्रजस्य सात्मनस्तोकेष्वपूर्वं प्रेम वर्धते ४१ केयं वा कुत आयाता दैवी वा नार्युतासु
री प्रायो मायास्तु मे भर्तुर्नान्या मेऽपि विमोहिनी ४२ इति सञ्चिन्त्य दाशार्हो वत्सान्सवयसानपि सर्वानाचष्ट वैकुण्ठं चक्षुषा
वयुनेन सः ४३ नैते सुरेशा ऋषयो न चैते त्वमेव भासीश भिदाश्रयेऽपि सर्वं पृथक्त्वं निगमात्कथं वदेत्युक्तेन वृत्तं प्रभुणा
बलोऽवैत् ४४ तावदेत्यात्मभूरात्ममानेन त्रुट्यनेहसा पुरोवदाब्दं क्रीडन्तं ददृशे सकलं हरिम् ४६ यावन्तो गोकुले बालाः सवत्साः सर्व एव हि मायाशये शया
ना मे नाद्यापि पुनरुत्थिताः ४७ इत एतेऽत्र कुत्रत्या मन्मायामोहितेतरे तावन्त एव तत्राब्दं क्रीडन्तो विष्णुना समम् ४८ ॥

भिदाश्रये वत्सवत्सपादिभेदविषये तथाप्यासि त्वमेव सर्वं पृथक्त्वं विचित्रं वर्धते नमितिवदेत्युक्तेन प्रभुणा कृष्णेन वक्त्रा निगमात् सन्देपतः एवोक्तं बलो
रामो विदितवान् ४५ ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह ब्रह्मापीति वत्सान्वत्सपांश्च विरोधायापयित्वा ब्रह्मापि स्वस्थानं गतः तत्र स्वस्यासने स्थितेन
चतुर्मुखेन त्रुट्येन क्षणेन मोहितेन कालेन परिमितः परमेष्ठी स्वासनमधितिष्ठन्नेव वत्सवागतो मीलितेव परिमितं प्रापितः तत्रान्यवर्तत ४५
तावद्वर्षे जाते सतीत्यर्थः आत्मभूर्ब्रह्मा स्वमानेन त्रुट्या नेहसा त्रुटिकालेन आगत्य पूर्ववदब्दपर्यन्तं क्रीडन्तं सरामं हरिं ददर्श ४६ इदमाश्चर्यं त
र्कयति यावद्भ्यां यावन्त इति गोकुले यावन्तो वत्सा वत्सपाश्च ते सर्वे मम मायाशये मायावन्ते शयानाः सन्तो यापि नोत्थिता एव ४७ एते

राम
५०

50

तत्रागो ऽग्रजेनाद्रेः शिखरे विहरमेव तत्रांचरंत्यो गावो ऽव्रजं व्रजस्योपांते चरतो वत्सान् ददृशुः ३४ स दृष्ट्वान् गवां व्रजः संघस्तेषां वत्सा
नां स्नेहेनाकृष्टः अत एव विस्मृत आत्मा येन स व्रजसमीपमगात् कथंभूतः आतिक्रांता आत्मपा गोपा येन तथा दुर्गो मार्गो यस्य
स च तथा द्विपाद्दत्तं तया वने [illegible] पश्चात्पादद्वयः [illegible] संघुट्टो [illegible] यमान इत्यर्थः ककुद्ग्रीवा यस्य स उदस्यांचि
[illegible] उन्नमितान्यास्यानि पुच्छानि च येन सः आसु स्रवंती प्रस्रवत्पयो यस्य [illegible] तैरुपलक्षितः गोव्रज इत्यनेन वृष
भादयो ऽप्यागता इति सूचितं ३५ तत्र विशेषतो [illegible] चेष्टितं [illegible] समेत्येति वत्सवत्यो ऽपि पुनः उन्नः प्रसूता अपि गावः पूर्ववत्सान्
स्वीयं स्वौधसं पीनोऽर्ध्वं पयो ऽपाययन् कथंभूताः वत्सानामंगानि गिलंत्य इव लिहंत्यः ३६ एवं रामेण दृष्टं वत्सेषु भगवांस्तेषां तिशयमक्त्वा

ततो विदूराच्चरतो गावो वत्सानुपव्रजं गोवर्द्धनाद्रिशिरसि चरंत्यो ददृशुस्तृणं ३४ दृष्ट्वाथ तत्स्नेहवशो स्मृतात्मा स गोव्रजो ऽत्या
त्मपदुर्गमार्गः द्विपात्ककुद्ग्रीव उदास्यपुच्छो ऽगाद्धुंकृतैरास्रुपया जवेन ३५ समेत्य गावो ऽधो वत्सान्वत्सवत्यो ऽप्यपाययन्
गिलंत्य इव चांगानि लिहंत्यः स्वौधसं पयः ३६ गोपास्तद्रोधनायासमौघ्यलज्जोरुमन्युना दुर्गाध्वकृच्छ्रतो ऽभ्येत्य गोवत्सै
र्ददृशुः सुतान् ३७ तदीक्षणोत्प्रेमरसाप्लुताशया जातानुरागा गतमन्यवो ऽर्भकान् उदूह्य दोर्भिः परिरभ्य मूर्द्धनि घ्राणै
रवापुः परमां मुदं ते ३८ ततः प्रवयसो गोपास्तोकाश्लेषसुनिर्वृताः कृच्छ्राच्छनैरपगतास्तदनुस्मृत्युदश्रवः ३९ व्र
जस्य रामः प्रेमर्द्धेर्वीक्ष्यौत्कंठ्यमनुक्षणं मुक्तस्तनेष्वपत्येष्वप्यहेतुविदचिंतयत् ४०॥

[illegible] गोपानामपि दर्शयितुमाह गोप इ
ति तासां गवां रोधनेन य आयासस्तस्य मोघत्वेन वैयर्थ्येन या लज्जा तया सहितेन उरुणा महता मन्युना दुर्गो [illegible] ता
गत्य गोवत्सैः सहितान् ददृशुः ३७ तत्र तेषां [illegible] प्रेमरस [illegible] यथा शयो येषां ते [illegible]
न [illegible] ततो जातमन्यवः [illegible] गोपाः दोर्भिः [illegible] परिरभ्य [illegible] घ्राणैः परमां मुदं
अवापुः ३८ एवं [illegible] प्रवयसः [illegible] गोपालाः [illegible] ३९
[illegible] ३१ रामः व्रजस्य गोप

संस्कारश्च क्रोधहेतुः ४

भा० टी० ५९

आत्मा चतुर्भवसत्यम नित्यं पर्यंते मूर्तिं मञ्जिश्वराचरैः कर्तृत्वादयनेकार्थैः साधने रूपासिता अत्रावरागो मपि तद्रुपपादनो वि न मूर्तिमत्वं तत्त्वरूपि मानि देवतावादेरौ तिबोध्यं ५७ अजायामिर्मूतिभिः कर्मोपयोगिनीभिः शक्तिभिर्महदादिभिश्चतुर्विंशतिभि स्तैरजाद्याभिरितिप्रकृतः पृथक् तैः तत्त्वादीनां जीवात्मना सह चतुर्विंशतित्वं ५८ कालो निमेषादिवत्सरांतः गुणत्रयेण लोभहेतुः स्वभा वः परिणामहेतुः कामः कर्महेतुः कर्म च तदेहोपलब्धिहेतुः गुणाः सत्वादयो ज्ञानविक्षेपमोहहेतवः एते रूपासिताः कर्त्र्यंभ ते स्वस्य भगवतो महिमास्वरूप महिमित्विरस्तु तत्वांतर्गत्र्यमूर्तिमञ्जिश्व ५९ सत्येति नित्यनिर्विकारस्त्वानानेदापरिच्छिन्नमात्रस्य परब्रह्मणः एककास्येय आसाधारणम तेयः मात्रशब्देन विकारजाद्यः स्वपरिच्छेदानां व्यावृत्तिः उपनिषद्दृशां मनोवृत्तीनाम प्र

51

आत्मादितत्त्वपर्यंतैर्मूर्तिमञ्जिश्वराचरैः नृत्यगीताद्यनेकार्हैः पृथक् पासिताः ५७ अणिमाद्यैर्महिमभिरजा द्याभिर्विभूतिभिः चतुर्विंशतिभिस्तत्वैः परीता महदादिभिः ५८ कालस्वभावसंस्कारकामकर्मगुणादिभिः स्वमहिध्व स्तमहिभिर्मूर्तिमञ्जिरुपासिताः ५९ सत्यज्ञानानंतानंदमात्रैकरसमूर्तयः अस्पृष्टभूरिमाहात्म्या अपि ह्युपनिष दृशां ६० एवं सकृद् ददर्शाजः परब्रह्मात्मनोऽखिलान् यस्य भासा सर्वमिदं विभाति सचराचरं ६१ ततोऽतिकुतुकोद्वृत्य स्तिमितैकादशेन्द्रियः तद्धाम्नाभूदजस्तूष्णीं पूर्देव्यंतीव पुत्रिका ६२ ॥

मनवाधिकं सदात्मत्वं येषां ६० आखिलान् वत्सान् वत्सपांश्च परब्रह्मात्मना एवमजः सकृद् ददर्श ब्रह्मविष्णुमहेश्वरांच रमिदं जगद्यस्य भासा भाति तत्परब्रह्मात्मनः इत्यन्वयः ६१ तद्धाम्ना तूष्णीमभूदित्युत्तरेणान्वयः अतिकौतुके आश्चर्येण

स

ऊत्य हृष्टं परात्परं यद्दृष्टं तेनैव पालककौतुकपोषः स्तिमितानीन्द्रियाणि यस्य सोऽतिकुतुकोद्वृत्यस्तिमितैकादशपाठे कौतुके न उद्वृत्य उत्कंपं प्राप्य एव स्तिमिताद्यीन्द्रियाणि पारवश्यप्राप्तानीति यावत् तान्येकादशेन्द्रियाणि यस्य स तद्रूपः तेषां धाम्ना विभूत्या इति शेषः अजो ब्रह्मा तूष्णीं निश्चलोऽभवत् यथा पूर्देवी व्रजाधिष्ठात्री का चिद् देवता तस्याः अंतिकस्थं पु त्रिका चतुर्मुखेकन कप्रतिमा तद्वदित्यर्थः ६२ ॥

राम ५९

इत्येवं वितर्क्य यन्मुमोहेत्याह द्वाभ्यां एवमिति एवमेतेषु गतेषु वत्सपादिरूपेषु देवेषु चिरं ध्यात्वा किं तदेवैते उत भिन्नास्तथाचेत् कुतस्त्याः कुतः समागताः
इत्येवं ध्यात्वा प्यात्मभवो ब्रह्मा सदसद्भ्रमः सच्छ्वत्वाच्चापसस्वसभ्रमलक्षणात्मका इति ज्ञातुं न शशाकेत्यर्थः ४५ किंचैवं विष्णुं विमोहयन् विमोहयितुमुद्युक्तस्य
इत्येवं ध्यात्वा प्यात्मभवो ब्रह्मा सदसदुभयात्मकं ... विमोहं विश्वमोहयतीति तथा तेनैव स्वयैव मायया अनेन स्वशरीरेण परमात्मानमिति
तमुद्वेः स्वमायया स्वयमेव मोहितः नतु तस्याः न त्वं हेतुं वक्ष्यन्निति विमोहं विश्वमोहयतीति तथा तस्य सम्यक् ... नेत्र... रूपकाणि प्रभवं न प्रभवं तथाप्यानष्ट
विवक्षितं ५० किंच मोहनेन भगवति मायां तस्याः किं चित्कृतं तत्त्वं ... तमो यथा नैहारं तमो ... नीहारकृतं ... मायया भ्रमते नैव ... इतरानीच्चाम
नावारकं किंतु तत्रैव लीयते यथा च खद्योताचिरहनि नष्टं यत्कृष्णप्रकाशं करोति एवं महति उ... मायां फल्गुं पर्युञ्जतः स्वः इतरानी...

एवमेतेषु भेदेषु चिरं ध्यात्वा सत्यात्मभुः सत्यकेतरेनेति ज्ञातुं नेष्टे कथंचन ४९ एवं संमोहयन्विष्णुं विमोहं विश्वमोहनं स्वयैव मा
यया ऽजोऽपि स्वयमेव विमोहितः ५० तम्यां तमोवन्नैहारं खद्योतार्चिरिवाहनि महतीतरमायैश्यं निहन्त्यात्मनि युञ्जतः ५१ तावत्
सर्वे वत्सपालाः पश्यतोऽजस्य तत्क्षणात् व्यदृश्यन्त घनश्यामाः पीतकौशेयवाससः ५२ चतुर्भुजाः शंखचक्रगदाराजीवपाणयः
किरीटिनः कुण्डलिनो हारिणो वनमालिनः २३ श्रीवत्साङ्गददोरत्नकम्बुकङ्कणपाणयः श्रीवत्साङ्कितवक्षस्काः कौस्तुभामुक्तकंध
राः ३४ नूपुरैः कटकैर्भाताः कटिसूत्राङ्गुलीयकैः आङ्घ्रिमस्तकमापूर्णास्तुलसीनवदामभिः कोमलैः सर्वगात्रेषु भूरिपुण्यवदर्पितैः
५५ चन्द्रिकाविशदस्मेरैः सारुणापाङ्गवीक्षितैः स्वकार्थानामिव रजःसत्त्वाभ्यां स्रष्टृपालकाः ५६॥

यावत्तत्र किं चित्करोति किं त्वात्मनि स्वस्मिन्नेव ऐश्वर्यं सामर्थ्यं निहन्ति ५१ अन्यदप्याश्चर्यमाह तावदिति अजस्य तत्क्षणात् पश्यतः सतः तावत्सर्वे व
त्सावत्सपाश्च तत्क्षणादेव व्यदृश्यन्त कृष्णवत्ता नीलघनवद्घनश्यामाः ५२ चत्वारो भुजा येषां ते चतेन्ये शंखाद्याश्च श्रीवत्सेनाङ्किताः नित्यवक्षांसि येषां कौस्तु
भेनामुक्ताः संयुक्ताः कंधरा ग्रीवा येषां ते ५४ + शङ्खोदयः पाणिषु येषां किरीटादयो येषां सन्तीति ५३ तथा श्रीवत्सप्रभायुक्ताः यङ्गदानि दोर्षु येषां
रत्नमयानि कम्बुवत्कम्बुवद्वृत्तानि कङ्कणानि येषां + बहु जन्मार्जितपुण्यवद्भिरर्पितैस्तुलसीमालाभिः पादमस्तकं सर्वगात्रेषु आपूर्णाः ५५ चन्द्रिका
वद्विशदस्मितयुक्तैः रुणसहितापाङ्गवीक्षितैः स्वकार्थानां स्वभक्तमनोरथानां स्रष्टारः पालकाश्चेति रजःसत्त्वाभ्यां स्रष्टृपालकाः सत्त्व
वद्विशदास्मितेन पालकाः रजो वदरुणतया स्रष्टार इव ता दृष्टाः इत्यर्थः ५६॥

माया ३

भा०द०
टी०
५२

मत्सपराध्यापितं वृंदावनं चापश्यत् कथंभूतं जनानामाजीव्ये द्रुमपत्री क्वैर्द्रुमैराकुलं समागतं समासममेता क्रियया लोयाभि
न ६५ तदेवाह यत्र वने नैसर्गदुर्वैराः नैसर्गिकं स्वाभाविकं दुर्वैरं मिथो वैरं येषां तेऽनुरागोत्पाद्यो मृगाः सिंहादयश्च मि
त्राणि सुहृद इव संतः सह वासनं तत्र हेतुं वदन् वनं विशिनष्टि अजितस्य भगवतः आवासेन द्रुताः पलायिताः रुट्तर्षादयः क्रो
धलोभादयो यस्मात्तस्मिन् ६६ तत्र च परमेष्ठी ब्रह्मा एव सर्वं कवलं सहितं चापश्यत् कथंभूतं गोपालशिशुत्वं नाट्यम
द्वयं श्रीकृष्णात्मकं ब्रह्म यस्य तुल्यं वस्तु न द्वितीयं यस्य तुल्यो पूर्वोक्तानंतरहितं परिच्छिन्नज्ञानस्वरूपमनंतं त्रिविध
ता१ परिच्छेदरहितं वा अपरिच्छिन्नज्ञानस्वरूपमनंतं त्रिविधपरिच्छेदरहितं एकमसहायं पाणिकवलं सहितं सर्वान्वत्सान् परितः म

52

सपद्येवाभितः पश्यन्दिशोऽपश्यत्पुरःस्थितं । वृंदावनं जनाजीव्यद्रुमाकीर्णं समाप्रियं ६५ यत्र नैसर्गदुर्वैराः सहा
सन्नृमृगादयः । मित्राणीवाजितावासद्रुतरुट्तर्षकादिकं ६६ तत्रोद्वहत्पशुपवंशशिशुत्वनाट्यं ब्रह्माद्वयं परमनंत
मगाधबोधं । वत्सान्सखीनिव पुरा परितो विचिन्वदेकं सपाणिकवलं परमेष्ठ्यचष्ट ६७ दृष्ट्वा त्वरेण निजधोरणतोऽव
तीर्य पृथ्व्यां वपुः कनकदंडमिवाभिपात्य । स्पृष्ट्वा चतुर्मुकुटकोटिभिरंघ्रियुग्मं नत्वा मुदश्रुसलिलैरकृताभिषेकं ६८ उ
त्थायोत्थाय कृष्णस्य चिरस्य पादयोः पतन् । आस्ते महित्वं प्राग्दृष्टं स्मृत्वा स्मृत्वा पुनः पुनः ६९ शनैरथोत्थाय वि
मृज्य लोचने मुकुंदमुद्वीक्ष्य विनम्रकंधरः । कृतांजलिः प्रश्रयवान्समाहितः सवेपथुर्गद्गदयैलतेलया ७०
इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः १२ ॥

मेला न्विविंचन्मार्गयन् एवंभूतं कृष्णात्मकं ब्रह्म चष्ट अपश्यत् ६७
इत्थं दृष्ट्वा त्वरया निजधोरणात्स्ववाहनात् अवतीर्य पृथ्व्यां कनकदंडमिव स्वशरीरं पातयित्वा चतुर्णां मुकुटानां किरीटानां कोटिभिर
ग्रैरंघ्रियुग्मं स्पृष्ट्वा आनंदाश्रुरूपैः सलिलैरभिषेकं मकरंदं कृतवान् ६८ चिरस्याचिरं पादयोः पतन् उत्थायोत्थाय तेन भगवता पुनः
पतन्निति सचिंतं प्राग्दृष्टं श्रीकृष्णस्य महात्म्यं पुनः पुनः स्मृत्वा स्मरदित्यर्थः ६९ अथ शनैरुत्थाय नेत्रे विमृज्य मुकुंदमुद्वीक्ष्य विनम्राः कं
धरा ग्रीवा यस्य सः अतएव बद्धांजलिः विनयवान् एकाग्रचित्तः सकंपः अतएव गद्गदया इलया वाचा ऐलत स्तुतवान् ७० इति भागवतभा

रा
५२

एवंभूते चतुर्मुखे वाय ए्वं वदान्त्य वत्सादीन् दर्शयित्वा साधारणत्वमक्ति दर्शनाच्छादिकां मायामाच्छादितवानित्याह इतीति परो माय स्मास्
परमः सर्वाभ्यधिको यः अजः कर्मायत्तो त्पत्तिरहितः श्रीकृष्णः सपदि ज्ञात्वा चतुर्मुखस्यावस्थां ज्ञात्वा अजारूपां जवनिकां यथा चच्छाद इत्यन्त नेर
परमः सर्वाभ्यधिको यः अजः कर्मायत्तो त्पत्तिरहितः श्रीकृष्णः सपदि ज्ञात्वा चतुर्मुखस्यावस्थां ज्ञात्वा अजारूपां जवनिकां यथा चच्छाद इत्यन्त
वान् कस्मिन्सति स्वासाधारणो महिमा यस्मिंस्तस्मिन् स्वरूपे विषयभूते इर्थ्य इशायाः सरस्वत्या ईशे ब्रह्मणि द्रष्टुमप्यनीशे असमर्थे प्रस्तुते द
किमिति मुह्यति निजमहिम्नो दर्शनोपायस्य दर्शयितुं विधिनम्य अत एव अतर्क्ये इदमित्थं तया केवलतर्कागोचरे तत्र हेतुः रजाल मायातः प्रकृतेः
परत्र विलक्षणे प्राकृतमेव कथं चिन्तर्कगोचरमिति भावः स्वप्रमितिः स्वयंप्रकाशं ज्ञानं कर्तृ यस्यासौ स्वात्मकेयस्मिन् कृपालेनात्र संकोचक
भावादपरिच्छिन्नसुखवाचिनाऽपरिमितसुखस्वरूपजो व्याहृतिः इतोप्यतर्क्यत्वमवगन्तव्यं अतदपरस्य मेन तत्मूल प्रत्यक्षगोचरत्वमपिवि

इतीरेशेतर्क्ये निजमहिमनि स्वप्रमितिके परत्राजातोतन्निरसनमुखब्रह्मकमितौ अनीशेपि द्र
ष्टुं किमिदमिति वा मुह्यति सति चच्छादाजो ज्ञात्वा सपदि परमोजाजवनिकां ६३ ततोर्वाक्प्रतिल
ब्धाक्षः कः परेतवदुत्थितः कृच्छ्रादुन्मील्य वै दृष्टीराचष्टेदं सहात्मना ६४ ॥

वक्ति तत्प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रमाणाभ्यामनवगम्य इति फलितोर्थः तर्हि किं शब्दविषयत्वं नेत्याह अतन्निरसनमुखब्रह्म
व२ कमितौ तदपरमात्मवस्तु प्रकृतिपुरुषादिकं तस्य निरसनमुखेन परमात्मस्वरूपत्वनिरसनद्वारेण ब्रह्मणो वेदस्य केन मुख्येप तिष
शब्दो नेति यावत् मितिर्यस्य तस्मिन्प्रत्यक्षादिप्रमाणानां तदनवगम्यस्वरूपस्य भावे स्वपरमात्मनः केवलं वेदान्तवेद्यस्य प्राकृतं च द्रष्टा
द्रष्टुमयोग्यत्वात् दर्शनासक्तेस्सति ब्रह्मणि तज्ज्ञात्वा यथावस्थितस्वरूपदर्शनार्थं प्रदर्शितत्वात्साधारणरूपाच्छादनार्थं चा
जाच्छादेत्यर्थः ६३ ततोजजवनिकाच्छादनानन्तरमर्वाग्बहिः प्रतिलब्धानि दृष्टीणि इन्द्रियाणि येन सः कोऽब्रह्मा परेतवन्मृतो यथा
पुनः कथंचिदुत्तिष्ठेत्तद्वदुत्थितः संज्ञां प्राप्तः कृच्छ्रात्कथंचित् दृष्टीर्नेत्राण्युन्मील्य निमीलितानि कृत्वा दृष्टिरिति पाठे मीलयेति नि
मीलिते दृष्टी यस्य सः आत्मना चतुर्मुखेन सह इदं जगद्दृष्टवान् सर्वभागबद्धेभ्योन्यदपश्यमानस्तानि जगज्जगद्विवात्मानमा
त्मानं ददर्श इत्यर्थः ६४॥

भा.द.
स.टी.
५३

गतिमात्रेण कथं मामजितं जेतुमुद्यच्छन्ते किं च जीवस्य त्वयमपि स्वतोऽनुभातिरूपमेवमन: प्रकृतिवियुक्तं तत्स्वरूपावस्थितिरूपकै
वल्याय तदुपासनमेव कुर्वत्कीमच्छरणं वरतोऽन्येषु तत्र स्यादित्याह ज्ञान इति ज्ञाने योगे प्रकृतिविविक्तप्रत्यगात्मोपासने योगे प्रयासं त्यक्त्वा
नमंत एव शरणं गता एव त्वामेव त्वमात्मायातरणसाधनत्वेनाध्यवस्यंतीत्यर्थः इति यावत् उपायवान्विशरणादिपदस्थानेन मः शब्दप्रयो
गोऽत्र दृष्टव्य: केचित् यथा सद्भि: सर्वैनमस्कृतं नाद्य नमितिस्थानेस्वस्वर्णाश्रमानुरूपधर्मानुष्ठानरूपे तदाज्ञारूपत्वेन प्रयत्नैरप्यनति
लंघे स्थाने स्थिता: तन्वोद्दिकरणसद्भि: प्रकटितां भवदीयवार्तां त्वत्कथां श्रुतिगतां श्रवणपथं प्राप्तां ये जीवंति भवदीयवार्तामेव धारयंती तएवजीवंति३
कुर्वंतीत्यर्थ: हे अजित तैरपि जितोऽपि त्वमिति संबोधनाभिप्राय: तैरुक्तविधैस्त्रिलोक्यां त्रिलोक्यंतर्भूतैरैहिकामुष्मिकविषये असितेषि
न्त्वं यने अनासक्तप्रायश: त्वं जित एव त्वच्छरणागतिरेव त्वद्वशीकारोपाय इति भाव: ज्ञाने प्रयासमुदपास्येत्यनेन ज्ञानयोग: केवलं प्र

ज्ञाने प्रयासमुदपास्य नमंत एव जीवंति सन्मुखरितां भवदीयवार्तां स्थाने स्थिता: श्रुतिगतां तनुवाङ्मनोभिर्ये प्रायशोऽजित जि
तोऽप्यसि तैस्त्रिलोक्यां ३ श्रेय:स्रुतिं भक्तिमुदस्य ते विभो क्लिश्यंति ये केवलबोधलब्धये तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते नान्यद्यथा स्थू
लतुषावघातिनां ४ ॥

या समान्यफलो न तु पुरुषार्थपर्यवसायीति सूचितं सर्वैश्चर्यवनयमीण: प्रतिवस्तुमोक्षभागीति केवलिनोऽप्यि
वनयमीत्याशियाना छितिभाव: ३ नन्वराद्ज्ञानयोग: शास्त्रै: कर्तव्यतया किमर्थमुच्यत इत्यपेक्षायां कैवल्यार्थज्ञानयोगस्य पुरुषार्थपर्यव
सायित्वेऽपि भक्तियोगानुयाइकतया उच्छितस्य तत्पर्यवसायित्वमस्त्येवेति सत्यमत्रायत्तियोगवद्भक्तियोगस्यापि तद्वशीकरणोपायत्वमस्तीत्याह
श्रेय:स्रुतिमिति हे विभो श्रेयस: स्रुति: स्रावो यस्यास्तां त्वन्मायातरणद्वारा निरतिशयापरिच्छिन्नानंदरूपत्वत्प्राप्तिरूपश्रेयसो दोग्ध्रीं तेन तु भक्तिं
उदस्य त्यक्त्वा केवलप्रत्यगात्मानुभूतिलब्धये कैवल्याय ये क्लिश्यंति साक्षान्मुक्तिसाधनभूतां त्वद्भक्तिं तस्याश्चाद्यं ज्ञानयोगं च विहाय केवलकै
वल्यार्थतया ज्ञाने क्लिश्यंतीत्यर्थ: तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते न त्वन्यत्फलं क्लेश एवेति पाठे क्लेशं लात्यादत्त इति क्लेशल: ल
क्लेशावहो व्यापार इत्यर्थ: अंत:सारभूततंडुलरहितान् स्थूलधान्याभासान् तुषानवघ्नंतीति तथ्यास्तेषां यथा नान्यत्फलं दृष्टमित्यर्थ:
४ ॥ ॥ ॥ ॥

राम
५३

53

वात्सल्यसौशील्यगुणाविष्कारपूर्वकं स्वापराधं क्षमापयितुकामः तावत्क्षमापादिनरणोत्वत्सपतिरेवोपायो नान्योस्तीत्यभिप्रायेणाप्रस्तु
तरूप्य हे भगवंस्त्वां शरणं व्रजेति नौमीति हे ईश्य तुभ्यं केवलं नौमि एतत्तौलुतिरस्वापराधसहनमाय तारणार्थं शरणोपायप्रभृतिक
वात्सल्यक्षमादिगुणाविष्कारपूर्वको पायत्वोपवर्णनापरपाविवक्षितास्तुतेर्गुणाभिधानरूपत्वात्तस्याश्चोपायत्वाद्यवसाया
र्थत्वात्तो लुङ्गर्हणयालक्षवृत्तिसंभवाल्लइति कर्मणस्तत्वसंप्रदानत्वविवक्षया चतुर्थी तदानीं रुक्ष्यकुत्सुतेः साधनत्वनिरासायतथावि
धत्वाद्युपायत्वाध्यवसायात्मकं प्रपदनेपि तस्यैव प्रयोजककर्तृत्वेन तुभ्यं अपि तदधीनत्वेन तस्याः स्वतः [illegible] सम्य
[illegible] साधनत्वादि
तिभायां ता वात्सौशील्यमाविष्कुर्वंस्त्वं [illegible] पांगजाय नंरक्षताय नि:सीमकहिम्नः सौशील्य मंतरेणपण्डपांगजत्वासंभवे सौशी
ल्यमाविष्कृतं नतामहतो मंदैः सह संश्लेषत्वभाववत्त्वम् [illegible] पादो यस्य कमला [illegible] विष्कः शोभायस्य कजान्तरोपष्या णां स्वयं स्वयं

ब्रह्मोवाच नौमीड्य तेऽभ्रवपुषे तडिदंबराय गुंजावतंसपरिपिच्छलसन्मुखाय वन्यस्रजे कवलवेत्रविषाणवेणुलक्ष्मश्रिये मृदु
पदे पशुपांगजाय १ अस्यापि देव वपुषो मदनुग्रहस्य स्वेच्छामयस्य न तु भूतमयस्य कोपि नेशो महि त्ववसितुं मनसांतरेण साक्षा
त्तवैव किमुतात्मसुखानुभूतेः २॥
गाभिरवतं सोमकणीभुषणोपरितः पिंछंयस्य पीडुं तैर्लसन्मुखं यस्य तडिदिवांबरं यस्याभ्रवद्वपुर्यस्य तस्मै
ते नौमीत्यन्वयः १ निःसीममहिमत्वमेवाह अस्य [illegible] नमृत [illegible] आस्यापीति अस्मदनुग्रहार्थं तस्य पशुपांगजत्वरूपस्यापि वपुषो महित्वं महिमा
नमंतरेण मनसा इंद्रियेण मनसा अवसितुं न शक्नोति किं पुनः स्वस्यापि [illegible] [illegible] तात्मनः परमात्मनः सुखानुभूतेः [illegible]
ज्ञानस्वरूपस्य तव महिमानमवसितुं नेशः इत्यन्वयः किं तस्य वपुषो महिमत्वं यदवसितुं न शक्यवसीत्यपेक्षायां लक्षणामनोवचर इति अभिप्रायेणाह
दादिवपुषो वेलक्षण्यमाह वेति तद्वपुर्विशिनष्टि मदनुग्रहस्य [illegible] स्य मत्समार्थं स्वकृत लोकं दुःखपालस्य समर्थः स्वेच्छामय
स्येच्छात्मस्वस्य [illegible] न भूतमयस्य [illegible] त्वस्यादात्म्यां [illegible] त्वं मायिकस्य समर्थः किं च न तु भूतमय
स्य भूतसंघसंस्थानरूपस्य [illegible] स्वपरमात्मन इति वचनात् [illegible] सत्वमयस्येति भावः २ नतु नौमीड्य

भा॰टी॰
ह॰टी॰
५४

नन्वबोध्यात्मतायां हेतुरविच्छिन्ना दितमहेतुरूपत्व इति तन्नापि हेतुः स्वात्मभवादिति अयमर्थः नित्यमस्य हितस्वयाप्यात्मानुभवामेनोः परा
भिध्यान मूलकर्मायत्तशरीराभावात्तस्येयोग्यभक्त स्वभावविकाराभावाच्च स्वरूपतः स्वभावतो वाविलक्षत स्यैवानन्यबोध्य स्वरूपत्वात्तदुभ
याभावेनान्यबोध्यात्मतया ज्ञायत इत्यननन्यबोध्यात्मरूपोयमेकोमहिमात्ममूर्तान्तरात्मभिद्यते न तु स्वरूप स्वभावयोरित्यवगम्यत इति
सुखबोध्यार्थः अमलोत्तरात्मभिः सनकादिभिः स इमाल क्षीरापि महित्वं बोद्धुं नार्हतीति केचिद्योजयन्ति तत्र तथा पौनस्त्यस्यान्वयापत्ति
ः तेनात्मलेपपरिहारयोः प्रतीतेर्नजार्थोपहारप्रसंगश्च ६ न चान्यथैमनेनाभिप्रेतमेवविहलोत्ति गुरोरिति गुणानां कल्याणगुणानाम
लवः आश्रयस्यलेवगुणानाम्पि स्वल्पास्तत्रयमपि विमातुरियत्तयापरिच्छेत्तुकुदृष्टिरेकेप्रभवन्तिन केपीत्यर्थः सर्वपरत्वेनावस्थित ८
स्यमगुणानपि मातुं नेशिरे न तु विभवस्थितस्येति शंकावारयन्निदृष्टिनेति अस्य जगतो हितायावतीर्णस्य विलक्षणावस्थितस्या

गुणोल्लसन्नतेपि गुणाद्विमातुर्हि तावती तेऽस्य कुदृष्टिरेऽस्य कालनैषेपविविमिताः सकल्पैर्भवाप्रवः त्वेमिहिकायमासः ७
तन्नैतकं पासु समीक्ष्य मालोऽ ज्ञान एवात्म कृतविपाकं हृत्वागव दु र्भि विद्धत्त्वमत्तजीवेतयो मुक्ति पदेसदायभाक् ८॥

पि विमातुं नेशिरे इति भावः कहत्यने नकुद्दृष्टिकुशलाविवसितास्तदेवदर्शयितुं कृत्स्ननेन विवक्षितास्ताविशिनष्टि कालेनेति येमहताका
लेनापिभवःपांसवः तत्याविमिहिकाद्भिः कणाः तथाद्युमासः द्विवित्क्रादिकिरणपरमाणवो विमिताः विशेषेणगणिताः भवेयुस्ते
पिकुदृष्टिरेइत्यन्वयः ७ एवंभक्तिप्रपत्त्योर्भगवद्वशीकारसाधनत्वमुक्त्वा तनीप्रपत्तेर्विशेषमाह तत्तस्माद्व स्ववोध्यनिस्तलमहिमत्वात्त्व
य त्सूक्तिमेलरेणात्वमायया उत्तरत्वाच्च केवलं तत्त्वादिभिः करणैस्तु स्वयं नमोविदधद्गुरणं कुर्वन्त्वत्वाकृपामरोत्थानवेक्षणेन केवलम
नुकंपाद्भावरूपां सुसमीक्ष्यमाणः ज्ञातापराधानामपिप्रपत्ता नामनुलासिकोमत्वा तः आत्मकृतस्वकर्मसंपादितं विपाकं सुखदुःखादिक
लंजानएवानेनप्रपत्ताकाप्रारब्धातभवमात्रमेवत्वत्प्राप्त्ययन्तं विलम्बित इतिसमितिसाविनं यः प्रपन्नो जीवेत समुक्तिपदेदायभाक् भवति अ
विज्ञाताः कुमारिका इति श्रुत्यन्तरीत्या त्वत्कुमारप्राये जीवे नियम्बते सहत्वदनुभवात्मकदायरिकथं विभक्तात्तभवतीत्यर्थः ८
इत्थमभिप्रेत्य स्वापराधं क्षमापयितुं तावदात्मानं निरूपयति पश्येति ॥

प

मिथ्याप्र

54

रूपभक्त्याद्युक्तः कश्चित्किं दृष्टचरस्त्वपेक्षायां न केवलं कश्चिदेवापि तु बहवः स्यादुरेति हे भूमन्निष्कलानंदरूप इह लोके बहवः पुरु
षो योगिनः भक्तियोगानुग्राहकाः तथा यथास्य योगयुक्ताः त्वय्यर्पिता ईहा चेष्टा वर्णाश्रमानुगा येषु अनुष्ठानरूपा चेष्टा येस्तथाभूताः
निजकर्मभिर्वर्णाश्रमानुगैः सत्कर्मभिर्लब्ध्या तिबुध्या यया त्वदर्पितेहा ईहा फललिप्सा फलाभिसंधिरहिताः निजकर्मभिर्ल
ब्धया ऽनेन फलाभिसंधिरहितवर्णाश्रमानुगसत्कर्मसमुत्थं कथोपनीतया तेषां त्वत्कथाश्रवणादिभिः प्राप्तस्वरूपतया भक्त्यैव विबुध्य
यथावस्थितस्वरूपस्वभावं त्वां ज्ञात्वा दृष्ट्वेति यावत् भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोर्जुन ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप इति भगवदु
क्तेः हे अच्युत भक्तानाच्यावयतीत्यच्युत इति संबोधनाभिप्रायः परां गतिं मुक्तिं प्रपेदिरे ५ ननु नेशे महित्ववसितुं मितिमन्महिमा मदस्य [illegible]
र्णपात्र भले नापि यथादुरवबोध्यत्वाद्धि तहे ईश्वरबोध्यः केषां तत्र येनोक्तः अनन्तु [illegible] विबोध्य उक्तः कथमेतद्विरुक्तं व
दतीत्यत आह तथापीति हे भूमन्नयाप्यगुणस्य [illegible] रहितस्य तव महिमा महित्वम मलांतरात्मभिः सनकादिभिर्मलरहितैः [illegible]

पुरेह भूमन्बहवोऽपि योगिनस्त्वदर्पितेहा निजकर्मलब्धया विबुध्य भक्त्यैव कथोपनीतया प्रपेदिरेऽञ्जोऽच्युत ते गतिं परां ५ तथापि
भूमन्महिमागुणस्य ते विबोद्धुमर्हत्यमलान्तरात्मभिः अविक्रियात्स्वानुभवादरूपतो ह्यनन्यबोध्यात्मतया न चान्यथा ६॥

विबोद्धुं ते तव बोधगोचरीभवितुमर्हति नार्हतीति तथाप्यविक्रियत्वादिरूपेण बोद्धुमर्हत्येवेत्युच्यते न चान्यथा परिच्छिन्नत्वादिरूपेणेत्य
हेति अविक्रियाद्विकाराभावादरूपतः कर्मीयतशरीरसंयोगवियोगरहितात्स्वानुभवात्स्वयाथात्म्यानुभवादनन्यबोध्यात्मतयास्वे
तरावबोध्यस्वरूपतया स्वसंवेद्यस्वरूपतयेत्यावत् अविक्रियात्स्वानुभवात्स्वरूपत इति निर्देशः भावप्रधानः तत्तो यार्थे च प्यार्षत्वात्
अविक्रियात् [illegible] स्वभावतस्तो विकाररहितत्वेन प्रकृतिपुरुषविलक्षणत्वेन रूपेण ज्ञायत इत्यर्थः प्रकृतेः स्वरूप
तो विकारः पुरुषस्य स्वरूपतस्तदभावेऽपि स्वभावतस्तद्भावात् एवं च जीवस्य स्वभावतो विकारः [illegible] कर्मीयत्तं शरीरसं
योगवियोग [illegible] जीवस्य धर्मभूतज्ञानसंकोचविकासात्मको विकारः अतोरूपाभावादविक्रियत्वेन ज्ञायत इत्यर्थः जीवस्य स्वरूप
[illegible] महिमाप्यमितः [illegible] ज्ञायत
इत्यर्थः यद्वा अविक्रियादित्यादि [illegible]

भा.द.
टी.
५९

अपिच हेऽधोक्षज गर्भगतस्य शिशोः पादयोरुत्क्षेपणमाघातः किं मातुरागसेऽपराधाय भवति न भवत्येवेत्यर्थः विषमोऽयं दृष्टान्तः तवेति अग
गर्भस्थत्वाभावादित्याशङ्क्याह किमिति तव कुक्षेर्बहिः किं यद्यपि किंचिदसन्मध्यस्ति नास्ति व्यपदेशाभ्यां भूषितमस्ति तेनास्ति व्यवहारविषयं
मवहारविषयमस्तीति यावत् चिदचिदात्मकं जगत् किमस्ति किंचिदित्यर्थः चिद्वस्तुनः सततमेकरूपत्वात् सदास्तीति व्यवहारस्यापि तेऽभिव्यक्ति
नस्तु सततपरिणामित्वात् सर्वं पूर्वावस्थाविनाशेनोत्तरावस्थापत्तेरसत्यां पूर्वं पूर्वावस्था नास्तीति व्यपदेशभूषितत्वात्तव मध्यगतं न्यस्तः सर्वस्यात्व

प

त्कुक्षिगतत्वेन ममापि तथात्वान्मात्वदपराधः सोढव्य इति भावः १२ किं च विशेषतस्त्वत्तो मम जन्म प्रसिद्धमित्याह जगत्त्रयस्यान्ते प्रलये य उद
धीनां संप्लवः संश्लेषः तस्मिन्नुदके नारायणस्योदरे नाभिस्तस्य नालादजो विनिर्गत इति जनवाक् सा तु मृषा मिथ्या न भवति किं त्वमेवेश्वरो निश्चि
तमपि हे ईश्वर त्वत्तः विनिर्गतः अस्मि नास्मि किमपि तत्तु न लक्ष्य इत्यर्थः १३ ननु तत्र भवान्नारायणस्तत्र तथापि मम देहे मायातत्त्वमाह नारायणस्त्वमिति

55

उत्क्षेपणं गर्भगतस्य पादयोः किं कल्पते मातुरधोक्षजागसे किमस्ति नास्तिव्यपदेशभूषितं तवास्ति कुक्षेः कियदप्यनन्तः १२ जगत्त्रयान्तोदधि
संप्लवोदे नारायणस्योदरनाभिनालात् विनिर्गतोऽजस्त्विति वाङ् न वै मृषा किं त्वीश्वर त्वन्न विनिर्गतोऽस्मि १३ नारायणस्त्वं न हि सर्वदेहि
नामात्मास्यधीशाखिललोकसाक्षी नारायणोऽङ्गं नरभूजलायनात्तच्चापि सत्यं न तवैव माया १४॥

न हीति काकुः त्वमेव नारायणः इत्युपपा
दयति कुतो हेतोर्नारायण इति चेत्तत्राह यतः सर्वदेहिनां जीवसमूहस्य अयनमाश्रयः सोऽवाप्ययनं यस्य सः त्वमेव सर्वदेहिनामाश्रयत्वात्सर्वशरीर
कर्तान तदाश्रयकत्वाच्च नारायण इति भावः हे अधीश त्वं नारायणो न हीति वा काकुः कुतः यतोऽधीशः यतः प्रवर्तकः नारस्यायनं प्रवृत्तिर्यस्मात्त्वमेवेति
किंच त्वमखिललोकसाक्षी अखिलं लोकं साक्षात् पश्यतीति तथा लोकं नारं च विजानासीति नारायणः इत्यंगानि तत्त्वार्थात् ... न
त्वेवं नारायण एव तदङ्गं तन्मात्रं भवेदेव न त्वं तथा प्रसिद्धं तथाहि आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृत इत्य
त्राह नारायणोऽङ्गमिति नरः परमात्मा तज्जकुनीरायणो नर इति नरशब्दः स भगवन्नामसु पाठात् ... येन तीर्थेन नश्यति इति स्मृतेः नरशब्दप्रवृत्ते
निमित्तस्य नित्यत्वस्य भगवत्ययोगत्वात् तच्च नराज्जातं जालम् नामवतां अधिष्ठानं नारायणः प्रसिद्धः सोऽपि तवैव अंगं त्वदंशः इति वत्सवाणंगम

राम
५९

दत्स्यभेदं संवदेत षष्ठी सोऽपि तवैव इत्यर्थः १४॥

देईशसमानार्थे दोर्जन्यं पश्यकेतघहं मायिनामाचार्येशक्तियुक्ता नामपि मायित्यस्याश्वयेशक्तियुक्ते ऽनंते ऽपारि ईघस्वरूपस्वभावे जगत्कारणभूते परमा
त्मनि मायां वितस्तां छायाल्पे ऽध्ययमोहितु मे छद्मलिलिविलवानिवेनदहे एवं वयि कुर्वन्ति दहे क्रियान्न किंचिदस्ति तु छहस्यर्थः यथा नाखुस्यि तार्चिज्वाला
स्फुलिंगस्त वत् ९ ममपुलमे वेतदिवदलपरांधलमापयति आतङ्क इति ईश्वरतजोऽधवः स्वजनाजातस्यात्र एवाजानतत्त्वन्न दिवमितिशेषः वनः स्थ
गीशमानानमोमन्वानस्यालोभ्र हेति योवलेयो गर्वः सख्या हतमः तेनाधीमले च चक्षुर्षाय्यस्य एवं वियस्यदेर्गं वयुक्तमेवेतिभावः आदः देवेत्यं
त्वमस्वस्त माश्रकारमादमयिनाथवान्नयिभल्पए वालएवा प्युतकं प्यतु रेष्य इति मत्वा हसमस्वे लन्वयः ९ नक्कोषायि पतिस्त्वमी ममएवन ९ घ्
गीशमानो आलोनमयातुके पुस्तनादह केति तमः प्रधानमहमहं कारोभूतादिलमाकाशस्तन्चुरो वायुर्वा रिजलतमक्षादिभिर्वेष्टिते तु धरेत्व माने
नुसमवितस्ति परिमिलः कायो यस्य सोहं केवल स्वामपहित्वे दियत्नकिंचिदप्यतितु छइतिभावः क्वचतनयमहित्वे कथंभूतस्येदृग्विधानियान्य
संख्यातानां डानितात्येव परमाणुवत्तेषां चर्याभ्रमणं तदंशेवातावातानोग वाक्षाप्रवरोमविवराणि यस्य तस्य अत्रतमआदिषु पंचीपितबोध रोत्स

परस्परशमेनाये मनं त आद्ये परात्मनि त्वय्यपि मायिनि मायां वितन्वति तु मातलवैभवं यदहं क्रियानेह स्फीतार्चिरसौ ९ आतङ्कः तमस्वान्तु
मेरजोध्र वो स्वजान स्तवत्वप्यपि मानिनः आजा वलेपाथ तमांधचक्षुगणो नुकं प्यो मयि नाथवानिति १० क्वाहं तमो महदहं खचरानि
वार्भूसंवेष्टितांडघटसप्तवितस्तिकायः ईदृग्विधा विगणिता उपराणुचर्या वाताध्वरोमविवरस्य च ते महित्वं ११॥

लये तराव रणानि विरे यानि वार्भिस्तत्र भूमिनि तारां विशेषणं वारि चलानि मरुन्नि च वार्भूमिमध्ये रुयन्नानि वारिचे सर्वेः वङ्कुलाय हलाश्च्रिश्च साधिपूर्वाणि
पाः तलतमआदीनां दृढः तवारिभिः भूवा हघोवेष्टितं इत्यर्थः वेष्टवणानेष्ठवह्या वरणत्ता अन्धकारावरणानां सप्तत्वोक्ते श्च तथा च दृष्टोऽर
लपयसा मेरुयां दहन्तु रहतं सर्वोपरि यानोऽस्तो वह्निना वेष्टितो वह्निः वायुना वायुर्नभसा नभः पतलकता द्वा नभः सोपि महत्ता परिवेष्टि
तः इत्येभरालये शापि मेरुये तानिस सबैमहत् तत्वसमा हृत्य पृथग्ङ्कसम विस्थितं आनंतस्यन सत्यांतः संख्या नंचापि विद्यते वदेनेत मबंत्य
तथमानोचे लिवैयतः हेतुभ्रन मशेषु स्यधहति सा पराङ्म इति क्षणेलरालक्षरोत्त रक्षागुणाधिकानीत्यर्थः नचावरणे कथं कमावरणं
तेनमहत्तमआदीनि सप्तवैतिनिर्वाहः आकाशस्यावरणत्वा भावत्र संगे न वायुभैरवे नभसो इहलवकन विरोधापत्तेः तस्मादुगोत्क

भा०द०
टी०
५६

ननु यच्छलस्यं यच्चाभवत्तज्जले ह्यद्विच दृष्टं यच्चाति शोभं तं तत्स्वयं निरुद्धम् स्वजेनात्कारणभूतस्यैव ननु मममात्रोना देनारायण
तत्त्वयच्छलास्यं यच्चाभवलाजले हृद्दिचदृष्टं यच्चातिशोभं तत्तदपरानिरुद्ध स्वेऽजेनाकारणभूतस्यैव ननुममातोना देनारायणं
इत्यपेक्षायां एतदेवतत्स्वरूपा मपि तत्त्वतत्त्व पंचत्वमात्रापि दृष्टमेवेत्याह अत्रेति हे मायादेमनात्सदादिकं हे कमायां मोहना
त्मिकेदमयति तिरस्यतीति तथाभूतमप्रन्नानां प्रकृति संबंधनिवर्तकेतिवा बहिः स्फुटस्यास्य चिद्विदात्मकस्य प्रपंचस्या
नेवावत्तारे तजठरे जनन्याः प्रदर्शनेनेति शेषः ते त्वया मायात्वे विचित्रशक्तित्वं प्रकटीकृतमेव विष्णु तज्जगद्दर्शयसिम
त्वदेो जनन्याहृष्टमित्येतत्तु च तत्त्व दीयस्त्र मन्त्रासिंचेदित्तिवदयोग्यार्थप्रतिपादनमितीयमाशंका माभूत्वं प्रकटीकृतमि
त्यनेनरुद्धत्वाद्विचित्रशक्तिप्रकत्वात्तथादर्शयितुं प्रभुरेव त्वमिति भावः २६ तदेव कस्माद्विरुणोति यस्येति दृष्टपरिहृष्य
मानं चिद्विदात्मकसात्म मात्मभ्यां मावाभ्यां सहितं सर्वं यस्या वहिर्भाति तथा तत्सर्वं त्वय्यपि तज्जठरेभाति मिति शेषः

अत्रैव मायाधमनावतारे स्वस्थप्रपंचस्य वहिः स्फुटस्य कृत्स्नस्य चांतर्जठरे जनन्या मायात्वमेवमप्रकटीकृतं ते २६ यु
स्मकुक्षाविदं सर्वं सात्मं भातियथा तथा तत्त्वय्यपीह तत्सर्वं किमिदं मायया विना २७ अयैव त्वहतेऽस्य किमम नते
मायात्वमादर्शितमेकोऽसि प्रथमं ततो व्रजसुहृद्वत्साः समस्ताअपि तावंतोऽसि चतुर्भुजास्तदखिलैः साकं मयोपा
सितास्तावत्येव जगत्यमी तदमितं ब्रह्माद्वयं शिष्यते २८॥ इति तदाश्चर्यशक्ति विषयकं विस्मयं यो तत्कमिदं जठरे

भातं मायया त्वदाश्चर्यशक्त्या विना किंतत्सकलकमेवेत्यर्थः २७ न केवलं जनन्यामुमाय्येतथैवविचित्रशक्तिर्दर्शिता
ऽस्माकं अपि त्वत्तो ज्येष्ठस्य ब्रह्मणोऽपि तत्त्वायैवेति अद्यैवत्वदृतेऽस्याः ध्रुविकं त्वां विनाऽस्य प्रपंचस्य वायोपालकावत्साव स्थितं तं विनेत्यर्थः अस्य त्वत्सर्वं त्वरावस्थात्वयं
पश्यतो ममतत्त्वया मायात्वं विचित्रशक्तित्वं नादर्शितमेवेत्यर्थः विचित्रशक्तिमूलकं किं कं ताद्दर्शितमित्यत्राह प्रथमं
मयावत्सपत्सपालक दृष्ट्यार्थं एकोऽसित्वं ततः समस्ता व्रजसुहृदो गोपबालावत्साश्चासि ततः तावंतः यावंतो व्रजसुहृद्वत्सा
स्तावंतश्चतुर्भुजास्त्वमसि कथंभूताः मयाद्यदृहादिभिश्चादिभिरुपासिताः ततस्तावंति जगंत्यमः तावंति विराड्रूपाणि
सीतिसार्थः इदं प्रागुक्तमपि तेषामुत्कृष्टमत्रोच्यते इति ज्ञेयं ततोऽमितमपरिच्छिन्नमद्वयं स्वतुल्यवस्तुरहितं ब्रह्मात्मकं

॥
१
१
८
२

५६

राम
५२

नन्वहमेव नारायणश्चेद्विश्वं नारायणं देवमक्षरमित्यादिश्रुतिभिर्वेदैस्तैर्विष्णुसमानाधिकरणत्वेन प्रतीयमानस्य विश्वव्यापकस्य कथं
विश्वालम्बस्य जलमात्रवर्तित्वमत आह तच्चापीति तव विभोरपि यज्जलाश्रयत्वं तत्सत्यमवाप्यत एव व्यतिरेकमुखेनापि द्रढयति न
नु मायेति जलशायित्वं न मायामात्रं किंतु सत्यमेवेत्यर्थः अणोरणीयान्महतो महीयानित्यादिभिः आकाशाद्याश्रयमा
कततुल्यतया एष म आत्मान्तर्हृदये ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्ज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्य उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरे
व समाहिते उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राणि यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन्समाहितमित्यादिभिरवगतस्य
रूपतो रूपतश्चाणोरणीयस्त्वं महतो महत्त्वं चोभयं जगति भोगोपासनार्थमुपयुक्ततया जीवहृदयगुहादिष्ववस्थितस्य सर्वदेशके
स्तवोपपन्नमिति जलशायित्वमवाप्यत एवेत्यर्थः १४ एवं च लब्धो नारायणशब्दस्य निर्दिष्टो जलाश्रयत्वे नारायणात्मा लब्धार्थो शङ्कते

तच्चेज्जलस्थं तव सज्जगद्वपुः किं मे न दृष्टं भगवंस्तदैव
किं वा सुदृष्टं हृदि मे तदैव किं नो सपद्येव पुनर्व्यदर्शि १५

[illegible] अस्त्वेवं लभ्यतां नैव दृष्टानीति नारं नारायण इत्यपेक्षायां तत्र वृत्तिनिमि
खिललोकसाक्षित्वाज्जलायनत्वाच्च नारायण इति अस्त्वेवं लभ्यतां नैव दृष्टानीति नारं नारायण इत्यपेक्षायां तत्र वृत्ति निमि
त्तचतुष्टयमुपितासि स्वात्मभवे न दर्शयसि तच्चेदित्यादिना सलिलविधमानं जगत्ते यस्मिंस्तत्तव वपुः तद्वपुर्दर्शयजलस्थं चे
त्वं नारायण एवेत्यर्थः जगदित्यस्य नरसंज्ञकस्य एकत्वेन तदालम्बत्वं प्रसिद्धमिति निमित्तत्वसिद्धदर्शितजलस्थमिति समनेन तुरीयं नवेत्य
त्वं नारायण एवेत्यर्थः जगदित्यस्य सर्वजगतः साक्षित्वं चोभयं विवक्षितं तवाधोरक्षाखिल
लोकसाक्षित्वं चेत्यर्थः चेदितियस्य पक्षसमर्थनमयदिदं सत्यं सम्भावनमर्थं प्राप्य क्रियासु योग्यता यावदायत्पाजलस्थं चेज्जलमवस्थिति
विषयकं मदच्छावसाय विषयं चेदित्यर्थः तत्रास्थानुभवमेव काकाविषयद्वैतदेहभगवन्नहं दैवजलस्थमेव वपुः न मया नदृष्टं
किं दृष्टमेवेत्यर्थः यज्जलस्थं तदैव मे हृदि नेत्यनन्वयः नसुदृष्टमिति सुदृष्टमेवेत्यर्थः नः सपद्येव तदैव नो व्यदर्शि तेरोपायित्वं
न किं त्वयेति शेषः नो व्यदर्शीत्यनेन तत्प्रत्यभिज्ञाप्रमाणत्वेनोपन्यस्तः १५ ॥

भा॰द॰ स्क॰टी॰ ५७

किंचानंतासदसदादित्रयेणो केवलं तमेव भासि जगदपि विपरीतभासी स्याद् तस्मादिति तस्मात्त्वद्व्यतिरिक्तस्वतंत्रवस्त्वभावाल्लिय
पुरुदुःखायतनो नित्यत्वकुलज्ञानस्वरूपेण व्यवानंतेः परिच्छिन्नमिति येनाप्याल्पस्वसंकल्पस्वप्रकाशानाद्यंतस्वप्नाभमनन्तस्य
पयकसिद्धमितिभावः पुरुभ्यो दुःखेभ्योऽपरि तथाविधानि दुःखानि यस्मिन् स्वप्नाभसमस्तत्वं सर्वत्र दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोः साधर्म्ये
सति वैधर्म्यलाभविलक्षणमन्यथा तयोरैक्यमेव स्यात् तत्रोभयानुमतं साधर्म्यमनित्यत्वरूपं स्वप्नेन तत्कालमात्रावसायित्वं तद्दृष्टे
कालभाव्यत्वरूपं वैधर्म्यं दार्ष्टांतिके तु कालांतरे स्थायित्वमनेककालानुभाव्यत्वरूपं चेति विवेकः इदं चिदात्मकमशेषं जातेस
स्वरूपमपि त्वज्ञानतां सदिव भाति सत्यतविकारवदपि तद्विपरीतवदाभातीत्यर्थः २२ यथासदिदं जगन्मरुरंगमध्ये वास एक इति सत्यः स्वयंज्योतिरनंत इतिय
यलीयते नहि तद्दोषभाग् [illegible] मथ्यसत्त्वेनेत्यत आह एक इति पुरुष विलक्षणत्वेन शोधयति

तस्मादिदं जगदशेषमसत्स्वरूपं स्वप्नाभमस्तधिषणं पुरुदुःखदुःखं । त्वय्येव नित्यसुखबोधतनावनंते मायात उद्यदपि यत्सदिवावभाति २२ एकस्त्वमात्मा पुरुषः पुराणः सत्यः स्वयंज्योतिरनंत आद्यः । नित्योऽक्षरोऽजस्रसुखो निरंजनः पूर्णोऽद्वयो मुक्त उपाधितोऽमृतः २३

दत्त्रयेण सत्यज्ञानमनंतमिति जगत्कारणत्वेन लक्षिते स्वस्वरूपे विशिष्टवस्तुनि विशेष्यांश
शोधकं वाक्यं प्रत्यभिज्ञायते सत्यः निर्विकारः अनेनाचेतनात्संसृष्टचेतनाच्च व्यावृत्तिः स्वयंज्योतिः संकोचकाभावान्नित्या
संकुचितस्वयंप्रकाशस्वरूप इत्यर्थः अनेन बद्धजीवानां व्यावृत्तिः तेषां स्वदशायां संकुचितप्रकाशत्वात् अनेनास्वरूपतः
स्वभावतश्च त्रिविधपरिच्छेदरहितः अनेन नित्यसिद्धव्यावृत्तिः तेषां स्वभावतस्त्वानंत्येपि स्वरूपतस्तदभावात् नतश्च
मेवविग्रहेणोपि उपाधितोमृतो निरंजनो [illegible] इति छेदः जीवस्योपाधि नामरणं नामकर्मोपलब्धविद्यागत
कं दृष्टिरित्यर्थः अमृतत्वजातत्वस्थापयत्वं उपाधि [illegible] तेनापि संबंधः उपाधितोऽमृतः
नित्यं कर्मीयत्वदेहसंबंधाभावः तत्त्वतिभव उत्तयमुपाधितामृतत्वे हेतुः तत्र हेतुर्निरंजनः पुण्यपापरूपांजनरहितः त
स्यातिभवः अनेन बद्धत्वजीवव्यावृत्तिः साक्षी तत्त्वाभवति अतदेहस्य नेपद्भावविकारात्मकदोषस्वभावरहि

३२

रामः
५७

57

मया साकमखिलेहपासिनाइसलंतत्र न त्वहमेवं विपश्चे सर्वेषामप्येवं किं न प्रतीयेत तत्राह अज्ञानतामिति अनात्मनि देहेऽ
त्मात्मनाऽऽत्मभावेन देहात्माभिमानस्य तंत्राभिमानादिना हेतुना त्वत्स्वरूपं स्वयाथात्म्यप्रज्ञानेनोऽस्मि किं कृत्वा मायां वितन्य ते
ष मायाप्रसार्य कपं भासि जगतः स्रष्टा वत्समिव स्रष्टेति मिलभतायां सृष्ट्यर्थमिति यावत् एवमुत्तरत्रापि अहं चतुर्मुखश्च वि
धानेरहरे एष त्वइव विष्णुरिवाले संहारे त्रिनेत्रो रुद्र इव दृश्यकुत्स्वलंकारवभासित्वत्वदवीज्ञानतां तु ब्रह्मरुद्रादयो जीवा तयो
मितया नच्छरीरकत्वेन विधानेतु सालोक्यावलासेपत्वेनभासोपर्यः मायाशब्दस्त्वत्र प्रकृतिपरः प्रकृतिर्यता न इत्यादी
न्वितत्वे सप्रो सति मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति प्रमाणवशात् कचित्प्रकृतिपरः मायावयुनं ज्ञानमिति निघंटुपाठात् मायया सततं
वेत्तीत्यभिमायुक्तप्रयोगाच्च कचिज्ज्ञानपरः कचिच्च विचित्रशक्तिपरः योगमायां समादिशादिति भागवतप्रयोगादेवमत्र तु मायां

अज्ञानतस्त्वत्पदवीमनात्मन्यात्मात्मना भासि वितत्य मायां सृष्टाविवाहं जगतो विधाने इव त्वमेषोऽन्त इव त्रिनेत्रः ॥१९॥
सुरेष्वृषिष्वीश तथैव नृष्वपि तिर्यक्षु यादःस्वपि तेऽजनस्य जन्मासतां दुर्मदनिग्रहाय प्रभो विधातः सदनुग्रहाय च ॥२०॥
को वेत्ति भूमन् भगवन् परात्मन् योगेश्वरोतीर्भवतस्त्रिलोक्यां क्वाहो कथं वा कति वा कदेति विस्तारयन् क्रीडसि योगमा

विभात्यलौकमिति श्रीरामायणे प्रयोगाच्च तस्मात्तन्मयस्त्वं वितस्सद्योऽयास्त ॥१९॥ विधाने त्वमेवेत्युक्तं देवोपपादयति सुरेष्वि
ति हे ईश अजनस्य कर्मायत्तजन्मरहितस्य ते तव सुरादिषु जन्मावतारः हे प्रभो विधातः दुष्कृतां दुर्मदनाशनाय साधूनामनु
ग्रहाय च भवति तत्र सुरेषु वामनादिरूपं जन्म ऋषिषु नरनारायणपरशुरामादिरूपं नृषु दाशरथ्यादिकं तिर्यक्षु वराहादिरूपं याद
स्सु मत्स्यरूपादि इति ॥२०॥ अवतारप्रसंगात्तेषां जातिप्रकारसंख्याकालनियमाभावं कुत्र केन प्रयोजनेन विचित्रशक्तिमत्त्वं चा
ह क इति अवतारदशायामपि स्वात्माभिप्रायेणादिव्यलीलानन्दरूपत्वं वाङ्मुखपूर्णत्वप्रकाशित्वं त्वयोगनिर्वाहकत्वाय महाराज प्र
दर्शनार्थं भूमन्नित्यादि संबोधनचतुष्टयं भवतः तव क्रीडा ऊतीः त्रिलोक्यां कः भूमन् क्व वा कस्मिन् स्थाने कथं केन प्र
कारेण कति कियत्संख्याकाः कदा कस्मिन् कालेऽवताराः इत्येतच्च वेदवदेवोऽपि जानातीत्यर्थः केवलमायाश्चर्यशक्तिं विस्तारय

भा॰द॰
टी॰
५८

58

यत्तस्मादेवं कारणभूतोऽत एव कारणं तु ध्येय इति श्रुत्यन्तरी यात्वा मेवंविधं ध्यात्वा मुच्यन्त इत्याह एवमिति येऽनया गुरुरेवार्कः तस्यैव तत्प्रसादे
सोऽज्ञानस्य निवर्तकत्वात्तथारूपं तस्मादुपलब्धा या उपनिषद्स्ता एव दृष्टिः तत्रोपनिषच्चक्षुषा तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थज्ञानेन ये विचक्षते ते संवशोभनं च वक्ष्य
त्येवंविधं त्वां विचक्षते ते च ह्निदर्शनेऽपि वर्तन्ते पश्यन्ति तमसां तुष्टा दृष्टांतवाक्यार्थं निश्चित्य समस्तसर्वकं प्रत्यक्षत्वापत्तिपर्ये
न्तरूपामुपासनां ये कुर्वन्ति ते भावः कथंभूतं कथं च तत्र सकलात्मनां विषयात्मनां उपासकानां च स्वात्मानमात्मानतयाऽपरिच्छिन्न
कानात्मतया स्वात्मा च उपासकानामपि परमात्मानं यद्वा विचक्षते त एव भवानृतं बुद्धिं तरन्ति सन्त्वयः भवे संसारे यान्वृतानि ला
भावुधि स्वं यथा सुभाषितस्य हरिः अधोवातोत्पादिना च एकमनमस्तु तत्त्वतत्तिसंवर्धनीय पापामनृतादात्मानं ज्ञेये दिश्यत
तशब्द प्रयोगाद्नृतशब्दः पापकर्मवाची पापत्वं चानिष्टसाधनत्वं मुमुक्षोः स्वर्गादिफलस्याप्य निष्टत्वे न तत्साधनं कर्माप्यनृत
शब्देन विवक्षितं एवं च पुण्यपापानि तरन्तीत्यर्थः २४ ये विचक्षते ते तरन्तीत्युक्तं तत्र प्रसंगात्तद्विपरीतानां का गतिरिति संस्थितलौकि

एवंविधं त्वां सकलात्मनामपि स्वात्मानमात्मानतया विचक्षते गुर्वर्कलब्धोपनिषत्सुचक्षुषा ये ते तरन्तीव भवानृतांबुधिं २४ आत्मा
नमेवात्मतया विजानतां तेनैव जातं निखिलं प्रपंचितं ज्ञानेन भूयोऽपि च तत्प्रलीयते रज्ज्वामहेर्भोगभवाभवौ यथा २५॥

बुद्ध्युपायस्तत्राह आत्मानमपीति अविजानतां इति छेदः आत्मानं परमात्मानं त्वामात्मतयैव सर्वात्मतयैव विजानतां च नैव लदवि
ज्ञानेनैव निखिलं प्रपंचितं जातं प्रपंचो जातः संसारः प्राप्त इत्यर्थः दृष्टांतः भ्रम स्वतंत्रात्मभ्रमलब्धकापरमात्मोपासनादिनेवसं
सारः प्राप्त इत्यर्थः तत्र यच्चित्तं तज्ज्ञानेन देहाद्यात्माद्यभिमानपूर्वकेऽपरमात्मोपासनात्मकेन प्रलीयते नश्यतीति निवर्तत इति याकर प्र
रमात्मोपासनात्मकज्ञानाभावप्रयुक्तस्य संसारस्याज्ञानसज्ञावे तिनिष्टत्तेरिष्टं तमाह यथा रज्ज्वामपि ज्ञानेनैताया महेः सर्पस्य भोगिनः शरी
रं तस्य भवाभवौ भोगविषयकज्ञानोदयतत्त्वयोर रज्ज्वा पात्याज्ञानज्ञानप्रयुक्तौ तेन देहात्मा यदभिमानपूर्वकप्रत्यक्षत्वापत्तिपर्यंतभग
वदुपासनात्मकज्ञानाभावलसज्ञावप्रयुक्तौ संसारतन्नोहाबोल्यर्थः प्रथावादिनस्त्वत्र रज्जुमापात्यज्ञानप्रयुक्तो सर्पभ्रमस्तथा
आत्मज्ञानान्निवर्तते एवमपरमार्थभूतो बंधो ब्रह्मापितजीवे तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यतद्यथार्थात्मज्ञानमूलकस्तद्यथात्मज्ञानान्निवर्त

एम
५८

स्पष्टीक्रियते आनंत्यं त्रिविधो नित्यः प्रोक्तस्तच्चेति नित्य इति कालपरिच्छेदव्यावृत्तिः सर्वग इति देशपरिच्छेदराहित्यमुच्यते तेनेदं श्रूयते
एकस्य सर्वगत्वेन श्रुतौ कारिकायां सर्ववस्तुव्यापकत्वं तेन विवक्षितं नतु देशपरिच्छेदव्यावृत्तिः स्पष्टीकृता अयमिति नेत्र वस्तुपरिच्छेदराहित्यमु
च्यते आकाशस्य चाकालकर्तृत्वे यावद्वस्तुरहितः सर्वस्य व्यापकत्वेन सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यात् स्वरूपं वस्तुपरिच्छेदराहित्यं तथैव

२४ हि यथाऽऽकाशः स्वरूपेणापरिच्छिन्नोऽप्युत्पत्तिमत्त्वात् कालपरिच्छिन्नः नित्यत्वे … त्वमपि वस्तुपरिच्छेदः तत्राद्य एकत्वेन स्वरूपस्यैव
सर्वशरीरैकत्वेन सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यात् स्वरूपं वस्तुपरिच्छेदराहित्यं नतु गुणानामिति सर्वगतत्वं द्वितीयेन तु निरतिशयत्वं
स्वरूपेण गुणैश्चानुगतमित्युभयेषामपि वस्तुपरिच्छेदराहित्यमिति विवेकः एवं … पुरुषव्यावृत्तस्य स्वरूपस्य कीर्तनं मज
मन्त्र उत्तरे इति अजत्वं संततमविच्छिन्नं स्वात्मनि लेइति यावत् तत्तु दोषस्य सः बहुधा विजायत इति … स्वरूपस्य अपदा
र्थसंबन्धो राहोः शिर इतिवदभेदेऽपि … कथमुच्यते … जगत्कारणत्वमित्यत उक्तं माय इति …
एवं विधोऽपि जगत्कारणमभूत् इति सार्थमयनिर्देशः तत्रोपपत्तिरूपं … एकमेवाद्वितीयमिति श्रुत्या
नमस्यापि तत्राविर्भावोऽपि सृष्टिदशावस्थानाममरूपविभागानिर्बंधः … तदभावानिर्बंधे न कर्तृत्वमेकस्य
नोच्यते नामरूपविभागानन्दसंतत्ता … न विशेष्याकारेण कारणमभूत् किंतु विशिष्टत्वा
कारेणेति भावः आत्मा … सर्वशरीरसंबन्धः … पुरुषकाले … विवक्षितं … एतद्यो वेत्ति सततं
मिति भगवद्वचः यद्यपि साक्षात् शब्दः … पुरुष … प्रविष्टस्यैव
एकवाचित्वस्य … विवक्षितं … कारणत्वोपपत्त्यर्थं … उपादानकारणत्वोपपत्त्यु
वैशिष्ट्यस्याप्युपलक्षणं एकस्योपादानकारणत्वं साधित्वा अस्यैव निमित्तकारणत्वं साधयति पुरुषशब्देनात्र कर्तृत्वं वि
वक्षितं तस्यैव कर्तृत्वदर्शनात् … पुराणः पुरुषः पूर्वं वर्तमानः
पुरुषः जगत्कर्तेत्यर्थः २२ ॥

प्रति

इत्येव दृष्टान्तं तत्पदेन काको पपादयति अन्तर्भव इति हे अनन्त सतो विवेकिनः अन्तर्भवे भवतीति भवः देहः तन्मध्ये ऽतत्तदन्यार्थेभ्यो
नेति नेतीत्यात्मनो ऽन्यज्जीवपर्यन्तं पञ्चविंशति तत्त्वजातं त्यजन्तः तस्मिन्परमात्मानं त्यजन्तः तद्विलक्षणमेवमूलविधिभवन्तं त्वां मृगयन्ति वि
विच्छेदपसन्तरस्यार्थः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य इति श्रुत्यनुसारात् सन्तः विवेकिनः रज्जुया या त्यज्ञानवर्तिनः अन्ति समीपे सन्तं तत्त्व
नैव प्रतीयमानं रज्जुमसन्तमप्यहिं सर्पं किमु प्रतियन्ति सन्निहितत्वविस्मरणे अवहितायामप्यन्वयार्थदृष्टान्तः यथा विवेकिनः सन्निहितत्वे
द्विविलक्षणतया प्रतीयमानेनाप्यवत्वेदेन सर्पबुद्धिं कुर्वन्ति एवं जीवान्तरालमन्तर्यामि सन्निहितत्वेऽपि जीवपर्यन्तं तद्विलक्षणेन तत्प्रमितेन
जडजीवबुद्धिं कुर्वन्ति किं तु तां विहाय स्वरूपतः स्वभावस्थं तद्विलक्षणं त्वामद्यवसितुं उपासत इत्यर्थः २८ केचित्तु सन्तः संसरन्ति

अंतर्भवेऽनंत भवंतमेव ह्यतत्त्यजंतो मृगयंति संतः असंतमप्यंत्यहिमंतरेण संतं गुणं तं मृगयंति संतः २८ अथापि
ते देव पदांबुजद्वयप्रसादलेशानुगृहीत एव हि जानाति तत्त्वं भगवन्महिम्नो न चान्य एकोऽपि चिरं विचिन्वन् २९ तदस्तु मे
नाथ स भूरिभागो भवेऽत्र वान्यत्र तु वा तिरश्चां येनाहमेकोऽपि भवज्जनानां भूत्वा निषेवे तव पादपल्लवं ३०॥

केचित्तु विवेकिनः सन्तोऽपि पश्यन्त इति सर्वं कुतस्तत्र विवेकाविवेकहेतुरित्यत्र भवत्कृपैव विशेषभाषाकादेवेत्यभिप्रायेण
हतथापीति यद्यपि केचित्सन्तः संसरन्ति तथापि हे देव ते तव पदाम्बुजद्वयस्य प्रसादलेशेनानुगृहीत एव भगवन्महिम्नस्तालेशस्य
पदाम्बुजद्वयं यस्य तस्य प्रसादस्य लत्वादेवमक्ति भगवतस्तव महिम्नस्तत्त्वं याथात्म्यं जानाति अन्यो न कश्चित्तत्र एकोऽपि
चिरं जन्मदेशस्थोऽपि चिरमपि विचिन्वन्नपि वेदमन्यजनाति २९ कृतार्थस्तु तत्त्व न संभवति विशेषस्तव
त्कृपाप्रायस्तु भवान्मनः प्रार्थयते तदस्त्विति तस्मात्तदेवं यद विवेकहेतुत्वात् हे देव स भूरिभागः महाभाग्यं मा तु
कोसौ च स भाग्य इत्यत्र भवे चतुर्मुखजन्मन्यत्र वा मनुष्यजन्मनि तिर्यग्जन्मनि वा तिरश्चां मध्ये वा भवज्जनानां केनापि प्रकारे
ण त्वदभिप्रायो ऽहं तेषां जनानां मध्ये एकोऽपि यः कश्चिदपि भूत्वा तव पादपल्लवं निषेवे नितरां सेवे तादृशो भवज्जनानीत

उक्तं दृष्टांतेनाभिप्रेतमदृष्टांतिकं पुनर्दृष्टांतांतरेणावगमयति अज्ञानसंज्ञाविति भवः संसारस्तद्रूपो बंधः तस्मान्मोक्षश्चेत्येतौ द्वौ अज्ञानसंज्ञा वज्ञानप्रवृत्तिविषयपरमात्मोपासनात्मकज्ञानाभावः संज्ञा तदुपासनात्मकं ज्ञानं तेनयोः स्त इति तथाभूतौ अर्थी आदित्वात्मत्वर्थी यो च संबंधोत्र हेतुहेतुमद्भावरूपः तदुपासनात्मज्ञानाभावतत्सद्भावहेतुकौ भवबंधमोक्षावित्यर्थः नान्यौ स्तः अन्यमूलकौ न स्तः नामशब्दः शास्त्रीयप्रसिद्धिद्योतकः एवं स्थितेप्यथार्थं ततश्च इति तत्स्मरणेति शेषः तथाऽज्ञभावात् ततेद्दात्मेश्वरस्वतंत्रात्मभ्रमं विनाऽज्ञानभावं विहायेत्यर्थः अजस्रचितिनित्यसंज्ञानेकाकारप्रत्यगात्मनि केवलेपरे परास्मिन्ना लनिपरमात्मनि विचार्यमाणे प्रत्यगात्मांतरात्मत्वेन वेदांतवाक्यार्थविचारपूर्वकं परमात्मानमुपास्यमानइत्यर्थः तत्प्रलीयं तइत्यतः प्रपंचितं प्रलोय तइत्यर्थः २६ अज्ञभावादित्यनेनउक्तमज्ञत्वमेव विशदयन् विस्मयते त्वामिति देहात्मभ्रमोऽह

अज्ञानसंज्ञौ भवबंधमोक्षौ द्वौ नाम नान्यौ स्त ऋतेऽज्ञभावात् अजस्रचित्या-
त्मनि केवले परे विचार्यमाणे तरणाविवा[illegible]ह्नि २३ स्वाभात्मानं परमत्वा परमात्मा-
नमेवं च आत्मानं पुनर्बहिर्मृग्य अहोऽज्ञजनताऽज्ञता २७ ॥

मेवेश्वरः इत्येवं स्वदेहात्मभ्रमश्चेति द्विविधोपि भ्रमोऽनर्थहेतुस्तयाच तत्र तत्रोच्यते अत्रापि भयत्किंचिद्भ्रमस्तात्मया यात्मा ज्ञानमूलकत्वमुक्त्वा विस्मयते परं ब्रह्मेति प्रसिद्धं विलक्षणं मात्मानं प्रकृतिप्रस्थातः प्रदेशानतत्कृतदोषासंस्पर्शेनेत्य प्रशासनेनच भर्तारं त्वां इदमेव हि परमात्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं यत्कोकत्रयस्थप्रदेशानतत्कृतदोषासंस्पर्शेन प्रशासनेन भर्तृत्वं यथोक्तं भगवता उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः योलोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वर इत्येवमत्यंतविलक्षणमपि त्वां इत्यर्थः एवं विधं स्वात्मानं प्रत्यगात्मानं मत्वा चेत्यर्थः आत्मानं च प्रत्यगात्मानं तु परमन्यं देहमेव मत्वेत्यर्थः आत्मानं तु परमन्यं देहमेव मत्वेत्यर्थः आत्मा परमात्मा पुनर्बहिर्मृग्यः मृग्यत इत्यर्थः अहो अज्ञजनानामियमज्ञता न हि गृहेन ष्टं वने मृग्यत इति भावः विवेकिनस्तु जीवांतरात्मनयैव तमुपासत इति भावः २७ ॥

हास्यतीति नोऽस्माकं चेतः कुत्रापि सर्वत्राप्ययत् गच्छन् विचारयन्मुह्यति विश्वफलभूतस्त्वं प्रत्यहं तोऽवतिष्ठस एव ततोऽप्युत्कृष्टस्य फलस्याभावात् किं

भा० द० इदमपि न प्राप्यमेये किं तु कमपि त्वत्संबंधविशेषमेवेत्याह प्रयत्नेन केनापि केनापि प्रायेषामन्यतमेन त्वत्संबंधमात्रेणैव निरतिश
द० टी० यपुरुषार्थभूतत्वात्त्वत्प्राप्तोऽस्मात्ततोऽन्यत् किं फलं दातुं नन्दव्रजवासिषु वतिष्ठस इति मन्मनो नितरां मुह्यति तत्राह एषामिति हे देव
६० सकुलावकासुरादिसहिता पापिष्ठापि पूतना सद्वेषादिव सतां साधूनां वेषादिव साधुवेषाकारमात्रेणैव त्वां प्राप्तेत्यर्थः वस्तुतो जिघां
सयेति भावः यं त्वामेव प्रापिता सायं भवानेषां घोषनिवासिनां विश्वस्य सर्वस्य पुरुषार्थभूतात्त्वत्तोऽन्यत्परमुत्कृष्टं किं दास्यती
ति मत्रे तो मुह्यतीत्यर्थः घोषनिवासिनो विशिनष्टि येषां घोषनिवासिनां यथा मादयः ते त्वत्कृते तत्त्वदर्थमेवेत्यर्थः धामगृहम
र्थितं लक्कुर्दहः आशयो मनः ३५ ननु मत्प्राप्तिप्रतिबंधकरागद्वेषादिमतामपि मत्संबंधविशेषमात्रेणैव कथं मत्प्राप्तिस्त

एषां घोषनिवासिनामुत भवान् किं देव रातेति नश्चेतो विश्वफलात् फलं त्वदपरं कु
त्राप्ययन्मुह्यति सद्वेषादिव पूतनापि सकुला त्वामेव देवापिता यद्धामार्थसुहृत्प्रिया
त्मतनयप्राणाशयास्त्वत्कृते ३५ तावद्रागादयः स्तेनास्तावत्कारागृहं गृहं तावन्मो
होऽङ्घ्रिनिगडो यावत्कृष्ण न ते जनाः ३६ प्रपंचं निःप्रपंचोऽपि विडंबयसि भूतले प्र
पन्नजनतानंदसंदोहं प्रथितुं प्रभो ३७ ॥

अत्र तावदिति हे कृष्ण तावदेव रागादयः स्तेनाश्चौरा भवंति त्वत्प्राप्तिप्रतिबंधका भवंतीत्यर्थः तथा तावद्गृहमपि
कारागृहं बंधनागारं मोहोऽपि तावदेवाङ्घ्रिनिगडः खलु तुल्यः यावत्ते तव जना येन केनापि प्रकारेण त्वत्संबंधिनो न भवंति
त्वदीया न जनाः रागादयोऽपि त्वन्निष्ठा मोचका एवेति भावः ३६ एवमोहितचित्तोऽपि भूनरेवमप्यवस्था मोऽस्मि प्रायस्त्वा
दं प्रपंचमिति निःप्रपंचोऽपि निष्क्रियं निष्कलं इति श्रुतः शरीरादिरहितोऽपि स्वमायया सप्रपंचं करोषि मायया संकल्प
नप्रपंचं विडंबयसि अनुकरोषि किमर्थं प्रपन्नजनसमूहस्यानंदसंततिं प्रथयितुं
त्वेवं निश्चय इति भावः ३७ ॥

राम ६०

चतुर्भ्य वेजन्मतोपियत्रघो चित्त्वज्ञ नसंगी तन्नैव श्रेयइत्यौत्सुक्येन नंदगोपगोपिकादीन् प्रशंसति सप्तभिः अहो इति व्रजस्य
गावो रमण्यः गोप्यश्चातिधन्याः कुतः इसत्रत्ताविपिनछियासां व्रजगोरमणीनां स्तन्यामृतं यत्स्नेहपेणत्सजनेपेणचत्वयातीवपी
तं यस्य विभोस्तत्तृप्तये ध्वराः सर्वे यज्ञाश्च नालं पर्याप्ताः स्तनत्वयेत्यन्वयः ३१ नंदादीनां भाग्यमहो कृतः सपर्यतः निरतिशयानं
दं सर्वव्यापकं सनातनं ब्रह्म मित्रमभूत् ३२ हन्तु तुलेषां नंदादीनां भाग एवास्य महिमा तावदास्तां किं तु एतं मियन्तं यावल्लिप्तिं कुर्यादि
त्यर्थः सर्वाहंकाराधिष्ठाता आदित्यौ मनोबुद्धिचित्ताधिष्ठातारः एणां चंद्रादीनां वयमेकादश च स्वस्य चित्ताधिष्ठातृत्वेपि मेदा
धिष्ठातृत्वाच्च एकादशेत्युक्तं एवं चतुर्दश वयमित्याभावः वयं मेद्रादिकर्मज्ञानेंद्रियोभयाधिष्ठातारश्चभूरिभागा महाभाग्य
वंतः वयमित्यात्मानमेव बहुमन्यमानस्योक्तिः एवं मनोबुध्यहंकारोभयेंद्रियाधिष्ठातारस्त्रयोदश देवा विवक्षिताः कुतः य

अहो तिधन्या व्रजगोरमण्यः स्तन्यामृतं पीतमतीव ते मुदा यासां विभो वत्सतरात्मजात्मना यत्तृप्तयेद्यापि न चालमध्वराः
३१ अहो भाग्यमहो भाग्यं नन्दगोपव्रजौकसां यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्म सनातनं ३२ एषां तु भाग्यमहिमाच्युत तावदास्तामे
कादशैव हि वयं बत भूरिभागाः एतद्धृषीकचषकैरसकृत्पिबामः शर्वादयोङ्घ्र्युदजमध्वमृतासवं ते ३३ तद्भूरिभाग्यमिह
जन्म किमप्यटव्यां यद्गोकुलेपि कतमाङ्घ्रिरजोभिषेकं यज्जीवितं तु निखिलं भगवान्मुकुन्दस्त्वद्यापि यत्पदरजः श्रुतिमृग्यमेव

स्यादेतेषां हृषीकाणींद्रियाण्येव चषकाणि पानपात्राणि तैस्तवांघ्रिरेवोदजं कमलं तत्संभवममृतरूपं रसं तत्ते देवामृतं त्वासवं मादकं पिबामः
एतदुक्तं भवति यथाग्रत्येकेंद्रियाभिमानिनो वयं कौतिसोगंधादीनेकैकदेशासेविनोपि कृतार्थास्तथा सर्वेंद्रियैः सर्वसेविनामेतेषां
किं वर्ण्यते भाग्यमिति ३३ यन्मया प्रार्थनीयं तदेवेत्याह तदिति यन्मया प्रार्थनीयं भूरिभाग्यं तदेवेत्यर्थः किं तदिह मनुष्यलोके यत्किम
पि मानुष्यजन्म तत्राप्यटव्यां यत्रक्वापि गोकुले यद्दहो सत्सलोकं विद्या न जन्मनि जाते को लाभ अत आह गोकुलवासिनो म
ध्येपि कतमस्यापि यस्य कस्यापि अंघ्रिरजसाभिषेको यस्मिंस्तत्कतमं विशिनष्टि यस्य गोकुलवासिनः कृतमस्यापि जीवितं भगवान्मु
कुंदपरमेव जीवनमित्यर्थः तस्य दुर्लभत्वमाह अद्यापीति यस्य तस्य पदरजः केवलं श्रुतिभिर्वेदान्तैर्मृग्यत एव न तु दृश्यत एवेत्यर्थः

हि ४

एवमुकुंद

भा॰द॰ श्री॰टी॰ ६१

किं २ सर्वे विस्मरंते ३

नन्वेतावंतं कालमेते कथं तत्रैवोपविष्टाः कथं वा ते बालास्तृप्त्यापाद्यादि विस्मरणं तत्राह एतस्मिन्निति यद्यप्यब्देऽपि जातेऽप्यात्म-
नः प्राणेशः कृष्णस्तं विनापि प्रियविरहक्षणोपि वर्षायितो भवति तथापि हे राजन् कृष्णस्य मायया हृता मोहिताः क्षणार्धं मे-
निरे ४३ भगवन्मायया मोहिता निश्चितं स्वियोगातेन एवं किं न विस्मरंति यस्य मायया मोहितं जगदभीक्ष्णमनुक्षणं विस्मृतमा-
त्मैव येन तत्तथा किमुत तृप्त्यापाद्यादिकमिति भावः ४४ अत एव मुरारिमाहुरूचुश्चेति ते वयस्याः अतिवेगेन स्वागतं सम्यगा-
गतं एकोपि प्रियासत्त्वा विनास्माभिर्नाभोजि न भुक्तः अत एव हि साध्विदं येन भुज्यतामिति ४५ ततोर्भकसहितोभ्यवहृत्य भुक्त्वा
चर्माजगरं प्रतिन्यवर्तत जगाम ४६ कथंभूतो न्यवर्तत तत्राह बर्हादिभिर्विचित्रान्यंगानि येन यालवो गोस्किादयः प्रोद्दामादभ्याय

एकस्मिन्नपि यातेऽब्दे प्राणेशं चांतरात्मनः। कृष्णमायाहता राजन् क्षणार्धं मेनिरेऽर्भकाः ४३ किं किं न विस्मरंतीह माया-
मोहितचेतसः। यन्मोहितं जगत्सर्वमभीक्ष्णं विस्मृतात्मकं ४४ ऊचुश्च सुहृदः कृष्णं स्वागतं तेऽतिरंहसा। नैकोप्यभोजि
कवल एहीतः साधु भुज्यतां ४५ ततो हसन् हृषीकेशोऽभ्यवहृत्य सहार्भकैः। दर्शयंश्चर्माजगरं न्यवर्तत वनाद्व्रजं ४६ ब-
र्हप्रसूननवधातुविचित्रितांगः प्रोद्दामवेणुदलशृंगरवोत्सवाढ्यः। वत्सान् गृणन्ननुगगीतपवित्रकीर्तिर्गोपीदृ-
गुत्सवदृशिः प्रविवेश गोष्ठं ४७ अद्यानेन महाव्यालो यशोदानंदसूनुना। हतोऽविता वयं चास्मादिति बाला व्रजे ज-
गुः ४८ राजोवाच ब्रह्मन् परोद्भवे कृष्णे इयान् प्रेमा कथं भवेत्। योऽभूतपूर्वस्तोकेषु स्वोद्भवेष्वपि कथ्यतां ४९॥

मानायेव एम्कः दलानि चतरूपणानि च स्नौक्तुल्यमवलकाय पूरितानि मृंगाणि चैतेषां रवेण यउत्सवो दर्पस्तेनाढ्यः वत्सा-
न्नामभिः हुंकारादिभिः प्रेरयन् लिसर्घेः अनुगेवलपेगीताय विनाकीर्तिर्यस्य गोपीनां दृशामुत्सवक्रपा दृशो दर्शनं यस्य तथा-
भूतो गोष्ठं प्रविवेश ४७ ततो व्रजे आगता बालाः कस्मात्तेजत्प्रा किमितितदाह अद्यास्मिन्नस्माये नाजगरो हतः अस्मान्मह-
व्यालस्त्रासात् मृत्युनेन मीताः व्रजेप्यपि ताम्ब्रवीतु ४८ व्रजोकसां स्वतोकेषु स्नेहवल्ल्याऽमुन्ववहदुल्लंघ्य स्तात्तत्र स्नेहगाधिक्य-
कारणं पृच्छति राजा ब्रह्मन्निति स्वोद्भवेष्वपि न यथाभूतः पूर्वः प्रेमा स परोद्भवे कृष्णे कथमभूदिति प्रश्नः कथ्यतां तत्र हेतुः कथ्य

62

राम ६१

नतममथ पंच विहि कम्र हेतं तत्वत स्तत्वं नजानीष इत्यत्राह जानंत इति येऽजजा नन्त्वत्स्वरूपस्वभावादिकं जानंतीति त एव विदंतु न हे तं जानंतु मम व   पंच
क्तुं आपितेन किं न किंचिदपि साध्यमस्तीत्यर्थः एवमात्मनोऽज्ञत्वमाविष्कृत्य पुनः सर्वज्ञमीनमेत त्वनुजानामीत्यभिप्रायेणाह मनस इति त
व वैभवं मन आदिकरणत्रयस्य गोचरं न भवति तेन गोचरं न विषयं इत्यर्थः वपुष इति रूपांतार्थं यथा वपुषो गोचरं तेषां वाङ्मन
सयोरपीति अथवा तव वपुषोपि वैभवं वाङ्मनसागोचरमित्येतावत्तु जानामीत्यर्थः ३८ अथ तत्रैव मिथ एवया स्तरं तमंस सर्वज्ञस्त्वमेव वे
त्सीति वदन्ननुज्ञां पृच्छति अनुजानीहीति हे कृष्ण सर्वदृक् देतुगर्भमिदं तत्त्वात्सर्वं वेत्सि जगतां नाथस्त्वं न त्वहमिति भावः एतत्सर्वं दृश्य
मानं जगत्तवत्वया ऽर्पितं उत्पाद्य स्वास्मिन्नेव निहितमित्यर्थः न तु मम निभावः अतो मामनुजानीहि आज्ञापयेत्यर्थः ३९ एवमादृष्टोऽहं सं

जानंत एव जानंतु किं बहूक्त्या न मे प्रभो मनसो वपुषो वाचो वैभवं तव गोचरं अनुजानीहि मां कृष्ण सर्वं त्वं वेत्सि सर्वदृक् त्वमे
व जगतां नाथो जगदेतत्तवार्पितं ३९ श्रीकृष्ण वृष्णिकुलपुष्करजोषदायिन् क्ष्मानिर्जरद्विजपशूदधिवृद्धिकारिन् उद्धर्मशार्वरह
र क्षितिराक्षसध्रुगाकल्पमार्कमर्हन् भगवन्नमस्ते ४० श्रीशुक उवाच इत्यभिष्टूय भूमानं त्रिः परिक्रम्य पादयोः नत्वाभीष्टं जग
द्धाता स्वधाम प्रत्यपद्यत ४१ ततोऽनुज्ञाप्य भगवान् स्वभुवं प्रागवस्थितान् वत्सान्पुलिनमानिन्ये यथापूर्वं सखं स्वकं ४२ ॥

कोचैनैव तदनुज्ञातः पुनर्दर्शैलिष्यामीत्याशंकते तावदासा मया रणेश्मैः संबोधयन्नभिक्रम्य प्रणम्य च जगामेत्याह श्रीकृष्णेति द्वाभ्यां
हा सिद्धवृष्णिकुलमेव पुष्करं कमलं तस्य जोषं प्रीतिं ददातीति हे तथा हे क्ष्मा निर्जरा देवाः द्विजाः पशवः उदधिः सागरः तेषां वृद्धि
ं करोतीति तथाभूत तत्र सम्प्रदाय्य शार्वरं तमः तद्धर्तीति तस्य नेदुर्धर्म एव शार्वरं तमः तद्धरतीति तथा हे नेनदयोपमा
क्षितौ ये राक्षसाः कंसादयः तेषां ध्रुक्तेषां द्रोग्धा आकल्पमार्कं यावत्सूर्योऽस्ति तावदर्हन् पूज्यमान भगवन्मस्तात्ते नमः ४० इत्थं संबोधनैः
मद्वे मञ्जु देभगवन्ना कुलं कुलपर्यंतं ते तुभ्यं नमः ४० इति थिसंबोधनैः स्तुत्वेत्यर्थ अभिष्टूय जगद्धाता ब्रह्मा भूमानमपि ली
लया संकुचितविग्रहं भगवंतं परिक्रम्य पादयोर्नत्वा प्रणम्य स्वधाम सत्यलोकं प्रत्यपद्यत जगाम ४१ ततः स्व
स्याऽऽर्व चतुर्मुखमाज्ञाप्य हि संकोच्य नेति योऽस्य यथापूर्वं सखायोयस्मिन्स्तत्सखं स्वं पूर्वाधिष्ठितं पुलिनं प्रत्येव वत्सानानिन्ये

भा॰ द॰
स्क॰ टी॰
६२

वे सतोऽन्तरे षां प्रियावदन्तास्तथैवान्तस्य तत्त्वं वेत्तु मायास्थितं ५४ कृष्णे परमात्मत्व संशयं निराह कृष्णमिति यद्यखिलात्मनामा
त्मा तर्हि किमर्थं मानुषतामापन्नस्तत्राह मायया नात्मीय संकल्पेनात्र लोके गोपादिभ्यो देहीव कस्मो यततदेहमद्विवाभाति वि
वेकिनामिति भावः ५५ तदेव विशदयति वस्तुत इति स्थावरजंगमात्मकं कृत्स्नं जगज्जानतः शरीरमन्यत्तथा किंचिद्वस्तु किं नि
रूपितं विद्यत इत्येवं वस्तुतो जानतां देहीवभातीत्यन्वयः एकज्ञानतां तु देवमनुष्यादि किं जातीयत्वेनैव नत्वशरीरत्वेनैव च भा
तीत्यर्थः ५६ नान्यद्वस्त्वस्तीत्येतदेवोपपादयति सर्वेषामिति धातुशब्दो कृष्णवादयो धातव इति संकेतितः धातुपरः स च त
दुत्तरप्रत्ययानां तदुभयानां तदुभयार्थं चोपलक्षणं सर्वेशब्दानुगत्वात् इति भूत्वादिपदस्याभिप्रेतः भवतिरिति कृत्स्नपो धातु
निर्देशादिति विहितास्ति प्रत्ययांतो ऽत्र निर्दिष्टः तदयमर्थः सर्वेषां शब्दानां तदर्थानां च यो भावः सत्ता स एवार्थो ऽभिधेयो यस्य तथाभू

कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनां जगद्धितायसोऽप्यत्र देहीवाभाति मायया ५५ वस्तुतो जानतामत्र कृष्णं स्थास्नु च
रिष्णु च भगवद्रूपमखिलं नान्यद्वस्त्विह किंचन ५६ सर्वेषामपि वस्तूनां भावार्थो भवति स्थितः तस्यापि भगवान्कृष्णः किम
तद्वस्तु रूप्यतां ५७ समाश्रिताये पदपल्लवप्लवं महत्पदं पुण्ययशो मुरारेः भवांबुधिर्वत्सपदं परंपदं पदं पदं यद्विपदां न तेषां

तो भवतिर्भूधातुः स्मृतः भूसत्तायामिति स्मृत इत्यर्थः सत्ताच प्रमाणेन संवेद्या ईदृक्तया एवं च तस्य सर्वशब्द तदर्थानां च भगवत्कृती
कीदृक् न होयं कस्य भूधातोस्तदर्थे तत्प्रत्यय तदर्थादेरपि शब्दास्सर्वधातुतत्प्रत्ययतदुभयार्थानां च यो भावः सत्ता स भगवान् श्रीकृष्णः
तत्सत्तानिर्वाहकः कृष्ण इति भावः यदुपान्हस्ति स्थितो ऽनुपलक्षणं सर्वशब्द तदर्थसत्ता स्थितिप्रवृत्तिनिर्वाहकः कृष्ण इति फलितार्थः
एवं च सति कृष्णः तस्य किंचिद्वस्तु किमस्तितन्निरूप्यतामिति किमतद्वस्त्विति पाठे त्वतद्रूपात्मकं वस्तु किमस्ति यन्निरूप्येतेत्य
र्थः ५७ एवंभगवतः परत्वं सर्वकारणत्वं चोपपाद्य ब्रह्मविदाप्नोति परं कारणं तु ध्येय इति श्रुत्युक्तरीत्या तद्वेदनमेवानिष्टपरि
हारकं श्रेयःप्रापकं चेति वदन्नुपसंहरति समाश्रिता इति पुण्यं यशो यस्य तस्य मुरारे महत्पदं महतामाश्रयं पादपल्लवं ये समाश्रयं
ति अमन्त्र्यालोपासनान्यतरत्पं तेषामेव भवांबुधिर्वत्सपदतुल्यो भवति नान्येषामित्यर्थः किंच परं च वैकुण्ठाख्यं पदं स्थानं भवति

ब्रह्मस्तुतिः चतुर्दश इति ॥

62

राम
६२

नवान्येरपत्यु:कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवतीत्यादिश्रुतेः हरेरात्मत्वाद्विजप्रेमाय स्वसंकल्पायत
स्तस्मिन्नेव महत्त्वात्तत्रतामापन्ने सति भक्तमेव प्रेमाधिकामित्युक्तरमाह सर्वेषामिति स्वात्माजीवान्तरात्मा परमपुरुष एव निरति
शयप्रिय इतरे तु देहतदनुबन्ध्यादयो जीवपर्यन्तास्तस्य परमात्मनो वल्लभतयैव निरतिशयप्रियत्वे नैव हेतुर्नः प्रिया: ५० तस्माद्राजे
न्द्र देहिनां निरतिशयस्वरूपपरमात्मसंकल्पायत्तप्रीतिरित्युक्तानां जीवानां स्वस्वदेहयामम तान्तदनुबन्धिप्रेमाय यथा स्वस्वदेहेन तथा
न्यत्रेत्यत्र ममतावन्तः साक्षान्निरतिशयप्रियस्वरूपपरमात्मसम्बन्धात्मनियामीतिनसादेहे जीवेनव्याहितत्वाद्याचदेहप्रीतिर्नसा
पत्ये देहात्मभ्यां मम वत्स नाद्याचपत्रता साविशेषाच्च विलेन सायहादिष्विति ५१ इदं च देहात्माभिमानिसाधारणमनुभवसिद्धमित्या
ह देहात्मवादिनामिति हे राजन्यसत्तम अपि शब्दाद् देहात्माभिमानरहितानामपीति भावः तं देहमनुबध्निन्तीत्यनुयन्तः तदेन तथा न देह
नुदेहा

श्रीशुक उ० सर्वेषामपि भूतानां नृप स्वात्मैव वल्लभः। इतरेऽपत्यवित्ताद्यास्तद्वल्लभतयैव हि ५० तद्राजेन्द्र यथा स्नेहः स्वस्वका
त्मनि देहिनां न तथा ममतालम्बिपुत्रवित्तगृहादिषु ५१ देहात्मवादिनां पुंसामपि राजन्यसत्तम यथा देहः प्रियतमस्तथा
न ह्यनु ये च तं ५२ देहोऽपि ममताभाक् चेत्तर्ह्यसौ नात्मवत्प्रियः यज्जीर्यत्यपि देहेऽस्मिन् जीविताशा बलीयसी ५३ तस्मात्प्रिय
तमः स्वात्मा सर्वेषामपि देहिनां तदर्थमेव सकलं जगदेतच्चराचरं ५४॥

ह वात्प्रिया: किन्तु तारतम्येनेति भावः देहेऽपि
तेऽपि ममताभाग्देहः नात्मवत्प्रियः किं
तावान्विशेष इत्याह देहोऽपीति यर्हि देहो ममताविषयः न त्वहन्ताविषय इति भावः तर्हि तथा भूतो ममताभाग्देहः नात्मवत्प्रियः किं
तु ततः किंचन प्रियतरः स्यर्थः नन्वेवं किं नो देहे सुतरां प्रीत्यभावः किं न स्यात्तत्राह यद्यस्मादृदेहे जीर्यत्यपि जीवनस्पृहा बलवत्तरा जीव
विताशा बलीयसी न जीर्यत्ययाति किंतु बलीयसी भवति स्फुलः किंचित्पुनः प्रियइति भावः ५३ यस्तु मकेतेकि मायात्तत्राह
तस्माल्लोकपरिपाटेरेवं विधत्वाज्जन्मिनां जननवतां देहवतां देहस्वता मिश्रसर्वेः प्रियतमः स्वसृत इति शेषः तत्र हेतुः स्वात्मा तेषां
जीवात्मान्तरात्मा गत एवं चराचरात्मकं जगत्सर्वे तदर्थमेव प्रियं न तदितरं सर्वेऽपि जनन एवं प्रियमित्यर्थः आत्मनस्तु कामाय इति श्रुतेः
स्मारेण्यार्थनिर्देशः अर्थशब्दः प्रयोजनवाचीप्रयोजनं चेह संपत्तिः तदिष्टं संपत्तिः तदिष्टसंपन्न एवं क्रियं इतियावत् नवान्यैरे
इति श्रुतेरयमर्थः पतिपत्न्यादीनां कामाय कामसिद्धये न हि प्रियत्वं किन्तु आत्मनो जीवात्मनः प्रियत्वं भवत्संकल्पाय तन्नस्त्याभायाया न्यये

भा॰ द॰
पू॰ टी॰
६३

अरुणपल्लवानां श्रिया सह फलानां प्रसूनानां च भरेण पादयोः स्पृशतः शिखाग्राणि येषां तांस्तरून्वीक्ष्यादिपूरुषः श्रीकृष्णः पुर
स्य पुलिनस्याग्रजं रामं प्रति देवस्य पाणेमाह ४ तद्देवादेश्चतुर्भिः स्वयमादिपुरुषोपि लोकमर्यादापालनेन धर्मवर्त्मनि त्वत्वशेषमप्र
मयि पि शेषमयत्वो वर्त्मनि त्वमात्रेण स्वलोधिकमिव संभावयन्नाह अहो इति हे देव वस्य हे देववरे र चितं तव पादांबुजं पुष्पफला
दिरूपं पूजासाधनमुपादाय शिखाभिर्नमंति तरवः किमर्थमात्मनस्तमसः पापस्यापहत्यै नाशाय येन तमसा तरुजन्म अस्तं संपा
दितस्य तमसोपहत्यै इत्यन्वयः ४ हे आदिपुरुष एते भृङ्गास्तवानुपदमखिललोकपावनं यशो गायंतः भजंते तिरश्चां रूपमेवं जा

63

स तत्र तत्रारुणपल्लवश्रिया फलप्रसूनोरुभरेण पादयोः स्पृशत्शिखान्वीक्ष्य वनस्पतीन्मुदा स्मयन्निवाहाग्रजमादिपूरुषः
४ श्रीभगवानुवाच अहो अमी देववरामरार्चितं पादांबुजं ते सुमनः फलार्हणं नमंत्युपादाय शिखाभिरात्मनस्तमोपहत्यै
तरुजन्म यत्कृतं ५ एतेलिनस्तव यशोखिललोकतीर्थं गायंत आदिपुरुषानुपदं भजंते प्रायो अमी मुनिगणा भवदीयमु
ख्या गूढं वनेपि न जहत्यनघात्मदैवं ६ नृत्यंत्यमी शिखिन ईड्य मुदा हरिण्यः कुर्वंति गोप्य इव ते प्रियमीक्षणेन सूक्तैश्च कोकिल
गणा गृहमागताय धन्या वनौकस इयान्हि सतां निसर्गः धन्येयमद्य धरणी तृणवीरुधस्त्वत्पादस्पृशो द्रुमलताः करजाभिमृ
ष्टाः नद्योद्रयः खगमृगाः सदयावलोकैर्गोप्योंतरेण भुजयोरपि यत्स्पृहा श्रीः ८॥

64

ने तत्राह अमी अलयः प्रायेण भवदीयमु
ख्या मुनिगणा एवात एवानघात्मानमात्मदैवं गूढं गोपवेषेणाविशेषः वनं न जहति न त्यजंति हे ईश अमी शिखिनो नाम मयूरा नृत्यंति
तथा हरिण्यः गोप्य इव ईक्षणेन तुभ्यं प्रियं कुर्वंति तथा त्वं गृहमागताय कोकिलानां गणाः सूक्तैः प्रियं कुर्वंति एते कोकिलाद्यो
वनौकसोपि धन्या एव सतां निसर्गः स्वभाव ईयानमुष्मात् हि भवे द्रुमावमिषाने वदति ७ इयं धरणी तृणानि वीरुधश्च धन्या उक्तयत
स्तव पादस्पृशत्वात् तथा द्रुमलताश्च धन्याः कुतः करजैर्नखैरभिमृष्टाः तथा नद्यादयोपि धन्याः कुतः सदयैरवलोकनैः त
था गोप्योपि धन्याः कुतः भुजयोरंतरेण वक्षसा आलिंगिता इति शेषः कथंभूतेन यद्य स्पृहा श्रीरपि विशेषः
वती श्रीः तेन ८॥

तृतीया ३

राम
६३

नत्थी २

यत्पृष्टं हहः किंतत्कौमारे श्रीकृष्णकृतं तत्कथमर्भकाः पौगंडे इति प्रिया इति तदेतदुक्तं सर्वं ते तुभ्यं मे मया आख्यातं ५९ अध्यायस्यास्य श्रवणादि
फलमाह एतदिति सुहृद्भिश्चरितं मुरारेस्तोयान्नशिक्यादीनि तत्र दिनो कृष्णसुरे अघासुरहननं शाद्वले भोजनं जेमनमिति पाठे
पि स एवार्थः व्यक्ताद्व्यक्ततः स्थूलादितरत् सूक्ष्मं रूपं नवा सर्वं तत्स्वरूपादि रूपमजस्य ब्रह्मणोपि स्तवं स्तुतिं च येन तत्सर्वं शृण्वन् गृणन्
कथयं श्रवणभावरिखिलानभीष्टार्थानाप्नोति ६० इति दशमे चतुर्दशः १४ अथ पौगंडावस्थावस्थितयो रामकृष्णयोः क्रीडां
डावर्णयन् रमणकर्तृकं येन कारणेन धेनुकवधं अन्यकर्तृकं तदनुचरभंजनं कृष्णकर्तृकं कालीयहृद जलपान मूर्छित गोगोपीत्रापनं च

एतत्ते सर्वमाख्यातं यत्पृष्टोहमिह त्वया यत्कौमारे हरिकृतं पौगंडे परिकीर्तितं ५९ एतत्सुहृद्भिश्चरितं मुरारेर
घार्दनं शाद्वलभोजनं च व्यक्तेतरद्रूपमजोर्वभिष्टवं शृण्वन् गृणन्नेति नरोखिलार्थान् ६० इति श्रीमद्भागवते
महापुराणे दशमस्कंधे चतुर्दशोध्यायः १४ श्रीशुक उ० ततश्च पौगंडवयःश्रितौ व्रजे बभूवतुस्तौ पशुपालस
म्मतौ गाश्चारयंतौ सखिभिः समं पदैर्वृंदावनं पुण्यमतीव चक्रतुः १ तन्माधवो वेणुमुदीरयन् वृतो गोपैर्गृण
द्भिः स्वयशो बलान्वितः पशून् पुरस्कृत्य पशव्यमाविशद्विहर्तुकामः कुसुमाकरं वनं २ तन्मंजुघोषालिमृगद्विजा
कुलं महन्मनःप्रख्यपयःसरस्वता वातेन जुष्टं शतपत्रगंधिना निरीक्ष्य रंतुं भगवान्मनो दधे ३ ॥

वर्णयति पंचदशे ततः कौमारानंतरं प्राप्त पौगंडवयसौ पशुपालने वा पशुपालानां संमतौ रामकृष्णौ सखिभिः सह गाश्चार
यंतौ पदैः पादविन्यासैर्वृंदावनमतीव पुण्यमेव चक्रतुः १ तत्तदा स्वकीर्तिं गृणद्भिर्गोपैः परिवृतो बलेन च समन्वितो वेणुमु
दीरयन् नादयन् पशव्यं पशुभ्यो हितं वनं प्राविशत् २ मंजुर्मनोज्ञो नादो येषां ते अलिमृ
गपक्षिभिराकीर्णं महतां योगिनां मन इव प्रख्यं स्वच्छं पयो यस्मिंस्तत्सरःस्ताः तद्वत्त्वेनास्ति यस्मिंस्तेन सता शतपत्र
गंधो यस्य तेन वातेन जुष्टं एवंभूतं यत्तद्वनं पश्यन् तत्र रंतुं भगवान्मनो दधे ३ परिमलन्यस्तं एवं विधं वनं
वीक्ष्य रंतुं मनश्चक्रे ३ ॥

भा॰द॰
पू॰टी॰
६०

64

तस्य कृष्णस्य प्रेक्ष्यमाणेन भगवता क्रियमाणेन चेष्टितेन तत्कर्तृत्वेन कारो नीति एवं ताद्दृशे ताच्छीलादेरेव तत्स्वभावात्कर्मणि लट् प्रत्यया
वन्धषाद्यार्थितशरीरे भुजंगमः कृष्णमत्यन्तं कुपितः फणानुन्नमय्य श्वसत्केवलं हरिमीक्ष्यमाणः तस्थौ कथं भूतः नासा
रन्ध्रे विवरस्य अम्बरीषवत्सन्तप्तानि चक्षूंषि यस्य अम्बरीषशब्दो भ्राष्ट्रवाची अम्बरीषं प्रमाणमाष्ट्रं क्लीबे वरीषं भ्रा
ष्ट्रे नेत्याहुः मानुषासम्पातवरीय उपलक्षितेनेत्रेण विशदं स्यस्य त्यागः नृत्यामोषस्थितस्य वर्तमानेतत्सलियोगेन
कृष्णागमे निपात्यते समस्तपार्श्वसिनासिका छिद्रमेव विषयात्कभ्राष्ट्रं यस्य सच्चासौ स्तब्धेन ऋणः उल्मुकान्यग्निकणानि मुखे यस्य
उल्मुकवज्ज्वलन्मुखो वा २४ द्विशिखया भागौ यस्याः स्तया तिकयावैसः स्रिणी उष्ठान्तो लेलिहान मतिकराला विषाग्निभीषः

तस्य प्रेक्ष्यमाण वषाव्याधितात्मभोगस्तत्कोन्नमय्य कुपितः स्वफणान्भुजंगः तस्थौ श्वसंश्वसन रंध्रे विषांबरीषस्त
ब्धेक्षणोल्मुकमुखो हरिमीक्ष्यमाणः २४ तं जिह्वया द्विशिखया परिलेलिहानं द्वे सृक्किणी ह्यतिकरालविषाग्निदृ
ष्टिं क्रीडन्नमुं परिससार यथा खगेन्द्रो बभ्राम सोप्यवसरं प्रसमीक्ष्यमाणः २५ एवं परिभ्रमहतौजसमुन्नतांसमानम्
य तत्पृथुशिरस्स्वधिरूढ आद्यः तन्मूर्धरत्ननिकरस्पर्शातिताम्रपादाम्बुजोखिलकलादिगुरुर्ननर्त २६ तं नर्तुमुद्यत
मवेक्ष्य तदा तदीयगंधर्वसिद्धमुनिचारणदेववध्वः प्रीत्या मृदंगपणवानकवाद्यगीतपुष्पोपहारनुतिभिः सहसोप
सेदुः २७॥

एवं दृश्यतेऽस्य तमर्मं कालीयं क्रीडन्निव परितश्चचार भ्रमितः परितः समयेत्यादिवचनेनाभि मितिविषय
र्थे द्वितीयात्वम् मुष्य परिलः प्रसारेत्यर्थः यथा गरुडस्तद्वत्सोपि कालीयोप्यवसरं दंशनार्थमन्तर्मन्वेषयन्परिबभ्राम २५
एवं परिभ्रमणेनैव गतबलं उन्नतावंसौ यस्य तं कालीयमानम्य नम्रं कृत्वा तस्य पृथुषु विपुलेषु शिरःस्वधिरूढ आ
द्यो खिलविद्याकारणभूतः अखिलानां भरतशास्त्रविदामादिगुरुः हेतुगर्भमिदं तत्वाच्च परेषामपि शिरःसु ननर्त कथं
भूतः तस्य मूर्द्धसु रत्नसमूहास्तेषां स्पर्शेनातिताम्रणपादाम्बुजं यस्य तथाभूतः २६ नर्तयं कर्तुमुद्यतं तं कृष्णमवेक्ष्य तदीया
या भगवत्सेवकागंधर्वादयः प्रीतिपूर्वकं मृदंगादिभिरुपलक्षिताः सहसा उपसेदुः उपजग्मुः यदा तदीयाः कालियस्यपे

राम
६०

तदेव प्रपंचयति नश्यति विपश्यतेति विस्मयस्य प्रस्तुः कृष्णस्य तत्वतत्त्वव्रजादिरेखाभिरुपपन्नानि पदानि तत्राशानि वेत्रसावां मार्गेयोः । षां पदानामंतरमध्ये निरीक्ष्यमाणाः श्रीगदरजं त्वरायुक्ता ययुः १७ जलमध्ये भुजगदेहेन परिवेष्टितमहस्त्वे ष्टं कृष्णं हृदस्य तीरे म छिता नगोपाश्च संक्रंदतः पश्यश्चाराद्वेषापेलभ्यजातात्वात्तीः संतोमहत्कश्मलमापुः १८ तस्य कृष्णस्य सो ज्ञार्दनयत्सिंमतं येच विलोका : करा लोक्ता न गोपाश्च स्मरंतः निरतिशयप्रीतिविषये तस्मिन्सर्पेण ग्रस्ते सति वितरुदुःखेन तमाः प्रियेणत्यक्तं त्रिलोकं मन्यंदह मुः २० तां कृष्णस्य मातरं यशोदामपत्यमन्विष्यमनतांदुःखिता मगत्मदा सम्यग्गृहीत्वा हृदेपतितं उद्युक्तां निवार्ये तन्यश्चुचोश्चाति

तेत्र तत्रा व्रजयवांकुशाशनि ध्वजोपपन्नानि पदानि गतागतं निरीक्ष्यमाणा मधुरंग स्त्वराः १८ + पदानि विपश्यतेः । मार्गे गवाम्यप + श्रीलक्ष्मी देवजं भोगपरीतमाराक्त्व कृष्णं निरीक्ष्योपलभ्य जलाशयांते गोपांश्च मस्तु विधि षण्णान्यरितः पश्यश्च संक्रंदतः परमकश्मलमापुरार्ताः १९ गोप्योनुरक्तमनसो भगवत्यनंते तत्सौहृदस्मित विलोकगिरः स्मरंत्यः ग्रस्ते हिनो प्रियतमे मशुदुःखतप्ताः शून्यं प्रियव्यतिहृतं ददृशुस्त्रिलोकं २० ताः कृष्णमातरमपत्यमनुप्रविष्टां तुल्यव्यथाः समनुगृह्य शुचः स्रवंत्यः तास्ता व्रजप्रियकथाः कथयंत्य आसन् कृष्णाननेर्पितदृशो मृतकप्रतीकाः २१ कृष्णप्राणान्निर्विशतो नंदादी [illegible] न्वीक्ष्यतं हृदं प्रत्यषेधत्स भगवान् रामः कृष्णानुभाववित् २२ इत्थं स्वगोकुलमनन्यगतिं निरीक्ष्य सस्त्रीकुमारमतिदुःखितं विन तमात्महेतोः आज्ञाय मर्त्यपदवीमनुवर्तमानः स्थित्वा मुहूर्तमुदतिष्ठदुरंगबंधात् २३ ॥

स्रवंत्यः तया तुल्यदुःखाः प्रियाव्रजाः यस्य तस्य तास्ताः कथाः कृष्णानायम लाभे नभंग हि नपाः कथयंत्यः कृष्णस्य प्राणने ऽर्पिता दृशो या [illegible] मंतुः खितं गोकुलं निरीक्ष्यात्मा मितामहलतुल्याः आसन् २१ कृष्ण एव प्राणो येषां ता॰ कृष्णे वै जीवनानंदादीन्हृदं [illegible] प्रत्यषेधत् राम भगवान् रामः प्रत्यषेधन्निवारितवान् तत्र हेतुः कृष्णानुभाववित् [illegible] दुःखं ज्ञात्वा मर्त्यपदवीमनुवर्तमानोऽत एव मुहूर्तमात्रं [illegible] दुःखितं गोकुलं निरीक्ष्य आज्ञाय तद्दुःखं ज्ञात्वा मर्त्यपद पिहितुं भगवान् २२ न विपथते त्याग्यतिः रक्षा लोपायोपायस्य हेतोः स्त्री कुमारपर्यंतं दुःखितं गोकुलं निरीक्ष्याज्ञाय तद्दुःखं ज्ञात्वा मर्त्यपद वीमनुवर्तमानोऽत एव मुहूर्तमात्रं तस्थौ स्थित्वा तत उरगबंधात्फणबंधादुदतिष्ठत् त्याजितो रागबंधो वमश्वे त्यर्थः २३ ॥

भा॰द॰
टी॰
६९

वायवो येषां ते न एवं संरब्धाः सर्वे स्म्यद्बलमभिद्रुत्य साजमुः ३६

ततो धेनुकस्य ये ज्ञातय उपक्रोष्टारो गर्दभाः स्वशब्दं कुर्वंतो वा हत्भ्वा प्रत्येकाभिप्रायकमेकवचनं ३७ फलसमृद्धेः संकीर्णैः धुरामतया

हेन परगृहीतोपश्चाच्चरणौ येषां तांस्तालेषु प्राहिणोत् प्राक्षिपत् प्रत्येकाभिप्रायकमेकवचनं संपादनं ३८ निशाम्य हृ

तो दैत्यदेहैः कृष्टैस्तालाग्रैश्च घनैर्नभस्तलं स्वैरणान रदेहैस्तालाग्रैश्च मैर्घनेर्नभस्तलं सृद्वं ३९ अथ ततः प्रभृत्यासमंतात्

स्वाधीनवर्षाणि गुणवृत्तानि बुधास्तां कुर्वंति मिति शेषः तस्य विबुधादयः स्तुवंति ४० अथ तदनं कीर्तयतां चद्यापावर्द्धय छद्रवर्णं

स्तालफलान्यादन् कृत्वा वतः हतो धेनुको यस्मिंस्तस्मिन् कानने पशवश्चावरन् ४०

तां स्तानापततः कृष्णे रामश्च ततः कृष्णं च रामं च ज्ञातयो धेनुकमारये क्रोष्टारोऽभ्यद्रवन्त सर्वे संरब्धा हतबांधवाः ३६ तांस्तानापततः कृष्णो रामश्च

नलः कृष्णं च रामं च ज्ञातयो धेनुकस्य ये क्रोष्टारोऽभ्यद्रवन्त सर्वे संरब्धा हतबान्धवाः ३६ तांस्तानापततः कृष्णो रामश्च नृप लीलया गृहीतपश्चाच्चरणान् प्राहिणोत्तृणराजसु ३७ फलप्रकरसंकीर्णं दैत्यदेहैर्गतासुभिः रराज भूः सतालाग्रै

पली लया गृहीतपश्चाच्चरणान्प्राहिणोत्तृणराजसु ३७ फलप्रकरसंकीर्णं दैत्यदेहैर्गतासुभिः रराज भूः सतालाग्रैः ३८ अ

र्घनैरिव नभस्तलं ३८ तयोस्तत्सुमहत्कर्म निशाम्य विबुधादयः मुमुचुः पुष्पवर्षाणि चक्रुर्वाद्यानि तुष्टुवुः ३९ अथ तालफलान्यादन्मनुष्या गतसाध्वसाः तृणं च पशवश्चेरुर्हतधेनुककानने ४० कृष्णः कमलपत्राक्षः पुण्य

श्रवणकीर्तनः स्तूयमानोऽनुगैर्गोपैः साग्रजो व्रजमाविशत् ४१ तं गोरजश्छुरितकुन्तलबद्धबर्हवन्यप्रसूनरुचि

रेक्षणचारुहासं वेणुं क्वणन्तमनुगैरुपगीतकीर्तिं गोप्यो दिदृक्षितदृशोऽभ्यगमन्समेताः ४२॥

तं व्रजमाविशन्तं दिदृक्षिताः दृष्टुमिष्टा

कीर्तयतां श्रवणं वर्द्धयं छद्रवर्णं कीर्तनं च यस्य सः कृष्णः साग्रजो व्रजमाविवेश ४१ तं व्रजमाविशंतं दिदृक्षिता दृष्टया

या सातागोप्यः समेताः समुदिताः अभ्यगमन्नभिमुखमाजग्मुः कथंभूतं गोरजोभिश्छुरिताः कुन्तलेषु बद्धं वन्यं पुष्पं पीत्वा

प्रसूनानि च यस्य रुचिरमीक्षणं चारुर्हासश्च यस्य अनुगैरुपगीता कीर्तिर्यस्य तं कुर्वंदस्य मुखरसं मकरन्दं पीत्वा

तद्धतं पीत्वेत्यर्थः आक्षिपो विरहतज्जं तापं जहुः तासां व्रजयोषितां सत्कृतिं बहुमानमपि गम्य सत्कृतिरूपमेवा

ह सलज्जं सहासं सविनयं च यथा तथा ४२॥

राम
६९

65

इत्थं सुहृदां वचः श्रुत्वा तेषां प्रियं कर्तुमिच्छया प्रहस्य गोपैर्वृतौ प्रभू रामकेशवौ तालवनं प्रति जग्मतुः २७ तत्र बलो रामः प्रविश्य बाहुभ्यां तालान्परितः कंपयन् करेण मत्तगज इवौजसा बलेन फलानि पातयामास २८ तदा पततां फलानां शब्दं निशम्य आकर्ण्य रासभः असुरः क्षितितलं कंपयन् अभ्यधावत् बलरामं समेत्य असुरः सवेगं पश्चात् द्वाभ्यां पादाभ्यां तरसा बलेन उरसि निहत्य काशब्दं गर्दभध्वनिं मुंचन् स खलः पर्यसरत् पर्यसरत् २९ पुनरासाद्य संरब्धः क्रुद्धः उपक्रोष्टा गर्दभः अन्यत्र स्थितः

श्रीशुक उ० एवं सुहृद्वचः श्रुत्वा सुहृत्प्रियचिकीर्षया प्रहस्य जग्मतुर्गोपैर्वृतौ तालवनं प्रभू २७ बलः प्रविश्य बाहुभ्यां तालान् संपरिकंपयन् फलानि पातयामास मतंगज इवौजसा २८ फलानां पततां शब्दं निशम्यासुररासभः अभ्यधावत्क्षितितलं सनगं परिकंपयन् २९ समेत्य तरसा प्रत्यग्द्वाभ्यां पद्भ्यां बलं बली निहत्योरसि काशब्दं मुंचन्पर्यसरत्खलः ३० पुनरासाद्य संरब्ध उपक्रोष्टा पराक्स्थितः चरणावपरौ राजन्बलाय प्राक्षिपद्रुषा ३१ स तं गृहीत्वा प्रपदोर्भ्रामयित्वैकपाणिना चिक्षेप तृणराजाग्रे भ्रामणत्यक्तजीवितं ३२ तेनाहतो महातालो वेपमानो बृहच्छिराः पार्श्वस्थं कंपयन्भग्नः स चान्यं सोपि चापरं ३३ बलस्य लीलयोत्सृष्टखरदेहहताहताः तालाश्चकंपिरे सर्वे महावातेरिता इव ३४ नैतच्चित्रं भगवति ह्यनंते जगदीश्वरे ओतप्रोतमिदं यस्मिंस्तंतुष्वंग यथा पटः ३५॥

हे राजन् पुनरुषाः परौ पाश्चात्यौ पादौ रामाय प्राक्षिपत् रुषा कोपेन ३१ तदा स तं गृहीत्वा एकेनैव पाणिना पादयोर्गृहीत्वा भ्रामयित्वा भ्रामयित्वा भ्रामणेन त्यक्तजीवितं तृणराजाग्रे तालाग्रे चिक्षेप प्राक्षिपत् ३२ तेन पूरिक्षिप्तेन खरेण हतस्ताडितो महातालः भग्नः पतन् महानो बृहच्छिराः भग्नः गोयष्ट्या हतं वपुः पार्श्वस्थं तालं तालयन् पपात इति शेषः स च पार्श्वस्थं पतमानस्तथैवान्यं सोपि तथैवान्यं ३३ बलस्य रामस्य लीलया उत्सृष्टेन खरदेहेन हता ये तैर्हताः सर्वे तालाश्चकंपिरे यथा वातेनेरिताः कंपिताः तालतरवः ३४ जगदीश्वरे अनंते एतन्न चित्रं कुतः अंग हे राजन् तंतुषु पट इव इदं जगद्यस्मिन्नोतं प्रोतं च ३५॥

भा॰द॰
ष॰टी॰
६६

ता श्चालेचलेतमास्ति येत्येकशेषः गावो गोपाश्च सं प्रतीताः सम्यक् प्राप्ताः स्मृतयो येस्तथाभूता जलान्तिकादुत्थाय परस्परं वीक्षमा
णाः सुविस्मिता आसन् ५१ विषं पीत्वा हं परेतस्य मृतस्यात्मनो यत्पुनरुत्थानं तद्गोविंदस्यानुग्रहेक्षितमन्वमंसत ५२ इति दशमे पं
चदशः १५ अथ कालीयदमनात्मकं कर्मानुवर्ण्यते यत्र कामं तत्र वह्निः प्रक्षावसरप्रदम्नायते तं सदर्शयति विलोक्येति कृष्णादि
नाकालीयेन दूषितां कृष्णां यमुनां विलोक्यालोच्य तस्याः कृष्णायाः विशुद्धिमन्विच्छुः कर्तुमिच्छुः तं कालीयं सर्पमुदवासयत्तत निष्का

ते संप्रतीतस्मृतयः समुत्थाय जलान्तिकात् आसन्सुविस्मिताः सर्वे वीक्षमाणाः परस्परं ५१ अन्वमंसत तद्राजन्
गोविंदानुग्रहेक्षितं पीत्वा विषं परेतस्य पुनरुत्थानमात्मनः ५२ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पंचद
शोध्यायः १५ श्रीशुक उवाच विलोक्य दूषितां कृष्णां कृष्णः कृष्णाहिना विभुः तस्या विशुद्धिमन्विच्छन्सर्पं तमु
दवासयत् १ राजोवाच कथमंतर्जलेगाधे न्यगृह्णाद्भगवानहिं स वै बहुयुगावासं यथासीद्विप्र कथ्य
तां २ ब्रह्मन्भगवतस्तस्य भूम्नः स्वच्छंदवर्तिनः गोपालोदारचरितं कस्तृप्येतामृतं जुषन् ३
श्रीबादरायणिरुवाच कालिंद्यां कालीयस्यासीद्ध्रदः कश्चिद्विषाग्निना श्रप्य
माणपया यस्मिन्पतंत्युपरिगाः खगाः ४ ॥

सितवान् १ तत्र विस्मितः पृच्छति राजा कथमिति द्वाभ्यां अंतर्जले तत्राप्यगाधे तत्राहिं सर्पं कथं निगृहीतवान् स वै अ
हिर्बहुयुगान्यावसतीति तथाभूतो यथा येन प्रकारेणासीत्तदपि हे विप्र कथ्यतां २ आत्मनाशिरसाधिक्यं मन्वानः
ब्रह्मन्निति भूम्नः विपुल महात्म्यस्य स्वतंत्रस्यापि लीलया गोपालस्य सतः यदुदारचरितं तदेवामृतं जुषन्कः तृप्येत न कोपि
३ विषाग्निना पच्यमानपयो यस्मिंस्तस्य ह्रदस्योपरिगाः उपरि चरंतः खगाः पक्षिणः पतंतीति येतुः विषजलवायुप्रसारणा
त्रेणापि मूर्छिताः पतंती सद्यः ४ ॥ ॥

रम्प
६६

66

मुकुन्दस्य मुखसारं संघ(?)... पीत्वा तज्जं तं मधु पीत्वेत्यर्थः अह्नि यो विरहस्तज्जं तापं जहुः तासां व्रजयोषितां सत्कृतिवद्रूपा
मग्नधिगम्य सत्कृतिस्वरूपमेवाह सलज्जं सहासं सविनयं च यथा तथा अपाङ्गयोर्नेत्रान्तयोर्मोक्षः प्रसरणं यस्मिंस्तत्तद्रूपां
वि३ तां सत्कृतिं प्राप्य गोष्ठं विवेश ४३ यथाकामं मनोऽभिलाषानुरूपं यथाकालं च यथा तथा परमा आशिषः कामान्व्यधत्तामकुर्वताम् ४४ तदेव
दर्शयन्नाह तत्र गृहे ऽगमर्दनोद्भिर्गतोऽध्वसंबंधी श्रमो ययोस्तौ रुचिरां नीवीं वस्त्रं वसित्वा दिव्याभ्यां स्रग्गन्धाभ्यां मं
डितौ जनन्योपहृतं पात्रे दत्तं स्वादु मृष्टमन्नं प्राश्य उपलालितौ सुखं यथा तथा सुषुपतुः ४६ कदाचिद्रामं विना तैः सखिभिर्वृ

पीत्वा मुकुन्दमुखसारघमक्षिभृङ्गैस्तापं जहुर्विरहजं व्रजयोषितोऽह्नि तत्सत्कृतिं समधिगम्य विवेश गोष्ठं सव्रीडहा
सविनयं यदपाङ्गमोक्षम् ४३ तयोर्यशोदारोहिण्यौ पुत्रयोः पुत्रवत्सले यथाकामं यथाकालं व्यधत्तां परमाशिषः ४४ गता
ध्वानश्रमौ तत्र मज्जनोन्मर्दनादिभिः नीवीं वसित्वा रुचिरां दिव्यस्रग्गन्धमण्डितौ ४५ जनन्युपहृतं प्राश्य स्वाद्वन्नमुपला
लितौ संविश्य वरशय्यायां सुखं सुषुपतुर्व्रजे ४६ एवं स भगवान्कृष्णो वृन्दावनचरः क्वचित् ययौ राममृते राजन्का
लिंदीं सखिभिर्वृतः ४७ अथ गावश्च गोपाश्च निदाघातपपीडिताः दुष्टं जलं पपुस्तस्यास्तृषार्ता विषदूषितम् ४८
विषाम्भस्तदुपस्पृश्य दैवोपहतचेतसः निपेतुर्व्यसवः सर्वे सलिलान्ते कुरूद्वह ४९ वीक्ष्य तान्वै तथाभूतान्कृष्णो यो
गेश्वरेश्वरः ईक्षयामृतवर्षिण्या स्वनाथान्समजीवयत् ५०॥

तः हे राजन् कालिंदीं यमुनां ययौ ४७ निदाघे ग्रीष्मर्तौ सूर्यातपः तेन पीडिता अतएव तृषार्ताः तृष्णाकुलिताः कालीयविषेण
दूषितमतएव दुष्टं जलं पपुः पीतवंतः ४८ तद्विषोदकमुपस्पृश्य तद्दैवोपहतचेतसः मूर्छिताः व्यसवः प्राणैर्वि
रहिताः हे कुरूद्वह निपेतुः ४९ तथाभूतान्मूर्छितान्पतितान्वीक्ष्य इहामृतसंजीवनकृद्योगानामीश्वरः कृष्णः स्वनाथा
न्स्वैव नाथो रक्षको येषां तानमृतवर्षिण्या ईक्षया दृष्ट्या समजीवयत् सचेतनानकरोदित्यर्थः ५०॥

नागस्यभोगेनदेहेनवेष्टितमतएवादृष्टाइतरैरलक्षिताचेष्टायस्यतंकृष्णमालोक्यतस्यकृष्णस्यप्रियसखायः गोपाभये
नाम्लौः कृष्णएवार्पिताआत्मानोमनांसिशरीराणिवा सुहृदादयश्चयैस्तथाभूताः अर्थोवित्तंकामाइष्टार्थाः दुःखादिभिर्
हापिधियोयेषांतेनिपेतुः दुःखंमानसिकंशोकोरोदनं १० वत्सतर्योदम्याः स्तनतराः दुःखिताः क्रंदमानाः आक्रंदंत्यः कृष्णएव
न्यस्तानीक्षणानियैस्तारुदंत्यइवतस्थुः ११ दिविभुव्यात्मनीत्येवंत्रिविधाभयसूचकाउत्पाताबभूवुः तत्रभुव्युत्पाताः कंपाद
यः दिव्युल्कापातादयः आत्मनिवामनेत्रस्फुरणादयः १२ ताउत्पातानालक्ष्यभयेनोद्विग्नाः कंपितगात्रानंदप्रभृतयोगो

तंनागभोगपरिवीतमदृष्टचेष्टमालोक्यतत्प्रियसखाः पशुपाभृशार्त्ताः कृष्णेर्पितात्मसुहृदर्थकलत्रकामादुःखा
नुशोकभयमूढधियोनिपेतुः १० गावोवृषावत्सतर्यः क्रंदमानाः सुदुःखिताः कृष्णेन्यस्तेक्षणाभीतारुदंत्यइवतस्थिरे
११ अथव्रजेमहोत्पातास्त्रिविधाह्यतिदारुणाः उत्पेतुर्दिविभुव्यात्मन्यासन्नभयशंसिनः १२ तानालक्ष्यभयोद्वि
ग्नागोपानंदपुरोगमाः विनारामेणगाः कृष्णंज्ञात्वाचारयितुंगतं १३ तैर्दुर्निमित्तैर्निधनंमत्वाप्राप्तमतद्विदः तत्प्रा
णास्तन्मनस्कास्तेदुःखशोकभयातुराः १४ आबालवृद्धवनिताः सर्वेंगपशुवृत्तयः निर्जग्मुर्गोकुलाद्दीनाः कृ
ष्णदर्शनलालसाः १५ तांस्तथाकातरान्वीक्ष्यभगवान्माधवोबलः प्रहस्यकिंचिन्नोवाचप्रभावज्ञोनुजस्यसः १६
तेन्वेषमाणादयितंकृष्णंसूचितयापदैः भगवल्लक्षणैर्जग्मुःपदव्यायमुनातटं १७॥

परामेणविनागाश्चारयितुंगतंकृष्णंज्ञात्वा १३ तन्मयस्तस्यानभिज्ञास्तैर्दुर्निमित्तैर्निधनंतस्यविपत्तिमेवज्ञात्वायतस्तस्मिन्नेव
प्राणास्तस्मिन्नेवमनांसिचयेषांअतः शोकभयाभ्यामातुराः १४ सर्वेंगहेराजन्यस्यवत्सलाः धेनवस्तास्तस्यपशुकाः कृष्णस्य
दर्शनेनिमित्तेलालसाःनिर्जग्मुः १५ तदातान्निरीक्ष्यतःकातरांश्चालोक्यमाधवोबलोरामः मधुवंशप्रभवत्वान्माधवः अनुज
स्यप्रभावाभिज्ञोऽतएवप्रहस्यकिंचिदपिनोवाच १६ तेनंदादयः कृष्णंमृगयंतः भगवंतंलक्षयंतीतितथातैर्ध्वजवज्रादि
भिश्चिह्नितैरितिभावः पदैः सूचितयापदव्यामार्गेणयमुनायास्तटंजग्मुः १७॥

यस्य ह्रदस्य तीरगाः स्थिरजंगमा वृक्षादिपक्ष्यादिप्राणिनः विप्रुष्मता शीकरयुक्तेन विषजलतरंगाणां मारुतेनाभिमर्शिताः स्पृष्टा म्रियन्ते तथाविधः कृष्णह्रदः कालीयस्यावासभूतः कालिंद्यामासीदित्यन्वयः ५ स्पर्शमात्रेणैव व्यापनशीलं विषमेव वीर्यं बलं यस्य तं कालीयं ह्रदे दृष्ट्वा तेन दुष्टां नदीं यमुनां चालोक्य खलानां संयमनाय दमनायावतारो यस्य सः हे तुंगमभिसिद्धं तत्वात् कदंबवृक्षमधिरुह्य गाढीकृता रशनाकांची यस्य सः आस्फोट्य करतलेन भुजमूलं संगं वा आस्फाल्य हत्वा तन्नता ततः कथंचिद्विषोदे आपतत् ६ आमततमाहः ताग रुत्मलाक्रां तत्वा सकदंबो विषजलेनापि न भङ्गुरता हेस सर्पस्य ह्रदः पुरुषस्य वर्यस्य पुरुषोत्तमस्य निपातवेगेन संक्षोभिताना उरगाणां विषेरुच्छ्वसितः प्रवृद्धोऽम्बुराशिर्वारिराशिः

विप्रुष्मता विषदोर्मिमारुतेनाभिमर्शिताः म्रियन्ते तीरगा यस्य प्राणिनः स्थिरजंगमाः ५ तं चंडवेगविषवीर्यमवेक्ष्य तेन दुष्टां नदीं च खलसंयमनावतारः कृष्णः कदंबमधिरुह्य ततोऽतितुंगमास्फोट्य गाढरशनो न्यपतद्विषोदे ६ सर्पह्रदः पुरुषसारनिपातवेगसंक्षोभितोरगविषोच्छ्वसितांबुराशिः पर्यक्प्लुतो विषकषायविभीषणोर्मिर्धावन्धनुःशतमनंतबलस्य किं तत् ७ तस्य ह्रदे विहरतो भुजदंडघूर्णवार्घोषमंग वरवारणविक्रमस्य आश्रुत्य तत्स्वसदनाभिभवं निरीक्ष्य चक्षुःश्रवाः समसरत्तदमृष्यमाणः ८ तं प्रेक्षणीयसुकुमारघनावदातं श्रीवत्सपीतवसनं स्मितसुंदरास्यं क्रीडंतमप्रतिभयं कमलोदरांघ्रिं संदश्य मर्मसु रुषा भुजया चछाद ९

यस्य विषैः कषायिता कषायीकृताः क्वाथिताः भीषणाः ऊर्मयो यस्मिन् स तथाभूतः पर्यक्परितो यद्भुतः शतेनतारेमाणस्यलं तस्यानन्तबलस्य तत्किं किं यत् ७ ततो ह्रदे विहरतः गजश्रेष्ठस्येव विक्रमो यस्य तस्य भगवतो भुजदंडाहतोदकघोषमाकर्ण्य हे राजंस्तत्स्वनिलयतिरस्कारमसहमानश्चक्षुःश्रवाः सर्पः स्वसेनया सहितः समसरदाजगाम ८ भुजंगः कालीयस्तं कृष्णं मर्मसु पादेन दंशित्वा भुजंगभुजेन प्रेक्षणीयसुकुमारघनवन्निर्मलश्च तं श्रीवत्सवक्षसं श्यामायमानं इति श्रीवत्सयुक्तं पीतवस्त्रं यस्यास्मितेन सुंदरमाननं यस्य प्रतिपदा अपरहितं

भा॰द॰
टी॰
६५

ताः कालियपत्न्यः सुविग्ना नितरां भीताः विमनाः सिद्धाः सा मन एव पुरस्कृताः भर्त्रा निधापिताः अर्भा बालाः याभिः ताः अभ्रिकायाः नन्दे हालिया पृष्ठे द्वयस्या अपि त्वाम्भःतपतिं भूपराधानं वेदलोनं शरणमातम भूतमातृ दशितारं दुःखं प्रसोमुन्न मुञ्च कुः तत्र स्तोः साध्व्यः पतिव्रताः शमलस्य पापस्य भर्तुर्विमोक्षेप्सवः भर्तुः शमलेप्सितिं वा कृताञ्जलिपुटाः शरणदं शरणं रक्षणोपायं शरणं प्रपन्नाः ३२ न्यायो न स्वभर्तृरूपं प्राणसंरक्षणात्मकस्वाभीष्टोपायत्वं महाविष्णुसपूर्वकं यथा विकीर्ष वस्ताध्यानीयतोपपत्तेः एवं तावत्स्तुतिव्याजेन विधिवत् स्वात्मबन्धनमपत्यस्य भर्तुः कार्यमेवमेवान्तरेण स्तुतवत्वं च स्तुत्वय त्यः पकृतमेतस्य दमनमहितव्याजेदितव्याजेदितमेव तच्च समदृशा त्वया कर्तुमुचितमेवेति विज्ञापयन्त्या मासुः न्याय्य इति द्वयेन ततश्चतुर्भिः कार्पण्येन कृतवती तस्य महितव्याजेदितमेव तच्च समदृशा त्वया कर्तुमुचितत्वेन तेदृशाभियाचनीयत्वोपपत्तेः

तास्तं सुविग्नमनसोऽथ पुरस्कृतार्भाः कायं निधाय भुवि भूतपतिं प्रणेमुः साध्व्यः कृताञ्जलिपुटाः शमलस्य भर्तुर्मोक्षेप्सवः शरणदं शरणं प्रपन्नाः ३२ नागपत्न्य ऊचुः न्याय्यो हि दण्डः कृतकिल्बिषेऽस्मिंस्तवावतारः खलनिग्रहाय रिपोः सुतानामपि तुल्यदृष्टेर्धत्से दमं फलमेवानुशंसन् ३३॥

नागपत्न्यः षड्भिः स्तुतिः ततः पञ्चभिर्याचितिर्विवेकः कृतकिल्बिषं कृतविरुद्धपाणमस्मिं त्वां दृष्ट्वा नाम्न कं वा येनास्मिन्नपत्यस्य याध्यतोऽदण्डः स न्याय्य उचित एव कृतकिल्बिषरयं ननु तस्य दण्डश्चेत्वमा किं च न्यं प्रभुरत सापराधत्वं च स्तवचितं न्याय्यत इदुयित्वं न्याय्यमिति अभिप्रायेणाह तवावतारः खलानां दुष्टानां निग्रहार्थे हि तावतार इत्यर्थः ननु त्वेवमपि वात्सल्यानिधेः प्रेमेव न तच्चितमित्यत आह तवावतारः खलानां दुष्टानां निग्रहायैव हि दृष्टियै स्यत्वथाभूतत्वं फलं हितान्मुक्तमेवानुशंसन्नं तरमेव परमं स्तुत्वयं तावद्दमं दण्डं धत्से करोषि रिपोः सुतानामपि पितेने नमित्रामित्रविभागेन सापराधिनां सर्वेषामपि संयम्य रक्षते स्वचित्तं न्याय्य एव तुल्यदृष्टेः यद्वा तु रिपोः दानिभक्तानां हितं कथ्याकरोतीति वेशास्त्रज्ञा न्यिकर्माणि स्वपुत्राय पिता यथेति उक्ते रीत्यानुग्रहमाणेनैतावत् पुत्रादीनामिव तातादिविकः हितव्याजं हितमेव करोषीति स्वचितं न्याय्योऽयं दण्डोऽयम् हन्तप एव वात्सल्यनिधेस्तवोचित इति भावः ३२ ॥

68

राम
६५

प्रातमेकानिमवोनिशितांत्रियस्यतस्यशतैकशीर्ष्णः कालियस्य शेषत्वाच्छीर्षेन छंदसोतिशिरः शब्दस्य शीर्षन्नादेशः यद्यच्छिरोन
नमते नम्रंनाभूत् तंगृहे राजंस्तत्तच्छिरः कर्मण्यंघ्रिपातैः खलदंडधरः हेतुगर्भं तत्वान्ममर्द कथंभूतस्य क्षीणमायुर्बलंवा यस्य तं
नमते नम्रंनाभ तं गृहे राजस्तत्तच्छिरः कर्मण्यंघ्रिपातैः ... भ्रमतः उल्बणमल्पमथिकं वा असृग्रुधिरं वमन्तुझिरन् नागः कालियः परमधिकं कश्मलं मो
हं लः नासातः मुखेभ्यः नस्तो नासिकाभ्यश्चोल्वणमुल्बणमधिकं वा असृग्रुधिरं वमन्नुज्झिरन्नागः कालियः परममधिकं कश्मलं मो
हं मूर्छां दुःखंवापलेभे २८ अक्षिभिर्नेत्रैर्विषमुद्वमतः पुनः रुषाक्रोधेन उच्चैर्निःश्वसतः श्वासमुंचतस्तस्य शिरःसु मध्ये यद्यच्छिरः
कर्तीसमुन्नमति उन्नतं बभूव तत्तत्पादस्थले नावनमयन्प्रणमयन्कौतुकं वर्त्ति तं ... यन् दमयांबभूव देवयामास कथंभूतः पुष्पैः पुष्प

यद्यच्छिरो न नमतेंग शतैकशीर्ष्णस्तत्तन्ममर्द खलदंडधरोंघ्रिपातैः क्षीणायुषो भ्रमत उल्बणमास्यतोसृङ् नस्तो व
मन्परमकश्मलमापनागः २८ तस्याक्षिभिर्गरलमुद्वमतः शिरःसु यद्यत्समुन्नमति निःश्वसतो रुषोच्चैः नृत्य
न्पदानुनमयन्दमयांबभूव पुष्पैः प्रपूजित इवेह पुमान्पुराणः २९ तच्चित्रतांडवविरुग्णफणातपत्रो रक्तंमुखैरु
रु वमन्नृपभग्नगात्रः स्मृत्वा चराचरगुरुं पुरुषं पुराणं नारायणं तमरणं मनसा जगाम ३० कृष्णस्य गर्भजगतो
तिभरावसन्नं पार्ष्णिप्रहारपरिरुग्णफणातपत्रं दृष्ट्वाहिमाद्यमुपसेदुरमुष्यपत्न्य आर्ताः श्लथद्वसनभूषण
केशबंधाः ३१ ॥

वर्षैः पुष्पजैस्तैः गंधर्वादिभिरित्तिकर्तृपदाध्याहारः तादृशत्विरं भगवंतं लक्षयति इहलास्मिन्
वसरे पुराणः उमानि वशेषा सर्वो भगवानि वाल स्य ते स्पर्धः २९ तस्य भग्नवतश्चित्रे लोकं देवनतांडवेन नत्येन निरुग्णं
नितरां पीडितं फणानां सहस्रं यस्य भग्नं गात्रं यस्य सः कालियः हे नृपमुखैरुरुधिरमधिकं वमन्नुज्झिरन् तदा तं कृष्णं चराचर
कं सर्वभूतनियंतारं पुराणं पुरुषं श्रीनारायणं स्मृत्वा तं शरणं मनसा ः रणं शरणं जगाम ३० कृष्णस्य गर्भजगतेतिभरेणा
वसन्नं पीडितं पार्ष्णिप्रहारैः पादप्रहारैः परितो रुग्णाः फणा एवातपत्राणि यस्य तमहिं कालियं दृष्ट्वा अमुष्य कालि
यस्य पत्न्यः दुःखिताः विश्लथा स्रस्ता वसनाद्यो यासां ताः आद्यं श्रीकृष्णमुपसेदुरुपजग्मुः ३१ ॥

नरा ४

भा.द. पू.मी. ७०

अस्य कालियस्य त्वत्पादरजःस्पर्शाधिकारः कस्यानुभावः प्रभावस्तत्पुण्यमयं न वेद वयमपि न विद्मः यद्वा कस्यनकु
स्यापि ईदृशि तादृशं पुण्यं नास्ति सर्वज्ञातो न किंचिदपि संभावितमिति वयं न वेद वयमपि न विद्म इत्यर्थः न तेषां नेन तदंघ्रिरेणोर्दु
र्लभत्वमभिप्रेतं तदेवाह यद्वांछया यदंघ्रिरेणुलिप्सया श्रीर्लक्ष्मीरपि ललनाय स्याः पादरजो ब्रह्मादयो लिप्संति सा
श्रीः [illegible] मानं [illegible] अतिरिक्तं तपः [illegible] स्यात्तुष्टौ तदर्थं तपश्चर्यापि [illegible] कामं [illegible] तया
ता तपो बहुकालमचरत् पुरा श्री वेदवती रूपेण तपश्चचारेति श्रीरामायणकथात्रानुसन्धेयते ३६ नन्वैश्वर्यकैवल्यादिफलो
र्जनीयः फलं चार्थे भवतः तान्विहाय किं विशेषेण मदंघ्रिरेणुं वांछंतीत्यत्राहुः नेति यत्पादरजः सेवमानास्ते पार
मेष्ठ्यादिभ्योऽतिशयं फलं [illegible] त्वत्पादरजः प्रपन्नास्ते पारमेष्ठ्यादिभ्योऽतिशयफलं प्राप्तं त्वत्पादरजः सेवमानास्ते नैव ता
ना: पारमेष्ठ्यादिकं न वांछंतीत्यर्थः तत्र पारमेष्ठ्यं चतुर्मुखब्रह्मपदं नाकपृष्ठं स्वर्लोकं सार्वभौमं चक्रवर्तित्वं रसाधिपत्यं भूलोकादध

69

कस्यानुभावोस्य न देव विद्महे तवांघ्रिरेणुस्पर्शाधिकारः यद्वांछया श्रीर्ललनाचरत्तपो विहाय कामान्सुचिरं धृतव्रता। ३६
न नाकपृष्ठं न च सार्वभौमं न पारमेष्ठ्यं न रसाधिपत्यं न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा वांछंति यत्पादरजःप्रपन्नाः ३७ तदेष नाथाप दुरापमन्ये
स्तमोजनिः क्रोधवशोप्यहीशः संसारचक्रे भ्रमतः शरीरिणो यदिच्छतः स्याद्विभवः समक्षः ३८॥

(margin: भूतलाधिप ... स्य २)

स्तलं लोकाधिपत्यं योगसिद्धीरणिमादीन् अपुनर्भवं कैवल्यं ३७ तर्ह्येवं रूपस्यापि कथं दुर्लभत्वमः स त्वत्पादरजःस्पर्शाधिकारस्त
त्राहुः तदिति एषोऽहीशः सर्पाधिपस्तमोजनिस्तमः प्रचुरजन्मा तत एव क्रोधवशः तदपि तथापि हे नाथान्यैर्दुरापं त्वत्पादांबुजस्प
र्शं प्राप लेभे यत्र देवलः समक्षः प्रत्यक्षत्वं तदन्यैर्दुरापं प्रापेति वाक्यशेषः [illegible] तदित्याहुः संसारचक्रे स्वकर्मभिर्भ्रमतो
जीवस्य यदिच्छया भवतः समक्षत्वं स्यात् एवं संसारचक्रे भ्रमतामपि लोकेऽत्र यज्जीवैः [illegible] विलोः रूपाकाष्ठ [illegible] जायते
इति स्मरणादितिभावः विभव इति पाठे त्वेवं यदनुग्रहस्यापि विभवः समक्षः स्यादेव यादृच्छिकादिसुकृतविशेषरूपव्याजमात्राव
लंबनेवाजजि [illegible] सत्यति यस्तवानुग्रहरूपो विभवः प्रत्यक्षः स्यादेव अन्यथा कस्यापि चेत्तस्य निर्हेतुत्वासंभवात्

(margin: अपुनर्भवं पारमे ष्ठ्यादिकं न वांछं)

७०

दंडस्याप्यनुग्रहरूपतामेव स्पष्टयति अनुग्रह इति भवताऽयं कृतो दंडः सोयं नोऽस्माकं मम द्विविषयेऽनुग्रह एव कुतो यतः ते दंडस्त्व
त्वत्तो दंडोऽसतां नोऽस्माकं कल्मषापहः दुरितापहः किं तत्कल्मषं यदपहं नाम दंडस्तत्राह अमुष्य देहिनः कालियाख्यजीवस्य
यत् यस्मात् कल्मषात् दंदशूकत्वं प्राप्तमिति शेषः तत्कल्मषापह इत्यर्थः अत एव तव क्रोधोप्यनुग्रह एवानुग्रहगर्भ एव तस्य
मतो विज्ञातः ३४ कृते किल्बिषे दंदशूकत्वमिति पदद्वयेन सा धर्माद्धत्वा हित्वा तमकमाऽकिंचन्यतर्पकार्थं एवं स्थिते
न्यायेश्वरानुग्रहतेनापि तं सुकृतवच भवमाति तप इति अनेनास्मत्कृतो पर्व सर्वस्मिन्जन्मनि निरस्तो दंडकारेण मानदेन
महत्त्वः प्रजाप्रदेन च सला किल तपः सुतप्तं सुष्ठु कृतं पाकं पचतीति वा किंदृशो अथवा सर्वभूतानुकंपया कश्चिद्धर्मो वा तद्विह

अनुग्रहोयं भवता कृतो हि नो दंडोऽसतां ते खलु कल्मषापहः यद्दंदशूकत्वममुष्य देहिनः क्रोधोपि तेऽनुग्रह
एव संमतः ३४ तपः सुतप्तं किमनेन पूर्वं निरस्तमानेन च मानदेन धर्मोथवा सर्वजनानुकंपया यतो भ
वांस्तुष्यति सर्वजीवः ३५॥

तः स्यात् कथमेवं ज्ञायत इत्यत्राहुः यतः सर्वान् जीवयतीति कोऽप्येवान्यान्कः आत्मा दिति अल्पक्षरीत्या भोगमोक्षप
दानेन जीवयतीति तथा भवांस्तुष्यति तु श्लोभ विंतनावदद्वयतीतिभावः तयोपमन्यो रतिर्वचनीयत्वात्ति प्रायकं वि
शाद्धः अनेनानुष्ठितो तपो धर्मो द्वयमिति तथा नास्माभिस्तेऽत्र खि भि निर्विकल्पकभावेन विंते केवलं सर्वात्मना तनो भवेत
स्तोषालिंगान्तलिमितं किंचित्तपश्चादिकं कृतमित्युत मा स्याम इति भावः यद्वा तपः प्रमादिभिस्त्वं तुर्भिः कार्यं एव वा
विः क्रियते न्यायमर्थः पूर्वमनुग्रहरूपा हुताश्लाभागे वाने न निसर्गः न्कोः रेण एवानुसर्पेण किं तपः सुतप्तं न किंचिद
पवा को धर्मः न कश्चिद्धयतो येन तपसा पुम्भिश्चाभवांस्तुष्यति तेन किंचिदपि कृतमित्यर्थः स्वभावतः तस्य
निरस्तमानत्वाद्यसंभावनाम पक्षीना यत्र हिषोपपणानि ३५ कस्योति ॥

ग्रा.दु.
ह.टी.
७२

तिकारायेत्यर्थः सहकारकविकाराश्रयत्वमेव स्पष्टयति प्राकृताय भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधेति श्लोकद्वयोक्तप्रधान
भूतेषु सकलजगत्प्रकारादिकृतविकाराश्रयाय सत्वादिप्रकृतिगुणेनाभिनिमित्तकालस्यापि प्रधानस्येव मिहतावदासा
धारणं स्वतंत्रत्वं कालस्य सामानाधिकरण्ये निर्देशः ४८ ॥ कालाय कालात्मकायेत्यर्थः तत्कालमकुर्वन्नमूर्तस्य जगतो नम्या त्मकायेत्यर्थः इतिवच
त्वव्यूपाभेदनिर्देशस्य सम्पिलात्मादेश्चागन्तव इति वक्तुरात्मभावनिबंधनमित्यभिप्रायेणाह कालोऽस्मि वर्द्धते गम्भतायस्य सका
लनाभः सच्चात्यन्तपूर्वात्मा समलो भवत्यत्रात्रीति योगविभागाश्रयणात् सर्वसमासान्तोऽच्प्रत्ययः यद्वा काल एव नाभिर्नेम्य
रादीनामभिकरणं कालात्मकत्वेन यस्य सः काल इति यावत् देवमनुष्यादिदेहपरिवर्तनेन जीवस्य तत्कारकत्वं कालपरिवर्तनेन तत्
कृतिरर्कत्वेऽपि तत्तद्घात्वाद्यपोवलोकनेनेत्यभिप्रायेणाह कालावयवानां निमेषादिसंवत्सरान्तानां साक्षिणे साक्षाद्द्रष्ट्रे

१म

कालाय कालनाभाय कालावयवसाक्षिणे
विश्वाय विश्वरूपाय तत्कर्त्रे विश्वहेतवे ४९

70

परायभूतायेत्युक्तकारणत्वप्रयुक्तकार्यानन्यत्वाभिप्रायेण कार्यसामान्याधिकरण्येन निर्दिशति विश्वायेति विश्वा
त्मकायेत्यर्थः न तावत्मकत्वं किं तत्स्वरूपाभेदनिबंधनं नेत्याह विश्वरूपायेति विश्वं रूपं शरीरं यस्य तस्मै शरीरात्मभा
वनिबंधनं सामानाधिकरण्यमिति भावः यद्वा तत्त्वविशिष्टस्यैव कारणत्वात्तत्स्वस्वलचिदचिद्विशिष्टत्वात्मनासाक
म्भृत्वाभिप्रायेण विश्वायेत्युक्तिः विशेष्यस्यापि शरीरात्मभावनिबंधनं विश्वसामानाधिकरण्यमित्यभिप्रायेण वि
श्वरूपायेत्युक्तिः न केवलमुपादानकारणभूतायापि तु जगन्निमित्तभूतायचेत्यभिप्रायेणाह तत्कर्त्र इति
उपकरणाधिकरणादिकमपि त्वमेवेत्यभिप्रायेणोक्तं विश्वस्य हेतव इति हेतुत्वं कारकषट्कसाधारणं गोवलीव
र्दन्यायेन तत्कर्त्रे इत्युक्तिः ४९ विश्वाय विश्वरूपायेत्युक्तकार्येण सह विशिष्टविशेष्ययोस्तामानाधिकरण्योर्निरूप

राम
७२

द्वि३

नमइति दशभिः चतुर्भ्यो तानां भगवतेइत्यादीनां तुभ्यं नमइत्यन्वयः तत्राश्रितकार्यनिर्वाहकाश्रयेण सोऽवयोपाद
काश्चेति द्विविधाः शरण्यत्वेनास्तत्र ज्ञानशक्तिपरतिभास्याद्यत्वाश्रितकार्यनिर्वाहकाः तत्र ज्ञानमनिष्टपरिहारेष्ट
प्रापणोपयुक्तं रूपं तच्च ज्ञानविज्ञाननिधयइत्यनेनोक्तं ज्ञानमनिष्टपरिहारोपयुक्तं विज्ञानमिष्टप्रापणोपयुक्तं तयो
र्निधिराश्रयः तदुक्तं शक्तिर्नाम घटितघटनसामर्थ्यं आत्यन्तिकास्ववाचनं तत्र शक्तयइत्यनेनोक्तान्यप्रकरणे तस्मिन्सर्वशेषित्वा
दिगुणवृहत्वाद्वा विना भगवतइत्यनेन षाड्गुण्यपूर्णत्वाद्विनाश्रितैषा अविवादिते परत्वं स्वामित्वस्वामसत्ताकामत्वं प्राप्तिनिरूपा
धिकशेषित्वं आश्रयणे सोऽयं पोषकास्तुणः परत्वस्वामित्वसौशील्यवात्सल्यादयस्तत्र भूताय पराय परमात्मनइति
परत्वमुक्तं परत्वं नाम स्वेतरापेक्षया उत्कृष्टत्वं उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः
इति स्वेतरनिखिलजगदन्तः प्रवेशनप्रशासनाभ्यां व्याप्यगतदोषास्पर्शेन च अपारकत्वे हि परमात्मशब्दः प्रवृत्तिनिमित्तमवग

नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महात्मने भूतावासाय भूताय पराय परमात्मने ३९ ज्ञानविज्ञाननिधये ब्रह्मणेऽनन्तश
क्तये अगुणायाविकाराय नमस्तेऽप्राकृताय च ४०॥

तं अनेन स्वेतरनियाम्यसर्वेश्वरत्वापेक्षया उत्कृष्टत्वं स्पष्टमेव भू
ताय भूतापरत्वमत्र सर्वेभ्यः कारणतया प्रागवस्थितत्वं परमकारणत्वमित्यर्थः अनेनापि परत्वं स्पष्टमेव भूतावासाये
त्यनेन सौलभ्यमवगतं परत्वमुक्तोपि नमेवादिवहरतरोणि तुम् वेमभूत हृदयगुहावासइतिभावः अनेन सौलभ्यं सर्वत्रोक्तं ने
वपुरुषाय महात्मनइत्यनेन सौशील्यविवक्षितं स्वयं समुद्रंभसः पापिभिः [illegible] यन्मनाशस्तत्त्ववधाचामगोचरमहात्मपुत्रो
पियादृशानामन्यतमपुरुषरूपेणेति; महत्स्वश्रेष्ठ [illegible] भावः महतो [illegible] सौशील्यं महापराधीनंका
लियमनुग्रहीतुमुद्योगप्रत्योपन्न परेणोनेन [illegible] रणेत्वात्सल्यं व्यक्तमेवाब्रह्मणो [illegible] स्वावासाय परमात्मनइति याप्यगु
त्वोक्तया अस्यैव प्याप्यगतदोषपरिहृतः [illegible] हिता [illegible] तर्ष्टायेति कारणत्वोत्पत्ति [illegible] ममत्वं वि
कारश्रयत्वपरिहाराभिप्रायेणाविकारायेत्युक्तिः सच्चोरकविकारश्रयत्वेन कारणत्वेपि तत्तत्प्रूपतः स्वभावतश्चा

मं.टी. ५

भा० द० टी० ७२

नन्वेवंभूतं मां कथं केचिन्निमित्तकारणमेव वदन्ति केचिज्जीवाभिन्नं इत्याद्यत्यत आह। नानावादा वेदविस्तारा
वाञ्छिता तथा न निगमवेदान्तवादी कुतार्किकानां विप्रतिपन्नबुद्धीनां तन्नानावादानुरोधेपि प्रतीतार्थं यथा। तत्र हेतुः वाच्य
वाचकशक्तये वाचकाः तर्कादिप्रवक्तारो विवक्षितार्थविषयाः शब्दाः वाच्यास्तत्र तत्र विवक्षितार्थाः तत्र वाच्य
शक्तिरूपस्याप्यप्रयोगवत्तालक्षणेन वाचकशक्तिरूपस्य प्रकृत्वलक्षणेन इत्यस्य शक्तिरित्येहकत्वात्तानावादानुरो
धायेत्यर्थः ४२ एवमपि केवलं शास्त्रयोनये शास्त्रयोनिः कारणं सत्वरूपत्वमावपन्निमित्तमित्यत्र न कल्पसंततमेशा ति५
स्त्रस्यप्रमप्रमाणं विप्रलिप्सादिपुरुषदोषप्रमावत्वान्निराकुर्वन्नाह विशिनष्टि प्रमाणमूलाय प्रमाणं वेदप्रमितिसाध
नं यस्य तस्मै प्रमाणमूलाय तदाविष्कर्तृत्वेन तत्कारणाय तथा च स्मर्यते अनादिनिधना ह्येषा वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा आ

नानावादानुरोधाय वाच्यवाचकशक्तये ४३ नमः प्रमाणमूलाय कवये शास्त्रयोनये प्रवृत्ताय निवृत्ताय
निगमाय नमो नमः ४४ नमः कृष्णाय रामाय वसुदेवसुताय च प्रद्युम्नायानिरुद्धाय सात्वतांपतये नमः

दौ वेदमयी नाम्नाय ततः सर्वाः प्रवृत्तय इति श्रुत्यैव च अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेद इति ऋ
चः सामानि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायतेति च प्रमाणमूलत्वात् संभावितां निराकुर्वन्निति कवये सर्वज्ञाय सर्वी भा०
विप्रलिप्सात्वेन शास्त्राविष्कारोपपन्नमुक्तसार्वज्ञत्वपक्षाय न केवलं प्रमाणमूलायापि तु प्रमेयनिर्वाहकायापीत्याह। प्र
वृत्ताय निवृत्ताय च उभयकर्मविधायकाय निगमायोपनिषद्रूपप्रवर्तकाय ४४ तत्स्वरूपं रत्नाद्यर्थित्वा स्वरूप
गुणेषु कोऽनन्तव्यूह विभवाद्यवस्था इत्याह। नमः कृष्णायेति रामकृष्णादिविभवावस्थायां प्रद्युम्नानिरुद्धादिव्यू
हावस्थायां वासुदेवस्वभावायेति भावः। विभवावस्थायां सोऽत्यन्तकारुणिकत्वादिष्वतः इत्यभिप्रायेणाह वसु राम
देवसुतायेति विभवावस्थापि परिपूर्णत्वे प्रशील नमाह। नमः कृष्णायेति व्यूहविभवादिरूपे ७२
ण सात्वतामाश्रितानां पतये निरुपद्रवपरिहारप्रवर्तकपालकायेत्यर्थः ४५॥

वेधनद्वयमाह ॥ भूतेति भूतादिरूपेण परिणतत्वाद्भूतात्मने अत्र भूतादिशब्देन भूतादिकार्यरूपेण परिणता विशि द्वि।
ष्टप्रकृतिः परा एवं च कार्यवस्य ब्रह्माभिन्नकारणत्वस्य ब्रह्मणः इत्यर्थः भूतादीनामात्मने ततः प्रवेशप्रशासनाभ्यां भ
त्रे इत्यप्यर्थस्तत्त्रेण विवक्षितः भूतेः प्रवेशप्रशासनाभ्यां भर्तृत्वमेव स्यात्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तत्र भूतान्याकाशादी
नि मात्राः शब्दादयः इन्द्रियाणि ज्ञानकर्मभेदेन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि दश प्राणाः पञ्च मनो बुद्धिश्चाप्यथो वासना एवं स्व
रूपाचिदचिद्विशिष्टस्य ब्रह्मणे देहयोः कार्यकारणभावो विशेषणविशेष्ययोः शरीरात्मभावश्चेति निर्वहन्नयमुक्तो अ
पचितत्वमात्मादिकरणेऽपि निर्वहन्नाह ॥ त्रिगुणेति सर्वत्र त्रिगुणेन्द्रियदेहकेनाभिमानेन दूरत्यभिमानेन दृश्या
छन्नत्वात्मात्मभूतिजीवानां यस्मात्तस्मैज्ञानविकासरूपजीवगतकार्यप्रतिकारणभूतायेत्यभिप्रेतोऽर्थः ४२ एवं जगत्कारणत्वे

भूतात्मा त्रेन्द्रियप्राणमनोबुद्ध्याशयोऽत्मने त्रिगुणेनाभिमानेन गृहत्वात्मानमूर्तये ४२ नमोऽनन्तायसूक्ष्माय
रूपस्यापविपश्चिते ॥

नयरव निर्वाहकेण लक्षितस्य परमात्मनः चिदचिद्विशिष्टस्य स्वरूपं विशेष्यांश भूतं जगन्निमित्तकारणं विशेषयं
ति नमोऽनन्तायेति अत्र सत्यादिवाक्यप्रत्यभिज्ञाप्यते अनन्तपदेन विकारवाद्यिनासत्यपदस्य विपश्चिच्छब्देन ज्ञानपद निर
स्य च प्रत्यभिज्ञानाहवि विधं पश्यतीति विपश्चित्सोनित्यासंकुचितसर्ववस्तुविषयकयमभ्रज्ञानाश्रयायेत्यर्थः।
स्वेषोदयादित्वाद्यशब्दस्य विभावः एवमचेतनावित्वविषय्याप्तायेषु क्रमवति अनन्तायेत्यनेन सर्ववस्तुता
मानाधिकरण्यादित्वरूपवस्तुपरिच्छेदराहित्यमुक्तं सर्ववस्तुसामानाधिकरण्याहत्वंचसर्वतः प्रवेशोन तत्छरीर
कत्वेन च तत्र कथमणुस्वरूपजीवांत प्रवेशो नेत्यत्राह सूक्ष्मायेति भावः परमात्मनः सकलशरीरत्वनाद सूक्ष्मायेति
अणोरणीयान् इतिश्रुतिविशेषेण सूक्ष्मात्सूक्ष्माभिव्याहितश्रुतिप्रकारेणात्मसूक्ष्मरीत्यासूक्ष्मादपि सूक्ष्मत्वेनाजीवांतः प्रवे
शायोग्यायेतिभावः ॥

परावरगतिज्ञाय सर्वाध्यक्षाय ते नमः परावरगतिज्ञाय संयमो ज्ञानाभिज्ञाय आश्रितानां मोचकायाश्रितानां बंधकाय चेत्यर्थः तथा चोक्तं भगवतैव तेषा
महं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् इति तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु
इति आश्रयणे मोक्षकार्यापादकोऽयं गुणः क्रूतापराधानप्याश्रयणेनैव पुण्यानां आज्ञावुलंघनेन रविं तु द्वेषेणासाश्रयणे मोक्षप्रापादकः
श्रमेन वैषम्यराहित्यकारुणिकत्वं चाक्षिप्तं तथा च समर्थितं सर्वज्ञोऽपि हि सर्वेशः सदा कारुणिकोऽपि सन् संसारतंत्रवाहित्वा
द्रक्षापेक्षामपेक्षते इति सर्वाध्यक्षाय सर्वं च रूपायाधिपतये आश्रितानां धर्मादिस्वात्मपर्यंतप्रदातृत्वे न परमदानवदान्याय
तथात्वेऽपि विशेषाशेषस्य विश्वशरीरकत्वेन तद्भिन्नत्वं तन्नियमितं तस्यैव स्वेतरोपकरणतया निरपेक्षत्वं च विश्वाय विश्व
पायतत्वे विश्वहेतवे इत्युक्तं तदेव विश्वाय तुभ्यं नमः इति एवमच्छंद विवादेन षाड्गुण्यपूर्णत्वाभिमुखत्वादि विशेषणा

परावरगतिज्ञाय सर्वाध्यक्षाय ते नमः अविश्वाय च विश्वाय तद्भूतस्य च हेतवे ४९ ॥

नांविश्वशब्दाद्यभिप्रेतविश्वानन्यत्वादीनां एक विशेष्यपर्यवसानात्मकं शब्दसामानाधिकरण्यमाह अविश्वाय नतास्मः सर्व वच
सां प्रतिष्ठा यत्र शब्दवृत्तीनां वाच्यमन्तमपि यत्करी सा सकलस्य वाच्याये त्यर्थः विश्वशब्दस्यात्र प्रविश्य बलात् द्वैतैकत्वात्स
र्वे नामकार्यभावः संज्ञाप्रवेक विधेरनित्यत्वात् एकैव सर्वशब्दवाच्यत्व प्रयुक्तः सर्वेषां पर्यायत्वं निरोद्धुर विश्वायेति तस्य
त्रमत्र न नञर्थः न विश्वो विश्वः तस्मै तत्तच्छब्दनिमित्तेभ्यो विलक्षणायेत्यर्थः न हि स्वस्व प्रवृत्तिनिमित्त विलक्षणैक विशेष्य
त्कीर्तिप्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टैक विशेष्याभिधायिनां शब्दानां पर्यायत्वप्रसंग इति भावः कथं जातिगुणाद्याश्रयत्वे विशेष्य प
र्यवसायिनां एव विशेष्याभिधायित्वमित्यत्राह विश्वहेतव इति अस्य च हेतव इति च पाठः तदा विश्वपरामर्शी दंशब्दः जातिगुणा
द्याश्रयनिखिलविशेष्यजातगतसत्तास्थितिप्रवृत्तिहेतवे तत्सत्त्वादि हेतु विश्वस्य तदष्टथक्सिद्धविशेषणवाचिनां शब्दानां
मत्वर्थीयप्रत्ययमन्तरेण विशेष्यपर्यवसायित्वमानुकूलितयसिद्धमिति भावः विश्वसत्तादिहेतुत्वासंभावनां निराकर्तुं हेतुत्वो

पा[illegible]कत्वप्रकारमेवाह ः ज्ञानप्रदीपायेति सात्वतामित्यनुवर्त्तते तेषां ज्ञानस्यधर्मस्य तत्त्वानस्यप्रदीपायप्रदीपवद्वि
षयावारकतिवारकाय सात्वतां ज्ञानप्रदीपायेत्यनेना सात्वतां तेषु परोक्षं सूचितं तदेव स्वीकुर्वन्नाह ः ज्ञानात्म
कायेति ज्ञानं ज्ञानमयमात्मा यस्य तज्ज्ञानं जीवानसात्वतां ध्यायतिसंकुचितज्ञानान् करोतीति तस्मै तस्मै एतद्विशेष
णद्वयमसत्केवलस्वपरिजिहीर्षयां विशिनष्टि ज्ञानस्वरूपलभ्यायज्ञानस्वरूपेण आत्मकोमनोहरान्मासोपासना
मलस्वरूपयाउपलभ्याबोपलभ्याय ज्ञानहस्तिचपृथ्वाजमात्रा[illegible]लादेवमरहितायेति भावः ज्ञानस्वरूपरिज्ञाना
संभावनांनिराकुर्वतिज्ञानदृष्टेः सर्वलिःकरणवृत्तीनां साक्षाद्रष्टे त च देतुः स्वतं विदत्वा साधारणानि दृष्टिलनिति

नमोऽस्तु ते प्रदीपाय ज्ञानमाच्छादनाय च ज्ञानस्वरूपलभ्याय ज्ञानदृष्टे स्वसंवि
दे ४६ अव्याहतविहारायसर्वव्याहृतसिद्धये हृषीकेशाय नमस्ते स्तु प्रणयेभ्यो नमः
लिने ४७ ॥

पायिकनित्यसंकुचितधर्मभूतज्ञानाश्रयाय ४६ यद्यक्तं ज्ञानदृष्टा नर्हिं तथात्वेन किं न ज्ञायेत तत्राह अव्याहतोऽनभि
भूतः विहारः ज्ञानदृष्टात्त्वाद्विलोपायस्य तस्मै न केवलं ज्ञानदृष्टे पितु सर्वव्याहतानां देवादिपदार्थानां तद्धितिदत्तानां च
सिद्धये नित्यमिदेतं वेन केवलं तेषां स्थितिहेतुः सर्वेन्द्रियप्रशासिता चेत्यभिप्रायेण संबोधयति हृषीकेशेति हृषीकाणां
इंद्रियाणां ईशानियंतः शरण्योपेषतां गुणांतरमाह ः प्रणयेनाप्त्यानुरजोदेवगोवनाश्रयाद्धिकुमारगिकोयन्त
मसुखलेशानुचितमात्मकमुमनशीलाय मोनीयमल्याः परित्योरमधर्दत्वादुसादिस्तंदद्येर्य तजगन्नाज्ञोऽसम
नोपमासीन्नयेत्यर्थः अयमपिपरत्वावहे ज्ञानः ४७ ॥

भा.द.
पू.टी.
७४

अतोऽमुं यावत्क्षान्तिं दृष्ट्वा प्यनीयशंतः अत्र वत्सोढव्य एवेत्याहुः अपराधइति भर्त्रास्वामिनापराधः सकृत्सोढव्य इत्यर्थः परंत्व
रपराधे कृतस्त्वेन सोढव्य इत्यभिप्रायेण सकृदित्युक्तिः स्वप्रजाकृतः स्वप्रजाकृतत्वाच्च सोढव्य इत्यर्थः अत एव भगवतः पितृस्था
नीयत्वेनैव जीवानां तत्रस्थानीयत्वे चाभिप्रेते किं चाज्ञानकृतोऽपराधः क्षमापूर्णेन सह्य एव सर्वथैवेति लोकपरिपाटी प्रसिद्धे
त्याह क्षन्तुमर्हसीति अयथार्थत्वविषयत्वाभावितर्कं इत्यभिप्रायेण शान्तात्मन्निति सर्वोपकारी यद्वा कृतापराधे प्रधुनार्थं
तेष्वपि भगवत्कृपया पुण्यस्यान्ति मृत्युरात्मा अत एव प्रवणमनोयस्य तथाभूते तेषु सर्वोपसर्ग हस्यात्तु एव त्वामजानतः दंड
परिसि अपराधमिति भक्तिविपरीतामेवातव भङ्गः प्रकृतत्वात्क्षेप्तव्या ५२ हे भगवन्नयं पन्नगः सर्पः प्राणांस्त्यजति तेस्तु

अपराधः सकृद्भर्त्रा सोढव्यः स्वप्रजाकृतः क्षंतुमर्हसि शांतात्मन् मूढस्य त्वामजानतः ५२ अनुगृह्णीष्व भगवन्प्रा
णांस्त्यजति पन्नगः स्त्रीणां नः साधुशोच्यानां पतिः प्राणः प्रदीयतां ५३ विधेहि ते किंकरीणामनुष्ठेयं तवाज्ञया यच्छ्रद्धया
नुतिष्ठन्वै मुच्यते सर्वतोभयात् ५४ शुक उवाच इत्थं स नागपत्नीभिः भगवान्समभिष्टुतः मूर्छितं भग्नशिरसं विसस
र्जांघ्रिकुट्टनैः प्रतिलब्धेंद्रियप्राणः कालियः शनकैर्हरिं कृच्छ्रात्समुच्छ्वसन्दीनः कृष्णं प्राह कृतांजलिः ५६॥

कीदृश साधुशोच्यानां साधुभिरनुकम्पनीयानां स्त्रीणामस्माकं पतिरेव प्राणः स प्रदीयतां ५३ युष्मदनुग्रहोऽन्येषां मृत्युरेवे
ति चेत्तत्राहुः विधेहीति हे त्वदाज्ञया पन्नगवनिकिंकरीणामस्माकमनुष्ठेयं तद्विधेहि अनुष्ठेये विशिंषति स कालियो यदनु
ष्ठेयं श्रद्धयानुतिष्ठन् भयात् मृत्युतापान्मुच्यते यथास्मत्तो लोका न भीताः स्युर्यथा चायं मृत्युभयान्मुच्येत तादृशमनुष्ठे
यं ज्ञापयेत्यर्थः ५४ एवं स भगवान्नागपत्नीभिः स्तुतः याचितः कृष्णस्त्वांघ्रिसंघट्टनैर्भग्नशिरसं घट्टनैर्भग्नशिरसं
मूर्छितं च कालियं विससर्ज ५५ ततः शनकैः प्रतिलब्धानींद्रियाणि प्राणश्च येन तथाभूतः कालियः कृच्छ्राद्दीर्घयासा
त् श्वासं मुंचन् कृतांजलिः कृष्णं प्राह ५६ उक्तमेवाह त्रिभिः ॥

राम
७४

73

स्तुत्याश्याविस्तारः कुमारक इति प्रयुक्तीत्यात्वं कुमारप्रायस्य लक्ष्मी रमन्तस्यास्य भर्तुः कदाचिदनकूलस्य स्वशरीरस्यैव स्वपत्र
स्यैव चापराधः कर्त्री कलेवरादिप्रदाने नातिलज्जी वोज्जिजी विषया सर्वजगदुदयाविभवलयलीलेन सर्वशरीरकेण विप्रलापपराध
वत्वं किं चित्रम् कल्पयुक्तज्जीविषयाक्लताबलारेणत्वया तो द्युचितइति द्वाभ्यां पर्यत्यस्तावन्नसेप्राणोरक्षां केकर्यं च प्रार्थयं ते त
मिति पंचभिः हे विभो त्वमस्य नादिकालावेशात्तियुक्तः न्यामोद्रसंकल्पेतरव्यापारशून्यः स्वाज्ञेनाकलितश्रम एव सृजत्यसौ इति
वचनार्थाभिप्रेतः गुणैरजः सत्वतमोभिरस्य जगतो जन्मस्थितिलयान् कुर्वन्तीति शेषः तत्र स्वस्वभावानपि सतो जीवान् समीक्ष
या नयद्गर्भीयादृष्ट्याप्रतिबोधयंस्तावद्वृंहनेन प्रवृत्तान् कुर्वन्नवस्थित इत्थं जगद्व्यापारस्वरूपविहारश्चेष्टसे यत्का समीक्षया बहु
स्यां प्रजायेयेत्युक्तया संकल्पात्मिकया दृष्ट्यानीहस्त्वं व्यतिरिक्तव्यापारशून्यः प्रलयदशायां तत्तत्स्वभावांस्तत्तत्कर्मवास

त्वमस्य जन्मस्थितिसंयमान्विभो गुणैरनीहोऽकृतकालशक्तिधृक् तत्तत्स्वभावान्प्रतिबोधयन्सतः समीक्षयामोघविहार ई
हसे ४० तस्यैव तेऽमूस्तनवस्त्रिलोक्यां शान्ता अशान्ता उत मूढयोनयः शान्ताः प्रियास्ते ह्यधुनावितुं सतां स्थातुश्च ते धर्मपरीप्स
येहतः ४१॥

नामलक्ष्णस्वभावमात्रयुक्तांस्तंसुचितत्तानाम्नस्प्नाप्राप्यान्स तो जीवान् प्रतिबोधयन्स्वारम्भोपयुक्तकारणकलेवरा
दिप्रदानेन विकासितत्तानानकुर्वन्न एवंविधं महोपकारं कुर्वन्मीति भावः अथ तिदृश जगव्यापारान्नक्ष विहारस्य जगतो जन्मा
दीनीहसे करोषीति यावत् तत्तत्स्वभावास्प्रतिबोधयन्नितियनेनसर्वे जीवसाधारणेन तच्छियक महोपकारैकशीलत्वमुक्ति
तएवमपराधानवेक्षणेन केवलमुपकारैकशीलस्य तव क्रियानयमपराध इति भावः ५ जन्मादीनीहसे इत्यनेन सर्वजीवा
न्प्रतितस्य वितस्थानोयत्वं प्रत्युक्तिं किं च तस्यैव प्रतिबोधयतो सृजन्नादीनीहमानस्य ते तव त्रिलोक्याममूः सर्वाः शान्ताः सा
त्विकाः अशान्ता राजसाः मूढयोनयस्तामसाः अप्यनूक्तजातीनवः देहाः आत्मीयाः त्रिपर्यायाः शेषाश्चेत्यर्थः सर्वाश्च तव स्वा एवे
ति भावः तत्र सर्वासामन्याश्च त्वे जगव्यापारे हेतुः दृश्यमानत्वादि यद्यप्येवं तथापि स्थातुः स्थितिकर्तुः तएवमताय धर्मपा
लनेच्छया ईहतः प्रवर्त्तमानस्य तव ताराः सत्वानि याभ्येतेष्वथामासत्तनवः न विदुरद्विगुणयाईशादिसदासदेवजन्मस

कृ

भा॰द॰ टी॰ ७५

मद्विहारस्थाने स्मिन् ह्रदे यः स्नात्वा जले देवानादिशाद्या तिन्हनुषी श्च तर्पयेउपोष्य मां स्मरन्नर्चेच्च स सर्वैः पापैः मुच्यते
इत्याशंतरं ६४ मनुगां हृदमयाद्भमुणकं त्यक्त्वा समुद्रद्वीपे हित्वास्मिन्ह्रदे प्रविष्टः भवनीति तत्र न मत्तं मां तेथा तत्र तत्राह द्वीपमिति य
त्साः सुपर्णस्त्वां मयाद्भेन ह्रदं त्वमाश्रितः सः सुवर्णस्त्वं नाद्या त्स त्वा यो नेत्र हेतुः मत्पादलाञ्छितं इति ६५ हे रत्नमलि [illegible] स्य मुक्तो
नागान्तं तस्य पूजया मास तथा नागपत्न्यश्च सादरं दिव्याम्बरादिभिः पूजयामासुः परार्ध्यै रन्तर्घ्यैः ६६ ततस्तं परिक्रम्य प्रवृत्ति
तोक्ष्रुत्या भिवाद्य च कलत्रादिभिः सहितः स्वश्रेष्ठीपं रमणकं जगाम ६७ क्रीडार्थेन तु कर्मफलं भोगार्थं मानुषत्वं

74

योस्मिन्स्नात्वा मदाक्रीडे देवादींस्तर्पयेज्जलैः उपोष्य मां स्मरन्नर्चेत् सर्वपापैः प्रमुच्यते ६४ द्वीपं रमणकं हित्वा ह्र
दमेतमुपाश्रितः यद्भयात्स सुपर्णस्त्वां नाद्यान्मत्पादलाञ्छितं ६५ शुक उवाच एवमुक्तो भगवता कृष्णेनाद्भुतक
र्मणा तं पूजयामास मुदा नागपत्न्यश्च सादरं ६६ दिव्याम्बरस्रग्मणिभिः परार्ध्यैरपि भूषणैः दिव्यगन्धानुलेपैश्च
महत्योत्पलमालया ६७ ततः प्रीतोभ्यनुज्ञातः परिक्रम्याभिवाद्य तं सकलत्रसुहृत्पुत्रो द्वीपमब्धेर्जगाम सः
६८ तदैव सामृतजला यमुना निर्विषाभवत् अनुग्रहाद्भगवतः क्रीडामानुषरूपिणः ६९ इति श्रीमद्भागवते महापु
राणे दशमस्कंधे षोडशोऽध्यायः १६ राजोवाच नागालयं रमणकं कस्मात्तत्याज कालियः किं वा कृतं सुपर्णस्य तेनैके
नासमञ्जसं १ ॥

यमस्यास्तीति तथा तस्य भगवतो नमस्यान्नदेव सा यमुना निर्विषा ऽमृततुल्यजला चाभवत् ६९ इति
दशमे षोडशोऽध्यायः १६ यदुक्तं द्वीपं रमणकं हित्वा ह्रदमेतमुपाश्रितः यद्भयादिति तत्र कालियस्य द्वीपत्यागनिमित्तं पृ
च्छतिः इति राजा नागालयमिति रमणकं तद्वीपस्थानां नागानां सुपर्णः भक्ष्यमस्तीति सूचितं अत एव तद्वाले कृतमिति तेन
केन कालियेन स्वस्य भयनिमित्तं सुपर्णस्यासमञ्जसमप्रियं किं कृतं अन्येषु निर्भयेषु सत्स्वप्येनं स्वभयनिमित्तं किमप्रि
यं कृतं अन्येषां वा भयाभावनिमित्तं सुपर्णस्यासमञ्जसमप्रियं किं कृतं अन्येषु निर्भयेषु च किमिति प्रश्नार्थः १ ता
वं तत्र त्यानां नागानां सुपर्णाद्भयाभावनिमित्तमाह उपहार्यैरिति ॥

राम
७५

वयमुत्पत्त्या सहउत्पत्तिम भ्रलिवला दुष्टास्तामसा दीर्घो मन्युर्येषां तथाभूताः स्म वयं इति तिर्यगभिप्रायेण निर्देशः अतएव
वयं च तत्र भगवन्नलिप्तेन तापोन स्वकं हे नाथ भूतानां स्वभाव उत्पत्तिकोत्पत्तेः दुस्त्यजः अयमतः स्वभावः असद्ग्रहः दुष्टपिशाचेत्तु
त्योतो दुस्त्यजः ५७ त्वयेति हे धातर्गुणविविधतयास्यत्वदुत्पत्तिगुणविसर्जनमिति वृत्तिरश्चां जालं त्वया सृष्टं रूपं भूतं नानास्वभा
वादयो यस्य तथाभूतं तत्र वीर्यं बलमोजः प्रवृत्तिसामर्थ्यं योनिः कृत्यलिङ्गो नेत्रं बीजं कारणमाकृतिः स्थानं ५८ ततः किम् तत्रा
ह वयं चेति हे भगवन् तत्रापि तिरश्चां मध्येऽपि वयं सर्पा जात्या जन्मनैवोरुमन्युर्येषां तथाभूताः त्वदनुग्रहमंतरेण दुःखेनापि सक्तु
पेशक्यां त्वन्मायामोहिता वयं त्वन्मायां स्वमायां कथं त्यजामः ५९ हि यस्मात्तत्र त्वन्मायायां भगवानेव कारणं

कालिय उवाच वयं खलाः सहोत्पत्त्या तामसा दीर्घमन्यवः स्वभावो दुस्त्यजो नाथ लोकानां यदसद्ग्रहः ५७ त्वया सृष्टमि
दं विश्वं धातर्गुणविसर्जनं नानास्वभाववीर्यौजोयोनिबीजाशयाकृति ५८ वयं च तत्र भगवन् सर्पा जात्युरुमन्यवः कथं
त्यजामस्त्वन्मायां दुस्त्यजां मोहिताः स्वयं ५९ भवान्हि कारणं तत्र सर्वज्ञो जगदीश्वरः अनुग्रहं निग्रहं वा मन्यसे तद्विधेहि
नः ६० श्रीशुक उवाच इत्याकर्ण्य वचः प्राह भगवान्कार्यमानुषः नात्र स्थेयं त्वया सर्प समुद्रं याहि मा चिरं ६१ स्वज्ञात्यपत्य
दाराढ्यो गोनृभिर्भुज्यतां नदी य एतत्संस्मरेन्मर्त्यस्तुभ्यं मदनुशासनं कीर्तयन्नुभयोः संध्योर्न युष्मद्भयमाप्नुयात् ६२॥

त्वं तु सर्वज्ञो निग्रहानुग्रहोचितज्ञानवान् जगदीश्वरः तदुचितसामर्थ्ययुक्तोऽतस्त्वमनुग्रहं निग्रहं वा यन्मन्यसे त्वमेवं कुर्विति
निग्रहं चार्हं न संमागं इति भावः तत्त्वदभिमतं नोऽस्मभ्यं विधेहि आज्ञापय ६० कार्यमानुषः दुष्टदमनसाधुपरित्राणात्मककार्यार्थं मानुषः
स्वेच्छोपात्तमनुष्याकृतिरित्यं कालियस्य वचः आकर्ण्य प्राह उक्तमेवाह चतुर्भिः नेति हे सर्प अत्र हृदे त्वया न स्थेयं किंतु स्वज्ञातीना
दिभिः सह समाचिरमविरात्समुद्रं याहि ६१ नदी यमुना गोनृभिः भुज्यतां उपभुज्यतां तुभ्यं मत्कर्तृकं दुतानुशासनं एतच्चरित्रं य उभ
योः संस्मरन्कीर्तयंश्च स्यात् सयुष्मज्जयसर्पेभ्यो भयं युष्मद्भयं नाप्नुयादित्याज्ञान्तरं ६२॥

भा. द.
टी.
७६

अतस्तद्गम्यमित्यत्र तत्कारणमाह त्रिभिः तत्र ह्रदे कदाचित् गरुडः स्वामी इभं दंष्ट्रा जलचरं मीनपतिं क्षुधितः प्रसह्य बलात्
हृतवान् जहार कथंभूतः सौभरिणा निवारितोऽपि ९ एवं मीनपतौ गरुडेन हृते सति सुतरां सुदुःखितान् मीनान् दृष्ट्वा सौभरिः कृप
या तत्रत्यानां स्वस्थानां जलजन्तूनां क्षेमं मंगलमाचरन् कुर्वन्नाह १० किमाह ह्रदे प्रविश्य यदि मत्स्यान् खादति तर्हि स
गरुडः सद्य एव प्राणैर्वियुज्येत एतदहं सत्यं ब्रवीमीति शापात्मकं वचः ब्रह्मण्याक्यं सम्माननीयत्वात् स्वस्य परवशेन गरुडस्यापि तत्र
विषाक्तत्वाक्तिमत्तापि तत्परोधः उपपद्यते ११ एतच्छापात्मकं सौभरेर्वचः केवलं कालिय एव वेद सर्पः कोऽपि लेलिहः सर्पो
न वेद अतोऽयं गरुडाद्भीतस्तत्र ह्रदे वासीत् तत्र कृष्णेन निःकासितश्चेति कालियदमनात्मकवृत्तान्तोपसंहारः १२ अथ तत

तत्रैकदा जलचरं गरुडो भक्ष्यमीप्सितं निवारितः सौभरिणा प्रसह्य क्षुधितोऽहरत् ९ मीनान्सुदुःखितान्दृष्ट्वा दी
नान्मीनपतौ हते कृपया सौभरिः प्राह तत्रत्यक्षेममाचरन् १० अत्र प्रविश्य गरुडो यदि मत्स्यान्स खादति स
द्यः प्राणैर्वियुज्येत सत्यमेतद्ब्रवीम्यहं ११ तं कालियः परं वेद नान्यः कश्चन लेलिहः अवात्सीद्गरुडाद्भीतः कृ
ष्णेन च विवासितः १२ कृष्णं ह्रदाद्विनिःक्रान्तं दिव्यस्रग्गंधवाससं महामणिगणाकीर्णं जाम्बूनदपरिष्कृतं १३
उपलभ्योत्थिताः सर्वे लब्धप्राणा इवासवः प्रमोदनिभृतात्मानो गोपाः प्रीत्याभिरेभिरे १४ यशोदा रोहिणी
नन्दो गोप्यो गोपाश्च कौरव कृष्णं समेत्य लब्धेहा आसन् शुष्का नगा अपि १५ रामश्चाच्युतमालिंग्य जहासा
स्यानुभाववित् प्रेम्णा तमंकमारोप्य पुनः पुनरुदैक्षत १६॥

उपरितनं वृत्तान्तमाह कृष्णमिति यावदध्यायसमा
प्तिः दिव्यानि स्रग्गंधवासांसि नागपत्नीभिः समर्पितानि यस्य तं महामणिगणैः मणीनां गणैराकीर्णं सर्वतः समलं
कृतं जाम्बूनदेन सुवर्णेनालंकृतं कृष्णं ह्रदाद्विनिर्गच्छन्तं कृष्णमुपलभ्यालब्धलब्धप्राणा असवः इन्द्रियाणीव सर्वे गोपादयः
उत्थितास्ते ततः प्रमोदेन निभृताः पूर्णा आत्मानो देहा मनांसि वा येषां ते गोपाः प्रीत्या कृष्णमभिरेभिरे आ
लिंगितवन्तः १४ यशोदादयो गोपी गोपाश्च नन्दादयो गोपाश्च हे कौरव कृष्णं समेत्य संगत्य लब्धमनोरथाश्च बभूवुः १५

राम
७६

75

हे महाबाहो प्राक् पूर्वकाले सर्वैर्जनैः सर्पा नो मा दशंत्विति तेषां यो बलिरुपहार्यैर्भक्ष्यैर्मासि मासि वानस्पत्यस्सः वनस्पति
रूपफलवृक्षैः तन्मूले देवो वानस्पत्यः वनस्पतिगृहे चं ... मावास्यायां प्रवर्त्तमानो वा निरूपितः कल्पितः २ तत्र सर्वे ना
गाः जनैः पर्वणि कल्पितं बलिं स्वं स्वं भागमात्मनां गोपीथाय रक्षणार्थं महात्मने सुपर्णाय प्रयच्छंति अतस्तत्र स्थानं न
गरुडाद्भयमस्ति सुखं ३ एवं सर्वेषु नागेषु प्रयच्छत्सु एष काद्रवेयः कद्रूवा सुतः कालियस्तु विषवीर्याभ्यां मदस्तेनावि
ष्टः सुपर्णं कदर्थीकृत्य तुच्छीकृत्य विगणय्येति यावत् तं गरुडाय देयं बलिभागं स्वयमेव बुभुजे ४ तत्कालियस्य कर्म

श्रीशुक उवाच उपहार्यैः सर्वैर्जनैर्मासि मासीह यो बली वानस्पत्यो महाबाहो नागानां प्राङ्निरूपितः २ स्वं स्वं भागं
प्रयच्छंति नागाः पर्वणि पर्वणि गोपीथायात्मनः सर्वे सुपर्णाय महात्मने ३ विषवीर्यमदाविष्टः काद्रवेयस्तु कालि
यः कदर्थीकृत्य गरुडं स्वयं तं बुभुजे बलिं ४ तच्छ्रुत्वा कुपितो राजन् भगवान् भगवत्प्रियः विजिघांसुर्महावेगः
कालियं समपाद्रवत् ५ तमापतंतं तरसा विषायुधः प्रत्यभ्ययादुत्थितनैकमस्तकः दद्भिः सुपर्णं व्यदशद्ददायु
धः करालजिह्वोच्छ्वसितोग्रलोचनः ६ तं तार्क्ष्यपुत्रः स निरस्य मन्युमान् प्रचंडवेगो मधुसूदनासनः पक्षेण सव्ये
न हिरण्यरोचिषा जघान कद्रुसुतमुग्रविक्रमः ७ सुपर्णपक्षाभिहतः कालियोऽतीव विह्वलः ह्रदं विवेश कालिं
द्यास्तदगम्यं दुरासदं ८ ॥

कर्म श्रुत्वा तः भगवान् गरुडः कालियं हंतुं इच्छुर्महावेगः समपाद्रवत् ५ तमाप
तंतं सन्तं विषमेवायुधं यस्य स कालियस्तरसा वेगेन प्रत्यभ्ययात् इदं दशाद्दद्भिर्वा कथंभूतः उच्छ्रितान्यु
त्थितानि नैकान्यनेकानि मस्तकानि फणा येन दद्भिरेवायुधानि यस्य कराला जिह्वा यस्य उच्छ्वसितान्युग्राणि
लोचनानि यस्य स चासौ सच ६ अथ मधुसूदनस्यासनं वाहनं उपदेशात् यस्मिन्स उग्रः विक्रमो यस्य प्रचंडः वेगो यस्य सः तार्क्ष्य
पुत्रो गरुडः कोपयुक्तस्तं कद्रूसुतं निरस्य प्रदिः हिरण्यरोचिषा वामेन पक्षेण जघान ताडितवान् ७ सुपर्णस्य पक्षेणा
भिहतः कालियोऽतीव विह्वलः उद्विग्नस्तेन सुपर्णेन नागम्यं गन्तुमशक्यं ... यमुनायाः ह्र

भा० द०
टी०
७७

कर्मोऽवर्णयन्मुष्टादृशो तावत्तद्गोपैः तत्वेन कांश्चित्सोऽयंकृष्णो गोपालरूपधृक् कालं चानुवर्णयितुं तावद्व्रजे संगमयितुं
वृत्तशेषमाह अथेति अथ तद्भक्तिमतिक्रमानंतरं मुदितात्मा स्वानोऽमात्यांसि यथार्थाति ज्ञातिभिर्गोपैः सगोपैर्मान्यो भगवानु
गवां समूहेन मण्डितं व्रजं प्राविशत् १ गोपालछद्म गोपालरूपता इति यज्ञोऽयं लक्षया मायया आत्मीयसंकल्पेन स्वयं व्रजे सम्यक् क्री
डतोः सतो रामकृष्णयोरिति शेषः ग्रीष्माख्य ऋतुः प्रवृत्तः अनेन लोका वा तिका कातिस्वाचित २ स च यद्यपि शरीरिणां
नातीव सुखकरः तथापि वृन्दावनगुणैर्वसंत इव लक्षितः अत एव मतिक्रम्याधिकत्वं तस्य ते
गुणा इत्यत्राह यत्रेति यत्र साक्षाद्भगवान् केशवो रामेण सहास्ते भगवद्वासप्रभावेनैव गुणाधिक्यमस्तीति भावः यत्र वृन्दावने भग

76.

श्रीशुक उ० अथ कृष्णः परिवृतो ज्ञातिभिर्मुदितात्मभिः अनुगीयमानो न्यविशद्व्रजं गोकुलमण्डितं १ व्रजे विक्रीडतो
रेवं गोपालछद्ममायया ग्रीष्मो नामर्तुरभवन्नातिप्रेयाञ्छरीरिणां २ स च वृन्दावनगुणैर्वसंत इव लक्षितः यत्रास्ते भग
वान्साक्षाद्रामेण सह केशवः ३ यत्र निर्झरनिर्ह्रादनिवृत्तस्वनझिल्लिकं शश्वत्तच्छीकरर्जीषद्रुममण्डलमण्डितं ४ सरित्स
रःप्रस्रवणोर्मिवायुना कह्लारकंजोत्पलरेणुहारिणा न विद्यते यत्र वनौकसां दवो निदाघवह्न्यर्कभवोऽतिशाड्वले ५

वायुना सन्तस्य गुणैरित्यन्वयः ३ ग्रीष्मस्य वसंततुल्यतां व्यापयितुं वृन्दावनगुणाननुवर्णयति यत्रेति यत्र शब्दानां वृन्दावनस्य
हृचारितेभ्योऽम्भसो निस्सर्पः निर्झराणां घोषेण निवृत्तस्वनाः झिल्ल्यध्वनयः झिल्लिकाः [illegible]
[illegible] कस्यध्वनयः सत्यकीटविशेषाः यस्मिंस्तद्यथा भवति तद्वृन्दावनमभवदित्यर्थः किं च शश्वत् सदा तेषां [illegible] ना
[illegible] निर्झराणां शीकरैर्जलकणैः ऋजीषाः स्निग्धा द्रुमास्तेषां मण्डलेन मण्डितं ४ सरिदिति सरितां सरसां प्रस्रव
णानां च ये ऊर्मयस्तेषां संबंधिना वायुना कह्लारादीनां रेणून् हरतीति तथाभूतेन शाड्वलेति हरिततृणकोमलेति अत
एव शाड्वले दिवापि निदाघो ग्रीष्मस्तेन तापः कालिकवह्न्यर्कसंभवो भवति यो दवस्तापः स वनौकसां न विद्यते ५ नेत्रशाड्वल
मेव कुतस्तत्राह ॥

स्व

राम
७७

नागादयः परमां मुदं लेभिरे तत्र नगा वृक्षा अपि सर्वे मुक्ताः संतः पुनः फलपुष्पादिभिर्विरेजुः इत्यर्थः सभार्या विप्रा नंदं स
मेत्य कालियग्रस्तस्तवात्मजस्तस्माद्विमुक्तः दिष्ट्योऽयं महानंद इत्यूचुः १७ १८ नष्टप्राया पुनर्लब्धा प्रजा पुत्रो यया सती यशो
दा सुतं परिष्वज्यांकमारोप्य च बहून् आनंदाश्रुकणान्मुमोच १९ ततस्तां रात्रिं तत्र यमुनायास्तीरे एव व्रजौकसो गावश्चोष
रुषितवंतः क्षुत्तृड्भ्यां श्रमेण च कर्शिताः २० तदा एतौ वरणप्रभावो दवाग्निर्निशीथे सुप्ते व्रजं व्रजस्य परितः सर्वत आवृत्य
प्रदग्धुमुपक्रांतवान् २१ ततो दवाग्निना दह्यमाना व्रजौकस उत्थाय संभ्रांता व्याकुलचित्ता मायया स्वीयसंकल्पेन मनुजं सा

आगा गावो वृषा वत्सा लेभिरे परमां मुदं नंदं विप्राः समागत्य गुरवः सकलत्रकाः ऊचुस्ते कालियग्रस्तो दिष्ट्या मुक्तस्त
वात्मजः १७ देहि दानं द्विजातिभ्यः कृष्णनिर्मुक्तिहेतवे नंदः प्रीतमना राजन् गाः सुवर्णं तदादिशत् १८ यशोदा च म
हाभागा नष्टलब्धप्रजा सती परिष्वज्यांकमारोप्य मुमोचाश्रुकलां मुहुः १९ तां रात्रिं तत्र राजेंद्र क्षुत्तृड्भ्यां श्रमकर्शि
ताः ऊषुर्व्रजौकसो गावः कालिंद्या उपकूलतः २० तदा शुचिवनोद्भूतो दावाग्निः सर्वतो व्रजं सुप्तं निशीथ आवृत्य प्र
दग्धुमुपचक्रमे २१ तत उत्थाय संभ्रांता दह्यमाना व्रजौकसः कृष्णं ययुस्ते शरणं मायामनुजमीश्वरं २२ गोपा ऊचुः
कृष्ण कृष्ण महाभाग हे रामामितविक्रम एष घोरतमो वह्निस्तावकान्ग्रसते हि नः २३ सुदुस्तरान्नः स्वान्पाहि कालाग्नेः
सुहृदः प्रभो न शक्नुमस्त्वच्चरणं संत्यक्तुमकुतोभयं २४ शुक उवाच इत्थं स्वजनवैक्लव्यं निरीक्ष्य जगदीश्वरः तमग्नि
मपिबत्तीव्रमनंतोऽनंतशक्तिधृक् २५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमे सप्तदशोऽध्यायः १७॥

ईश्वरं कृष्णं शरणं ययुः
रक्ष लोकाः पूर्वं त्वनाथास्मिन्नवंतः २२ शरण्यायानप्रकारमाह कृष्णेति द्वाभ्यां तावकांस्त्वदेकरक्षान्नोऽस्मानेष वह्निर्ग्रसति २३ स्वान्स्व
कान्सुहृदो नोऽस्मान्सुदुस्तरात्कालाग्नेः प्रलयाग्नितुल्याद्दावाग्नेः पाहि रक्ष यतो नास्ति कुतोऽपि भयं यस्मात्तं त्वच्चरणं संत्यक्तुं न शक्नुमः
न वयमत्तो विभिमो पितृत्वच्चरणं विधेयमादि लिभावः २४ इत्थं स्वजनानां वैक्लव्यं निरीक्ष्यानंतशक्तिधृक् स्वेच्छया भिदे तत्त्वात् जग
दीश्वरः कृष्णः शीघ्रं तमग्निमपिबत् २५ इति दशमे सप्तदशः १७ अथ बलदेवकृतं श्रीकृष्णेन कारितं प्रलंबासुरवधात्मकं कर्मा

भा॰ द॰
पू॰ टी॰
७८

क्वचिद्बिल्वादिभिरेवं तौ कृष्णरामौ गोपालक्रीडाभिस्तौ रामकृष्णौ वने चेरतुः संचरितवन्तौ इति त्रयाणामन्वयः । कुम्भो नाम
क्तत्वविशेषस्तस्य फले उद्धेरिति पाठान्तरे आमलके मुष्टिभिः कालिं सेवलिनगतमुष्टिः स्फोटैश्च अस्पृश्य करौ मिथो न स्प
ष्टव्य इति भावः बंधनतस्तु कुलं कमनेत्रबंध आगमिष्यतो कामकथनार्थं पाणिभ्यां कस्यचिन्नेत्रप्रछादनं मृगखगानां च गानं चेष्ट
या तत्सजातीयचेष्टया । १४ दर्दुरप्लावैः मिथ उपहासकैः परिहासवाक्यैः स्पन्दोलिकया हस्ताकारदोलालीलया नृपाणां इव लीले
याच १५ नद्यादिषु रामकृष्णयोः पशूंश्चारयतोः गोपरूपी प्रलम्बो अगादित्युत्तरेणान्वयः द्वयोः पूर्वेण संधिर्विशेष
ः तज्जिघांसया रामकृष्णनिच्छया १७ सर्वदर्शनो हेतुगर्भविशेषणं सर्वज्ञत्वात् तज्जिघांसया समागतं गोपरूपिणं प्रलम्बासुरं विद्वान्

क्वचिद्बिल्वैः क्वचित्कुम्भैः क्वचामलकमुष्टिभिः । अस्पृश्यनेत्रबन्धाद्यैः क्वचिन्मृगखगेहया १४ क्वचिच्च दर्दुरप्लावैर्विविधै
रुपहासकैः । कदाचित्स्पन्दोलिकया कर्हिचिन्नृपचेष्टया १५ एवं तौ लोकसिद्धाभिः क्रीडाभिश्चेरतुर्वने । नद्यद्रिद्रोणिकुञ्जे
षु काननेषु सरस्सु च १६ पशूंश्चारयतोर्गोपैस्तद्वने रामकृष्णयोः । गोपरूपी प्रलम्बोऽगादसुरस्तज्जिहीर्षया १७ तं विद्वान
पि दाशार्हो भगवान्सर्वदर्शनः । अन्वमोदत तत्सख्यं वधं तस्य विचिन्तयन् १८ तत्रोपाहूय गोपालान्कृष्णः प्राह विहारवि
त् । हे गोपा विहरिष्यामो द्वन्द्वीभूय यथायथम् १९ तत्र चक्रुः परिवृढौ गोपा रामजनार्दनौ । कृष्णसंघट्टिनः केचिदासन्रामस्य
चापरे २० आचेरुर्विविधाः क्रीडा वाह्यवाहकलक्षणाः । यत्रारोहन्ति जेतारो वहन्ति च पराजिताः २१ ॥

७७

अपि सख्योन तेन यथा विवाकापि रोषः । किन्तु पायान्तरेण तस्य वधं विचिन्तयन् तेन सह सख्यमेवारोचयत् १८ तत्र गोपानाहूय त
स्यो चितविहारस्य कृष्णो प्राह उक्तिमेवाह यथायथमाकृतिवयोबलानुरूपं द्वन्द्वीभूय संघद्वयं भूत्वा विहरिष्याम इति १९
तत्रैवं भगवत्प्रोक्ते सति गोपा रामकृष्णौ संघनायकौ चक्रुः तत्र केचित्गोपाः कृष्णपक्षीयाः बभूवुः अपरे तु रामपक्षीयाः २० ए
वं भूत्वा वाह्यवाहकेति भाववृक्षानो निर्देशः वाह्यत्ववाहकत्वे लक्षणे फले यासां ताः वाह्यवाहकाः जयपराजयकृतायान्त्विति या
तथाभूताः विविधाः क्रीडा आचेरुः ताः क्रीडा एव विशदयति यत्र यासु क्रीडासु जेतारः आरोहन्ति पराजितास्तु वहन्तीति २१ ॥ ॥

राम
७८

अगाधानि तोयानि यासां तासां ह्रदिनीनां तटस्पर्शिभिरूर्मिभिर्हेतुभिः पुलिनैः सर्वतः द्रवत् पुरीषं पंको यस्याः तस्या भुवो रसं शाद्व-
लितं शाद्वलरूपतां च विषोल्बणा अपि सूर्यस्य करा यत्र न गृह्णन्ति ग्रीष्मतयोत्तीव्रा विषदृशा ततः तद्वनमाविशदि-
त्युत्तरेणान्वयः श्रीमत् फलपुष्पालयादिसंपत्तिमत् गायन्तो मयूरा भ्रमराश्च यस्मिन् नदन्तश्चित्रा मृगा द्विजाः पक्षिणश्च यस्मि-
न् गायन्तो मयूरा भ्रमराश्च यस्मिन् कूजन्तः कोकिलाः सारसाश्च यस्मिन् ७ तदेवंभूतं वनं भगवान् श्रीकृष्णः क्रीडिष्यमाणो ब-
लदेवेन संयुतः वेणुं विरणयन् गोपैर्गोधनैः संवृतः प्राविशत् ८ ततः प्रवालादिभिः कृतानि यैः तथाभूता

अगाधतोयह्रदिनीतटोर्मिभिर्द्रवत्पुरीष्याः पुलिनैः समन्ततः। न यत्र चण्डांशुकरा विषोल्बणा भुवो रसं शाद्वलितं च गृ-
ह्णते ६ वनं कुसुमितं श्रीमन्नदच्चित्रमृगद्विजं गायन्मयूरभ्रमरं कूजत्कोकिलसारसं ७ क्रीडिष्यमाणस्तत्कृष्णो भगवा-
न्बलसंयुतः वेणुं विरणयन्गोपैर्गोधनैः संवृतोऽविशत् ८ प्रवालबर्हस्तबकस्रग्धातुकृतभूषणाः रामकृष्णादयो गोपाः
ननृतुर्युयुधुर्जगुः ९ कृष्णस्य नृत्यतः केचिज्जगुः केचिदवादयन् वेणुपाणितलैः शृङ्गैः प्रशशंसुरथापरे १० गोपजाति-
प्रतिच्छन्ना देवा गोपालरूपिणौ ईडिरे रामकृष्णौ च नटा इव नटं नृप ११ भ्रमणैर्लंघनैः क्षेपैरास्फोटनविकर्षणैः चिक्री-
डतुर्नियुद्धेन काकपक्षधरौ क्वचित् १२ क्वचिन्नृत्यत्सु चान्येषु गायकौ वादकौ स्वयं शशंसतुर्महाराज साधु साध्विति
वादिनौ १३ ॥

रामकृष्णादयो गोपा ननृतुर्युयुधुर्मिथो बाहुभिर्जगुश्च ९ कृष्णस्य नृत्यतः सतः केचिज्जगुः केचिद्वेणुपाणितलैः शृङ्गैः वेणवादि-
भिरवादयन् केचिच्च प्रशशंसुः १० गोपजातिप्रतिच्छन्ना साक्षाद्देवा बलरामौ रामकृष्णौ गोपालरूपिणौ देवास्तुष्टुवुः
ईडिरे नटा इव नटं १२ भ्रमणादिभिर्नियुद्धेन काकपक्षधरौ ... रामकृष्णौ चिक्रीडतुः ... भ्रमणं ...
... लंघनं ... क्षेपः ... आस्फोटनं ...
... विकर्षणं १२ क्वचिदन्येषु गोपेषु नृत्यत्सु सत्सु स्वयं गायकौ वादकौ च भूत्वा हे महाराज साधु साध्विति व-

च०२

हु०२

भा०द० पू०टी० ७५

अथ आगतस्मृतिर्लब्धासुरस्वरूपज्ञानो ज्ञात्वा अभयः बलदेवः आत्मनः सार्थं सहायं गोपसमूहं विहाय हरंतं रिपुं रुषा शिरसि दृढेन मुष्टिना अहनत् यथा सुराधिप इन्द्रो वज्रवेगेन गिरिं हन्ति २८ सोऽसुरः प्रलंबः आहतः सन् सपदि विशीर्णमस्तको मुखाद्रुधिरं वमन्नपस्मृतः अपगतस्मृतिः व्यसुः महारवं कुर्वन् समीरयन् पपात यथा इन्द्रवज्रेणाहतो गिरिः पतति २९ बलशालिना बलदेवेन हतं प्रलंबं दृष्ट्वा विस्मिता बभूवुः ३० आशिषः प्रयुंजानाः प्रशंसार्हं तं बलदेवं प्रशशंसुः मृतिं प्राप्य पुनरागतमिवालिंग्य प्रेम्णा विह्वलानि चेतांसि येषां ते तथा

78

अथागतस्मृतिरभयो रिपुं बलो विहाय सार्थं प्रवहंतमात्मनः रुषाहनच्छिरसि दृढेन मुष्टिना सुराधिपो गिरिमिव वज्ररंहसा २८ स आहतः सपदि विशीर्णमस्तको मुखाद्वमन्रुधिरमपस्मृतोऽसुरः महारवं व्यसुरपतत् समीरयन् गिरिर्यथा मघवत आयुधाहतः २९ दृष्ट्वा प्रलंबं निहतं बलेन बलशालिना गोपाः सुविस्मिता आसन् साधु साध्विति वादिनः ३० आशिषोऽभिगृणंतस्तं प्रशशंसुस्तदर्हणं प्रेत्यागतमिवालिंग्य प्रेमविह्वलचेतसः ३१ पापे प्रलंबे निहते देवाः परमनिर्वृताः अभ्यवर्षन्बलं माल्यैः प्रशंसुः साधु साध्विति ३२ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे अष्टादशोऽध्यायः १८ श्रीशुक उवाच क्रीडासक्तेषु गोपेषु तद्गावो दूरचारिणीः स्वैरं चरंत्यो विविशुस्तृणलोभेन गह्वरं १ अजा गावो महिष्यश्च निर्विशंत्यो वनाद्वनं ईषीकाटवीं विविशुः क्रंदंत्यो दवतर्षिताः

न्वयः ३१ परमनिर्वृता नितरां हृष्टा देवाश्च माल्यैः पुष्पैर्बलदेवं पापे सर्वदुःखकरे प्रलंबे निहते सति अभ्यवर्षन् साधु साध्विति प्रशशंसुश्च ३२ इति भागवते दशमे अष्टादशः १८ अथ दवाग्निपानात्मकं श्रीकृष्णकर्म तद्वर्णितुं तद्वृत्तांतमाह क्रीडेति प्रलंबवधानंतरमपीत्यादिना गोपेषु क्रीडासक्तेषु सत्सु तेषां गावो दूरचारिण्यो यथेच्छं चरंत्यस्तृणलोभेन गह्वरं विविशुः १ तदेव प्रपंचयति अजा इत्यादि वनाद्वनं विशंत्यः सर्वेन तापेन तर्षिताः आक्रोशंत्य ईषीकाटवीं [illegible] विविशुः ईषीकाटव्यो [illegible] शब्देन विवक्षिता २ ततस्ते क्रीडायातः

राम ७५

एवंक्रीडायांजयेनहेतुनावाह्यमानाःपराजयेनवहंतःगोधनंचारयंतश्चकृष्णप्रमुखायोगोपाःशनैःभांडीराख्यंवटंजग्मुः २३
तत्रयर्हियदाश्रीदामादयोरामसंघट्टिनःक्रीडायांजयिनस्तदातान्देहजन्कृष्णादयऊहुःउह्यवंतः २४ तत्रभगवान्कृष्णःप
राजितःश्रीदामानमुवाहचभद्रसेनस्तुवृषभंतत्रकृष्णसंघट्टिप्रलंबोरोहिणीसुतंबलदेवंउवाह २५ तावद्रामसंघट्टिजितैन
वहन्प्रलंबःश्रीमान्शंकोतिराजवर्त्तिविशिनष्टिकृष्णमविषह्यंसोढुमशक्यंमामवहतांतेस्मरणेनउर्वीहव्यंमन्यमानः
कृष्णसंघट्टिभिस्तारामेणपराजितस्तत्रैवोवाहेत्यर्थःयदाहिरामसंघट्टिभिर्जयंतदैवभद्रसेनपराजितत्वंवहेयंतस्मिन्अपरमसुर

वहंतोवाह्यमानाश्चचारयंतश्चगोधनं भांडीरकंनामवटंजग्मुःकृष्णपुरोगमाः २३ रामसंघट्टिनोयर्हिश्रीदामवृष
भादयः क्रीडायांजयिनस्तांस्तानूहुःकृष्णादयोनृप २४ उवाहकृष्णोभगवान्श्रीदामानंपराजितः वृषभंभद्रसेन
स्तुप्रलंबोरोहिणीसुतं २५ अविषह्यंमन्यमानःकृष्णंदानवपुंगवः वहन्द्रुततरंप्रागादवरोहणतःपरं २६ तमु
द्वहन्धरणिधरेंद्रगौरवंमहासुरोविगतरयोनिजंवपुः सआस्थितःपुरटपरिच्छदोबभौतडिद्द्युमानुडुपतिवाडिवांबु
दः २७ निरीक्ष्यतद्वपुरलमंबरेचरत्प्रदीप्तदृग्भ्रुकुटितटोग्रदंष्ट्रकं ज्वलच्छिखंकटककिरीटकुंडलत्विषाद्भुतंह
लधरईषदत्रसत् २८ ॥

बलीयेयं३स्वभिप्रायेणकृष्णसंघट्टीबभूवेतिरोहिणीसुतंवहन्नवरोहस्थलतस्मिन्नित्य
वरोहणंमर्यादास्थानंततःपरंदूरंद्रुततरंयथास्यात्तथाप्रागात् २६ धरणिधरेंद्रवद्गौरवंयस्यतंबलदेवंवहन्महा
सुरःप्रलंबःनष्टवेगःनिजंस्वाभाविकंवपुरास्थितःसन्स्वर्णालंकारैःबभौतडिद्युमान्विद्युल्लंकातोपमाउडुपति
वाडितिसोमाप्रमायद्वियथोचितस्थानेभवितुंतोभासितउपरिचोडुपतिस्तदाबलदेवोयथाभवतितथाबभौ २७
हलधरःबलदेवस्तुतद्वपुर्निरीक्ष्यकिंचिद्बिभेतकथंभूतंअंबरेचरत्प्रकाशमानंभ्रुकुटितटदंष्ट्रःअलमति
वेगेनप्रदीप्तेदृशोयस्मिन्भ्रुकुटितटेउग्राउच्चादंष्ट्रायस्मिन्ज्वलंतश्शिखाज्वलंत्यःशिखाःकेशाःयस्मिन्कटकादीनां
त्विषाद्भुतंचित्रं २८ ॥

भा॰द॰
टी॰
८०

हरिराश्रितामिहरः भगवान्कृपणं वचनं तेषां निशम्याकर्ण्य माभैष्ट भयं मा कृत लोचनानि निमीलयत पिदध्वं
इत्युवाच ११ तथेति मीलिताक्षेषु गोपेषु मीलितानि नेत्राणि येषां तेषु सत्सु भगवानग्निमुल्बणं महांतं
पीत्वा तत्र हेतुर्योगाधीशः आश्चर्यात्मकयोगवता मुखेन पीत्वा तस्माद्दावाग्नेः
तेभ्यः मुक्ताग्निश्चेति द्विश्च तिः कृष्णः दावाग्निजातं भयं गोपानमोचयत् १२ ततश्च ते गोपालाः चक्षुः
उन्मील्य पुनर्भांडीरं प्राप्ताः आत्मानं मोचितं अन्यकाननप्राप्तं मेकवचनं गाश्च मोचिताः गाश्चावलोक्य विस्मिता आसन्
१३ कृष्णस्य योगमायायाः आश्चर्यशक्तिरूपया अनुभाविता तत्प्रभावविषयं कृष्णस्य योगात्मकं वीर्यं दावाग्नेरात्मनां

श्रीशुक उवाच वचो निशम्य कृपणं बंधूनां भगवान्हरिः निमीलयत मा भैष्ट लोचनानीत्यभाषत ११ तथेति
मीलिताक्षेषु भगवानग्निमुल्बणं पीत्वा मुखेन तान्कृच्छ्राद्योगाधीशो व्यमोचयत् १२ ततस्तु तेऽक्षीण्युन्मील्य पुनर्भांडीरमापिताः निशाम्य विस्मिता आसन्नात्मानं गाश्च मोचिताः १३ कृष्णस्य योगवीर्यं तद्योगमायानुभावितं दावाग्नेरात्मनः क्षेमं वीक्ष्य ते मेनिरेऽमरं १४ गाः सन्निवर्त्य सायाह्ने सहरामो जनार्दनः वेणुं विरणयन्गोष्ठमगाद्गोपैरभिष्टुतः
१५ गोपीनां परमानंद आसीद्गोविंददर्शने क्षणं युगशतमिव यासां येन विनाभवत् १६ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे एकोनविंशोऽध्यायः १९

क्षेमं वीक्ष्य तं कृष्णममरं देवं मेनिरे १४ ततः सायाह्ने गाः निवर्त्य सयौ कृत्वा रामसहितो
वेणुं विरणयन्नादयन् गोपैरभिष्टुतो गोष्ठमगात् १५ ततो गोविंदस्य दर्शने गोपीनां परमानंदः आसीत् तत्र हेतुं वदन् द
र्शनं विशिनष्टि यासां गोपीनां येन कृष्णेन विना क्षणमपि युगशतमिव अभवत् अतस्तद्दर्शने परमानंद एव भवेदित्यर्थः
१६ इति श्रीश्रीधरस्वामिकृतायां भावार्थदीपिकायां एकोनविंशः १९ ॥ एवं वनं तयोरप्यहो भगवतः क्रीडनं अनुवर्णितं आश्चर्यं च दूरार
णोत्सवं आनंदं वर्णयितुं विंशाध्यायेन तावत्प्रथमं भगवत्क्रीडा वनलीलाविषयं प्रसादात्मकं दृष्टांतं तत्र उपोद्धातप्रदर्श
यन्निव प्रावृट्शरत्कालिकाः कौशिकी द्विहारीः श्वानवर्णयोपयते शरद्वर्णनं यतिविंशेनाध्यायेन तावत्प्रथमं भगव

79

दश
८०

कृष्णाद्यो गोपास्तदा पशून् अपश्यन्तो लएव जातानुकंपा येषां तथाभूताः गवां गतिं गतिं कृतां तत्खुरविन्यासात्मकं चिह्नं विचिन्वंतो
पि न लक्षितवंतः ३ ततः कृष्णं चिह्नं तासां गवां खुरैर्दलितैः तृणैश्च विच्छिन्नैस्तथा गोष्पदैश्चांकितं गवां मार्गमन्वगमन् अनुसृ
त्य जग्मुः ततस्ते नष्टो लीनः आजीव्यो जीवनसाधनमार्गो येषां ते तएव विचेतसः विचाराक्रान्तचित्ताः ४ मुंजाटव्यां भ्रष्टो लीनः
नः मार्गो यस्य तत् क्रन्दमानं गोधनं संप्राप्य तृषिताश्च तएव श्रांतास्ते गोपाः संन्यवर्तयन् न्यत्यावर्त्तयन् स्वेषणाद्विरेमिरे वा
५ तदा भगवता कृष्णेनापि घनस्येव गंभीरया गिरा आहूतास्ता गावः स्वस्वनाम्नां ध्वनिमाकर्ण्य प्रहर्षिताः प्रतिदध्वनुः ततः प्र

तेऽपश्यन्तः पशून् गोपाः कृष्णरामादयस्तदा जातानुतापा न विदुर्विचिन्वंतो गवां गतिं ३ तृणैस्तत्खुरदच्छिन्नै
र्गोष्पदैरंकितैर्गवां मार्गमन्वगमन्सर्वे नष्टाजीव्या विचेतसः ४ मुंजाटव्यां भ्रष्टमार्गं क्रन्दमानं स्वगोधनं संप्राप्य तृषि
ताः श्रांतास्ततस्ते संन्यवर्तयन् ५ तास्ताहूता भगवता मेघगंभीरया गिरा स्वनाम्नां निनदं श्रुत्वा प्रतिनेदुः प्रहर्षिताः
६ ततः समंताद्दवधूमकेतुर्यदृच्छयाभूत्क्षयकृद्वनौकसां समीरितः सारथिनोल्बणोल्मुकैर्विलेलिहानः स्थिरजंग
मान्महान् ७ तमापतंतं परितो दवाग्निं गोपाश्च गावः प्रसमीक्ष्य भीताः ऊचुश्च कृष्णं सबलं प्रपन्ना यथा हरिं
मृत्युभयार्दिता जनाः ८ कृष्ण कृष्ण महावीर हे रामामोघविक्रम दावाग्निना दह्यमानान्प्रपन्नांस्त्रातुमर्ह
सि ९ नूनं त्वद्बांधवाः कृष्ण न चार्हत्यवसादितुं वयं हि सर्वधर्मज्ञ त्वन्नाथास्त्वत्परायणाः १० ॥

तिनादेन गोधनं संजगामेत्यर्थः सोऽत्र विवक्षितं ६ ततः समन्ताद् यदृच्छया महान् धूमकेतुर्दवाग्निरभूत् क्षयं नाशं वनौकसां
ज्ञायं नाशं करोतीति क्षया सारथिना वायुना समीरितः उद्दीपितः उल्बणैरुल्बणैरुल्मुकैर्ज्वालाविशेषैः ... भिः स्थावरजंगमा
न् लोकान् विलेलिहानः ... ७ परितः आपतंतं तं दवाग्निं ... गोपाः गावश्च भीताः ... सब
लं कृष्णं प्रपन्नाः शरणं गताः ऊचुः यथा मृत्युभयेन संसारभयेनार्दिताः पीडिता जनाः हरिं ... प्रपन्नाः
स्तद्वदेनं विज्ञापयन्ति स्म ८ उक्तमेवाह हे कृष्ण ९ त्वमेव बान्धवो येषां ते ... इत्येव ...

भा.द.
टी.
८१

तडित्वन्त इति चंडश्वसनेन तीव्रवायुना कंपिता मेघाः प्राणिनां जीवनं जीवनसाधनं जलं करुणा इव यथा [illegible] घजंतः करुणा
इव इत्यमुमुचुः प्राणेन जीवनं स्यादिति पाठांतरं तत्रास्य विश्वस्य प्राणनं जीवनकरं जीवनं जलं करुणा इव यथा धुरि स्पृ
ष्टोजनः किंतु जनकस्य लोकस्य मेघवल्लभ्यास्तेन कंपितास्याः करुणा वंतेश्वसज्जीवनपर्यंतदाने नोपकुर्यात्इति शिष्टाः कर्ता
६ तपःकृशेत्याह तपसा कृशा प्राग् कृशा देवेन पर्जन्येन मीढा सिक्ता भूमिर्वर्षीयसी पुष्टा आसीत्तस्य संपन्ना वैन्मेदेत्यर्थः यथा काम्यं
तपो यस्य तपसः तनुस्तादृक्तपो दृश्यया तुष्टमतो तत्फलं काम्यतपः फलं प्राप्य परिपुष्टा भवति तद्वदिति अकाम्यतपसः केवं
लं देहसुखसाधनत्वे इति शिष्टा इति ७ निशामुखेष्विति शायंकालेषु खद्योताः तेजोविशिष्टाः कीटविशेषाः खमांति तत्र हे

80

तडित्वंतो महामेघाश्चंडश्वसनवेपिताः प्राणिनां जीवनं ह्यस्य मुमुचुः करुणा इव ६ तपःकृशा देवमी
ढा आसीद्वर्षीयसी मही यथैव काम्यतपसस्तनुः संप्राप्य तत्फलं ७ निशामुखेषु खद्योतास्तमसा भांति
न ग्रहाः यथा पापेन पाखंडा न हि वेदाः कलौ युगे ८ श्रुत्वा पर्जन्यनिनदं मंडूका व्यसृजन् गिरः तूष्णीं श
यानाः प्राग्यद्वद्ब्राह्मणा नियमात्यये ९ ॥

तुः तमसेति एते न दिवसे तेषां शोभा न स्तीति भावः न तु ग्रहाश्चंद्रसूर्यका द्याः मेघस्थं तमो हत्वा जयन्नस्तत्य
र्थः यथा कलौ युगे पापेन पापमत्र बलेन पाखंडाः वेदविरुद्धा आगमा एव भांति नतु वेदाः भांति तद्वदनेन वैदिकध
र्माभासरुचिः पापदेह केलिस्तत्वंति हे न किंच श्रुत्वेति पर्जन्यस्य निनदं गर्जितमाकर्ण्य मंडूका भेकाः गिरः व्यसृजन्
ध्वनिं चक्रुः यथा ब्राह्मणाः शिष्या आचार्यस्य नित्यकर्मत्यये आकृतेति शयानाः तस्य नियमा ये ये नित्यकर्माणि तान्यनु
समाप्य निवृत्य व्याख्यातेल वृत्त आनेनाचार्येस्य [illegible] संनिधा वध्ययनाव सरं प्रतीक्षमाणाः तूष्णीं मासीनास्ते
नियस्रचिते ९ ॥ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ

राम
८१

आत्मनश्चात्मनां दावाग्नेर्मोक्षणात्मकं तद्रामकृष्णयोरद्भुतं कर्म प्रलंबवधं च गोपाः स्त्रीभ्यो यशोदादिभ्यः समाचख्युः १ तज्जोपाले
हम्माकर्ण्य विस्मिताः गोपवृद्धादयः गोपश्च रामकृष्णौ व्रजं गतौ देवश्रेष्ठौ मेनिरे देवश्रेष्ठावेव रामकृष्णरूपेण व्रजे जातौ
इति मन्यंते स्म इत्यर्थः २ ततः प्रावृट् वर्षर्तुः प्रावर्तत प्रवृत्ता प्रावृड्विशेषणानि सर्वेषां प्राणिनां समुद्भव उत्पत्तिर्जीवनं च यस्यां
विद्योतमानाः परिधयो दिशो यस्यां विस्फूर्जितं कंपितं नभस्तलं यस्यां सा साक्षाद्दृष्टा वर्तते तथोच्यते ३ सांद्रैर्निबिडैर्नीलां
बुदैर्विद्युद्गर्जितसहितैराछन्नमत एवास्पष्टानि ज्योतींषि सूर्यचंद्रादीनि यस्मिंस्तद्व्योम सगुणं ब्रह्मेव बभौ यथा प्रकृत्याति
रोहितं ज्योतिर्ज्ञानरूपत्वाद्विषयप्रकाशरूपमस्पष्टज्ञानं यस्य तत्सगुणं ब्रह्म सगुणमेवं त्रयवर्ष्यं ब्रह्मस्थितं एतो दृहत्वाज्जीवस्य

श्रीशुक उ॰ तयोस्तदद्भुतं कर्म दावाग्नेर्मोक्षमात्मनः गोपाः स्त्रीभ्यः समाचख्युः प्रलंबवधमेव च १ गोपवृद्धाश्च गोप्यश्च तदुपाकर्ण्य विस्मिताः मेनिरे देवप्रवरौ रामकृष्णौ व्रजं गतौ २ ततः प्रावर्तत प्रावृट् सर्वसत्वसमुद्भवा विद्योत
मान [परिधि]र्विस्फूर्जितनभस्तला ३ सांद्रनीलांबुदैर्व्योम सविद्युत्स्तनयित्नुभिः अस्पष्टज्योतिराछन्नं ब्रह्मेव सगुणं बभौ ४ अष्टौ मासान्निपीतं यद्भूम्याश्चोदमयं वसु स्वगोभिर्मोक्तुमारेभे पर्जन्यः काल आगते ५ ॥

तेर

परिधि

रूपं भासितं इत्यर्थः ४ अष्टौ मासानाकाशस्य यावत्सूर्यरंगी नीलांबुदविद्युतं नावितं संबंधवज्जीवस्य पावन्नेत्रिविषमत्वं सत्योद्वि
जौ ति स्यानीयवत्स्तत्पत्र कौचेन प्रसराभावः अोमवत्स्वतो ति मलस्यांगतुकमालिन्यं चेति तदपनोदकमो दोपायेप्रतित
व्यामिलक्षितेन ग्रस्थग्रहेन उक्तिदृष्टायां नाम्नापारहदल्पमलीति स्फुरितं ४ पदृच्छे मामानतं पनस्योगे द्वितीयाकालिका दा
रभ्य यावज्जेष्ठं स्वगोभिः स्वकिरणैर्निरंतरं पीतं रसीतं उदकात्मकं वसु पुनस्तत्स्वगोभिः स्वप्रनष्टचितं न काले मोक्तुमति
मो क्षं पर्जन्यो वर्षाधिदेवः सूर्यः आरेभे अनेन राज्याधिकृतः शिक्षितः पर्जन्य वर्षपो चितं काले प्रजाभ्यो धना
निरहीत्वा पुनरर्पणीयो रक्षादिति यावत्कालमा सूर्यरश्मीनां कामानसतिशनोवयज्ञ याद्विलिमुपरेरो नादा ५

तन्

गुरा

भा.द.
श्री.
८२

सरिद्भिरिति सिंधुः समुद्रः सरिद्भिः संगतः वातोच्छ्रलत्तरंगश्च चुक्षुभे संचचाल यथाऽपक्वयोगिनः अनिष्पन्नसमाधेर्यं सक्तं चित्तं वि
षयस्फुरणयुक्तं गुणगुणयुक्तं विषये क्षुभ्यत इति तथा मतं च संक्षुभ्यते तद्वत् कामाक्तं इति श्वसनोर्मिमान् गुणयुक् गोहि विरितेष मार्गव्यति
रक्तो च संविमिश्रितकामा जनगुणयोगनिवर्तकभगवत्समाधिविपाकाद्यैर्वर्तितरमिति सूचितं २४ गिरय इति हन्यमानाः शिलाभिरभिहन्य
मानाः अपि गिरयो न विव्यथुः यथाऽधोक्षजएवचेतांसि येषां ते व्यसनैरध्यात्मिकाद्यैः पीड्यमानाः अपि न व्यथंति रसज्ञ गवत कि
रेव तथा वर्षणयवि शालिनो भसकं भवति २५ मार्गा इति तृणैश्छन्ना अस्संस्कृताः अच्छन्ना वर्षासु पथिकानामुपयोगमलाभावादिति
भावः संदिग्धाः संदेहजनका बभूवुः यथा श्रुतयो वेदा द्विजैर्नाभ्यस्यमाना नावर्त्यमानाः इत्यसंस्कृततामंतः अतः कालेन च

सरिद्भिः संगतः सिंधुश्चुक्षुभे श्वसनोर्मिमान् अपक्वयोगिनश्चित्तं कामाक्तं गुणयुग्यथा २४ गिरयो वर्षधाराभिर्हन्यमाना न विव्यथुः अभिभूयमाना व्यसनैर्यथाऽधोक्षजचेतसः २५ मार्गा बभूवुः संदिग्धास्तृणैश्छन्ना ह्यसंस्कृताः नाभ्यस्यमानाः श्रुतयो द्विजैः कालेहताइव २६ लोकबंधुषु मेघेषु विद्युतश्चलसौहृदाः स्थैर्यं न चक्रुः कामिन्यः पुरुषेषु गुणिष्विव २७ ॥

कालेन हता विस्मृताश्च भवंति कालहता इति दृष्टांतान्न साम्यं अनेनाधीतानां वेदानामावृत्तिं कुर्वीतैवान्यथा
प्रत्यवाय इति सूचितं तथा च स्मर्यते अधीतमपि यो वेदं न तं पालयति द्विजः स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वय इ
ति २६ लोकबंधुष्विति सर्वप्राणिजीवनभूतजलप्रदानेन मेघेभ्यः कर्तृत्वाल्लोकानां बंधुषु मेघेषु विद्युत [illegible] स्तडितश्चल
चचलसौहृदया सां ना बभूवुः अनियतदेशमल्पकालं च संसं चक्रुरिति यथा यदा स्थैर्यं न चक्रुरिति सपिंडानि कान्वपि च
लसौहृदाः सत्यस्थैर्यं न चक्रुः यथा कामिन्यः पुंश्चल्यः गुणिषु सौंदर्यशीलादिगुणान्वयेष्वपि निर्गुणेषु पुरुषेषु चल
सौहृदाः स्थैर्यं न कुर्वंति तद्वत् अनेन यत्नेन कामिनीनां संगः परिहार्य इति सूचितं भवति २७ ॥

78

राम
८२

आसन्निति अंबुभिर्वर्षजलैः हरिताः स्वच्छनघाः उत्पथवाहिन्यः आसन्न क्षुभ्यन्तीति पाठे शोभृरहिताः सत्सः उत्पथवाहिन्यः अक्षुभ्यन्तीत्यपि पाठः स्वदा आसन्न शोभा इत्यर्थः उभयत्रापि विभक्तिव्यत्यय आर्षः यथा स्वतंत्रस्येंद्रियपरवश्यस्य भोगे दुःखमस्तु यः न क्षुभ्यंतादानभोग योरभावात् यथा अनुक्षुभ्यंत्यः यम्प्रति उपयुक्तत्वेनेति भावः जितेंद्रियस्य तु दानभोगाभ्यां सुखं तत्र धर्मोपयोगश्च तथा वालनशोषाभ्यां द्वास पदां शोषो नास्ति च यः एवं अंबु हरिता इति पाठे त्वजितेंद्रियस्य यथा दुःखसंपदः वराटिका पर्यंतं स्पृष्ठं जनैः प्ररिताः स्तनाः पुनरर्थ्या दिमिर्निरर्थैव हृत एव उत्पथगामिन्यो वा तद्वत् अनेन स्वतंत्रेंद्रियसंपदः स्खलादयथोश्चेतिसूचितं १० हरितेति भूमिर्हरिभिर्हरितपर्णैः शाद्वलैर्हरित लोहितांद्रगोपैः कीटविशेषैर्लोहिता

आसन्नुत्पथवाहिन्यः स्वच्छनघोंबुहरिताः ध्वंसो यथा स्वतंत्रस्य देहद्रविणसंपदः ११ हरिता हरिभिः शष्पैरिंद्रगोपैश्च लोहिता उच्छिलींध्रकृतच्छाया नृणां श्रीरिव भूरभूत् १२ क्षेत्राणि सस्यसंपद्भिः कर्षकाणां मुदं ददुः धनिनामुपतापं च दैवाधीनमजानतां १३ जलस्थलौकसः सर्वे नववारिनिषेवया अबिभ्रन्रुचिरं रूपं यथा हरिनिषेवया

उच्छिलींध्रकुसुमैः कृतच्छाया आदित्य पीत वर्णा बभूव नृणां श्रीरिव यथा नृणां राज्ञां श्रीः सेनासंपत् हरितलोहितपीतवर्णापटैर्विचित्रवर्णा भवति तद्वत् इदं वाक्यं कथं कथयन् मिति सूचितं १२ क्षेत्राणि सस्यसंपद्भिः कर्षकाणां नां मुदं फलमहेसाधीनं स्वजानतां मानिनां परसमृद्ध्या दुःखिनां तापं च ददुः अनेन परसमृद्धिं दृष्ट्वा हर्षवता भवितव्यमिति सूचितं १३ जलस्थलौकसः इति जलौकसः स्थलौकसश्च ते सर्वे नववर्षे नवस्य वारिणो निषेवया रुचिरं रूपमबिभ्रन् विभवः सत्सु प्रवेश विधि रंजितवाही धर्ता ध्वान्त्यत्न लक्षणं सभाः यथा हृदयकमलस्य हरिनिषेवया रुचिरं रूपविश्रान्तिलक्षणं बसतिहृदि समनाल ने च तस्मिन्भवति समान जगतोस्य सौम्यस्यरूप इति वचनात् अत्र उक्तं अनेन हरिसेवया विना न सौम्यते इति सूचितं १३ न यक्षान्तरलां व्यवहारलोकारमात्रपराणां शोवित्वाभरणादिसंपन्नवत्सर्थः अनेन नरवेलां संपत्स्वोपकारमात्रपर्यवसानो न तु परोपकारार्थं २

[illegible] ९४

भा॰द॰ स्कं॰टी॰ ८३

सरःस्विति तीरस्थं गृहेऽशान्तान्यसमाप्तानि कृत्यानि येषु तेषु ग्राम्याः गृहासक्ताः दुराशयाः विषयेषु दुराशया इव रमन्ते इत्यर्थः अशांतान्यनुपरतानि रोधांसि तीराणि येषु तेषु सरःसु सारसास्तीरमवसेदुः शुष्कतटाभावे जलमध्ये वसति यथा ग्राम्याः विषयोपरमाभावेऽपि गृहेषु वसन्तीत्यर्थः २२ जलौघैरिति ईश्वरे पर्जन्ये वर्षति सति जलौघैः सेतवो जलनिरोधार्थं भूम्या रचिता निरभिद्यन्त भग्ना बभूवुः यथा कलौ युगे पाषंडानां सत्यामसद्वादैर्वेदमार्गा निर्भिद्यन्ते तद्वत् पाषंडानामसद्वादैर्वेदमार्गा धर्माः ... २३ व्यमुंचन्निति वायुभिर्नुन्नाः प्रेरिताः सन्तो घना मेघा भूतेभ्यः अमृतं जलं व्यमुंचन् यथा द्विजैः पुरोहितादिभिः प्रेरिता नृपतयो राजानः

सरःस्वशांतरोधःसु न्यूषुरंगापि सारसाः गृहेष्वशांतकृत्येषु ग्राम्या इव दुराशयाः २२ जलौघैर्निरभिद्यंत सेतवो वर्षतीश्वरे पाषंडिनामसद्वादैर्वेदमार्गाः कलौ यथा २३ व्यमुंचन्वायुभिर्नुन्ना भूतेभ्योऽथामृतं घनाः यथाशिषो विश्पतयः काले काले द्विजेरिताः २४ एवं वनं तद्वर्षिष्ठं पक्वखर्जूरजंबुमत् गोगोपालैर्वृतो रंतुं सबलः प्राविशद्धरिः २५ धेनवो मंदगामिन्य ऊधोभारेण भूयसा ययुर्भगवताहूता द्रुतं प्रीत्या स्नुतस्तनीः २६ वनौकसः प्रमुदिता वनराजीर्मधुच्युतः जलधारा गिरेर्नादादासन्ना ददृशे गुहाः २७ ॥

कानि२

तत्त्वविन्नकाले यथाशिषः कामानर्थिभ्यो विमुंचति तद्वत् राजाभिरेवं वितरणमित्युक्तं भवति २४ तदेवं वर्षर्तुमनुवर्ण्य पालनार्थं निजक्रीडां वनश्रीसहितां निवर्णयति एवमित्यादिभिः इत्यंग कामिभिर्जरादिफलानि यस्मिन्तं तीति तद्वर्षिष्ठं वृद्धतममतिमिति यावत् वनं हरिः सबलदेवो गोपालैः सहरंतुं प्राविशत् २५ भूयसा ऊधसः पयःकोशस्य भारेण मंदगामिन्यो धेनवो भगवताहूताः स्नुवत्स्तनाः सत्यो द्रुतमेव ययुः २६ वनौकसः प्रमत्ता नद्दृष्ट्वा इत्यन्वयः प्रमुदिताः पुष्पच्युत इति च वनराजी हि तस्य विशेषणं पुष्पच्युतः मधुनिस्रवंती प्रमुदिताः फलेषु चर्यतमभिः प्रमुदिता इवाथिताः प्रमुदिताः वनौकसः वलिं दीपिनिका गिरेः सकाशात् जलधारास्ताः सानादन्नासन्ना

82

राम ८३

स्या

यत्र रीति गुणनिशब्दगुणके विविधं कार्येमाहं दंध्यत्र निर्गुणं मोवीरदितमप्रभा क्वचिद्यथा गुणत्व तिकरेत्रणत्रयपरि ता मा
त्मके देह्यणवान् गुणत्रयरहित उपस्थोजीवोभाति तद्वत् विपक्षत्वं विवदेहात्मनो विलक्षण स्वरूपेणस्वरूपत्वभावत्व
त्वं १८ नेति उडुपस्थं स्वकीलि राजितेः प्रकाशितेषु नैमेघैः छन्नो नररोज तेभ्यो विलक्षणत्वयो नरराजेस्यैः यथा
पुरुषः प्रत्यगात्मा स्वभासा स्वात्मस्थ केमिदृश्यमेतज्ञानेनभासितया मध्नोलयाऽहंमत्यादेहात्मभ्रांत्या देहस्थस्य प्रका
शते तद्वत् देहात्मभ्रांतिरात्म स्वरूपाच्छादनहेतुरिति सा परं ... री हेत्थं १९ मेघेति मेघागमोत्सवाः एवा
पतो हृष्टाः प्रविवेशो मयूराः प्रत्यनंदन् यथा गृहेषु तप्ता ... पितपरिति शेषः अतएव निर्विण्णजना हरेर्भक्ता ना

यत्र वियति मोहं निर्गुणं च गुणान्यभात् यत्रैतरगव्यतिकरे गुणवान्पुरुषो यथा १८ नरराजोडुप छन्न :
स्वज्योत्स्ना राजितैर्घनैः अहं मत्याभासितया स्वभासा उडुपो यथा १९ मेघागमोत्सवा हृष्टाः प्रत्यनंदन्शि
खंडिनः गृहेषु तप्ता निर्विण्णा यथाच्युतजनागमे २० पीत्वापः पादपाः पद्भिरासन्नानात्ममूर्तयः प्राक्
क्षामास्तपसा श्रांता यथा कामानुसेवया २१ ॥

भागमे सति भविति दंति तद्वत् तापत्रयतप्ते देवश्च पन्ना च्युतजन
संगतिः कार्यमुक्तं २० पीत्वेति पादपाः वृक्षाः पद्भिर्मूलैः जलानि पीत्वा नाना विधा आत्मानां मूर्तयः शाखाः पु
ष्प फलादि रूपा येषां ते व्याप्ता आसन् बभूवुः यथा कामतपः फलरूप कामानुसेवातः प्राक् पूर्वं ग्रीष्म दशायां तपसा
श्रांताः क्षामाः कृशाश्च जनाः कामानुसेवया नानात्ममूर्तयो भवंति तद्वत् काम्यतपसः शरीरावयवकृश फलक
त्वमात्रं स्वचित्तं यद्वा फलाभिसंधिरहित भगवदाराधना त्मकेन तपसा श्रीमद्वैष्णावत्तपसा श्रांताः कृशाः स्वतः फ
लानुभवाल्लोक मूलादपि कामितकामाः भगवलःकृपया एणताते षामनुसेवया एकधापिभवंति विधास
त्वं तीता दिभ्यु सुत्कर्षत्व नानात्ममूर्ति मंतो भवंति तद्वत् नेन भगवदाराधनात्मकेन तपसः स्वेच्छातनूपाप्रा
तानेकशरीरप्राप्तिर्व्यक्तं भगवता भोग साम्य सायनत्व मुक्तं २१ ॥

ओम्लइति क्रमेण व्योम अमलं हृष्टीजलानां चतुर्णां मुमुक्षूणां वल्पैकमलानि चत्वारि पारदं पादरत् यथाह्य तुर्णां माश्रमि
णां मणग्राभं कृष्णभक्तिर्देहि इति तत्रावि मेघाभ्रमलानां ज्योतिः सलिलमरुतां एषं वल्पसपर्क वर्षाप्त ते मेघाः सं पक्षीच्छ
रति ते त्रिवृत्तेरितिभावः यथा कृष्णभक्तिः ब्रह्मचारिणो गृहस्थप्रदिष्टार्थ गृहस्थस्य प्रतिबंधकज्ञानात्मकमपुण्यं हरति
यथा च गृहस्थस्यसाविषयसंगदोषं वनस्थस्य विदृशत्वा स्वाश्रमोचितकर्मानि तच्छामक्षयक्रम प्रत्यवायं हरति। अत्र
स्वाश्रमिणोऽत्र विपदं तथा एषां पापानां कर्मभ्यं भूदितयर्थः अतो वश्यं चतुर्भिराश्रमिभिः कृष्णभक्तिः कार्येत्यर्थः ३४ सर्व
स्वमिति जलरामेघाः सर्वस्वत्व मलं जलं हित्वा प्रभवर्चोपवेति यथा मला विरेजुः यथा मुनयो नशीला

ओं स्रो वृ भ स्तृ शा वल्पं भुवः पंकमपो मलेश रजं दाराश्रमिणां कृष्णभक्तिये पात्रभूमं ३४ सर्वस्वं जल
दं हित्वा विरेजुः प्रभवर्चसः यथा त्यक्तैषणाः शान्ता मुनयो ऽकल्मकिल्बिषाः ३५ गिरयो मुमुचुस्तोयं क्वचि
न्न मुमुचुः शिवं यथा ज्ञानामृतं काले ज्ञानिनो ददते न वा ३६ नैवाविदन् क्षीयमाणं जलं गाधजले
चराः यथायुरन्वहं क्षय्यं नरा मूढाः कुटुम्बिनः ३७ ॥

स्प क्वा दारयनं भ्रान्तां ईषणां ये त्यक्ता यथा मला निरस्तपापाः सन्तो विराजन्ते तद्वत् अनेनावश्यं मुनिभिरेषणा
त्याज्या इत्युक्तं ३५ गिरय इति पर्वताः क्वचित्निर्मलं जलं मुमुचुः क्वचिन्न मुमुचुः तानि नोयथा क्वचित् तत्र नय
या यथा ज्ञानामृतं काले केभ्यश्चित् ददति केभ्यश्च न ददते अनेन सर्वेभ्योऽपि इष्टेभ्यो नोपदेष्टव्यं ज्ञा
निभिस्तन्निमित्तं तथैवो क्तं भगवता तदिदं श्रेयसे पालेन परिपृष्टेन सेवया उपदेष्टव्यमिति ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिन
इति ३६ नैवेति गाधजलचरा अल्पजलचारिणः क्षीयमाणं जलं नैवाविदन् नेविद्वांसोऽपि यथा मूढा नरा कु
टुम्बपोषेण हताः नराः अल्पायुः तद्वत् क्षीयमाणं न जानन्ति तद्वत् अनेन कुटुम्बिभिरपि यथा
परिपालनीयं कुटुम्बं यथाऽऽत्मसंधानं मितं परितापवर्जितं भवितव्यमित्युक्तं भवति ३७ गाधे वारिचरा इति ॥

श्रा.टू. टु.ही. ८४ स्प३

83

राम ८४

नि

कदाचित्पर्जन्ये अभिवर्षति वनस्पतिक्रोडे वृक्षस्य मध्ये गुहायां वा प्रविश्य भगवान् कंदानि मूलानि फलानि च अश्नाति यस्य तथाभूतो रेमे २८ कचित्कदाचित् दध्योदनं तं स्वयं समीपे सलिलसमीपोपस्थितायां शिलायां पात्रभूतायां सम्भोजनीयैः गोपैः सह बुभुजे २९ कचित्शाद्वले परिहारं तृणसंकीर्णप्रदेशे उपविश्य वृषादीन् वीक्ष्य भगवान् सर्वभूतानां मुदं मोदं [illegible] तोति तथा तां [illegible] स्वसंकल्पात्मिकया उपबृंहितां प्रवृष्टेः तां प्रावृट्श्रियं पूजयां चक्रे बहुमन्यते स्म चर्वयः चर्वतो मीलितेक्षणान् तृप्तानिति च वृषादीनां विशेषणं चर्वतः तृणानि खादतः मीलितानीक्षणानि यैस्तान् दृप्तान् गर्वितान् स्वोधसां भरेण श्रमो येषां तान् गाश्च ३० ३१ अथ शरदागममाह एवमिति तस्मिन्व्रजे तं निवसतो रामकेशवयोः शरत्समभवत् सम्यग्व्यावर्त्तत कथंभूता

नू२

क्वचिद्वनस्पतिक्रोडे गुहायां चाभिवर्षति निर्विश्य भगवान्रेमे कंदमूलफलाशनः २८ दध्योदनं समानीतं शिलायां सलिलान्तिके सम्भोजनीयैर्बुभुजे गोपैः संकर्षणान्वितः २९ शाद्वलोपरि संविश्य चर्वतो मीलितेक्षणान् तृप्तान् वृषान्वत्सतरान् गाश्च स्वोधोभरश्रमाः ३० प्रावृट्श्रियं च तां वीक्ष्य सर्वभूतमुदावहां भगवान्पूजयां चक्रे आत्मशक्त्युपबृंहितां ३१ एवं निवसतोस्तस्मिन् रामकेशवयोर्व्रजे शरत्समभवद्व्यभ्रा स्वच्छाम्ब्वपरुषानिला ३२ शरदा नीरजोत्पत्त्या नीराणि प्रकृतिं ययुः भ्रष्टानामिव चेतांसि पुनर्योगनिषेवया ३३॥

शि५

विगताभ्रा मेघा यस्यां स्वच्छान्यम्बूनि यस्यां अपरुषः मृदुः वायुः यस्यां तत् स्वच्छाम्ब्वपरुषानिला कर्मधारयः ३२ अथ मुमुक्षूणां हितं दर्शयन्निव समीचीनैर्दृष्टान्तैः पारलौकिकान् धर्मांश्च वर्णयति शारदानीत्यादिना [illegible] एवं शारदा नीरजोत्पत्त्या नीराणि जलानि निर्मलानि बभूवुः [illegible] प्रकृतिं स्वभावं ययुः यथा योगिनां चित्तानि निर्मलानि [illegible] पुनर्योगनिषेवया प्रकृतिं यान्ति [illegible] पुनर्योगमेव सेवते इति शारदानीरजोत्पत्त्येति पाठान्तरं नीरजोत्पत्त्या [illegible] शरदा हेतुना नीराणि प्रकृतिं स्वच्छत्वादिरूपां ययुः ३३ [illegible] ३२ ॥

निर्मेघं मेघरहितं शरदि विमलास्तारका यस्मिंस्तत् खमाकाशं सत्वयुक्तं सत्वमशोभत यथा सत्वेन युक्तं चित्तं मनः सत्वयुक्तमिति यावत्तच्चित्तं शब्दब्रह्म लोकवेद स्य यो ऽर्थस्तस्य दर्शनं प्रकाशकं तेन तद्युक्तं तेनेति तथा आकाशो न केवलं तारकान्वितः सत्वयुक्तं ननु शब्दब्रह्मार्थो लक्ष्य तेने नेति तथा करणोल्लंघनं स्वरूप वर्णने लोके गणादि यस्मिंस्तत् सन्निर्मलमती द्वियवेदार्थप्रकाशकं तद्वदित्यर्थः सत्वप्राचुर्ययासंभवप्राप्तमित्यर्थः ॥ निर्मलं चित्तं ऋतुतादेकाल्यानेयावेदार्थाः परमात्मा तदपराधमाप्य पुकादिरूपं स्वरूपालंकारामाकाशस्थानीयं चित्तं भूषस्थानीयं ऋतु सत्वमिति विवेकः ४३ अखण्डेति शशी चन्द्रो व्योम्न्याकाशे निर्मेघे अखण्डं सर्वे मण्डलं यस्य स तथाभूतो नक्षत्रसमूहैः सह रराज यथा यदुपतिः श्रीकृष्णो वृष्णिचक्रेण वृष्णीनां समूहेनावृतो राजते तथा तैः अनेन वर्षाकालेऽपि स्वयं उपते संद्र्वनस्सर्वलोकाकाशदेकत्वमभिप्रेतं ४४ आश्लिष्येति जनाः समं सितं शीतं उष्णं चयस्य तं प्रसूनवने सत्वा तेजो कुसुमानि यस्मात् तमाश्लिष्य तापं जहुः गोप्यो ऽ

खमशोभत निर्मेघं शरद्विमलतारकं सत्वयुक्तं यथा चित्तं शब्दब्रह्मार्थदर्शनं ४३ अखण्डमण्डलो व्योम्नि रराजो डुगणैः शशी यथा यदुपतिः कृष्णो वृष्णिचक्रावृतो भुवि ४४ आश्लिष्य समशीतोष्णं प्रसूनवनमारुतं जना स्तापं जहुर्गोप्यो न कृष्णहृतचेतसः ४५ गावो मृगाः खगा नार्यः पुष्पिण्यः शरदाभवन् अन्वीयमानाः स्व वृषैः फलैरीशक्रिया इव ४६ उदहृष्यन्वारिजानि सूर्योत्थाने कुमुद्विना राज्ञा तु निर्भया लोका यथा दस्यून्वि

न्यपश्यन्नंतः प्रस्तं जहुरित्यर्थः गोप्यस्तु तापं मन्मथतापं न जहुः तत्र हेतुं वदन्विशिनष्टि कृष्णेन हृतानि चेतांसि यासां तथाभूताः अनेन कृष्णस्य स्वकान्यवस्था गोपीचित्तसमाकृष्टि श्च सूचिता ४५ गावश्चेति गवादयः स्ववृषैः स्वस्वप्रियैरन्वीय मानाः शरदानिमित्तभूतया पुष्पिण्यो गर्भिण्यो ऽभवन् यथा ईश्वराराधनात्मिकाः स्वसाध्यैः धर्मादिभिः फलैरन्वीय मानाः समुत्सुका गर्भा भवंतीति तद्वत् अनेनेश्वरक्रियायाः फलाविनाभावत्वमुक्तं ४६ उदहृष्यन्निति कुमुदिति उत्पलप्रायमेकं वचनं कुमुदानि मुकुलानि विना सर्वाणि वारिजानि सूर्योत्थाने दुदहृष्यन् विकाशमनेहरहशद्वलं सूचिता क्व ऽः यथा हे नृप दस्यूंश्चोरादीन्विना तेते सर्वजना राज्ञा हेतुना निर्भया हृष्यंतीति तद्वत् अनेन राज्ञो दस्युदंडजं यशो भवेत्

गावः स्थिरा चराः ह्रुद्रजलचराः शारदियोर्कसतजं तापमविन्दन् लेभिरे यथा जितेन्द्रियः परतंत्रः कुडुवदिति द्राधनधान्यहीनाः क्षपणाः दीनाः ह्यत्यक्तता सृजन्ति तितघृत जितेन्द्रिये णभवितव्यमिति सूचितं ३८ स्थलानि शनैः शनैः पंकं जहुः वीरुधस्तामं मपचकताः जहुः यथा धीराः ज्ञानिनः शरीरादिषु देहेन्द्रियादिषु अनात्मस्वात्मव्यतिरिक्तेषु अहं ममता महंतां ममतां चेत् इति तद्वत् तत्रादेतासां मा मा मस्वेति विवेकः ययमयं ज्ञानिभिरहंकारममकारो यत्नेन परिहर्तव्य इत्युक्तं ३९ निश्चलेति शरदागमे शरदः प्रवृत्तौ समुद्रो निश्चलांबुस्तूष्णीमभूत् यथा मुनिः ऋग्भाष्यमननशीलः उपरतः अलपानाद्यागमो यस्य सम्यक् आत्मनि तान्नपानो पि आत्मनि शरीरे उपरते पि आदिकर्मणि उपरतमाख्यवत्यपि देहविपत्तिपर्यंत दशायामपि निश्चलस्तूष्णीमास्ते सकल

गावः स्थिरास्तापमविन्दन् शरदर्कजं यथादरिद्राः क्षपणाः कुडुंबा विजितेन्द्रियाः ३८ शनैः शनैः जहुः पंकं स्थलान्यामं च वीरुधः यथाहंममतां धीराः शरीरादिष्वनात्मसु ३९ निश्चलांबुरभूत्तूष्णीं समुद्रः शरदागमे आत्मन्युपरते सम्यक् मुनिर्व्युपरतागमः ४० केदारेभ्यस्त्वपोगृह्णन् कर्षकाः दृढसेतुभिः यथा प्राणैः स्रवज्ज्ञानं तन्निरोधेन योगिनः ४१ शरदर्कांशुजांस्तापान्भूतानामुडुपोहरत् देहाभिमानजं बोधो मुकुन्दो व्रजयोषिताम् ४२॥

प्रतिनैवं क्रियेन भवितव्यमिति शिक्षा ४० केदारेभ्य इति पंचमी कर्षकाः कलमाप्रवह तीव्रयः जलानि दृढैः सेतुभिर्बन्धनैः रक्षन्त्यवरुद्धवंतः ततः परं स्वस्वभावाद् इति भावः यथा योगिनः प्राणैरिन्द्रियैः द्वारैः स्रववन्यद्यदस्त्यवस्त्वसकल्पं ज्ञानं यथा मतज्ञानं तन्निरोधेन तन्मनस्वन्न पशोच्यूर्सुकुर्वन्तीति तद्वत् इन्द्रियनिरोधपरेण मनस्व न यथोरुप्सनुपरत्न भवितव्यमिति सूचितं ४१ शर दिति उडुपश्चन्द्रो भूतानां शारदियोर्कत्तुस्यांशुभ्यो जातांस्तापान् अहरत् अहरत् यथा बोधस्वरूपो मुकुन्दो व्रजयोषितां देहाभिमानजंतं तापं परस्परकलनिंदादि प्रयुक्तं दुःखं यथा स्वयं गोचरो बोधो हरति यथा च व्रजयोषितां तापं न मयत्प्रयुक्तं मकुन्दो जहार तद्वत् देहाभिमानजं तापं इति पाठे बोधः इति कर्तृपदमध्याहर्तव्यं यथा मे सुख्यार्थः ज्ञानेन देहवत्त्वज्ञानाभ्यां देहयात्मपरीत्वने निवृत्ति कर्तव्यं रस्युक्तं भवति ४२॥

भा॰द॰ २१ टी॰ पृ॰१

तत्कृष्णस्य [illegible] वेणुगीतं चेष्टितं वर्णयितुमारब्धाः आरब्धवत्यः तस्मात्स्मरोद्भवेन परमस्मरवेगेन [illegible] व्याकुलितचित्तास्तावद्वर्ण
यितुमेव शक्ता नाभवन् कृष्णश्चलच्चेष्टितं च तयोः समाहारः कृष्णचेष्टितमित्याद्यस्तदा कृष्णः चेष्टितं च तदुभयं स्मरस्योद्गा
पाकुवन्नि[illegible]तिवार्थः ४ कीदृशं कृष्णचेष्टितं मित्यत्राह वर्हेति वर्हस्य कलापो ऽडपीडं शिरोभूषणं बिभ्रत् नानां विभ्रदित्यने
नान्वयः कर्णयोः श्रोत्रयोः कर्णिकारं लाम्नालीकुसुमं स्वर्णकर्णपूरं वा तथा कनकवत्पिशंगं वाससश्च वैजयन्तीं मालां
नटवरस्येव वपुः श्रीविग्रहं नटवरवपुरिति कृष्णविशेषणं वा तस्य तस्य कृष्णपक्षे तद्विशेषणत्वमपि वर्हं

85

तद्वर्णयितुमारब्धाः स्मरन्त्यः कृष्णचेष्टितं नाशकन्स्मरवेगेन विक्षिप्तमनसो नृप ४ बर्हापीडं नटवरवपुः क
र्णयोः कर्णिकारं बिभ्रद्वासः कनककपिशं वैजयन्तीं च मालां रंध्रान्वेणोरधरसुधया पूरयन् गोपवृन्दैर्वृन्दा
रण्यं स्वपदरमणं प्राविशद्गीतकीर्तिः ५ इति वेणुरवं राजन् सर्वभूतमनोहरं श्रुत्वा व्रजस्त्रियः सर्वा वर्णयन्त्यो
ऽभिरेभिरे ६ ॥

पीडमित्यस्य बभ्रद्वीदिनान्वयः संभवति अधरस्य सुधया वेणोः रंध्रान् पूरयता धरसुधया [illegible] पूरयन् वायुना वेणुं वादयन्नित्यर्थः
गोपानां वृन्दैः गीता कीर्तिर्यस्य तथाभूतः सन् स्वपदैः [illegible] रमणं रतिजनकं वृन्दावनं प्राविशत् उक्तवेषं
कृष्णस्य वर्हापीडादिधारणं वेणुरंध्रपूरणं वृन्दारण्यप्रवेशं नाम कं चेष्टितं च स्मरन्त्यो नाशकन्निति पूर्वेणैवान्वयः ५ एवंता
वर्णयितुमशक्ताः [illegible] ततः शनैः शनैः लब्धाश्वासा वर्णयामासुरित्याह इतीति हे राजन् इत्थं तावद्वेणुरवं ता व्रजस्त्रियः सर्वभू
तानां मनोहरं वेणुशब्दमाकर्ण्य तमेव चेष्टितं वर्णयन्त्यः अभिरेभिरे रमितवत्यः अभिरे इति पाठे वर्णयितुं कृष्णेन
निधापितं मन्मथं भगवन्तं वा परिरेभिरे इत्यर्थः ६ ॥

भिरे १

राम ८६

रूपे

उरेभ्यामेषु चाम्नयतो नै तत्रनीत्यादि भेदलाभ्यतज्ञार्थैराश्रयणात्प्रयांगै [illegible] रिंद्रियप्रीत्यर्थै रत्नैश्वमदहेः रूसवै
सर्वसस्या स्याभर्वभो हरेः केलाभ्यां रामकृष्णाभ्यां तु नितरां वभौ छत्रिमायेन कलाभ्यामित्युक्तिः ४८ वणिजादयस्तावद्वर्षे
ण रुद्धाः शारदि निर्गम्यार्थानर्थयोजनानि प्रपेदिरे तत्र वणिजः क्रयविक्रयादिव्यापारेण मुनयः सन्यासिनः तपोजयिनः
स्नाताः तीर्थयात्रापराः एते वाणिज्यस्वच्छंदचारविजयतीर्थस्नानादिरूपानर्थान्प्रपेदिरे ३ सर्वे पूर्वं सिद्धाः तपःसिद्धाः फल
काले आगते सत्यस्मात् लोकान्निर्गत्य स्वोपिंडान्स्वस्वतपःसाध्यभोग्यजोतं प्रतिपद्यंते तद्वत् अनेन तपसः फलाविनाभावि
त्वमुक्तं ४९ इति दशमे विंशः २० इत्थं शरदमत्तवर्णयित्वा तदा रंदावने क्रीडतो वेणुं कर्णयतो भगवतो गोपीचित्तापहारिणः

उरस्यामेषाम्नयतो रिद्धिये श्वमदोत्सवे वभौ भूः पक्वसस्याढ्या कलाभ्यां नितरां हरेः ४८ वणिङ्मुनिनृपस्नातानि
र्गम्यार्थान्प्रपेदिरे वर्षरुद्धा यथा सिद्धाः स्वपिंडान्काल आगते ४९ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे विंशोध्यायः २०
श्रीशुक उ० इत्थं शरत्स्वच्छजलं पद्माकरसुगंधिना न्यविशद्वायुना वातं सगोगोपालकोच्युतः १ कुसुमितवनराजिशुष्मिभृं
गद्विजकुलघुष्टसरःसरिन्महीध्रं मधुपतिरवगाह्य चारयन्गाः सहपशुपालबलश्चुकूज वेणुगीतं स्मरोदयं काश्चि
त्परोक्षं कृष्णस्य स्वसखीभ्योन्ववर्णयन् ३॥
वेणुं तद्व्रजस्त्रिय आश्रुत्य २

कांश्चित्स्त्रियस्तद्वेणुगीतं गोपीभिर्लीलयोपवर्णितमाहैकविंशे इत्थमिति इत्येवंभूतं शारदिकगुणसंपन्नं वनमिति वि
शेष्यमध्याहर्तव्यं इत्यभिप्रायेणाभिधेलं प्रकाशयन्व्याचष्टे शरदा स्वच्छानि जलानि यस्मिन् पद्माकराणां सौरभेण गंधो
वातेन यस्य तेन वातेन वायुना युक्तं वनं गोभिर्गोपालकैश्च सहितोच्युतो न्यविशत् १ तत्र च कुसुमितवनराजिषु शुष्मिणो मत्ता
भृंगगणा द्विजानां पक्षिणां च कुलैः घुष्टाः शब्दिताः सरितः सरांसि महीध्राः पर्वताश्च यस्मिंस्तद्वनं विगाह्य प्रविश्य यदु
स्ना पतिः कृष्णः पशुपालैः बलदेवेन च सहितश्चारयन्वेणुं चुकूज वादयामास २ स्मरस्योदयो यस्मात्तत् कृष्णस्य वेणुगीतं
आकर्ण्य काश्चिद्व्रजस्त्रियः कृष्णस्य परोक्षं सममसमक्षं स्वसखीभ्योन्ववर्णयन् ३ ॥

भा॰द॰
पू॰टी॰
८७

ईशात्मनामिति। देसति रसव्वनं भुवःको तिं लिलगो सनितरं साधारणं कीर्तिजनयतीत्यर्थः तन्नरेखे वृंदे यो विग्रोऽपंक्ति यदुनन्दनं देवकी
सुतस्य वरांतु जाया लभ्या लक्ष्मीः सौंदर्यं तं यदुनंदिं च गोविंदस्य वेणुमत्तवर्ण्यगीतमनुसरतामं दृग्जितनीलमेघभ्रांत्या मत्ता मयूरास्त
त्रांतस्समवलोक्य गिरिसानुस्थपलतानि वेणुगीतं तदनुपममस्वरतः स्वादिदं त्यागिनं तत्तत्स्वयापारोत्पन्नानि मयूरनृत्यानि सेत्का
नि समस्तानि सत्वानि जत्र्योयसिं तत्थाभृतं न स्यात्सोऽर्वविधोलोकइतिभावः १० धन्याइति मूढमतयोऽपि हरिण्योनुयोपिमत
य इतिपाठे। सुंदरसुंदरादि वेकुर्दितास्ममपि सर्वपापेभ्यो यमर्थः संभवेति सपर्यो वृष्ण्यो इति याया हरणमारा पाणो धन्याः हं
तापी एव कृतस्मतत्र विधिर्शाति यादृहरिण्यो वेणुगीतमाकर्ण्य उपात्तस्वीरुतायदृर्दिभिर्विचित्रौ वेषायेन तं नेदस्यंत प्रतिप

वंशत्वर्न सविभुवो वितन्नो तिकीर्ति यदेवकीसतपदांबुजलब्धलक्ष्मिगो विंदवेणुमत्तमत्तमयूरनर्तसंभ्रमे स्यादि सानवर
तानुसमस्तसत्वं ११ धन्याः स्मसूढमतयोपि हरिण्य एता या नंदनंदनमुपात्तविचित्रवेषं माकर्ण्य वेणुरणितं सहहसमाराः
पूजां दधुर्विरचितां प्रणयावलोकैः ११ कृष्णं निरीक्ष्य वनितोत्सववेषशीलं श्रुत्वा च तत्क्वणितवेणुविचित्रगीतं दे
व्यो विमानगतयः स्मरनुन्नसारा भ्रश्यत्प्रसूनकबरा मुमुहुर्विनीवि: १२ गावश्च कृष्णमुखनिर्गतवेणुगीतपीयूषमुत्त
भितकर्णपुटैः पिबंत्यः शावाः स्तुतस्तनपयःकवलाः स्म तस्थुर्गोविंदमात्मनि दृशाश्रुकलाः स्पृशंत्यः १३॥

णयमिहितेरवलोके: पूजांमन्यानं दधुःकृतवत्यः किंचकृष्णसादैः स्वपतिभिः सहिताएव दृष्टरम्यसतयस्तु गोपाः सुखमसकृ
नसहंतइतिभावः ११ मान्याःतु देव्योऽपि इत्याह कृष्णमिति वनितानामुत्सवो यस्मात्तच्छाली येषां यस्य तं कृष्णं
निरीक्ष्य तत्क्वादितस्य वेणोरस्य कोलेगीत चकृत्वा विमानेगच्छंतो देवानां स्त्रियः देवांगनाः मंगे कृष्यितः स्मरादृत्यध्यासुमुहुः
मोहं लिमालः भ्रश्यत्प्रसूनाः कबराः शुद्धयास्ताः शिथिलिनीविभ्रान्त्यापनाबध्नति १२ कृष्णमुखान्निर्गतं वेणुगीतमेव पी
यूषममृतममृतं भितैः कर्णपुटैः पिबंत्यः श्रुतवत्यः कवलाः के वलस्तनेभ्यः गलितस्तोयस्मान्मुखेषु दर्षात् तस्थुः विस्मृत
व्यापारावभूवुरित्यर्थः मात्र हेतुः गोविंदं हृशा हृदिमात्मणि प्रत्यानिविष्टस्पृशंत्यः आलिंगमाः स्नवएवाश्रुणां कलाश्रेण्यः
स्वनमिते तत्रलाशं कयेवोल्लमितैः कर्णपुटैः पिबंत्यस्तस्य स्तथाश्वावत्सा श्वसनयापानपवनामागीतं श्रुत्वा तदेवपीयूषमुत्तमितत्र २४ उरी

86

राम
८७

वलोनमेवाह ऋच्छत्वता मित्यादिना यावदध्यायसमाप्तिः इतीत्यस्य वक्ष्यमाणप्रकारेणोतिवार्थः तदा तमेव प्रकारमहत ए
वलामित्यादिना दर्शयति हे सख्यः चक्षुष्मतां जीवानां चक्षुषामिदमेव फलमन्यत्तु न विद्मः किं तद् व्रजे यस्य नंदस्य सुतयो
रामकृष्णयोर्वक्त्रं मुखं येर्नितरां पीतमनुभूतं दृष्टमिति यावत् तदेतत् ये वा निपीतं इति पाठः ये स्ते नैर्निपीतमिति च पाठो दृश्य
ते तत्राये श्रवस्तुष्ट्यङ्गि: सार्थे स्तेरस्त एव ङि: कर्तरि निपीतमित्यत्र इष्टे: कर्थभूत योर्वयस्यैः समानवयस्कैर्गोपैः सहपश्चन्नि वेश
यतोर्वनं प्रति प्रवेशयतोः कथंभूतं वक्त्रं मनुवेणुमनुवर्त्मगुणमनु वेणुनादयंत्यर्थः जुष्टं पश्यतां निरतिशयप्रीतिविषयमस्तु को
ना स्निग्धानां कटाक्षाणां मोक्षो विसर्गो यस्मिं स्तथाभूतु ७ अन्यास्त्वाडः चूतेति एवं भूत इत्रापि सत्ततएव सर्वेत्र वक्त्रभेदा
लातीवसंगतिरपेक्षा चूतप्रवालबर्हस्तबकोत्पलाब्जमालानुपृक्तपरिधानविचित्रवेषौ मध्ये विरेज

गोप्यः ऊचुः अक्षण्वतां फलमिदं न परं विदामः सख्यः पशूननुविवेशयतोर्वयस्यैः वक्त्रं व्रजेशसुतयोरनुवेणुजुष्टं यै
र्वा निपीतमनुरक्तकटाक्षमोक्षं ७ चूतप्रवालबर्हस्तबकोत्पलाब्जमालानुपृक्तपरिधानविचित्रवेषौ मध्ये विरेज
तुरलं पशुपालगोष्ठ्यां रंगे यथा नटवरौ क्व च गायमानौ ८ गोप्यः किमाचरदयं कुशलं स्म वेणुर्दामोदराधरसुधा
मपि गोपिकानां भुंक्ते स्वयं यदवशिष्टरसं ह्रदिन्यो हृष्यत्त्वचोऽश्रु मुमुचुस्तरवो यथार्याः ९॥

लपीतांबरे नाभ्यां विचित्रौ वेषौ ययोस्तौ कृष्णकदाचित्क्रीडयमानौ गोपसभायां मध्ये नितरां विरेजतुः यथा रंगे नटश्रेष्ठौ तथा स्म
हे पश्यतां गोपानां महत्साम्यमिति भावः ८ हे गोप्यः अयं वेणुरस्माकं किं कुशलं पुण्यमाचरत् कृतवान् यद्यस्मात् गोपिकानामपि
दामोदराधरसुधां स्वयमेव भुंक्ते ...
...हृदिन्यो नद्यः ...
...हृष्यत्त्वच...
...हृदिन्यो विकसितकमलव्याजेन हृष्यत्त्वच...

भा॰द॰
रु॰टी॰
८८

पुलिंद्यः शबरांगनाः। पूर्णाः कृतार्था। कुतः उरुर्विघ्नोऽपि गीयते मुनिभिरिति उरुगायः कृष्णः तस्य पदाब्जयो रागो लाक्षारसस्तेन श्रीः शो
भा यस्य तेन श्रीकुंकुमेन कथंभूतेन दयितास्तनमंडितेन कृष्णप्रियास्तनयोर्मंडितेन आलेपितेन प्रक्रीडासमये उरुगायपदाब्जयो
श्रीकुंकुमसंपर्कस्तास्तनयोर्निहितस्तयोरुरुगायपदाब्जयोः कुंकुमसंपर्कः तदुरुगायपदाब्जाभ्यां वनसंचारदशायां तृणेषु
पतितं न लिंपेतानाननेषु कुचेषु च लिंपंत्यः कथंभूताः सत्यः तस्य कुंकुमस्य दर्शनेन स्मररुजा तृष्यास्तोत्तेपात्मताः सत्यः
आननकुचेषु लिंपंत्यस्तदाधिं [illegible] मन्याजहुरत्यक्ताः पूर्णा इति भावः २७ हंताबला अयमद्रिर्हरिदासश्रेष्ठः अहो च
रामकृष्णयोः हरिदास्याभिरुचिरिति विस्मये हंतेति कुतः यद्यस्माद्रामकृष्णयोश्चरणस्पर्शेन प्रमोदः प्रमासो उदंचितो
यः रोमहर्षो लक्ष्यते नरामकृष्णचरणस्पर्शप्रमोदश्चालक्ष्यते किंच गोभिः सखिगणैः [illegible] सहितयो रामकृष्ण

87

पूर्णाः पुलिंद्य उरुगायपदाब्जराग श्रीकुंकुमेन दयितास्तनमंडितेन तद्दर्शनस्मररुजस्तृणरूषितेन लिंपंत्य आनन
कुचेषु जहुस्तदाधिं २७ हंतायमद्रिरबला हरिदासवर्यो यद्रामकृष्णचरणस्पर्शप्रमोदः मानं तनोति सहगोगणयो
स्तयोर्यत्पानीयसूयवसकंदरकंदमूलैः २८ गा गोपकैरनुवनं नयतोरुदारवेणुस्वनैः कलपदैस्तनुभृत्सु सख्यः अ
स्पंदनं गतिमतां पुलकस्तरूणां निर्योगपाशकृतलक्षणयोर्विचित्रं २९॥

योयैः पानीयादिभिर्येषो चितं मानं पूजामा
तिथ्यात्मिकं करोति सूयवसानि शोभनानि तृणानि सुष्ठुशब्देरीर्घपाठे सुयवसेतिपाठेपि स एवार्थः कंदरेषु कंदानि च तैः २८
हे गोप्यः हे लता लीं काश्चिदाह गाइति हे सख्यः गोपकैः सह अनुवनं वनाद्वनं चारयतो निःक्रष्यत्यैर्वा भिरिति निर्योगादोहनवेलायां
गवां पादबंधनार्थो रज्जुः पाशस्तु उपेग्रगवा कर्षणार्थौ ताभ्यां कृतं चिह्नं लक्षणं ययोः शिरसि निर्योगश्चुभ्ने स्कंधयोः पाशधारणे
न च गोपश्चियाविराजमानयोरित्यर्थः एवंभूतयोस्तयो रामकृष्णयोः कलानि अव्यक्तमधुराणि पदानि शब्दा येषु तैरुदारवेणुस्व
नैर्महावेणुरवैर्हेतुभिः देहिनां मध्ये चराणां मस्पंदनं ईषदप्यचलनं तरूणां स्थावराणां तु पुलको रोमांचश्चेति विचित्रं जंगमानां
स्थावरधर्मः तस्थुषां जंगमधर्म श्चैवं नद्यतेति चित्रमित्यर्थः २९॥

चित्रमितिर

मूलानि २

राम
८८

प्राप्स्यति अंबवेमातः अस्माकमपि एतादृशं संबोधयंति अंबेति यस्मिन्वने विहगाः पक्षिणः प्रायशो मुनयो भवितुमर्हंतीति कुतः येवि
हंगाः रुचिराः प्रवालाः पल्लवा येषां तान् द्रुमाणां भुजान् शाखाः आरुह्य स्वभोग्यं फलादिकं विहाय केवलं कृष्णेक्षितं दर्शनं यस्मिंस्तद्य
था भवति तथा तेनोदितं प्रकटितं मधुरं वेणुगीतं केनापि प्रकारेण मीलितदृशः स्वकान्यावाचः संतः शृण्वंति तथा हि मुनयः वेद
द्रुमशाखां आश्रिताः कृष्णसंदर्शनं यथा भवति तथा काम्यकर्मफलत्यागेन भगवदेकहृदयाः सन्तस्तन्महिमानमेव शृण्वंति
तएवैते भवितुमर्हंतीति १४ आत्तचेतननद्या अप्याह तदभिप्रायेणाह नद्य इति तद्धायधाचेतना स्तद्वद्चेतना नद्योपि तन्म

प्रायो बताम्ब विहगा मुनयो वनेस्मिन् कृष्णेक्षितं तदुदितं कलवेणुगीतं आरुह्य ये द्रुमभुजान् रुचिरप्रवालान् शृण्वं
त्येवं तिमीलितदृशो विगतान्यवाचः १४ नद्यस्तदा तदुपधार्य मुकुंदगीतमावर्तलक्षितमनोभवभग्नवेगाः १
आलिंगनस्थगितमूर्मिभुजैर्मुरारेर्गृह्णंति पादयुगलं कमलोपहाराः १४ दृष्ट्वातपे व्रजपशून्
सह रामगोपैः संचारयंतमनु वेणुमुदीरयंतं प्रेमप्रवृद्ध उदितः कुसुमावलीभिः सख्युः
र्व्यधात्स्ववपुषाम्बुद आतपत्रम् १५ ॥ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ।

वेणुगीतं २ कुंदमुकुंदगीतं उपधार्य श्रुत्वा तत्प्रेमात्मानमभिप्रायं कमिदं आवर्तैः परिभ्रमतैः लक्षितेन मुरुचितेन मनोभवेन मग्न
येनुभग्नो वेगो यासां ताः आलिंगनेन स्थगितं समाच्छादितं यथा भवति तथा ऊर्मय एव भुजास्तैः कमलान्युपहाराः
पुरारेः पादयुगलं गृह्णंति धारयंति १६ दृष्ट्वेति तीव्रधर्माः तीरे आतपे इति पाठांतरं तदा तस्मिन् रामेण गोपैश्च
सह व्रजपशून् संचारयंतं अनुगमनं पश्चाद्गमनं वेणुमुदीरयंतं वादयंतं श्रीकृष्णं दृष्ट्वा अंबुदो मेघः उदितः उन्नतः प्रेमा
प्रवृद्धः सख्युः श्रीकृष्णस्य लोकान्तर्दृश्यनीलवर्णत्वसाम्यदर्शनात्सख्युरिति कृष्णं उपरि स्थितिप्रापः कुसुमैः सम्यक्तुल्यै
स्तुषारैः स्वस्वचपुषा आतपत्रं व्यधाच्चकार १७ शारदं गगनमामदिभागपूर्वयंकले मिमदंईति समीलास्मा
र्गो इति ॥

भा॰ द॰ टी॰ ८९

इत्थं मासं व्रतं चरित्वा यत्कुमारिकाभिः चिंतितं सिनामभियोगे तत्र अन्योन्य परस्परं गृहीताः पाणयो याभिस्ताः कालिंद्यां स्नातुमन्वहं
अत्याचक्षुः वलयाः तीरे वस्त्राणि निक्षिप्य कृष्णमेव गायंत्यः सलिले मुदा विजह्रुः ७ तदा सर्वज्ञो भगवांस्तत्कर्म तासां विहरणं
कर्तुं तत्कर्म तोषं तत्सिद्धये सफलीकर्तुं वयस्यैः संवृतः आगतः ८ तासां वासांसि गृहीत्वा सत्वरं नीपं कदंबं आरुह्य
हसद्भिर्बालैः सहितः प्रहसन् परिहासवाक्यमुवाच ९ तदेवाह अत्रागत्य हे अबलाः इदं सत्यं ब्रवाणि न तु नर्म परिहासं य
यस्माद्यूयं व्रतेन कर्शिताः श्रांताः १० स्ववचनप्रामाण्यं ससाक्षिकमाह नेति मयानृतं नोदितपूर्वं कदापि मया

उषस्युत्थाय गोत्रैः स्वैरन्योन्याबद्धबाहवः कृष्णमुच्चैर्जगायंत्यो ययुः कालिंद्यां स्नातुमन्वहं ६ नद्यां कदाचिदागत्य तीरे
निक्षिप्य पूर्ववत् वासांसि कृष्णं गायंत्यो विजह्रुः सलिले मुदा ७ भगवांस्तदभिप्रेत्य कृष्णो योगेश्वरेश्वरः वयस्यैरा
वृतस्तत्र गतस्तत्कर्मसिद्धये ८ तासां वासांस्युपादाय नीपमारुह्य सत्वरः हसद्भिः प्रहसन्बालैः परिहासमुवा
च ह ९ अत्रागत्याबलाः कामं स्वं स्वं वासः प्रगृह्यतां सत्यं ब्रवाणि नो नर्म यद्यूयं व्रतकर्षिताः १०
न मयोदितपूर्वं वा अनृतं तदिमे विदुः एकैकशः प्रतीच्छध्वं सहैवोत सुमध्यमाः ११ श्रीशुक उ॰ तस्य तत्
क्ष्वेलितं दृष्ट्वा गोप्यः प्रेमपरिप्लुताः व्रीडिताः प्रेक्ष्य चान्योन्यं जातहासा न निर्ययुः १२ एवं ब्रुवति गोविंदे नर्म
णाक्षिप्तचेतसः आकंठमग्नाः शीतोदे वेपमानास्तमब्रुवन् १३ ॥

नृतं नोक्तमित्यर्थः तदनृतस्याभावं सर्वं तत् इमे गोपा विदुः अतो हे सुमध्यमाः एकैकशो वागत्य सहैव वागत्य वा
स्मात् क्रमात् गृह्णीत ११ एवं कृष्णस्य क्ष्वेलितं परिहासं दृष्ट्वा प्रेम्णा परिप्लुता अपि अन्योन्यं प्रेक्ष्य व्रीडिता जातहासाश्च न निर्य
युः १२ गोविंदे एवं वदति सति नर्मणा परिहासेनाक्षिप्तं हृतं चेतो यासां ताः शीतोदके आकंठमग्नाः कंपमानाः सत्यः
तमब्रुवन् १३ किमब्रुवन्नित्यपेक्षायां मादेवं इत्यादि चतुर्भिः ... सर्वज्ञं भगवज्ज्ञानसंपन्नं गोप्य उक्तमाहुः ॥

राम ८९

88

स्त्रा

क्रीडावर्णनमुपसंहरति एवमिति वृंदावनचारिणो भगवतः इत्थंभूताः स्वस्याश्रयाः क्रीडाः श्रमिथो वर्णयंतो गोप्यस्तन्मयता ह
लभवन् रलीः फलं विषयबुद्धिमाब्रूयिष्यति इत्यर्थः २० इति दशमे एकविंशः २१ इत्थं गोपीभिर्मिथो वर्णिता निशाः कालिका
निकांचिद्भगवच्चेष्टितानि उक्ता यकानि चित्तैवत्तु तावदतरासि इवलोकितन्यायेन पौगंडवयसो भगवतः कानि चेष्टि
तानि हे मतिकानुपवर्णयति सप्तभिरध्यायैः तत्र किंचिच्चेष्टितं वक्तुं उपाख्यानमाह हेमंते त्रयो त्रापि प्रथमे मार्गशीर्षमासि
नंदव्रजे ग्रोपकुमारिकाः कात्यायन्याः गौर्याः अर्चनात्मकं व्रतं चेरुः चेष्टितवत्यः कथं भूताः हविष्यं भुंजानाः नियताह
ारा इत्यर्थः १ कथं चेरुरित्यत्राह आप्लुत्येति कालिंद्याः उदिते सत्यरुणे [illegible] कात्यायन्याः प्रतिमां ताः सैकतीं कृत्वा

एवंविधा भगवतो वृंदावनचारिणः वर्णयंत्यो मिथ गोप्यो क्रीडास्तन्मयतां ययुः २० इति श्रीभागवते महा
पुराणे दशमस्कंधे एकविंशः २१ शुक उवाच हेमंते प्रथमे मासि नंदव्रजकुमारिकाः चेरुर्हविष्यं भुंजानाः कात्या
यन्यर्चनव्रतं १ आप्लुत्यांभसि कालिंद्या जलांते चोदितेऽरुणे कृत्वा प्रतिकृतिं देवीमानर्चुर्नृप सैकतीं २ गंधैर्माल्यैः
सुरभिभिर्बलिभिर्धूपदीपकैः उच्चावचैश्चोपहारैः प्रवालफलतंडुलैः ३ कात्यायनि महामाये महायोगिन्यधीश्व
रि नंदगोपसुतं देवि पतिं मे कुरु ते नमः ४ इति मंत्रं जपंत्यस्ताः पूजां चक्रुः कुमारिकाः एवं मासं व्रतं चेरुः कुमार्यः
कृष्णचेतसः भद्रकालीं समानर्चुर्भूयान्नंदसुतः पतिः ५ ॥

तिं तासु कौ कात्यायनीप्रतिमां [illegible] यथा यथोक्तोपचारैरानर्चुरित्याह गंधैरिति स
मानर्चुः २ सुरभिगंधैर्माल्यैः [illegible] धूपदीपकैः [illegible] बलिभिः पूजाः सापर्णेन नानाविधैरुपहारैर्नैवेद्यैः प्रवालादिभिश्च ३
तदा कात्यायनी स्यादिमं मंत्रं जपंत्यः कुमारिकाः पूजां चक्रुः हे महामाये [illegible] महायोगिनि महादेवी निस्तारायनेः
नंदगोपसुतं [illegible] पतिं कुरु तुभ्यं नमः [illegible]
[illegible] एवं [illegible] कात्यायन्या स्तवनादि [illegible] सर्वा गोपकन्याभावः ४ इत्युपासते व्रतं [illegible] कुमार्यः
श्चेरुः चक्रुः [illegible] भद्रकालीं समानर्चुः भूयात् नंदसुतः पतिरित्यानर्चुरिति ५ ॥

भा॰ द॰
टी॰
७॰

तदेवाह यूयमिति धृतव्रताः सन्तो विवस्त्रा यद्यस्मादपो व्यगाहत तत्तु इति यत्तद्देवहेलनं [illegible] अपराध एवेति [illegible] व्रतवैगुण्य
[illegible] प्रायश्चित्तविधानमाह अंहसः पापस्य अपनुत्तये मूर्ध्नि अञ्जलिं बद्ध्वा नमः कृत्वा वसनं प्रगृह्यतां १९
इत्यच्युतेनाभिहितं तास्ता व्रजाबला एकेन वामेन पाणिना योनिमाच्छाद्य तेनैव पाणिना नेमुः [illegible] देवदेव
माणं धर्मं धर्मोद्दीपतेवाक्यमाह तदेवाह एकेनेति सार्द्धेन एकेन पाणिना नेमुरिति [illegible] इष्यते
न स्यादिति हस्तद्वयसंपुटस्यैवाञ्जलित्वादिति भावः इत्यच्युतेनाभिहिताः [illegible] विवस्त्राप्लवनं
को व्रतच्युतिं व्रतभ्रंशं मत्वा तस्य व्रतस्य पूर्तिमेव कामयमानास्तस्य व्रतस्य [illegible] कर्मणो च साक्षात्कर्तारमच्यु

यूयं विवस्त्रा यदपो धृतव्रता व्यगाहतैतत्तदु देवहेलनं बद्ध्वाञ्जलिं मूर्ध्न्यपनुत्तयेंऽहसः कृत्वा नमोऽधो वसनं प्रगृ
ह्यतां १९ इत्यच्युतेनाभिहितं व्रजाबला मत्वा विवस्त्राप्लवनं व्रतच्युतिं तत्पूर्तिकामास्तदशेषकर्मणां साक्षा
त्कृतं नेमुरवद्यमृग्यतः २० तास्तथावनता दृष्ट्वा भगवान्देवकीसुतः वासांसि ताभ्यः प्रायच्छत्करुणस्तेन तोषितः
२१ दृढं प्रलब्धास्त्रपया च हापिताः प्रस्तोभिताः क्रीडनवच्च कारिताः वस्त्राणि चैवापहृतान्यथाप्यमुं ता नाभ्य
सूयन्प्रियसंगनिर्वृताः २२॥

तं नेमुः हस्तद्वयेन मूर्ध्न्यञ्जलिं बद्ध्वा नेमुरित्यर्थः कुतः यतः केवलमञ्जलि [illegible] तथा
तां तु देवापि तुभ्यं वध मगवद्यं कर्मवैगुण्यं [illegible] तस्मान्नो [illegible] तथा एवार्थं गम्भीरमुचितः [illegible]
र्थः २० अथ भगवांस्तथावनतास्ता दृष्ट्वा तेन प्रणामेन तोषितः करुणश्च करुण इति पाठे करुणो वास्तावा [illegible]
कामो वासांसि प्रददौ २१ इत्थमिति यद्यप्येवं प्रलब्धास्तथापि विवस्त्रा इत्यादिना विप्रलब्धाः त्रपया लज्जया हापिताः
त्याजिताः स्वसंकल्पाः सिद्धा इत्या [illegible] जिताः प्रस्तोभिताः [illegible] नर्मस्यादिना उपहसिताः क्रीडनवच्च कारिताः बद्धाञ्जलि
इत्यादिना प्रायश्चित्तव्याजेन मन्त्रपाञ्चालिकावत् नर्तिताः वासांसि चापहृतानि तथाप्यमुं कृष्णं प्रति ताः [illegible]
नासूयन्न दोषं ददृशुः अस्मिन्नेव सर्वे [illegible] विक्षेपकाः ननु हेतुः निरतिशयप्रियस्य कृष्णस्य संगेन निर्वृताः सुखिताः

89

[illegible] श्रीधरीटीकायां भा॰ [illegible]

राम
२

हस्म

तो [illegible] न य मन्याय्यं मा हृथा त्वां नंदराजस्यासतमतएव [illegible] प्रियं च जानीम नंदराजो पि [illegible] त्वामनयकारि [illegible] म [illegible]
दयती ति भावः नवनीतचोर्यादि दुधो [illegible] विधिर्ष तिष्ठाद्या इति यद्वा सदं [illegible] तनूतेन नंदराजसु [illegible]
ग्लाध्यं प्रियं भविष्यं तं जानीम एवकिं त्वथु नेवानयं माकृथा । यूयं हृष्टी तो [illegible] पिता [illegible] वासांसि प्रयच्छ १४ हे श्यामसुंदर ते तव
दास्यो वयं त्वयो दितं तव यो [illegible] मन्ययद्य [illegible] भावगर्भ [illegible] सौंदर्य [illegible] सम्यः त्वदभि [illegible] करवा
१५ मे वेत्यामं प्रायः [illegible] अनेकं ते [illegible] स्त्री [illegible] लज्जा स्वभाव [illegible] नतीति [illegible]
सि प्रयच्छ मुग्धभावादनुपपन्न मपि [illegible] मयं [illegible] सि [illegible] राजे नंदाय [illegible] वामहे १७ एवं [illegible]

मानयंभो ह्यथा त्वां तु नंदगो पसुतं प्रियं जानीमों [illegible] व्रजश्लाघ्यं देहि नासांसि मे पिता १४ श्यामसुंदर ते दास्यः क
रवाम तवो दितं देहि वासांसि धर्मज्ञ नो चेद्राज्ञे ब्रुवामहे १५ श्रीभगवानुवाच भवत्यो यदि मे दास्यो मयो क्तं वा करिष्यथ अ
त्रागत्य स्ववासांसि प्रतीच्छंतु शुचिस्मिताः १६ ततो जलाशयात्सर्वा दारिकाः शीतवेपिताः पाणिभ्यां योनिमाच्छा
द्य प्रोत्तेरुः शीतकर्शिताः १७ भगवानाहता वीक्ष्य शुद्धभावप्रसादितः स्कंधे निधाय वासांसि प्रीतः प्रोवाच स
स्मितं १८ ॥

वान्यदुक्तं नो चेद्राज्ञे ब्रुवामहे इति तदिदमनुपपन्नं नहि जलान्निर्गत्य वासांसि गृहीतुमेव लज्जा
तीनां राज्ञे ब्रुवामहे इत्युक्तिः [illegible] राजसं [illegible] गमनासंभवात्तन [illegible] निवेदन संभवः [illegible]

नस्याभावादि ति [illegible] नदेयं इति [illegible] दास्यः करवाम [illegible] दितमित्यस्योत्तरमाह भवत्य इति देहं स्मिताः [illegible]
जिनोक्तं किंचिदेव [illegible] संभवं [illegible] नियमः किंतु सर्वं [illegible] १६ [illegible]
तद्धरणं दासीवाङ्मयं [illegible] कुमारिकाः कालिंदीहृदात् [illegible] निर्जग्मुः १७ [illegible]
[illegible] तयो [illegible] कुमारिकाः [illegible] पटं [illegible]
[illegible] नदहेतुना प्रसादितः प्रसादोऽत्र [illegible] इति [illegible] वासांसि [illegible]

अ० ।२
टी० २

चि० २

॥ १८ [illegible]

टी० ३

इत्थं भगवता कृष्णेनादिष्टाः कुमारिकाः लब्धमाया कामा इत्यन्वयो याभिस्ताभिस्तस्य भगवतः पदाम्भोजं ध्यायन्त्यस्तन्मेवान
चिन्तयन्त्यश्च कृच्छ्रात्कथंचिद्व्रजं निर्विविशुः तद्विश्लेषासहिष्णुत्वादिति भावः २८ चारयन्गास्तस्मादग्रजोऽथेति कृष्णाविहादावना
दूरं गतः साग्रजो गाश्चारयन् २९ तीव्रे निदाघार्कस्य सूर्यस्यातपे आत्मनः स्वस्य स्वाभिश्छायाभिस्तदातपत्रवदाचरि
तान्वृक्षान्वीक्ष्य व्रजौकसो गोपानाह ३० तदेवाह पञ्चभिः स्तोककृष्णादयः कृष्णस्य व्रजे प्रसिद्धाः ३१ एतान्वृक्षान्पश्यत
कथंभूतान्परार्थं परोपकारार्थमेवैकान्तेन नियतं जीवितं येषां तान् तदेवाह स्वयं वातादीन्सहमाना नो अस्माकं तान्वार

श्रीशुक उवाच इत्यादिष्टा भगवता लब्धकामाः कुमारिकाः ध्यायन्त्यस्तत्पदाम्भोजं कृच्छ्रान्निर्विविशुर्व्रजं
२८ अथ गोपैः परिवृतो भगवान्देवकीसुतः वृन्दावनाद्गतो दूरं चारयन्गाः सहाग्रजः २९ निदाघार्का
तपे तिग्मे छायाभिः स्वाभिरात्मनः आतपत्रायितान्वीक्ष्य द्रुमानाह व्रजौकसः ३० हे स्तोककृ
ष्ण हे अंशो श्रीदामन्सुबलार्जुन विशाल वृषभौजस्विन्देवप्रस्थ वरूथप ३१ पश्यत
ैतान्महाभागान्परार्थैकान्तजीवितान् वातवर्षातपहिमान्सहन्तो वारयन्ति नः ३२ अहो
एषां वरं जन्म सर्वप्राण्युपजीवनं सुजनस्येव येषां वै विमुखा यान्ति नार्थिनः ३३
पत्रपुष्पफलच्छायामूलवल्कलदारुभिः गन्धनिर्यासभस्मास्थितोक्मैः कामा
न्वितन्वते ३४ एतावज्जन्मसाफल्यं देहिनामिह देहिषु प्राणैरर्थैर्धिया वा
चा श्रेय एवाचरेत्सदा ३५ ॥ ते

यन्ति हिमादीनि निवारयन्ति चास्माकमिति ३२ अहो सर्वप्राणिनः उपजीवयन्तीति तथा तदेषां वृक्षाणां जन्म वरं मनुष्यजन्मनः श्रेष्ठं किंच
सुजनस्येव सत्पुरुषस्येव येषामर्थिनो विमुखा न यान्ति किंतु छायाफलादिभिः सत्कृता एव भवन्ति ३३ तदेवाह पत्रेति पत्रादिभि
रर्थिनां कामान्वितन्वते ददतीत्यर्थः निर्यासः रसः अस्थीनि [illegible] तोक्मा पल्लवा अङ्कुराः ३४ अन्यपकारिणां
जन्मसाफल्यमित्यन्वयेनाह एतावदिति इह लोके देहिषु मध्ये [illegible] देहिनां जन्मनः साफल्यमेतावदेव कियत्

नाभ्यसूयं किं तु स्ववासांसि परिधाय त्वा प्रेष्ठस्य संगमेन वशीकृताः अत एव तदपहृतचित्ता नो चेलुर्न चलितवत्यः गृहीत
चित्तत्वमेवाह तस्मिन्नेव लज्जायितं लज्जाविलसितं ईक्षणं यासां ताः २३ ततो भगवान्दामोदरः स्वपादस्पर्शकाम्य
या स्वपादस्पर्शशब्देनात्र तात्पर्यतः स्वेन सह क्रीडा विवक्षिता तत्काम्यया धृतव्रतानां तत्कात्यायन्यर्चनात्मकं या
मित्त्वा तासां संकल्पमभिसंधिविशेषं विज्ञाय आह २४ अबला इत्यादि हे साध्व्यः मदर्चनं मयानुमोदितः [illegible] नेति मि
ते यो भवतीनां संकल्पः सम्यग्विज्ञातो मयानुमोदितोऽभ्यनुज्ञातश्च अत एव सोऽसौ संकल्पः सत्य एव भवितुमर्हति २५ केना
पि व्याजमात्रेणानुजिघृक्षोः कृपालुत्वान्महोदारत्वाच्च देहं ते तासां भुक्तिमपि संकल्पयति नेति मय्यावेशिताधीर्याभिस्ता
सां भवतीनां कामः मद्विषयकोऽभिलाषः कामाय केवलं विषयभोगायैव न कल्पते न भवति किं तु कामक्षयायेत्यर्थः तोत्र

परिधाय स्ववासांसि प्रेष्ठसंगमसज्जिताः गृहीतचित्ता नो चेलुस्तस्मिन्लज्जायितेक्षणाः २३ तासां विज्ञाय भ
गवान्स्वपादस्पर्शकाम्यया धृतव्रतानां संकल्पमाह दामोदरोऽबलाः २४ संकल्पो विदितः साध्व्यो भवतीनां म
दर्चनं मयानुमोदितः सोऽसौ सत्यो भवितुमर्हति २५ न मय्यावेशितधियां कामः कामाय कल्पते भर्जिता क्वथिता
धानाः प्रायो बीजाय नेष्यते २६ याताबला व्रजं सिद्धा मयेमा रंस्यथ क्षपाः यदुद्दिश्य व्रतमिदं चेरुरार्यार्चनं स
तीः २७ ॥

[illegible] विषयवैतृष्ण्यमेव मद्विषयककामस्यापि भवति बीजभर्जनेन यथा भक्तिहेतुत्वादिति भावः
यथा मय्यावेशितधियो विषयवैतृष्ण्यादपि भक्तत्वेन यावद्दृष्टिपातादुवर्तित्वात्तदा [illegible] बीजं भर्जनेन धाना भक्ति
हेतुत्वान्मद्विषयकः कामः केवलं न कामायैव कल्पत इति भाव [illegible] संसृतिबीजं वपनः तस्य [illegible] भवतीत्यत्र
दृष्टान्तमाह प्रायो भर्जिताः भ्राष्ट्रे निर्दग्धाः क्वथिताः स्विन्नाः स्वभावान्न बीजाय नेष्यते इति विकल्पते शब्दाध्याह
राजकृत्याः भ्राष्ट्रकानयः प्रायः रक्तस्य भर्जिताः क्वथिताः इत्याभ्यामन्वयः २६ यत एव मतो हे अबलाः यूयं सिद्धाः कृतार्थाः म
नोरथाः व्रजं यात गच्छत तस्मिन्नत्वमेव मयाभ[illegible] आगामिनीः क्षपाः शारदी रात्रयः देवतार्चनं यथा [illegible] चित

भा.द.
पू.टी.
१८२

भगवतैवमादिष्टास्ते गोपालास्तत्र गत्वा यथावत् याच्ञाप्रकारमेव दर्शयति तावद्विप्रानुद्दिश्य भुवि दंडवत्पतिताः
कृतांजलिपुटा विप्रान्प्रति तत्र याचंते स्म ते गोपाः ५ हे भूमिदेवाः शृणुत किं कृष्णस्याज्ञाकारिणः श्रीरामेण चोदिता
विप्राः प्राप्तान् गोपान् जानीत भद्रं वो भवतु भद्रमस्तु ६ किमर्थं चोदिता इत्यत आह गावश्चारयंताविति दूरे
समीपे गाश्चारयंतौ रामकृष्णौ बुभुक्षितौ क्षुधितौ वो युष्माकं ओदनं लषतोभिलषतः इच्छत इति यावत् यल्लषत इति श्री
हे द्विजाः [illegible] वर्तते चेत्तर्ह्यर्थिनोस्तयोरोदनं यच्छत दीक्षितानामस्माकं कथमन्न

श्रीशुक उवाच इत्यादिष्टा भगवता गत्वा याचंत ते तथा कृतांजलिपुटा विप्रान्दंडवत्पतिता भुवि ५ गोपा ऊचुः
हे भूमिदेवाः शृणुत कृष्णस्यादेशकारिणः प्राप्तान्जानीत भद्रं वो गोपान्नो रामचोदितान् ६ गाश्चारयंताववि
दूर ओदनं रामाच्युतौ वो लषतो बुभुक्षितौ तयोर्द्विजा ओदनमर्थिनोर्यदि श्रद्धा च वो यच्छत धर्मवित्तमाः ७ दीक्षा
याः पशुसंस्थायाः सौत्रामण्याश्च सत्तमाः अन्यत्र दीक्षितस्यापि नान्नमश्नन्हि दुष्यति ८ शुकः इति ते भगव
द्याच्ञां शृण्वंतोपि न शुश्रुवुः क्षुद्राशा भूरिकर्माणो बालिशा वृद्धमानिनः ९ देशः कालः पृथग्द्रव्यं मंत्रतंत्रर्त्विजोग्न
यः देवता यजमानश्च क्रतुर्धर्मश्च यन्मयः १० ॥

९१

नभोज्यमित्याशंकां निराकुर्वंतः संबोधयंति हे धर्मवित्तमा इति ७ तदेवोपपादयंति दीक्षाया इति हे सत्तमाः [illegible] म
दीक्षायाः [illegible] अग्नीषोमीयपशुसंस्थायाः प्राक् सौत्रामण्याश्च अन्यत्र दीक्षितस्य यजमानस्यान्नं
अश्नन् दुष्यति [illegible] यजमानपरः सौत्रामण्यादौ [illegible] संकल्प
भावात् [illegible]
[illegible] इति तथा ८ दे
शादियन्मयः यत्स्वरूपो भवति १० ॥

राम
८२

इतीयमभिनं प्रवालादीनामुत्करैः सम्यक् नम्राः शाखा येषां तेषां तरूणां मध्ये न यमुनां गतः ३६ तत्र यमुनायां मधुराः शीतलाः निर्मलाश्च आपः जलानि गाः पाययित्वा हे नृप गोपाः कृष्णादयः स्वयमपि स्वादुजलं पपुः ३७ तत इति तस्या यमुनायाः समीपे वने पशून् चारयंतो गोपाः हे नृप कृष्णरामावुपागम्य आहूय सर्वेऽप्यवादिषुः उपगम्येति पाठे समीपे प्राप्य इदं वक्ष्यमाणमब्रुवन् कथंभूताः क्षुधार्त्ताः प्रातर्भुक्तवंतोऽपि विप्रपत्नीरनुजिघृक्षता भगवता माययाऽतिक्षुधया पीडिता इति भावः ३८ इति दशमे द्वाविंशः २२

श्रीशुक उवाच इति प्रवालस्तवकफलपुष्पदलोत्करैः तरूणांनम्रशाखानां मध्येन यमुनांगतः ३६ तत्र गाः पाय
यित्वापः सुमृष्टाः शीतलाः शिवाः ततो नृप स्वयं गोपाः कामं स्वादु पपुर्जलं ३७ तस्या उपवने कामं चारयंतः
पशून्नृप कृष्णरामावुपागम्य क्षुधार्त्ता इदमब्रुवन् ३८ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कंधे द्वावि
शोऽध्यायः गोपा ऊचुः रामराम महाबाहो कृष्ण दुष्टनिबर्हण एषा वै बाधते क्षुन्नस्तच्छांतिं कर्तुमर्ह
थः १ श्रीशुक उवाच इति विज्ञापितो गोपैर्भगवान्देवकीसुतः भक्ताया विप्रभार्यायाः
प्रसीदन्निदमब्रवीत् २ श्रीकृष्ण उ० प्रयात देवयजनं ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः सत्र
मांगिरसं नाम ह्यासते स्वर्गकाम्यया ३ तत्र गत्वौदनं गोपा याचतास्मद्वि
सर्जिताः कीर्तयंतो भगवत आर्यस्य मम चाभिधां ४ ॥ ऽ। ऽ।

इदमब्रुवन्निरुक्तं तदित्यत्राह रामरामेति नोऽस्मान् एषा क्षुत् बाधते तस्याः क्षुधः शांतिं कर्तुमर्हथः १ विप्रभार्याया हे
कृष्णं ज्ञात्वा अभिप्रायं विप्रभार्याणां प्रसीदन् तासामनुजिघृक्षुरिदमब्रवीत् २ तदेवाह प्रयातेति ब्रह्मवादिनो ब्राह्मणाः
देवा इज्यंते यस्मिन्निति देवयजनं मांगिरसं सत्रं नाम आसते अनुतिष्ठंति ३ हे गोपाः तत्र यज्ञवाटे गत्वा अस्मद्विसर्जिताः १
अस्माभिः प्रेषिताः वयमिति वदंतो याचत तथा च वयं अस्मद्विसर्जिताः इत्यस्मद्वाक्यं पादयति भगवत आर्यस्य
ज्येष्ठस्य रामस्य मम चाभिधां नाम मध्ये कथयंतो याचत इत्यन्वयः ४ ॥

सर्वमेव तस्य कथयामासि तान्या तानि मनांसि यासां ता तदर्शन तत्परा तदा भगवन्तं श्रुत्वा जातो संभ्रमः
१९ चतुर्विधं भक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यात्मकं बहुगुणं रससमोरभ्यादि ... भाजनैः पात्रैः ... सर्वाः ... स्त्रियः
निम्नगाः नद्यः ... भगवति उत्तमश्लोके ... दीर्घं बहुकालं ... श्रुतेन
... अत एव ... प्रतिबन्धे ... अभिसस्रुरित्यन्वयः २० २१ यमुनायाः समीपोपवने ... अशोकानां नवैः पल्लवैर्मण्डिते विचरन्तं ... गोपैः ... सह दहृशुः २२ कीदृशं हिरण्यवर्णं परिधानं
यस्य तं पीताम्बरमित्यर्थः वनमाल्यैः ... बर्हैः धातुभिर्गैरिकादिभिः प्रवालैः पल्लवैः नटवेषो यस्य तं

श्रुत्वाच्युतमुपायातं नित्यं तद्दर्शनोत्सुकाः तत्कथाक्षिप्तमनसो बभूवुर्जातसंभ्रमाः १९ चतुर्विधं बहुगुणमन्नमादाय भाजनैः अभिसस्रुः प्रियं सर्वाः समुद्रमिव निम्नगाः २० निषिध्यमानाः पतिभिर्भ्रातृभिर्बन्धुभिः सुतैः भगवत्युत्तमश्लोके दीर्घश्रुतधृताशयाः २१ यमुनोपवनेऽशोकनवपल्लवमण्डिते विचरन्तं वृतं गोपैः साग्रजं ददृशुः स्त्रियः २२ श्यामं हिरण्यपरिधिं वनमाल्यबर्हधातुप्रवालनटवेषमनुव्रतांसे विन्यस्तहस्तमितरेण धुनानमब्जं कर्णोत्पलालककपोलमुखाब्जहासम् २३ प्रायःश्रुतप्रियतमोदयकर्णपूरैर्यस्मिन्निमग्नमनसस्तमथाक्षिरन्ध्रैः अन्तः प्रवेश्य सुचिरं परिरभ्य तापं प्राज्ञं यथाभिमतयो विजहुर्नरेन्द्र २४ ॥

अनुव्रतस्य सख्युरंसे स्कन्धे विन्यस्तो हस्तो वामकरो येन इतरेण हस्तेन अब्जं कमलं लीलया भ्रामयन्तं कर्णयोरुत्पले यस्यालकाः
कपोलयोर्यस्य मुखाब्जे हासो यस्य तं ... इत्यन्वयः २२ बहुशः श्रुताः प्रियतमस्योदयाः ... कर्णपूरैः तैः ... यस्मिन् ... निमग्नमनसः ... ताः ... दर्शनानन्तरं ... लोचनरन्ध्रैः
प्रवेश्य सुचिरं परिरभ्य ... तापं ... तद्दर्शनाभावजं जहुः ... अभिमतयः भगवज्ज्ञानिनो ...
... प्राज्ञं परमात्मानं प्राज्ञे तत्रापि परिष्वक्तः प्राज्ञेनात्मना ... इति श्रुतेः दृष्टान्तः यथा तद्दर्शनाभावजं जहुः ॥

तत्र स्थिता ग्वालवर ब्रह्मभक्तं बाह्मणाय प्रणोमथो दजं न मेनिरे किंतु मनुष्यबुद्ध्या केवलं मनुष्यमेवामन्यंत तत्र हेतुः ॐ आशा क
मिमांसो चित्तानाः मत्तो मृत्युशीले देहस्यात्मबुद्धिर्येषां ते तत्र हेतुः समयजे ते सा पुत्रः कालो वसन्तादिः द्रव्यदेवं
पुरोडाश हविः कर्म धर्मो हविः एते यां भगवत्स्वरूपं तदूरी रत्वेन चेति ज्ञेयं ११ एवं तोपि न शुश्रुवरिमत देवविशस्यति
नेति ते ब्राह्मणा हेपरं तप श्रेमितिन प्रोचुना पिनेति उमित्यंगीकारयो न वेत्तमगय नतमोपा निराशा प्रसोगन्तनविप्रा
णा मनादरेणैव मह्लस्योक्तवुः १२ ततो भगवान् लोकिकीं गतिं न हि कार्यार्थिनो निर्विण्णते तत्र पलयस्तत्ला

तेन्नत्सप रमं सान्त्वान्तवत्र मथो दजं मनुष्यदृष्ट्याः अज्ञा भर्त्स्यमाना न मेनिरे १२ न तेयदा मिति प्रोचुर्नेति च
परंतप गोपा निराशाः प्रत्येत्य तथोचु राम कृष्णयोः १३ तदुपाकर्ण्य भगवान् प्रहस्य जगदीश्वरः व्याजहार पुन
र्गोपान् दर्शयन् लौकिकीं गतिं १४ श्रीभगवानुवाच मां ज्ञापयत पत्नीभ्यः ससंकर्षणमागतं दास्यन्ति काममन्न
वः स्निग्धा मय्युषिता धिया १५ श्रीशुक उवाच गत्वाथ पत्नीशालायां दृष्ट्वासीनाः स्वलंकृताः नत्वा द्विजसतीः
गोपाः प्रश्रिता इदमब्रुवन् १६ गोपा ऊचुः नमो वो विप्रपत्नीभ्यो निबोधत वचांसि नः इतो ऽविदूरे चरता क
ष्णेनेह प्रेषिता वयं १७ गोचारयन्स गोपालैः सरामो दूरमागतः बुभुक्षितस्य तस्यान्नं सानुगस्य प्रदीयतां १८

इदं पिच पाथक इत्युक्तयो लोकपरिपालः दृश्यपत्नि न्यनिर्गोपा नरजस्तवाच १९ तदेवाद्यमा मिति सकवि
न मृतिन मामागत्य पत्नीभ्यः द्विजानामिति शेषः तापयत तस्माच्छकेवले दृष्टदृष्टदेवसतिपियादि मय्युषिताः म
यि स्निग्धा स्नेहाः कामयन्ते दत्तमन्नं दास्यंति १५ गोपाः पत्नीशालायां गत्वा स्वलंकृताः भासीना दृष्ट्वा द्वि
जसतीः प्रश्रिता नम्राः संतः इदं वक्ष्यमाणमब्रुवन् १६ विप्रपत्नीभ्यो वो युष्मभ्यं नमः नो स्माकं वचांसि निबो
धत दूरगतः समीपे चरता कृष्णेन प्रेषिताः १७ रामसहितो गोपैः सह दूरं गतः अजादिति शेषः भ्रम
नावशुष्मितं तस्य सानुगस्य गोपसमरदस्यापि तस्य तस्य श्रीकृष्णस्य यदि श्रद्धा तर्ह्यन्नं प्रदीयतां कृष्णेन

म॰ १

मा॰ र॰ र॰ टी॰ १८४

नैव मिति रतिविभाभावाने दं तथा तदेव युजनं इत्येकं न शां तपरुसं वचोव ह्नं ना हीति किं तयोनिग॰ प्रियो हि ना तितो यथे मदस्य च
मम प्रिय॰ न मे मल॰ स्म एव तो यादि वचनं तयत्तसह कुष्यनि समिति पाठे पि सएवार्थः व यंतु सम स्तवं न ति लं यथेदा
वस्य ष्ट भूतं न यापि दत्त मिति भावः तत्कल हो दय वे शे व हु मा ग व वो र्मा हा दा मे भविन प्रा मा॰ इति भाव॰ १ लिं चा ति लं
घित दे य स्मा न्न पत्या दय एव परि ग म्य ति तु लो पी ग॰ ... को प्य॰ नौ मा दे श दमभुवत॰ यपदयो॰ पति ता न्या ... नो दे ह
याभो पति ता॰ समुर्पि ता न्या न्ये न यु य गा ल्मा न यामि त्ता सा वा नो मा कं न याम ति समुत्तमी हि तो पाण्या ना स्य ... ते मे
वत दस्म दमि प्र संविये दिय वा न्या गति॰ न्वगा दि रा पि मा भ ते किं तु त्वद विश्ले षे ण त्वद्दा सी त्व मे वा स्मा दं स पा द्य २१ एवम्

नैवं विभो इति भ वा म्न गदि तं न शां मंस सं कुरुष नि गमं त्व पादमूले प्राप्ता वयं तु ल सी सम पदा वहू ष्ट के शे दिवो दम
ति लंघ्य समेस्त वं ध्य ने २० ग त्वं ति वो न पत्य॰ पितर॰ सु त भ्रा न भ्रात बंधु सुहृद॰ कुते एव चा न्ये॰ तस्मा त्त्वत्प्रिय
दया गति ता ल्म नो नो ना न्या भ वे क ति र हे सि म न त वि पूर्हि २१ श्री ... प त यो ना भ्य स्त ये रा त्यि स्मा त्स ता द्य॰
लो का श्च दो मया पे ता ह्वा ख्म प नुम च्च त २२ न शी त ये ग न्य य सं ग सं गो र ण सि त न्मु वा म ये र्युं जा ना त्र चि रा
न्ना म वाप्य थ २३ स्मरेण हर्ष ना म्या त्न यि भा वा न की ति ना र ने त था स लि क र्ष ण म ति या त तु तो गच्छा र २४।

न॰

को भ ग वे ता व र्य ते क प द य॰ केपि ना स्मा न ग रु का ती ति त्त्वो त्तर मा ह पतय इति वो यु ष्मा न य त्या द्यौ का ज ना॰ कि मुत म
यो प्रे ना मु स्म ह्म तयो दे वा श्च ना म्य स य ये रन्नु दे षर ष्या ऽस्या ति ... किं त्व त्त म न्व ते ग्नु मो र तेर २२
य त्क त द्द्वि घे हो ति त्त्वो त्तर मा ह ने ति इहलो के शरा ण्य मंग सं गा॰ दे ह यो ग॰ न शी त ये न वे ष यिक सु खा या पि तु मु ष्म च्च रा
गा य ज न्म नः फ लं मुख्य न्ति र वे म र्थ॰ य थो न सो चे त या ना म ग सं गा त्ता दा त्वि क रा ग ाय न त्व का ला न्त र प्री त्यै ति वि प्ले ष
त्तु का ला न्त रे पि प्री ति न कु के इत्यभिप्रायः तस्मा त्स रो ह्स मपि मु नो बुजा ना त्र चि रा दे व मा म वा प्स्य थ सं ह ति व धा नु का
नि त्य म हा सं क रि ष्य ते ति भा व॰ २३ स्मर णा दि ना यथा म यि भा व॰ त था स लि क र्ष णे न २४ ॥

राम ५४

त्या॰ ६

तदाभगवानात्मनःस्वस्मादिदंत्वयाप्राप्तास्तांदृष्ट्वा सक्तः सर्वोन्माशाः पसादिविषयायाभिस्तथाभृता विज्ञायतत्र
हेतुलिलेभपश्यतीतितथाप्रहसितमाह मेयस्य सपाह २५ तदेवादपंचाभिः हेमहाभागा स्मसदुअहविष्यतान्तपमस
भोग्यप्राप्तिन्यःवाशो मनेपायमन्नमत्रोदिभिरनिर्वेधाःकुशलमागतः किंउपविश्यतां वोयुष्माकं किं कार्यमत्राग
मनप्रयोजनं किमितिप्रश्नः यदि किंचिदस्ति तद्वयं करवाम सर्वंज्ञात्वा तदभिप्रेतं विज्ञाय तस्योचितमाविष्करोति
यदिति नोस्माकं दिदंत्वयाऽप्यागताइतियन्नदिदं वोयुष्माकं उपपन्नं उचितमेव २६ सोपि समेवोपपादयति नच
हेद्विजपत्न्यःकुशलाः आत्मदिलाहिताविचकिनःस्वार्थदर्शिनः स्वग्रयोजनाभिज्ञाःअस्मनः स्वस्मादपिप्रियेमय्यकाम

तात्तथासक्तासदैवाःप्राप्ताम्यात्मदिदंत्वया विज्ञाया विलसद्दृष्टा माह प्रहसितानन्दः २५ श्रीकलमउ स्वागतं वोमहाभा
गात्मासतीकरवाम किं मनोदिदंत्वयाप्राप्ताउपपन्नमिदं हि वः २६ नच्छन्नामभिकुर्वन्ति कुशलाः स्वार्थदर्शिनाः सहेतु
कावाहितांभक्तिमात्मप्रियेयथा २७ प्राणबुद्धिमनःस्वात्मदारापत्यधनादयः यत्संपर्कात्प्रियास्मासततः कोन्वपरः
प्रियः २८ तद्यात माभ्यो यजनं पतयो वोद्विजातयः स्वसत्रंपारयिष्यन्ति युष्माभिर्गृहमेधिनः २९ पत्न्यऊचुः

याथ स्वार्थेति स्फुटयन्वधारणयोः स्वार्थेतुकौं कुलाभिसंधिरहिता प्रविहिलां भक्तिं यथा कुर्वन्ति २७ आत्मप्रियेइसेतदे
वकाहोपपादयति प्राणेति स्वात्मास्वदेहः सोजीवात्मा देहोवा प्राणादयो यत्संपर्कात् यसंबंधात्प्रियाभवन्ति ततोमत्तःप्रि
यान्यो कोनुअकोपिरिरतिपाद्यप्रियोहमेवतौ संभवतेभन्यसेन्य भन्नंदेतांभक्तिमेवतेभ्वउचितमिति तद्यात माइदं त्वो
चितेवतिभाव यत्संपर्कान्मिश्रेमनवोन्मरे नघ केभाग्य माेति भिखामेवत्सात्मनस्तुकामायेसा दिलाते स्थो विवृतिताः
तदर्थं तत्कल उपलाल २८ तस्मा यागमंत्रं स्वाध्याय सम्भूत्ये गत्सजातःत्वादेवयज्ञेन सत्रं वा टगंतत्तोयुष्मद्
यान्नात्सणो ग्रहमेधिसेगा दमयप्रंसंपरात्म उमाभिरेव सहायभृताभिः स्वसत्रंपारयिष्यन्ति संपोदयिष्यन्ति
:सहाधिकारादितिभावः २९ स्वमनोरथ्यानन्तगुणो निश्चयवणालिर्विवाताः पल्य ॥

भगवन्मायालक्षणे हेतुरुक्तिरेव न तत्तज्जन्माद्यपेक्षेत्यभिप्रायेणाह — ब्राह्मण्यं नरत्वं पायिनामपि मोहिनी पूर्वं यस्मादयं द्विजा
म्रादि उत्तमजन्मादिमत्त्वेऽपि तन्नायिनः [illegible] वोऽपि स्वार्थे स्वहिते विषये मुह्यामहे भगवन्मायया मोहिताः एव सर्वः ४३ स्त्री
नारीणां मध्ये कविजन्मादि दिना नाम पीति भावः कुत्सितेऽन्तर्भाव मनवेक्षिकभक्तिं पश्यत प्राकृतं तभावेऽगृहाभिधान
स [illegible] पाशा [illegible] गता यावत्प्रयुक्तान च्छिनत ४२ द्विजात्वापि नारीणां मध्ये यने [illegible] नाभिप्रेत सम्भवति नेति वित्प्रत्ये
स्त्रीणां तासां न द्विजातिसंस्कारः न च गुरुकुलेवासः नापि तपस्यादयः आत्ममीमांसादेरप्यलक्षणप्रत्ययात्मविचारः

ननु भगवतो माया मायिनामपि मोहिनी यद्वयं गुरवो नृणां स्वार्थे मुह्यामहे द्विजाः अहो पश्यत नारीणामपि कृष्णे
जगद्गुरौ दुरन्तभावं यो विध्यत्मृत्युपाशान् गृहाभिधान् ४२ नासां द्विजातिसंस्कारो न निवासो गुरावपि न तपो ना
त्ममीमांसा न शौचं न क्रियाः शुभाः ४३ अथापि ह्युत्तमश्लोके कृष्णे योगेश्वरेश्वरे भक्तिर्दृढा न चास्माकं संस्कारादि
मतामपि ४४ ननु स्वार्थविमूढानां प्रमत्तानां गृहेहया अहो नः स्मारयामास गोपवाक्यैः सतां गतिः ४५ अन्यथा
पूर्णकामस्य कैवल्याद्याशिषां पतेः ईशितव्यैः किमस्माभिरीशस्येतद्विडम्बनम् ४६॥

क्रियाः संध्योपासनादिरूपाः ४३ तथाप्येषामभावेऽपि कृष्णे दृढा भक्तिर्विद्यते द्विजातिसंस्कारादिमतामप्यस्माकं
नानुविद्यते ४४ अस्माकं विवेको द्यापि [illegible] वयं भगवतो याच्ञा यथा वा स्मरणं तेऽस्माकं तेऽस्माकं नसारादि
[illegible]भिः गृहेहया गृहेच्छया परेणापि मत्तानामतएव स्वहिते विमूढानामप्यस्माकं स सोऽसतां गतिरेव तद्भक्तिर
[illegible] पवाक्यैः स्मारयामास स्वयं परिणामे पत्न्यो मवतीर्णानि रतिशयप्रकृत्यर्थे स्वरूपमात्मानं वाचा
तेन स्मारयामास तेऽयं ४५ अन्यथा कैवल्यादीनि शास्त्रे भोगमोक्षे संग्रहकः कैवल्यादिपुरुषार्थरूपस्वस्वरूप
वानियन्तरीशितव्यैरस्माभिः किंचित्प्रयोजनमित्यर्थः अतएव यत् याचनं विडम्बनं मत्कारणमात्रं तात्पर्येण
स्मद्दर्शनेप्सयेत्यामितिभावः ४६॥

इत्थं भगवतो वाक्यात् द्विजपत्न्यो यज्ञवाटं प्रत्यागतास्ततः ते द्विजा अनसूयव एव ताभिः सह सत्रं समापितवन्तः ३४ तत्र द्विजपत्नीनां मध्ये काचिज्जन्तोर्विघ्नता विवारिता सती यथाश्रुतं भगवन्तं हृदा संश्लिष्य कर्मात्मबन्धनं कर्मायत्तं स्वदेहं तत्याज ३५ अथ भगवांस्तैरेव द्विजपत्नीसमर्पितैरन्नैर्गोपकान् भोजयित्वा तच्चतुर्विधमन्नं स्वयमपि बुभुजे ३६ लीलया ... नन्दनोऽ ... कर्मणा ... नराणामनुकुर्वन् लोकं ... इति कर्मभिः ... गवांशे नरमथ स्वयमपि रेमे यथा लोकमनुशीलयन् ... वादीनां मध्ये रेमे ३७ अथ विप्रा ... भगवान् ... इति श्रुत्वा ... कृतागसो हे ... तप्ता ... तत्राह यथा ...

अथ ... द्विजपत्न्यस्ता यज्ञवाटं प्रत्यागताः ते वा अनसूयवस्ताभिः स्त्रीभिः सत्रमपारयन् तत्रैका विधृता भर्त्रा भगवन्तं यथाश्रुतं हृदोपगुह्य विजहौ देहं कर्मानुबन्धनं ३५ भगवानपि गोविन्दस्तेनैवान्नेन गोपकान् चतुर्विधेनाशयित्वा स्वयं च बुभुजे प्रभुः ३६ एवं लीलानरवपुर्नृलोकमनुशीलयन् रेमे गोगोपगोपीनां रमयन् रूपवाक्कृतैः ३७ अथानुस्मृत्य विप्रास्ते अन्वतप्यन् कृतागसः यद्विश्वेश्वरयोर्याच्ञामहन्म नृविडम्बयोः ३८ दृष्ट्वा स्त्रीणां भगवति कृष्णे भक्तिमलौकिकीं आत्मानं च तया हीनमनुतप्ता व्यगर्हयन् ३९ धिग्जन्म नस्त्रिवृद्यत्तद्धिग्व्रतं धिग्बहुज्ञतां धिक्कुलं धिक्क्रियादाक्ष्यं विमुखा ये त्वधोक्षजे ४०

... भगवतो विश्वेश्वरयो याच्ञा महन्म भंजः ततः कृतागसः ... यत् देवाज्ञा इति वा तथा ... भगवतो ... इति अलौकिकीम् ... ३९ गर्ह्य प्रकार ... नो ... अस्माकं ... सर्वं ... कार्यादि ... वचनादि ... अस्माकं जन्म ... क्रिया ... तत्र ... सामर्थ्यं ... निर्वृदिति पाठे तज्जन्म ... विना ... सा ... मिति ... तत्जन्मना ... व्यर्थं ... ४० ॥

भा.द.
९.टी.
९६

इत्थं ताभ्यां लब्धे विषये कृतं हेलनमपराधो यैस्तथाभूताः ध्याये स्वकृतमपराधमनुस्मृत्य तदा तत्र श्रीकृष्णं द्रष्टुमिच्छवोऽपि कं
साद्भीताः सन्तो नाचलन् व्रतं गन्तुं न शेकुः किंतु तत्प्रार्थिताः स्वस्थाने एव तस्थुः ५२ इति दशमे टीकायां त्रयोविंशः
अध्यायः प्रीतिकरया [illegible] ततः स कृष्णेन चोदितमहावाततवर्षपीडितेषु गोपेषु गोवर्धनगिरिं दधे [illegible]
[illegible] लोकभाववर्त्तेष्विति तमेतद्वर्णयति श्रीशुक भगवानपीति तत्रैव वृंदावने एव निवसन् इंद्रयागार्थं कृतोद्यमान्
[illegible] प्रश्रयावनतोऽपृच्छन् [illegible] १ सर्वात्मा सर्वदर्शनोऽपि [illegible] गर्भ आत्मत्वदर्शित्वेऽपि उद्यमस्येन्द्रयागार्थं वेजानन्
नपृच्छद्वा [illegible] नन्दपुरोगमान्यृच्छत् २ प्रश्नप्रकारमेवाह कथ्यतामिति हे पितः वो युष्माकं कः संभ्र

श्रीशुक उवाच इति स्वाघमनुस्मृत्य कृष्णे ते कृतहेलनाः दिदृक्षवो व्रजमथाच्युतयोः कंसाद्भीता न चाचलन् ५२
इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे त्रयोविंशोऽध्यायः २३ श्रीशुक उवाच भगवानपि तत्रैव बलदेवेन सं
युतः अपश्यन्निवसन् गोपानिन्द्रयागकृतोद्यमान् १ तदभिज्ञोऽपि भगवान् सर्वात्मा सर्वदर्शनः प्रश्रयावन
तोऽपृच्छद्वृद्धान्नन्दपुरोगमान् २ श्रीकृष्ण उवाच कथ्यतां मे पितः कोऽयं संभ्रमो व उपागतः किं फलं कस्य
चोद्देशः केन वा साध्यते मखः ३ एतद्ब्रूहि महान्कामो मह्यं शुश्रूषवे पितः न हि गोप्यं हि साधूनां कृत्यं स
र्वात्मनामिह ४ ॥

५२

95

मुपस्थितः संभ्रमो न भवति मखोऽयं इत्यत्राह किमिति मखस्य किं मंत्रफलं कस्य संबंधी उद्देशः का देवतेति मखः
केन साधनेन साध्यत इति साधनप्रश्नः ३ हे पितः श्रोतुमिच्छवे मह्यं ब्रूहि अत्र मुमुक्षुत्वात् मम शुश्रूषा वर्तते गोप्यत्वा
दुक्तं श्रोतुं च न योग्यं इत्याशंक्याह निराकुर्वन्नेवाह नहीति साधूनां कृत्यं गोप्यं न तत्र हेतुं वदन् विशिनष्टि सर्वा
त्मनां सर्वव्यापात्मानं [illegible] अनेकाकारत्वेन सर्वव्यापात्मानं एकरूपा एवेति जानतामित्यर्थः ४ ॥

राम
९६

श्र्यणेकामत्वमेव संजयितुमाह हित्वेति श्रीर्महालक्ष्मीरन्यान् ब्रह्मादीन् हित्वा सकृदपि पादस्पर्शेच्छया स्वात्मदोषापव
र्गेण सं चलत्वरूपस्वदोषप्रहाणेन भजते एवं श्रिया प्रार्थ्यमानस्य पूर्णकामत्वं किमुवक्तव्यमिति भावः अत्र तस्येच्छन्तस्य याञ्चा
केवलं जनमोहिनी जनानामपि श्रुतावताराणां मामहिमानुग्राहिणीष्ट तावताराणामप्यस्माकं तु तस्मादेणेति भावः ४७।
श्रुतावताराणां मध्ये अस्माकं तावद्विमोहिन्येव भक्तिः श्रुतावताराणामिति सुभिप्रायेणाहुः देश इति द्वाभ्यां देशादयो यन्मयाः
स एव भगवान् साक्षाद्यदुषु जातोऽवतीर्ण इति श्रुण्वाना अपि वयं न विद्महे न ज्ञातवन्तः ४८ ४९ इत्थमज्ञानमाप्ताः श्रुण

हित्वान्यान्भजते यं श्रीः पादस्पर्शाशयासकृत् स्वात्मदोषापवर्गेण तद्याञ्चा जनमोहिनी ४७ देशः कालः पृथक्
द्रव्यं मन्त्रतन्त्रर्त्विजोऽग्नयः देवता यजमानश्च क्रतुर्धर्मश्च यन्मयः स एव भगवान् विष्णुः साक्षाद्योगेश्वरेश्वरः जातो
यदुष्वित्याशृण्म ह्यपि मूढा न विद्महे ४९ नमस्तस्मै भगवते कृष्णायाकुण्ठमेधसे यन्मायामोहितधियो भ्रमामः कर्म
वर्त्मसु ५० स वै न आद्यः पुरुषः स्वमायामोहितात्मनां अविज्ञातानुभावानां क्षन्तुमर्हत्यतिक्रमम् ५१

ममांतरेण स्वात्मापराधक्षमापनमिति भिन्नप्रकर्षलभ्यमाना नमस्कुर्वीरन् तस्मा इति द्वाभ्यां नम इति अज्ञानकृतमपराधं
जानात्येवेत्यभिप्रायेण विशिनष्टि अकुण्ठमेधसे अप्रतिहतामयाधिषणाय यस्य तस्मै प्रजामेधयोरित्यसिच् स्वयं त्वकुण्ठमेधाः
~~[illegible]~~ वयं त्वस्य मायामोहितधियः अतः क्षन्तुमर्हत्येवेत्यभिप्रायेणाहुः यन्माययेति कर्मवर्त्म
सु तदुक्तिविधुरेषु केवलं यज्ञादिकर्ममार्गेषु भ्रमामः भ्रमणार्थमायनमुक्तिकर्मः यद्वा ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं
क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्तीत्याद्युक्तविधया गमनागमनमार्गेषु एव प्रकारमकर्मा यत्र स्वर्गे नारकमदि मा मेषिवा
भ्रमामः ५० अतः स्वमायया मोहितानां अत एवाविज्ञातोऽनुभावो महिमा येषां तेषां नोऽस्माकं व्यतिक्रममप
राधं क्षन्तुमर्हतीति ५१॥

क३

भा.द. टी.

एवमिष्ट्वा तच्छेषेण भागावशिष्टद्रव्येण उपजीवन्ति जना इति शेषः जीविकां कल्पयन्ति किमर्थं त्रिवर्गफलहेतवे सिद्धये त्येतयज्ञेतीत्यन्वयः त्रिवर्गफलहेतवे उपजीवन्तीति वा एवमिष्ट्यागावशिष्टेन जीवनं तत्त्वात्त्रिवर्गसिद्धिर्न केवलेन तद्वृष्ट्या दिभिरुपजीवनं ततस्त्रिवर्गसिद्धिः किमर्थमेतत्त्वस्माह पुंसामिति पुरुषकुर्वतीति प्रकृतदायत्रिवर्गप्रापकाः इति यावत् ते षां पर्जन्य एव फलभावनः फलसाधकः स्वायत्तवृष्ट्यादिद्वारेति भावः १० अतस्तदाराधनं परंपरागताचारप्राप्तं परंपरा

१५ प्राप्तं यस्त्यजति भयात्कामाल्लोभाद्द्वेषाद्वा स शोभनं सुखं नाप्नोति किंतु दुःखमेव प्राप्नोतीति भावः ११ इन्द्रयज्ञस्य तथान्येषां घना२

तच्छेषेणोपजीवंति त्रिवर्गफलहेतवे पुंसां पुरुषकाराणां पर्जन्यः फलभावनः १० य एनं विसृजेद्धर्मं परंपरागतं नरः कामाल्लोभाद्भयाद्द्वेषात्स वै नाप्नोति शोभनं ११ श्रीशुक उवाच वचो निशम्य नंदस्य तथान्येषां व्रजौकसां इंद्राय मन्युं जनयन्पितरं प्राह केशवः १२ श्रीभगवानुवाच कर्मणा जायते जंतुः कर्मणैव विलीयते सुखं दुःखं भयं क्षेमं कर्मणैवाभिपद्यते १२ ॥

९६

गोपानामपि वचो निशम्य भगवानिंद्राय मन्युं जनयन् क्रोधं जनयन् कारणं गर्वं वारयितुं नंदं प्राह यदुक्तं पर्जन्यः फलभावन इति तत्र तं निषेधति हे तात कामस्त्वदीश्वरस्याराधनमतः कर्मणामवश्यं केवलं तत्कर्मफलसाधनत्वमुदाहृतं यथा प्राप्य तत्पुण्यपापकर्मणां सुखदुःखादिहेतुत्वं माह कर्मणोति सुखमेव कर्त्तेन पारलौकिकं जायते प्रलीयत इति दृष्टान्तार्थः यथा कर्मणैव जंतुर्जायते प्रलीयते च तथा सुखदुःखं च कर्मणैव प्राप्नोतीति एवं कारणं केवलं देवता निरपेक्षमभिसंहितः १२ नन्वन्यो लोकस्य तत्तत्कर्मणः कर्मफलांतरं भाविविवेचनफलदेवतात्वेन सर्वकारणत्वाच्छि रवोपि कारणत्वाविशेषादेव तत्तदेवेनेंद्रः प्रजया पूजनीय इत्याशंक्यं करोतीति कर्मजनितानि यद्यपि देवोऽस्वेव सुखदुःखादिहेतुत्वं तत्राह अस्ति चेदिति ॥

तुग९९-

राम ८७

अस्वपरदृष्टीनाममित्ररहितानां स्वपरेषु स्वपराभिमतदेहेषु दृष्टिर्युष्मदस्मद्दर्शनं येषां देहात्मनोर्याथात्म्यज्ञानामित्यर्थः
अत एव मित्रोदासीनशत्रुरहितानां न हि समदर्शिनां गोप्यमस्तीति भावः विषमदर्शिनामपि सुहृद्विषयेन गोप्यमस्तीत्या
ह उदासीनेष्विति अरिवदुदासीनो वर्ज्य एव अनयोरुदासीनामित्रयोर्गोप्यश्रवणे प्रतिषेध उक्तः सुहृत्त्वात्मवत्स्वतुल्य
उच्यते अतः सुहृदर्हः श्रोतुं योग्य एवेति भावः किंच सुहृद्भिः सह ज्ञात्वा पूर्वं न विचार्यैवायं लोकः किं कोऽजनः कर्माण्यनुतिष्ठ
तीति लोकपरिपाटी प्रदर्श्यते गतानुगतिमात्रेणानुष्ठाने त्वेवं परंपराप्रसंग इति भावः किंच यथा विदुषः कर्मसिद्धि
र्नाविदुषस्तथा भवेत् तत्रैवं सति भवतामयं क्रियायोगः किं विचारितः सुहृद्भिः शास्त्रतः किं विचारित इत्यर्थः अहो वि

अस्वपरदृष्टीनाममित्रोदासविद्विषां उदासीनोऽरिवद्वर्ज्यः स्वात्मवत्सुहृदुच्यते ५ ज्ञात्वाज्ञात्वा च कर्माणि
जनोऽयमनुतिष्ठति विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात्तथा नाविदुषो भवेत् ६ तत्र तावत्क्रियायोगो भवद्भिः किं विचारितः
अथवा लौकिकस्तन्मे पृच्छतः साधु भण्यतां ७ नंद उवाच पर्जन्यो भगवानिंद्रो मेघास्तस्यात्ममूर्तयः तेऽभिवर्षं
ति भूतानां प्राणनं जीवनं पयः तं तात वयमन्ये च वार्मुचां पतिमीश्वरं द्रव्यैस्तद्रेतसा सिद्धैर्यजंते क्रतुभिर्नराः ८

केवलं लौकिक एवाचारः प्राप्त एव भाति मूलकोऽप्याचारोऽस्तीति भावः तदेतत्पृच्छतः साधु यथा भवति तथा पृच्छतो
मम भण्यतां कथ्यतां ७ आचारप्राप्तमेवेति वदन् तस्य कर्तव्यत्वं सहेतुकमाह नंदः पर्जन्य इत्यादिभिश्चतुर्भिः पर्ज
न्यो वर्षाधिदेवता साक्षादिंद्र एव यद्यप्यष्टौ मासान्निपीतं यद्भूम्याश्चोदमयं वसु स्वगोभिर्मोक्तुमारेभे पर्जन्यः काल
आगत इत्यादिषु पर्जन्यः सूर्य इति प्रतीयते तथापीह प्रकरणेनानुवर्तीन्द्र एव प्रकारकेन स्यवर्णकत्वमित्यविरोधः अ
त्विंद्रः पर्जन्यः ततः किं मत आह तमिति हे तात तं वार्मुचां मेघानां पतिं पालकमीश्वरं नियंतारं चेंद्रमस्मत
त्पितरः सर्वे नराः तस्येंद्रस्य रेतसा रेतःस्थानीयेन जलेन सिद्धैर्निष्पन्नैर्विविधैर्द्रव्यैः साधनकैः क्रतुभिर्यजंते ८ ॥

स्व२

मा॰ द॰ इ॰ टी॰ स्टेट

नदेव मीश्वरात्वमनुसत कर्मणो नुग्रयानुरूपत्वं फलितं ईश्वरस्यैककर्मणे नेदं ब्रह्मादीनामनीश्वरत्वमुक्तं तच्च तदेव यं
कन्नाह किमिति स्वकर्मानुवर्तिनां तज्जन्तादि स्वस्वभावानुगुणभूतपूर्णात्मक कर्मानुवर्तिनां भक्तानां वंदनादि स्वभावा
नुगुणं कर्मणामनुवर्तिनं वाद्दिहेतुत्वेऽस्मद्दिरूप्येन लभ्यत्वमिति भावः स्वस्वकर्मानुवर्तिनामिमे न तस्मै वैचित्र्य एव
निमित्तमिति प्राप्ये तेन तत्फलप्राप्तौ स्वस्वकर्मानुवर्तित्वेपि स्वस्वकर्मप्रजनितनियतहेतुरूप्य ज्ञानीश्वर एव फलदः इति चेदत्रेच

नीशो॥ तोऽप्यरं किमिच्छतोनीशो नेत्याह अनीश इति स्वभावविहितं स्वभावानुगुणकर्मविहितं सुखदुःखादिकमन्यथा कर्तुं
मप्रभवण इदमिति न किं विदपीत्यर्थः अन्यथा कर्तुमनीशो नेत्येवेश्वरस्तु ... ना॰२

S7

किमिच्छतो ह्यलाभं स्वस्वकर्मानुवर्तिनां अनीशो नान्यथा कर्तुं स्वभावविहितं कृतं १५ स्व
भावतो हि जन्तुः स्वभावमनुवर्तते स्वभावस्येदं सर्वं सदेवासुरमानुषं १६ देहान्ते चैव
चान्यजन्तुः प्राप्योऽसृजति कर्मणा शत्रुमित्रमुदासीनाः कर्मवश्यो हीश्वरः १७॥

तेननीशो नेत्युच्य एवेश्वरस्तत्समस्तसाधककर्मकारयितृत्वदावान्यथा च कर्तुं प्रभुरिति सूचितं १५ स्वस्वकर्मानुवर्तिना
मिति स्वभावविहितमिति चाभ्यलानां स्वस्वकर्मानुवर्तित्वं सूचितं तदुपपादयति स्वभावत इति स्वभाव
स्य सर्वजगत्स्वभावानुगुणं प्रवृत्तिमत्त्वं यथा जन्तादेर्देवादिवन्तुनि स्वभावेनासीत्यर्थः तथा
तथोक्तं भगवता नतदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः सत्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैरिति १६ स्वभाव
मनुवर्तते इत्यनेन प्रवृत्त्यात्मककर्मणः स्वभावानुवर्तित्वमुक्तं कर्मणो जायते जन्तुरित्यनेन कर्मणो प्रजन्मो हि नि
मित्तत्वं [illegible] चेतदुभयमुपपादयन्कर्मैव कर्मात्तत्वामिप्रा
ह देहान्ते इति जन्तुर्जीवः कर्मणा स्वभावानुगुणेनेति शेषः नानाविधान्कर्मानुरूपान्प्राप्य सृजति शत्रुमित्रादि
कं च कर्मैव कर्मेक्षणमेवेत्यर्थः ईश्वरः इंद्रादिर्गतं सावधिकमीश्वरत्वमपि कर्मैकहेतुमेवेति भावः १७॥

राम ७

अस्यकर्तुः कर्मणां फलं न प्रमति कल्पयतीति तथा फलदाता कश्चिदस्ति चेन्नहि सोऽपि ईश्वरः कर्तारमेव भजते यस्मात् एव तस्य कर्मानुवर्ति
ति तमेवानुवर्तते तस्मात् एव फलं ददाति न ह्यकर्तुः प्रभुः फलदानं समन्वयवर्तिते काम्यानां कर्मणाम् एव फलसाधनत्वमीश्वरस्य तत्र कर्मा
नुवर्तित्वेन तत्पारतन्त्र्यं चोक्तं कश्चिदीश्वरोऽस्ति चेदित्यनेन इष्टानीश्वरत्वमभिप्रेतं सम्भावितस्येश्वरत्वादि विवदन्ति तत्र यद्यपि भावः स्यात्
कर्मावाऽजडत्वाच्च केवलं कर्मणः फलदत्वं न सम्भवतीति देवतैव फलदेति कश्चिदेतदिष्यते किं ईश्वराद्यादिरूपेण नेकाः तेषां
घः ईश्वरादेः कार्यत्वकर्म कर्मवशत्वदुःखित्वादेः प्रतिपन्नत्वेन फलं तत्साम्यवाद्विशेषदुःखनिराकरणे पादनासमर्थ
स्यापि ईशानि प्रापणे परिहारसम्पूर्णस्त्वलं इदमेवं कर्मविपाको निःसमाभ्यधिकः कश्चिदीश्वर एकः सोऽप्यन्वयवर्ति
ते काम्यां कर्मानुवर्तित्वेन परतन्त्रः इति नचैव मीश्वरस्य स्वातन्त्र्यादिभोगः जन्ममरणसुखदुःखादेः कर्माधीनत्वेऽपि ईश्वरस्य
वे सर्वं कर्मवासनानुरोधेन जीवप्रेरकत्वात् तस्य मूलकारणत्वादीश्वरस्य स्वके च्छया पापाभावेऽयं तन्न चिकीर्षाप्रयत्नवत्वा
त् कर्तृत्वे चेतनप्रवृत्तिहेतुत्वात् कारयितृत्वं स्वयं कार्यहेतुत्वे सामान्यकारणत्वादुदासीनत्वं प्रवृत्तस्य चेतनस्योपरोधे प्रवर्तक

अस्ति चेदीश्वरः कश्चित्फलरूप्यन्यकर्मणां। कर्तारं भजते सोऽपि न ह्यकर्तुः प्रभुर्हि सः ॥ १४ ॥

त्वादयमंशः तत्र सर्वव्यापारसौकर्यं साक्षित्वं विशेषकारणमूलं न तु कर्मसाधितस्य नैव विशेषकार्ये हेतुत्वात् सहकारि
त्वं कर्मणां पिस्यैव फलदेहत्वात् फलदत्वे चेतनशोभितानां तत्र चेतनफलोपभोगव्याप्तिस्त्वोपभोगशेषत्वात्फलि
त्वं कर्मानुरोधेनैव फलप्रदानादि विषयत्वं सहकारिमात्रनियामकानुरोधेनैव परदुःखनिरासे कीर्त्याभाविताद्भिन्नेष्टे
त्वतत्त्वं कर्मानुरोधेन नियामकत्वं सन्नायेऽपि किंचिदनुकूल्यं भवतोऽविशेषनियमश्च ताद्रूप्यादनुपादानसम्भवाविनो
दप्रयत्नानुग्रहप्रावल्यं अत एव परमोदारत्वं च साक्षिसर्वभूतपल्ली तत्र तस्मादीश्वरस्य कर्मपारतन्त्र्यमेव तन्मुख्यवर्ति
ते काम्यानां कर्मणां फलसाधनत्वाभावनुदासार्थं नचेतावता स्वरस्य फलदत्वभेदाः सः कर्तारं भजते सोऽपि स्वतन्त्र
स्यापि फलदत्वावमानात् न चान्यतरसाधनत्वमनात्मरूपेण प्रतिबध्यते कर्मणामीश्वरस्य यदनियतत्वात् सुखदुःखा
दिफलसाध्यमत्वादीश्वरस्यानुसारात् इति विशेषाद्यतिरिक्तं तेषामनेकधा तिरेकात् तिषयतेपत्निः सम्बन्धितं गम्यतोऽति

भा॰द॰
टी॰
६८

नताः कि मत्स्या रु रजसा रजः स्वभावेन प्रेरिताः सर्वत्र नदीसमुद्रपर्वतादिषु वर्षंति समं देशमपि वृष्टिदर्शनात् न भेद्यावत्सर्वक
र्तृत्वं न इति भावः प्रजा गवाद्याः तैर्मेघैरेव सिध्यंति जीवंति प्रजा इति पाठे ग्रामस्था इत्यर्थः एवं सति महेंद्रः किमप्यनिष्टं
न करिष्यति किंचिदपि न पक्तुं तेषां सिद्धेः सत्वात् २२ नोस्माकं पुराः परं नगराणि जनपदा देशा ग्रामाः गृहा अश्व न संति वा अस्माकमा
निग्रहादयो न सन्तीत्यर्थः किं तर्हि तात वयं नित्यं वनादिनिवासिनः २४ तस्माज्जो वनदेवतानां गवां न तत्समं मखस्तुल्यमा
प्या सानामद्रेस्तरणे जलमद्रिः निनिमित्तो वर्धनस्याद्रेश्च तुष्ट्यर्थो मखो यागः आरभ्यतां अनेनोंजसा येन वर्तितं तद्देवास्य
हिंदेवत इत्यभिप्रेतस्यार्थी हुतं कथमारंभणीय इत्यत्राह य इति संभाराः साधनानि तैरयं वक्ष्यमाणो विधिः साध्यतां ...

रजसा चोदिता मेघा वर्षंत्यंबूनि सर्वतः प्रजास्तैरेव सिध्यंति महेंद्रः किं करिष्यति २३ न नः पुरो जनपदा न ग्रामा
न गृहा वयं वनौकसस्तात नित्यं वनशैलनिवासिनः २४ तस्माद्गवां ब्राह्मणानामद्रेश्चारभ्यतां मखः य इंद्र
यागसंभारास्तैरयं साध्यतां मखः २५ पच्यंतां विविधाः पाकाः सूपांताः पायसादयः संयावापूपशष्कुल्यः
सर्वदोहश्च गृह्यतां २६ हूयंतामग्नयः सम्यग्ब्राह्मणैर्ब्रह्मवादिभिः अन्नं बहुगुणं तेभ्यो देयं वो धेनुदक्षि
णाः २७ अन्येभ्यश्चाश्वचांडालपतितेभ्यो यथार्हतः यवसं च गवां दत्वा गिरये दीयतां बलिः २८ ॥

सिद्धत्वेनापि पेतं पक्कं प्रदर्शयति पच्यंतामिति चतुर्भिः पाकाः पच्यंतां क्रियंतां सूपपायसादयः पाक्वा स्त्तणाकपराः य
सापाकघृतेन तंडुलयः गुणा दर्शयाणाम्यकर्तारिच्छार के संज्ञा या मिति कर्मणि यजंते पत्रं भक्ष्याः पच्यतां इत्यर्थः
स्वादिताः पायसाद्य इति पिष्टादि पाककर्म विपर्ययो येन पूर्वमुक्तं तत्र सरपाद्यः पायसांता दिपच्यंते संयावादयो गो
धूमादि विकृतयाः सर्वदोहः व्रजे यत्तत्त्वं दोग्ध्रं तत्तापायसाद्यर्थमेकत्र संपादनीयं तोऽयमर्थः २८ तेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो बहु
धर्मादिविविधाः सर्वदोहः शतंजलसद्वीगसुता ... अन्यैः दक्षिणाः ताश्च दक्षिणा वा देयाः २७ आदिभ्यो पियथा योग्यमन्नादिकं देयं
तो षड् सोपेतमन्नं देयं भेसहिताः दक्षिणाः ताश्च वद दक्षिणा वा देयाः २७ आदिभ्यो पियथा योग्यमन्नादिकं देयं
तेभ्यो नादिभिः पूर्णी याइत्यर्थः तथा गवां यवसं तृणं दत्वा गवार्द्ध इति संप्रदानस्य शेषत्वविवक्षया षष्ठी गिरये

भा॰द॰
टी॰

२५

९४

यतः कर्मैव सुखदुःखादिहेतुस्तस्मात्स्वभावस्थः पुमान्स्वकर्मकृत् स्वस्वभावानुगतकर्मशीलः कर्म पूजये कुत मन्येत कर्मै
नि ह्रितीयांत अंजसैकमात्मनो वैभवमिति श्लाघनैयर्थः किंच वयं वनौकसः ह्रिजाभामाविवेभगाः पर्वतैश्चोपजीवामतस्तत्तु एवाश्मा
पाऽयमित्यभिप्रायेणाह तस्मादिति अंजसा सुखेन येन वर्तेत तदेवास्य हि दैवतं जीवितम् तस्य देवास्य एकजीवि
कामेव तत् देवतं त्वेवं सत्यं तदन्यदाश्रयणीयमितियावत् यस्त्वेकतरं भावं पदार्थमुपजीव्यान्यमन्यतरमुपयाव मुपवर्तते
भ२ तैन जीवेति यावत् स तस्मात् उपजीव्यान्यस्मात् उपजीव्य वस्तु यास्याप्यमानात् क्षेमं न विंदते अस्मतीव स्वजीनारीपतिमुपजीव्य जाराश्रय
जारमतन्त्वतोऽर्थप्राप्ते तस्मात् क्षेमं विंदते तद्वत् १९ किंचास्माकं वृत्तिरियं यागं न पैदैवेति विवक्षुस्तावद्वर्णवृत्तिं चतुर्विधां तत्वेनवर्णो

तस्मात्संपूजयेत्कर्म स्वभावस्थः स्वकर्मकृत् अंजसा येन वर्तेत तदेवास्य हि दैवतं १८ आजीव्यैकतरं भावं यस्त्व
न्यमुपजीवति न तस्माद्विंदते क्षेमं जारान्नार्यसती यथा वर्तेत ब्रह्मणा विप्रो राजन्यो रक्षया भुवः वैश्यस्तु वा
र्तया जीवेच्छूद्रस्तु द्विजसेवया २० कृषिवाणिज्यगोरक्षा कुसीदं तुर्यमुच्यते वार्ता चतुर्विधा तत्र वयं गोवृत्तयोऽनिशं
२१ सत्वं रजस्तम इति स्थित्युत्पत्त्यंतहेतवः रजसोत्पद्यते विश्वमन्योन्यं विविधं जगत् २२॥ दः

तां वृत्तिमेदमाह वर्तेतेति विप्रो ब्रह्मणा वेदेन वर्तेत वेदाध्ययनादिना उपजीवेदित्यर्थः राजन्यो भुवः रक्षया वार्तया
वैश्यो द्विजसेवया शूद्रो वर्तेत २० वार्तामिरामामपि प्रतिविपत्तस्वस्वरूपतिलाभे वार्ता वृत्तिरिति
धौ प्रपुरस्तत्स्वरूपं दर्शयितुं तस्या श्चातुर्विध्यमाह कृषीति कृष्यादीनां द्वंद्वः कृष्यादयस्तिस्र कुसीदं वृद्धिजीवन
तुरीयं चतुर्थं वार्ता चतुर्विधा येन स्मृतिगोरक्षावाणिज्यादिप्रकारपाठः रक्षोपरस्मृतीनामावात् इयं तस्मात् गोरक्षिवयामाध्य
स्य वृत्तिमाह तत्र वार्तालाभे दानां चतुर्णां मध्ये गोरक्षा इति वयं गोवृत्तयो यथावस्थं २१ अथ स्वपक्षे इंद्राराधनानपेक्षत्व
माह सत्वमिति त्रिभिः तत्र तावज्जगदुत्पत्तौ इंद्रापेक्षा नास्ति अन्योन्यं मिथुनीभावात् सत्वादयो जगतः स्थितिस्थित्यंतहेतवः
तत्र रजसा हेतुभूतेनान्योन्यमिथुनीभावेन जगदुत्पद्यते २२ ॥

मेघ ४ रामः

भा.द.
टी.
१००

अनमेपि मध्यगतेन न पेण आहो इत्यादिना सार्द्धश्लोकेन पठन् गोपजनैः सह महात्मने स्वस्मायेव नमोऽस्त्विति नमस्करोति
न्वयः अहो गोपाः पश्यत सौ शैलः रूपी आस्मानुग्रहं कल्पितवानिति पूर्वोक्तस्य पर्वतस्य इतो नमस्कारस्य च अयादकरोत् ३६
एषोऽवजानतो मर्त्यान् कामरूपी वनौकसः हन्ति ह्यस्मै नमस्याम शर्मणे आत्मनो गवाम् ३७ इत्येवं वसुदेवेन चोदिता गोपा लोकाः सह
विधाय तत्कृत्यं सह तान्व्रजं जग्मुः ३८ इति दशमे टीकायां चतुर्विंशः २४ ततः किं जातं तदाह इतीन्द्रपतन्
स्त्रीलक्षणेन विदलितात्मा लक्ष्मीनाथोरक्षिता यथा तेभ्यः गोपेभ्यः कुद्धवान् तदा कुद्धः लोककारिणं प्रलयकारिणं

तस्मै नमो व्रजजनैः सह चक्रे महात्मने अहो पश्यत शैलोऽसौ रूपी नोऽनुग्रहं व्यधात् ३६ एषोऽवजानतो मर्त्यान्का
मरूपी वनौकसः हन्ति ह्यस्मै नमस्यामः शर्मण आत्मनो गवां ३७ इत्यद्रिगोद्विजमखं वासुदेवप्रचोदिताः य
थाविधाय ते गोपाः सहकृष्णा व्रजं गताः ३८ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः
श्रीशुक उवाच इन्द्रस्तदात्मनः पूजां विज्ञाय विहतां नृप गोपेभ्यः कृष्णनाथेभ्यो नन्दादिभ्यश्चुकोप ह १ गणं सांव
र्तकं नाम मेघानां चान्तकारिणां इन्द्रः प्राचोदयत्क्रुद्धो वाक्यं चाहेशमान्युत २ इन्द्र उवाच अहो श्रीमदमाहात्म्यं
गोपानां काननौकसां कृष्णं मर्त्यमुपाश्रित्य ये चक्रुर्देवहेलनं ३ यथादृढैः कर्ममयैः क्रतुभिर्नामनौनिभैः
विद्यामान्वीक्षिकीं हित्वा तितीर्षन्ति भवार्णवं ४ ॥

मेघानां संवर्तकाख्यं गणं प्राचोदयन्मन्युमान् तेपां तत् इंद्रस्य
माणं वाक्यं चाह २ तदेवाह पंचभिः अहो इति श्रीमदस्य धनसंपत्तिजनितस्य मदस्य माहात्म्यं वैभवं यत्कोऽप्यर्थवेक
र तदेवदर्शयति येऽगोपाः कृष्णं मर्त्यं मरणशीलं उपाश्रित्य देवस्य मम हेलनमपराधं चक्रुः गाङ्गेव भंगुरित्यर्थः ३ किं
लब्धा मात्रेण स्थल आह यथेति यथा नो हि कौचित्प्रमाणं विघातविषयं देवं केवलं दुर्बलैः कातरैः लोके
कृतमिति रस्मदाराधनात्मके रेवमाय नेभेवाण्वयाति तीर्वेति तर्तुमिच्छन्ति विवक्षिन इति शेषः अहमेवं मन्ये इति

१ ईशमानी

राम
११

शोभनानि वासांसि येषां तथाभूताः गवादीन् प्रदक्षिणं कुरुत हे तात तदेवं विधं कर्मास्माभिः कर्त्तुं यत्नेन मम संमतं यदि ते रोच
ते तर्हि क्रियतां अयं मखो गोब्राह्मणादीनां मह्यं मम च दयितः प्रियः गवाद्यंतरात्मनो मम प्रीतिकरः इति सहेतोरभिप्रायः ३०
शक्रस्य दर्पनाशं चिकीर्षताः कालात्मना वहिः कालरूपेण तत्तद्रूपेण च नियंतृ इति भावः तेन भगवता प्रोक्तं निशम्या
तदिदं शक्रदर्पजिघांसा मजानाना नंदाद्यास्तत्साध्वगृह्णन् पूजाम् ३१ ते तथैव चक्रुः तदेवाह वाचयित्वे

स्वलंकृता भुंजंतः स्वनुलिप्ताः सुवाससः प्रदक्षिणं च कुरुत गोविप्रानलपर्वतान् ३० एतन्मम मतं तात क्रियतां य
दि रोचते अयं गोब्राह्मणाद्रीणां मह्यं च दयितो मखः श्रीशुक उवाच कालात्मना भगवता शक्रदर्पजिघांसता प्रोक्तं
निशम्य नंदाद्याः साध्वगृह्णन्त तद्वचः ३१ तथा च व्यदधुः सर्वं यथाह मधुसूदनः वाचयित्वा स्वस्त्ययनं तद्द्रव्येण गिरि
द्विजान् ३२ उपहृत्य बलीन् सर्वानादृता यवसं गवां गोधनानि पुरस्कृत्य गिरिं चक्रुः प्रदक्षिणं ३३ अनांस्यनडुद्युक्ता
नि ते चारुह्य स्वलंकृताः गोप्यश्च कृष्णवीर्याणि गायंत्यः सद्विजाशिषः ३४ कृष्णस्त्वन्यतमं रूपं गोपविश्रंभणं ग
तः शैलोस्मीति ब्रुवन् भूरि बलिमादद्बृहद्वपुः ३५ ॥

ति स्वस्त्ययनं पुण्याहं तद्द्रव्येणोच्छया गार्ग्य द्रव्येण गिरिद्विजान् उद्दिश्य बलिं गवां यवसं च समर्प्य सर्वे नंदादयः
आदरयुक्ता गोधनान्यग्रतः कृत्वा प्रदक्षिणं च चक्रुः ३३ अनडुद्युक्तानि वृषभयुक्तान्यनांसि शकटान्यारुह्य ते नं
दादयस्तथा स्वलंकृताः गोप्यश्च द्विजानामाशीर्वादसहिताः कृष्णस्य चरितानि गायंत्यो गिरिं प्रदक्षिणं चक्रुरित्य
न्वयः ३४ कृष्णमय प्रवेशनेन गिरिर्बलिं गृह्णातीति [illegible] कथं तरामस्माकं [illegible] कालिन्दे सा
क्षद्रूपो नंदादीनां तदीयां शंकामपनयन् कृष्णः स्वयं गोपानां विश्वासकरं तन्मध्यगतमेवमन्यद्रूपं प्राप्तस्तन्नंदद
ध्मो नु गिरिरस्मीति तः शैलोस्मीति ब्रुवन् बलिमादद् ३५ ॥

पु२

200

हे महाभाग स्मद्रक्षोपयुक्तज्ञानतत्परमभाग्यशालिन् त्वमेव नाथो यस्य तद्गोकुलं कुपितात् देवात् स्वर्गे नाथात् त्रातुम
हे भक्तवत्सल स्वाधीनापेक्षाश्रित इति तत्संबोधनाभिप्रायः १३ शिलावर्षस्य निष्ठुरपातेन पीड्यमानमचेत
नं तं जनं गोकुलं ... हरिर्भगवान् कुपितेन्द्रकृतमेतत्कर्मेति मेने १४ ... मेवाह
... वर्षं ... स्वयागे विहते सत्यस्मा ... नाशाय वर्षति १५
अथ भगवतः प्रतिज्ञा सर्वकालेऽपि ... प्रतिविधिं ... पीडाप्रतीकारं स्वसामर्थ्येन साधयिष्यामि
... लोकेशमानिनामल्पमानस्य ... श्रीमदं ... हरिष्यामि १६ न स्वपरमाद

कृष्ण कृष्ण महाभाग त्वन्नाथं गोकुलं प्रभो त्रातुमर्हसि देवान्नः कुपिताद्भक्तवत्सल १२ शिलावर्षनिपातेन
हन्यमानमचेतनं निरीक्ष्य भगवान्मेने कुपितेन्द्रकृतं हरिः १४ अपर्त्वत्युल्बणं वर्षमतिवातं शिलामयं स्वया
गे विहतेऽस्माभिरिन्द्रो नाशाय वर्षति १५ तत्र प्रतिविधिं सम्यगात्मयोगेन साधये लोकेशमानिनां मोहा
द्धरिष्ये श्रीमदं तमः नहि सद्भावयुक्तानां सुराणामीशविस्मयः मत्तोऽसतां मानभंगः प्रशमायोपकल्पते
१७ तस्मान्मच्छरणं गोष्ठं मन्नाथं मत्परिग्रहं गोपाये स्वात्मयोगेन सोऽयं मे व्रत आहितः १८ इत्युक्त्वैकेन
हस्तेन कृत्वा गोवर्धनाचलं दधार लीलया कृष्णश्छत्राकमिव बालकः १९ अथाह भगवान्गोपान्हेंब
तात व्रजौकसः यथोपजोषं विशत गिरिगर्त्तं सगोधनाः २०

नेयमेतद्वृत्तमशीलः कथं तदनर्थपुलक इत्यपवा
दशंकया स्वयमेव सोपपत्तिकं तत्समाधत्तमाह नहीति मयि भक्त्यात्मकभावयुक्तानां सुराणां सत्त्वप्रकृतीनामी
शावयमिति विस्मयो गर्वो न हि ... अपि प्रकृतिवशात्तदाचित्स ... तस्मादीशाविस्मयवतो मत्तस्तेषामीशावि
स्मयभंगः प्रशमायैवोपकल्पते १७ स्वसामर्थ्यं च ... तस्मादनन्यशरणं ... विस्मयभञ्जरूपो व्रतो यथा
तः १८ इत्युक्त्वैकेन हस्तेन गोवर्धनाचलं कृत्वोत्थाप्य ... यावत्सप्तवर्षः कृष्णः लीलया शिलीन्ध्रमिव

एवंसति केवलं वाचालं कुत्सितं बहु वदंतं बालिशं मूर्खं स्तब्धमविनीतं अज्ञं पंडितमात्मानं मन्यमानं मर्त्यं मल्लिकहस्तमरिष्टमातोश्च
कृष्णमाश्रित्य ये गोपाः कृष्णाप्रियं चक्रुः ५ श्रिया संपदा गर्वितानां कृष्णेनाध्मापितात्मनां वर्द्धितात्माभिमानां येषां गोपानां श्रीमदस्त
म्भं पवित्रतया धुनुत तथा पशून् संक्षयं नाशं नयत ६ विस्मयस्तत्रायमहं चाहमप्येरावतं गजमारुह्य मरुद्भिः सह वेगेन व्र
जि। सह नन्दव्रजं प्रति गच्छामि ७ इत्थं मघवता आज्ञप्ता मेघास्तत्रागत्य किं मेघा नन्दगोष्ठं योगो। मस्ते पालितेषां स्याद् इत्यर्थं तत्रोच्यते नियोगे
त्वं नन्दगोकुलं प्रति वदति विवक्षितः स्वं नाशार्थं ७ इत्थं मघवता आज्ञप्ता मेघा मुक्ता निर्बन्धनान्निष्कासिता नियमात्तथा मुक्ता
आसारा धारासंपातेन दत्तजलेन पीडयामासुः ८ पीडामेव प्रपञ्चयति द्वाभ्यां तडिद्भिर्विद्योतमानाः स्तनये

भं२ वाचालं बालिशं स्तब्धमज्ञं पंडितमानिनं कृष्णं मर्त्यमुपाश्रित्य गोपा मे चक्रुरप्रियं ५ एषां श्रियावलिप्तानां कृ
ष्णेनाध्मापितात्मनां धुनुत श्रीमदस्तंभं पशून्नयत संक्षयं ६ अहं चैरावतं नागमारुह्यानुव्रजे व्रजं मरुद्गणैर्महा
वीर्यैर्नंदगोष्ठजिघांसया ७ श्रीशुक उवाच इत्थं मघवताज्ञप्ता मेघा निर्मुक्तबंधनाः नंदगोकुलमासारैः पीडयामा
सुरोजसा ८ विद्योतमाना विद्युद्भिः स्तनंतः स्तनयित्नुभिः तीव्रैर्मरुद्गणैर्नुन्ना ववृषुर्जलशर्कराः ९ स्थूणास्थूला वर्ष
धाराः मुंचत्स्वभ्रेष्वभीक्ष्णशः जलौघैः प्लाव्यमाना भूर्नादृश्यत नतोन्नता १० अत्यासारातिवातेन पशवो जातवे
पनाः गोपा गोप्यश्च शीतार्ता गोविंदं शरणं ययुः ११ शिरः सुतांश्च कायेन प्रच्छाद्यासारपीडिताः वेपमाना भग
वतः पादमूलमुपाययुः १२॥

स्तनयित्नुभिः घोरैर्निर्घोषैः स्तनंतः यद्यपि स्तनयित्नुशब्दो गर्जन्मेघपरः तथापि इह सा देवध्या
स्प८ ध्वनिवृत्तिः तीव्रैर्वातसंघातैः प्रेरिताः संतो जलशर्कराः वर्षोपलान् ववृषुः ९ अभीक्ष्णशो विच्छेदं विना स्थूणास्थूला धारा
मेघेषु मुंचत्सु सत्सु जलप्रवाहैः प्लाव्यमाना भूः नतोन्नता निम्नोन्नता नादृश्यत ९ अत्यासारातिवातेन सा
सारा निर्वात इति पाठे आसारस्यात्यंतपाते नाति क्षुरपाते जातकंपनाः पशवो गोपा गोप्यश्च शीतेनार्ताः पीडिताः
भगवन्तं शरणं प्राप्ताः परीता इति पाठे परितो व्याप्ताः ११ शरणप्राप्तिप्रकारमेवाह द्वाभ्यां शिर इति आगताः वंक्कुवचनं

भा०द०
स्क०टी०
१९२

नस्वस्थानि प्रिरवं तं प्रेमातिशयात्परिरंभणादिभिर्यथा ईयुः संजग्मुः निभृताः पूर्वविलासाश्च वभूवुः तथा गोप्यश्च दध्यादिभिः सस्नेहं
पू[illegible]मुदा [illegible] अपूजयन् सदाशिषः श्रेष्ठाशीर्वादान् प्रयुयुजुः २९ यशोदादयः स्नेहेन व्याकुलचित्ताः ३० दिवि देवगणाः
पुः तुष्टास्तुष्टुवुः पुष्पवर्षाणि मुमुचुश्च हे पार्थिव ३१ शंखादयः नेदुः [illegible] ३२ ततो हे राजन् अनुरक्तैः पशुपा
लैः परिवृतः सबलदेवो नन्दादितो हरिः स्वगोष्ठं जगाम गोपिकाश्च तथाविधानि गोवर्धनोद्धरणतुल्यानि मानुषाणि [illegible]
स्य कृष्णस्य कृतानि कर्माणि गायन्त्यः हृदिस्पृशः श्रीकृष्णहृदयंगमाः सत्यः ईयुः [illegible] विशेषणं वा उदिताः

२०१

तं प्रेमवेगान्निभृता व्रजौकसो यथा समीयुः परिरंभणादिभिः गोप्यश्च सस्नेहमपूजयन्मुदा दध्यक्षताद्भिर्युयुजुः
सदाशिषः २९ यशोदा रोहिणी नंदो रामश्च बलिनां वरः कृष्णमालिङ्ग्य युयुजुराशिषः स्नेहकातराः ३० दिवि देवग
णाः साध्याः सिद्धगंधर्वचारणाः तुष्टुवुर्मुमुचुस्तुष्टाः पुष्पवर्षाणि पार्थिव ३१ शंखदुंदुभयो नेदुर्दिवि देवप्रचो
दिताः जगुर्गंधर्वपतयस्तुंबुरुप्रमुखा नृप ३२ ततोऽनुरक्तैः पशुभिः परिश्रितो राजन्स्वगोष्ठं सबलोऽव्रजद्धरिः त
थाविधान्यस्य कृतानि गोपिका गायंत्य ईयुर्मुदिता हृदिस्पृशः ३३ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पं
चविंशोऽध्यायः २५ श्रीशुक उ० एवंविधानि कर्माणि गोपाः कृष्णस्य वीक्ष्य ते अतद्वीर्यविदः प्रोचुः समभ्येत्य
सुविस्मिताः १॥

स ततो व्रजं जगाम ३३ इति दशमे टीकायां पंचविंशः २५ अथामानुषगोवर्द्धनधरणादिक
चेष्टितस्मारितपूतनाशकटासुरवधादिकर्माणि तेऽतिमानुषे कृष्णमनुष्यशंकमाने गोपेषु पुत्रस्नेहेन गर्गोक्तमनु
वादेन सात्त्वं नारायणो न केवलं मनुष्यमात्र इति नंदः प्रोवाचेत्याह मुनिः षड्विंशेन एवमिति ते गोपाः कृष्णस्यैवंविधानि गोवर्द्धनोद्धर
णादिवदमानुषाणि एतन्नादिवयाल्यकानि कर्माणि वीक्ष्य अतद्वीर्यविदः कृष्णस्य साधारणजनसाधारणतया पारा
दिरूपापारमहिमानमजानंतः केवलं मनुष्यमेव कर्माणि तु विस्मयहेतुकानीत्याशंकमानाः विस्मयप्रयुक्तं मत्त्वा विको
शयेत्याः नंदमभिगम्योचुः १॥

राम
१२२

मद्धस्तादद्रिनिपातनाद्युष्माकं भयं न कर्तव्यं वातवर्षाभ्यां यद्भयं तेनालं तत्कृते अभि(?)त्यर्थः तत्त्राणं वात
वर्षभयात्त्राणं मया संपादितं २१ तथा कृष्णेनाश्वासितचित्ताः सगोधनाः सपत्न्यो भृत्यपुरोहितादिवर्गसहिताः
[illegible] अस्मदंब्रजौकसो यथावकाशं यथा तथा गिरिगर्तं निर्विविशुः २२ स्वावलोकनजानंदमंत्रैः तेषां क्षुत्तृड्
पीडां वारयन् सप्ताहं तथा दधार स्थानात् क्षुत्तृड्व्यथां सुखापेक्षां त्यक्त्वा केवलमीक्ष्यमाणो भगवान् सप्ताहं गिरिं दधार पदा
च्च चाल यत्र व्रजस्य तत्र कृष्णस्य योगानुभावं सामर्थ्यप्रभावं दृष्ट्वं
इन्द्रो विस्मितः भ्रष्टसंकल्पो नष्टनिस्तंभः निर्गर्वः मेघान्यवारयत् २४ उपरतवातवर्षं खं व्यभ्रं (?)

न त्रास इह वः कार्यो मद्धस्ताद्रिनिपातने वातवर्षभयेनालं तत्त्राणं विहितं हि वः २१ तथा निर्विविशुर्गर्तं कृ
ष्णाश्वासितमानसाः यथावकाशं सधनाः सव्रजाः सोपजीविनः २२ क्षुत्तृड्व्यथां सुखापेक्षां हित्वा तैर्व्रज
वासिभिः वीक्ष्यमाणो दधाराद्रिं सप्ताहं नाचलत्पदात् २३ कृष्णयोगानुभावं तं निशाम्येन्द्रोऽतिविस्मितः निस्तं
भो भ्रष्टसंकल्पः स्वान्मेघान्संन्यवारयत् २४ खं व्यभ्रमुदितादित्यं वातवर्षं च दारुणं निशाम्योपरतं गोपान्
गोवर्द्धनधरोऽब्रवीत् २५ निर्यात त्यजत त्रासं गोपाः सस्त्रीधनार्भकाः उपारतं वातवर्षं व्युदप्रायाश्च निम्न
गाः २६ ततस्ते निर्ययुर्गोपाः स्वं स्वमादाय गोधनं शकटोढोपकरणं स्त्रीबालस्थविराः शनैः २७ भगवान
पि तं शैलं स्वस्थाने पूर्ववत्प्रभुः पश्यतां सर्वभूतानां स्थापयामास लीलया २८॥

स्मादुदितादित्यः प्रकाश
मानं [illegible] दृष्ट्वा गोवर्द्धनधरो भगवान् गोपानाह २५ उक्तिमेवाह निर्यातेति हे गोपाः स्त्रीभिर्धनैरर्भकैः
सहिता निर्गच्छत त्रासभयं त्यजत वातवर्षमुपारतं निम्नगा नद्यः व्युदप्राया निरुदकप्राया अत्यल्पजला इत्यर्थः ततो
भगवदुक्त्यनंतरं सर्वे गोपाः स्त्रियो बालाः स्थविराः वृद्धाश्च शनैः शकटे स्थापितानि गृहोपकरणानि येषां ते यथा भवति तथा स्वं स्व
गोधनमादाय निर्ययुर्गर्तान्निर्जग्मुः अथ प्रभुः समर्थो भगवानपि सर्वभूतानां पश्यतां सतां लीलया तं शैलं गोवर्धनं स्वस्था

॥ ८२ ॥ [illegible]

भा॰द॰
ह॰टी॰
१०३

वत्से चिति हंतुमिच्छया वत्सरूपेण वत्सेषु प्रविष्टं वत्सासुरं हत्वा लीलया हत्वा तेन पातितेन देहेन कपित्थानि चकार पालयन् ९ हत्वेति वत्सदेहेन सहितो राशभासुरं तदंघ्रिं परिपक्वैः फलैः न्वितं तालवनं द्रुमं चक्रे सर्वोऽपि वेणुं द्रोणं वत्सपालेषु गोपोऽपि चक्रुः स्वयं १० अर्थ वत्सवंरातिव तदेवेन यत्नं भलं बकासुरं घातयित्वा स्वयं वत्सगोपाश्च देवा नेमो नयाः ११ ताशी विपुलं ब्रह्मा ब्राह्मणे स्वयं सचासो बकीं दृष्ट्वा तु बलाद् भित्वा तं तो विगतमदं इति ददर्श वासुदेवः कामेशो कृष्णः मातुः कंसं निरीक्ष्य ददर्श वत्सान् चक्रे १२ स्वजनाइति देवं दत्ते तनये स्मिन्न कृष्णे ओस्मात् सर्वेषां व्रजौकसां रागः उत्कटः कथं तमोगुणं विद्यात् तस्मात् उच्चैश्छिन्नस्य चास्माकं सोत्पत्ति कं जन्माति रोगः कथं जातः सर्वेशः किं सर्वेषामात्मा वा किं तवात्मजः इत्याशंका

वत्सेषु वत्सरूपेण प्रविष्टं तं जिघांसया हत्वा न्यपातयत्तेन कपित्थानि च लीलया ९ हत्वा राशभं दैतेयं तद्बंधूंश्च बलान्वितः चक्रे तालवनं क्षेमं परिपक्वफलान्वितं १० प्रलंबं घातयित्वोग्रं बलेन बलशालिना । अमोचयद् व्रजपशून् गोपांश्चारण्यवह्नितः ११ आशीविषतमाहींद्रं दमित्वा विमदं ह्रदात् प्रसह्योद्वास्य यमुनां चक्रेऽसौ निर्विषोदकां १२ दुस्त्यजश्चानुरागोऽस्मिन् सर्वेषां नो व्रजौकसां नंद ते तनयेऽस्मासु तस्याप्यौत्पत्तिकः कथं १३ क्व सप्तहायनो बालः क्व महाद्रिविधारणं ततो नो जायते शंका व्रजनाथ तवात्मजे १४ नंद उवाच श्रूयतां मे वचो गोपा व्येतु शंका च वो र्भके एनं कुमारमुद्दिश्य गर्गो मे यदुवाच ह १५ वर्णास्त्रयः किलास्यासन् गृह्णतोऽनुयुगं तनूः शुक्लो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः १६ प्रागयं वसुदेवस्य क्वचिज्जातस्तवात्मजः वासुदेव इति श्रीमानभिज्ञाः संप्रचक्षते १७॥

मनुष्यत्वनिभावः १२ अन्यथेतत्र यद्युक्तं तदाह मे शंकामेवाविः कुर्वंति केति हे व्रजनाथ ततो द्विधारणात् हेतोः तवात्मजे शंका सर्वेशाक्तिः परमात्मेति शंका जायते १४ एवमाहुः प्राकृत तल्पी जुहूषाः जातमात्मकरगर्गवाक्येनोनित्यं तच्चरित परिशीलनं निश्चयेन स्वरत्वं संभावन तत्तेन गर्गो वाक्ये गोपान् मातरं कामयतदोति हे गोपाः एनं कुमारमुद्दिश्य गर्गो यदुवाच तच्छ्रूयतां तच्छ्रुवणेन वोऽस्मिन्नर्भके विषयभवता शंका

202

राम
१०३

उक्तमेवाह त्र्यो दशभिः बालकस्येति यद्यस्मादेतानि बालकस्य कर्माण्यप्यद्भुतानि तस्माद्ग्राम्येषु गोपेषु कथमात्मनः स्वस्य
जन्म स्थितमनन्तरूपं जन्माहेति २ अद्भुतान्येवास्य कर्माण्याह कौ दशभिः यः कृष्णः कथं विम्ब स्थितः पुष्करं पद्मं महमाजः इवेति धा
रणेण योग्यत्वस्तच क बालः सप्तहायन इति च विशेषणद्वयं सात्यन्तत्व योग्यत्व सूचनाय करेणैकेन युक्तं धारयित्वान इत्वस्तु च नाय
२४ गिरिर्वैसित्युक्तं एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं ३ किंच महौजसो महाबलायाः पूतनायाः प्राणैः सह स्तनं स्तोकेन शिशुना तत्रापि मीलि
ताक्षेणैनेत्रो मीलिनेप्यस्य पर्यवसानके नेति भावः कथं पीतः यथा कालो ऽशरीरस्य वयो यौवनं कालेन पीयते तद्वत् ४ किंच तृ

गोपाऊचुः बालकस्य यदेतानि कर्माण्यत्यद्भुतानि वै कथमर्हस्यसौ जन्म ग्राम्येष्वात्मजुगुप्सितं २ यः सप्तहायनो बा
लः करेणैकेन लीलया कथं बिभ्रद्गिरिवरं पुष्करं गजराडिव ३ तोकेनामीलिताक्षेण पूतनाया महौजसः पीतः स्त
नः सह प्राणैः कालेनेव वयस्तनोः ४ हिन्वतोऽधः शयानस्य मास्यस्य चरणावुदक् अनोऽपतद्विपर्यस्तं रुदतः प्रपद
हतः २५ एकहायन आसीनो ह्रियमाणो विहायसा दैत्येन यस्तृणावर्तमहन्कण्ठग्रहातुरं ६ क्वचिद्धैयङ्गवस्तैन्ये मा
त्रा बद्ध उलूखले गच्छन्नर्जुनयोर्मध्ये बाहुभ्यां तावपातयत् ७ वने संचारयन्वत्सान्सरामो बालकैर्वृतः हन्तुका
मं बकं दोर्भ्यां मुखतोऽरिमपाटयत् ८ ॥

ति शकटस्याधः शयानस्य बालस्य मासस्येति पाठे मासमात्रस्य परिच्छेदकाय त्यतस्य उदग्रूर्ध्वं चरणौ हिन्वतः चालय
तः रुदतश्च प्रपदाघातेन हतमनः शकटं विपर्यस्तमपतत् कथमपतत् सर्वं च कथं शब्दोऽनुवर्तते ५ एकहायन
इति यः एकहायन एकाब्द वयस्कोऽनुपविष्टः दैत्येन तृणावर्तेनाकाशमार्गेण नीयमानः कण्ठग्रहणेन पीडितं तृणा
वर्तं कथमहन् हतवान् ६ क्वचिदिति कदाचिन्नवनीतचौर्ये सति कृष्णयामात्रा यशोदया उलूखले बद्धो बाहुभ्यामर्जुनयो
र्मध्ये गच्छन् तावपातयत् ७ वन इति रामेण बालकैश्च वृतो वत्सांश्चारयन् हन्तुकामं बकं दोर्भ्यां मुखतोऽपाटयद्विदारितवान् ८ ॥

भा.द.
पु.टी.
२७

इति श्रीवत्सान्वयपयःपारावारराकासुधाकरस्य सर्वविद्यानिधेः श्रीशैलगुरोः सुतेन श्रीवीरराघवविदुषा लिखितायां श्रीमद्भागवतभावचन्द्रिकायां दशमस्कन्धटीकायां षड्विंशोऽध्यायः २६ [illegible] कृतापराधेन इन्द्रेण स्तुतिपूर्वकं समापितं तस्य नन्दस्य प्रहृष्टकुम्भ[illegible] ऐरावत[illegible] गंगाजलाद्यभिषेकप्रकारं तन्निमित्तं गोविन्दनामधेयं ताद्य[illegible] सर्वमि[illegible] प्रथमं शक्रागमनं तत्कृतं श्रीकृष्णस्तवं चाह गोवर्धने

२०३

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे गोवर्धनधारणे नन्दकृतभगवतऐश्वर्यप्रकटनं नाम षड्विंशोऽध्यायः २६ श्रीशुक उवाच गोवर्धने धृते शैले आसाराद्रक्षिते व्रजे गोलोकादाव्रजत्कृष्णं सुरभिः शक्र एव च १ विविक्त उपसंगम्य व्रीडितः कृतहेलनः पस्पर्श पादयोरेनं किरीटेनार्कवर्चसा २ दृष्टश्रुतानुभावोऽस्य कृष्णस्यामिततेजसः नष्टत्रिलोकेशमद इदमाह कृताञ्जलिः ३ ॥

गोवर्धने शैले धृते सति कृष्णेन [illegible] इति इन्द्रस्य भयागमने हेतुः १ तत्र इन्द्र आगत्य किं कृतवांस्तत्राह विविक्त इत्यादिना । [illegible] हेलनमपराधो येन अत एव व्रीडितो लज्जितोऽत एव [illegible] किरीटेनैव [illegible] पादयोः स्पर्शनं नमस्कारं [illegible] अमिततेजः प्रभावो यस्य कृष्णस्य दृष्टः श्रुतश्चानुभावो येन अतएव नष्टो [illegible] त्रिलोकेशमदो यस्य [illegible] येन [illegible] इदं वक्ष्यमाणं [illegible] वाक्यमाह ३ ॥

कृ

राम
२७

२२ ३ यद्वेति नंदोक्तिः इत्थं मृदु स्फुटं प्रोक्तम्पाराज्ञा पयिवागगर्गेण गतं तेषु तिष्ठं दंष्टलं साज्ञान्नारायणं मन्येतत्र हेतुं वदन्
२२ ३ ति विविन्नष्टिन्नक्लिष्टानि क्लेशरहितान्यति मानुषचेष्टितानि करोतीति तथाभूतमतो नारायणं मन्यध्वमर्थः २३ इति
नंदवचः इत्यादि स्तुभकोक्तिः इत्येवं वितथं गर्गगीते नंदवचः नंदेनानंदितं श्रुत्वा सर्वे गोकुलौको विगताश्चर्या मुदिताश्च
नंदं कृष्णं चाभ्यर्चुः कृष्णं प्रति गतविस्मयानंदमानं चुर्व कमन्यंते तिवा २४ गोवर्द्धनोद्धरणं सपरिकरमनुस्मरन् प्रकृति

वहुतिसंतिनामानि रूपाणि च सुतस्य ते गुणकर्मानुरूपाणि तान्यहं वेद नो जनाः १८ एष वः श्रेय आधास्यद्
पगोकुलनंदनः अनेन सर्वदुर्गाणि यूयमंजस्तरिष्यथ १९ पुरानेन व्रजपते साधवो दस्युपीडिताः अराजके
रक्ष्यमाणा जिग्युर्दस्यून्समेधिताः २० य एतस्मिन्महाभागाः प्रीतिं कुर्वंति मानवाः नारयोभिभवंत्येतान्विष्णुप
क्षानिवासुराः २१ तस्मान्नंदात्मजोयं ते नारायणसमो गुणैः श्रिया कीर्त्यानुभावेन तत्कर्मसु न विस्मयः २२ इत्य
द्धा मां समादिश्य गर्गे च स्वगृहं गते मन्ये नारायणस्यांशं कृष्णमक्लिष्टकारिणं २३ इति नंदवचः श्रुत्वा गर्गगी
तं व्रजौकसः मुदिता नंदमानर्चुः कृष्णं च गतविस्मयाः २४ देवे वर्षति यज्ञविप्लवरुषा वज्राश्मपुष्पानि
लैः सीदत्पालपशुस्त्रियात्मशरणं दृष्ट्वानुकंप्युत्स्मयन् उत्पाट्यैककरेण शैलमवलो लीलोच्छिलींध्रं यथा वि
भ्रद्गोष्ठमपान्महेंद्रमदभित्प्रीयान्न इंद्रो गवां २५ ॥
तैर्भाव्यम्भगवतः स्वविषयप्रीतिं प्रार्थयंते प्रभुः देवे इति य

ज्ञविघातेन हेतुना या रुट् तया हेतुभूतया देवे इंद्रे वर्षति सति वज्राश्मपुष्पानिलैः सीदंतः क्लिश्यंतः पालादयो यस्मिन्
तादृशमात्मैव शरणं रक्षिता यस्य तत् गोष्ठं दृष्ट्वानुकंप्य अनुकंपायुक्तः उत्स्मयन् उत्कर्षेण स्मयमानः
८३ विस्मितकौतुकसन्बालो यथा शिलीलीलयोत्पाटितं छत्राकमिव एकेन करेण उत्पाट्य विभ्रद्गोष्ठमपात् महें
द्रमदभित्त्वान्मामिंद्रो गवां प्रीयात् प्रसन्नो भवतु यद्वा गोगोपाल सुरभिवाक्यादिना इंद्रो यो गवामिंद्रः इत्यादिदर्शि
त्वात्संप्रदायाच्च केनचिद्भाषिता गवामिंद्र इति २५ ॥

भाग्द. स्त्री. १५

नच केवलं त्रियुदेव एव वैषम्यप्रसंगः तन्नियुदस्यापि तर मनुष्यादिष्वपि प्रय न केवलं नेत्र इत्यो चित्तं मोहयति तद्वि
शेषयन्नेव मुखे वृषमाह पिततेति सकल जगतामपि राजनको त्ततिदिहितोपदेष्टा ५ धीशा निर्यतोऽनृत्यियः न तु लोदित कादेषं
तदेवान्यथा चिरहिते तं कालेऽत्र काले चित्त काले अपालो ये न तथा भूतः न हितलौपपन्नात्सत्य तमेव पविद्रा
उन्मादी कविशिष्यया सुन्मादी पवन यित मझ नोपपन्नं तेन च केवलात्ते षां वैषम्य चोतिभावः मत एव कोमि
त्याति स च यत्र शिष्य प्रमो स्तवोचित एव वल ल नियमात्यों उदइत्यर्थः मत एव जगदीशमाल्यादि सुम
भाषा नामाह शांमानं सर्वविधुन्नलक्ष्माक हितार्थमेव स्वहोपालक्षेत्र स्मितोऽपि रूपलक्षितः इह संचेष्टते ऽतो वैष
म्यमिति भावः ६ इदं स्यहितार्थत्वमेव उपपादयति यदिति यमो [illegible] ऽशा च जगदीशमात्मानं मन्य

पितात रुत्वं जगदामयी ग्वरो ऽरलाय कालुष्यात्त वंदः हितायस्त्वेषा मत्तभिः समीकृते मामवेधत्वं न जग दीशामा
त्रिमा ६ यम किया ना जगदीश मामिति त्वाचीद्यकालेभय मथ तदादि हितार्थ मार्गे प्रस्तु सप स्माया इहावलोना
मपि ते नयसनं ७ सत्वं ममभ्ययमदलुरसहलागम स्तविड्याः प्रभावे दत्तं प्रभो यादि हि मद्धचेतसो मैवं प
नर्भमतिरीशलेऽसतो ८

मा नाम्ति उचितकाले नमर्थकरं द्वंदूर्धरं त्वां वीक्ष्यत न मदं जगदीशा भिमानमथ्यतं मदमाणुदि
त्वाऽपस्माया स्वपमलगर्वा न्यायिमार्गे प्रवृत्तं वत्मेप्रभजं समवर्त्तते ६ तत्त्वे देवा च च प्राप्य चिलाजा मतु प्रशमं शिक्षे व ७ तदे
वं भावतः [illegible] केवल लोकहितार्थं कृपया कलमभियाया पुष्पान्माप्यति सत्व हिति हृदे स्वयं ऐं यातिपत्य नयो मदस्ते
नस्तु त स्य उत्पद्य प्रति पन्नास्त्रे तिशमस्वयंति पाठान्तरं तु देवस्य ऐं श्वाधिपत्येन लोकार्थः मत एव ते तव प्रभावमवि
उषः अत एव स्तत मार्गो ऽपराधो येन तस्य ममापराध चित्तेषाः स एव मम त्वं त्वं तमर्हसि देवस्यो निग्रही तुंमम
र्षः अप्युनर्भवचेतसो ममासेनीदृशाएवविधामतिः मा भूत्तथाभूयात्ते प्रार्थना ८ एवं प्रार्थितो हे तेवा भ
गवता भ्रमारावलोराय हत्तावतारस्य लोकहितार्थे कमवृत्त स्वमेवोपपादयति तवेति ॥

204

भाग १५

को २

तत्र स्तुत्यालकं वाक्यं तावद्दर्शयति विशुद्धेत्यादिश्लोकद्वयेन तत्र प्राक् त्रिलोकेशमदात् विशेषेण मधुनाम्यपाश्रुता देवमातृ
षत्वं महामदाव लोकनाथ्य वासितनिरयविस्माधिक त्रिलोकेशत्वे त्वदसाधारणमिति मत्वा स्वतः त्रिलोकेशोऽदोषु
भव दृप्यमिन्द्रं प्रायेणाक्रम्य यत्र विभर्ति दण्ड संबंधविशिष्टस्तोत्रीन्द्रः विशुद्धेति तव धाम स्थानं परं मयोमेति यावत् वि
शुद्धं रजस्तमोभावमनभिवि... सत्वमतः ध्वस्तरजस्तमस्कं निर्गतरजस्तमोगुणमत एव शान्तं रागद्वेषादिरहितं
केवलं त्वदुपासनात्मकतपस्त्वामाप्तं तल्लोऽवगम्यं इत्यर्थः तवेति स्वस्वामिभाव संबंधे षष्ठी एवं निरस्त विभर्ति
नायकत्वमुक्तं अयमर्थः यथा मत्प्रभृतिषु नलीला विभर्ति नायकत्वमाह तेत्वायं मायामयः ... मायायाः आगतः इवे
आत्र चतत्त्वागत इत्यधिकारे मयट् सकल्पमात्रपरिकल्पित इत्यर्थः सत्वादिगुणकार्यभूतः संसारस्तन्मूलकं अग्र

इन्द्र उवाच विशुद्धसत्त्वं तव धाम शान्तं तपोमयं ध्वस्तरजस्तमस्कं मायामयोऽयं गुणसम्प्रवाहो न विद्यते तेऽग्रह
णानुबन्धः ४ कुतो नु तद्धेतव ईश तत्कृता लोभादयो येऽबुधलिङ्गभावाः तथापि दण्डं भगवान् बिभर्ति धर्मस्य
गुप्त्यै खलनिग्रहाय ५॥

णानुबन्धः शरीरस्य हेतुकारणभूतं कर्मानुबन्धातेयत्रेति शेषः यत्र गुणसंप्रवाहः
यद्गुणानुबन्धश्च न विद्यते तथा अभूत्वा इत्यर्थः तव मायामय इति गुणसंप्रवाहस्य भगवत्संकल्पायत्तत्वोत्पात
स्य तदधीनत्वात् ... विभर्ति नायकत्व उक्तं भवति ४ नन्वहमेवं विधि ... रागादयः कथं तत्र लादि
ड्गादिप्रवृत्ति रित्याशंक्य ... इति कुत इति यद्यपि तव धाम्नो गुणसम्प्रवाहस्य हग्रहणानुबन्धे ... ईश्वरेति
रूपाधिक सर्वेश्वरे ... न शरीरस्य हेतोन कृतास्त्वत्कृता इत्यर्थः ... परस्परशरीरस्य ...
हेतवो लोभादयः ते कुतो नु तव न सन्त्येवेत्यर्थः ... संभावनायां ... गामी न विधिरिति ... अबुधलिं
गभावाः अबुधानां देहात्माभिमानवतां लिङ्गभावाः चिह्नभूताः ... रोषो ... चेत्
तत्स्वयाथात्म्याज्ञ ... तव कथं ... भावः तथापि ... भगवान् ...

शा॰ टी॰ २१६

तथा प्यादं हे ईश त्वया ध्वस्तः कुविनयो यस्य सः महापन्नयमनघसानुरुहो नत्वा स्मि संप्रति हृष्टउद्यमन्यपाचि कीर्षान्नको
यस्य सः अव्यवशुपराधचिकीर्षो स्मि संस्थिराहित्य भावेदि नमनेनैव कोपं त्यक्त्वा मयाश्रितः एवं महेश्वरः ईश्वरो
गतः शरणागताय त्वमेवमयोजकः कोर्यस्य प्रायश्चित्तविधि नास्ति ईश्वर शरणागमन मेवात्र निर्णये ते इत्यर्थः प्रायश्चित
विध्यभावे स्यात् महापुरुषाः शरणागतं वेन पाप्यमीमांसया परिहाराय विधि न हिंसयन्ति देहात्मा भिमानक्रोधात् हेतोः गता पन्न
पन्नकारादि तत्सबलेन केनाचार्य कस्य समर्पितासि मिति भावः २३ इत्थं मद्यो न इत्यस्य कीर्तितः महेशो मुमुघवानमुवाच २४
नदेवाह मयेति व्लिमिः हे महाबलनतुजिय तत्ता मया त्वयश्च संगे ततः को सा वेत्युपदईस्तत्र ते दर्शयातिइङ्क्रियेप्रियय
पदेवाह

२/ त्वपेशावगृहीतो स्मि ध्वस्तं संभोदतोद्यमः ईश्वर गुरुमात्मानं त्वा महेशरणं गतः २३ श्रीशुककउ एवं संकीर्तितः
कृष्णो मघोना भगवानमुं मेघगंभीरया वाचा प्रहसन्निदमब्रवीत् २४ श्रीभगवानुवाच मया ते कारि मघवन्मखभंगो
नुग्रहहेतुना मदनुस्मृतये नित्यं मत्तस्येन्द्रश्रिया भृशम् २५ मामैश्वर्यश्रीमदांधो दंडपाणिं न पश्यति तं भ्रंशयामि
संपद्भ्यो यस्य चेच्छाम्यनुग्रहम् २६ गम्यतां शक्र भद्रं वः क्रियतां मे ऽनुशासनम् स्थीयतां स्वाधिकारेषु युक्तैर्वः स्तं
भवर्जितैः

त्वानुई इति संबोधनं वा वितरां मनन्तस्यापि मं मघविषयका ननुस्मृतये मखभंगो कारी त्यन्वयः मदनुस्मृत्या पादकमेवाह
इति भावः २५ मत्तस्य मदनुस्मृत्यय इत्येनेन मदस्य स्वानुस्मृति प्रतिबंधकत्वमतएव तदपनयनस्यापि तत्वेनेति
तेन देवमामुक्तिमार्गेति ऐश्वर्यश्रीमदरूपस्यानाधिपत्यसंपत्त्या मंधो विवेकशून्य ऊनः दंडस्य रमानपश्यत तो यस्मा
त्ययहमिच्छामि तं संपद्भ्यो भ्रंशयामि संपद्भिलाषं विलि वर्जयामीत्यर्थः हे शक्र कोप त्यक्त्वा मितः परं मत्
त्यकुं भद्रमेव भवेत् वरुणवचनं करुणायामि प्रायश्च किंतु तवानुशासनं वदस्यामि कृते दर्शनं तत्राह मयेति
तेन के सावयानैर्वीयमिः विमतिमत्यस्य वः स्वाधिकारे युक्तैर्वस्थीयतां २७ सुरभिः पयसा हृदयेन
किंचकार संन्नाह स्मायेति ॥

राम २१६

क्रियतां किंतदनु शासनं

हे धीर सज्जन भक्त कृपालो स्वजन्म येष्वपि तेषां सुवीभराणां भक्तानां च भूपतीनां प्रभवाय देवद्वारा मुक्तिप्रदानायेति भावः हे देवगुरु
चरणानुवर्तिनो विभवा पङ्कजनेत्र [illegible] णामपि हृदये चेद् लोके तव वल्लभाः ९ संप्रमदे सीदन्ति सकलं न चाञ्जलिः परमामृत द्राक्षि दे
वप्रसादिनी सुन्दरी सांजलि वचनमुक्त्ता इति एवं कृतकृष्ण शरणागतिमन्तरेण नान्यो स्तिस्तमादेतु रिति सभिप्रायन् शरणागत जनानां विं
नु वैलक्षं जलि बधेन मत्कर्णे स्वापराधमस्तु निश्वं कं वेदयन् कार्पण्यं च प्रकाशयन् शरणं व्रजतीत न मइति चेद्गोगि भगवतइत्या
दिभिः शरणागतानां विज्ञाराः एतेषां कुलमर्त्त्ये महात्मने शरणाभावात्प्राप्त भाजनं भूव लोकापराध विस्मरणेन केवलमनुक
र्षेतैक प्रभुणा चिन्ताय वासुदेवाय वसुदेवपुत्राय यानेन तो शीलं च अभिमतं कृष्णायेत्यनेन केवलं दत्ते मंकरत्वे सात्वतां भक्तानां
पतयेइत्यनेन भक्तानां सापापि भक्तानां मा हेशाण्डनः शिक्षया पालकायेति पुरुषाय महात्मने इति पदद्वयेन महत्स्वरूपं वैपुल्य

नवावतारे यस्य पादाब्जे सुवीभराणां पुरुषा जन्मनां च भूपतीनां प्रभवाय देवभवाय गुरुपञ्चचरणानुवर्तिनां ९ न
मस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महात्मने वासुदेवाय कृष्णाय सात्वतां पतये नमः १० स्वच्छन्दोपात्त देहाय विशुद्धज्ञानमूर्तये
सर्वस्मै सर्ववीजाय सर्वभूतात्मने नमः ११ मयेदं भगवन् गोष्ठनाशायासारवायुभिः चेष्टितं विदितं तेद्य ते मानिना ती
व्रमन्युना १२॥

षः सत्वस्यैव प्रवर्तनेक्षणं सत्त्वप्रवर्तने कृत्वं १० स्वच्छन्देन स्वेच्छयैव न तु कर्मणोपात्तः परिगृहीतो दे
हो यस्य तस्मात् अनेन कर्मोपात्तदेहानां ब्रह्मादीनां प्रवृत्तिस्तु तुल्यत्वं भगवतः एवाश्रितं कार्याहं महत्त्वं च विशुद्ध
निर्मलको [illegible] च विकासरहितं ज्ञानं मूर्तिराकारः प्रकाश इति पोस्माय स्मातस्मे ज्ञानेन प्रख्यविद्याज्ञोतिपर इति प्रकाशसत्वं
ज्ञानभजने इत्युक्त्वा ज्ञानशब्दो प्रत्यभिज्ञो स्यलक्षणं तमेव प्रपञ्चयति सर्वस्मै सर्वपदार्थात्मनाय अनुन्यत्वं तद्नम
न२ देव्या घटद्भाति वा स्वरूपाभेदनिबन्धनमपि तुकारणात्मनात्मत्वनिबन्धनमित्याशयेनाह सर्ववीजाय सर्वकार
णाय सर्वभूतानामात्मने नइति ११ स्वापराधमावेदयति मयेति यत्रो [illegible] विदितं मतितं मानिनः मन्युयस्त
न देहे कृत्वापि मामिनामयाद् भगवेश्वरं लीलाकुलेन त्वयाद्य महीनस्य गोष्ठस्य नाशाय [illegible] सारवायुभिरिदमहं चे

भा.द.
टी.
९७

क्तेस्यादित्यंथस्य ह्रसे भिषिक्त एतानि इत्यादि तुंबरुप्रभृतयो हरेर्लोकस्य मलापहं यशः स्मरन्तु श्च मलमपहंतीति तथा
नद्युग्मोत्सवः सुराणामंगना रंभादयः सम्यग् ननृतुः २५ तमिति देवनिकायकेतवः देवश्रेष्ठाः दर्शनीयमुद्राइत्यर्थः अद्भुता
भिः पुष्पवृष्टिभिः अभितो वाकिरन् त्रयो लोकाः परां निर्वृतिमानन्दमापुः गावः गां पृथ्वीं पयोभिः द्रोणं कुर्वन्तीः सिक्तामनयन् श्च
२६ सरितो नानारसौघाः क्षीरादिवाहिन्यो बभूवुः वृक्षास्तु मधुस्रवं तं तिलभ्याम् तां ओषधयः अकृष्टपच्याः ...
संविनैव व्रीह्यादयः यक्षेत्तु रित्यर्थः अकृष्टपच्या औषधयश्चेति कर्मधारयः पद्मे कृष्टपच्या ओषधयो यासाम् ...

तत्रागतास्तुंबुरुनारदादयो गंधर्वविद्याधरचारणादयः जगुर्यशो लोकमलापहं हरेः सुरांगनाः संननृतुर्मु
दान्विताः २५ तं तुष्टुवुर्देवनिकायकेतवो ह्यवाकिरंश्चाद्भुतपुष्पवृष्टिभिः लोकाः परां निर्वृतिमाप्नुवंस्त्रयो गावस्तदा गा
मनयन्पयोद्रुता २६ नानारसौघाः सरितो वृक्षा आसन्मधुस्रवाः अकृष्टपच्यौषधयो गिरयोऽविभ्र
दुन्मणीन् २७ कृष्णेऽभिषिक्त एतानि सत्वानि कुरुनंदन निर्वैराण्यभवंस्तात क्रूराण्यपि निसर्गतः २८ इ
ति गोगोकुलपतिं गोविंदमभिषिच्य सः अनुज्ञातो ययौ शक्रो वृतो देवादिभिर्दिवं २९ इति श्रीभागवते म
हापुराणे दशमस्कंधे सप्तविंशोऽध्यायः २७ श्रीकृष्ण एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य जनार्दनं स्नातुं नंद

रयः उन्मीलन् वहिः प्रकाशमानान् मणीन् विभ्रतः २७ तथा हे कुरुनंदन कृष्णेऽभिषिक्ते सति देहे नैसर्गिकाः एतान्यपि स्वभा
वतः क्रूराण्यपि सर्वाणि सत्वानि सर्पव्याघ्रादीनि तानि वैररहितान्यभवन् २८ गां इन्द्र इत्युपपत्तौ गोकुलस्य नंदव्रज
स्य पतिं गोविंदमभिषिच्य शक्र अधिपसदः तेनाभ्यनुज्ञातः कृष्णाधीनस्त्वाधिकारो मत्वा इति तात्पर्यं देवादिभिः
परिवृतो दिवं स्वर्गलोकं प्रतिययौ २९ इति दशमे सप्तविंशः २७ अथ वरुणहस्तान्नंदानयनेन स्वलोकप्रदर्शनं गोपे
भ्यः कमोऽत्र वर्ण्यते अष्टाविंशेन एकादश्यामिति कदाचिन्नंद एकादश्यां निराहारो जनार्दनं सम्यगभ्यर्च्य कलामात्रा
वशिष्टायां द्वादश्यां पारणमिति निवेशो भ्रमरा संचारमसहचरितो वेलामजानन् रजन्यामविज्ञायैव तदा स्ना

निकायर

206

राम
९७

ना॰ ५

मनस्विनीत्यत्र घोञ्छितप्रसौ प्रण त्रिपथपालमनस्काय शास्विनीतिपाठे प्रमत्वयशास्का सुरभिः स्वापत्यैः सहागत्य गोपरूपेवत्स
मृत्याशेतितथ्यां तं स्वोक्त्वा हीश्वरं कृष्णमभिवंद्योवाच १८ तदेवाह कृष्णेति त्रिभिः हे विश्वस्यात्मन् विश्वस्य संभ
वोयस्मात्तथाभूत हे महा योगिन् मुख्य त्वं इति योगो पभृः सोस्यास्तीति तथा स्वामायारताकृत्यात्म्यत्रशालिन् वयेलो
कनाथेन स्वामिना भवता सनाथाः बलाः नाथाभावेन इतो हतान्म पितृयार क्षितात्स्वा त्वमेव नो नाथ इत्यर्थः १९ त्वमेवास्मा
कं परमं दैवं तेय स्मात्तथाभूतं दैवतं जगत्पालकं गवां विप्राणां देवानां ये च साधवस्तेषां च नो स्माकं चाभ्युदयाय
त्वमेवेंद्रो भवेति २० जगवादेशमयम भिषेक्ष्ये त्य नाह इंद्रमिति तत्र दधिका र प्रदेशे ब्रह्मणा चोदिता वयं त्वामेवेंद्र

कृष्ण उवाच सुरभिः कृष्णमभिवंद्य मनस्विनी स्वसंतानैरुपामंत्र्य गोपरूपिणमीश्वरं १८ सुरभिरुवाच कृ
ष्ण कृष्ण महायोगिन् विश्वात्मन् विश्वसंभव भवता लोकनाथेन सनाथा वयमच्युत १९ त्वं नः परमकं दैवं त्वं न इं
द्रो जगत्पते भवाय भव गोविप्रदेवानां ये च साधवः २० इंद्रं नस्त्वाभिषेक्ष्यामो ब्रह्मणा चोदिता वयं अवतीर्णो
सि विश्वात्मन् भूमेर्भारापनुत्तये २१ शुक उ॰ एवं कृष्णमुपामंत्र्य सुरभिः पयसात्मनः जलैराकाशगंगाया ऐराव
तकरोद्धृतैः इंद्रः सुरर्षिभिः साकं चोदितो देवमातृभिः अभ्यषिंचत दाशार्हं गोविंद इति चाभ्यधात् २३ अहं चेंद्रो
हि देवानां त्वं गवामिंद्रतां गतः गोविंद इति लोकेशं गास्यंति भुवि मानवाः २४ ॥

मभिषेक्ष्यामः अयं दूरस्यालभ्यं दृततये तिभाव नन्विंद्र इंद्रोभवितुमर्हः त्वं तान्ह्यवतीर्णोसीति भारापनुत्तये देवमानमपि देव
त्वं इत्यर्थः इत्थं सुरभिः कृष्णमभ्यर्थ्यामनुः क्षीरेणाभिषिषिचे तत्र पश्चादिंद्रोपि देवमातृभिश्चोदितः दिविस्थो देवैः सह गंगाजलैरभिषिषिचे
सुरेभ्यः पिशिष्य सहितः ते सप्तमं रूपं कृतैरैरावतकरगतघटैरत आह एवमिति अभ्यषिंचत् विरोधादेवं यावदो सेत्यर्थः आकाशगंगाया जलैः ॥ तै ३
धामेंद्रोप्यह कृष्णमभिषिषिक्तवान्गोविंदेति चाभिधां चकार गाः पृथ्वीं पशून्वेत्ति विंदति लभत इति वा गोः स्वर्गं इंद्रत्वं वेत्ति विंदतीति वा उभयविध
शब्दोप्यहरिति निमित्ताश्रयत्वाद्व्यर्थसंज्ञामकरोदित्यर्थः गोविंद इति तोतिसंज्ञानु सामाविकोयमभिप्रायः २२ २३ ॥

भा॰ द॰
टी॰
२१८

अथ यस्य प्रार्थं निवेदयन् क्षमापयति अजानतेति अकार्यवेदिना विवेकशून्येनेति यावत् महेन्द्रेण त्वयित
अजानता [illegible] मतो त्वमेभावानभिज्ञेन मामकेन मूढेन तव पिता आनीतः इति यत् इदं त्वं तद्देव महेन्द्र सिद्धे प्रभो निय
मज्जु अदस्त मर्षय यदस्मा देव तव पिता मया आनीतो ऽतः एव विहितं अपि त्वद्दर्शनं नो अस्माकं जातं भवति [illegible] परा धौ वि
मेवाफलोदयं बभूव इति भावः ७ इत्युक्त्वा नरमर्पयति गोविंदेति गोविंद पितृवत्सल एष तव पिता नीयतां [illegible]
स्वामिन् अयं प्रार्थ्यते प्रजा इति तत्र प्रार्थ्या वयं मत एवं हे प्रभो सापराधा अप्यनुग्राह्या एवं त्वयेति शेषः ८ इत्येवं स्तुतो
नेति शेषः प्रसादितः प्रसन्नीकृतः कृष्णः पितरमादाय बंधूनां हर्षमावहन् आजगाम ९ नंदस्त्वतींद्रियं महत्हृद्वं वरुणेन

अजानता मामकेन मूढेनाकार्यवेदिना आनीतोऽयं तव पिता तद्भवान् क्षंतुमर्हति ७ गोविंद नीयतामेष पिता
ते पितृवत्सल प्रजा वयं सुनुग्राह्याः सापराधा अपि प्रभो ८ श्रीशुक उवाच एवं प्रसादितः कृष्णो भगवानीश्वरेश्वरः
आदायागात् स्वपितरं बंधूनां चावहन्मुदं नंदस्त्वतींद्रियं दृष्ट्वा लोकपालमहोदयं कृष्णे च संनतिं तेषां ज्ञा
तिभ्यो विस्मितोऽब्रवीत् १० ते चौत्सुक्यधियो राजन् मत्वा गोपास्तमीश्वरं अपि नः स्वगतिं सूक्ष्मामुपाधास्य
दधीश्वरः ११ इति स्वानां स भगवान् विज्ञायाखिलदृक् स्वयं संकल्पसिद्धये तेषां कृपयैतदचिंतयत् १२॥

हृदयमैश्वर्यं तेषां वरुणादीनां कृष्णे संनतिं नम्रतां भक्तिं इति यावत् दृष्ट्वा तेभ्यो विस्मितः तज्ज्ञातिभ्योऽब्रवीत्
ते १० ततस्तैर्नंदस्य ज्ञातयो गोपा हे राजन् तत्कृष्णं साक्षाज्जगदीश्वरं परमस्वरूपं मत्वा औत्सुक्ययुक्ता धीर्येषां तथाभूताः
अयमीश्वरः कृष्णः सूक्ष्मां दुर्ज्ञेयां स्वगतिं [illegible] स्वस्वरूपप्राप्तिप्रकारं नोऽस्माकमपि उपाधास्यत् दर्श
यिष्यति किं इति संकल्पितवंतः उपाधानमत्र दर्शनं प्राप्तं नाम तेनेकाप्युपाप्तुं ज्ञातुं राज्याच्च ११ इत्यस्वानां ममाभि
यं इति शेषः आखिलदृक् सर्वज्ञ स्वयमेव विज्ञाय तेषां मनोरथसिद्धये कृपया एतद्वक्ष्यमाणं मचिंतयत्
१२॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम
२१८

707

तेनि एवं दक प्रविष्टं नंदं वरुणस्य भृत्योऽसुरो गृहीत्वा वरुणस्यैवानयत् ततः प्रभाते नंदमपश्यंतो गोपाः हे कृष्ण रामेति चुक्रुशुः राजन् हे भोः २ तदा भगवांस्तत्क्षणेन वरुणेन हृतं नंदं च श्रुत्वा ज्ञात्वा चेति शेषः हे राजन् स्वानामभयप्रदः विभुः समर्थः हेतुगर्भमिदं तस्य विषयत्वात्तस्य वरुणस्यांतिकं गतः ३ तदा लोकपालो वरुणः स्वांतिकं प्राप्तं कृष्णं समवलोक्य तस्य दर्शनमेव महोत्सवो यस्य तथाभूतो महत्या सपर्यया पूजया सम्यक् पूजयित्वाब्रवीत् ४ तदेवाह पंचभिः अद्येति हे प्रभोऽद्य धन्यो मया देहो निभृतः धृतः यदा त्वद्दर्शनं जातं तदेव देहः साफल्यं जातं त्वद्दर्शनात्मकमनोरथपिकरस्य तथा भिप्रायेणाह हे भगवंस्त्वत्पादभजो तोतितपातोऽपि संसाराध्वनः पारं त्वापद् यादः विष्णु न त्वद्दर्शनमागहमिति भावः

तं गृहीत्वानयद्भृत्यो वरुणस्यासुरोऽन्तिकं अविज्ञायासुरीं वेलां प्रविष्टमुदकं निशि चुक्रुशुस्तमपश्यंतः कृष्ण रामेति गोपकाः २ भगवांस्तदुपश्रुत्य पितरं वरुणाहृतं तदंतिकं गतो राजन् स्वानामभयदो विभुः २ प्राप्तं वीक्ष्य हृषीकेशं लोकपालः सपर्यया महत्या पूजयित्वाह तद्दर्शनमहोत्सवः ४ वरुण उ० अद्य मे निभृतो देहोऽद्यैवार्थोऽधिगतः प्रभो त्वत्पादभाजो भगवन्नवापुः पारमध्वनः ५ नमस्तुभ्यं भगवते ब्रह्मणे परमात्मने न यत्र श्रूयते माया लोकसृष्टिविकल्पना ६॥

५ एवं स्वस्य कृतार्थतामाविष्कृत्य पादसमीपं यातुकामः अस्मादेतुः केवलमंजलिमुद्दिश्य यन्न साधारणगुणेति विशिष्यन्न सत्कृतोति नमस्यति प्रणिपातेनैव स्वकृतगुणैर्निरतिशयवृद्धत्वे लोकनयातः अपवेशप्राप्य गतयमोऽस्मि भ्यां नियंत्रे भर्त्रे तुभ्यं नमः यत्र त्वयि लोके यो जीवलोकस्य सृष्टिर्नानाविकल्पयति विविधं कल्पयति गुणत्रयो ऽध्यात्मगुणकर्मवेदिजननयात् ज्ञानसंकोचविकासादि इत्यमायान श्रूयते क्वापि न स्मरति तत्कार्यं तम इति भावः लोकेति पाठे लोकसृष्टिर्देवादिरूपेण तोरस्तु हि नाम विपाकल्पयती तितथा देवमनुष्यादिशरीररूपेण विकल्प्य माया यत्र त्वयि न श्रूयते तस्मै ब्रह्मणे तस्य ध्येयाय देहाय तुभ्यं नमस्तस्मै ६ ॥

२२

भा०टी०
श्री०
१०।१
ता२

अथ श्रीविरचितानि सूत्राथ गयतः शारदीकानिचे छित्वा स्पनुवर्णयति पंचभिरध्यायैः तत्र प्रस्तुतं भगवता मनेरमां स्वयं च क्रयाति
लतत्सायायिलनजिष्ट्वा कपोलत्वां केत्रापि मजेन्नगोपीः लतार्थ्ययिले चताभिः स्वयं विक्रीडितवान् दूगोलिके वासः स
माहस्यतलः परी नाथ वृंदलाभिः सह विजहार त्याहेका न विशेनभग वानपीति नेदाद य स्मात द्वा पर मा...
अप्रे देवो कृत्स्न जोम त्वा स्वश्य प्रभुकृतो त्वा रामनं द्वि समक्ष्य वो पिरकृतां ताः मयेमा स्वयं चकार इति श्री
माहूर इत्यर्थः शारदोत्फुल्ल मलिकाः स्तथा उत्फुल्लाः मल्लिका यासुता रात्रीरवलोक्य रंतुं मनश्चक्रे विक्रीडितुं प्रायाः प्रसक्तं कर्तुमम
लत्वनिराचिकीर्षेविशिनष्टि योगमायामुपाश्रितः उज्वल इति योगातीता या मात्मीय संकल्प माश्रितः स्वसंकल्प

श्रीशुक उवाच भगवानपि ता रात्रीः शारदोत्फुल्लमल्लिकाः वीक्ष्य रंतुं मनश्चक्रे योगमायामुपाश्रितः १ तदोडु
राजः ककुभः करैर्मुखं प्राच्या विलिंपन्नरुणेन शंतमैः सचर्षणीनामुदगाच्छुचो मृजन्प्रियः प्रियाया इव
दीर्घदर्शनः २ दृष्ट्वा कुमुद्वंतमखंडमंडलं रमाननाभं नवकुंकुमारुणं वनं च तत्कोमलगोभिरंजितं जगौ
कलं वामदृशां मनोहरं ॥ ३ ॥

एवं केवलं तन्मूलं न तु कर्मेति भावः १ तदा यदा रंतुं मनश्चक्रे तदैव तत्प्रीतये
सचर्षणीनामुडुराजश्चंद्र उदगादुदितः किं कुर्वन्दीर्घणकालेन दर्शनं यस्य सः चिरप्रोषागतः प्रियः स्वप्रियाया मुखमरु
णेन यथा विलिंपति तथा प्राच्याः ककुभो दिशः मुखं शंतमैः सुखतमैः करैः रश्मिभिररुणेन द्रागेण विलिंपन्नरुणी
कुर्वन्तथा चर्षणीनामोषधीनां मनुष्याणां च शुचस्तापश्रमादि मृजन्नपनयन्यस्मिं तस्याचेतनं ... लिसर्थः
२ दृष्ट्वेति कुमुद्वंतं विकसनीयविद्यते यस्य तं यद्वा कौः पृथ्व्या मुदस्यास्ति तिमरत्ताननंदकरं चेद्वंतं स्वकुमुद्वतः कौ
मुलेगोभिः किरणैरंजितं रमणीयं वनं च दृष्ट्वा वामदृशां कामिनीनां मनोहरं मधुरं च यथा भवति तथा भगवान् तिति
पोषः जगौ वेणुमवादयदित्यर्थः कुमुद्वंत ... कथंभूतमखंडमंडलं यस्य तं नवकुंकुम ... कांतामव
सदृशं २ ॥

म२

ग२ राम
१०।९

मिवारुण मतो कुंकुमारुण १

208

त्विति संकल्पवान् जनोऽयं गोपजन्मा अस्मज्जीवलोके ऽस्मिन् लोके अविद्यादिभिरुच्चावचासु देवतिर्यङ्मनुष्यादिदेहप्रवेश
रूपासु गतिषु भ्रमन् स्वां मदीयां गतिं न वेद तत्राविद्या देहाद्यभिमानः तत्कार्यो मलमज्ञानं कामः शब्दादिवि
षयाभिलाषः कर्म तदुत्थं चेष्टा १३ इति संचिन्त्य महाकारुणिको विभुः हेतुगर्भं तत्त्वो गोपानां स्वलोकं स्वं स्वरू
पं लोक्यत्वान्नित्यविभूतिं च दर्शयामासेत्यर्थः तत्र सत्यं ज्ञानमित्येव स्वविशेषणं षष्ठे तमसः परमित्यनेन यद्दीयते
न च लोकमिति विवेकः तमसः प्रकृतिभूस्वाद्विभिन्नं तं स्वयं तमस्य रजसः प्राकृतस्यादि सवर्णं तमसः परत्वा
दित्यादि श्रुतेः लोकास्त्वामुच्यते ह्ययं तनिवासः तत्र स्वमित्यर्थः १४ सत्यं निर्विकारं नित्यासंकुचितं परिच्छिन्नं ज्ञाना

जनो वै लोक एतस्मिन्नविद्याकामकर्मभिः उच्चावचासु गतिषु न वेद स्वां गतिं भ्रमन् १३ इति संचिन्त्य भगवा
न्महाकारुणिको हरिः दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः परं १४ सत्यं ज्ञानमनन्तं यद्ब्रह्म ज्योतिः सनातनं य
द्धि पश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिताः १५ ते तु ब्रह्महृदं नीता मग्नाः कृष्णेन चोद्धृताः ददृशुर्ब्रह्मणो लोकं
यत्राक्रूरोऽध्यगात्पुरा १६ नन्दादयस्तु तं दृष्ट्वा परमानन्दनिर्वृताः कृष्णं च तत्र छन्दोभिः स्तूयमानं सुविस्मि
ताः कृष्णं च तत्र छन्दोभिः स्तूयमानं सुविस्मिताः इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे अष्टाविंशतितमोऽध्यायः २८

अयं ज्ञानात्मकं चान्तर्विषयपरिच्छेदरहितं स्वरूपं ... तिशायि ... स्वं प्रकाशमनादिनिधनं समाधिनिष्ठा
पुरुषे गुणापाये निर्गुणात्मकं पश्यन्ति संबन्धनिवृत्तौ सत्यामपि नृणां तिष्ठति याहि स्थानं कदाचित् गुणरूपमकं निर्दिश।
१५ स्वलोकयोग्यतां द्वितीयत्वमालोच्य भगवता प्रकारान्तरेण दर्शितो ददृशुरित्याह ते त्विति ते गोपा ब्रह्महृदं प्रति
भगवता प्रापिताः तदाज्ञया तत्र मग्नाश्च उद्धृताः समाधियुक्ताः ब्रह्मलोकं ददृशुः कोसौ ब्रह्मलोकस्तत्राह यत्र
यस्मिन्यमुना ह्रदे अक्रूरः अध्यगात् ब्रह्मणो लोकं इत्यत्र वर्णितं दृष्टवान् स एव ब्रह्मह्रदाख्यः उरतिकथा
प्रवृत्तेः पूर्वकालो विवक्षितः १६ नन्दादयस्तु लोकं दृष्ट्वा परमानन्दनिर्वृताः सन्तः तस्मिन्गमिष्यन्तु मन्वानाः सन्त

भा॰द॰
टी॰
११०

एवं ध्यानवतीनां प्रारब्धकर्मदेहत्यागपूर्वकं भगवत्प्राप्तिमाह द्वाभ्यां दुःसहेति दुःखेनापि सोढुमशक्यो यः प्रियतमस्य कृष्णस्य
विरहः तेन यस्तीव्रस्तापः तेन धुतानि निरस्तान्यशुभानि प्रारब्धपापकर्माणि यासां ध्यानेन प्राप्तो योऽच्युतस्तस्याश्लेषः तेन या
निर्वृतिस्तया क्षीणानि मङ्गलानि प्रारब्धपुण्यानि यासां तथाभूताः १० एवं सद्य एव प्रक्षीणानि निबन्धनानि पुण्य
निर्बन्धनिमित्तानि पुण्यपापात्मकानि यासां ताः परमात्मानं कृष्णमेव जारबुद्ध्यापि संगताः सत्यः [illegible] देहं
त्यजुः एवकारापिशब्दाभ्यां कोऽपि भावो भगवदनन्यविषयो मुक्तये एव कल्पत इत्यभिप्रेतं ११ न देवलमुक्ते

दुःसहप्रेष्ठविरहतीव्रतापधुताशुभाः ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्वृत्या क्षीणमंगलाः १० तमेव परमा
त्मानं जारबुद्ध्यापि संगताः जहुर्गुणमयं देहं सद्यः प्रक्षीणबंधनाः ११ राजोवाच कृष्णं विदुः परं कांतं
न तु ब्रह्मतया मुने गुणप्रवाहोपरमस्तासां गुणधियां कथं १२ श्रीशुक उवाच उक्तं पुरस्तादेतत्ते चै
द्यः सिद्धिं यथा गतः द्विषन्नपि हृषीकेशं किमुताधोक्षजप्रियाः १३ ॥

209

त्र विशदयितुं पृच्छति राजा कृष्णमिति हे मुने कृष्णं परं केवलं कांतमेव विदुर्न तु परब्रह्मत्वेन तासामेवंभूतानां गु
णधियां जोषानां कथं गुणप्रवाहस्य सत्वादिगुणमयदेहपरंपराया उपरमो [illegible] निःशेषनाशः १२ अस्य प्र
श्नस्योत्तरं संभ्रम एवाभिहितमित्याह उक्तमिति एतत् ते तव पूर्वमेवोक्तं पुरस्तात् सप्तमस्कंधे एवोक्तं गोप्यः
कामाद्भयात्कंस इत्यादिना कोऽपि भगवत्यनन्यभावो मुक्तिहेतुरवेयुक्तेः एवेत्यर्थः उक्तमेवमुत्केष स्मरयन्नोप
पत्तिमाह चैद्य इत्यादिना चैद्यः शिशुपालो हृषीकेशं द्विषन्नपि यथा सिद्धिं गतः तथा गतेः यथोक्तिरिति द
र्शनं वा द्विषन्नपि सिद्धिं गतः किमुत तस्य प्रियाः गोप्यः सिद्धिं यान्तीति १३ किंच केनापि स्वाभाव्यविषयकनिरंतर
भावेन भावितमानसानां तरां हि तु भगवतोऽपि कामाद्यन्यतमं भावं ये कुर्वन्ति न तेषां कृष्णे विस्मयः कार्य इत्याह
न चेति ॥

राम
११८

निशम्येति तस्मात् अथो दीपकं गीतम् आकर्ण्य व्रजस्त्रियः सकलोऽपि व्रजस्त्रीजनाः कथंभूताः कृष्णे अनुगृहीतमानसाः कृष्णे कृष्णे निवेशि-
तं मानसं यासां परस्परं अलक्षिताः न ज्ञापितः उद्यमः कृष्णं प्रति गमनोद्योगः याभिः व्रजं वेगेन लोलानि चंचलानि कुंडलानि
यासां तथाभूताः कृष्णगृहीतमानसः तत् स्वमेव तत्र चेष्टानि प्रपंचयति दुह्यन्त्य इति त्रिभिः काश्चित् व्रजस्त्रियो गाः पयो दुहंत्यः
यासां तथाभूताः कृष्णगृहीतमानसः तत् स्वमेव तत्र चेष्टानि प्रपंचयति शेषाः तत्र अभियुयुः प्राप्ताः अपरास्तु स्त्रियो लोकस्थं क्षीरं चुल्ल्याम् अधिरोप्य काश्चन
संयावं हित्वा समुत्सुकाः कृष्णे इति शेषः तत्र अभियुयुः ४ काश्चित् परिवेषयन्त्यः पतिपुत्रादीन्
नीत्वा मार्गं ययुः काश्चित् गृहसंयावं गोपमण्डलं लेपकं मत्वा स्थानं वरोपयुयुः ५

निशम्य गीतं तदनंगवर्धनं व्रजस्त्रियः कृष्णगृहीतमानसाः आजग्मुरन्योन्यमलक्षितोद्यमाः स यत्र कांतो जव
लोलकुंडलाः ४ दुहंत्योऽभिययुः काश्चित् दोहं हित्वा समुत्सुकाः पयोऽधिश्रित्य संयावम् अनुद्वास्यापरे ययुः ५ प
रिवेषयंत्यस्तद्धित्वा पाययंत्यः शिशून् पयः शुश्रूषंत्यः पतीन् काश्चिद् अश्नंत्योऽपास्य भोजनं ६ लिंपंत्यः प्रमृजंत्यो
ऽन्या अंजंत्यः काश्च लोचने व्यत्यस्तवस्त्राभरणाः काश्चित् कृष्णांतिकं ययुः ७ ता वार्यमाणाः पतिभिः पितृ
भिर्भ्रातृबंधुभिः गोविंदापहृतात्मानो न न्यवर्तंत मोहिताः ८ अंतर्गृहगताः काश्चिद्गोप्योऽलब्धविनिर्ग
माः कृष्णं तद्भावनायुक्ता दध्युर्मीलितलोचनाः ९॥

भोजनार्थं निवेश्य बालादिकं पात्रेषु ददत्यः तत् परिवेषणं हित्वा अपरास्तु शिशून् पयः पाययंत्यः तद्धित्वा अन्यास्तु
पतीन् शुश्रूषंत्यः उपचरंत्यः शुश्रूषां हित्वा अपरास्तु अश्नंत्यो भोजनं पात्रे अपास्य हित्वा ६ एवं अन्या लेपनमार्जना
दीनि विहाय लोचने अंजंत्यः अन्यत्र काश्चित् व्यत्यस्तानि विपरीतस्थानानि वस्त्राण्याभरणानि च याभिः ता
तथाभूताः सत्यः कृष्णसमीपम् आययुः ७ एवं गच्छंत्यः पितृभ्रातृभिर्वार्यमाणा अपि कृष्णगृहीतमानसत्वात्
न्यवर्तंत नगृहान् आजग्मुः ८ काश्चिद्गोप्यस्तु अंतर्गृहगताः पतिभिः रक्षणाद् निःसरणार्थं अलब्धनिर्ग
मोपायाः सत्यः प्राणानपि कृष्णभावनायुक्तास्ताः निर्जग्मुः कृष्णं दध्युः ध्यानं चक्रुः कथंभूताः मीलिते लोचने याभिः

२४ नवा २

भा० द०
टी०
५११

प्रस्तुतमाह तादृष्ट्वेति ताः आगता गोपीर्दृष्ट्वा वदतां विदग्धवाक्यानां मध्ये श्रेष्ठो भगवान्विलासैर्विमोहयन्नुवाच तत्र नः पुरि
स्तार्थमाहेत्यर्थः १७ उक्तमेवाह स्वागतमिति स्वागतमित्यादि इति प्रियमित्यतः प्राकृ मनोरूपा वो भगवा वाचा न गोचर इति स्पष्टं
प्राप्येण संबोधयति हे महाभागा इति वो युष्माकं स्वागतमागमनं शोभनं जातं किंतु व्रजस्यानामयम् आधिव्याधिराहित्यं
कच्चिदिति प्रश्नः तत्र किं दृष्टमदृष्टमित्यर्थः यद्यनामयं तत्र आगमनकारणं ब्रूत तत्र कस्मिंश्चित्पापादानामयं हेतुः किं मिथ्या
लज्जामय कमलसंदर्शनकामा नीति भयान्निः स्वयंभयं करास्वेवालब्या भाद्विनिषेविता मातरः पितरश्चारो
ल इति वृक्ष चालनं हृन्मान ... भयं ... प्रसत्तो गमयेत्यर्थ प्रयात
व्रजं प्रतिगच्छत हे सुमध्यमाः इदानीं व्रजे स्वगृहेषु भविष्यतीत्युक्तं १९ किंच मान्नादयो युष्मान पश्यन्तो ... प्रयात

तां दृष्ट्वान्तिकमायाता भगवान्व्रजयोषितः अवदद्वदतां श्रेष्ठो वाचः पेशैर्विमोहयन् १७ श्रीभगवानुवाच स्वागतं
वो महाभागाः प्रियं किं करवाणि वः व्रजस्यानामयं कच्चिद्ब्रूतागमनकारणं १८ रजन्येषा घोररूपा घोरसत्त्वनिषे
विता प्रतियात व्रजं नेह स्थेयं स्त्रीभिः सुमध्यमाः १९ मातरः पितरः पुत्रा भ्रातरः पतयश्च वः विचिन्वन्ति ह्यप
श्यन्तो मा कृढ्वं बन्धुसाध्वसं २० दृष्टं वनं कुसुमितं राकेशकररञ्जितं यमुनानिललीलैजत्तरुपल्लवशोभितं २१ तद्यात
मा चिरं गोष्ठं शुश्रूषध्वं पतीन् सतीः क्रन्दन्ति वत्सा बालाश्च तान्पाययत दुह्यत २२॥

सू ८ ६६

अत्र शोभा लोकेषु संभ्रमात् दीनां साध्वसं भयं माकृढ्वं मा कार्य्यत २० एवं भयोपचराणं ईषत्प्रेमणा पकोपाविततावलोकयन्तीः
मुग्धेक्षणा लोचनं मुखादीनां स्वकृतं कम्पमानैः स्तनैः सुमणिपल्लवैः
प्रत्याह दृष्टमिति राकेशस्य करैश्चन्द्रस्य रश्मिभी रञ्जितं यमुनास्पर्शिनो निलस्य लीलया मन्दं गत्या कम्पमानैस्तरूणां पल्लवैः
शोभनं वनं दृष्टं २१ अतो नागमनप्रयोजनं जातमिति व्रजं प्रतियात चिरविलम्बं माकृढ्वं गत्वा किं विधेयं तत्राह सतीः
हे सत्यः विभक्तिव्यत्ययस्त्वार्षः पतिव्रतानामेवं विधमागमनं ... चितमिति सोपहासं संबोधयति पतीन्शुश्रूषध्वं प
रिचरत किंच वत्सान्गावीश्च तिष्ठेयुः बालाश्च क्रन्दन्ति क्रन्देयुः तस्मात् वत्सान्बालांश्च पाययत दोहयत इति शेषः दुह्यत
गा इति शेषः तदर्थं गा दुह्यतेत्यर्थः २२॥

ग ५११

अव्ययस्य जीवत्वकर्मायत्तो य स्यादिविकाररहितस्यापरिच्छिन्नस्य वाङ्मनसागोचरस्य वास्तवादिसा स्तत्तगरहितस्यानंतकल्याणगुणस्य भगवतोऽपि विलोके व्यक्तिर्नगणानिः अव्ययमाधीये न अव्यक्तस्य स्यादिविशेषणैर्वम्‌ तस्यापुत्पत्त्यादिविकाराभ्य यत्वादि निज्ञानं केवलं लोकानुग्रहार्थं एवेत्युक्तं तथा जीवन्मुक्ति वेलक्षण्यं च २४ नित्यका माय न्यतरं भावं ये हरो विदधते कु वाणाव जैत २ ति शेषः कामादि विदधज्ञानसंस्कृतिवेप [illegible] ये कुर्वंती त्यर्थः तेतन्मयतां यांति स्वार्थं तन्मयद्वतत्कारतां तत्सायुज्यं यांती त्यर्थः इति प्रसिद्धः [illegible] द्वेषो यत्ले प्रायुर्ये [illegible] वा मत्य द्वेषेका माय प्रत्येतमं कुर्वंति [illegible] कामादी कुर्वाणा निम्नतत्सोर्द्यं विना प्रायुर्ये एकामादी नापि विस्मय सम्यक्कामवंतो निभावः शिशुपालो द्विजस्तो दर्यं विना प्रायुर्ये लावण्यं विस्मयवान्‌ तत्र कामोऽमन्यमयुक्तो विभावविशेषः एकं एकं कुलमसकृत्त्वा तत्संयानं स्नेहः सर्वो सो कृदंभ क्ति गोप्यः

रणानिः अयमाथीय अक्ति भगवतोऽप अव्ययस्यापमेयस्य निर्गुणस्य गुणात्मनः २४ कामं क्रोधं भयं स्नेहमैक्यं सौहृदमेव च नित्यं हरौ विदधतो यांति तन्मयतां हि ते २५ न चैवं विस्मयः कार्यो भवता भगवत्यजे योगेश्वरेश्वरे यतः

नेर

तद्विमुच्यते २६॥

कामादिसादिस्यानसामायां तु हरावितस्य कामा घमत्तम विधा पितनु वधद्रत्वत्पवत्तस्व भावो भिप्रेतः ज्ञानेनापि स्वरूपस्यानेदो हकृत्त्व वेलेत्त्वस्तुस्वभावानुक्ति प्रति वधक प्रारब्धकर्मेदयाभावः उद्दे

न२

श्यांतरप्रतिपत्ति श्वालएव स्तुद्धस्यातरप्रतिपत्ते दृष्टांतस्य मात्राभावः मोक्षो नांतु उपदेसाद्विना प्रारब्धकर्मक्षयो क्ति भगवद्व्यतिरेके णोद्देश्यां तरामावेन तत्स्य निप [illegible] भक्तिको बलनाद्भरणादिति तोभ्य रत्वज्ञानमस्त्येव २५ नेति एवं सति स्वविषय भवता विस्मयो न कार्यः विस्मया संभावनीयो न पितु विशिष्ट महत्वः हि अन्यतर विषयात्मद्र जाड्या [illegible] तथायस्मात्तस्मैस्व विषयक कामक्रोधादिमने द्वेया णमन्य विषयानां [illegible] ईतत्या कर्तुं समर्थाना मपि योग्येश्वरे निर्यतर [illegible] कामादि युक्त समाधि निर्णोद्धज्ञनेश्वरे वास्योवानि तदुपयुक्त ज्ञाना [illegible] येयतः स्थावरेतो रनस्यावराद्धि कस्मापि विमुच्यते तस्मिन्‌ २६॥

न ज्ञानावि:कारणमपि नित्ये निरुपाधिके प्रत्योर्वंधौ च श्रवणा

श्रवणाद्दिति त्वच गोपीनामेवं विधाभिप्रायसंगतिस्तस्मिंस्तासां परब्रह्मत्वज्ञानाभावादिति न शंक्यं। अतएवं वस्यमाणे रे
वतासावत्तोभिः श्रेष्ठोभूतान्नतत्र भूतां क्लिष्टेपुरात्मा यस्त्वंजात्तनवपादतलं रमाया: श्रीयसदं तु कुजं स्वकमिहे
ह्मि भरेवं ... ह्मि यदि शोभावो भवति तथा सं विकर्षे लोकासमनेन
भवयतो रहान्तः त्विग फलभावः सो यो लको भिप्राय विशेषः नव श्रवणा तत्वरूप गुणा विभ त्यादे श्रवणो कीर्तनं गुणा
नाम कीर्तनं ध्यानं तत्स्वरूप मनश्चिंतनं न दर्शनं तत्स्वरूप साक्षात्कारः २७ इत्थं त्वमनोरथानं तपांशोगा विश्पदचांनि
शम्य गोप्योभ्यः सैकलोयास्तां तान्स्मरत एव विषसोऽः स्तितास्त एवा मवधिकां चितांमाऽ:२८ चिंतांमयानां स्थितिमा

श्रवणाद्दर्शनाद्ध्यानान्मयि भावोऽनुकीर्तनात् न तथा सन्निकर्षेण प्रतियात ततो गृहान् २७ श्रीशुक उ० इति वि
प्रियमाकर्ण्य गोप्यो गोविंदभाषितं विमुचाभ्य संकुल्याः स्थिता मा... २८ हत्वामवान्यवच चः स्व
सनेन ... विवाय रागो चरणे न भवेलिवेत्यः न्य ते रूपान मद्विमिः कुचकुंकमानि तस्थुर्मृजंत्यउत्युःखे
भरा: स्मतस्मी २९ प्रेष्ठं प्रियेतरमिव प्रतिभाषमाणं कृष्णं तदर्थ विनिवर्तित सर्वकामाः नेत्रे विमृज्य रुदितो
पहतेस्म किंचित्संरंभगद्गदगिरोब्रुवतानुरक्ताः ३०॥

ह रुत्वेति अर्वाकृमवो निकृत्ताकथं मत्ता निःश्वः शो
काश्च: श्वसनः सो शोनिश्वास मारुत: तेन शुष्यंतो विंवफलवदयरा येषु तथाभूतानि तथा वामचरणेन
मत्तीलिखंत्य: तथा गस्त्रितानि कज्जलानि येसैंस्तुभि: कुचयो कुंकुमानि साल यंत्य: उत्तु:खभारोयानां तत्तथाभूता:
तत्स्थिता: कृष्ण: २९ किंच प्रेष्ठमिति तत: शनैरुदितेन उपहते शोकाश्रुपूर्णतयालु मदर्शने नेत्रे विमृज्य प्रमृज्य
किं चित्संरंभेण कोपावेशेणगद्गदाणीया तथाभूता: अंतरक्तास्तासिन्नेव गुणा उक्ता अस्सत्एव तदर्थं त्व
त्कार्थमेव ता: सर्वे मनोरथा यामिस्तथाभूता: कृष्ण मूचु: कथं भूतं प्रेष्ठमपि प्रियेतरं वैरिणमिव भाषमा
णं इदं विशेषणं हृदयसंरंभे कारणं ३०॥ ॥ ॥ ॥

मुत त्वयि स्नेहात् स्वयमागता त्वमतः कथमेवं वक्तुमर्हसि यत्त्वाद्दृश्यस्यैवेति मयि प्रेमप्रकर्षो दृष्टोऽस्ति तद्विना यदि स्वयमागत्य स्त
हीदमागमनमुपपन्नं पुनरमेवं वक्तुं तः हियस्मात्त्वं तवो मयि प्रीयते मयि प्रीतियुक्ता भवतीति सर्वं स्त्रियो मिति सर्वं सुहृदि मयि निर्वर्त्य
नुसमाधारणं प्रीतिमात्रं भवतीनां मय्यविरुद्धं २२ न केवलं त्वदभिसन्धे हमात्रात्स्यागता किंतु त्वयास्य हरं नु मिहृये सन्देहश्च दृष्ट्वा
यत्र दर्शनेन नन्वाचष्टे भर्तुरिति त्रिभिः यदमायया तिष्का पत्ने न भर्तुः शुश्रूषणं परिचरणं तदेव स्त्रीणां परो मायस्मा
न्यथा विधः धर्मः तथाहि कल्याण्यः तस्य प्रहेतुर्वंधनाविदिताश्चादोनां प्रजानां स्वपत्नीनां च यथा हैशुश्रूषणं चरमो धर्मा
दुःशीलः हतिदुराचारः उभ्यांकुरूपीरजोजरितः रोगो स्यात्तोति तथा नविद्यतेऽधनं वित्तं यस्य तथा भर्तापि पतिः त्वल्पलो

अथवा मदभिहितेहा इवं सोयं त्रिताशया ः आगता युपपन्नं तः प्रीयं ते मयि जीवनं २३ भर्तुः शुश्रूष
णं स्त्रीणां परोधर्मो मायया तद्बन्धूनां च कल्याण्यः प्रजानां चाप्तपोषणं २४ दुःशीलो दुर्भगो वृद्धो जडो
रोग्यधनोऽपि वा पतिः स्त्रीभिर्न हातव्यो लोकेप्सुभिरपातकी २५ अस्वर्ग्यमयशस्यं च फल्गु कृच्छ्रं भयावहं जुगुप्सितं च सर्वत्र औपपत्यं कुलस्त्रियः २६॥

कानिष्टं वीषि ः स्त्रीभिर्न हातव्यः महापातकप्रभृत्य स्तु हातव्य इत्यभिप्रायेण विशिनष्टि अपातकीति मया एवं
भर्तापि पतिरपातकी स्त्रीणां निष्टे हेतवः मनुष्याणामु त्स्वेषुः २५ लोके प्सुभिः तेनेन न दृष्टं यश प्रदर्शितं अथैवं
स्वयमत्र दृष्टेन न स्त्यावृ अस्वर्ग्यमिति कुलस्त्रियः औपपत्यं स्वभर्तुरिदमस्य गतो वास्य गम्यते तदुपपत्तिः तस्य क
र्मोपपत्यं तं तु संगमं परमस्य पराहितान्दिष्टो मुनिः कर्मणि ष्यञ् स्वस्थ वा भावे यकृ उपपतित्वं तदस्वर्ग्यं मयुक्तं क
स्मयशस्करं तु च्छं दुःखावहं भयावहं च सर्वत्र निन्दितं च २६ पातिव्रत्यस्य पुत्रमुपमिति मात्रा पिताभ्यां तत्वेन तत
स्तं सह जतिः श्रनारायणे इत्युक्तौ सा नितो निरूप्याचेरष्टपतिवधे स्वलये सा प्रायव तीर्थ त्यदाह ॥
वै

भा॰ द॰
पु॰ टी॰
१२३

कुर्वंतीति कुशलाः शास्त्रनिपुणाः स्वात्मन्नात्मन्यत एव नित्यप्रियेत्वय्येव रतिं कुर्वंति नित्यप्रिय इत्यनेन सोपाधिकप्रत्या
त्मान्यप्रियत्वमप्युक्तं तथाचोक्तं तदेव प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मेति तथा प्रयत्नं
ते तस्मादुःखान्तकत्वात्तेन च किं चित्सुखोत्पादकमिति कुशला इत्यनेन वाक्यर्थे पत्युः कामपतिः प्रियोऽस्य तृप्त्यर्थं तत्त्वेन तु
मात्मसादिप्यन्त्रात्मप्रेत यत एवमतोऽतनोः खेदः सोपाधिकपत्यादिभिः किं न किंचित्साध्यमुक्तीत्यर्थः तत्तस्मात्
स्मान्नोऽस्माकं प्रसीदत्वयि चिरं धृतामाशां मा छिंद्याः विफलां न कुर्याः आत्मप्रियत्वेन तवदास्यमेवास्माकं
छेदनमतश्चितमपि समपि प्रायेणैव रदेश्वरेति संबोधनं त्वत्तोऽन्यो लोके नेतत्वस्य वाशाया स्तेऽसि प्राये ऽसंबोधयंति

कुर्वंति हि त्वयि रतिं कुशलाः स्व आत्मन्नित्यप्रिये पतिसुतादिभिरार्तिदैः किं तन्नः प्रसीद परमेश्वर मा स्म छिंद्या
आशां धृतां त्वयि चिरादरविंदनेत्र ३३ चित्तं सुखेन भवतापहृतं गृहेषु यन्निर्विशत्युत करावपि गृह्यकृत्ये पादौ
पदं न चलतस्तव पादमूलाद्यामः कथं व्रजमथो करवाम किं वा ३४ सिंचांग नस्त्वदधरामृतपूरकेण हासावलो
ककलगीतजहृच्छयाग्निं नो चेद्वयं विरहजाग्न्युपयुक्तदेहा ध्यानेन याम पदयोः पदवीं सखे ते ३५ ॥

अरविंदनेत्रेति ३३ यदुक्तं न प्रत्यगात्मा विरंतोऽपि इत्यादि तत्रोत्तरमाहुः चित्तमिति यच्चित्तं गृहेषु निर्विशति
गृहकर्मसु प्रविष्टं यच्चिन्नं इत्यर्थः तत्सुखेनानायासेन भवतापहृतं यथोत्तापि च योगस्येव हृतं गृहकार्यमिति
विष्टौ करौ तत्र तुभिरपि भवतापहृतौ व्यापाररहितौ कृताविवर्थः तथा पादौ अपिन चलतः अतः कथं व्रजं यामः अथो
गत्वा किं वा करवाम ३४ ताहि किं वा मया विधेयं इत्यत आहुः सिंचेति अंग हे कृष्ण त्वदधरामृतस्य पूरकेण नोऽस्माकं हास
युक्तेन तवावलोकनेन मधुरैर्वेणुनादैर्जातं हृच्छयाग्निं सिंच शमय नो चेद्यदि एवं न करोषि तर्हि हे सखे वयमेव
विरहजाग्निना दग्धदेहाः सत्यः ध्यानेन प्राप्नुमः तव पदयोः पदवीं याम प्राप्स्यामः
त्वया तु प्रयुक्तं यस्मित्सूक्ष्मशरीरे त्वद्विरहाग्निनाभ्यासध्यानेन तत्सन्निधिमेव प्राप्स्यामः सखेत्यपि तात्पर्यमिति

=
२२२

राम
१२२

तवपादमूलात्पदमात्रमपि ५

उक्तिमेवाह मैवमित्येकादशभिः हे विभो इत्थं नृशंसं क्रूरं यथा भवति तथा वक्तुं भवान्नार्हति हे दुरवग्रह स्वच्छंद सर्वान्
विषयान् भोग्यान् पत्यादीन् विहाय सर्वानिमममित्ति पाठे सर्वेषां पत्यादीनां निगमानां संत्यज्य तव पादमूलं प्राप्ता भ
क्ता इति पाठे भजमाना अस्मान् त्यज किंतु भज यथा आद्यो देव मुमुक्षून् भजमानान् भजति ३१ तदेवं भगवता यान्य
जनि तदिदमर्थः ३९ यदुक्तं भर्तुः शुश्रूषणं स्त्रीणामित्यादि तदनूद्य तत्रोत्तरमाहुः यदिति अंग हे कृष्ण स्वधर्मविदा त्वया प
त्यादीनामनुवृत्तिरेव स्त्रीणां स्वधर्मः स्वोक्तः पोषणं इत्युक्तं तदेतत् त्वयि उपदेशापदे सति पर्यवसानं गम्यते इति पदं त्वय्युपदेशार्थ

गोप्य ऊचुः मैवं विभोर्हति भवान् गदितुं नृशंसं संत्यज्य सर्वविषयांस्तव पादमूलं प्राप्ता
भजस्व दुरवग्रह मा त्यजास्मान् देवो यथादिपुरुषो भजते मुमुक्षून् ३१ यत्पत्यपत्यसुहृदा
मनुवृत्तिरंग स्त्रीणां स्वधर्म इति धर्मविदा त्वयोक्तं अस्त्वेवमेतदुपदेशपदे त्वयीशे प्रेष्ठो
भवांस्तनुभृतां किल बंधुरात्मा ३२ ॥ ऽऽ ऽऽ

गतमस्ति एवमेवास्तु उपदेशपदत्वाभिप्रायेण संबोधयति ईश इति सप्तम्यंतो वा पाठः त्वय्युपदेशार्थेऽ
प्ताऽस्तु तव त्वय्यनुवृत्तिरिति भावः तदेवाविष्कुर्वंत्यः भवान् प्रेष्ठः प्रियतम इति कस्मात् इत्यत आह प्रेष्ठत्वे हेतुः तनुभृतामा
त्मा निरुपाधिकबंधुश्च किलेति श्रोत्री प्रसिद्धिं द्योतयति यद्वा पत्यपत्यानुवृत्तिरेव स्त्रीणां स्वधर्म इत्युक्तं तदेत
न्मत्याद्धि न त्वयि अनुवर्तने उपदेशपदे उपदिश्यते त्वयि उपदेशः स्त्रीधर्मो यत्त्वेनोपदेश्यः उपपद्यते पतित्वं च स्थि
तस्त्वं त्वय्येवास्तु पत्यादिभिरिति विक्याद्वे यस्मादाद्यस्ति तदेवात्मा तथा तद्रूपेण वा स्थितेन नित्यपत्याधिक्ये
च इत्थं सर्वविषयानाश्रित्य ते तेषु कर्तव्यमात्मैव उपदिष्टं त्वमेव सत्य इति तस्मात् देवानां प्रेष्ठो विदितं इति प्रेष्ठता
दिना ३२ अत्र सदाचारप्रमाण्यं त्वत्तो दिज्ञापयंति ॥

भा.द.
पु.टी.
२१४

मुकुन्दं मुकुन्दस्मितं च वक्त्रेण लोपपत्यं इति तस्यो लरमाह केति अंग हे कृष्ण मधुराणि पदानि यस्मिंस्तद्वा यतं दीर्घं मूर्च्छितं
स्वरालापभेदस्तेन संमोहिता सती कोकलपदायतवेणुगीतसंमोहिते तिसम्बोधनं त्रैलोक्यत्रयसुंदरं इदं रूपं निरीक्ष्य च कला
कामलिकावास्त्री स्व्यार्यचारित्राच्चलेत गावश्च रात्रिर्जायमानं च चलेत्सर्वोऽपि चलेदेवेत्यर्थः यद्यतो भावो हिज्ञो पक्षिणो मृगाश्च
ति पुलकाति रोमांचान्न विभ्रन् विभ्रुः तथा तन्वा शब्दश्च वक्तव्यमान्नेण पि ति स्त्रीणामपि निर्जयमेतोत्तरो दृष्टः किंपुनर्वाह
श्यां इति भावः ४० व्रजजनार्तेर्पाकरणो यावतीर्णं स्यपत्नस्तदासीपादास्तनगत चित्तामि समीमाये एष्ट्वः भक्तमिति दा
स्मादिपुरुष यज्ञादिरूपेण सुरलोकान्निर्गमनेन तद्वत्पालनार्थमवतीर्णस्तथा त्वमपि व्रजजनार्तिहरो जातः तत्तस्मा

श्रीः १

कास्त्र्यंग ते कलपदायतवेणुगीतसंमोहितार्यचरितान्न चलेत्त्रिलोक्यां त्रैलोक्यसौभगमिदं च निरीक्ष्य रूपं यद्गोद्विज
द्रुममृगाः पुलकान्यबिभ्रन् ४० व्यक्तं भवान् व्रजजनार्तिहरोऽभिजातो देवो यथादिपुरुषः सुरलोकगोप्ता तन्नो
निधेहि करपंकजमार्तबंधो तप्तस्तनेषु च शिरःसु च किंकरीणां ४१ श्रीशुक उवाच इति विक्लवितं तासां श्रुत्वा योगे
श्वरेश्वरः प्रहस्य सदयं गोपीरात्मारामोऽप्यरीरमत् ४२ ताभिः समेताभिरुदारचेष्टितः प्रियेक्षणोत्फुल्लमुखीभि
रच्युतः उदारहासद्विजकुंददीधितिर्व्यरोचतैणांक इवोडुभिर्वृतः ४३।

223

हे आर्तबंधो किंकरीणां नोऽस्माकं तप्तेषु स्मरतापतप्तेषु स्तनेषु शिरःसु च पंकजवच्छीतलं कोमलं च करं निधेहि निधो
हि निधायार्तिं शमयेति भावः आर्तबंधो इति तद्दर्शनसंबोधनं किंकरीणामित्यपेक्षणीयसंबंधाविष्कारः ४१ इत्येतां
सोऽविक्लवितं परवश्यभाषितमाकर्ण्य योगीश्वरेश्वरः आत्मारामोऽपि गोपीररीरमत् रमयामास आत्मारामत्वात्तद्विषयविरक्तो
प्यार्तिहरस्वभावत्वात्ताभिः सह रेमे इत्यर्थः ४२ तदेव प्रपंचयति ताभिरित्यादिना प्रियस्य स्वस्य ईक्षणेन उत्फुल्लानि मु
खानि यासां ताभिः संगताभिः गोपीभिः [illegible] सहाच्युतः उदारहासश्च द्विजा दंताश्च ते कुंदकुसुमवद्दीधितिर्यस्य स
तथाभूतो व्यरोचत उडुभिर्वृतश्चंद्र इव ४३॥

स्क २४

राम
२१४

नत्वत्वत्यनुप एवाभ्य म नंसिंचेय स्तत्राह : यद्दीति हेंदुजा द्वार एपज नानांमुनी नां प्रियस्तुलवर मायाल स्यादन्तोत्तवं
दन्त्रावसरं वात दपि कदाचिदेव नसवं दारएपजने प्रिय त्वादिति भावः एवं विधं पाद तल यद्दि यदावय मस्त्रा स्त स्ट ४ वत्य
न्नारएप्य जन प्रियत्वा स्र एपे क चि यदा स्ट स्व स्य : तत्र व त याभिरमितान्स्म भिनंदिता. स त्य स्तत न्नारम्भांगदे लस्त्रान्नुसम
लेस्यात्तु मपि नपारयाम : प्ररुषांतरस मह्य मवस्थानु मपि नश कुम स्तुत्यास्तेनरो चेतश्शय र्थ : २६ त्व त्याद सोभाग्य त्वतिचि
त्रमित्याह : श्री लक्ष्मी स्त्व वक्षस्य : सा पत्यं उन्नतेच पदं स्यान्नेल श्चापि तुल स्याः सपत्न्या सह य नेव पदां उजस्य : कामय
नेस्म भ स्ये : स वैकुंठ इति सौभाग्यातिशयोक्तिः कथं भूता श्रीर्यस्याः श्रियः स्ववीक्षणे हृते त्वावलोकना र्थं श्रीरस्मा नवलो

य द्दीवुजा त्स नव पादतलं रंमायाद दन्तत्तोक्वचिदाराप जन्म प्रिय स्य न्य स्मा त्स नत्सम लि नान्य सम मक्ष मंग स्यानुं त्वया
भिरमिता न तपारयाम : २६ श्रीर्य यदांवुजरजश्च कमे तुलस्या लब्ध्वापि वक्षसिपदं किल भृत्यजुष्टं यस्या स्ववीक्षण
कृ तेन्य सुर प्रयास स्तद्वयं च तवपाद रजः प्रपन्नाः २७ नन्नः प्रसीद वृजिना र्दन तेंघ्रि मूलं प्राप्ता विसृज्य वसतीस्त्वदु
पासनाशा : त्वत्सुंदर स्मित निरीक्षण तीव्रकाम तप्तात्मनां पुरुष भूषण देहि दास्यं २८ वी क्ष्यालकावृत मुखं तव कुं
डल श्री गंडस्थ लाधरसुधं हसितावलोकं दत्ताभयं च भुजदंडयुगं विलोक्य वक्षः श्रियै क रमणं च भवाम दास्यः २६

कथे तद स्तेत दर्थे मन्येषां सुराणांमप्रसादीनां प्रयास : न्त्र्यन्नमः प्रयास इति पाठे ३ तेषां प्रसादीनां तप : कोपाद्वस्थे : साध्वी
श्रु न्न म इस्मन्वयः नस्द्दीवृधय मपि तव पादरजः प्रपन्नाः २७ हे वृजिनार्दन दुःखहंतः त्वदुपासने च्छा जनरवाया सांता वयं
वस तीर्मृ हान् विसृज्यं यो गिनस्वं नवांघ्रि मूलं प्राप्ताः तत स्तान्नो स्माकं प्र सन्नो भूव नी हृपः प्रसादः कार्य इत्यर्थः न न्न रूपं
दृष्टि ते यासि मे नारी रो दन मेव य त्तोष : स्मरत्लाप स्तेन नस प्ता त्मानो प्रासा मा त्मानो स्माकं सेव स्व तत्र न्न हा स्यं देहि २८ हो
ति कुंडल स्येः श्री यस्या स्तो गंड स्थले धर सुधा य स्मिन्नपर स्तदुधा या सिन्न हासि स्य नो वलोकन यस्मि न्न त्सुल त्व मले के च लो ड न स्ये वं न संभव
मा मिता ना म भय प्रदं भुजदंडयो र्युगं श्रियो नंद स्थानं दाक्षे तिज न्न के [illegible] कौ डो प्य वा व दत्ता वलोक न ६०

गी॰ टी॰ १२४

गत्वेति समाप्तेर्गीतान्तरगा स्मितास्याः याति विलासनिरीक्षणविते स्वमनोरमालापाश्च विहाराः क्रीडाश्च विभ्रमाः अन्ये विला
साश्च तेरा हिता नाम्या कृष्णा विविक्ता नितान्ता या सा ता अतएव तदानिं काः ललिते नेवालास्य तेयासां तास्तस्मिन् मधुरहसमये अ
नगबभ्रम्यम्ने सलक्षिविधा पद्मजगद्गुरुवन्तुः २ तदेवप्रपञ्चयति गतीति तुदालिकाः अन्तरव्रियमल स्मगसाद्वि
प्रतिस्तम्भर्तयः ॥ यामुनकारेणु विक्रीडितेषु मन्तुहृदयान्तरालस्य मन्त्रोयासाना अलःकृष्ण विहारस्य विभ्रमाः
क्रीडा यो नाना तस्य प्रियाश्च वल्लभाः असावदन्ति स्मो हरति मि यानिवेदित वतः किं च गायन्ति सहति संगता स्मृदिताः सखी
भ्रला इतियानर्ह आर्गलं सेवगायं यावनादनं गच्छन्त ३ मन्ते वधि विबुरमगयन् कस्य तोन्नति पञ्चकृष्ण चराचरे येत वदिस्व

गन्मावरणा स्मितविभ्रमतीतेसेवारमाला परिहारविभ्रमेः आलिसचिता प्रमदारमायते नाना विवेशाजगद्कल
वालिकाः २ गतिस्मितप्रदानभाषता हिबुधिप्रयस्य प्रतिरूपमन्तयः असावदति सबलानवालिका अविदित
ःकृष्णविहारविभ्रमाः ३ गायसउज्ज्वल सेवसहृताविविक्तसुरमतकवचराधनं पञ्चराकाशवदंतर खदिरं तेवसंतपु
रुषं कुसुमलीन ४ गोपरूपः कृष्णो वः कल्पितिरूपस्य त्वम् यावनोऽमनः नेदर्ग नगीतो हृत्वा प्रेमहृदसे वलोकैः
४ के बिल्व कुरवकाशोकनागकेशराः चंपकाः रामाभुजो मानिनीनां मानदर्पहरास्मितः ३॥
मायामनोरूपकृष्णरूपाकारश्च

कृष्णरूप वाचं वायरम रूपं वारकं कलमपि मा नव मिव च मम प्रशु रिसथेः कल्पवृक्षसुमधुर वरः बोधे तदिति व्याप्यसंततेन
[illegible] दलवगनस्य प्रकृर[illegible] नवरतो व्यपकृष्ण रतेने दोन्मत्तल तुलसी
विति पञ्चमगणविरहव्याप्तचित्तवेलनावेचनतिवरागेति प्रिये कान्तां मम प्रमादसमदनवतिः अथ वयादीनामत्यानेन च नमम
कविस्वर्यभावालवरः प्रेमहासविलोकनैः स्मारमनोहरत्वाच्चो उपनेद गीतः वीतकामिः किंहरः अथ यादीनां पदत्वायगोला
हातनाथ स्यस्य भगवद्विरतिलाञ्छ तव प्रेष्ठ स्वादावच्छत्यारी स्यछंति तलामहातः उपवर्ग पकादि वञ्चनित्य सुरत कादीत
हनाम संयश्यामं भवके विद्याचरते ४ का त्रिदिनि हेतुरवकादयः मानिनीमानदर्पहरास्मितयस्य सरामाभुजोः [illegible] कथिदीव

रा॰ २२५

गोपीभिरुद्गीयमानः स्वयं चोद्गायन् वनिताशतानां यूथपः ३ इति भावः वैजयंतीं मालां बिभ्राणो वनमलंकुर्वन् व्यचरत् ४४ हिम
मया वालुकाः सिकता यस्मिंस्तत् तथा यमुनायाः पुलिनं स च यमुनायास्तरलानां तरंगाणां संबंधिनं कुमुदामोदो यस्मिं
यस्तेन वायुना जुष्टं मालायाः पि... रमयां बभूवेत्युत्तरेणान्वयः ४५ किं कुर्वन् बाहुप्रसारः स्कंधयोर्बाहुप्रसारणं परिरंभ आ
लिंगनं करेणालकादीनां आलभनं स्पर्शश्च नर्म परिहासश्च नखाग्रपाता नखक्षताः क्ष्वेल्या क्रीडया चावलोकनेन
मन्दस्मितेन च व्रजसुन्दरीणां उत्तंभयन् उद्दीपयन् ४६ इत्थं महात्मनः कृष्णाल्लब्धमाना मानिन्यो गोप्यस्तासामात्मानं
भुवि स्त्रीणां मध्येऽभ्यधिकं सर्वोत्कृष्टं मेनिरे ४७ ततः किमभूदित्याह तासां गोपीनां मदं च सौभाग्येन सौंदर्याभिमानेन यो मदस्तं

उपगीयमान उद्गायन् वनिताशतयूथपः मालां बिभ्रद्वैजयंतीं व्यचरन्मंडयन्वनं ४४ नद्याः पुलिनमाविश्य गोपीभि
र्हिमवालुकं रेमे तत्तरलानंदकुमुदामोदवायुना ४५ बाहुप्रसारपरिरंभकरालकोरुनीवीस्तनालभननर्मनखाग्र
पातैः क्ष्वेल्यावलोकहसितैर्व्रजसुंदरीणामुत्तंभयन्रतिपतिं रमयांचकार ४६ एवं भगवतः कृष्णाल्लब्धमाना महा
त्मनः आत्मानं मेनिरे स्त्रीणां मानिन्योऽभ्यधिकं भुवि ४७ तासां तत्सौभगमदं वीक्ष्य मानं च केशवः प्रशमाय प्रसा
दाय तत्रैवांतरधीयत ४८ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे एकोनत्रिंशोऽध्यायः २९ शुक उवाच अंतर्हिते भगव
ति सहसैव व्रजांगनाः अतप्यंस्तमचक्षाणाः करिण्य इव यूथपं १

मानं विलप्य अन्वतिष्ठन् स्वाधीनतां इति यावत् तं कवी
रूपकेशवः ... यस्य प्रशमाय ... यतस्तासां मदमानयोः प्रशांतये प्रसादाय ... विशापादान
रूपानुग्रहाय च तत्रैव पुलिने तिरोहितवान् ४८ इति दशमे एकोनत्रिंशः २९ अथांतर्हिते भगवद्दर्शनेन तापतप्तानां भगव
तोगमनरागस्मितविभ्रमेक्षितालापविहार ... व्रजांगनानां उन्मत्तानामिव ... गोपीनां तच्चेष्टानुकरणं तावच्चे तन
नाच्चेतनानां ... प्रकारेण ... तत्तरसापि तत् ... न
प्रशमनाय तथा च ... प्रकारं चाह ... इति भगवत्यंतर्हिते सति तं अवीक्ष्य मानाः ...

त्ता ताल्क

भा॰टी॰
प॰टी॰
२२६

फलभारेण नतां लताम् स्पृष्टो नान्यो वा प्रियया सह विलासगतिविलासं संभाव्यं स्यात् इति भावः । [illegible] । मसृणो गम्भीरो ...
[illegible] प्रियायाः स्कन्धे बाहुं वा ... लक्षिकाख्यालिङ्गनं ... मोदमदोपेतः ... मानो ...
... बहुप्रकारे लोके ... ॥ २२ ॥ ... ॥ ... वनस्पतेः ...
[illegible] ... ॥ २३ ॥ ... संभाव्यते ... ॥
... इत्युन्मत्तस्य वचांसि यानि ... ॥

225.

बाहुं प्रियायाः ... लीला ... कालिकुलैः ... लोके ॥ २२ ॥ ... वनस्पतेः ... ॥ २३ ॥ ...
... लीला ... कुलदालिका ॥ २४ ॥ कस्याश्चित् ... ॥ २५ ॥ ... तन्त्रेऽकान्तुकाम्यतो ॥ २७ ॥

पि॰बु॰द॰२ ... लीला ...

न लोलास्ता लीला ... ॥ २४ ॥ कस्याश्चित् ... ॥
विवेकः कस्याश्चित् ... काचित् ... ॥
... काचित् ... ॥ २५ ॥ ...
... ॥ २६ ॥ ... काञ्चन ...
... ॥ २७ ॥ ...
... तत्र काचित् ... ॥ २७ ॥

न॰२

रा॰म॰
२२६

हे तुलसिको विंदचरणप्रियतएवहे कल्याणि चलिकुले: सह त्वां विभ्राएण त्ववा तिप्रियश्वासुतस्त्वयादृष्टः कच्चित् ७ ॥ ॥
तिरके पि नम्रा इती मा: पश्य प्रीतिरिति पृच्छति मालतीति हे मालतीति हे मल्लिके हे जातिय थि के गोष्ठ्यामिरदृषि के च्चिदृष्ट:
किं माधव: करस्पर्शेनपुष्पाकं प्रीतिं जनयन्मालतां मम मालेती जाता रवं न रविप्रोयो दृष्ट्व: ८ फला टिभि: सर्वप्राणि संतर्प
का: मेपश्यामुरीति पृच्छति चूतेति चूतामन्यो: कदंबे नीपयो भावान्तरमे स्फृहच्चतद्यतः भवंतः येचान्ये परार्थमेवभवि को
जन्माये षां ते यूयमनासूलभमीपेदुर्लभमानां सोर्थवा सिन इत्यर्थ: रहिताम नोभ्यल्पचेहता मस्माकं कस्यपदवी शंसत कथयत
५ किमिति हे च्छिते दितेत्वमा किं तप: कृतमन्यया यदेन घटतेइत्यादे: यात्वं केशवस्पर्शियुक्तस्तवोयस्या स्तस्या भवता
तन्मर्गम हे सत्यलोकिता रोमांचिता विभासि योग्य सेउ दंचिता नितरण्या लव्यते नरोमांचमलं हेत: केशवांघ्रिस्पर्श:

॥ कच्चित्तुलसि कल्याणि गोविंदचरणप्रिये सह त्वालिकुलैर्बिभ्रद्दृष्टस्तेतिप्रियोऽच्युत: ७ मालत्यदर्शि व: कच्चिन्मल्लिके
जातियूथिके प्रीतिं वो जनयन्यात: करस्पर्शेन माधव: ८ चूतप्रियालपनसासनकोविदारजंबर्कबिल्वबकुलाम्रकदंबनी
पा: येऽन्ये परार्थभविका यमुनोपकूला: शंसंतु कृष्णपदवीं रहितात्मनां न: ९ किं ते कृतं क्षिति तपो बत केशवांघ्रिस्प
र्शोत्सवोत्पुलकितांगरुहैर्विभासि अप्यंघ्रिसंभव उरुक्रमविक्रमाद्वा आहो वराहवपुष: परिरंभणेन १० अप्ये
ण्यपत्न्युपगत: प्रिययेह गात्रैस्तन्वन्दृशां सखि सुनिर्वृतिमच्युतो व: कांतांगसंगकुचकुंकुमरंजिताया: कुंदस्रज: कु

तत्र हेतु: प्राकृतेन पश्येति संभवं त्वप्युत्तमे वे हेत्वंतरात्त्वपि संभावयंति आपि वि वयम त्ववांघ्रि संभवो यद्वै रूदेरो भा व इति
स्पर्श संभव: किं वा हर्ष मेव उरुक्रमस्य त्रिविक्रमस्य विक्रमात् सेश सर्वा क्रमणात् आहो अथवा तातोपि वराहवपुषो भगवत: परिरंभणे जा
लिंगनेन जात: १० हे सख्यो हृष्टिलालिमस्मश्री स्पर्शेन जं दर्शयंतुलं ना संभाव्य पृच्छति अपीति हे एण्यपत्न्ये वो युष्माकं दृशां सुनि
र्वृतिं निरतिशयानंदं गात्रै: सुंदरै: पाणिपादादिभिरवयवैर्विस्तन्वन् विस्तारयन् अच्युत: प्रियया सह इह कामं त: अपि किं मा
गत: किमित्यर्थ: नोपगत इति मा भो चइत्य भिप्रेत्य तेन लिंगमाहु: कुपस्य न न स्तुति इति सत्यमिया यादृशं तेभि: संयोगात् हे सखी तत्कां
तायाः श्रीयंगसंगमेनालिंगनेन यत्कुचकुंकुमं तेन रंजिताया: कुंदलपतेर्गं कुलस्यमाधयन्न स्पर्शकुंद स्रजो गंध यत्र इह वाति पसरेत् पनेन को

तराहृष्टः भगवत्पदानां तासां उक्तमाह पदानीति इमानि महात्मनो नंदसूनोः पदानि व्यक्तं नन्तं ऊक्ता ध्वजादिभिः रेखा-
त्मकैर्लक्ष्यंते इति २४ ततस्तैर्ध्वजादिचिह्नितैः पदैस्तस्य कृष्णस्य पदवीं पन्थानं विछ्यन्त्यः अन्वेषयंत्यः अविलाग्रतस्तदा कर-
ण्डिकृत्वाः पदैः सुपृक्तानि मिश्रितानि तरुणयुक्तानि भगवतः पदानि विलोक्यार्ताः दुःखिता ऊचुः २५ कस्या इत्यादिभिः सार्धैरष्टभिः करी
ण्या सह करी यथा इव नंदसूनुना सह गच्छन्त्याः कस्याश्चिद्वध्वाः पदानि इह गोप्यः पश्यत कथंभूतायाः अंसे स्कंधे न्यस्तः प्रको-
ष्ठो यस्यास्तस्याः अन्यथैवंविधः पदानां संपर्को न स्यादिति भावः २६ अनयारूढेन सहैव यानयाभगवान्हरिरीश्वरो नूनं
माराधितः एवं जन्मनीति शेषः कुतः यद्यस्मान्नोस्मान्सर्वा विहाय गोविंदः प्रीतियुक्तो रहः एकांतं यामनयत् नयनाराधि

पदानि व्यक्तमेतानि नंदसूनोर्महात्मनः लक्ष्यंते हि ध्वजांभोजवज्रांकुशयवादिभिः २४ तैस्तैः पदैस्तत्पदवीमन्विछं-
त्योग्रतो बलाः वध्वाः पदैः सुपृक्तानि विलोक्यार्ताः समब्रुवन् २५ गोप्य ऊचुः कस्याः पदानि चैतानि यातायानंद-
सूनुना अंसन्यस्तप्रकोष्ठायाः करेण्वः करिणा यथा २६ अनयाराधितो नूनं भगवान्हरिरीश्वरः यन्नो विहाय
गोविंदः प्रीतो यामनयद्रहः २७ धन्या अमी अहो आल्यो गोविंदांघ्र्यब्जरेणवः यान्ब्रह्मेशौ रमादेवी दधुर्मूर्ध्न्यघ-
नुत्तये २८ तस्या अमूनि नः क्षोभं कुर्वंत्युच्चैः पदानि यत् यैकापहृत्य गोपीनां रहो भुंक्ते च्युताधरं २९ न लक्ष्यंते पदा-
न्यत्र तस्या नूनं तृणांकुरैः खिद्यत्सुजातांघ्रितलामुन्निन्ये प्रेयसीं प्रियः ३० ॥

तेन सुराणां रहसि गोविंदसंगः सुलभ इति भावः
२७ काश्चिदाहुः धन्या इति हे आल्यः सख्यः अमी गोविंदस्य पादाब्जरेणवः धन्या अहो तत्र हेतुः यानिति यान् गोविंदांघ्र-
ब्जरेणून् ब्रह्मादयो देवा अघनुत्तये गोविंदप्राप्तिप्रतिबंधकपापनुत्तये मूर्ध्नि दधते अस्माभिरप्येतद्रेणवो मूर्ध्नि धार्या इत्यर्थः
योवक्ष्यमाणेश्वराः इति भावः २८ अन्यास्त्वाहुः तस्या इति तस्या गोविंदेन सह यातायाः अमूनि पदानि नोस्माकं उच्चैः अतिशं-
यितं क्षोभं कुर्वंति तत्र हेतुः या स्वयमेकैव सर्वासां गोपीनां संबंधि सर्वस्वभूतमच्युताधरामृतमपहृत्य रहसि भुंक्ते
२९ अन्याः केवलमसंपृक्तानि कृष्णस्यैव पदानि दृष्ट्वा सामर्षमाहुः नेति तस्या वध्वाः पदान्यत्र न लक्ष्यंते कुतः यतो नूनं तृ-

११६

११७

तथा हरगणाः हरि वर्त्मभानाः गाः गोपदस्त्वरतीः काश्चित् यदृच्छया यथा कृष्णस्त्वरदा कृष्णसाक्षात्कृत्वा कृष्णं हृदयेति पाठे यथा तत्र तस्या हरगणाः आ
हृदये तनन्तमनुकुर्वती कृष्णलीलामिलिपाठे कृष्णभावमनुकुर्वती तदेवदर्शयति वेणुं कूजयन्ती केवलं मुखेनगायन्ती क्रीडन्तीमिति तपोषितरका
श्चित्साधु साधितिवांसति मन्यमानासु १८ काचित् तन्मनाः कृष्णभेदाभिमानस्तन्मनाः कस्याश्चित्स्वभुजं न्यस्य कस्याश्चिद् स्कन्धे निधा
येत्यर्थः चलन्ती पादन्यासान् अनुकुर्वती परांप्रसादं किमिति नत्वर्हं सत्त्वं आह कृष्णः पृथलालिगतिं सुंदरतरां गतिं पश्यतेति १९ तथा काचित्कृष्णो
भिलवृत्ती वर्षमानाभ्यां मा भैष्ट मायमाकाष्टं ताभ्यां वर्षवाताभ्यां त्राणं रक्षणं मया विहितं इत्युक्त्वा वा मुक्तरीयमेकेन हस्तेन वितत्य विस्तार्य निधा
य उच्चैः धृतवती २० हे नृपका चित्काले यावनीं प्रिरसिपदा अन्यस्याः पदा कृष्णं विदुवा किमिति तिहे हलल्लाह्य उच्चैः पगाहर तो रुदादयः सर्वे नदं हे

अन्या हृत्यहरगा पदृष्टस्तत्तमनुकुर्वती वेणुं कूजयन्तीं क्रीडन्ती मन्याः शंसन्ति साधिति १७ कस्यांचित्स्वभुजं न्यस्य चलन्ती साहापरानन्न
कृष्णोहं पश्यत गतिं ललितामिति तन्मनाः १८ मा भैष्टवातवर्षाभ्यां तत्राणं विहितं मया इत्युक्त्वैकेन हस्तेन यतन्त्युन्निदधेम्बरं २० आरुह्यैका
पदाक्रम्य शिरस्याहापरां नृप दुष्टाहे गच्छ जातोहं खलानां ननु दण्डधृक् २१ तत्रैकोवाच हे गोपा दावाग्निं पश्यतोल्बणं चक्षूंष्याश्वपिदध्वं वो
विधास्ये क्षेममंजसा २२ बद्धान्यया स्रजा काचित्तन्वी तत्र उलूखले बध्नामि भाण्डभेत्तारं हैयंगवमुषं त्विति भीता सुदृक्पिधायास्यं भेजे भीति
विडंबनं २३ एवं कृष्णं पृच्छमाना वृन्दावनलतास्तरून् व्यचक्षत वनोद्देशे पदानि परमात्मनः २४

ऽहं खलानां दंडधृक् दंडधारी त्वजातो वर्तते २१ तत्रान्तरं गोपीनां मध्ये एका विद्रुवाच किमिति हे हलगोपा अल्बणं उग्रं महं मन्मतं दावाग्निं
पश्यत चक्षूंषि पिदध्वं निमीलयत क्षेमं सुखं मंजसा सुखेन विधास्ये करिष्यामीति २२ एकान्तु स्रजा काचित्तन्वी गोपी वाच
किमिति हे हे हन्तामिहेयंगवं नवनीतं चौरं तस्माद्बध्ना भेत्तारं तत्र उलूखले बध्नामीति तथैवं बन्धे अन्या च सा भीतेव शाम्भने
दृशाय मुखं पिधाय भयं विडंबनं भयानुकरणं भेजे चकारेति २३
इत्थं पुनरपि वृन्दावने लतास्तरून् कृष्णं पृच्छमाना अन्यस्मिन् वनोद्देशे परमात्मनः कृष्णस्य पदानि व्यचक्षत तत्रापश्यन् २४ ॥

भा॰ द॰
पु॰ टी॰
११८

मन्त्वमकः कारमेनाह हित्वेति । कामो या ते गमनसाधनं यासां ताः स्वयोगो पी विहाया ये प्रियो मामेव वः ... ते ... ते तु स्कन्धे
यो हित्वा ... । इत्यर्थः अत एव ... त्वागर्वितास ती सर्वे ... समब्रवीत किं हि ...
... ३६ कामिनीदैन्यं दर्शयति एवमिति इत्युक्ता ...
... त तत्त्वो स्कंधमारोह ...
...
... ३२ इतोऽस्य प्रियस्य विश्लेषेण मोहिता ...
यादीनाया श्च मम हस्ते तव सन्निधिं दर्शय ३९

... चलितुं न यमाद्य
... कामयाना मामसो भजते प्रियः ततो गत्वा वने देशं दृप्ता केशवमब्रवीत् न पारयेऽहं चलितुं नय मां
यत्र ते मनः ३७ एवमुक्तः प्रियामाह स्कंध आरुह्यतामिति ततश्चान्तर्दधे कृष्णः सा वधूरन्वतप्यत ३८ हा नाथ रमण
प्रेष्ठ क्वासि क्वासि महाभुज दास्यास्ते कृपणाया मे सखे दर्शय सन्निधिं ३९ अन्विच्छन्त्यो भगवतो मार्गं गोप्यो
ऽविदूरितः दृदृशुः प्रियविश्लेषमोहितां दुःखितां सखीं ४० तया कथितमाकर्ण्य मानप्राप्तिं च माधवात् अवमा
नं च दौरात्म्याद्विस्मयं परमं ययुः ४१ ततोऽविशन्वनं चन्द्रज्योत्स्ना यावद्विभाव्यते तमः प्रविष्टमालक्ष्य ततो नि
ववृतुः स्त्रियः ४२ तन्मनस्कास्तदालापास्तद्विचेष्टास्तदात्मिकाः तद्गुणानेव गायन्त्यो नात्मागाराणि सस्मरुः ४३

तथा तथा गोप्यः ददृशुः कथंभूताः भगवतो मार्गमन्वेषयन्त्यः ४० ... तया स्वस्य माधवान्मानप्राप्तिं संमानप्राप्तिं तथा
... परमं विस्मयं प्रापुः ४१ ततस्तया सहिताः कृष्णान्वेषणा
... ततो न्वेषणा ...
... तत्र ... एव मनो यासां ता एव च ता
वृत्ताः ४२ एवमप्या ... यासां ता स्तस्यैव गुणान् गायन्त्यः इति ४३ ॥
दात्मिकाः तद्गुण ... तत एव ... आलापो यासां ...

११८
राम

227

कृ. स्मेनकामिन्याः ६

अपरास्तु मत्समेत एवाधिकमन्यानि पदानि पश्यन्तेत्याहुः ह्रमानीति हे गोप्यः वधूं वहतो गामिनो गच्छतः कामिन इति पा
ठे कामिनो त एव वधूं वहतः कृष्णस्यातएवाधिकमग्नानि पदान्यत्र पश्यत ३१ काञ्चिद्भूमिसंमर्दमालक्ष्याहुः अत्रेति
महात्मना कामिना पुष्पहेतोः पुष्पावचयार्थं कान्ताऽवरोपिता अत्र तु प्रियार्थे प्रियामूलं कर्तुं प्रेयसा कृष्णेन प्रसूनावचयः
पुष्पलवनं कृतं अत एव प्रपदाभ्यां पादाग्राभ्यां पुष्पप्रसूनावचयार्थं प्रियामलं कर्तुमाक्रमणं पयोक्तेऽत एवासकले ई
लक्ष्ये एते पदे पादौ हो पश्यत ३२ काञ्चित्स्थलं कृष्णजान्वेत रुपविष्टायाश्चिह्नं संमर्दनादिकमालक्ष्याहुः केश
प्रसाधनमिति अत्र कामिनाः कृष्णेन तानि विश्लथितानि प्रसाधनं पुनः सीमन्तसमीकरणाभ्यां बन्धनं कृतं कान्तामु

ह्रमान्यधिकमग्नानि पदानि वहतो वधूं गोप्यः पश्यत कृष्णस्य भाराक्रान्तानि कामिनः ३१ अत्रावरोपिता कान्ता
पुष्पहेतोर्महात्मना अत्र प्रसूनावचयः प्रियार्थे प्रेयसा कृतः प्रपदाक्रमणे एते पश्यतासकले पदे ३२ केश
प्रसाधनं त्वत्र कामिन्याः कामिना कृतं तानि चूडयता कान्तामुपविष्टमिह ध्रुवं ३३ इत्येवं दर्शयन्त्यस्ताश्चेरुर्गो
प्यो विचेतसः ३४ रेमे तया चात्मरत आत्मारामोप्यखण्डितः कामिनां दर्शयन्दैन्यं स्त्रीणां चैव दुरात्मतां ३५
यां गोपीमनयत्कृष्णो विहायान्याः स्त्रियो वने सा च मेने तदात्मानं वरिष्ठं सर्वयोषितां ३६

विष्टमपनाविप्रसूनानि चूडयता शिरोभूषणं कुर्वता कृष्णेन इह ध्रुवमुपविष्टं ३३ इत्थं कृष्णस्य प्रकारान्तरेण
विप्रलम्भं कुर्वन्त्यः दर्शयन्त्यः इति पाठे चिह्नानि दर्शयन्त्यस्ता गोप्यः कृष्णमन्विचेतसः कृष्णमन्विच्छन्त्यो विचेरुः
३४ किं विचेतसो निर्गतोऽभिः कृष्णः किमर्थं स आत्मनाऽऽत्मारामस्तत्रत्यमेव तोषयन्तः संशयं निराकुर्वन्ति रेम इति तया
गोपीभिः सह विलासकामेव गोप्या च पूर्णकाम आत्मरत आत्मारामोप्यखण्डितो प्यवाप्तसमस्तकाम एव न तु
विषयेष्वलिप्तो पि तथा चेत्तत्र कामिनां विषयासक्तानां दैन्यं तथा च सुमनोगां स्त्रीणां च
वदूषयत्र दर्शयितमिति अर्थः ३५ स्त्रीणां दुरात्मतां कामिनीनामन्याः स्त्रियो विहाय कृष्णो यां गोपीमनयत् सा च तदात्मानं

रेमे तोनैव

कुर्वता ४

मपा २

विचरयसि प्रभो सत्यमेव त्वं तव लोकनाथो वपालो भवितस्वमि प्रेमाहुः विषेति हे ऋषभ श्रीह दिवि
नंच रूपयः कृष्ण भो सत्यमेव लितव तोऽस्नाइशो व घातो विनयस्य मि प्रेमाहुः तस्मात् ... हेतुतमल... ...
... लोका लिमझद जलाघोपाले नाथ सत्त्वानां तथा बालरा च पाद घाह राघव पेमारुता हेमु ... ...
जाग्ने रुषोरिह: तस्मात्तत्त्वो मोमा पुराविश्वत: अन्यस्मादपि सर्वतो भयात्कालिय मद ... ...
रक्षिता: किमिदानीं केवलं ... प्रियमीति भावः ३ किंच निखिलजगत्पालनाथ भवतो ... ...
नमस्या ... ... विनयमिदं सम्भुः न खलु इति हे सख ... ...
सि प्राकृत: केवलं किं त्वाखिलदेहिनां अन्तरात्मा ऽतोऽहं ... ... प्रविष्ट: ... ...

विषजलाप्ययात् व्यालराक्षसात् वर्षमारुताद्वैद्युतानलात् वृषमयात्मजाद्विश्वतो भयादृषभ ते वयं रक्षिता
मुहु: ३ न खलु गोपिकानन्दनो भवानखिलदेहिनामन्तरात्मदृक् विखनसार्थितो विश्वगुप्तये सख उदेयिवान्सात्वतां कुले ४ विरचिताभयं वृष्णिधुर्य ते चरणमीयुषां संसृतेर्भयात् करसरोरुहं कान्त कामदं शिरसि धेहि न: श्रीकरग्रहं ५ व्रजजनार्तिहन्वीर योषितां निजजनस्मयध्वंसनस्मित भज सखे भवत्किंकरी: स्म नो जलरुहाननं चारु दर्शय ६
यी: मुविंकमोयसदेहमागभूवति नेसाहुः विखनसार्थितो

विनाविश्वपालनाय प्रार्थित: सात्वतां भक्तानां कुले ... ... ४ तस्मात् ... ...
... कुले उदेयिवान् स्वेच्छयावतीर्ण: ... ... संसारान्याते च चरणमीयुषां
... ... सम्पादयेत्याहुः ... ... तिनयाने करसरोरु
हं ... ... भयं ... ... ५ ... ... स्मयोगस्य ...
... ... ५ व्रजजनार्तिहन्वीर निजजनानां ... ...
... ... तथाभूत ... ... हे सखे भवत्किंकरीर्नो
... तथा ... ... तथाभूत ...

मर

नमर

किं तु सर्वं कृष्णस्य चरित्रं संगताः तदेव कालिंद्याः पुलिनमागत्य समवेताः समुदिताः कृष्णभावनाः कृष्णस्यागमने कां-
क्षितं कांक्षा यासां ताः कृष्णमेव जगुः ॥४४॥ इति दशमे त्रिंशः ॥३०॥ तद्गुणानेकत्रिंशे तु कृष्णं जगुरितीर्यते वेगात्तत्पं।
चयत्येकत्रिंशे जयतीति व्रज त्वत्तवजन्मना हेतुना निरतिशयं जयति उत्कर्षं प्राप्नोतीति किं च त्वज्जन्मना इंदिरा ल-
क्ष्मीः शश्वन्नित्यमत्र व्रजे तत्रमलं कुर्वती रम्यामिति [illegible] आश्रयतः स्यर्थः यद्वा व्रजे आश्रयते त्वामिति शेषः
[illegible] हे दयित दृश्यतां [illegible] त्वत्तदीया वयं [illegible]
[illegible] त्वयि धृता असवः प्राणा याभिस्ता [illegible] त्वामेव मृगयंति [illegible]
[illegible] शेषः [illegible] यथा तत्र यथा संभवं द्रष्टव्यं

पुनः पुलिनमागत्य कालिंद्याः कृष्णभावनाः समवेता जगुः कृष्णं तदागमनकांक्षिताः ॥४४॥ इति श्रीभागवते म-
हापुराणे दशमस्कंधे त्रिंशोध्यायः ॥३०॥ गोप्य ऊचुः जयति तेऽधिकं जन्मना व्रजः श्रयत इंदिरा शश्वदत्र हि दयि-
त दृश्यतां दिक्षु तावकास्त्वयि धृतासवस्त्वां विचिन्वते ॥१॥ शरदुदाशये साधुजातसत्सरसिजोदरश्रीमुषा
दृशा सुरतनाथ तेऽशुल्कदासिका वरद निघ्नतो नेह किं वधः ॥२॥

[illegible] दृशा सुरतनाथ [illegible] हे सुरतनाथ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

भ वेति प्रार्थयंते ब्राभ्यां हेरंभस्य

कोमलं तेन पदं शिलेः कठिनैस्तलौ केरेश्वसीदंतित्विवेशादितिनो स्माकं मनः कलिलं तामस्त्वास्यं याति ११ एवंभूतानां
लोकेषु धान्कित विलावयंत्वं तु दिशे स्वयं सायंकाले नीलकंठेरा संलग्नो रसं उरोभूतु स्वनवमलिनो लोकु [illegible]
उभ्युदितमप्रसूतलमानने मुद्रमुद्दं दर्शय नोस्माकं मनः सिद्धे वले हेतीरु [illegible] रुच्छ हिंकामुद्दीपयपि मनु [illegible]
मलेकेपर तत्वं इति भावः १२ [illegible] लोध ना कपटं विहायु संगना [illegible] तव चरणपंकजमस्माकं
नेत्रपथं नियो पकामान्ति शोभयति भावः तदुग्रणं सर्वाय यति हेसापि हनि तिमोपि मनः पीडां उपमं तथांतमसेवा
कं॰ स्मयं सुवन [illegible] मापादंन्धयं परणां मंडलमलं कारस्तु स्वमार्ष पं प्रजेन्द्र मसणं चिंतप्रसनामनामनोभिस्टं च १३ तथा

चलासिय कुजा यास्यन्पापर नलिने संदरं नाथपतेपदं शिलतरणां कुरैः सीदती तिनः कलिलं तामनः कां गच्छति ११ दि
नयारे त्वमेनीलकंठमलेवर्णरुह्मनने किंदास्त घनं जलसलदर्शयमुद्रमंवत्सिरूमरवीरय छवि १२ मणतुकोम
दंपमजां विलंयरणिमंडने प्रेयमापदिचरणपंकजं शांतमेव नरमणं नः स्तवे घर्षयाधि दव १३ सुरेत्र वर्यते शो
गं४ कनाध्यं नं स्वरितं वोल्ल नाम्रुष्टचुं वितं इतरगं विस्मारं लोलं गं वितं नवोत्स्व लोप रामस्तं कटेतिय जकन्ने द्विकाव
नं उदितगायतेत्तामपपपला कुटिलकुन्तलं श्रीमलेव तेजःरउदी नतापस्तलहूं १५

हेवीरं नवापरामलं वितरदेहि कपंभलं रणांड तरेभसा वं भो मा द्वि षसु द्वेषरागं रक्षां विस्मारयतोति तथास्वरितेनवादि
तेनवेणुना भवः स्वस्यल्के वेणुना सुरुयथा तथाचं वितन्नाय स्मरलवासितमित्यर्थः शोकनाशानंतापन्नयः खु स्वशामकं
उनरोन्नरस्तिवकेचं १४ किंचलालमापितं विलेपमसंमानां भवर्वसंगपरित्यागेन वृंद्यातय इव त्वाम पगतास्त्वत्
कृपमस्मास्तु कुंडलहसरयंभिये स्याहृद्वाभ्यां भवानयदा द्वि वसव तप्रत्यतिग छति तदात्वा मप पश्यंतो प्राणि नां तु
हिः हरिणाक्षम विरह वेदनालपवमुदर्शनेउः खुउनेपनेः कथं विहैनी [illegible] तेन कुटिलानि
उ [illegible] लानि यास्मिन् ताद्दी मर्वेउन्नेरी त्वमाणां नि षो द्वेरा पक्ष्मलं कुर्सोडिमरएव निमेषमात्रमप्यसह [illegible] मे [illegible] दर्शने

अविशेषेणाभूतानां देहिनां पापहं तत्तच्चरणाग्नानाः अनुसृत्य गच्छतीति तथा सौभाग्येन श्रिया निकेतनं माश्रयभूतं वीर्यो तिरे केणापूर्णमिन्दुकलिकया पतोष्ट्रयति तेवपदांबुजं नो माकं कुचेषु कुरु गुविथे हि हृच्छयं कामं हृत्पिछिंथि देवपोरणे वेधानां हृधया वल्लुनि वाक्या नि यस्यां तयात एव मधुरया कोकिला द्विशाद्वचच्छ्या मया तर्वगिरा मुखलो विधिकरी किं केरीश्व इमा नोऽस्मानथ ता मलेना स्मा... पयस्वसंजीवय ६ किंचास्माकं तु व्हिरहेण प्राणमशायमेव मरणं किंतु त्वल्कथामृतं मिथ्यः येपिवंति तेन्यं चित मित्यभिप्रेत्याह ः तवकथैवामृतं तत्र हेतुः त सानां तापत्रेयतस्मानं जीवनं प्रसिद्धामृतादुत्कृष्टमाह ः कविभिरिह त्वा हिमिरीउत

प्रणतदेहिनां पापकर्षणं तत्तच्चरणानुगं श्रीनिकेतनं फणिफणार्पितं तेपदांबुजं कृणु कुचेषु नः कृंधि हृच्छयं ७ मधुरया गिरा वल्गुवाक्यया बुधमनोज्ञया पुष्करेक्षण विधिकरीरिमा वीरमुह्यतीरधरसीधुनाप्याययस्वनः ८ तवकथामृतं तप्तजीवनं कविभिरीडितं कल्मषापहं श्रवणमंगलं श्रीमदाततं भुवि गृणंति ते भूरिदा जनाः ९ प्रहसितं प्रिय प्रेमवीक्षणं विहरणं च ते ध्यानमंगलं रहसि संविदो या हृदिस्पृशः कुहक नो मनः क्षोभयंति हि १०॥

भूतं देवभोग्यं त्वम्नं तुलैतन्कृतिफलं मितिभावः किंच श्रीमत्कीर्त्या दितमणावदं प्रसिद्धं तमादक मितिभावः एवं भूतं त्वत्कथामृतं मानलं वितिस्तेन यथा तथा भुवि येगणंति रूपयंति ते जनाः भूरिदाः बहुवदान्या जीवनं ददतीत्य र्थः सर्वजन्म... सुकृतिनः इति... वा ६ लार्ह मक्रमकथा श्रवणेन वल्लमम्भवथे स्यत्र तथापि त्व द्विलापर्चु... ध्येयं नक्षत्रातिमा ध्रम इत्याभिप्रेत्याह ः प्रहसितमिति हे प्रिय हे कुहक वंचक तव प्रहसितं सप्रेमावीक्षणं च ध्यानमंगलं ध्याने नापि मंगलं सुखं येयस्मात्त द्विहरणं च ...या श्व रहसि संविदः संकेतवचः हृदिस्पृशो हृदयान्नरा... नास्माकं मनः क्षोभयंति हि १० किंच त्वयि वनं यातेव यमा ई त्विरुत्यं तुक्तंतस्मात्त्वच सोत्साह्यो... ध्यो हे नाथ कानप दाहा पशुं श्चारयंन... वनं लसिन... नलिन...

भा॰ द॰
पु॰ टी॰
२१

१ योगे पीतं मानत्तत्प्रवर्तितं अथ गायं तीर्गो पी सु जि इ को रा विर्भ तस्य भगवतो दर्भ जाता सांकियं सर स साम्यपर्व
लापं तं क्षु वृक्ष वर्णय ति कान्ति रोम उत्तीर्ति इत्यं भगवतो रा नगायं त्योन कथा म लक्ष्य स श्रु देर जन्म सुन्दरी नेलाल
सा ति सुख स्या सा ताः प्रस्वरं यथा तथो चेलरु ड १ ता सामेवरदं तीना मन्त्र शोरि रा विविभ्रव कृष्णे त मम मानमुलं कृत्य
स्तु सत्य मोद कस्य काम स्यापि मोदकः २ तमागतं प्रेष्ठ कृष्ण मवलो क्याव लम्ब्य प्रीतो सर्वा विका सि तादृशोया
सं तथा मला युगपत्सकी उत्तश्च यथा म्भोज नयालं तच्चसारी रा ति तद्वदि कृष्ण केशा म्भुजन रागस्य सुस्थ लितयपात्
रु तिष्ठते तथा त्स्यर्थः ३ अथतः कृष्णस्य तद्वेय लावण्य तदेव सुधा नयन रूपे भाजनैः पान पात्रे कृष्णराणी मापि

श्री कृष्णके अतिमो प्याः कृष्णायं तः मूल्यं स श्च चित्र धा रुरु ड स्वरं राजन्म सुन्दरे नलालसाः १ ताता
मावृत्य कोरिः स्मयमान मुखांबुजेः पीताम्बर धरः स्रग्वी साक्षान्मन्मथमन्मथः २ तं विलोक्यागतं प्रेष्ठं प्रीत्युत्फुल्ल
लदृशोबलाः उत्तस्थुर्युगपत्सर्वास्तन्वः प्राणमिवागतम् ३ ताः कृष्ण कला वरस्य सर्वा नय राजने आपीय
पि दिताः स्य न्तसत्त चरणं यथा ४ काचित् कराम्बुजं शौरेर्जगृहे ञ्जलिना मुदा काचिद्दधार तद्बाहुं अंसे चन्दनभूषितं
५ काचिदञ्जलि नागृह्णात्तन्वी ताम्बूलचर्वितं एका तदङ्घ्रिकमलं संतप्ता स्तनयोरधात् ६ एका भ्रुकुटिमाबध्य प्रेम
मसंरम्भ विह्वला घ्नन्तीवैक्षत्कटाक्षेपैः संदष्टदशनच्छदा ७

पीत्वापि वा तत्प्यत्र भावभवः यथा संतः भक्तात्त्व चरणं
भगवत्स्पर्श कला व स्पष्ट ज न स्तन्य या पिन तृप्यंति तद्वत् ४ तत्र काचित् गोपी हरेः कराम्बुजं हर्षेण अञ्जलिना जग्राह
काचित् तु चं दने नभूषितं तं लि भतस्य बाहुमात्मनः स्कंधे दधार ५ काचित्तन्वी योषित् दंज लिना संहल हस्तद्वयेन तस्य
ताम्बूलचर्वितं जग्राह ६ एका तु विरहतापेन तप्ता स्तनयोः तस्य भगवतोघ्रिकमलं कमलवच्छीत
मुघ्नि मयो दधार ६ एका तु भ्रुकुटीं वध्वा कुटिलीकृत्य प्रेम संरम्भेण प्रेम गर्भकोपेन विह्वला निहृष्टो दशनच्छ
दोधरोष्ठो यया तथा कटाक्षेपैः घ्नन्तीवताडयंतीवेक्षत कटाक्षपातैरित्यर्थः ७ ॥

भूता।

१२०.

ती

राम
१२१

तस्मात् हे अच्युत पती न् सुतान् अन्वयान् भ्रातॄन् बान्धवान् अतिविलंघ्य ते तव अंतिकं समीपम् आगता वयं कथंभूताः त्वद्गतिविदः अस्मद्गमनं जानतः गतिविदो वयं वा तवोद्गीतेन मोहिताः हे कितव वयं एवंभूता योषितो निशि स्वयमागताः त्वां विना कः पुमान् त्यजेत् न कोपीत्यर्थः १६ अतस्त्वया त्यक्ता नाम स्मा के मा कुर्व इत्याहुः हे प्रिय तव रहसि विदं सांकेतिकं हृच्छयोदयं कामजनकं प्रेमणा वीक्षितं प्रहसितम् आननं च श्रियो लक्ष्म्या स्थानभूतं बृहद्विशालम् उरो वक्षस्थलं वीक्ष्यास्माकं मतिः वसतिः तव स्पृहा भवति तया च मुहुर्मनः मुह्यते मोहं प्राप्नोति १७ अंग हे कृष्ण तव अभिव्यक्तिरवतारो गोपानां वृजिनहन्त्री पापनिरसनी विश्वमंगला तत्त्वत्स्पृहात्मनां

पतिसुतान्वयभ्रातृबान्धवानतिविलंघ्य तेऽन्त्यच्युतागताः गतिविदस्तवोद्गीतमोहिताः कितव योषितः कस्त्यजेन्निशि १६ रहसि संविदं हृच्छयोदयं प्रहसिताननं प्रेमवीक्षणं बृहदुरः श्रियो वीक्ष्य धाम ते मुहुरतिस्पृहा मुह्यते मनः १७ व्रजवनौकसां व्यक्तिरंग ते वृजिनहन्त्र्यलं विश्वमंगलं त्यज मनाक् च नस्त्वत्स्पृहात्मनां स्वजनहृद्रुजां यन्निषूदनं १८ यत्ते सुजातचरणाम्बुरुहं स्तनेषु भीताः शनैः प्रिय दधीमहि कर्कशेषु तेनाटवीमटसि तद्व्यथते न किंस्वित् कूर्पादिभिर्भ्रमति धीर्भवदायुषां नः १९ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे गोपिकागीतं एकत्रिंशः

नां त्वत्स्पृहागणमनसां नोऽस्माकं मनाक् गोपस्त्यज किंचिद् देहि स्वपदं किं तत् यत् स्वजनानां हृद्रोगाणां निषूदनं निवर्तकं तथा च त्वत्प्रेमभावितानां हृद्रोगोपशमनं त्वमेव वैद्योऽसि त्वं हृद्रोगोपशमाय १८ अतिप्रेमभावितास्त्वं पद्माद्याह इति हे प्रिय वसुकुमारं पदाम्बुजं स्तनेषु कर्कशेषु भीताः शंकिताः शनैः शनैः धारयाम तेनापि पदाम्बुजेनाधुना अटवीमटसि चरसि पादौ अटवीं प्रति पथ्यं कालानै वा न यसि प्रापयसि तत्पदाम्बुजं कूर्पादिभिः लोष्टैः सूक्ष्मशिलादिभिः किंस्वित् न व्यथते कथं ... व्यथते एवेति नोऽस्माकं धीर्भ्रमति न स्वस्था भवति कथंभूतानां नः भवदायुषां जीवनं यासां ता भवदायुषः तासां त्वद्दर्शनं एव जीवनमित्यर्थः १९ इति दशमे भावार्थचंद्रिकायां एकत्रिंशोऽध्यायः ३१ ॥

२१२

बाधतेः

नु प:

भा॰दू॰
टी॰
१२२

सखमप्यवृतो दर्शनेनाह्लादेन विधूता निरस्ता हृद्रुजा हृदि स्थिता काममनः पीडा यासां ता गोप्यो मनोरथान्तं मनोरथस्य गति
पारं नान्तं पर्यवसानं प्रापुः [illegible] श्रुतय इव यथा भगवत्स्वरूपात्मकाः श्रुतयः तात्पर्येण स्वात्मविषयां यान्ति [illegible] विषयि
तया रमाकान्तं प्रतिपाद्य कृतार्था [illegible] पर्यवसानं प्राप्नुवन्ति तद्वत् [illegible] इत्युक्तं मनोरथान्तं प्राप्य भगवन्तं [illegible]
तै४ कुचकुङ्कुमाङ्कितैः [illegible] उत्तरीयैः आत्मबन्धवे आसनं रचयामासुः १४ योगेश्वराणामन्तर्हृदि हृदयकमलमध्ये कल्पि
तमासनं यस्य स तथा [illegible] ईश्वरो भगवांस्तत्र गोपीपरिषद्गतोऽर्चितः [illegible] त्रैलोक्ये
त्रैलोक्यलक्ष्म्या एकपदं [illegible] चकास दर्शयन् शुशुभे १५ अनङ्गं कामं दीपयति तथा तं भगवन्तं सहाससलीलेक्षण

तद्दर्शनाह्लादविधूतहृद्रुजो मनोरथान्तं श्रुतयो यथा ययुः स्वैरुत्तरीयैः कुचकुङ्कुमाङ्कितैरचीक्लृपन्नासनमात्म
बन्धवे १४ तत्रोपविष्टो भगवान्स ईश्वरो योगेश्वरान्तर्हृदि कल्पितासनः चकास गोपीपरिषद्गतोऽर्चितस्त्रैलो
क्यलक्ष्म्येकपदं वपुर्दधत् १५ सभाजयित्वा तमनङ्गदीपनं सहाससलीलेक्षणविभ्रमभ्रुवा संस्पर्शनेनाङ्ककृता
ङ्घ्रिहस्तयोः संस्तुत्य ईषत्कुपिता बभाषिरे १६ गोप्य ऊचुः भजतोऽनुभजन्त्येक एक एतद्विपर्ययं नोभयांश्च भजन्त्ये
क एतन्नो ब्रूहि साधु भोः १७ ॥

द्र॰

किं च सा एता [illegible] सभाजयित्वा उपरञ्जयित्वा सम्मोहलोपयन्नापि [illegible] यदात्मभिः
सहक्रीडयित्वा उक्तविभ्रमात् [illegible] गोप्यः [illegible] मत्वा [illegible] भगवत्स्वरूपेण तयोर्यदात्मना
हस्तौ तयोः संस्पर्शनेन करणेन [illegible] तेषां भगवता [illegible] संस्तुत्य [illegible] ईषत्कुपिताः
सत्यो बभाषिरे १६ [illegible] भजत इति केचित् भजतोऽनुभजन्ति [illegible] वर्तन्ते एके त्वेतद्विपर्ययं कुर्वन्ति अभजतोऽपि भज
न्ति तात्पर्यं [illegible] भजन्तं भजन्ति [illegible] भजन्तं न भजन्तीत्यर्थः भोः [illegible] एतन्नोऽस्मभ्यं [illegible] उक्तविधानां मध्ये तत्र
प्रवर्तकं [illegible] दोषतारतम्यं च [illegible] तृतीयको [illegible] त्वमिति भावः १६ ॥

एम
१२२

ना

छि२

अपरालुनिमिषं कुर्वतीभ्यां दृग्भ्यां तस्य मुखांबुजमापीतमपि च नः अन्तर्हृष्णा सेव मन्नात्तप्पतय्यांसंतोष काः तस्य चर
णं पुनः पुनरभ्यस्यापि न तृप्यतीति वृत्त ८ काचित्तु नेत्ररंध्रद्वारेण तं हृदि विधायोपगूह्यालिंग्य च निमील्य नेत्रे इ
ति शेषः पुलकानि पुलकितान्यंगानि यस्याः सेतीति तथा भूता ध्यानेन संस्थिता व्याप्ता ध्यानेनैव स्मृतया योगिवास्तेत्यगस्त
९ ताः सर्वगोप्यः केशवस्यावलोकनमेव परम सुखं तेन सुविता विरहजं तापं तत्यजुः यथा
योगिजनाः प्राप्तपरमात्मानः सम्पसारात् तद्वत्यध्यात्मिकादितापत्रयं जहतीति वृत्त यः कृष्णः स्वेनात्मना संपरिष
क्तोन वा स्यात् किं च नदेवता तरं गोपिकानां समं तत्र पाशेना त्मना च वाग्देहं स्वरूपं रीत्या यथा भेदं शय्यां परमात्मना सं

अपराऽनिमिषदृग्भ्यां पानेन तन्मुखांबुजे आपीतमपि तापप्यत्सु न स्तत्स्वरं एणयथा ८ तं काश्चिन्नेत्र
रंध्रेण हृदि कृत्वा निमील्य च पुलकांगमुपगूह्य सा स्तेयोगिवानंदसंवृता ९ सुकीलाः केशवालोकपरमोत्स
वनिर्वृताः जहुर्विरहजं तापं प्राज्ञं प्राप्य यथाजनाः यथा १० ताभिर्विहरन् शोभा भगवान् च्युतोऽधिकं व्यरोच
ताधिकं तानलपुरुषः शक्तिभिर्यथा ११ ताः समादाय कालिंद्या निर्विश्य पुलिने विभुः विकसत्कुंदमंदारसुर
भ्यनिलषट्पदं १२ शरच्चंद्रांशुसंदोहध्वस्तदोषातमः शिवं कृष्णायाहस्ततरलाचितकोमलवालुकं १२

परिवृढाज्यानकालिकवाद्यागम्यं तत्र केशानंदस्थित इति भावः ११ तत्र तदलाभिर्विगत विरहजैः कामिभिः
परिवृतः नितरां व्यरोचत यथैता नयथा पुरुषो जीवः शक्तिभिर्ज्ञान बुद्धिशक्तिसत्वात्मिकाभिः शृंगोरोचते यथापु
रुषः परमपुरुषः शक्तिभिर्विमलादिभिरिव तत्स्वरूपं ११ तमतो विभुर्लक्ष्मी सतः समुद्दाय कालिंद्याः पुलिने निर्वि
श्य तत्र ताभिः परिवृतो व्यरोचतेति श्रेयस्यान्वयः पुलिने कथंभूते विकसतां कुंदमंदाराणां सुरभिर्यो मंदानि
लः तस्मात् षट्पदा भ्रमरा यस्मिन् १२ शरच्चंद्रांशुसंदोहैर्ध्वस्तं दोषातमो रात्रितमः यस्मिन् कृष्णाया यमुनाया हस्तैस्तरंगैस्तर
लैरास्तिता विस्तारिताः कोमला वालुका यस्मिंस्तथाभूते १३ ॥

रहिगोचरो भवामीत्यर्थः तत्र [illegible] मरकतं इन्द्रनीलं वा तेषां किं मध्ये न भजामीत्यत्राह न्यमीपं [illegible]
तु [illegible] न [illegible] नाम कालः तत्र्जोर्व [illegible] काल [illegible] मियस [illegible]
तिषु [illegible] तमाश्रय [illegible] निर्धन [illegible] दाचिद्दैवा लब्धं धने विनष्टे [illegible]
[illegible] एवं नष्टधनं मनसि [illegible] तत्स्मरन् स्वयं तिष्ठते [illegible]
[illegible] तस्या विषयान्तराणि [illegible] नयेन परान्विदं मानुस्मरंति [illegible] लोकं [illegible]
[illegible] तामाविः कुर्वन्कारुणिकत्वमाह एवमिति द्वाभ्यां मदर्थं [illegible]

माहं तथा सख्यो भजतोपि जन्तून्भजाम्यमीषामनुवृत्तिवृत्तये यथाधनो लब्धधने विनष्टे तच्चिन्तयान्यन्निभृतो न वेद २१

एवं मदर्थोज्झितलोकवेदस्वानां हि वो मय्यनुवृत्तयेबलाः मयापरोक्षं भजता तिरोहितं मासूयितुं मार्हथ तत्प्रियं प्रियाः २१
न पारयेहं निरवद्यसंयुजां स्वसाधुकृत्यं विबुधायुषापि वः या माभजन्दुर्जरगेहशृंखलाः संवृश्च्य तद्वः प्रतियातु साधुना २२
इति श्रीभागवते दशमस्कंधे द्वात्रिंशोध्यायः ३२

[illegible] धर्मो धर्मानवेक्षणात्स्वाज्ञानयश्चस्ते [illegible] तस्मात्तयापि
[illegible] परोक्षं भजता [illegible] पकुर्वता मया तिरोहितं [illegible] कारुणिकेन [illegible]
[illegible] नाविष्कृतं [illegible] नेति [illegible] यथा तथा
[illegible] तेष्वपि [illegible] पारयेन [illegible]
[illegible] भजेत [illegible] नास्ति [illegible] भावः [illegible] दृष्ट्वा [illegible]
[illegible] मयाकार्यः प्रत्युपकारो [illegible] मेव न
[illegible] प्रतियातु प्रतिकृतं भवतु [illegible]
[illegible] भावः [illegible] साधुना [illegible] तेन [illegible]
जीर्णो [illegible] प्रत्युपकारे [illegible] विपत्ति [illegible]

नि८

तिदितामि प्रायश्च स्वमात्मप्रियदति हे सख्यः ये मिथो भजन्ति परस्परमुपकुर्वन्तो वर्तन्ते ते स्वार्थे स्वभजने एव निमित्ते एकान्तत
उद्यमो येषां तथाभूताः स्वभयोजनेनैव पराः स्ते सोस्वार्थः यस्मादेवमतएवतत्र मिथो भजनेन सौहृदं मिथो भजनप्रवृत्तौ कारणं
स्वमित्र ... कृतमुपचिकीर्षा एव तत्र कारणमिति अर्थः अतएव तत्र न धर्मः तत्साध्यो धर्मोऽपि नास्तीत्यर्थः किं तु केवलं दृष्टमेव
तत्साध्यं प्रयोजनमिति भावः तदेवाह तद्धि मिथो भजनं स्वार्थः स्वप्रयोजनमेवार्थः ...
... द्वितीयकोटेरन्तर्गतानामभजतोऽपि भजन्तीति प्रसङ्गप्राप्तं भजतोऽपि भजन्तीति ते करुणा करुणा
वन्तः स्वार्थमुद्यमं च स्वार्थनिरपेक्षपरोपचिकीर्षया करुणामाश्च पित्रादिवत् इति दृष्टान्तेन निर्दिशति पितरो यथेति
अभजतो भजने सौहृदं स्वयमेव तत्र स्वत्वप्रवर्तकं तत्साध्यत्वान्निरपवादं निर्दोषो धर्मोऽपि सुध्योपभवत्यपरस्परार्थः १९

श्रीभगवानुवाच मिथो भजन्ति ये सख्यः स्वार्थैकान्तोद्यमा हि ते न तत्र सौहृदं धर्मः स्वार्थार्थं तद्धि नान्यथा १८ भ
जतोऽभजतो ये वै करुणाः पितरो यथा धर्मो निरपवादोऽत्र सौहृदं च सुमध्यमाः १९ भजतोऽपि न वै केचिद्भजन्त्यभ
जतः कुतः आत्मारामा ह्याप्तकामा अकृतज्ञा गुरुद्रुहः २०॥

अथ तृतीयां कोटिं विभज्य दर्शयति भजतोपी
ति ये भजतोऽपि न वै भजन्ति कुतो अभजतो भजेयुः ते चत्वारः प्रकाराः केवलं स्वदेहमात्रपोषणपरायणा न भजन्ति
न तेषां सर्वत्र सुहृत्त्वेन द्वितीयकोट्यन्तर्गतत्वात् आप्तकामाः शब्दादिविषयपूर्णभोगतदुपकरणा न तृष्णावन्तः
... कृतघ्नाः तु कृतज्ञता तत्त्वाना मेव परोऽकार्यं दर्शयतीत्यत्र ... ते यदा ... कार्यं दर्शय
ति ... गुरुमिव कृतमहोपकारमपि ... तान् ... इति ... त्रयाणां ... भजन्ते ...
वर्णकसाध्य ... दोषा ... इति भावः २० ... गोपी ... कामा ... द्वितीय ...
... तस्त्वत्रापि नाल ... तथा च ...
... कोचैः पूरस्परं ... नाहं ... इति हे सख्यः भजतो ... पि जन्तून् ... नामपि न ते यो

भा० द०
पु० टी०
१२४

मध्ये गोपी हरिणि
स्त्रैति हेमानां मणीनां मध्ये मही मरकत इंद्रनील मणिरिव ताभिः स्वलीलाभिः राम्भि हस्तस्य तीव कुम्भे गोपो हस्तमि
प्राये लोकवचनं एवमुक्तस्तत्रापवर्गं तन्म ७ मध्यात् [illegible] भगवान् कुम्भे तत्र तेनृतानुष्ठितिजुरि तारुपाद [illegible]
लेपः मन्त्रविधुतिभिः कचालने । [illegible] तत्र सहितेनभु [illegible] विलासे [illegible] मध्ये [illegible] कुचे [illegible] पट [illegible]
कुंडले : [illegible] पलहिता : [illegible] तिरियति [illegible] नियासीतः कवरे [illegible] रसन [illegible] पयासं [illegible]
[illegible] पयोयाम्ना ताः [illegible] लकवराटि [illegible] मधुर्यं : एवंभूताः [illegible] मेघा [illegible] भिवस्तम [illegible] उड्डेसिति
चक्रे तडिल्लसद्वत् तत्र [illegible] मेघचक्रे एव तास्तु बहुविधा [illegible] गाकांजेतामिवेति यथा मभ्रचम [illegible]

पादन्यासैर्भुजविधुतिभि
[illegible] कुम्भे ताभिर्भगवान् देवकीसुतः मध्ये मणीनां हेमानां महामारकतो यथा ७ [illegible] विधुतिभि
:सस्मितैर्भ्रूविलासैः भज्यन्मध्यैश्चलकुचपटैः कुण्डलैर्गण्डलोलैः । स्विद्यन्मुख्यः कवररसनाग्रन्थयः कृष्णवध्वो
गायन्त्यस्तं तडित इव ता मेघचक्रे विरेजुः ८ [illegible] स्मारकं केशरति [illegible] भिमर्शमुदिता [illegible]
[illegible] तेनेदमाहुः ९ काचित्समं मुकुन्देन स्वरजातीरमिश्रिताः उन्निन्ये [illegible] प्रीयता [illegible] तदे
[illegible] मानेन च बहुदात् १० ॥

[illegible] स्वाभिमर्षेण [illegible] श्रीकृष्णस्य [illegible]
[illegible] ४ कृष्णाभिमर्शमुदितास्मोता
[illegible] तनयासोयुस्य च गीतेने दं विश्वासाइते [illegible] देशब [illegible] भावः [illegible] गोपारमध्य
सां प्रत्येकं गीताद्विवे [illegible] विदितेन [illegible] तेन सह स्वरजातीः स्वरभेदान् [illegible] पाथ [illegible] प्रीयमाणो
मयेव [illegible] मिश्रिताः श्रीकृष्णेन [illegible] भिरसंकीर्णा [illegible] विशेषं [illegible] उन्नीतवती त
न तेन श्रीकृष्णेन साधु साध्विति [illegible] एवमगीतवाद्यादिना श्रीकृष्णं मानि
[illegible] उन्नीतवत्यै बहुमानं [illegible] ११ ॥
[illegible] विलसितैः कृष्णमाह चरम्भिः ॥ ११ ॥

राम
१२५

अथैवं स्वकीयाभिर्गोपीभिः सह भगवतो रासक्रीडा प्रपञ्च्यते त्रयस्त्रिंशेन इत्थं भगवतः सुतरां पेशला मञ्जुला वाचः श्रुत्वा
गोप्यस्तस्याङ्गसङ्गेनोपचिताः समृद्धा आशिषो यासां ताः विरहजं तापं जहुः १ अथ तत्र पुलिने भगवान् स्त्रिय एव रत्नानि
तैः सह तु रासक्रीडामारब्धवान् कथंभूतैः अन्योन्यमाबद्धाः संलग्ना बाहवो येषां तथाभूतैः रासो नामानेकनर्त
कीयुक्तो नृत्यविशेषः २ तदेवाभिनयेन दर्शयति रासोत्सव इत्यादिना नभस्तावदित्यतः प्राक् तेनैव तासां मण्डल
रूपेण स्थितानां द्वयोर्द्वयोर्मध्ये प्रविष्टेन गोपीमण्डलमण्डितो रासोत्सवः संप्रवृत्तः तासां कथंभूतानां तेनैव कण्ठे
गृहीतानामुभयत आलिङ्गितानां कथंभूतेन येन सर्वाः स्त्रियः स्वनिकटस्थं मन्येरन् मामेवाश्लिष्टवानिति मन्येरंस्तथा

श्रीशुक उवाच इत्थं भगवतो गोप्यः श्रुत्वा वाचः सुपेशलाः जहुर्विरहजं तापं तदङ्गोपचिताशिषः १ तत्रारभत गोविन्दो
रासक्रीडामनुव्रतैः स्त्रीरत्नैरन्वितः प्रीतैरन्योन्याबद्धबाहुभिः २ रासोत्सवः संप्रवृत्तो गोपीमण्डलमण्डितः
योगेश्वरेण कृष्णेन तासां मध्ये द्वयोर्द्वयोः ३ प्रविष्टेन गृहीतानां कण्ठे स्वनिकटं स्त्रियः यं मन्येरन्नभस्तावद्विमानशत
संकुलं दिवौकसां सदाराणामौत्सुक्यापहृतात्मनां ४ ततो दुन्दुभयो नेदुर्निपेतुः पुष्पवृष्टयः जगुर्गन्धर्वपतयः
सस्त्रीकास्तद्यशोऽमलं ५ वलयानां नूपुराणां किंकिणीनां च योषितां सप्रियाणामभूच्छब्दस्तुमुलो रासमण्डले ६

गृहीतेन तदर्थं द्वयोर्द्वयोर्मध्ये प्रविष्टेन तथा [illegible] तथा कथंभूतं तं प्रवेशः सर्वे [illegible] तस्मिन्वा कथं स्वनिकटवर्तित्व
[illegible] नभस्तावदित्यादि [illegible] [illegible]
[illegible] तथा च वक्ष्यति [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] ५ [illegible]
[illegible] ५ वलयानां [illegible]

भिर२

इत्थं गोप्यो नाना विभ्रमैर्भगवता सह विजह्रुः तथा भगवानपि स्वविलासैस्ताभिः सह रेमइत्याह एवमिति इत्थं रमेशः श्रियः
पतिर्भगवान् व्रजसुंदरीभिः सह परिष्वंगादिना रेमे तत्र परिष्वंगः परिरंभः करस्पर्शः केशाग्रलक्ष्मीवाहसाशः स्निग्धेक्षणं
सानुरागावलोकनं उद्दामविलासः उदारलीला परिष्वंगादिरूपविहारः लक्ष्मीपतिः श्रयः रमेशो रेमइत्यनेनानावाप्रसमस्तका
मत्वादनपेक्षितविहारोपि केवलं रेम इति सूचितं कथमेव भूतस्य क्रीडासंघटते इत्यतो दृष्टांतमाह यथार्भको बालो
यथा स्वप्रतिबिंबविभ्रमः यस्य तथा सः लीलाभवतिरतस्तत्प्रतिबिंबे स्वस्मान्न्यत्वेन रमते तथा ता निगमयति
... स्वप्रतिबिंबे विभ्रमः ... काभिर्व्रजसुंदरीभिः कामिनीस्त्रीपारवश्यं दर्शयन्निव रेमइत्यर्थः अत्रविवप्रतिबिंबयोरिवस्वात्मिकानां व्रजसुंदरीणां

एवं परिष्वंगकराभिमर्शस्निग्धेक्षणोद्दामविलासहासैः रेमे रमेशो व्रजसुंदरीभिर्यथार्भकः स्वप्रतिबिंबविभ्रमः
१७ तदंगसंगप्रमुदाकुलेंद्रियाः केशान्दुकूलं कुचपट्टिकां वा नांजः प्रतिव्योढुमलं व्रजस्त्रियो विस्रस्तमाला
भरणाः कुरूद्वह १८ कृष्णविक्रीडितं वीक्ष्य मुमुहुः खेचरस्त्रियः कामार्दिताः शशांकश्च सगणो विस्मितोऽभवत् १९

स्वशरीरत्वेन स्वकार्यत्वेन च स्वानन्यत्वमात्रेऽर्भकदृष्टांतः तत्त्वज्ञतालावपीति द्रष्टव्यं १७ तास्तु भगवतस्तद्वि ना
... भगवद्विलासे तन्निमग्नस्य विलासे रा कुला बभूवुरित्याह तदंगसंगेति तस्य भगवतोंगसंगेन प्रकृष्टा मुत्प्रीति
स्तया आकुलान्यवशानि इंद्रियाणि यासां ता तथाभूताः ता विस्रस्ता मालाआभरणानि च यासां तथाभूता विश्लथ बंधा
केशादीन् अंजसा सम्यक् प्रतिव्योढुं यथापूर्वं धर्तुं नालं नप्रवभूवुरित्यर्थः १८ नकेवलं तासामाकुलेंद्रियाः किंतु परमपि
... देवानां स्त्रियः किंच शशांकश्चंद्रः सगणः शुक्रांगारकबुधादिगणसहितः विस्मितोऽभवत् अनेनैतत्सूचितं वि
स्मितेन शशांकेन स्वगतौ विस्मृतायां इतरेपि ग्रहाः स्वस्वगतिं विस्मृत्य तत्र तत्रैव तस्थुरतो दीर्घरात्रिर्बभूवेति १९

स्वपोपिस्याह कृष्णविक्रीडितमिति खेचराणां देवानां स्त्रियः २

मध्येगता त्वात्मनो संगतं स्कंधे निहितं स्वयल स्य सो रंभं इव सो स्य यस्या॥ स्य

काचित् दितिरासेण परिश्रांता पृष्ठं स्थितिवलया नि मल्लिका श्वयस्यात् तथा भुला आत्मनो बाहुना समीप [illegible] स्वभावतो मंजयाद
११ तन्नतासी [illegible] ते चंदनेन समंतात् लिप्तं कृष्णस्य बाहुं मध्याय हृष्टा
निपुलकितानि रोमाणि पुस्पाः स्तल्पा भुला बाहुं उदरे चुचुंब १२ नाद्वैत नन्नृत्येन विहितमयो श्वचलयो कुंडलयो त्विषा मंडि
तं कपोलं तथा भुले स्वगंडे संदधत्याः मैयो जनं त्याकस्या श्चितकस्ये विना चलं चर्वितं ददो १३ काचित् नृत्यसंगीता गायती चक्‍
जंतीन्नूपुरमेवलो चयस्यास्तथा भ्रतार्शा श्रांता हि वंशीलया श्व स्यं स्या च्युतस्य हस्ता ब्रम श्रवकुंशील इत्तं स्तनयो रस्थापितेये २५

काचिद्रासपरिश्रांता पार्श्वस्थस्य गदाभृतः जग्राह बाहुना स्कंधं श्लथद्वलयमल्लिका ११ तत्रैका स्यंगतं बाहुं
कृष्णस्योत्पलसौरभं चंदनालिप्तमाघ्राय हृष्टरोमा चुचुंब ह १२ कस्याश्चिन्नाट्यविक्षिप्तकुंडलत्विषमंडितं गंडं
गंडे संदधत्या अदात्तांबूलचर्वितं १३ नृत्यती गायती काचित् कूजन्नूपुरमेखला पार्श्वस्थाच्युतहस्ताब्जं श्रांता
धात् स्तनयोः शिवं १४ गोप्यो लब्ध्वाच्युतं कांतं श्रिय एकांतवल्लभं गृहीतकंठ्यस्तद्दोर्भ्यां गायंत्यस्तं विजह्रिरे १५
कर्णोत्पलालककविटंककपोलघर्मवक्त्रश्रियो वलयनूपुरघोषवाद्यैः गोप्यः समं भगवता ननृतुः स्वकेशस्रस्तस्रजो
भ्रमरगायकरासगोष्ठ्यां १६॥
२४ इत्थमनलसत्यभिगोप्यः प्रथाय यथा नाना विभ्रमैर्विजह्रुरित्याह गोप्य इति।

श्रियोल स्याः एकांतवल्लभ [illegible] लिंतं त्याग तस्या [illegible] स्य दोर्भ्यां दोर्भ्यां कंठयापितास्तम [illegible] सर्वे [illegible]
ति १५ तेन वादके गायके च समस्तो कं गोपवनिन्नूरा [illegible] रसाबे [illegible]
पतिदर्शी यतु रासमस्तं श्रमाहक र्णोत्पल लिकणीयले कर्णवतं से स्थले व्यालके विटंके कैः [illegible]
घर्मैः स्वेद बिंदुभि श्ववक्त्रेषु श्रीः शोभा यासां तास्तथा भूताः किंकिण्यः वलयादिभिर्वी घेवाद्यैः [illegible]
एव गायकामस्ताल स्यारास समभगवान नृतुः कृष्णेन भूताः स्वकेशस्यः स्रस्ताः स्रजोयासां तथा भूताः एते [illegible] गाति
संतुष्टाः केशाः स्तोरः कं पाः [illegible] वृष्टि भिवाकु [illegible] २६॥

भा॰द॰ रा॰टी॰ १२६

सम्भाव्य स्वयमात्मना स्वरतिरात्मारामोपि गजेन्द्र इवलीलायस्य तथाभूतः तदेवाह सोम्भस्यलं नितरां प्रहसतीभिर्युवतिभिः
प्रेम्णोक्षितः सिक्तः स्वयमपि ताः सिञ्चमानः [illegible] द्विवादेराहतिमत्वात्केतिरिश्यन्न सेचयन्निति [illegible] यद्वा ताभिः
स्ताव किञ्चिदुक्षितः प्रसन्नत्वेन पुनः परितः सिञ्चमानः श्रीगदेराजेन कुसुमानि वर्षन्तीति तथा तैर्वैमानिकैर्वि[illegible]न्द्रैदे
वैरीड्यमानः स्तूयमानो रेमे २४ एवं स्थलजलक्रीडे वर्णिते अथ वनक्रीडां वर्णयति स तत्रेति जलस्थलप्रसूना
गांगन्धोयस्मिंस्तेनानिलेन जुष्टानि दिशां तटानि यस्मिन्तस्मिन्नुपवने भृङ्गाणां प्रमदानां च गणै
रावृतश्चचार कथं यथा मदच्युन्मधुधारास्रवन् द्विरदो गजो गजः करेणुभिरिभीभिस्तद्वत् २५ रासक्रीडां निगमयति

सोम्भस्यलं युवतिभिः परिषिच्यमानः प्रेम्णेक्षितः प्रहसतीभिरितस्ततोङ्गः वैमानिकैः कुसुमवर्षिभिरीड्यमानो
रेमे स्वयं स्वरतिरत्र गजेन्द्रलीलः २४ ततश्च कृष्णोपवने जलस्थलप्रसूनगन्धानिलजुष्टदिक्तटे चचार भृङ्गप्र
मदागणावृतो यथा मदच्युद्द्विरदः करेणुभिः २५ एवं शशाङ्कांशुविराजिता निशाः स सत्यकामोनुरताबलागणः
सिषेव आत्मन्यवरुद्धसौरतः सर्वाः शरत्काव्यकथारसाश्रयाः २६ राजोवाच संस्थापनाय धर्मस्य प्रशमाये
तरस्य च अवतीर्णो हि भगवानंशेन जगदीश्वरः २७ स कथं धर्मसेतूनां वक्ता कर्ताभिरक्षिता प्रतीपमाच
रद्ब्रह्मन्परदाराभिमर्शनं २८॥

एवं इति इत्थं स भगवान्सत्यसंकल्पोनुरतोनुरागी स्त्रीणां गणो यस्य तथाभूतोप्या
त्मन्येवावरुद्धः सौरतश्चरमधातुर्न तु स्खलितो यस्य तथाभूतः इति कामजयः सूच्यते चन्द्रांशुभिर्विराजिताः सर्वाः शरदि
काव्येषु कथ्यमाना ये कथारसास्तेषामाश्रयभूता निशाः सिषेवे २६ उपदेशानुष्ठानविरोधिनिरसनायाह द्वाभ्यां केवलं धर्म
काले एव कथ्यमाना येऽकथारसास्तेषामाश्रयभूता निशाः सिषेवे २६ उपदेशानुष्ठानविरोधिनिरसनायेति अतरस्या
परित्राणार्थं भगवतोऽवतारस्य भगवतः कथं इदं परदारस्पर्शरूपाधर्माचरणं इति पृच्छन्नेव राजा संस्थापनायेति अतरस्या
स्य धर्मस्य प्रशमनार्थं चांशेन बलरामेण सह संकल्पात्मकं ज्ञानेन तत्र कमलो विवावतीर्णः २७ स एवं भूतो धर्ममर्यादानां स्व
यं वक्ता उपदेष्टा च विरोधिनिरसनेनाभिरक्षिता च सन्देवव्रह्मन्परदाराभिमर्शनात्मकं प्रतीपम्

१२५

स्म

प॰३

राम
१२६

गोपीनांचरितमाह गोप्य इति तस्य भगवतः करस्पर्शेन प्रमोदो यासां ता गोप्यः स्फुरत्स्वर्णकुण्डलानां कुन्तलानां ४

कथमेकोनेका भिर्युगपद्रमे इत्यत आह कृत्वेति गोप्यो [illegible] तीयावन्तस्तावन्तमात्मानं कृत्वा ताभिः सलीलया रेमे अ ध्ययनेन वसलोतिवत् इत्यर्थः तोऽत्र [illegible] आत्मारामोऽपि षोडश प्रकृष्णोऽपि केवलं लीलार्थं रेम इत्यर्थः २० तस्य तासु रूपातिश यमाह तासामिति [illegible] वैभवानुरति विलासेन रतिविदारा [illegible] तासां गोपीनां वदनानि [illegible] प्रफुल्लानि [illegible] हे राज न् [illegible] रूपावाङ्कृतमेव [illegible] तिशाय [illegible] पाति [illegible] विम्ब [illegible] २१ ततो [illegible] तिष्ठ [illegible] [illegible]

[illegible]

पुरट २

[illegible] लावं [illegible] त्मानं यावती [illegible] जयो षितः रेमे स भगवांस्ता भिरात्मारामोऽपि लीलया २१ तासां रतिविहारेण श्रान्तानां वदनानि स्मः [illegible] करुणः प्रेम्णा [illegible] तमेनाङ्गपाणिना २१ गोप्यः स्फुरत्पुरटकुण्डलकुन्तलत्विड्गण्ड श्रिया सुधितहास [illegible] लोकेन मानं दधत्यच्युतस्य जगुः [illegible] निपुण्यानि [illegible] स्पर्शप्रमोदाः २२ [illegible] तः श्रमभम [illegible] स्रजः स्वकुचकुङ्कुमरञ्जितायाः गन्धर्वपालिभिरनुद्रुत आविशे द्वाः श्रान्तो गजीभिरिभराडिव भिन्नसेतुः २३॥

[illegible] या श्री [illegible] नाम्ना [illegible] नदाम [illegible] नरोदालोन [illegible] भर्तुः [illegible] स्यमा नं दधत्यः [illegible] कुण्डलाः [illegible] तस्य [illegible] तस्य [illegible] २२ अथ तस्य ताभिः सह [illegible] क्रीडामाह ताभिरिति [illegible] ताभ्यां [illegible] तासां [illegible] श्रान्तः [illegible] [illegible] कुचकुङ्कुमेन रञ्जितायाः [illegible] गायद्भिः [illegible] ते [illegible] ताभिः [illegible] प्रति [illegible] भिन्नसेतुर्विदारित [illegible] तटः [illegible] लोकवेदमर्यादः २३॥

गन्धर्वपाः॥

भा॰द॰
श॰टी॰
२७

लनं नर्हि श्रेष्ठाचारस्य प्रामाण्यमित्याशंक्याह तेषां चेष्टाचारः प्रमाणं किं तु परतंत्राविरोधे श्रेष्ठाचरणं तत्र नप्रमा
णमित्याह ईश्वराणां कर्मवश्यत्वाभावमुक्तं शास्त्रवश्यत्वाभावमप्याह एकं तु वचसां विषयं तु स्वपरं चेत्याह
मित्याह ईश्वराणामिति क्रियावलं त्याचरितं तु क्वचिदेव किं चिदेव किंचिदेव प्रमाणमित्यर्थः किं तदाचरितं तत्राह
स्वाचरितं प्रमाणमित्याह तेषामीश्वराणां यदाचरितं स्ववचोयुक्तं स्ववचसा समायुक्तं स्ववचसो विरुद्धं तत्त्यर्थः तत्स्वाचरितं प्रमाण
मीश्वरवचनोक्तं कुलमेवेश्वराचरितं तदाचरेत् बुद्धिमानाचरेदिति भावः इति छेदः स्ववचसा ईश्वरवचसा विरुद्धमी
श्वरस्वचरितं तु कुलमेवेश्वराचरितं नाचरेदित्यर्थः ३२ तेजोयसां नदूषणाय तेषां देवस्य ह्यत्र कुशलेति एवात्र
स्ववचसो विरुद्धमीश्वराणामाचरितं नाचरेदित्यर्थः ३२ तेजोयसां नदूषणाय ... कुशलाचरितेना
जीयसां ईश्वराणां इहलोके कुशलाचरितेन साधनेनार्थः स्वार्थः प्रयोजनं न विद्यते नापि विपर्ययेण अकुशलाचरितेना

७२६

ईश्वराणां वचः सत्यं तथैवाचरितं क्वचित् तेषां यत्स्ववचो युक्तं बुद्धिमांस्तत्समाचरेत् ३२ कुशलाचरितेनै
षामिह स्वार्थो न विद्यते विपर्ययेण वानर्थो निरहंकारिणां प्रभो ३३ किमुताखिलसत्त्वानां तिर्यङ्मर्त्यदिवौ
कसां ईशितुश्चेशितव्यानां कुशलाकुशलान्वयः ३४ ॥

नर्थो विद्यते ... तत्र हेतुर्वदन्विशिनष्टि
निरहंकारिणामिति अनात्मनि देहे आत्माभिमानरहितानामित्यर्थः ... हेत्वभा
देहात्माभिमानो हि सर्वश्रुतिकर्मफलं कर्तृत्वभोक्तृत्वं कर्मफलं च बलवत्तस्माद्वा कर्मवश्यत्वाभावस्तदभावाच्च अर्थो
ऽफलकाव प्यनर्थो नास्तीति भावः ३३ यतो कर्मवश्यानां जीवानामेव कुशलाचारनिमित्तकावर्थानर्थौ भवतः किं
पुनस्तेषामपि नियंतुः परमेश्वरस्य भगवतः कृष्णस्येत्याह किमुतेति तिर्यङ्मर्त्यादिरूपेणावस्थितानामखिलानां सत्त्वानां
जीवानां नियाम्यानां नियंतुः सर्वेश्वरस्य कुशलाकुशलान्वयो नास्तीति किं वक्तव्यमित्यर्थः कुशलाकुशलकर्मसम्बन्धो
भवतु केवलं स्वाद् सर्वेषां कुशलाकुशलान्वयस्य शब्दे विवक्षितः सत्त्वश्चेन्जीवपरः सत्त्वमत्रोदिते तु विभक्तिको
ऽप्यन्त्वयमुक्तश्च जीवपर्यायः जंतुजन्यशरीरिणः इति नामपर्यायात् सत्त्वग्रहणे तिर्यङ्मर्त्यदिवौकसामिति ३४ ॥
शास्त्रवश्यत्वाभावस्तदभावाच्च ३

मिलाख दुइ

राम
१२७

किंच स्वयमवाप्तसमस्तकामोऽपि यदुपतिर्जुगुप्सितं निंदितं कर्म कृतवान् नवा प्रकामस्पृहीन्द्रियपारवश्यात्प्रजुगुप्सिता
चरणं दृष्टं नत्वा प्रकामस्य स्वतंत्रस्येति भावः अतः केनाभिप्रायेण कृतवानिति पृच्छति किमभिप्राय इति एतदे
तस्मिन् विषये नोऽस्माकं संशयस्तं हे सुव्रत छिंधि निराकुरु २९ के प्रत्यनयेनोत्तरं विविच्यकर्मवश्यत्वमप्युत्क्रम्य शास्त्र
त्वं४ वश्यानामेव विरुद्धकर्मप्रवृत्त्याय जेनकेनत्वेकमेव पश्यतामिति तावदुत्तरमाह धर्मव्यतिक्रम इति यद्यपीश्वरा
णां शास्त्रवश्यानां धर्मव्यतिक्रमः शास्त्रोक्तधर्मातिलंघनं साहसं सहसा शास्त्राविमर्शेन कृतं साहसं कामचा
र इत्यादिवत् लक्ष्मयं दृष्टं तथापि तेजीयसां न दोषाय न प्रत्यवायायावहं स्वर्गिणां प्रकाशानां च पापादिस्पर्शाभि
चारादिति भावः न हि स्वर्गिभुक्तपापाः शास्त्रोक्तवर्तीत्यवाप्रत्यवायावह तेजीयस्त्वमत्र शास्त्रवश्यतापापा
रा२

आप्तकामो यदुपतिः कृतवान्वै जुगुप्सितं । किमभिप्राय एतन्नः संशयं छिन्धि सुव्रत: २९
श्रीशुक उवाच धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट ईश्वराणां च साहसं तेजीयसां न दोषाय वह्नेः सर्वभुजो यथा नैतत्समाच
रेज्जातु मनसापि ह्यनीश्वरः विनश्यत्याचरन्मौढ्याद्यथारुद्रोऽब्धिजं विषं ३१ ॥ श्री२
दृष्टान्तमप्युत्तरत्वं विवक्षितं परा
स१ पोनोंऽश क्लिकत्वादिति तात्पर्येतत्र दृष्टान्तमाह वह्नेरिति यथा सर्वभुजः सर्वं दाह्यकस्यैव वह्नेः दाहमात्रेण दोष
परहितमात्रेण न्यायवैधो न विघ्नलेशः तत्र नयथाच्छिन्नस्वसंबंधि छद्यमादिगत लोहित्यादि दोषं दृष्टमिति वक्ता
वपि तत्पर्स्याइति भावः ३० तर्हि यद्यदाचरति श्रेष्ठ इति न्यायेनान्योऽपि वा कुर्यादित्याशंक्याह नैतदिति एतदशा
स्त्रवश्यत्वेनाचरेत् अनीश्वरः शास्त्रवश्यः ... त्वात्तानां तत्प्राप्तिर्हि दुष्ठमाचरन् मौढ्यात् विनश्यति अशेन निरयप्राप्तिः
तत्र दृष्टान्तः यथा लिरुद्रयथा ब्धिजं विषमाचरन् भक्षयन् तथान्योऽपि नश्यति रुद्रस्य विषपानदृष्ट
क्रमाणेनि पृथ्वनापादके शक्तिमत्तस्य तदभावे चाज्ञानकेवलं रुद्रं मादिलवान् यथाहमपि पिबामीतियो
ऽपाक्ष्यति स नश्यत्येवेत्यर्थः ३१ ॥ ॥ ऽ ऽऽ ऽ। ऽ। ऽ। ऽ। ऽ। ऽ ऽ ऽऽ
कदाचिदपि मनसापि नाचरेच्चिकीर्षां मपि न कुर्यादित्यर्थः विपर्ययेबाधकमप्याह नश्यतीति मौढ्यात्स्वस्यशास्त्रवश्य ३

श्री२

भा.द. ह.टी. १२६

नन्वेवं सप्तमकाभिप्रायेण क्रीडामनुजानीतं तद्दृष्ट्वा वा नभिज्ञा गोपीनां पतयः किं नाभ्यसूयन् इत्यत आह नेति [illegible] संभाविते [illegible] सोपि गोपी
नां पतयः तस्य कृष्णस्य मायया मोहिताः स्वस्वदारान् स्वस्वपार्श्वस्थानेवं मन्यमानाः [illegible] नासूयन् [illegible] नंदादि
शुः कल्पाये यत्र कुर्थ इदं स्यादिं गोचतुर्थी ३८ यतः कथमाह ब्रह्मरात्र इति ब्राह्मे मुहूर्ते प्राप्ते [illegible] वासुदेवेना
नुमोदिता अनुमोदितास्तत्पूर्वेकं मत्वा पिता अपि गोप्यः भगवतो वै निरतिशयप्रियो यासां तथाभूताः अत एव [illegible] तस्यः
आगंतुमिति शेषः [illegible] कथंचित् स्वगृहान् गता इत्यर्थः ३९ सकलरासक्रीडाश्रवणादिफलमाह विक्रीडितमिति व्रजवधूभिः सार्कं
इदं विष्णोः कृष्णस्य विक्रीडितं भावलक्षः यः श्रद्धया अन्वितो नु क्रमेण शृणुयादथ वा वर्णयेत् [illegible] स भगव
ति परामुत्कृष्टां भक्तिं प्राप्य धीरः जीवदृशायां जितेन्द्रियः कामं निरंतरं हृद्रोगं रोगवदनर्थकरं शीघ्रमपहिनोति त्यजति [illegible]

गा स्तु १

727

नासूयन् खलु कृष्णाय मोहितास्तस्य मायया। मन्यमानाः स्वपार्श्वस्थान् स्वान्स्वान्दारान् व्रजौकसः ३७ ब्रह्मरात्र
उपावृत्ते वासुदेवानुमोदिताः। अनिच्छंत्यो ययुर्गोप्यः स्वगृहान् भगवत्प्रियाः ३८ विक्रीडितं व्रजवधूभिरिदं च वि
ष्णोः श्रद्धान्वितोऽनुशृणुयादथ वर्णयेद्यः। भक्तिं परां भगवति प्रतिलभ्य कामं हृद्रोगमाश्वपहिनोत्यचि
रेण धीरः ४० इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे रासोत्सववर्णनं नाम त्रयस्त्रिंशोध्यायः ३३॥

व.का.१

स्वयमेतावता न माभूद्विरोधं विभुरिति निरस्यति श्रोतापि अनुशृणुयान्नोति तथा वर्णयितापि चिरेणाशु अपहिनोतीति प्रत्येकमभि
प्रायः विरोधाभावद्योः प्रयोगः अतो नृपो न शंकनीयः हृद्रोगमनुश्रावयन् क्रमेण योषेक्षकालविलंबाभावाभिप्रा
यकः आशुशब्दः श्रवणे सत्वरं रागादेर्वा विरोधनिःशेषं शांतिकारित्वद्योतनाय चिरेणशब्दः अचिरेण धीर
आशु विजनोतीति वान्वयः हृद्रोगरूपं कामं मदनं वियनोति [illegible] त्यर्थो वा ४० इति दशमे भावार्थदीपि
कायां त्रयस्त्रिंशोध्यायः ३३॥ अथ सुदर्शनाख्यविद्याधरस्य ब्राह्मणशापात् सर्पतां गतस्य [illegible] पदविमोचनाल
क [illegible] प्रस्तावे तथा शंखचूडाख्य [illegible] यक्षवधं तच्छिरोमणिप्रदानं च भगवतः कर्मोत्तरं वर्णयति चतुः

राम २२८

केमुत्सनयनोक्तमेव प्रपंचयति यत्पादेति यस्य पादपंकजपरागस्य निषेवणेन तृप्ताः नितरां शब्दादिविषयाभि
लाषाभावो योगप्रभावेन यस्य पादपंकजोत्थाना लक्षयोगसामर्थ्येन विधुता अखिलाः कर्मात्मिका बंधा येषां ते मुनयः स
नकादयोऽपि न नह्यमानाः बध्यमानाः अबध्यमानाः शास्त्रावश्याः इति यावत् स्वैरं यथेष्टं चरंति किमुत इच्छयात्त
वपुषो भगवतः कुत एव बंधः कुतस्त्वि कर्मणोऽतिभावः आलिंगपरिरंभादि तत्तद्वपुषा कृतं तदनेन तस्य मदत्वाभावो निरतिशया
दृष्ट्या च रितास्त्वेराद्बंधो नास्त्येवेत्यर्थः ३५ यत्तु ह्यमार्गकामोपपतिरित्याहि नाश्वामप्रमत्तकामस्य स्वतो निरतिशया
नंदस्य यामस्य चेत्याह्व यः कथमिति तत्पोलरमाह गोपीनां पितिहान्यां गोपीनां तासां पतीनां च तथान्येषां देहिनां जो
बानांच योऽन्तश्चरति तदात्मतया साक्षिबान्नियमयति यश्चाध्यक्षः तत्त्वतः सोऽयमिहानेन देहादिपूल दृश्वसेएषण

यत्पादपंकजपरागनिषेवतृप्ता योगप्रभावविधुताखिलकर्मबंधाः स्वैरं चरंति मुनयोऽपि न नह्यमानास्त
स्येच्छयात्तवपुषः कुत एव बंधः ३५ गोपीनां तत्पतीनां च सर्वेषामपि देहिनां योऽन्तश्चरति सोऽध्यक्षः क्रीड
नेनेह देहभाक् ३६ अनुग्रहाय भक्तानां मानुषं देहमाश्रितः भजते तादृशीः क्रीडा याः श्रुत्वा तत्परो भवेत् ३७

गवान्स्वयमः क्रीडनं देहभाक् कृत्वा स्वयं स्वादिवसुखोऽपि भक्तार्थं कर्माधीनदेहमाश्रितः ३६ अनुग्रहाय भक्तानां गोपीनां
उजन्यसुखलेशमतिशयं कोऽपि राहु अनुग्रहायेति कृता नाम कृपया स्वभक्ताभिन्नत्वाश्रितामपि तु मानुषं देहमाश्रितस्तन्निवेश
विशिष्टं देहमाश्रितः तादृशीः कविधाः क्रीडा भजते कृत्वा तत्क्रीडा न सर्वस्यैव लोकस्य अनुग्रहाय
स्यात् तत्परायणं भवति तिभावः अवतारस्य क्रीडार्थत्वे क्रीडास्वकर्मार्थत्वं चोक्तं कर्थं क्रीडाया अनुग्रहार्थत्वमिति
ब्रह्मवः क्रीडाश्रुत्वा तत्परः भगवत्परो भवेत् जनः इति ततः पदार्थाः एवं क्रीडाः स्वतो लोकस्य तत्परायण
रूपार्थत्वं मन्ये दृष्टा निष्क्रमण परिहारदर्शनात्मसमस्तानि द्यो स्याहित्ये व अनुग्रहायक्रीडा नन्तं तने मनुत्व
यमपरिग्रहं भजेत इति भावः ३७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ नासूय

मुक्तसर्पो भगवतः श्रीमतः पादस्पर्शेन हतमशुभं सर्पता पापं च यस्य तथाभूतः सर्पशरीरं त्यक्त्वा विद्याधरैः संमानितो यद्रूपं विद्याधरैरर्चितं प्राप ९ तमनामयं [illegible] दीप्यमानेन वपुषा लक्षितं हेममालाधरं पुरुषं [illegible] पृष्टवान् को भवान् [illegible] परया लक्ष्म्या रोचते प्रकाशते [illegible] अद्भुतदर्शनः विद्याधरो [illegible] दर्शन कथं [illegible] जुगुप्सितामेतां गतिं सर्पतां प्रापितः विप्रशापादिति चेत् तत्र अवशः कथं प्रापितो [illegible] स्वेच्छया [illegible] भातिमा वा यद्यपि सर्वज्ञस्य प्रश्नानुपपत्तिः तथाप्यात्मसंभावं प्रकाशयितुमविदुष इव प्रश्नोपपत्तिः

स वै भगवतः श्रीमत्पादस्पर्शहताशुभः भेजे सर्पवपुर्हित्वा रूपं विद्याधरार्चितं ९ तमपृच्छद्धृषीकेशः प्र = णतं समवस्थितं दीप्यमानेन वपुषा पुरुषं हेममालिनं १० श्रीभगवानुवाच को भवान्परया लक्ष्म्या रोचतेऽद्भुतद = र्शनः कथं जुगुप्सितामेतां गतिं वा प्रापितोऽवशः ११ सर्प उवाच अहं विद्याधरः कश्चित्सुदर्शन इति श्रुतः । श्रिया स्वरूपसंपत्त्या विमानेनाचरन्दिशः १२ ऋषीन्विरूपानङ्गिरसः प्राहसं रूपदर्पितः तैरिमां प्रापितो यो = निं प्रलब्धैः स्वेन पाप्मना १३ शापो मेऽनुग्रहायैव कृतस्तैः करुणात्मभिः यदहं लोकगुरुणा पादस्पृष्टो हताशु = भः

ना सुदर्शनेन पदपर्यायेण शुभदर्शनेन पदेन संबोधनं कृतं ११ इत्थमाह कश्चिदहं विद्याधरः [illegible] कृतार्थता माविःकरोति अहमिति तावदहं कश्चिद्विद्याधरः सुदर्शन इति ख्यातः प्रसिद्धः सोऽहं श्रिया कान्त्या स्वरूपसंपत्त्या सौन्दर्यसम्पत्त्या च उपलक्षितः कदाचिद्विमानेन सर्वा दिशः समन्तात्संचरन् १२ सौन्दर्येण गर्वितो विरूपानङ्गिरसः ऋषीनहं प्राहसं [illegible] तदा मदीयेन [illegible] पापेन [illegible] प्रलब्धैः [illegible] तैरिमां योनिं [illegible] प्रापितः १३ प्रलब्धैरपि तैरङ्गिरोभिः करुणात्मभिः [illegible] स्वभावतो [illegible] मे शापः कृतः यतो यस्मादहं लोकगुरुणा त्वया [illegible] पदा [illegible] स्पृष्टः अन्यथा [illegible] संभाव्यते [illegible] का वा [illegible] ततः हतमशुभं पापं यस्य तथाभूतोऽहं १४ ॥

एकदे त्वाद्विना कदाचिद्देवयात्रायां सा च पशुपतिं प्रति गमनं तत्र साग्रामिकायां निमित्तमृतायां मनन्डडि रेषमेधैके स्तोमिः
शकटै रैरविकावनेयुक्तैः देवयात्रायां विषयमृतायां जातकौतुकेयेषां ते प्रययुरितिवा १ तत्र तद्वनसमीपस्थायां सरस्वत्या
ख्यायां नद्यां स्नात्वा हेनृपते देवेशः प्रजा साधनैर्गयाहिमि देवं पशुपतिं देवाग्रे विकाम्यमृत्वा प्रजयामासुः २ ततो गावः दि
रण्यं वासांसि मधुमधुरं मधुसहितमन्नं च ब्राह्मणेभ्यो दत्वा कृपांश्च ताः देवः पुष्पयुतिर्नीत्वा केषां ते भवतः [illegible] त्रिसमिधो
यवैतः ३ ततो जलमात्रं प्राश्य पूतं व्रतं नृसिंहचर्यात्मकं येषां ते तथा मृताः तत्रैव सरस्वत्यास्ती रे नंदमृगं तस्य गोपा

श्रीकण्ठ उवाच एकदा देवयात्रायां गोपाला जातकौतुकाः अनोभिरनडुद्युक्तैः प्रययुस्ते विकावनं १ तत्र गत
त्वा जगन्नाथं देवं पशुपतिं विभुं आनर्चुरर्हणैर्भक्त्या देवीं च नृपते विका २ गावो हिरण्यं वासांसि मधुमन्नं मधुस्व
न्नमाहृताः ब्राह्मणेभ्यो ददुः सर्वे देवो नः प्रीयतामिति ३ ऊषुः सरस्वती तीरे जलमात्रं प्रपद्य ते व्रतिनः रजनीं तां म
हाभागा नंदसुनंदकादयः ४ कश्चिन्महानहिस्तस्मिन्विपिने [illegible] यदृच्छया गतो नंदं शयानमग्रसत् [illegible]
ग्रसितः ५ स चुक्रोश हि नाम तत्कं सह ते कृष्ण परमेश्वर सर्पोऽयं मां ग्रसते तात प्रपन्नं परिमोचय ६ तस्य चाक्रन्दितं
श्रुत्वा गोपालाः सहसोत्थिताः ग्रस्तं दृष्ट्वा च संभ्रान्ताः सर्पं विव्यधुरुल्मुकैः ७ अलातैर्दह्यमानोऽपि नामुञ्चत्तम
रगमः तमस्पृशत्पदा [illegible] भगवान्सात्वतां पतिः ८ ॥

[illegible] तापितवंतः ४ तस्मिन्विपिने [illegible] कश्चिन्महा
महाविपुलकायो हिः सर्पो नीत्वा भुक्तितोऽन्यवन [illegible] सचोरगः सर्पः यदृच्छया गतस्तत्र संचरन्दधाम मह
तीमहा ५ स च सर्पः समानो मे दृष्ट्वा क्रोध [illegible] दत्त [illegible] सर्पान्मां ते मां
सर्पान्मोचयेति तस्य नंदस्याक्रंदितं रोदनमाक्रन्दनं वा श्रुत्वा गोपालाः सहसोत्थिताः [illegible] सर्प [illegible] दृष्ट्वा च
भ्रांता व्याकुलचित्ताः सर्पं उल्मुकैः अंगारकाष्ठैः व्यधुस्ताडयामासुः ७ अलातैरुल्मुकैः [illegible] पि तं न
दं नामुंचन्नत्यजत् ततः प्रपन्नानां पालकोऽभगवान्भक्तवत्सलः पदा पादेन तं सर्पमस्पृशत् ८

गा॰ ३

उदित उडुपश्चंद्रः तारकाश्च यस्मिंस्तं मल्लिकानां गंधेन मत्तैरलिभिर्जुष्टं सेवितं सच्चारितं च यथा कुमुदगंधयुक्तेन वायुना जुष्टं निशामुखं प्रशंसंतौ २२ तौ रामकृष्णौ वावनिवद्धत्वादन्यैरपि कल्पयितुमशक्यमपि स्वरमंडलं युगपत् कल्पयंतौ मनःश्रवणयोः मंगलं यथा तथा जगतुर्गीतवंतौ स्वरमंडलं मूर्छनं षड्जादिस्वरसमुदायमूर्छितं [struck through] तयोर्गीतमाकर्ण्य मूर्छिताः परवशाः तत्तु हे नृप आत्मानं न विदुः नाज्ञासिषुः स्रंसद् गलत् कथंभूतं स्रंसत् स्रवत् दुकूलं यस्मात् तं स्रस्ताः केशेभ्यः स्रजो यस्य तं च तं च २५ एवं स्वैरं यथेष्टं संभ्रम... वत् मत्त

निशामुखं मानयंतावुदितोडुपतारकं मल्लिकागंधमत्तालिजुष्टं कुमुदवायुना २३ जगतुः सर्वभूतानां मनःश्रवणमंगलं तौ कल्पयंतौ युगपत्स्वरमंडलमूर्छितं २४ गोप्यस्तद्गीतमाकर्ण्य मूर्छिता नाविदन्नृप स्रंसद्दुकूलमात्मानं स्रस्तकेशस्रजं ततः २५ एवं विक्रीडतोः स्वैरं गायतोः संप्रमत्तवत् शंखचूड इति ख्यातो धनदानुचरोऽभ्यगात् २६ तयोर्निरीक्षतो राजंस्तन्नाथं प्रमदाजनं क्रोशंतं कालयामास दिश्युदीच्यामशंकितः २७ क्रोशंतं कृष्ण रामेति विलोक्य स्वपरिग्रहं यथा गा दस्युना ग्रस्ता भ्रातरावन्वधावतां २८ मा भैष्टेत्यभयारावौ शालहस्तौ तरस्विनौ आसेदतुस्तं तरसा त्वरितं गुह्यकाधमं २९॥

वत् विहरतोर्गायतोः कुबेरस्यानुचरः शंखचूडाख्य आजगाम २६ स्वच्छो ... तयोः रामकृष्णयोः निरीक्षमाणयोः सतोः तावेव नाथौ यस्य तं स्त्रीजनं उदीच्यां दिशि कालयामास हरति स्म ... यामास ततस्तौ निःशंकस्या ... अर्थः २७ कथंभूतं क्रोशंतं हे कृष्ण रामेति सरोदनमाक्रंदयंतं तदेवं दस्युनाग्रस्ताः ... गावः ... चोरेण ... नीतो दिशं प्रतिक्षिप्यमाणं स्वपरिग्रहं स्वपरिग्रहीतं स्त्रीजनमवलोक्य भ्रातरौ श्रीकृष्णरामौ अन्वधावतां २८ शालो वृक्षो हस्तयोर्ययोस्तौ भयं मा कार्ष्टेत्येवंविधो रवः शब्दो ययोस्तथाभूतौ महाबलिनौ रामकृष्णौ त्वरितं यथा तथा याते गुह्यकाधमं शंखचूडमासेदतुः २९॥

पादस्पर्शीकृतो शापेन निर्मुक्तः अमीव स्त्र मो वं पापेड्ः खं वा हंतो ति तथाभूतं त्रिलोकगुरुं भवान्तं मा राज्ञी तानां प्रपन्नानां भय
प्रपहंतो ति तथाभूतं त्वामा इच्छे स्वलोकं गंतु मनुज्ञां याचे १५ हे महायोगिन्नोचिन्त्य विविचित्र शक्ते हे महापुरुष हे सतां पतेत्वा
प्रपन्नो स्मि मामनुजानीहि राजा पय १६ हे अच्युत तव दर्शनात् देवे हेतोः सद्यः अशापाद्विमुक्तो ऽस्मि सेतुन्न चित्रमिति तव
नामोच्चः १७ एतदेव कैमुत्येन नयेन स्पष्टयति यदिति यस्य तव नाममात्र [illegible] श्रवणात् श्रोतॄन् स्वयं
नान्सघः पुनाति किं पुनः साक्षात् त्वत्स्पर्शः प्रभाववलाम्भस्तव पदस्पर्शः पापं [illegible] इति क्षिपेदत दिव्यपः १८ इ
प्रमनुज्ञाप्य तं [illegible] हीत्वा दाशार्हं [illegible] प्रदक्षिणीकृत्याभिवाद्य च सुदर्शनः स्वर्गं प्रतिययौ सद्यः [illegible]

तं त्वा हं भवभी तानां प्रपन्नानां भयापहं आपृच्छे शापनिर्मुक्तः पादस्पर्शादमीव हन् १५ प्रपन्नोऽस्मि महायोगिन्म
हापुरुष सत्पते अनुजानीहि मां देव सर्वलोकेश्वरेश्वर १६ ब्रह्मदंडाद्विमुक्तोहं सद्यस्तेच्युत दर्शनात् १७ यन्ना
म गृह्णन्नखिलान् श्रोतॄनात्मानमेव च सद्यः पुनाति किं भूयः तस्य स्पृष्टः पदा हि ते १८ पुनःश्वाचे इत्यनुज्ञाप्य
दाशार्हं परिक्रम्याभिवंद्य च सुदर्शनो दिवं यातः कृच्छ्रान्नन्दश्च मोचितः १९ निशम्य कृष्णस्य तदात्मवैभवं व्रजौ
कसो विस्मितचेतसस्ततः समाप्य तस्मिन्नियमं पुनर्व्रजं नृपाययुस्तत्कथयंत आदृताः २० कदाचिदथ गोविन्दो रा
मश्चाद्भुतविक्रमः विजह्रतुर्वने रात्र्यां मध्यगौ व्रजयोषितां २१ उपगीयमानौ ललितं स्त्रीजनैर्बद्धसौहृदैः स्व
लंकृतानुलिप्तांगौ स्रग्विणौ विरजोंबरौ २२ ॥

विवः १ ततो व्रजौकसो गोपाः कृष्णस्य तदात्मवैभवं निशम्य तत्तदायायुरिति
भावं दृष्ट्वा विस्मितचेतसो भूतं तथाभूतात्तस्मिन् विजावने नियमं व्रतं समाप्य पुनर्व्रजं कृष्णात्मवैभवमेव कथयंतो व्रज
पुनः प्रजग्मुः राजन् [illegible] वयस्ताभि [illegible] रात्र्यां [illegible] विजह्रतुः [illegible] मध्ये [illegible]
[illegible] रामकृष्णौ [illegible] तत्र [illegible] २१ कथंभूतौ [illegible]
सौहृदैः [illegible] स्त्रीजनैर्ललितं यथा तथा उपगीयमानौ स्वलंकृतानुलिप्तांगौ [illegible] तथा

[illegible] ॥

भा.र.
इ.जी.
१२९

तस्य ये मध्यान्नवविता: कुसुमलं मुद्गतिमन्वयः सोऽस्मिन्युग्मं यथासं ये षां ते श्री: [illegible] तोतिवालण्या [illegible] कालिगाल
त्वाकलेनि लु: तेषां यविता: स्विदे: स्ववलिभि: मद्द्वगे मानान्म्पितदेवणौते मुपयास्ते [illegible] सिता: तेन: का
मरणमार्गेण मसौ [illegible] ना दिविलानियाभिस्ता [illegible] स्वरा: इत्यर्थः मलजा: तस्य: कुसुमलं मा [illegible] तन्मुलिंगल [illegible]
तिहिमुलि सपस [illegible] सो पुष्प ता विस्मर नानीम: [illegible] कूल वर्षायाभि स्तथा [illegible] ता: एवंविधुसमा [illegible] वि शेष =
कथं सदेमेति सर्वे सवां कुशेशु: ३ हंतेति [illegible] वला इरचित्र मरणतं हंत साम्राज्ये [illegible] नेदस [illegible] रव [illegible] ततो
तासां यस्य यथाहा [illegible] स्फुर [illegible] सोयस्य उरमि [illegible] ताविधु दिवलक्ष्मी पुस्पते पाम्रतः श्रीत जनानाल छि लेष [illegible] वपीडि
तान्नी माहर्षां नमे दोषिलरा [illegible] कारकास्य यदि हजितो वादितो वेणयेन तथा मलोभवति ४ तदा [illegible] येर [illegible] गाव

130

योमधु नववितास [illegible] विस्मिता लस्य धार्यं हलन्ना: कामाग्नि समर्पित चित्ता: कस्मलेयपुण्पसलती
यः २ [illegible] नमवलोम्ब्रण ले [illegible] सउरसिाह्या विधुनन दसतरम मानजनान्मान मदोयादि [illegible] तवे
णः ४ [illegible] यामृगम वो हेण वायु हलचेत सस्मारात दे [illegible] कवला [illegible] कलानि [illegible] तालिवि
नचिर [illegible] मन ५ वृदिण [illegible] वकधात पला [illegible] मल्ल परिवेष्टविडंव: कदिचित [illegible] मालि मगपेक्षा:
समाकृष्य [illegible] मुकुंद: ६
स्ववेणवा येन [illegible] निचेतां स्त्रियेषां तेन्मारा [illegible] देवदंतै [illegible] एवनठ चर्वितम: कव
ला स्तणया [illegible] लेध ता उ [illegible] कर्णयेत्स दिक्षिता [illegible] निद्रा: २ वलैविहिते [illegible] चितित वृषादिरवच्च
मन [illegible] कृष्णा [illegible] म [illegible] समान [illegible] पार [illegible] जन केवणोहमतो विचित्रमिति भाव: ४ इतो [illegible] तेचित्र
णवैलिका [illegible] वृदिण इति [illegible] आलि [illegible] स्पल [illegible] हिण [illegible] तेलस्य ते
धा.र
त्ववुका [illegible] रिका दय [illegible] लाधमन [illegible] वासोमहा [illegible] पति करस्थल विडंवयत्स्त करो
लाति तथा [illegible] वलरामेण सहित: [illegible] यत्र [illegible] गा [illegible] समाकृष्य [illegible] वेणोतेमे [illegible]

राम
१३१

मगृप्य काथमः कालमत्सुरूवमा मो रामकृष्णौ वलोकय उद्विजन् विसृज्य स्त्रीजनं विदुद्राव जीवितुमिच्छया गुह्यकः तत्कृष्णाग्र स्वात्मकं जीवनं पायान्निजरूपं केवलं माद्रवत् ३० मणिं क्व कुत्र यान्ति धावति तत्र तत्र शंखचूडं प्रति स्त्रीरक्षार्थं वलस्तिष्ठति किं चिकीर्षुः तत्तस्य शिरोरत्नं हर्तुमिच्छुः वलराम स्त्रियः स्त्रीः रक्षंस्तत्रैव तस्थौ ३१ ततो विहरतः समीपं प्राप्य मुष्टिना शिरो भग्नं कृत्वा शिखामणिं सहितं तद्रत्नं चूडामणिं तस्य शिरो रामस्य निजभ्रातुः दत्तवान् ३२ शंखचूडं हत्वा भास्वरं तेजोयुक्तं मणिमादाय गोपीनां पश्यन्तीनां श्रीमान्नामाय रामाय दत्तवान् ३३ तेद

सर्वीस्ताः ...वजया मो कालमत्सुरूवो द्विजन् विसृज्य स्त्रीजनं मत्तः प्राद्रवज्जीवितेच्छया ३० तमन्वधावद्गोविन्दो यत्र यत्र स धावति जिहीर्षुस्तच्छिरोरत्नं तस्थौ रक्षन्स्त्रियो वलः ३१ अविदूर इवाभ्येत्य शिरस्तस्य दुरात्मनः जहार मुष्टिनैवांग सहचूडामणिं विभुः शंखचूडं निहत्यैवं मणिमादाय भास्वरं अग्रजायाददात्प्रीत्या पश्यन्तीनां च योषितां ३२ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ३४ श्रीशुक उवाच गोप्यः कृष्णे वनं याते तमनुद्रुतचेतसः कृष्णलीलाः प्रगायन्त्यो निन्युर्दुःखेन वासरान् १ गोप्य ऊचुः वामवाहुकृतवामकपोलो वल्गितभ्रुरधरार्पितवेणुं कोमलांगुलिभिराश्रितमार्गं गोप्य ईरयति यत्र मुकुंदः २ ॥

नाम्ने चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ३४ अथेत्थं निशासु विहरं गोपानां रामकृष्णेन वि... विलासं गोपीनां तल्लीलानुवर्णनेन कालनिर्यापणप्रकारमाह पंचत्रिंशेन गोप्य इति कृष्णे वनं याते कृष्णस्य इति घोषः तेषु मनस्तदनुवृत्तं तदा सकामिनि ... तेनो वासरं तां गोप्यः कृष्णस्य लीलाः प्रगायन्त्यः ... ... कथंचिद् दुःखेन निन्युः सयामासुः १ कोऽपि हर्षलभ्रौ लीला ... ... दिसा ... कृष्णं ... ... वामकपोलं वामबाहौ ... ... ये न वल्गिते नार्त्ते भ्रुवौ येन तथाभूतः कोमलाभिरंगुलिभिराश्रितमार्गः सप्तस्वरा ... ... अर्पित ...

231

तर्हि तदा चेतन्यास्त इति प्यानि लेन नीतं प्रापितं तस्य पदं वृजरजः स्पृहयतोः स्पृहयं स इव भगताति यो मां तथा स्नेहात् इति श्रि
तभृङ्गगतयः इतिपाठे कुटिलगतयः तथापि तावयं इरा मुकुन्द रणायतो न प्राप्ते वं तिकेवलं मेमना एपिताः केपिता भजा
ल्लेगाया सांति मिता स्त्रापो यासां तथाभूता गोप्यो पिलो च न्यो त्ति मितजलानु भवतो ति यथ मि वोति इति तामिप्राय ॥१०
७ स्थावरे घ्यपति चित्रे इष्यते इत्याहः अक्रचरैरिति सकलस्य दाद्विवमेचा रणे रक्तं स्वचरं तीणो वे णुना तन्ना मोपे
तेन ... वेणुगीतेनाकृष्यति कथमलः अक्रचरे गोपदेवादिभिर्वासि सगत वर्णितं वीर्यं यस्य तथाभूतः मुग्धा
नां वचनमाहि पुरुषइवेति अचलाभ तिलेद्रुमीयं यपम चलितं तरेष लाफल स्मीनं ति तामिं स्खलेति भावः तेषामेण

तर्हि भृङ्गतयः सरितो वेतस्यं वृजरजो ऽदिलनीतं स्पृहयतोर्वे यामेवाः वृजु पण्णो प्रेमवेपित भुजाः स्ति
मितापः ७ अक्रचरेः समाज वर्णितवीर्यं अद्यादिपूरुषइवाचलभृतिः क्वचरा गरितदे उचरं तोवेणुना कृष्य
तिगाः मयया ... वेनलतास्तरव आत्मनि विश्व यजयं स्मरं पुष्पफलाढ्याः प्रणतभारविटपा मधुधाराः
प्रेमहृष्टतनवः सस्रुः स्म ८ दर्शनीयतिलको वनमालादिव्यगन्धतुलसी मधुमत्तैः अलिकुलैरलघुगीत
मभीष्टमाद्रियन् यर्हि संधितवेणुः ९ सरसि सारसहंसविहंगा श्चारुगीत हृतचेतस एत्य हरिमुपासत तेयत
चित्ता हन्त मीलितदृशो धृतमौनाः ११ ॥

ताभारेण विटपा यासां ताः वनयलाल ताः स्वामि विष्णुं प्रकाशमानं मत्वयं
मइव मधुधाराः ववृषुः सन्या तरवश्च तत्वलीनामपि तयो नानंदस्ति भावः ९ कमलकन्वेषु विहरतां पद्विणामपि
चित्ताकर्षकं तगीतं किं पुनरन्येषामिस मिप्रायेणाह दर्शनीयानां संदराणां मध्ये तिलकः श्रेष्ठः वृक्षः व
नमालाप्यादि सुगन्धा तुलसी तस्या मधुना मत्ते रलिकुले स्त्रियमा एनमलघु उच्चैर्गीतमाद्रियमाणाः इह रे गंकृत्य वेव
धरं हि ऽत वेणुर्भवति १० तदृष्ट्वे सरसि सारसाश्च हंसाश्चान्ये विहंगाश्च ते चारुणा गीतेन हृतचेतसो येषांतथाभूताः सा
मताहरि उपासमणा मते ऽभजे तन समीपे वि विष्णुर्वो न्यथं स्तायन विषर्यात रेभ्य अपहृतं चित्तं येषां तथाभूतं स

कृष्णः कलेश्चर्यः प्रेमणा हृष्ट इदं चिन्तां स्तन्नु रुहाः पासां ता १ ऋता

रखे०ग२ न म्पा४

मेघोपि हरिमुपास्ते इत्याह॥ सद्वल इति हे व्रजदेव्यः गोप्यः सद्बलः सरामः कृष्णः स्वाभिर्निर्मिताभ्यां कलोत्सुकाभ्यां वि लासोत्सवे यस्य मुक्तास्त्रगापीडितविलासो यस्य सः क्षितिभृतो गिरेस्तटे संचरन् तत्र वर्तमान स्वयं जातहर्षः विश्वम् स्यन्द... यावेणु... उपरंजित विश्वः उपरंजित विश्वः अनुरक्तो लोको भवतो यस्य सः उपरंजितविश्वमिति पाठे विश्वमुपरंजयति लोके नरस्य लीलार्थः १२ तस्य सत्वतल्ये छायातेन विश्वालिहर एव हितना वसा स्व सवः मेघः मंदलः श्रीकृष्णस्या तिक्रमेलशंकि तचेतोभ्यस्ततः स्वमलः परे लोनतानि तचेष्टे गर्जितिकिंतत्रेव स्थितः सन्वेणोरवमनुमंदमंदं गर्जति सुहृदं श्रीकृष्णं मनो भिरभिरभ्यवर्षत् छायया मनतपत्र मातपत्रम् दधत् स्वविदधदिति पाठेत्वं मावश्यार्थः शत्रुं तं वा प्रतपक्रंकु वेन्तु मनो भिरभ्यवर्ष

सद्वलः अग्रवलं सविलासः सानुभक्षितिभृलोव्रजदेव्यः हर्षयन्यर्हि वेणुरवेणजातहर्ष उपरंभितवित विश्वः १२ महदतिक्रमशंकितचेता मंदमंदमनुगर्जति मेघः सुहृदमभ्यवर्षत्सुमनोभिश्छायया च विदधत्प्रातपत्रं १३ विविधगोपचरणेषु विदग्धो वेणुवाद्य उरुधा निजशिक्षाः तव सुतः सति यदाधरबिंबे दत्तवेणुरनयत्स्वरजातीः १४ सवनशस्तदुपधार्य सुरेशाः शक्रशर्वपरमेष्ठिपुरोगाः कवय आनतकंधरचित्ताः कश्मलं ययुरनिश्चिततत्त्वाः १५॥

वेणुरवस्य देवैः क्रियमाणं कुसुमवर्षमेघकर्तृकं छत्रधारणं ... पारेवाकुसुमलतावल्लितः १३ ... पारवश्यजनकत्वम् ... यशोदायत्स्मरत्स्वाह विवि धेति यशोदे यद्यपि तव सुतो गोपक्रीडासु निपुणः अपरविविधविधत्स्वरेभिर्दितो वेणुर्यन्नासः वेणुवाद्य विषये उरुधा बहुप्रकारा निजैवाशिक्षायाः सुतः न त्वन्य तः ... स्वरजातीः निषादर्षभादिस्वरालापभेदानन यत्प्रापितवान् १४ तदा शक्रादिप्रमुखाः देवाः स्वरजातीः सवनशः वारं वारं मंद्रमध्यतारभेदेन वा त्रिसवन वायत्ता गीतध्वनिरागतत्त्वज्ञाः अपि आनताः कंधरा चित्तं च येषां ते उपधार्य सम्यगाकर्ण्य कवयः कोविदा अपि अनि श्चिततत्त्वतः हेदो ये ... कश्मलं मोहं प्रापुः इत्यर्थः १५॥

दक्र०रो० ५१ राम १३२

भा.द.
१.टी.
१३२

मंदंवायुरित्यस्यानुवृत्तदेत्यादिः नद्यामंदंवायुर्मलयजस्पर्शेन शीतलस्तस्य स्पर्शो तेनमानयन्निति किंचयेवंदिनस्तावकाउपदेवाः एवंसि
द्धविद्याधरादयः तेवाद्यगीतपुष्पवर्षादिभिःतंसम्यक्परिवव्रुःपरितउपासत २१ अथायातमवलोकयध्वंसःपरस्परमूचुःव
त्सलइति व्रजस्यगवांचवत्सलः यदगध्रो गवामनुकंपानामस्मात्तेवत्सलोहितकृत यद्यस्मादगध्रः अगोगोवर्धनधा
धरतीतितथाइदंवद्धोरक्षमाणस्यापलक्षणं हरेर्वृद्धैर्ब्रह्मादिभिः पथिवंद्यमानोचरणोयस्यसः दिनांते सायंकाले कृत्स्नंगोधन
मुपोह्यसंगृह्यगीतवेणुः गीतोवेणुर्येनसः अनुगैरनुचरैरीडिताकीर्तिर्यस्यसः २२ श्रमरुजा श्रमरोगेणापित्वानष्टप्रायापि दृशीनामा
तानस्माकंनेत्राणामुत्सवंहर्षमुन्नयन्खुररजोभिश्छुरितास्रग्यस्यसः सुहृदामस्माकमाशिषःमनोरथा

मंदंवायुरुवात्यनुकूलंमानयन्मलयजस्पर्शेन वंदिनस्तमुपदेवगणा येवाद्यगीतबलिभिःपरिवव्रुः २१ वत्सलो
व्रजगवांयदगध्रोवंद्यमानचरणःपथिवृद्धैः कृत्स्नगोधनमुपोह्य दिनांते गीतवेणुरनुगेडितकीर्तिः २२ उत्सवं
श्रमरुचापिदृशीनामुन्नयन्खुररजश्छुरितस्रक् दित्सयैतिसुहृदाशिष एष देवकीजठरभूरुडुराजः २३ मद
विघूर्णितलोचनईषन्मानदःस्वसुहृदांवनमाली बदरपांडुवदनोमृदुगंडं मंडयन्कनककुंडललक्ष्म्या २४ यदु
पतिर्द्विरदराजविहारोयामिनीपतिरिवैषदिनांते मुदितवक्त्रउपयातिदुरंतंमोचयन्व्रजगवांदिनतापं

न्दित्सयादातुमिच्छयादेवक्याजठरेभवदितिदेवकीजठरभूः स एषउडुराजश्चंद्रएतागच्छतिनिश्चितेदेवत्वेनसएव
एवमुक्तं २३ कांश्चिदत्तिसंभ्रमेणसमीपमापातिवलरामंकथयंति ईषन्मदेनवारुणीमदेनविघूर्णितेलोचने यस्य
स्यसः स्वसुहृदांमानदः ईषत्पक्वबदरवत्पांडुरंवदनंयस्यसः अत्रहेतुः कनककुंडलयोर्लक्ष्म्यामृदुगंडयोस्मितसु
दनं मंडयन्कोमलगंडयल्लि [illegible] वा द्विरदराजस्येवतस्यैवविहारोयस्यसःवलभद्रस्यपक्षेचवर्णत्वादि
नीतेचंद्रइवमुदितप्रसन्नंवक्त्रंयस्यसः व्रजेभवामस्मदादीनांदुरंतमपाराद्देनेस्वविश्लेषजंतापंमोचयन्नुपयाति
[illegible] समीपमायातियद्वदेश्लोकद्वयंतस्यपरमेवयोज्यं तद्यामदेनमत्तधर्मेण विघूर्णितलोचनेयस्यसः द्विरद

132

राम
१३३

स

ग्रास्मार्कं च सो ऽयं किं क्रमरस्या ऽ ऽ : निजेति ध्वजादीनि विचित्राणि ललामानि चिह्नानि येषां तैर्निजानि पदान्येव व्रजदलानि तैः व्रजभुवः खुरतोदं खुराक्रमणव्यथां शमयन् वर्ष्मणा शरीरेण धुर्यवद् लीलया गतिर्यस्य तथा च जंगरा जलं क कृतिर्यस्य सः ईरितः वादितः वेणुः येन सः व्रजतीति यत् १६ तेन निमित्तेन सविलासवीक्षणेनार्पितो मनोभवो गोपा ता वयं कुजानां वृक्षाणां गतिं प्रकारेति प्रवेष्टितां इति यावत् गमिताः सत्यो मोहेन कवरं वसनं वा न विदामः १७ किंच मणि धरो ऽयं तान् गोगणान् गणयन् धरतीति मालया दयितगंधा इष्टगंधा याते लसीतस्या मालया उपलक्षितः प्रणयिनः प्रियस्यानुचरस्य सखेः स्कंधे भुजं प्रक्षिप्य निदधन् यत्र यदा अगायत् १८ तदा तत्र

कदा

निजपदाब्जदलैर्ध्वजवज्रनीरजांकुशविचित्रललामैः व्रजभुवः शमयन्खुरतोदं वर्ष्मधुर्यगतिरीरितवेणुः १६ व्रजति तेन वयं सविलासवीक्षणार्पितमनोभववेगाः कुजगतिं गमिता न विदामः कश्मलेन कवरं वसनं वा १७ मणिधरः क्वचिदागणयन् गा मालया दयितगंधतुलस्याः प्रणयिनोऽनुचरस्य कदांसे प्रक्षिपन्भुजमगायत यत्र १८ क्वणितवेणुरववंचितचित्ताः कृष्णमन्वसत कृष्णगृहिण्यः गुणगणार्णमनुगत्य हरिण्यो गोपिका इव विमुक्तगृहाशाः १९ कुंददामकृतकौतुकवेषो गोपगोधनवृतो यमुनायां नंदसूनुरनघे तव वत्सो नर्मदः प्रणयिनां विज

तस्य वादितस्य वेणोः रवेण वंचितान्यपहृतानि चित्तानि यासां ताः वंचितचित्ता इति पाठे परवशीकृतानि चित्तानि यासां ताः कृष्णस्य हरिणस्य गृहिण्यो हरिण्यः ... गुणगणार्णं ... मनुगत्य ... गृहस्याशा याभिः ताः कृतः यतो विमुक्ता गृहाशा याभिः ताः ... इव कृष्णमन्वसत ते ... १९ एवं ... गोपीः ... अथ सायं ... कुंदेति कुंददाम्ना कृतं ... प्रणयिनां ... यमुनायां ... नंदसूनुः ... गोपैर्गोकुलेन ...

वे

भा॰ द॰ पू॰ टी॰ १३४

अथ भगवान् भयेन विकलं तमेकं ततः भवतो मम मा भैष्ट भयं मत्तः इति गिरा आश्वास्य लालयित्वा वृषभासुरं उपाकृष्य दजुहाव ६ अकालमकस्मादह सबालैरितिदृ मदसबाले सवत्सैः पृष्ठभिः किं तेभ्यो भयजनं नेतवति प्रयोजनमिति यो हे असत्तम तदिधानं दुरात्मनं कालं रूपं चहतोति तत्पान्तो समवस्थितः ७ इतीत्यमाकृष्यमाणिता हरि आस्फोटयन्कलेन स्तोताम् बुलः आस्फोटस्य करतलेन वाहुमाहत्य तलशब्देनारिष्टं कोपयन् कोपयुक्तं कुर्वन् सखुर स्कन्धे भुज एव भोगः स पदे हस्तप्रसार्याव स्थितः ८ ततः सोऽरिष्टोऽपि कोपितः खुरेणाभुवं मिग्रन् लिखन् पुच्छं ऊर्ध्वं धुनाना ७ छेन्अंस्तो मेघाय रूपाः कुर्वन्नभ्युपाद्रवत् ९ तदेवाह अग्रेन्यस्तविषाणाग्रो यस्य चासूजलोचने अरक्ते नेत्रे यस्य सः कटाक्षेपकटाक्षेः

भगवान् यतः गोकुलं भयविद्रुतं मा भैष्ट इति गिरा आश्वास्य आसुरमुपाकृषत् ६ स बालैः पशुभिर्मन्दत्रासितैः किं मया तव बलदर्पहा दुष्टानां त्वद्विधानां दुरात्मनां ७ इत्यास्फोटाच्युतारिष्टं तलशब्देन कोपयन् सखुर स्कन्धे भुज भोगं प्रसार्यावस्थितो हरिः ८ सोऽप्येवं कोपितोऽरिष्टः खुरेणावनिमुल्लिखन् उद्यत्पुच्छभ्रमन्मेघः क्रुद्धः कृष्णमुपाद्रवत् ९ अग्रन्यस्तविषाणाग्रः स्तब्धासृग्लोचनोऽच्युतं कटाक्षिप्याद्रवत्तूर्णमिन्द्रमुक्तोऽशनिर्यथा १० गृहीत्वा शृङ्गयोस्तं वा अष्टादश पदानि सः प्रत्यपोवाह भगवान्गजः प्रतिगजं यथा ११ सोऽपविद्धो भगवता पुनरुत्थाय सत्वरः आपतन्स्विन्नसर्वाङ्गो निःश्वसन्क्रोधमूर्छितः १२ ॥

इति यथेन्द्रेरितायधोन्द्रेण मुक्तो ऽशनिर्वज्रस्तद्वत् तूर्णं शीघ्रं कृष्णं प्रत्युपाद्रवत् समीपमगात् १० ततः श्रीकृष्णः किं कृतवान् तदाह गृहीत्वेति तदा सोऽच्युतः तमरिष्टं शृङ्गयोर्गृहीत्वा अष्टादश पदानि प्रत्यपोवाह हस्तेन पश्चाद्गमयत् यथा गजः प्रतिगजं निहन्ते ११ ततः सोऽरिष्टो भगवता प्रक्षिप्य अपविद्धः प्रतिमत्तनेनयाति ततः सत्वरः उत्थाय स्विन्नानि प्रस्वेदयुक्तानि सर्वाणि अङ्गानि यस्य सः क्रोधेन मूर्छितः परवशः निःश्वसन् आपतन् अग्रतः पतन् कृष्णमभ्युपाद्रवदित्यर्थः १२ ॥

७२ ७२ २३३ रामु १२४

उत्सहरतिवाणीति हे राजन् लिंगं लस्य लीला अनुगायंत्यो गोप्यः अहःसु पितस्मिंश्चित्तं चेतन्ताजीवितं यासां तस्मिन्नेव मनः संकल्पो विकल्पश्च येषां तास्तथोक्ताः अत एव महानुदय उत्सवो यासां तास्तथाभूता रेमिरे २६ इति दशमे पंचत्रिंशः ३५ अथ वृषभासुरवधात्मकं भगवतः कर्म उवर्णयन्नाह तस्य प्रवृत्तमाह अथवतः कंसस्य भयवर्धनो योग्य मनुवर्णयति षड्भिः श्लोकैः अथेत्यादिना इत्थं श्रीकृष्णस्य वनवृजे माणे सति तर्हि अरिष्टाख्यो वृषभासुरो गोष्ठं प्रत्यागतः तं वर्णयति सार्धेन महीमित्यादिना महान् ककुत्कायो यस्य सः खुरैर्निरंतरं क्षतां विदारितां महीं कंपयन् १ खरतरं यथा तथा रंभमाणः वृषभजाति

श्रीशुक उवाच एवं व्रजस्त्रियो राजन् कृष्णलीलानुगायतीः रेमिरेऽहःसु तच्चित्तास्तन्मनस्का महोदयाः २६ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कंधे युगलगीतं नाम पंचत्रिंशोऽध्यायः ३५ श्रीशुक उ० अथ तर्हि आगतो गोष्ठमरिष्टो वृषभासुरः महीं महाककुत्कायः कंपयन् खुरविक्षतां १ रंभमाणः खरतरं पदा च विलिखन्महीं उद्यम्य पुच्छं वप्राणि विषाणाग्रेण चोद्धरन् २ किंचित्किंचिच्छकृन्मुंचन् मूत्रयन् स्तब्धलोचनः यस्य निर्ह्रादितेनांग निष्ठुरेण गवां नृणां पतंत्यकालतो गर्भाः स्रवंति स्म भयेन वै ३ निर्विशंति घना यस्य ककुद्यचलशंकया तं तीक्ष्णशृंगमुद्वीक्ष्य गोप्यो गोपाश्च तत्रसुः ४ पशवो दुद्रुवुर्भीता राजन् संत्यज्य गोकुलं कृष्ण कृष्णेति ते सर्वे गोविंदं शरणं ययुः ५

शब्दं कुर्वाण पदा महीं विलिखंश्च पुच्छमुद्यम्य विषाणाग्रेण वप्राणि तटानि उद्धरन् किंचित्किंचित् शकृन्मुंचन् मूत्रयन् च स्तब्धलोचनः निमेषरहितलोचनः यस्य हे राजन् अंग निर्ह्रादितेन निष्ठुरेण गवां नृणां च गर्भाः अकालतोऽपि भयेन पतंति स्रवंति च यस्य ककुदि अचलशंकया घना निर्विशंति तीक्ष्णशृंगं तमुद्वीक्ष्य गोपा गोप्यश्च तत्रसुः ४ हे राजन् पशवो भीता गोकुलं संत्यज्य दुद्रुवुः ते गोपा गोप्यश्च कृष्ण कृष्णेति वदंतः तं शरणं गोविंदं ययुः ५ ॥

६ आच धर्मैर्धिङ्घवत्सावः पातः पंच … परिक्रोनिंदेति ३ यस्याश्वे …

ज्ञापयामास २

वा

का॰२॰
१॰वी॰
१३५

ततो नारदेन निवारितः स्तु वसुदेवस्य सुतमेवात्मनस्त्वस्य मृत्युहन्तारं ज्ञात्वा नारदोपदेशादिति शेषः लोहमयैः पाशैर्भार्यया देव
क्या सह वसुदेवं बबन्ध १९ ततो नारदे गते सति कंसः केशिनं नाम दैत्यमाहूय प्रेषयामास किमिति भवता राम[illegible]
णौ हन्येताम् २० ततो मुष्टिकचाणूरादीनमात्यान् हस्तिपांश्च समाहूयोवाच २१ उक्तिमाह भो भो इत्यादिभिः पञ्च[illegible]
इति निर्वचनं प्रत्येकाभिप्रायकं वीर चाणूरेति कुमेधारय: आनकदुन्दुभेर्वसुदेवस्य सुतौ रामकृष्णौ नन्दव्रजे तेवल्
ततो मह्यं मृत्युहन्तारौ देवेन निदर्शितौ तौ भवद्भ्यां कथं विद्रुपायेन हन्तौ तो भवद्भ्यां मल्ललीलया हन्येतां हन्तव्यौ

निवारितो नारदेन तत्सुतौ मृत्युमात्मनः। ज्ञात्वा लोहमयैः पाशैर्बबन्ध सह भार्यया ॥ १९ प्रतियाते तु देवर्षौ कं
स आभाष्य केशिनं प्रेषयामास हन्येतां भवता रामकेशवौ ॥ २० ततो मुष्टिकचाणूरशलतोशलकादिकान्।
अमात्यान्हस्तिपांश्चैव समाहूयाह भोजराट् ॥ २१ ॥ भो भो निशम्यतामेतद्वीरचाणूरमुष्टिकौ। नन्दव्रजे कि
लासाते सुतावानकदुन्दुभेः ॥ २२ रामकृष्णौ ततो मह्यं मृत्युः किल निदर्शितः। भवद्भ्यामिह संप्राप्तौ हन्येतां मल्लली
लया ॥ २३ मञ्चाः क्रियन्तां विविधा मल्लरङ्गपरिश्रिताः। पौरा जानपदाः सर्वे पश्यन्तु स्वैरसंयुगम् ॥ २४ महामात्र त्व
या भद्र रङ्गद्वार्युपनीयताम्। द्विपः कुवलयापीडो जहि तेन ममाहितौ ॥ २५ ॥

२२ २३ मञ्चाः उत्तुङ्गस्तम्भादिरचितस्थानानि क्रियन्तां कथंभूताः मल्लरङ्गपरिश्रिताः मल्लयुद्धस्थानं पर्यन्तस्थानविशि
ष्टाः किमर्थं तत्राह पौराः पुरवासिनो जानपदाः देशवासिनश्च सर्वे मञ्चेषु उपविश्य स्वैरयुद्धं [illegible] पश्यन्तु २४
२४ हे महामात्र हस्तिपक त्वया रङ्गद्वारि मल्लयुद्धस्थानस्य द्वारि संस्थाप्य
[illegible] मम वचः कुवलयापीडाख्यो द्विपो गजो मल्लयुद्धस्थानस्य द्वारि संस्थाप्य [illegible] तेन कुवलयापी
डेन मम अहितौ जहि [illegible] तेनकुवलयापी
कुवलयापीडेन भूतः प्रमिलो विकसितायेन स्रोतः कोतिर्यं तत्तु त्वया करे आरोपितो याहितौ मम जरोयस्तासः तेन कुवलयापी
डेन मम आनकदुन्दुभेः सुतौ तत्रैव घातय एवं हन्तव्यौ २५ ॥ ॥

234

राम
१३५

सभगवान्नु नराग्रतं तमुरिईपं गयो गृहीत्वा स्वचरणे नन्दमाङ्क्म्यान्ध सम्यक्तले निपात्यमयार्ईमेवरं वस्त्रं तद्विष्णोर्दृया
माय ततः कृत्वा कृतीछ्दने उत्पात्य विषाणं भित्ति शेषः तेन विषाणेन जघान सत्वड्यामास चततिरेकरिशोपतत् १२ इत्थं श
तुस्तथो: समाहारस्तु [illegible] जनस्वपुधि स्वमनुजिरन्या दानद्वि [illegible] लितस्ततश्चालम्बनं व्यथिते दवगे मचलितेन [illegible]
कुन्तप्रा गेण [illegible] जगाम अश्वकेर्भिन्न तेमेयोः स्वर्य निरगं स्वजगामततः सुराः उष्टाः किरं ता द्विरं तुष्टुवुः १४ इत्युक्तं ...
नमरिंकृत्वा सभवानवश्वालि मिर्गापे स्तूयमानः गोपीनां नयना नां मक्तिमातस्तवः सरामो गोष्ठे विवेश १५ उत्थ ...
प्रकृत कर्म ताक्रूसेना रिष्टे हते सनिदे वदर्शनो देवर्षिर्नारदः यदा एवं कथितं एवं भविष्यतीति साक्षाद्देवचेष्टितानिजः

पू०२

नमाप तेऽसनिरस्य कंसयो पदाग्रमाक्रम्य निपात्य भूतले विष्णोर्यामास पार्दे मेवरं कृत्वा विषाणेन जघान सो
पतत् १२ असगवमन्ये ब्रशालं सुतेस जनद्विपेन्द्र पादान नवाष्वितेद्वगः जगाम कृष्णं निशते रघुनंदं उष्ट्रः किंरंतो हरि
मीरे सुरा: १४ एवं कुकुद्मिनं हत्वा स्तूयमानः स्वजातिभिः विवेश गोष्ठं सबलो गोपीनां नयनोत्सवः १५ अरिष्टे नि
हते दैत्ये कृष्णेनाद्भुत कर्मणा कंसाया थाह भगवान्नारदो देवदर्शनः १६ यशोदायाः सुतां कन्यां देवक्याः कृष्णमेव च
रामं च रोहिणीपुत्रं वसुदेवेन बिभ्यता न्यस्तौ स्वमित्रे नन्दे वै याभ्यां ते पुरुषा हताः १७ निशम्य तद्भोजपतिः को
पाच्चलितेन्द्रियः निशातमसिमादत्त वसुदेव जिघांसया १८॥
[illegible] गत संप्राह १९ किमाह [illegible] यशोदा
या इति सार्ऽहेन देवक्याः कन्याम [illegible] गर्भे त्वे नम [illegible] यशोदायाः सुतामाह [illegible] त्वेन प्र [illegible] देवक्याः
[illegible] गर्भे माह तथा रोहिणी [illegible] देवक्याः [illegible] गर्भमाह [illegible] नन्दे वकी [illegible]
सुदेवेन तत्र बिभ्यता स्वमित्रे नन्दे न्यस्तौ [illegible] निहितौ याभ्यां राम कृष्णाभ्यां [illegible] हताः वसुदे
वे हन्तुं तत्परा [illegible] ततः [illegible] भोजपतिः कंसः कोपात् प्रचलितानि इन्द्रि
याणि यस्य सः वसुदेवं हन्तुमिच्छया तीक्ष्णं खड्गमाददे १८ ॥

गी॰टी॰
२३६

त्वि क्रायसत्सिते श्यामलापवीक्षितेयस्यतत्तेषा मे नेउय सेन सूद्दशं वर्द्धविभाए। कामार्त्तस्तांप्रति प्रतांकायानान्दिशु
त्वि क्रायमसिते श्यामलापवीक्षितेयस्यसतत्तेषा सुपर्णाःसात्वनार्न सम्भसदने न तह हरे म ततःसंगो
पंवनेचरं तोभास साद लाम्भताल ...वीक्षितामितिक्रियाद्वि ... सदिल्लितो ... परः ... विलेख ... लाच
तोद्दिमिः क्वचित्यनुरागविदित्वा सूतिपतिः ताद्दलगार्भ मिदं क्लोनितातोः पारः लिताप सा: श्रावित्वेत्व स्वलेलाच
नेव्रश्यामवस्त्रयस्याःलपाभ्रवाप्राह किमितिद्दै कितवच्छत्ते येन तुरारत्मनात्वसे छाम। येषा हित विदितं तस तत्स त्वक
इति इस्पेतुवंतीतां ... नेः ... वयस्मेदीर्घवाङ् द्रूमिलताः प्राहकिं तदाह वयमिति वयस्ता वकुंथ वदे हजा गोपवीः
गोकीएर्देवः सुल्याश्यमखलभस्कंदस्यातचरा श्वतल्यामरे सत्रे संधि राधे: कर्मधारयो वा हेमदेववयंभवाद्दशानांमत

235

जामालानां मत्रजोपभोग्यानां मातवीनाः ... ति यावत् न च सुलभाः किंतुदुर्लभा वयमित्यर्थः तत्र हेतुमाह
जातरितिजन्तवरिनाशोजन्ममरणे आदी येषां तान्यधिमिकः पोड्डा इर्द्व्याधोताप लद्दर एंतान्भजंतीति तथा
तेषां ... परीतानां सुराणां च मरहताशलभ्यमस्तितस्मादस्येदुर्लभा इत्यर्थः इत्थंभूतवत् द्दमिलेमातेसा कोयाए
कलानीद्विष्याणि यस्याः साउनरादद किमितिरस्थं उद्दचोदितं हत्वा भयः किमर्थं मोतांत्वयसेहमानदष्टभ्रु ... पापस्त
द्दिता ... कतिक्रम्यात्रवोऽवेतिरस्त्यच येन लयेन्मदद्दमलिनैर्हतमेनिरोषमस्थंदः यथाम ... पेनोजे हेला पं ... नी
तद्दलिवनमध्यस्थानि गला चाहद्विमस्तल्लेन लोकवेदमर्यादा विलंघिता येन त्वेया मलिनीक्षतता ॥ दि

राम
२३६

अथ स मह्यमात्र: व्याकुलचित्त: प्राह किमिति रघुपतेर्भोजराजस्य कंसस्य तव मणिनीष चौरा मह्यं स्तोकयंमयाहंतस्यो
इत्यायो गपता स चिनायस्तु सौयाविसृष्ट:; तेन मह्यमात्रेण स्वयमुक्त: स कंसो दुर्मतिर्नृप: समुदितान्सर्वान् स्थापयन् पुनराह कं
सवचनमेवाह भणध्वमिति स्वादिनाम्भलनाप्यायमीहु पेइत्येतेन एतद्वृत्तमाणं वच: भणध्वमिति अनेनाभिप्रायेणा
पनाम्यो दिलेमाकल्पेतस्य वैभवतो हि थारयंतु इति धृतस्य चिन्तास्थिरोपकरणप्रार्थनालिंत देसपेदम्यातावद
त्मनो वृंषभ विहृत्य कारणेपूर्व इतिहासं प्रतिजानी हि ये वेदि येन देहन: इवंभूतं अभ्यसुहृत्त्वं वेषमाश्रितस्त्रेषं चरामि
तस्य विवृधपश्वकेन रणस्य कारलेत्रैवेमि इतिशेष: तस्यरमिति हो समाद मामेत्याहिना मह्यम्भाग्यसुंदरीभाग्यशालि

[illegible]

नीवामममामामर स्तुयामेवे नेकृदावि जिवरं तीक्ष्मरववपभले वे मंदेवमासते नवीजिते संचलितेशोभ हैर
णेकाढिमि मेमती भ्रमराणां समालः इंशोयक्लिनकूजज्ञि:कोकिले:पंचकुलेवृक्षा येन स्थता किंलंदिनां भ्रमराणां
निवह: संघो यस्मिन् मदहराना मा टोपो पे नसम्भ मेणसुंदर: वसंतकाल मदाचरितेरम्पे शाल्मनाद्दार्लिमधुर्व
मंडितेत्येवमनेमहोद्याने चरंतीसुजलापतिवत्ला कृतुल्तालाः स्तलेहलाच्छमम मातामुलीरंविचिनयामासं [illegible]
नामा हुमिलेद लिश्लिष्टः मंपर्र: इतरे रलसामाला श्लं रत गानममालरमेपइयचारिणो इत्यात्स्याभि [illegible] वृक्षां
यत्र वैष्णवतः चलताभिश्वतमर्यं वतीलितप्याम्नत: इतुगमीमिदं लत्वात् ॥ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ

भा॰ टू॰
टी॰
१२७

गंधोन्नत ग्रासेन गजेन्द्रो न्यपतत्तेपि ममेति यतो न रोषस्तेन कारणेनाहमादेशाज्ञा प्रत्यासिद्धिसिद्धिहेतोरहम्
कृष्णो पक्षे यद्यपि तथाप्यहं मेना मिमि तावद्वलीयसा कुंजरेण कुवलयापीडेन हन्तव्यौ बालकौ रामकृष्णौ आज्ञाप्य
कारणान्तरं तत्रापराधीनः परलोकं प्रस्थाप्य वसुदेवस्य दुहितृक कृत्वा इमे वसुदेवाद्द्योषितयोः पुत्रौ ताभ्यां तयोस्त्वा
वक्षो कांसस्य मातिरेव वसुदेवादिभिः परत्र मत्तमथुरायां जनेति भावः अतो वसुदेवाद्यस्य तद्ब्रातामुहृश्च सर्वेषां भाष्यतां
बालकौ बालिष्ठौ तेः पूर्णे नेत्रे पश्यन्तु जानपदा देशवासिन आदर्शं तौ किं मम पौरुषं पश्यन्तु हे महामात्र हनु
कुवलयापीडाख्यो गजो रंगद्वार उपनीयतां प्राप्यतां तेन कुवलयापीडेन मम शत्रू हिंसतामिति २५ चतुर्दश्यां यथाविधि

आरभ्यतां धनुर्यागश्चतुर्दश्यां यथाविधि विशसेत पशून्मेध्यान्भूतराजाय मीढुषे २६ इत्याज्ञाप्यार्थतंत्रज्ञ
आहूय यदुपुंगवम् गृहीत्वा पाणिना पाणिं ततोक्रूरमुवाच ह २७ भो भो दानपते मह्यं क्रियतां मैत्रमादृतः नान्य
स्त्वत्तो हिततमो विद्यते भोजवृष्णिषु २८ अतस्त्वामाश्रितः सौम्य कार्यगौरवसाधनम् यथेन्द्रो विष्णुमाश्रित्य
स्वार्थमध्यगमद्विभुः २९ गच्छ नंदव्रजं तत्र सुतावानकदुन्दुभेः आसाते ताविहानेन रथेनानय मा चिरम् ३०
निसृष्टः किल मे मृत्युर्देवैर्वैकुण्ठसंश्रयैः तावानय समं गोपैर्नन्दाद्यैः साभ्युपायनैः ३२॥

क्रोध

अथ तु धनुर्याग आरभ्यतां मीढुषे इष्टवर्षिणे भूतराजाय मेध्यान्पशून्विशसेत २६ इत्थमाज्ञाप्यार्थतंत्रज्ञः तात्रिकोऽताभिः
वेशः यदुश्रेष्ठमक्रूरमाहूय तस्य पाणिं स्वपाणिना गृहीत्वा क्रूरं यथा तथोवाच २७ तदेवाह भो भो इति आदरात्संबोध्य
नं दानपते मह्यं मैत्रं मित्रकृत्यं क्रियतां हि तव मित्रे मित्रहेतं क्रियतामत्त्व तो मत्तो हिततमो भोजवृष्णिषु न विद्यते २८
अतस्त्वामेव हे सौम्य समाश्रितः वेपथु तं गुरुतमकार्यसाधकं यथा विष्णुमाश्रित इन्द्रः स्वार्थं त्वामहं [illegible] आगम
त्याग वा स्तव्याहमपि त्वामाश्रितः प्रार्थयामीति २९ अतस्त्वं नंदव्रजं गच्छ किमर्थं तत्र नंदव्रजे वसुदेवस्य पुत्रौ वासाते तौ
वने नरथेनानय प्रापय चिरं विलंबं माकार्षीः ३० किमर्थं तत्राह निसृष्टाविति संश्रीयते इति संश्रयः वैकुण्ठो विष्णुः सं

रा
१२७

२३६

ति॰

सर्वं मां मलिनीकृतां हे ऋषे राघव किमिमे सान्त्वयसे इत्यं ब्रुवतीं तां स पुनः शापशङ्कितः प्रोवाच तदेवाह अजलोमइति हेस
र्वं मां मलिनीकृतां हे अमेराय पकिमिमे सान्त्वयसे इत्यं ब्रुवतीं तां स पुनः शापशङ्कितः प्रोवाच तदेवाह अनुलोम इति लोमो
रोमाणि मनुष्याणां द्विवौकसां च संगमोऽनुलोमः क्रमप्राप्तः न्याय्य एवेति भावः देवकान्तासु नराणां तु संगमः प्रतिलोमो
ऽन्याय्य इति जानीहि तेन कारणेन हे पङ्कजगन्धिनाहमपराधकृत् किं च तस्माद्दुलोमात् संगमात् कामान्धी मान्मोहसाहो
ऽन्याय्य इति सुत इति प्रतिकूला मम माता सुलोमयाति त्रस्यसे
च पुत्रो जायते सर्वदा च मद्वीर्येण इत्याभवे त्यापि मेवाङ् स्वाभवेते इत्युक्त्वा दिनं प्रतिकूला मम माता सुलोमयाति त्रस्यसे
त्यज्या तत्त्व सन्ततप्रातमाह तदेवाह निः सेतोरिति मर्यादा तिलयिने भिन्नविरक्त हृतं स्वाचारो येन तस्य पापात्मको लोक
वेदपतिषिद्धाचारवर्तिनः स्तवजानिष्यमाणः तनयः कौर्याद्विरागकोमयात् अयं ताऽस्य कौर्याग्र स्त्यागेन रहितः

ति॰ देवतानां तपस्विनां द्विजानां च निन्दकः इत्थं तस्यां भस्मात शिवे इत्यं कृशायां च तस्यां सहमिलः शापशङ्कितः म
हर्षिप्रिये शापे तेतिष्ठ अतिहितस्ता हितावकानां त्वयैव नामेव पुत्रभूमे दिक्कान्ता हितवान् तस्मिन् अमिलेतस्मान्म
हो शापनाशने सति मम माता रहेः धाने चक्रेनाप्य क्रिया तः स ब्रह्मत्वं तावदस्यास्तपोभत्ताऽम्प पद्येतेन्द्रहिति शेषः
तेतः सा गर्भं धृत्वा प्रसवकाले मेरुमा अपुष्पावभमे स बलो बहुमुखं स तां तस्त्वया क्रियो नइसनाह इतीति पुलस्त्यादद
स्मादेतस्याः पश्चाद्बन्धुभिर्तीता नदुर्जना नमस्कारिकेलावदेषिं एतेषाममासदा क्षिपति तनयस्य मातालेखभवे
लोऽजनितिरन सितेषः अलवुय सेनादीन् इत्याद्यर्तीमान स्याचिमम दशे नजायते तनहेतु मेघवेत्रमनइस्ते

भा० द०
१० टी०
२३०

इत्युक्त्वा तमक्रूरं समामन्त्र्य ३९ आज्ञाप्य च मन्त्रिणो विसृज्यापि कंसः स्वगृहं प्रविवेश तथाक्रूरश्च स्वगृहं [illegible] ४०
[illegible] दशमे षड्विंशः ३६ प्रतियाते तु देवर्षौ कंसस्य केशिनं वधमासा सेति उक्ते प्रेषितः सकिम[illegible]
त्रिभुवनभिः केशीनामासुरः कंसेन प्रेषितः महाहयः सन्मनस इव जवो वेगो यस्य सः खुरैर्महीं [illegible] निर्जरयन् [illegible]
भिः केसरैरवधूतानि नीलस्तनः [illegible] विमानानि [illegible] लोचनं [illegible] घनो मेघः [illegible] दुराशयः
दुष्टाशयः कंसस्य जिघांसा [illegible] अभिप्रायो यस्य सः [illegible] कंसस्य हितं [illegible] [illegible]

श्रीशुक उ० एवमादिश्य चाक्रूरं मन्त्रिणश्च विसृज्य सः प्रविवेश गृहं कंसस्तथाक्रूरः स्वमालयं ४० इति श्रीभाग
वते महापुराणे दशमस्कन्धे षड्विंशोऽध्यायः ३६ श्रीशुक उ० केशी तु कंसप्रहितः खुरैर्महीं महाहयो निर्जरयन्मनो
जवः सटावधूताभ्रविमानसंकुलं कुर्वन्नभो हेषितभीषिताखिलः १ करालनेत्रो विकटास्यकोटरो बृहद्गलो
नीलमहाम्बुदोपमः दुराशयः कंसहितं चिकीर्षुर्व्रजं स नन्दस्य जगाम कम्पयन् २ तं त्रासयन्तं भगवान्स्वगोकुलं तद्धे
षितैर्वालविघूर्णिताम्बुदं आत्मानमाजौ मृगयन्तमग्रणीरुपाह्वयत्स व्यनदन्मृगेन्द्रवत् ३ स तं निशाम्याभि
मुखो मुखेन खं पिबन्निवाभ्यद्रवदत्यमर्षणः जघान पद्भ्यामरविन्दलोचनं दुरासदश्चण्डजवो दुरत्ययः ४ ॥

भीषितमखिले विश्वं येन विशाले नेत्रे यस्य विकटं विशालमास्यविवरं यस्य बृहद्गलो दीर्घश्च गलो [illegible] नन्दस्य व्र क१
जं कम्पयन् जगाम २ हेषितैस्तत्स्वगोकुलं त्रासयन्तं भीषयन्तं वालेः पुच्छरोमभिर्विघूर्णितास्ते [illegible] मितास्ते
[illegible] मृगयन्तं [illegible] आत्मानं [illegible] मृगेन्द्रवत् [illegible] भीषयन्तं [illegible] भगवानाह्वय
स३ [illegible] केशी [illegible] अभिमुखः [illegible] सम्मुखेन खमा राम
काशं पिबन्निवामर्षणः [illegible] अभ्यद्रवदभ्यपतत् [illegible] अरविन्दलोचनं [illegible] जया १३०
न [illegible] कथंभूतः दुरासदः अन्यैरनभिभवनीयः [illegible] चण्डः उरतिक्रमो जवो वेगो यस्य सः ४ ॥

स२

आनीतौ वृत्तावनेन मत्तकुल्येन हस्तिना घातयितुं व्यवसितस्ततो हस्तिनो मुक्तो भविष्यतस्तत्र देवतानि तुल्यै मेहे श्वा तत्राद्रिभिर्वा
नये ३२ तलतलयोर्निहतयोः मृत्योस्तत्सान्तः खिलान्वसुदेवम्मतो नतः स्वर्गस्थाद्रीनदानिष्ठ ३३ तथा स्थविरमप्य
उग्रसेनं पितरं स्वमेव कामं अमानं मतिरस्य प्रयसेवं सस्वस्थानं देवकं च तथान्यं च मम विविषस्तोन्स वीन्हमन्ता मोति ३४
ततश्चैवं सति रामिन्त्र इयं छ्वोन टकानर्छ तु नावध्याति कृत तत्त्व सर्वान्तु मत्तत्ता द जरासंधे इति दिवि दोवान
रः प्रियः सखा ३५ श्रीवेरादयो सुरा मयेन सह स्थले सो हृदये स्तथाम्यताः तैर्जरासंधादिभिः सहितो द्रुमरपक्षीयान्नृपा
हत्वा महीमेतां स्वयं तु भविष्यति ३६ एतत्सर्वं मम चिकीर्षितं ज्ञात्वा रामस्त्वाभेको इहानय नन्दवो हं तं केस आहतवा

घातयितुं च हस्तिनौ तौ कालकुल्येन हस्तिना यदि मुक्तौ ततो महे घोरयेद्वेधं तु पमैः ३२ तयोर्निहतयोस्तमा
न्वसुदेवपुरोगमान् तदनुयान्नेतान्निग्रामसम्भोजदशार्हकान् ३३ उग्रसेनं च पितरं स्थविरं राज्यकामुकं तथा
तं देवकं च यचान्यो विद्विषो मम ३४ ततश्चैवा महीमिमं भविता निष्कंटका जरासंधो मम गुरुर्द्विविदः पिता स
खा ३५ शंबरो नरको बाणो मम्येव कृतसौहृदाः तैरहं सुरपक्षीयान् हत्वा भोक्ष्ये महीमनृपान् ३६ एतज्ज्ञात्वा नयतं
श्रीरामकृष्णौ विदर्भकौ धनुर्मखनिरीक्षणार्थं द्रष्टुं यदुराज्यं ३७ राजन्मनीषितेऽस्य क्रूरत्वा
घ माऽर्जनं सिद्धसिद्धाः समं कुर्यां इहेति फलभावनं ३८ मनोरथान्करोत्येवं जनो दैवहतान्नपि युज्यते दैवेन
कामान्तथा या करोम्यहं ३९॥

निश्चले सति तोपलायेत् तस्मात् भगमेव निरीक्षणार्थं मधुपराशीये पंच द्रष्टुमा
हृतवान् इति त्वया वाच्या इति संध्येः ३७ इत्युक्तः प्राह राजन्निति स्वा वध मरणं तस्य माजे नपरि हरं इति यत्नवृ
मनोरिषितं विचारितं तत्सम्यगेव स्वप्रयुक्तानि निरोधनेन हल्भिरे ल्वा यत्नाद अह
वे फलभावनं कलहः सिन्धुसिद्धोः समं करिष्यामि ३८ उक्तमर्थ रुपया मोह मनोरथान्
दैवेन रथान्करोति जनः स्वसुखाय तु ताप तथा परं तां बोधयन्नाह

त्रियाउक्षर्त्रादि कारकषड्भावापन्नात्सदेकसाध्यं तु

सं२ द्रि०

मा०टी० प्र०टी० १३७

अथ केश्यादि हतकेशिनं भगवतोऽनंतरं कर्तव्यमावेदयन्देवर्षिरित्याह देवर्षिरिति हे नृप भागवतश्रेष्ठो देवर्षिर्नारद उपसंगम्य रहस्येकांते अक्लिष्टकर्माणं कृष्णमुवाच १० तदेवाह कृष्णेति सर्वकर्तृत्वाभिप्रायेण भगवंतं तत्वतः स्तौति ... वेदानंतरं शिवप्रमितिनं तुकामः तावत्त्वं संकल्पमात्रेण लोकजगत्पालनार्थमवतीर्णोसि ... अमेयत्वात्प्रियाणं तत्त्वात्मनेवात्माश्रयः सृजसीति हेतुहेतुमद्भावेन ... स भिन्नः ... इत्याह ... ये कर्मयोगेन कारकत्वादि सर्वाधिपालो केन जगत्सृष्ट्यादि ... प्रकृतात्मनात्वेनैव कर्त्रात्मा स्वयमेवाश्रयस्याधारेण तथाभूतः मायया त्वसंकल्पेनैव गुणान्स्वशरीरभूतेष्वात्मना

१६।) गुणकारित्वात्महदादीन्सृजसीति हितदर्थः तदात्मानं स्वयमकुर्वतः प्रलयवशेन ... आसीत् आत्मना आत्मा

देवर्षिरुपसंगम्य भागवतप्रवरो नृप कृष्णमक्लिष्टकर्माणं रहसीदमभाषत १० नारद उवाच कृष्ण कृष्णा

प्रमेयात्मन्योगेश जगदीश्वर वासुदेवाखिलाधार सात्वतांप्रवर प्रभो ११॥

238

शास्त्रेभ्यतः इत्यादिश्रुतिरिति भावः अप्रमेयात्मन्नपरिच्छेद्यस्वरूप अनेन सर्वस्रष्टृशरीरकत्वेन सर्वं वस्तुसामाना धिकरण्योऽर्हत्वात्त्वयमेवसृज्य इति भावः न तत्वतमेवादमः स्फटिकतोरानत्वहंतत्वाद् जगदीश्वर जगन्नियंतः कार्यम् नजगदीतमेवत्वत्तमेतादिनियंतृत्वेन तज्जंतकर्तृत्वं त्वय्येव पर्यवसन्नमिति त्वमेवकर्तेति भावः नतत्रस्रोङादिरा धारान्तत्वक्षमित्यतआह वासुदेवेति वासुदेवशब्दार्थं वदन्संबोधयति अखिलाधारेति अखिलस्य ब्रह्मांडोतर्य ताद्दिवस्तुनआधारभूतअखिलमाधारो व्याप्यत्वयतथाभूतेतिवार्थः नन्वेवं भूतपरमात्मानत्वहमित्यतआ ह सात्वतांप्रवरेति सात्वतांइतिकर्मरिपुष्टो सात्वतेभक्तैर्नित्तं प्रीयमाणेत्यर्थः परमात्मैव सन्नवतीर्णं समाश्र येणायत्वायैवं नृपेणावतीर्णेत्यर्थः प्रभो अकर्मवश्येत्यर्थः ११॥

तत्रैकस्यैव निकारकभावोपयुक्तगुणवत्तां वदन्संबोधयति अप्रमेयात्मन्नित्यादिभिः कथमेकस्यानेककारकभावापत्तिरित्यतः संबोध यति योगेशेति विविधविचित्रानंतशक्ते इत्यर्थः ननु महदाद्यस्यस्रज्यात्वहंतत्राह ×उरी १

राम १३७

तद्वचनं वंचयित्वा तं केशिनं हन्तुमायप्रसारितपादयोः हस्ताभ्यां परिविध्य भ्रामयित्वा धनुःशतान्तरे धनुःशतपरिमितदूरे सा
वज्ञं हेलनं यथा तथोत्सृज्य पातयित्वा अवस्थितः यथा लोके सुपर्णो गरुत्मान् उरगं पातयित्वा अवतिष्ठेत तद्वत् ५ स केशी लब्धा
संज्ञो येन सः मूर्छितः उत्थाय व्यात्तास्य इत्यर्थः पुनरुत्थितः व्यादाय वक्त्रमिति शेषः बलेन पुनर्हरिं प्रत्यभ्यद्रवत् तदाह
सम्भ्रमेण यः सोपि हरिः तस्य केशिनो वक्त्रे सव्यं भुजं प्रवेशयत् निर्भयत्वे दृष्टान्तमाह यथोरगं बिले इति यथा सर्पो वित्त
र्पं बिले प्रवेशयति तद्वत् यद्वा सर्पभोगवद्दीर्घं [illegible] प्रवेशयामासेति दृष्टान्तार्थः ६ ततः किं तदा
हदंता इति भगवद्भुजसंस्पर्शात्ताप्तात् तस्य केशिनो दन्ताः निपेतुः यथा तप्तमयस्तप्तं लोहादिस्पर्शेन निपतन्ति

तद्वंचयित्वा तमधोक्षजो रुषा प्रगृह्य दोर्भ्यां परिविध्य पादयोः सावज्ञमुत्सृज्य धनुःशतान्तरे यथोरगं तार्क्ष्यसुतो
व्यवस्थितः ५ स लब्धसंज्ञः पुनरुत्थितो रुषा व्यादाय केशी तरसा पतद्धरिम् सोप्यस्य वक्त्रे भुजमुत्तरं स्मयन्प्रवेशया
मास यथोरगं बिले ६ दन्ता निपेतुर्भगवद्भुजस्पृशस्ते केशिनस्तप्तमयःस्पृशो यथा बाहुश्च तद्देहगतो महात्म
नो यथामयः संववृधे उपेक्षितः ७ समेधमानेन स कृष्णबाहुना निरुद्धवायुश्चरणांश्च विक्षिपन् प्रस्विन्न
गात्रः परिवृत्तलोचनः पपात लेंडं विसृजन् क्षितौ व्यसुः ८ तद्देहतः कर्कटिकाफलोपमाद्व्यसोरपाकृष्य भुजं महा
भुजः अविस्मितोऽयत्नहतारिरुत्स्मयैः प्रसूनवर्षैर्दिविजैरभिष्टुतः ९॥

तद्देहतः ७ र

ततः तस्य केशिनो देहे प्रविष्टो महात्मनो भगवतो भुजस्तद्देहे रोगो यथा उपेक्षितः विकसितस्य आमयो रोगो देहे वर्द्धते
तद्वत् ७ स केशी समेधमानेन कृष्णस्य बाहुना निरुद्धः वायुः श्वासो यस्य सः चरणांश्च विक्षिपन् प्रस्विन्नगात्रः स्वेद
युक्तं शरीरं यस्य परिभ्रमणात् लोचने यस्य सः विगतप्राणो लेंडं पुरीषं विसृजन् क्षितौ पपात ८ कर्कटिकाफलं दृढपक्व
मेतद्देहो यस्य तस्य केशिनो देहात् भगवान् भुजं आकृष्य [illegible]
यत्नेन हतो रिपुर्येन सः प्रसूनवर्षाणि वर्षद्भिः दिविजैः स्तूयमानः वन्दितः शेषः ९॥ ॥ ॥

दृष्ट्वेति अस्य मध्यात् निर्दैत्यः केशी लीलयैव लेखयामास हतः दिष्ट्यायमस्माकं महान्मानं दुःखस्थो लीलया हतः ते तदङ्ग मित्राणि प्रेतं दुःखैकत्वमेवस्य नात्र यस्य दैत्यानो देवा वितेन संत्रस्ता निराभीताः संतोनिमिषं इन्द्रादयो दृष्ट्वेत्यन्वयः तिरः कर्तव्यम् भावेदयति चाणूरादीन् त्यादि नाऽसौ याहन्यकूरोष्यालिष्वा मधुरांगता सिपुरम्बवाणराद्यौ त्वया विदितो नृपदृष्ट्वा मिति निर्दिष्टा देशो वित्तापन प्रकार विशेषः १६ तस्यान्तदनन्तरं शंखाद्यो नरकस्य चैव घ्रातिशेषं दृष्ट्वा इत्यत्र लोकः शंखपेचजनः भाविनि दैशमात्र मेवतेनेत्यानं तर्थं विवाहितं पारिजातापहरणादीनि यानि चक्रा रेकामपि वत्सभवा वीर्याणिचेष्टितानि कर्ताकारिष्यति तानि सर्वाणि कविभिरस्मदादिभिर्गेयान्यहं दृष्ट्वामीति संबंधः वीर्यप्रस्तादि लक्षणं प्रदेयद्रव्य स्वरूपं मालितंवीराणां भौमकादीनां यान्याः कन्याः रुक्मिण्यादयस्तासां विवाहः

॥ दृष्ट्वा तेविद्दलो दैत्यो लीलयायं दृष्यात्कृतिः मस्येदेविते संत्रस्ता स्यजेत्यानिमिषादिवं १४ चाणूरं मुष्टिकं चैव मल्लानन्यांश्च हस्तिनाम् कंसं च निहतं द्रक्ष्ये परश्वोहनि तेप्रभो १५ तस्यानुशंखयवनमुराणां नरकस्य च पारिजातस्य हरणमिन्द्रस्य च पराजयं १७ उद्वाहं वीरकन्यानां वीर्यशुल्कादिलक्षणं नृगस्य मोक्षणं शापाद्द्वारकायां जगत्पते १८ स्यमंतकस्य च मणेरादानं सह भार्यया मृतपुत्रप्रदानं च ब्राह्मणस्य स्वधामतः १९ पौण्ड्रकस्य वधः पश्चात्काशीपुर्याश्च दीपनं दंतवक्त्रस्य निधनं चैद्यस्य च महाक्रतौ २० यानि चान्यानि वीर्याणि द्वारकामावसन्भवान् कर्ता द्रक्ष्याम्यहं तानि गेयानि कविभिर्भुवि २१ अथ ते कालरूपस्य क्षपयिष्णोरमुष्य वै अक्षौ

२ त्यर्थः नृगस्य शापान्मोक्षणं लाजनमिति संबंधः हे जगत्पते १८ भार्यया जांबवत्या सत्यभामया च सह कारकार्यांस्यमंत कात्मणेराखानं ब्राह्मणस्य मृत्पुत्रानयस्वधामतः स्वस्थानात्संकर्षणस्लोकात् द्रष्टव्यः आनीयेतिशेषः मृतानौपुत्राणां प्रदानं १९ दीपनं दाहनं महाक्रतौ युधिष्ठिरराजसूये चैद्यस्य शिशुपालस्य च निधनं वधं २०। २१ अथ अक्षौहिणीनां निधनं द्रक्ष्यामि हे अर्जुनसारथे ... कालशरीरस्य ते त्वया ... क्षपयिष्णो ... कीर्तिः

परमात्मत्वमेवोपपादयति त्वमिति सर्वभूतानां ब्रह्मादिस्थावरान्तानां महदादिपृथिव्यन्तानां चैक त्वमेवान्तः प्रवि
श्य प्रशासनेन धारकः एकः सर्वत्रैकरूपः व्याप्य वस्तुगतविकाररहित इत्यर्थः इदमेव हि परमात्मत्वं यत्सर्वान्तःप्रवेश
नकृतधर्मास्पर्शो नियमनेन भर्तृत्वं एकत्वे दृष्टान्तमाह यथेयं सांकाशानामं तज्योतिरयोगत्वं चक्रतादिभिन्नं दृश्यते
न ह्यहि स्यर्थः यद्यदं सर्वभूतानामात्मा तर्हि ते दृश्येयेत्यत आह गुहेति अंत्रादिज्योतिरिवैषताणिन्नगुह्ना तथायो
ज्य मध्येध्यः ज्योतिरंतर्गतं मपि गृहं मथनोद्युपायमंतरेणानत्रैवाविविच्य दृश्यते तथायोगविहीनैस्त्वमात्माविनान दृश्यत
इत्यर्थः गुहा हृदयं तस्या हृदयगुहाशयः गुहायां हृदयकुहरे वितत्वाशेत इति तथाकारणात्वोपभुक्तं सर्वेमात्मसाक्षीति सर्व
स्यसाक्षाद्द्रष्टा सर्वज्ञ इत्यर्थः अत एव महापुरुषः ब्रह्मादिजीवविलक्षणः पुरुषईश्वरस्तेषामधिपतिश्च १२ यत एवंभूतस्त्त

त्वमात्मा सर्वभूतानामेको ज्योतिरिवैधसां गूढो गुहाशयः साक्षी महापुरुष ईश्वरः १२ आत्मनात्माश्रयः पूर्वं माय
या सृजसगुणान् तैरिदं सत्यसंकल्पः सृजस्यत्स्यवसीश्वरः १३ सत्वंभूधरभूतानां दैत्यप्रमथरक्षसां अवतीर्णो वि
नाशाय साधूनां रक्षणाय च १४

तो हे ईश्वर सत्यसंकल्पात्त्वं सकलकारकभावमापन्नः तावत्स्वसंकल्पेन गुणका
र्यभूतान्स्वशरीरभूतान्महदादिपृथिव्यन्तान्सृजसि ततस्तैर्लोकादिं परिदृश्यमानं विचित्रसंनिवेशविशिष्टं ब्रह्मा
दिस्तंबपर्यन्तं जगत्सृजसि अवसि पालयसि संहरसि च १३ तत्र पालनं स्वा[illegible]वतारैः मत्स्यादिरूपेण चेत्यनेक वि
विनाश २ धं तत्र स्वावतारेण पालनं दर्शयति एवं कमित्यभिप्रायाद् सत्वमिति सः उक्तविधस्त्वं भूधरभूतानां [illegible] विनाशाय
साधूनां रक्षणाय चावतीर्णः अनेन आद्यन्तभूतानिरसनाय चेति चशब्दो विनाशायेत्यनेनान्वेतव्यः [illegible]
कः उक्तं विनाशमपानयोगिकं अवतारप्रयोजनं [illegible] साधुपरित्राणमेव [illegible]
एवं विधस्य तवाचिन्त्यप्रभावस्य देवो [illegible] इदमनभ्युचितमेवेत्यभिनंदति ॥ १४ ॥

दुष्कृतविनाशनस्य संकल्पमात्रेणासिद्धेः

भा॰द॰
द॰सी॰
१४१

तामेवदर्शयति [illegible] गोपानां मध्ये व तिष्ठि [illegible] पाश्वोरस्य पदे पशावभवुः हेन एकेच्चिनु पाला [illegible] त्
छा स्तु के चिन्नेश्च दहाचे कुरेरेवं निमिया विजकुः २० एवं [illegible] मय [illegible] सोऽसु [illegible] महाभागोऽसुर [illegible]
विभ्राणः स्वर्यपाम्बश्च [illegible] वचाचरत्तेषबद्धाचरिता [illegible] गोपानपोताटंग्रपरूष्य [illegible] नाय २९ एवं [illegible] नगोपानि
रिदर्या गिरि [illegible] यां विनि [illegible] क्षिप्य तस्या द्वारे शिलया पिदध्ये छादितवान् [illegible] यां तु [illegible] चगोपान्सुवशो [illegible] तः
३१ तथा तस्य [illegible] मस्यक [illegible] तं [illegible] यस [illegible] पदं [illegible] तु [illegible] नत्वा [illegible] पान्नयं [illegible] तं [illegible] संहे [illegible]
निवोजसावलेनजघान २९ तथा [illegible] पर्वतश्रेष्ठतुल्यस्य तथा [illegible] रणंदेपं [illegible] बलीयदगां [illegible] त्मानं वि

240

तत्रावस्त्रकातिविचिन्नोराः [illegible] लाश्चकतिचित्र [illegible] मेष [illegible] ताश्चलन्ते के विजकुरकुतोभुया २८ मय [illegible] महामायो [illegible]
सो गोपालवेषकृत् मेषायितानपोवाद् [illegible] रायितान्बहून् २९ गिरिदर्या विनिक्षिप्य नीतं नीतं महासुरः शि
लयापिदध्ये [illegible] चतुःपंचावशेषिताः ३० [illegible] तत्कर्म विज्ञाय [illegible] रणे [illegible] गोपान्नायं तं [illegible] जघान [illegible] हरि
रिवौजसा ३१ सनिजं रूपमास्थाय गिरीन्द्रसदृशं बली इच्छन्विमोक्तुमात्मानं नाशकोऽग्रहणातुरः ३२ [illegible]
[illegible] दोर्भ्या पातयित्वा महीतले पश्यतां दिवि देवानां पशुमारममारयत् ३३ गुहापिधानं निर्भिद्य गोपालांस्ता
[illegible] स्तूयमानः सुरैर्गोपैः प्रविवेश स्वगोकुलं ३४ इति श्रीभा॰ द॰ स्कं॰ पूर्वार्धे [illegible] सप्तत्रिंशोऽध्यायः ३७
[illegible] क्रूरोपि चत्वारो विमत्सरः [illegible] मतिः उषित्वा [illegible] माव्याय अययौ नंदगोकुलं १

मो [illegible] कुरपि [illegible] ३२ तथा [illegible] मनिता [illegible] तलेपातयित्वा [illegible] दिवि देवानां पश् [illegible] मं पशुमारोपथ्याभ
वति तथा [illegible] मारयामास ३३ ततो गुहायाः पिधानं छादनं शिलां [illegible] भित्वा [illegible] गोपा
जानिः [illegible] गोपैस्त [illegible] स्वगोकुलं प्रविवेश ३४ इति दशमे सप्तत्रिंशः ३७ तथा क्रूर [illegible] मालय [illegible] ततः
[illegible] करो [illegible] याशंका [illegible] गमनं तस्य चमनोरथसिद्धिर्वोत्ता [illegible] क्रूरोपीति महत्ती भगवद्विषया मतिर्य

राम
१४१

एवं विज्ञाप्य कृतार्थमिवात्मानं भगवंतं प्रपद्य नमस्करोति द्वाभ्यां विशुद्धविज्ञानघनमपरिच्छिन्नमत्वाविद्यारहितकेवलज्ञानैक
स्वरूपं स्वसंस्थया स्वरूपस्थित्यैव निरतिशयानंदस्वात्मानुभवसिद्धया समाप्ताः सर्वेऽर्थाः कामा यस्य तं प्रयोजनांतराणि कर्तुमसमर्थः
यदा समग्राः सर्वेऽर्था यस्य तमवाप्तसमस्तकाममित्यर्थः सत्यसंकल्पतामाह अमोघवांछितमिति अमोघवर्त्तिनमि
ति पाठे मोघं यथा भवति तथा कार्यवर्त्तमानं स्वतेजसा पराभिभवसामर्थ्येन निवृत्तमायागुणानां प्रवाहः संसारो य
स्य तं भगवंतं षाड्गुण्यपूर्णम् ईश्वरं त्वामीमहि प्रपद्येमहि २३ स्वयमेवाश्रयो यस्य तं स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितमिति श्रुतेः
आत्मायाधारमित्यर्थः आत्ममायया स्वसंकल्पेन विनिर्मिता अशेषाः सर्वे विशेषाः पृथिव्यादयस्तेषां कल्पना देवादिरू

विशुद्धविज्ञानघनं स्वसंस्थया समाप्तसर्वार्थममोघवांछितं स्वतेजसा नित्यनिवृत्तमायया गुणप्रवाहं भगवंत
मीमहि २३ त्वामीश्वरं स्वाश्रयमात्ममायया विनिर्मिताशेषविशेषकल्पनं क्रीडार्थमादत्तमनुष्यविग्रहं नतोऽस्मि
धुर्यं यदुवृष्णिसात्वतां २४ श्रीशुक उवाच एवं यदुपतिं कृष्णं भागवतप्रवरो मुनिः प्रणिपत्याभ्यनुज्ञातो ययौ तद्दर्श
नोत्सवः २५ भगवानपि गोविंदो हत्वा केशिनमाहवे पशूनपालयत्पालैः प्रीतैर्व्रजसुखावहः २६ एकदा ते प
शून्पालाश्चारयंतोऽद्रिसानुषु चक्रुर्निलायनक्रीडाश्चोरपालापदेशतः २७ ॥

पादरूपं येन तं यद्वा आत्मक्रीडार्थमात्तः मनुष्यस्येव विग्रहो येन तं यदुवृष्णिसात्वतां धुर्यश्रेष्ठं त्वां नतोऽस्मि सात्वताः शब्देन भाग
वतप्रधानास्तथापि सात्वतेषु अपि भक्तत्वेन यो गणनीयोऽनेन एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यं २४ एवमिति तस्य कृष्णस्य दर्शनमुत्स
वः हर्षमयो यस्य सः २५ अथ भगवानाहवे युद्धे केशिनं हत्वा नारदेन विज्ञापितमपि व्रजस्य सुखमावहती तिष्ठन् पशून्
पालयत् २६ अतः परं केशिवधानंतरं नारदोक्तमपि अनंतरमेव प्रसक्तं व्योमासुरवधं
कथयति एकदेति कदाचित्ते गोपाः पशून् अद्रेः सानुषु चारयंतः चोरपालव्यवहारेण निलायनाख्यां क्रीडां चक्रुः २७ ॥ -२

सौभाग्यातिशयस्तु तुः स्मात्तं तद एव सात्वं तां प्रज्ञादित्वात्त्वार्थे ॥ अनुचरैः सह वने गोचारणार्थमनुचरदित्यनेन ॥ त्रुटी ३

भा० द्व० स० टी० १४२

अधिपद्मं विभावयति यदिति यत्र द्वयोस्तदंघ्रिपद्मं द्रक्ष्यामीति हर्षे ण मंवेधुः [illegible] मानजङ्घावारि [illegible] चि
मज्जेन परत्वमलं द्रष्टा देवस्य विष्णोः स्रवेषि ना प्रियाल [illegible] चिनमेन [illegible] मङ्गलं प्रियाञ्जलादे [illegible] यथा
गायाल [illegible] चितं तो [illegible] सा तव तेभ्यः सु [illegible] विभि र चितं मिथ्यनेनैवा त्सल्य सोपी ल्यं चोत्कं ग [illegible] पिकानां तु चकु
ये किल मित्यनेन कमनीयत्वमुक्तं ८ द्रक्ष्यामीति नतमद्य मुकुरस्य मुखं [illegible] मिलत्तत्त्व के प्रभ [illegible] स्य [illegible]
मी मगामे मम प्रदर्शितं [illegible] था [illegible] चरेति गच्छेति कथमिति [illegible] मनोरूपो लोना सिकाचया सिस्तत्स दितं व्यव

यद्दर्शितं ब्रह्म भवादिभिः सुरैः श्रियाच देव्या मुनिभिः श्वसात्वतैः गोचारणाया नुचरैश्चरद्वने य
द् गोपिकानां तु चकुंकुमांकितं ८ द्रक्ष्यामि तन्नं सुकपोलनासिकं स्मितावलोकारुणकंजलोचनं ।
मुखं मुकुन्दस्य गुडालकावृतं प्रदक्षिणं मे प्रचरंति वै मृगाः ९ अप्यद्य विष्णोर्मनुजत्वमीयुषो भार
वतारा य भुवो निजेच्छया लावण्यधाम्नो भवितोपलंभनं मह्यं न न स्यात्फलमंजसा दृशः १० ॥

लोको यस्मिन् तत्त्व तत्त्व अरुणकं जवलोचनं यस्मिन् तत्तथा कुलकैर्वक्रकेशैरावृतं इति ९ अनुरणायच्छित
यति अप्यद्येति भुवो भारावतारायभाराय नो रूपायति जेच्छया नतु कर्मणा मनुष्यत्वमीयुषः प्राप्तवतो विशति
शयलावण्यधाम्नस्य विष्णोरुपलंभनं दर्शनं भवितामविष्यत्यद्य गृध्नैव स्यात्तर्हि मह्यं मदृशो लोच
नस्यांजसा ग्राह्य वहितं फलं न स्यादिति नापितस्या देवेत्यर्थः [illegible] प्रकृतमयमनुसरतीति १० नतकौ
सावस्मदादिविलक्षणो यो [illegible] मनुजत्वमीविष्णून् पश्यच दर्शनं वक्तुमन्यसे इत्याशंक्याह चतुर्भिः श्लोकैः । ११ ।

का० ३
२४२

स्क १४२

महाभाग दुर्लभतरमविष्वग्भगवद्दर्शनात्मकं महाभाग्यवान्भगवति परां भक्तिं प्राप्तः ५ यो ऽस्यैवं स्वमाणप्रकारेणाविं
तयेत् २ कंसकृतनिर्बंधाद्वलब्धभगवद्दर्शनः संप्रति तस्मै ब्यया भगवंतं दिदृक्षुस्तावदात्मनस्तद्दर्शननिदानं वकुथा
तर्कयति किं इति आह ते यो ज्ञायमस्त्याचेभ तावद् तं किंचिदस्ति दृढः कुतः यद्यस्मादघक्षेश वेद्यस्याम घमाशेतन्न
संभाव्यतइतिभावः ३ उतः श्रेयापि बहुविद्यानीतिभावयेन तद्दर्शनात्संभवमाशंक्य उतः सो व्य तिवाभ्यां समेति
विषयात्मनः विषयाविष्टचित्तस्यापि तद्दुर्लभमेवं स्यादिभिः केवलं क्लोकास्यत्तु त्यस्य वितर्कस्येति यावन्न तदृश्यस्ये
तिभावः तस्य दर्शनं दुर्लभं मन्ये यथा शूद्रजन्मयस्य तस्य ब्रह्मकीर्तनं वेदवचनं दुर्लभं तद्वत् ४ यद्वा मेवं किं तव ममस्य

अथापि महाभागो भगवत्यंबुजेक्षणे भक्तिं परामुपगत एवमेतदचिंतयत् २ अक्रूर उवाच किं मयाचरि
तं भद्रं किं तप्तं परमं तपः किं वाथाप्यर्हते दत्तं यद्द्रक्ष्याम्यद्य केशवं ३ ममैतद्दुर्लभं मन्ये उत्तमश्लोकदर्शनं विषया
त्मनो यथा ब्रह्मकीर्तनं शूद्रजन्मनः ४ मैवं ममाधमस्यापि स्यादेवाच्युतदर्शनं ह्रियमाणः कालनद्या क्वचित्तरति
कश्चन ५ ममाद्यामंगलं नष्टं फलवांश्चैव मे भवः यन्नमस्ये भगवतो योगिध्येयांघ्रिपंकजं ६ कंसो बताद्याकृ
त मेऽत्यनुग्रहं द्रक्ष्येंऽघ्रिपद्मं प्रहितोऽमुना हरेः कृतावतारस्य दुरत्ययं तमः पूर्वेऽतरन्यन्नखमंडलत्विषा ७

मैवं ममाधमस्यापि स्यादेवाच्युतदर्शनं स्यादेव कुत इत्यत आह ह्रियमाण इति अयमर्थभावः यथा नद्या ह्रियमाणानां तृणादीनां
मध्ये किंचित्कदाचित्तीरं लभते तथाहमप्यशेषेण कालेन ह्रियमाणानां जीवानां मध्ये कश्चित्तरेदिति संभावयतीति
अनया प्रत्यैव ममाद्यामंगलं नष्टं भवो जन्मापि सफलं जातः कुतः यन्नमस्ये भगवतो योगिभिः केवलं ध्येयम
ंघ्रिपंकजं नमस्करिष्ये ६ अयाचमानेनापि मे प्रत्युपकारं कृत्वा ... कृतः म
तः अमुना कंसेन प्रेषितोऽहं हरेरंघ्रिपंकजं द्रक्ष्यामि कथंभूतस्य कृतावतारस्य येन नखस्य ...
जस्य नखमंडलत्विषा हरेः ... पूर्वे ब्रह्मादयः दुरत्ययं तमः कार्यं संसारं ... तः पं

भा॰टी॰
रु॰टी॰
१४२

यस्येति अखिला न्योपवर्तां एवलोच जनानामुमीयं पापं घ्नीतीतिलयाले ये स्वगुणकर्मभिः सुमंगलेः विरतिपवदि [illegible] तो
रैः ति मिश्रा वाचो गिरः प्राणोति शुभं तीर्थं तमी वितत्यपे निर्दिशः जगज्जीवयंति शोभयंति पवनमिवेत्यर्थः [illegible] तामव
त्स ल्प श्रोत्यल्पसो लभ्यादयः कर्माणि जगद्यापारप्रभृती नि वेदहिताकिजन्मानिरामकृष्णादीनि यावाचस्तु विरलाभ जव
जुराद्धि प्रतिपाद नरहिता स्तताः पदलावण्या वेला वत्पयुक्ताः अपि शावशोभनाः [illegible] कृतशब्दश्च [illegible] भवाः कृतः
ज्ञाताः शावकत्या नाम निभिन्नता इतिभावः १२ सचेति यएवं विधो विष्णुरीश्वरः सएव प्राप्तवतान्वये पादवकुलश्री
लक्ष्मन्रूपेणावतीर्णः किल त्वहेतुः स्वकृतमर्यादास्तं पालयंतीति तथा तेषामसरबुध्यां पांदे वसंपत्तिमभिजाता
नां शर्मसुखं करोतीति तथाभूतः यशः कीर्तिवितन्वन् व्रजेअस्तियशो विशिनष्टि अशेषाणां अखिलानि मंग

यस्याखिलामीवहभिः सुमंगलेर्वाचो विमिश्रागुणकर्मजन्मभिः प्राणांतिशुभं तिपवनं तिवैजगद्यास्तु
रक्ताः शवशोभनाप्रमेलाः १२ सचावतीर्णः किलसात्वतान्वये स्वसेतुपालामरवर्य शर्मकृत यशो वितन्वन् व्रज
आस्त ईश्वरो गायं तिदेवायदेशेषमंगलं १३ तेनवयंननमहतां गतिं गुरुं त्रैलोक्यकांतं दृशिमन्महोत्सवं रूपंदधानं
श्रियईप्सितास्पदं द्रक्ष्याममासन्नुषसः सुदर्शनाः १४ अथावरूढः सपदीशयोरथात्प्रधानपुंसोश्चरणं स्वलब्ध
ये धियाधृतं योगिभिरप्यहं ध्रुवः नमस्यआभ्यां च सखीन्वनौकसः १५॥

ला नियस्मात त [illegible] तयश्च देवागायंति
१२ तमिति तस्मात्ततां तुलेवतीर्णं उक्तविधमहमयन्नं दृक्ष्यामि यतोमम उषसः लिंगव्यत्ययश्चार्षः उष सिप्रभातसम
याः सुदर्शनाः प्रसन्नाः सुखप्रभातारजन्यः शुभेसमचकोवमहतां गुरी तथैः कथंभूतं महतां साधूनां गतिं सखा सुपायंगुरुं हित
कारिणं किं च रूपं विग्रहं दधानं विभ्राणं कथंभूतं रूपं त्रैलोक्यकांतं त्रिलोकीसुंदरं दृशिमतां चक्षुष्मतां महान् उत्सवोहर्षो
यस्मात् ननत्रिया लक्ष्म्या ईप्सितमास्पदं आश्रयभूतं १४ किंचाथेति अथानंतरं सपदि रथात् अवरूढः सन् प्रधानपुंसोश्चरणं स्वलब्धये त्वसतोमसि
रयोः प्रेयानेवसो प्रसन्नोतमयोः राममक्लयोः [illegible] नंतस्कवनमस्य चरणं कथंभूतं योगिभिरप्यात्मलब्धये त्वसतासि

राम
१४२

142

यइति यच्छब्दयोः समवावतीर्णे इत्यन्तरेण संबंधः अहं रहित इत्यत्राहं शब्देन अनात्मनि आत्माभिमानहेतुरहं
कारो लक्ष्यते असत्सतोः स्वशरीरभूतयोः प्रकृतिपुरुषयोर्मेलिताद्ध्यासात्तातापि अहं रहितः जो ववत्स्वाभेदस्वमे
रहितः जीवादिदेहपश्यन्स्वाभिन्नमेवसंधत्ते तत्र घः प्रकृतिपुरुषयोर्वीद्वृत्ता पिन स्वाभिन्नावुत्संधत्ते किं तु स्वेरूपतः
स्वभावतः स्वस्मात्स्वत्तविलक्षणमेवपश्यतीत्यर्थः अनेन बद्धजीववैलक्षण्यमुक्तं तत्र हेतुं वदन्मुक्तवैलक्षण्य
माह स्वतेजसेति स्वतेजसा स्वाधारणानित्या संकुचितापरिच्छिन्नज्ञानेनापास्तं निरस्तं प्रोतं छिन्नं तमो ज्ञानं
तन्मूलकोभिदाभ्रमः आत्मात्मकस्वतंत्रवस्त्वभ्रमस्य यस्य सक्तो हि बद्धदशायां संकुचितज्ञानेनानिरस्ताज्ञानतन्मू
लकात्मात्मकस्वतंत्रवस्त्वभ्रमयुक्तः परास्वतेजसा स्वसंबंधिना परानिभवसामर्थ्येन निरस्तं तमो ज्ञानं तन्मूलको
भिदाभ्रमः स्वस्मिन्नधारकदेवत्वमनन्यत्वादिभेदभ्रमश्च यस्य सः कथमेवंभूतो विज्ञायते इत्यत्राह स्वमाययेति

यईक्षिताहंरहितोप्यसत्सतोः स्वतेजसापास्ततमोभिदाभ्रमः
स्वमाययात्मन्रचितैस्तदीक्षयाप्राणाक्षधीभिः सदनेष्वभीयते ११

शरीरभूतयाः प्रकृत्याकारणभूतयातदीक्षया [illegible] तत्कृतसंकल्पेन कारणभूतेन स्वसंकल्पेनात्मनि स्वस्मिन्नेवाधारभू
तेरचितैः प्राणेंद्रियबुद्धिभिः लिंगशरीरस्यभ्यार्थैः रचिताभिः प्राणेंद्रियबुद्धिभिः कार्यभूताभिः सदनेष्वभीगायतनेषु दे
हेषु अभीयते अभिगम्यते उपनीतिसमस्तवस्थादशगम्भरह नचप्राणादिरहितजीवकल्प इति तत्कारणतया
ज्ञायमानोपिजीवान्निरस्य इतिवक्तुः उक्तं स्वस्प्राणादिरहितः स्वतंत्र इति तथापितत्त्वनाह प्रबद्धः स्वदुःखसाम्यनाति
स्वयं स्वजातेनापि सर्वप्राणादिरहितः स्वजीवकर्त्तेति मुक्तिमन्तस्यापि स्वयं प्राणादिरहितस्य कर्तृत्वासंभवात् प्राणा
दिमत्त्वकर्तृत्वदर्शनात् प्राणादिमत्त्वेनतत्त्वहेतुः कर्तृत्वस्य हेत्वात्त्वचतत्त्वस्य प्राणादीनस्ति [illegible] प्राम
पिस्वजीवेतिवक्तुंयुक्तं तावत्प्राणादिरहितस्य प्राणादिसहितेन कर्तृत्वासंभवात् नोनान्वयाच्च परमात्मनाव रणायत्ता

अपि अत्र अक्रूरः प्रोतेऽवहितं संयतं कृतांजलिं च मां स्मितेन सहितं यथा तथा कृपामेत्य ना ईक्षिता द्रक्ष्यति तर्हि सपदि नष्ट ऊर्ध्वो
लं कल्मषः विगतशंकश्चोर्जितां मुदं वोढा प्राप्स्यामि १९ किंच सुहृत्तमं ज्ञातिं नादितेत स्मादन्य देवतं यस्य ... ग
हीत्वा ... परिरप्स्यते आलिंगिष्यति यदा तदैव मम आत्मा देहस्तीर्थी क्रियते पवित्रो भवेत् यतो ... कर्मात्मकः
... उच्छ्वसिति शिथिलीभविष्यति २० किंच उरुश्रवाः कीर्तिः लब्धोंगसंगः परिरंभो येन तं प्रणतं कृतांजलिं मां ... तत
तात इति वक्ष्यति संबोधयति तदा वयं जन्मभृतः सफलजन्मानो भविष्यामः यस्तु एवमानु महीयसा भगवता नैवादृतः आदृतः ...

अप्यंघ्रिमूलेऽवहितं कृतांजलिं मामीक्षिता सस्मितमार्द्रया दृशा सपद्यपध्वस्तसमस्तकिल्बिषो वोढा मुदं वीत
तविशंक ऊर्जितां १९ सुहृत्तमं ज्ञातिमनन्यदैवतं दोर्भ्यां बृहद्भ्यां परिरप्स्यतेऽथ मां आत्मा हि तीर्थीक्रियते तदै
व मे बंधश्च कर्मात्मक उच्छ्वसित्यतः २० लब्ध्वांगसंगं प्रणतं कृतांजलिं मां वक्ष्यते अक्रूर ततेत्युरुश्रवाः तदा
वयं जन्मभृतो महीयसा नैवादृतो यो धिगमुष्य जन्म तत् २१ न तस्य कश्चिद्दयितः सुहृत्तमो न चा
प्रियो द्वेष्य उपेक्ष्य एव वा तथापि भक्तान्भजते यथा तथा सुरद्रुमो यद्वदुपाश्रितोऽर्थदः
२२॥

न भवति अमुष्य नादृतस्य तज्जन्म धिक् निंद्यमित्यर्थः २१ ननु एवमपि सुहृत्तमत्वज्ञातित्वादिप्रयुक्तपरिरंभादेरसंभव
मित्याशंक्य अनन्यदैवतत्वप्रयुक्तस्य तस्य संभवमाह न तस्येति यद्यपि सर्वसमस्य तस्य न दयिताद्यः संति तथापि भक्ता
स्थिरत्वात्यर्थः तथापि भक्ताः आत्मानं भजंते तथा भक्तान् भजते एव ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहं इत्यो
क्तेः ... मम प्रिय इति तदुक्तेरिति भावः ... भक्तान् भजते ... सुरद्रुमः कल्पतरुः
यद्वत् यथा उपाश्रितानां भजतामेवार्थदः कामदस्तद्वत् न ... तस्य वैषम्यमस्तीति भावः २२॥

143

किंचापानेतरं श्रीपद्मिमले पतितस्य मम शिरसि विभुः शम्भुः स्वयं हस्तपंकजं आधास्यत् आधास्यति हस्तपंकजं विभावयति दत्ता
भयमित्यादिना सार्द्धेन कालएव भुजंगमत्तस्य रंहसा वेगेन प्रोद्वेजितानां संसारभी [illegible] शरणेषिणां रक्षणोपायत्वेनाप्रवृत्तमाना
नां जनानां दत्तमभयं येन तत् किंच यत्र यस्मिन् हस्तपंकजे वलिर्वैरोचनिः पदत्रयपरिमितभूदानसमये ऽर्हणमहर्घजलं नि
धाय जगत्त्रयं दत्तं [illegible] तां जगत्त्रयाधिपत्यं प्राप प्राप्स्यति सावर्णि मन्वंतरे इंद्रो भविष्यतीत्यर्थः तथा कौशिकः
श्रीपि कदाचिदर्घ्यं विधाय जगत्त्रयं दत्तं प्राप्तवानिति शक्तिः पुष्पजिन्मप्रणयेन एवं प्रभुहस्तं मोहदसकामानां अभयप्रदं
वेत्युक्तं अशरणानां परमस्तु वर्द्धेचेत्याह यद्वेति वायुवेदो विततेके उक्तमसमुच्चयवेत्ता तको वानेपालानामनेकार्थत्वात् यद्येतत्यर्थः

श्रीपद्मिमले पतितस्य मे विभुः शिरस्याधास्यति जहस्तपंकजं दत्ताभयं कालभुजंगरंहसा प्रोद्वेजितानां शर
णैषिणां नृणां १६ समर्दणं यत्र विधाय कौशिकस्त्वार्घ्यं वलिश्चाप जगत्त्रयं दत्तं यथा विहारे व्रजयोषितां
श्रमं स्पर्शेन सौगंधिकतापमपानुदत् १७ नमस्तु पेयमस्तु विश्विसमच्युतः कंसस्य हृत्तः यदि तो पि विश्व दृढ
पीत वीर्य्य विदितसणः तदो हितं हृत्सरस्पमलेन चक्षुषा १८

व्रजयोषितां विहारे श्रमस्पर्शेन सौगंधिकतापि यद्धस्तपंकजं कर्तृ अपानुदद् हरीन्वकारसौगंधिकस्यैवगंधो यस्य तत्सौगंधि
कगंधि सौगंधिकः कमलजातिविशेषः १७ एवं परमात्मस्य स्वभावं भजनस्य सम्भवं भावं कृपापरिहरानिनमयोतिप्रपद्यते
कसेन प्रहितः प्रेषितस्तस्य मम्यपि तथापि मूर्खयितस्य रिपुदुमद्भिरयपि निभृतनो पश्यति नक्रोषितस्य सः धीः परतः
दृक्सर्वसाक्षी विष्वदृक्त्वमेवम्पर्वयन्ति ह्वेनसः युगपत्सर्वाणि कर्माणि जानन्तीम्भूः निर्मलाश्च मनस एतेन सद्वत्सर्व
हितं आपारं चेतसो तु वेहि श्वचसन् योमनसि लिहल्लि तिश्रुतेः योमलेन सकोनत्पविकाररहितेन [illegible]
ईक्षते सर्वसाक्षात्कारोति अयं भावः बहिरेवा दृकंसमनुवर्तमान स्तुतस्म मेवतदेते दर्शो ह्रदि [illegible]
[illegible] परमपतत्रा

भा०द०
टी०
२४६

त१

इति दशमे ष्टत्रिंशः ३८ अथ समा... मनोरथेनाक्रूरेण तत्र विस्तारितं पितृ कंस चिकीर्षितं भगवतः प्रस्थानं चोद्यो
गमथ लोकनमविष्णु जगद्धितेष्वजनतापलक्षगोपोजनमिथः संभाषणं मध्ये मार्गं मृक्क राध्वस्थाना या [illegible] तेर्य
ह प्रदर्शनं प्रकारं चा [illegible] क्रो अक्रूरवारिणं सुखोपविष्ट इत्यादि नाभकानामनोरथा [illegible] सती तिदर्शयं
तोहृ सुप्ते पविष्ट इति रामकृष्णाभ्यामुर्वीषिकं संमानितः पर्यंके सुखं यथातथोपविष्टः अक्रूरः पथिया न्मनोरथा
न्चकार तान्सर्वा न्लेभे प्राप १ तथाहि भगवति प्रसन्ने एवं सति श्रीनिकेतने श्रीनिवासे प्रसन्ने सति किमलभ्यं सुल
भमेवेत्यर्थः तथापि ये केवलभगवत्परायणास्ते [illegible] हि किमपि नापेक्षन्ते त्यत्रा हतथापि ये सर्वस्

२४४

इति श्रीभागवते दशमस्कंधे ष्टत्रिंशोध्यायः ३८ श्रीशुक उ० सुखोपविष्टः पर्यंके रामकृष्णोरुमानितः लेभे
मनोरथान्सर्वान्पथियान्सचकारह १ किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने श्रीनिकेतने तथापि तत्परा राजन्न हि वांछंति कि
चन २ सायंतनाशनं कृत्वा भगवान्देवकीसुतः सुहृत्सु वृत्तं कंसस्य पप्रच्छान्यच्चिकीर्षितं ३ श्रीभगवानुवाच तात सौ
म्यागतः कच्चित्स्वागतं भद्रमस्तु वः अपि स्वज्ञातिबंधूनामनमीवमनामयं ४ किंनुनः कुशलं पृच्छे एधमाने कुला
मये कंसे मातुलनाम्नांग स्वानां नस्तत्प्रजासु च ५

लभमेव तथापि हे राजन् तत्पराभगवत्पराः किंचिदपि न वांछंति
हि तदनभवापेक्षया सर्वस्य तुच्छत्वादिति भावः २ तदा भगवान्देवकीसुतः सायंकाले भोजनं कृत्वा स्वसुहृत्सु वसुदेवा
दिषु कंसस्य वृत्तिमन्यच्च तस्य चिकीर्षितं पप्रच्छ ३ प्रश्नमेवाह तात इत्यादिभिः श्रुतभिः हे तात हे सौम्य त्वं कच्चि
त् इदमस्मादिष्टं स्वागतं निर्विघ्नागमनं जातं कुलेवा पुष्पा [illegible] दमस्तु [illegible] स्वज्ञाति
नो योनौ ज्ञातीनां सपिंडानां [illegible] बंधूनां मीवं असुमरहितं अनामयं मारोग्यमपि स्विदस्ति किं चित्र ४ एवंच श्रोपिम
मनातीव संगच्छत इत्याह किं [illegible] त्विति अंग हे तात मातुलनाम्नि मम मात्रे न मातुलेन तु इति भावः तयात्व स्माकं कु
लामयं कुलस्य रोग तुल्ये कंसे वर्धमाने सति नोस्माकं स्वानां ज्ञातीनां तत्प्रजासु तद्पालयेषु च कुशलं किंनु किमिति

बंधूनां सपिंडानामसपिंडानां ३

रि२

राम
२४६

भगवान् कृष्णस्तदक्रूरोऽयमेतद्दर्शनेच्छार्थ इति तद्ज्ञात्वा प्रणतवत्सलत्वात् रथांगेन चक्रेणांकितो यः पाणिस्तेन तं
मभिगम्य समीपे आकृष्य प्रीतः परिरेभे आलिंगितवान् ३६ ततः संकर्षणोऽपि प्रणतमक्रूरमुपगृह्यालिंग्य प्रीतमनाः
स्वपाणिना तस्य पाणिं गृहीत्वा सानुजो गृहमनयत् ३७ ततः स्वागतं पृष्ट्वा तस्मै अक्रूराय श्रेष्ठमासनं समर्प्य यथाविधि
पादौ प्रक्षाल्य मधुपर्कमुपाहरदानीयमर्पितवान् ३८ ततश्च आहृत्य अतिथये अक्रूराय गां समर्प्य श्रांतं तं संवाहपाद
संवाहनादिकं कारयित्वा मेध्यं विशुद्धं बहुगुणोपेतमन्नं श्रद्धया समर्पयामास ३९ तस्मा इति मुखवासैः कर्पूरा

भगवांस्तमभिप्रेत्य रथांगांकितपाणिना परिरेभेऽभ्युपाकृष्य प्रीतः प्रणतवत्सलः ३६ संकर्षणश्च प्रणतमुपगुह्य
महामनाः गृहीत्वा पाणिना पाणी अनयत्सानुजो गृहं ३७ पृष्ट्वाथ स्वागतं तस्मै निवेद्य च वरासनं प्रक्षाल्य वि
धिवत्पादौ मधुपर्कमुपाहरत् ३८ निवेद्य गां चातिथये संवाह्य श्रांतमादृतः अन्नं बहुगुणं मेध्यं श्रद्धयोपा
हरद्विभुः ३९ तस्मै भुक्तवते प्रीत्या रामः परमधर्मवित् मुखवासैर्गंधमाल्यैः परां प्रीतिं व्यधात्पुनः ४० पप्रच्छ सत्कृ
तं नंदः कथं स्थ निरनुग्रहे कंसे जीवति दाशार्ह सौनपाला इवावयः ४१ योऽवधीत्स्वस्वसुस्तोकान् क्रोशंत्या असुतृ
प् खलः किं नु स्वित्तत्प्रजानां वः कुशलं विमृशामहे ४२ इत्थं सूनृतया वाचा नंदेन सुसभाजितः अक्रूरः परिपृष्टे
न

दिभिर्गंधमाल्यैश्चंदनलेपनैश्च तस्मै तस्य परां प्रीतिं व्यधात् उत्पादितवान् ४० ततो नंदस्तु कुशलं पप्रच्छ प्रश्नमेवाह कथमित्यादि
ना निरनुग्रहे इत्यनेन निरनुग्रहे निर्दये कंसे जीवति सति कथं केन प्रकारेण यूयं स्थ जीवथ हे दाशार्हाः
सौनपाला यथा सौनपालकाः खट्टिकाः पालिता अवयो मेषा इव तद्वत्तत्सन्निधौ स्थ ४१ निरनुग्रहत्वमेवाह योऽवधीदिति स्व
सुर्भगिन्याः क्रोशंत्याः सत्याः तोकान् पुत्रान् असुतृप् यः खलोऽवधीत् तस्य प्रजानां वः कुशलं किं नु स्वित्
किं विमृशामहे किं विचारयामः ४२ इत्थं नंदेन सूनृतया वाचा पृष्टः सत्कृतश्चाक्रूरः पथि श्रमं जहौ ४३ ॥

नेत्राभ्यां [illegible] रामं च ददर्श कृष्णमतो गावो दुह्यंतेऽस्मिन्निति गोदोहनं तस्यां गतौ प्राप्तौ श्यामलश्च श्वेतश्च तौ श्रियो ल
क्ष्म्याः शोभाया वा आश्रयभूतौ बृहद्भुजौ दीर्घभुजौ प्रलंबभुजौ सुमुखौ शोभनमुखौ सुंदरौ बालद्विरद [illegible] नमत्येव पद
चीन्यासो ययोः २९ ध्वजादिरेखाभिश्चिह्नितैरंघ्रिभिः पदैः व्रजं शोभयंतौ महात्मानौ सानुक्रोशं स्मितं ईक्षणं च ययोः तौ [illegible]
नस्मितप्रफुल्लितौ ययोः ३० उदारा रुचिरा क्रीडा ययोः [illegible] ययोस्तौ [illegible] इति तौ पुण्यगंधेन अनुलिप्तौ देहौ ययोः [illegible]
स्नानेन शुद्धानि ययोः विरजे निर्मले वाससी ययोः ३१ प्रधानपुरुषौ आद्यौ सर्वादि सर्वविधप्राणो जगत्कारणभूतौ जगत्
योजगत्पतीरक्षकौ जगत्यर्थे जगत्पालनार्थं स्वांशेन स्वेनैवांशेनावतीर्णौ विलासयति क्रीडयति बलः केशौ ब्रह्मरुद्रौ वातीति उमा

ददर्श कृष्णं रामं च व्रजे गोदोहनं गतौ पीतनीलांबरधरौ शरदंबुरुहेक्षणौ २८ किशोरौ श्यामलश्वेतौ श्रीनिकेतौ बृह
द्भुजौ सुमुखौ सुंदरवरौ बालद्विरदविक्रमौ २९ ध्वजवज्रांकुशांभोजैश्चिह्नितैरंघ्रिभिर्व्रजं शोभयंतौ महात्मा
नौ सानुक्रोशस्मितेक्षणौ ३० उदाररुचिरक्रीडौ स्रग्विणौ वनमालिनौ पुण्यगंधानुलिप्तांगौ स्नातौ विरजवास
सौ ३१ प्रधानपुरुषावाद्यौ जगद्धेतू जगत्पती अवतीर्णौ जगत्यर्थे स्वांशेन बलकेशवौ ३२ दिशो वितिमिरा राजन्
कुर्वाणौ प्रभया स्वया यथा मारकतः शैलो रौप्यश्च कनकाचितौ ३३ रथात्तूर्णमवप्लुत्य सोऽक्रूरः स्नेहविह्वलः
पपात चरणोपांते दंडवद्रामकृष्णयोः ३४ भगवद्दर्शनाह्लादबाष्पपर्याकुलेक्षणः पुलकाचितांग औत्कंठ्या

द्यतीति कृष्णः कर्षति व्रजस्थप्राणिनाम् ईशोऽहं सर्वदेहिनां आवां तवांगे संभूतौ तस्मात्केशवनामवानिति लैंगे केशवश
ब्दार्थो निरुक्तः बलश्च केशवश्च बलकेशवौ ३२ हे राजन् स्वया प्रभया दिशो वितिमिराः कुर्वाणौ यथा कनकेनान्वितौ
मध्ये खचितः मारकतः इंद्रनीलपर्वत इति सश्यामो रामो रौप्यः इव यस्यां जनाचित इति शेषः ३४ रामकृष्णौ एवंभू
तौ ददर्शेति संबंधः ३३ तदा सोऽक्रूरः तत्क्षणमेव रथादवप्लुत्य स्नेहविह्वलः रामकृष्णयोश्चरणोपांते दंडवत्प
पात ३४ भगवद्दर्शनेन जात आह्लादेन यद्बाष्पं तेन पर्याकुले व्याप्ते ईक्षणे यस्य सः पुलकैराचितं व्याप्तं अंगं
यस्य तथाभूतः हे नृप औत्कंठ्यात् स्वाख्याने अक्रूरोऽहं नमस्करोमीति कथनेनाशकन्नसमर्थोऽभव ३५ ॥

किंच यस्त्वमेव अग्रजो रामः अववनतं प्रणतं मां स्मयन् परिषस्वजे यो मयांजलिः क्रियते तस्मिन्नेव गृहीतं मां गृहं प्रवे
श्य आसनेनि लघ्वानि समस्तानि सत्कृतान्यर्घ्यादीनि येन तं मां प्रति स्ववंधुभूतेषु कंसहतं द्रोहं संपृच्छ्यते पञ्चेनोक्ता
योऽवाचि २३ इयं श्वफल्कतनयोऽक्रूरः पश्चिकुलमेवागत्य तत्पन् स्वेनागमनेनायनेनागोकुले पाप्मः हेन्टप सपर्यश्चा
स्तागोरिमानः अस्तमितो वभूव यथा गोकुल मधुपर्यो रेतरा क्रोशान्त्रय मे वाक्रूर स्तुप्रभात समयेऽरवरपाल्होमधु
पर्याः पल स्योतथापि तु स्माऽचिंतयापरवशस्तत्र तत्रे विलंवयन् मायंतनी वेलायां गोकुलमाप इति भावः २४ पदानी
ति अविलैर्लोकपाले: किरीटेषु जुष्टाः अमलाः पादरेणवो यस्य तस्य भगवतः सर्वथीनि द्धितेरलंकार रूपाणि मन्वा

किंचाक्रूरो मावनतं यदूत्तमं स्मयन् परिष्वज्य प्रगृहीतमंजलौ गृहं प्रवेश्यासनसमस्तसत्कृतं संपृच्छ्यते कंसकृतं स्व
वंधुषु २३ शुकउवाच इति संचिंतयन् कृष्णं श्वफल्कतनयोऽध्वनि रथेन गोकुलं प्राप्तः सूर्यश्चास्तगिरिं नृप
२४ पदानि तस्याखिललोकपालकिरीटजुष्टामलपादरेणोः ददर्श गोष्ठे क्षितिकौतुकानि विलक्षितान्यव्जयवांकुशाद्यैः २५ तद्दर्शनाह्लादविवृद्धसंभ्रमः प्रेम्णोर्ध्वरोमाश्रुकलाकुलेक्षणः रथादवस्कंद्य सतेष्वचेष्टत प्रभोरमून्यंघ्रिरजांस्यहो इति २६ देहंभृतामियानर्थो हित्वा दंभं भियं शुचं संदेशाद्यो

देरवाणि विलसितानि चिह्नानि पदानि गोष्ठे ददर्श तिष्ठतिषां पदानां दर्शनेन यआह्लादस्तेन विवृद्धः संभ्रमो यस्य प्रे
म्णोर्ध्वानि उद्दितानि रोमाणि यस्य अश्रुकलाभिरश्रुलवैराकुले ईक्षणे यस्य सोऽक्रूरः रथादवस्कंद्यावप्लुत्य पद
चिह्नेष्वचेष्टत लुलोठ अहो अमूनि प्रभोः कृष्णस्यांघ्रिरजांसीति अत्र प्रभोरंघ्रिरजांसि मूर्ध्नि धारयेदिति भावः तेषु लुलोठ इति भावः २६
मनुष्याणां वहुपुरुषार्थ प्रसिद्धियोगविरोधी अस्ति दंभ स्यष्वचेष्टितुं तत्राहदेहंभृतामिति देहभाजामेतावानेव पुरुषार्थो
यो दंभादीन् त्यक्त्वा हरेः संदेशात् कृष्णाज्ञयाकर्णनादिभ्यो मानुषविभूतानां चिह्नानां च दर्शनेन श्रवणादेर्यो [illegible] २८ ॥
विशेषः स्यात् वेति संदर्शनादिभिः अप्रयोगो भवतीति सिद्धः परका दृढ्यायेदमचेष्टतेति भावः २७ ॥

भा.द.
र.टी.
१४७

स्थाः समनंतरो [illegible] मधुवरीं प्रतिज्ञाम् इष्यामः कं सायसंप्रदानस्य शेषपुल्ल विवसृपाष्टो [illegible] नदीं [illegible] सीनुहां यामः अत्र
मधुपश्रीमहत्सु त्रयस्त्रयर्णा गं हस्याम ज्ञानपदा देशवासिनस्तत्र पांति किल तांश्च दृष्ट्वा महेश [illegible] गोपः स्वगोकुले
स्त्र [illegible] तेन प्रेयोऽपकर्त्री अघोषयत १२ हेन्नपतागोकुलस्थागोप्यस्तत्संदान्य के रोमकृपावाने [illegible] स्तमपश्चात्
आशिलो वभूवः १३ यथा लिंगान्या हेपे चाभिः काश्चित् इति काश्चित् गोप्यः ते नष्टेवेत्यो नकुलो हतापस्ते मयः स्यात्
सोऽहो निष्प्रो समोरे तस्ते नभ्रा नाठ विशेषी यो संतताः [illegible] श्च पानिलकलालि केलयानि केशान्य श्य पश्च यासंतया
नताः काश्च न वुभुवः १४ अन्यास्तु तस्य भगवतो वुध्या गेनन्निरतो [illegible] शेषाश्च द्वारादि वृत्त यो या संतताः २ मंलो

यान्या मनसो मंगुरुं दास्यामो नयते रसान हस्याम समहत्सर्वेयां तिज्ञानपदाः किलः एवमाघोषयतं दत्ता
नद्गोपश्च गोकुले १२ गोप्यस्ता तदुपश्रुत्यैक [illegible] चि नासं शां रामलहो पुरौ नेतम हां भजमागतं १३ का
श्चिन्नतः तद्धृतापश्चा सेत्रा तम्बवेश्चियः स्वसद् कुलवलयकेशाय श्यश्च काश्चन १४ अन्याश्च तदनुध्या
नानिर्वृता शेषवृत्तयः नाभ्यजानन्निमं लोकमात्मलोकंगता इव १५ स्मरं त्यस्ता पराः शौरे स्तरागस्मितेरिता
हृदि स्पृशाश्चित्रपदा गिरः संमुमुहुः स्त्रियः १६ गतिसुललितां चेष्टां स्निग्धहासावलोकनं शोकापहानि कर्मा
णि शोहामचरितानि च १७ ॥

कं देह मपि नाभ्यजानन् यान् संदधत आत्मेवलोकं तं गताः आत्मसात्काि
ण योगानहा इवेत्यर्थः १५ अपरास्त्विमाः शौरे रीतः स्मरंत्यः संमुमुहुः कथंभूता गिरः अनुरागेण स्मितेनेरिताः हृ
दि स्पृशंती लितया मनोहराः विचित्राणि पदानि यासु ताः १६ काश्चित्तु विरहेण भाविना कातरा विकलाः प्रकृतेः स्पृष्टदारां
गतिं तथाभ्यं तां चेष्टां रासक्रीडाद्यां स्निग्धा यो हासस्तत्पूर्वम् अवलोकनं च शोकमपघ्नंतीति तथा तानि कर्मा
णि पूतनाशकटासुरादि वधात्मकानि कर्माणि च शोहामादि गंभीराणि चरितानि शायना सनभोजनादीनि च १७ ॥

रा७
राम

अहो यस्मात्तस्मात्तोति पिता यर्य योः रज्जयोर्निरपराधयोर्वा पित्रोर्मातापित्रोर्भूरि वृजिनं दुःखं प्राप्तं तदेव प्रपंचयति यद्धेतोरस्माद
स्मत्तोर्हेतोर्निमित्तात्सुतानां मरणं यद्धेतोरस्मन्निमित्तात्तयोः पित्रोर्बंधनं च प्राप्तं ६ अस्तु तावत् हे सौम्य चिरं वांछितं स्वा
नां वो युष्माकं दर्शनं त्वद्य संजातं एतत् दिष्ट्या आनंदजनकं अस्माकं देहात्तत्त्ववागमनकारणं वर्णितं कृष्णेन ७ इतीत्थं भाव
नाहृष्टो माधवो मधुर्वंशाग्रभवोक्रूरः सर्ववर्णयामास सर्वशब्दविवक्षितमेव प्रपंचयति वैराग्यं बंधमिति सार्धेन यदुभविषय
म्लेच्छ कंसस्य वैराग्य बंधवैरं आप्तोति प्राप्त वचनं च तस्य अनुबंधं तत्कार्यं क्लेशापादनं च तया वसुदेवस्य वधोद्यममेव प्राप्यते

अहो अस्मदभूद्भूरि पित्रोर्वृजिनमार्ययोः यद्धेतोः पुत्रमरणं यद्धेतोर्बंधनं तयोः ६ दिष्ट्याद्य दर्शनं स्वानां मह्यं
वः सौम्य कांक्षितं संजातं वर्णितां तत्तवागमनकारणं ७ शुक उवाच इत्थं भजेवता सर्ववर्णयामास
माधवः वैराग्यं बंधयच्छु वसुदेव वधोद्यमं ८ यत्संदेशो यदर्थं वा दूतः संप्रेषितः स्वयं ९ नंदं पितरं
गोपानाहूय विजित्तं तः १० गोपान्समादिशत्सोपि गृह्यतां सर्वगोरसः उपायनानि गृह्णीध्वं
युज्यतां शकटानि च ११ स्वयं यदुकुमारे देनास्य स्वजनान कदुधमे श्वफल्कः
रव च हृष्टोवल श्वफल्कसुतो दृष्ट्वा महस्य ---------------

७ यः पत्रं यो ग यद्दृशो संदेशो यस्य सः स्वयमात्मा दूतः इतीकृतः यदर्थं सोपाय समानयेते चाणूराधिमिर्घातनं
य प्रेषितः आनकदुंदुभेः वसुदेवात्सका प्रा स्वजनेभ्यः सजेभ्य यन्नादेन स्पकंसस्य तत्सर्वं वर्णयामास मं
धः ९ इत्यक्रूरस्य च आकर्ण्य नंदः परानसभ्य गोपान् हृष्टो तत्सवलो रामस्य कृष्णस्य सेना हृष्ट
सर्वे नंदा विजन्तः १० सोपि नंदो पि गोपान् समादिशत् आज्ञापयामास सम्भृत रामकर मेवामे स्वस्ति सांदि
नाकि लेख्य नंगो रसः सौशर्दिर्घ्यतां तथोपायनानि उत्तम वस्तूनि गृह्णीध्वं शकटानि युज्यंतां वृषभै रिति प्र
११ ॥

धन्यानां विहायपरस्परमाहुः ननंदसूनुरिति वक्रेति खेदे क्षणभंगमस्थिरं सौहृदं यस्य स नंदसूनुर्नोऽस्मान् ... स्वकृतो
दृष्ट्वा उपगताः स्वकृतेनैव स्मितादिना आतुराः परवशाः अपि नोऽस्मान् समीक्षते लीलानुगामी ... ... मादु
नवप्रिय नवं नवं स्त्रीजनः प्रियो यस्य स तथाभूतः अत एवैनं वारयाम इति भावः २२ पुनः सेर्ष्यमाहुः सुखप्रभातेति पुरयोषितां
मधुपुरीस्त्रीणामाशिषो ... रजनी सुखप्रभाता ... आशिषः कामाश्च सत्या बभूवुः तत्र हेतुं वदंत्यस्ता विशिनष्टि याः व्र
जस्पतेः अंगं प्रविष्टस्य व्रजस्पतेः श्रीकृष्णस्य मुखमपांगः ... ... लिंगितोत्कलितं ... नेत्रांतेन उत्क
लितमुज्ज्वलं ललितस्मितमेवासवो ... यस्य तन्मुखं पास्यंति मुखकमलस्यास्मितासवं पश्यंतीति भावः २३ मधुरागतोपि

ननंदसूनुः क्षणभंगसौहृदः समीक्षते नः स्वकृतातुरा बत विहाय गेहान् स्वजनान् सुतान् पतीन् तद्दास्यमद्धोपगता
नवप्रियः २२ सुखप्रभाता रजनीयमाशिषः सत्या बभूवुः पुरयोषितां ध्रुवं याः संप्रविष्टस्य मुखं व्रजस्पतेः पास्यंत्यस
पांगोत्कलितस्मितासवं २३ तासां मुकुंदो मधुमंजुभाषितैर्गृहीतचित्तः परवान् मनस्व्यपि कथं पुनर्नः प्रति
यास्यतेऽबलाः ग्राम्याः सलज्जस्मितविभ्रमैर्भ्रमन् २४ अद्य ध्रुवं तत्र दृशो भविष्यते दाशार्हभोजांधकवृष्णिसा
त्वतां महोत्सवः श्रीरमणं गुणास्पदं द्रक्ष्यंति ये चाध्वनि देवकीसुतं २५॥

पुनरायास्यतीत्याशावयंतीः काश्चित्प्रत्याहुः तासामिति हे अबलाः तासां पुरस्त्रीणां मधुवन्मंजुभिर्भाषितैर्गृहीत
चित्तस्तथा तासां सलज्जितैर्विभ्रमैर्भ्रमन् मुकुंदः स्वतो मनस्वी धीरोऽपि परवान् परतंत्रोपरतंत्रः ग्राम्याः अविदग्धा नो
ऽस्मान् प्रति कथं यास्यते न कथंचिदित्यर्थः २४ किं चास्मत्सदृशभाजोऽन्य एवाद्य भविष्यंतीत्याहुः अद्येति तत्र पुरे दा
शार्हादीनां दृशो हृष्टेरद्य महानुत्सवो भविष्यति भविष्यतीति आत्मनेपदमार्षं तथा च ये जना अध्वनि श्रीरमणं लक्ष्मी
कांतं गुणानामास्पदं देवकीसुतं द्रक्ष्यंति तेषां च दृशः नेत्रमुत्सवो भविष्यति ... इति द्वितीयान्वय बहुवचनां
तं तेषां दृशो नेत्राणि महोत्सवो भविष्यति प्राप्स्यंति प्राप्स्यंति संभवतेत्यात्मनेपदत्वात् २५॥
ते

247

स्व

स्मरत्वः अच्युत एकाग्रय स्थितं अश्रुणि प्रविभ यातां संघशः न मेत्य तत्र तत्र संघशो भूत्वा प्रोत्युः उक्ति मेवाह अहो इत्यादिभिः तावत्स्त्री कृष्णं गते विधाय विघटयतीति विधाता रे प्रत्येवाक्रोशन्त्यः आहुः अहो इति त्रिभिः हे विधातस्त्वं कञ्चिदपि दयानास्त्यहो तथापि मैत्र्या प्रणयेन च देहिनः संयोज्य अकृतार्थान् अपार्थकं विप्रयुनक्षि वियोजयसि तस्मात् तेऽवद्यात्त्वं च चेष्टितं नमः विलसितं स्मितं विभावः १९ विग्रहे ललितक मेत्याहुः यस्त्वं मितिच्यासितं कुन्तलैरावृतं शोभनौ कपोलौ यस्मिन् उन्नता नासिका यस्मिन् तत्

चितं यं त्वा मुकुन्दस्य भीता विरहकातराः समेताः संघशः प्रोचुः रश्मुप्रलोच्युतशयाः १८ गोप्य ऊचुः अविधातस्तव न कश्चिद्दयासंयोज्य मैत्र्या प्रणयेन देहिनः तांश्चाकृतार्थान् वियुनंक्ष्यपार्थकं विक्रीडितं तेऽर्भकचेष्टितं यथा १९ यस्त्वं प्रदर्श्यासितकुन्तलावृतं मुकुन्दवक्त्रं सुकपोलमुन्नसं शोकापनोदस्मितलेशसुन्दरं करोषि पारोक्ष्यमसाधु ते कृतं २० क्रूरस्त्वमक्रूरसमाख्यया स्म नश्चक्षुर्हि दत्तं हरसे बताज्ञवत् येनैकदेशेऽखिलसर्गसौष्ठवं त्वदीयमद्राक्ष्म वयं मधुद्विषः २१॥

तत् शोकम पनदती ति शोकापनोदः स चासौ स्मितलेशस्तेन सुन्दरं मुकुन्दस्य वक्त्रं मस्माकं प्रदर्श्य यत्त्वं पुनस्तस्य पारोक्ष्यं अदर्शनं करोषि अतस्ते तव कृतं कर्म असाध्वनिष्टमित्यर्थः २० न च अक्रूरस्तस्य पारोक्ष्यं करोति न त्वदभिप्रायात् आहुः क्रूरस्त्वमिति येन त्वया नो अस्मभ्यं चक्षुर्दत्तं तदेव त्वमेवाज्ञवन्मूढवत् हरसे अक्रूरसमाख्यया हरसे अक्रूर इति व्याजमात्रमेव नामः त्वत्तो नः न स्वेच्छयेत्यर्थः [illegible] भवतीति अभिप्राये गोक्रूरस्त्वं व्यक्तं मुनितो नामोत्तरेण भुवं त्वमेवासि तोऽन्तं मन्दरसं क्रूरस्त्वमर्थः [illegible] हरसि न तु पश्चाद्दत्ते [illegible] येन त्वदीयेन चक्षुषा मधुद्विषः श्रीकृष्णस्यैकदेशेऽवयवे [illegible] त्वदीयसम[illegible] [illegible] तव सर्वं हरसि अस्माभिः [illegible] नित्यमर्थे [illegible] वियोजयन्नस्माकं धीकरोषीति २१॥

भा॰द॰
पू॰टी॰
२४९

न्या स्तौ तावलमोलितरणं जीवनमेव कथं स्यादिया दुःखइतियोनंतस्य रामस्य सखा तत् ...दि...मर्थेः गोपैः ...हैः व्रजं
दृष्ट्वा दिनावसानेगवांखुररजोभिः धुरितार्थसराम्अलकाः सजलघनश्यामः कृष्णंविशन्वैकुण्ठात्प्यनाम्नि तेम... दूरात्मेत
गोस्मान्कंचिंतं ददृशोतिः स्मितमधुरस्वविनाकृष्णं वेमजो वेमरः इतो...वागतः प्रविशानितरांहृष्टेति ... तिमसमसाने
यालांता अमलएवतश्चिरहणभाविताः आतुराव्रजस्त्रियः लज्जांविसृज्य सुस्व ...वैहे गोविंद हे रामोदर हे माधवेतिवलक
दुःखम २१ इत्थंतापोत्कंठाहृदंतीनांसतीनां सवितारिस्तर्येउदितेसत्यनंतरमक्रूरःस्नातं कृत्वा मित्रस्य हृत्वा तदारैर्यस्यतद्यनसःगोप
भुपस्वर्शितमेत्रलोहृदेसर्पः स्वचोदयामास ...मेत्रेमित्रःसर्वतः हेवत्यमातःसंध्योपासनंतदादिकर्मस्ततयेन

मोक्षः स्वयेनव्रजमनंतमसकःपरीतागोपैर्विशन्खुररजः धुरितालकसत्कृ वैकुण्ठात्प्यनाम्नि स्कंटादानिरीक्षणेनचित्तं
हानेत्यक्षमतेतत्कथंभवेम २१ शुक उवाच एवं ब्रुवाणाविरहातुरा भृशं व्रजस्त्रियः कृष्णविषक्तमानसाः विसृज्य लज्जां
रुरुदुःस्मसुस्वरं गोविंद दामोदर माधवेति २१ स्त्रीणामेवं रुदतीनामुदिते सवितर्यथ अक्रूरः संध्यां
भूपास्य नित्यं भवेत्सरथं २२ गोपास्तमन्वसज्जंत नंदाद्याः शकटैस्ततः आदायोपायनं भूरि कुंभान्गोरससंभृता
न् २३ गोप्यश्च दयितं कृष्णमनुव्रज्यानुरंजिताः प्रत्यादेशं भगवतः कांक्षंत्यश्चावतस्थिरे २४ तास्तथा तप्यतो
वीक्ष्य स्वप्रस्थाने यदूत्तमः सांत्वयामास सप्रेमैरायास्य इति दौत्यकैः २५ यावदालक्ष्यते केतुर्यावद्रेणू रथस्य
च अनुप्रस्थापितात्मानो लेख्यानीवोपलक्षिताः २६ ॥

तिवा ३२ गोरसपूर्णकुंभादीन्भक्तमुपायनं चादायततो नंदा
द्याः गोपाः शकटैस्तं रथमनुसृत्यगतःसमसज्जंत संगतायुः ३३ तदा गोप्यः कृष्णमनुव्रज्य तेनानुरंजित्ता श्चोच्चासितात्मा
वतः प्रत्यादेशं प्रत्युत्तरं कांक्षंत्यस्त त्रैवावतस्थिरे २४ तदा यदूत्तमो भगवान्स्वस्यप्रस्थाने मितेत्यप्यतीस्तप्यमानास्ताः प्र
त्यादेशकांक्षिणीर्गोपीः प्रेमकलापशीघ्रमागमिष्यामीति दौत्यैः तवारामापितैर्वाक्यैः सांत्वयामास २५ तदा गोप्यः स्व
मनःप्रस्थापितात्मानं तां तामनन्यचित्ता नियामितास्ता गोप्यः यावत्केतुः पताका लक्ष्यते यावद्रथस्य रेणुर्दृश्यते तावत्तत्रैव ले

२४९

राम
२४९

248

अक्रूरं शापं सत्र्याह । मैवंविधस्येतिएवं विधा विधानं कर्म यस्य एतद्विधस्येति पाठे एषा विधा यस्य तस्मात् एव निरूपयत्यक्रू
रस्य इति एव नाम मा भूत् तत्र हेतुः अतीव दारुणं इत्यादि दारुणः क्रूरः अतः क्रूर इत्येव अपदेश्य इति भावः यो माधवं क्रूरः सुत
रां दुःखितं जनं यस्य लेशमुद्वाय तामनास्वास्य स्याक्रूरत्वमित्यप्रियात्प्रियमाद्यपि प्रियं कृत्वं अध्वनः पारं नेष्यति अस्मत्सू
राद्दुःखितं जनं पश्यन्... अनाईधीरि
गोचरमति दूरदेशं नेष्यति सर्वैः २६ ३ सं प्रत्येव तीनां सतीनां प्रभाते स्यात्वस्वस्व संत्र्यालस्य शापं सत्र्याहः अनाईधीरि
ति अनार्द्राधीर्यस्य स एवं रूपो रथ्यमधिरूढः नमुंचत्स्या मीदुम् लागोपान्ना नोमिः शक्रे गमन माधव नेतुं स्याविरै
र्द्वेषस्येति अमरविता तेः पे लितं नेतुं निवारितव्यं इति भावः तेषु कृष्णं त्वरयति किंचित् देव मध्यमधनो स्माकं प्रतिकूलेय
धातथा हते अयं भावः यादि देवमस्माकं अनुकूलं भवति भी स्यादिदन्यतः अकस्माद्दधुनेव वज्रे जे को चित् तेऽस्यात्तन

मैतद्विधस्या करुणस्य नाम भूदक्रूर इत्येतदतीवदारुणं । योसावनाश्वास्य सुदुःखितं जनं प्रियात्प्रियं नेष्य
ति पारमध्वनः २५ अनाईधीरेष समास्थितो रथं तमन्वमी चत्वरयंति दुर्मदाः गोपा अनोभिः स्थविरैरपेक्षितं
दैवं च नोद्य प्रतिकूलमीहते २७ निवारयामः समुपेत्य माधवं किं नो करिष्यन्कुलवृद्धबांधवाः मुकुंदसंगा
न्निमिषार्द्धदुस्त्यजाद्दैवेन विध्वंसितदीनचेतसां २८ यस्यानुरागललितस्मितवल्गुमंत्रलीलावलोकपरिरंभणरास
गोष्ठ्यां नीताः स्म नः क्षणमिव क्षणदा विना तं गोप्यः कथं न्वतितरेम तमो दुरंतं २९

तुलन किं चिद्दस्माते देवमपि प्रतिकूलमिति २७ परस्पर्शं मंत्रसाहसमधिरस्याहुः निवारयाम इति तं माधवम
पेत्य तं निवारयाम व्रजे कुलवृद्धबांधवाः नो अस्माकं किं करिष्यंति किमपि न करिष्यंति तत्र हेतुर्वदत्यात्मनो
किं विषादिनिमिषार्द्धमपि दुस्त्यजात् मुकुंदस्य संगात् दैवेन विध्वंसितानि वियोजितानि अत एव दीनानि चेतांसि यासां
तासां न इति संबंधः एवं भूतानां अस्माकं कं नमस्योरतिभय मत्तो स्ययोः २८ इतो प्यत्व स्वरूपस्यायासमेवाहुर्यस्याः गोप्यः साह
यस्यो निहे गोष्ठ्यां यस्य ललितस्मितेन वल्गुमंत्रः सुंदरालापः ... लीलावलोकः ... परिरंभणं ... यस्यां रा

भा० द० ह० सी० १५०

तस्याः श्रीवत्सस्योत्संगे [illegible] बालो [illegible] विस्तार्य [illegible] तमात्मानम्
[illegible] तिमिरं [illegible] नीलमेघवत् [illegible] पीतकौशेयवाससं पश्चात् चतुर्भुजं [illegible]
[illegible] नेत्रे यस्य ४६ चारु सुन्दरं प्रसन्नं वदनं [illegible] नासा [illegible] कर्णौ
[illegible] कपोलौ यस्य [illegible] यस्य तं [illegible] ४७ प्रलंबौ आजानुलंबिनौ पीवरौ भुजौ यस्य तं [illegible]
[illegible] यस्य सः [illegible] श्रीर्यस्य [illegible] तं [illegible] नाभिर्यस्य [illegible] यस्य तं

लसत्सोत्संगे घननवश्यामं पीतकौशेयवाससं प्रसन्नं चतुर्भुजं शंखपद्मपत्रारुणेक्षणं ४६ चारुप्रसन्नवदनं चारुनासाक्षि
रोहणं सुकुण्डलं चारुकर्णं सुकपोलारुणाधरं ४७ प्रलंबपीवरभुजं तुंगांसोरःस्थलाश्रियं कंबुकंठं निम्ननाभिं
वलिमत्पल्लवोदरं ४८ [illegible] श्रोणिकटमोरुद्वयान्वितं चारुजानुयुगं चारुजंघायुगलसंयुतं तुंगगुल्फा
[illegible] नखज्योत्स्नाविलसत्पादपंकजं ५० सुमहार्हमणिव्रातकिरीटकटकांगदैः
कटिसूत्रब्रह्मसूत्रहारनूपुरकुंडलैः ५१ भ्राजमानं [illegible] गदेश्वरं श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभं वनमा
लिनं सुनन्दनन्दप्रमुखैः पार्षदैः सनकादिभिः सुरेशैर्ब्रह्मरुद्राद्यैर्नवभिश्च द्विजोत्तमैः ५३ प्रह्लादनारदवसुप्रमुखैर्भा
गवतोत्तमैः स्तूयमानं पृथग्भावैर्वचोभिरमलात्मभिः ५४ ॥

[illegible] नाभिर्यस्य वलिमत्पल्लवोपेतं पल्लवसदृशं उदरं यस्य
४८ [illegible] श्रोणितटं [illegible] ऊरुद्वयेन चान्वितं चारुजानुनी [illegible] जंघायुगलेन संयुतं ४९ [illegible]
[illegible] तेषां [illegible] नवाङ्गुल्यः [illegible] दलं [illegible]
शोभमाने पादपंकजे यस्य तं महार्हमणिव्राताः [illegible] किरीटादिभिः [illegible] ५१ [illegible] करे [illegible] यस्य तं [illegible]
[illegible] श्रीवत्सो वक्षसि यस्य तं वनमाला अस्यास्तीति तथा तं ५२ सुनन्दादिभिः पार्षदैः स
नकादिभिश्च सुरेशैः ब्रह्मरुद्रादिभिः नवभिर्द्विजोत्तमैः मरीच्यादिभिः [illegible] कमलस्य विशेषो [illegible] लि

249

राम १५०

ततो गोविंदस्य विनिवर्त्तने ह्रस्वगमने सति निराशास्ता गोप्यो निववृतुः समवर्त्तंत ततः प्रियस्य श्रीकृष्णस्य चेष्टितं गायंत्यस्तेनैव विगतशोका अहनी दिनानि निन्युः अगमितवत्यः ३७ हे नृप रामाक्रूराभ्यां युक्तो भगवानपि वायोरिव वेगो यस्य तेन रथेन गमनेनाघ नेनाघं नाशयतीति तथा तां कालिंदीं कालिंदीगतं तीर्थं संप्राप्तः ३८ मृष्टस्य तिघर्षणेन निर्मलीकृतस्य मणे रिंद्रनील स्येव प्रभा यस्य तत्पानीयं जले पीत्वा उपस्पृश्याचम्य च वृक्षाणां षंडं समूहमुपव्रज्य सरामो रथमाविशत् आरूढवान् ३९ तदाक्रूरः शान्त्यर्थः शंकितः तौ रामकृष्णौ रथोपरि निवेश्य आमंत्र्य पृष्ट्वा आज्ञां कालिंद्याः ह्रदमागत्य तत्र यथाविधि स्नानमाचरत् कर्त्तुमारेभे ४० सनातनं ब्रह्मानि तत्यं ब्रह्मस्वरूपं वेदकं वा वर्णं जपन्निमज्य समन्वितौ सहस्थितौ तावेवरा

तां निराशा निववृतुर्गोविंदविनिवर्त्तने विशोका अहनी निन्युर्गायंत्यः प्रियचेष्टितं ३७ भगवानपि संप्राप्तो रामा क्रूरयुतो नृप रथेन वायुवेगेन कालिंदीमघनाशिनीं ३८ तत्रोपस्पृश्य पानीयं पीत्वा मृष्टं मणिप्रभं वृक्षखंडमुपव्र ज्य सरामो रथमाविशत् ३९ अक्रूरस्तावुपामंत्र्य निवेश्य च रथोपरि कालिंद्या ह्रदमागत्य स्नानं विधिवदाचरत् ४० निमज्य तस्मिन्सलिले जपन्ब्रह्म सनातनं तावेव ददृशेऽक्रूरो रामकृष्णौ समन्वितौ ४१ तौ रथस्थौ कथमिह सुता वानकदुंदुभेः तर्हि स्वित्स्यंदने न स्त इत्युन्मज्य व्यचष्ट सः ४२ तत्रापि च यथापूर्वमासीनौ पुनरेव सः न्यमज्जद्दर्शनं यन्मे मृषा किं सलिले तयोः ४३ भूयस्तत्रापि सोऽद्राक्षीत्स्तूयमानमहीश्वरं सिद्धचारणगंधर्वैरसुरैर्नतकंधरैः ४४ सहस्रशि

मकृष्णौ ददर्श ४१ एवं दृष्ट्वा सोऽक्रूरस्तदानकदुंदुभेः सुतौ रथस्थौ कथमिह स्तः यदि रथात् आगतौ तर्हि रथे न स्तः इति चिंत उन्मज्य ददर्श ४२ तत्रापि रथोपि पूर्ववदासीनौ दृष्ट्वा तयोः सलिले मम दर्शनं मृषा किं दर्शने किं मृषा उत सत्यं तर्हि पुनर्द्रक्ष्यामीति चिंतयन् पुनर्न्यमज्जत् ४३ तत्रापि जले स्तूयमानमहीश्वरं शेषं ददर्श ४४ सहस्रशिरसं शिरांसि फणाः यस्य तं देवं मौलिं सहस्रफणेषु मौलयः ... सहस्रफ णमौलिनः ... नीलमंबरं यस्य ... तेन राजत गिरिरिव स्थितं ४५ ॥

भा०द०
र०टी०
१५१

न तु किमिति इत्थं विलक्षणं त्वं निमित्तत्वरूपमुतोपादानत्वरूपमित्याशंक्य आमभयविधं रूपमित्याह भूरिति द्वाभ्यां न्याङ्
घटेनाम्नि पृथ्व्यालादिघटानामादि कारणमहंकारं तथा तस्याः विकारत्वं महत्तत्त्वस्याप्यादिकारणं महान् [illegible] यथ
दाव्यणोमादिभूतानां तथा सात्त्विकाहंकारकार्यभूतानीन्द्रियाणि तेषां मनः इन्द्रियाणि अन्तश्च तेषामधिष्ठातारो विबुधा
देवाः दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रप्रजापतिश्च इत्यादयः इन्द्रियार्था विषयाः शब्दादयश्चेति ये जगतो हेतवस्ते
सर्वेऽप्यंगभूताः अनेन न मूलप्रकृतिविशेषमहदादिशरीरकतया तत्स्वरूपोपादानत्वमुक्तं मूलमन्नमंशेन महद
दाहीनां च शरीरत्वकथनेन नियन्तृतया प्यभावविशेषनिमित्तत्वमप्युक्तं जगतो येदेहं तव इति जगदन्तर्भूतज्ञानविकारा
त्मककार्यावस्थजीवकारणभूतज्ञानसंकोचरूपकारणावस्थजीवशब्दवाच्यमपि तदंगत्वप्रतीत्या जीवान्तरुपादानत्वमि

भूस्तोयमग्निः पवनः खमादिर्महानजादिर्मन इन्द्रियाणि सर्वेन्द्रियार्था
विबुधाश्च सर्वे ये हेतवस्ते जगतोऽङ्गभूताः २ नैते स्वरूपं विदुरात्मनस्ते ह्य
जादयोऽनात्मतयागृहीताः ॥

मित्तत्वरूपोभयविधकारणत्वसिद्धिः २ ननु त्वमिव सर्वेऽप्येवं विदुः सर्वकारणं सर्वान्तरात्मानं सर्वशरीरकं च मां किं न जा
नीयुस्तत्राह नैत इति एते त्वच्छरीरभूता अजादयः जीवाख्य अन्तरात्मनस्तव स्वरूपं न विदुः अजादयः इत्यादिशब्दः प्र
कृतितत्कार्यसंग्राहकः कुत इत्यत्राह जडाः प्रकृत्यादयो यथा न तत्स्वरूपं विदुः एवं जीवा अपि न विदुरित्यर्थः ननु ज
डत्वात्प्रकृत्यादयो न विदुरिति युक्तं अजडजीवास्तु कुतो न विदुरित्यत्राह अनात्मतया गृहीता इति अनात्मनि स्वस्मा
भिन्ने देहे आत्मतया आत्माभिमानेन तथा अन्यस्मिन् स्वतन्त्रात्वतोऽन्यस्मिन् स्वात्मनि अनात्मतया स्वातन्त्र्याभिमा
नेन गृहीताः अतः देहात्माभिमानस्वतन्त्राभिमानाभ्यां युक्ताः स्वात्मानमेव देहविलक्षणमीश्वरपरतन्त्रं च न जा
नन्ति कथं नु त्वां विदुरित्यर्थः ॥

एग
१५१

पद्या अनात्मनि देहे आत्माध्यासेन तथा अनात्मानस्तेषां भावस्तत्तानया गृहीता वशीकृता ने२
न तु कथं तेषामनात्मन्यात्माभिमान इति शंकां भगवन्मायया पादुरत्ययत्वादन्यथा भिन्न कथं२
पद्मादिनं [illegible]

750

अत्र परस्पर विरुद्धा अखिलहेतो हेतुः श्रुतिघटकोंतर्यामिब्राह्मणोपदंहणं कुर्वन् शरीरमन्तानां जीवानामात्मभूतस्य भगवतः शरणागतिविना
बंधमोक्षमप्रपश्यन्नुप्सागांशरणागतिमाहाक्रूरस्तुतिव्याजेन परमदयालुर्बादरायणः अत्र त्वय्यव्यपात्मन्नित्यंते मंत्रार्थमुपबृंहयन् भगवन्तं सर्व
लोकानामित्यादिना शेषु प्रमाथिभिरित्येतेन कोपीत्यंतेन सोहं तवांघ्रीत्यंतेन प्रपद्ये प्रपन्नंपाहीत्यंतेनास्तु त्वत्वरसां चकृतम् इति तं

श्यादिभिः मल्लिविशिष्टैः शान्तिविग्रोसैः आदर्शनिर्विभिवित्ते ५५ एवं भूतं विलोक्य नितरां प्रीतः उत्कृष्टया भक्त्या च युक्तः अतएवोत्पन्न
हर्षतरुदंवितान्त्वनूरुहाः लोमानि यस्य भावेन प्रीत्यातिशयेन परिक्लिन्नः आर्द्रे आत्मा चित्तं लोचने यस्य सः ५६
सात्वतोऽक्रूरः सत्वं धैर्यम् एव लेवमनर्धा प्रणम्यावनतः शिरः कृतमंजलिपुटं येन सः गद्गदया वाचा शनैस्तुष्टाव ५७
इति श्रीवत्सान्वयपयःपारावारराकासुधाकरस्य सर्वविद्यानिधेः श्रीशैलगुरोः सुतेन तत्सेवासमधिगतभागवतार्थेन
श्रीवीरराघवेण विलिखिते दशमे एकोनचत्वारिंशोध्यायः ३९ ॥ अक्रूरोखिलहेतुकां स्तुतिमेव दर्शयति चत्वारिंशेन नतो
स्मीत्यादिना तावत्सर्वजगत्कारणत्वसर्वनियन्तृत्वादिभिः स्तुवन्नमस्करोति नतोस्मीति द्वाभ्यां अखिलहेतुहेतुं त्वां अ

क्रियाय्यात्मिगिराकाळसाकीन्तीयुतैस्मत्योजेत्या विद्यया विद्ययाशक्त्यामायया च निषेवितं ५५ विलोक्य सुभृशं प्रीतो भक्त्या
परमया युतः हृष्यत्तनूरुहो भावपरिक्लिन्नात्मलोचनः ५६ गिरा गद्गदयास्तौषीत्सत्वमालम्ब्य सात्वतः प्रणम्य मूर्ध्नावहितः
कृताञ्जलिपुटः शनैः ५७ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे एकोनचत्वारिंशोध्यायः ३९ अक्रूर उवाच नतोस्म्यहं
त्वाखिलहेतुहेतुं नारायणं पूरुषमाद्यमव्ययं यन्नाभिजातादरविन्दकोशाद्ब्रह्माविरासीद्यत एष लोकः १ ॥

हं नतोस्मि अखिलस्य स्वप्रपंचस्य ये हेतवो महदहंकारादयस्तेषामपि हेतुं कारणमित्यर्थः अखिलहेतुहेतुमित्यनेनोक्तं काशाद्या
नो दिव्यस्तमोन्तत्वदः प्रसिद्धं नारायणमिति समस्तकारणत्वं सामान्येन निर्दिष्टं तत्समर्पितं तत्कारणं वस्तुविशेषाकां
वा ३ क्षायां सनेव विशेषशब्दकेन नारायणपदघटिते कोह्वैवनारायण आसीदिति वाक्येन नारायणेतरस्य निषेधपूर्वकं कारणत्वा
स्तु तस्याभन्तेस्वयं कारणान्तररहितत्वमित्यर्थः एवमप्यचेतनाविकारेविकाराणां प्रधानस्य तत्त्वादि विशेषः तत्राहु
तं अखिलहेतुहेतुम् एव प्रपंचयति यन्नाभीति एषपरिदृश्यमानो व्यष्टिप्रपंचः यतो ब्रह्मण आविरासीत्स चतुर्मुखः
लोकाभिजाता अरविंदकोशात् अविरासीत् स चतुर्मुखो ब्रह्मा यन्नाभिजातात् इत्यर्थः कारणत्वं सर्वस्य हेतुरिति
भि १ ॥

शंकरोपि शरीरके परमकारणस्य एव सर्वश्रुतीनां
समन्वयमाह ४ ३

नारायणस्यैव कारणत्वमुपदिश्य
इति इति सर्वश्रुतिसमन्वयइति सूचयन्
प्रणमति नारायणम् ४

भा०टी०
प्र०गी०
१५२

तेषामिमं मूर्खोक्तं मात्मयाप्यभिधेयमिति बोधः अभ्यासत्यधिकारणोन्मार्षे न इंद्र धीनरात्मभूतत्वं स्वशेतादि भाग्यैः [illegible] द्विनामभि रभिधेयं लक्ष्मीशं त्वां यजंतीत्यर्थः ५ ॥ हिंसादीनावधि तम्मार्षे न भक्तः सालाज्ञानयोगविशेषाः [illegible] ज्ञानं [illegible] केचित्तु त्वामिति शेषः त्वां त्वां यजंतीति संबंधः केचित्तु जनित भगवच्छेषत्वे क रसा [illegible] त्वामस्पः [illegible] निरस्त [illegible] दायतत्वं त्वपछिति मत्वा तिश्व भगवांस्त्वं संख्येयैः कल्याणगुणोः दातः इत्येवं विधशास्त्रवेतृत्वं सर्वः [illegible] कर्मो णालिलहृक्तविधेस्वन्नपविहृत्यान्यहंकारम मकार गमीति काम्यकर्मा तिवासनस्पत्यक्ता यदा मयि सर्वाणिकर्मा णि तु मरीत्या [illegible] यमाणानां नित्यनैमित्ति केकाद ? दीनां फलसाधनताकारपरित्याग पूर्वकं भगवदाराधनरूपतामनुसंधाय परित्य ज्यं इदमेव ह्रि भगवति कर्माणां समर्पणं तदेवयत्वानुसंधानमिति उपशमे शब्दादि विषयेभ्यो भोग्यताबुद्धिरादित्य ग

सर्व्यसा:

केचित्त्वाखिलकर्माणि संन्यस्योपशमं गताः ज्ञानिनो ज्ञानयज्ञेन यजंते ज्ञानविग्रहं ६ अन्ये च संस्कृतात्मानो विधिनाभिहितेन ते यजंति त्वन्मयास्त्वां वै बहुमूर्त्त्येकमूर्त्तिकं ७ ॥

२५२

ताः प्राप्ताः ज्ञानयज्ञेन प्राप्यं प्रापकं चान्यदपि पदमनो रथं विषयभूतेन सर्व्वपरमपुरुषएवेत्येवं विधज्ञानेयो गेन ज्ञानस्वरूपं त्वां यजंतीति यद्वा ज्ञानविग्रहं एवं विधज्ञानेन यजतां मम निष्ठ परिहारेह प्रापणोपभक्ते ज्ञानध्ये यं त्वां यजंतीत्यर्थः ६ अथाकारक कर्माराध्यमाह अन्ये चेति ते त्वया प्रहितेन विधिना पंचरात्रात्मकेन त्वदुक्त श्रीमत्पंचरात्रोक्तप्रकारेण तत्त्वमयः संस्कृतात्मानः तापादिभिः पंचभिः संस्कारैः संस्कृताश्यात्मानः तदेहाय पांत पाभक्ताः त्वन्मयाः त्वज्ज्ञानमतुराः अन्ये भगवच्छास्त्र निष्ठाः साक्षात्त्वामेव व्यूहविभव रूपेण बहुमूर्त्तिके परस्वरूपे णैकमूर्त्तिकं च यजंति पांचकालिकै धर्मैराराधयंतीति ७ अथ ये प्यन्यदेवताभक्ता यजंते श्रद्धयान्विताः तेपि मामेव कौंतेय यजंत्यविधिपूर्वकमिति सकलशास्त्रान्तत्तदेवतामात्रपर्यवसितत्वधियेन स्वयजनस्य तत्तद्देवताशरीरकत त्वद

पत्र
१५२

३ इमे वक्ष्लापि न वेद किमतस्तत्स्वरूपात्तदर्वाचीना इति केचन नयेनाह अजइति अजो ब्रह्मापि स्वयंगौः शारीरारंभकत्वं न जस्त
मोगुणैरनुबद्धस्तत्पर व शाश्वतिया व तस्य अजाप्याः प्रकृतेर्यजात जाता वेक्ष्व च न तजोभ्यः सत्वादिभ्यः परा विलक्षणं तन्निर्यंत न वस्व
रूपं न वेद किमुतान्येन विदुरीति [illegible] भाव अनात्मतयेति पाठे अजत्वेन दृष्टाः अजादयः प्रकृत्यादयः यथा न विदुरेव मजो
पि ब्रह्मापि न वेद किमुतान्ये विदुरिति योजनीयं ३ ननु सर्वैरवेद्यपरस्वरूपं शास्त्रावि(?)षयता प्राप्यं स्यादिति नाशंकनीयं देहात्मा यमि
मानिनां मासं च लुरा प्रवेद्यं मायया योगविमुक्त मनो वेद्यमेवेत्यभिप्रायेण तदेव नाना विधं ब्रह्म विद्याभिज्ञानयो गिनः कर्मयोगिनश्च
यजन्तीत्याह त्वामिति योगिन इत्यस्य केचिदिति साद्धं वि योगिनश्चानेद्वयस्याविहितोपासनानिष्ठा मुख्यरूपं भक्त्या तेन संस्पृष्टा वे
तत्वान्मुक्तान्लीत्यादृविलक्षणं ईश्वरं त्वामक्षतामेव च अहं त्यव धारणो मालात्वामेव सत्यं ज्ञानमनंतमिति ब्रह्म विधं यजंति
आराधयंति उपासते इत्यावत्केचित्साध वस्तु अनराद्दलप्रत दनादिविधानि शास्त्रमाध्वदेवं आदित्यं तस्थामिंद्रादि देवतां

अजोऽव्ययः स्वगुणैरायात्मात्परं वेद न ते स्वरूपं ३ त्वां योगिनो यजंत्यव्यामृतरूपमीश्वरं मा ध्यात्मिकमाधिभूतं
च माधिदैवं च साधवः ४ त्वय्याच विधया केचित्त्वां वै वैताम्क्षा द्विजाः यजंते विततैर्यज्ञैर्नानारूपामराख्यया ५

तयोऽभिमानोऽहमाद्विक्रशरीरं तांयजंति उपासते वर्ततीत्यर्थः केचित्तु माध्या त्मं च आत्मनि शारीरे अध्यात्मं तेन सहितं माध्यात्मं श
रीरान्वय बाधि द्वयादि अध्यात्मं त्वां यजंत्यि त्यादि हंदो गध्यराभ्यां तरादित्यादिरूपेषु (?)ऽपत्ते इत्यपक्षेमु तस्यास्य
मणि स्वावितयं धिदैवतं अध्यात्मं यत्रं नतत्तिति ऽयम मुख्या नइत्यर्थं भ्यपरे तु योगिनः स्वातेः मत्वं सकं न स्थूलं सर्वशरीरके वाधजंतिसर्वे
त्यावि एष अंतजालानीमु कविसां उपासना इत्यर्थः ४ तदेव मुख्यामनायामहारकत्वमंत्रेव केवल्यं दशति अथ कर्मं तावदितरा साधना
कानो येविद्याम तिप्रकृतः तावत्स्यकारकं कर्मा राध्यां त्वमाह त्वय्याचति केचिद्वा तित्वाः कर्मयोगिनो द्विजाः नाना रूपाः नानाः पृथक् शरीर
मृताः इंद्रादयो देवास्तेषां नामा नामाभिधया नया अन्या विद्यया वेदपर्वभावात्किं कया विधया यो ऽयं विते विधिपूर्वकं [illegible]
त्वां तरात्मानं न इंद्र शरीरकं त्वां आराधयंतीत्यर्थः यत्रानानानि विधानि रूपाणि तानि अजस्त्वादिनि [illegible]

भा०टू० एवमहेतुकं मपंचस्य सम्मक्षिरोपणात्वमुक्तं च्यवन्न स्मादि हे नश्वरामां तच्छरीरत्वेमतहिरीमलोल्लं न हायं मंच मोक्षादिम
टू०टी० न्ते न स्युरैधायाराना शुपञ्चमञ्च मुवे शरीत्वं चव हन्ते मन्त्रकरोति तु म्याम् तिसर्वा त्मनं हृदिवैषांप्रसादिहीनेशानां ... मनर्भ
१५२ नेन हे ज्ञात्मानो तच्छरीरत्वेन तच्छिरोपलात्वं कलितं पार्थ सर्वात्मा महिजीव वाक्ति देहाभिमानी मे स्याद स्मे विषमकेन पये
अविवकाद हाटिपक्षाम निविशाहंहियस्य तस्ते दहाला भिमानरहितायस्य स्त्री तेम्य द्वतु सर्वधियां सांक्षिणे सर्वास्तं
तुभ्यं मां साक्षाद्दृष्टे सर्वसाक्षिसाक्षीत्वात्तेन कापि देहात्मा घ भिमाननइतिभावः किंच यद्विषयायदेपुर्याप्रकल्प्याद्दतु भ्
भयाद्दवनतिर्यं चत्रात्मनो देहाय्येनांतेवक्ष्यमाणं परिहयमानोऽगणपवाह मुणैः सत्वादिभिर्निमित्तम् तेः प्रवहते पुनःप्राति
टू०१ तथाभ्संसार अपरः हृदय्रत्वः प्रवहते तस्मै तुभ्यं तेनमः यद्विषयेसमनेन देवी सेवागुणमयी ममेत्यादि वचनात् योभिधे

तुभ्यं नमस्ते स्वविलिप्तकृहृदय्ये सर्वात्मने सर्वधियां च साक्षिणे गुणप्रवाहोयं विपर्यासकल्पवर्तते देवनृतिर्यगा
त्मस्तु १२ ... वीतेश्वरक्षित्तिरास्त्रैर्हरणं सर्वो नभोनाभिरथो दिशः श्रुतिः श्रोत्रं कमरेंद्रा स्तव बाहवोर्णवाः कुक्षि
मरुत्प्राणबलं प्रकल्पितं १३॥
तः १२ उक्तं विरचितशरीरकत्वमेव प्रपंचयितुं विश्वरूपं स्तौति क्षितिरित्यादि
नात्मना म्याघ तद्वादेन स्वरूपव्याघ्रवयत्नो विपीयतेयोऽयमंकि सतत्व सुरवमित्या दिश्वव तित्तवांघ्रि श्रावतेशद्ः
पातालप्रभृति महीतलपर्यंत संध्याहकः अंघ्रिशब्दस्तु पादमूलप्रभृति जनपर्यंता वयव संग्राहकः पातालम्नत
स्यादि पादमूलमित्यादिस्थानप्रमाणपातेति येईश्वरो हरिः नभोनाभिः नभशब्दो भुवर्लोकप्रभृति तपो लोकपर्यंतः
का०३ संग्राहक नाभिशब्दस्तु तत्प्रभृतीनां उरोनीवा बदनललाटानां दिशास्तव श्रुतिः श्रोत्रं यौः सप्तलो कत्तवकेशिरः सुरेशाः
इंद्रादयः तव बाहवः अर्णवाः समुद्रास्तव कुक्षिः मरुद्वायुस्तव प्राणश्च बलं च तयोः समाहारः तत्कल्पितं रचितं
तव ति शेषः यथा उपासके रिति शेषः कल्पितं ध्यानमित्यर्थः १३॥

भा०
१५२

252

उ२

राम
१५२

जहृषाराधनरूपेण कृतस्यापि तदाराधनतो वक्तुं तावत्सदर्शनार्थमाह त्वामेवान्य इति हे भगवन् बहूनामाचार्याणां कापालि
क कालामुखशैववैष्णवपाशुपतादिरूपाणां भेदं स्वाचारभेदो यस्मिन् तेन शिवाय दिष्टेन मार्गेण शैवा योगमोक्षप्रकारेण त्वा
मेवापि वस्तुपेण मुपासते उपासकानां तद्रूपभावेषूपासना तत्रैव पर्यवस्यत्येवं किन्तु तदुपासनमविधिपूर्वकं मतं त्वां
त्वत्फलसाधने चेति भावः ८ कथमन्यविषयकोपासनानां तत्पर्यवसानमित्यत आह शंकते तदुपपादयति सर्वेणैवेति यस्मादिमे
ये नाना देवताभक्तास्ते पर्यायप्रभ्यर्थिनः परमात्मेतरविषयकोपासनात्मकधीमंतस्ते यापिते सर्वे त्वामेव यजन्ते तत्र हेतुर्वद
न विशिनष्टि सर्वदेवमयेत्यादिना तस्मात् अन्यान्यदेवताः प्रकारीत्या सर्वदेवताशरीरकत्वेन तत्प्रकारत्वात्सर्वदेवमयः स
र्वोमेते पामसावरोतः भविष्यतिये ताच तत्सर्वदेवानां तु रायत तदादिमत्वेन तद्दृष्टयादिभिर्विशेषणेन त्वं न तेभ्यातिरेका

त्वामेवान्ये विविधेनैकेन मार्गेण शिवरूपिणं बहूनाचार्यविभेदेन भगवन् समुपासते ८ सर्व एव यजन्ते त्वां सर्वदेव
मयेश्वरं येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्तेऽन्यधियः प्रभो ९ यथा हि सिन्धवः सर्वे पर्जन्याद्धरिताः प्रभो विशन्ति सर्वतः सि
न्धुं तद्वत्त्वां गतयोऽन्ततः १० सत्वरजस्तमांसि भवतः प्रकृतेर्गुणाः तेषु हि स्थिताः तेषामेताः सर्वत्र सत्यावरादन्

भावात् तद्विषयकोपासना त्वद्विषयकाण्येवेति भावः ९ त्वय्येव पर्यवसानं सत्र दृष्टान्तमाह यथेति यथा हे प्रभो सकलाः सा
र्वे तत्र तुरन्तीति तथा मेघः पर्जन्येनाहरिताः नद्यः स्रोतसः सर्वतः सर्वतः सिन्धुं समुद्रमेव विशन्ति तद्वत् गतयो वक्त्र्यो

भा०टी०
द०टी०
२१२४

दृप्तं गर्वितं क्षत्रं तदेवासत्कुलमेव वनं तस्य छेत्त्रे इति प्रयोजनं उक्तं न्तेनेति च पाठः १९ भृगूणां पतये परशुरामाय रावणा
न्तकराय नाम लङ्कां लेखा निहितवान् इति प्रयोजनेन रामकृष्णौ किं वा वासुदेवसंकर्षणौ यौ च तेषां अभिप्रेत्य नमस्कु
र्वीति नमस्ते वासुदेवायेत्यादिना प्रद्युम्नो निरुद्धो नमस्करोति प्रद्युम्नायानिरुद्धायेति सर्वेषां प्रयोजनाभिप्रायेणाव
क्तिनष्टि सात्वतां पतये नमः सात्वपारमो सर्वेषां यथा वासुदेवाय त्यादिभिः चतुर्भिः चतुर्व्यूहं नमस्करोति
४श्राकृते ते सात्वतां पतय इत्यनेन रामकृष्णनमस्कृतिरिति नेव प्रयोजनं चाभिमतं २१ बुद्धाय मोहकाय शुद्धाय देहत्वादिप्रकाशाय विष्णु
कर्मणो तस्य शुद्धिरसना धीत्वादित्यभिप्रेत्य प्रयोजनं च वदन् विशिनष्टि दैत्यदानवमोहिने इति दैत्यान्दान

नमो भृगूणां पतये दृप्तक्षत्रवनच्छिदे नमस्ते रघुवर्याय रावणान्तकराय च २०
नमस्ते वासुदेवाय नमः संकर्षणाय च प्रद्युम्नायानिरुद्धाय सात्वतां पतये
नमः २१ नमो बुद्धाय शुद्धाय दैत्यदानवमोहिने म्लेच्छप्रायक्षत्र
हन्त्रे नमस्ते कल्किरूपिणे २२ भगवन्जीवलोकोऽयं मोहित
स्तव मायया अहं ममेत्यसद्ग्राहो भ्राम्यते कर्मवर्त्मसु २३

253

वान्श्च मोहयतीति तथा म्लेच्छप्रायं म्लेच्छतुल्यं यत्क्षत्रकुलं तस्य हन्त्रे इति प्रयोजनमुक्तं २२ एवं स्तुत्वा स्वं प्रमोहं प्रार्थ
यितुमाह भगवन्निति हे भगवन् सर्वज्ञ न स्तव मायया मोहितः अयं सर्वोऽपि जीवलोकोऽनात्मन्यात्माभिमानेन पादस्ताविति स्वात्मा
भिमानेऽपि न्याप्ततो हेतोर्न परम् अहं ममेति मत्वा कर्मवर्त्मसु कर्ममार्गेषु पापादिविषयेषाप्नन्नस्तेषु भ्रा
म्यते असद्ग्राहः इति अहं ममेत्यसद्ग्रहोऽस्ति परिणामत्वेऽपि देहतदन्वयीगादौ अभिनिवेशो यस्य तथाभूत
इत्यर्थः २३ अहमप्येवं लोकस्तवाकुर्वन्नाह अहं चेति ॥

राम
१५४

हता॥ यो यथप्रश्नतवरोमाणिमियास्तुशिरोरुहाः केशाः अस्य योगिरयः परस्मतेतवास्थीनि नावा निचरात्रिश्च अहश्चते तवनिमेषणे प्रजापतिर्मेद्रः वृष्टिस्तव वीर्य इष्यते उपासनायामिति शेषः २४ न केवलमेतावदेव किंतु सर्वोऽप्ययं प्रपंचस्तव देवमयमेव तदेवेत्याह त्वयीति हे अम्बयात्मन्न अविकृतस्तु अपविष्ट शरीर एव त्वाय तत्तद्विकारे रसमुद्रेति संबोधनामि मायः बहुपि जीवैः संकुला व्याप्ता पालकैः पलिताः सर्वे लोकाः मनोमये त्वयि अस्मिन्नयासपरमपुरुषे त्वयि कल्पिताः संजि रुते चरंति जले यथा जलौकसः मत्स्यमत्स्यादयो यथा वा उदुंबरांतः केसरमशकाः परस्पर एवान्योन्यम्प्राणा एवम् नेतानिष्न संगतानि त्वयि संजिरते चरंतीत्यर्थः २५ तस्मादेवं भूतं तवस्वरूपं दुरवगाहमिति त्वद्वता रक याम तमेव

रोमाणिवल्लीषधयः शिरोरुहा मेघाः परस्यास्थिनखानि तेऽद्रयः निमेषणं रात्र्यहनी प्रजापतिर्मेढ्रस्तु वृष्टिस्तव वी= र्यमिष्यते २४ त्वय्यव्ययात्मन्पुरुषे प्रकल्पिता लोकाः सपालाः बहुजीवसंकुलाः यथा जले संजिहते जलौकसोऽप्युदुं= बरे वा मशा मनोमये २५ यानि यानीह रूपाणि क्रीडार्थं बिभर्षि हि तेराम्रष्टशुचो लोका मुदा गायंति ते यशः २६ नमः

मध्याक्ता॥

कारणमत्स्याय प्रलयोदधिचराय च हयशीर्ष्णे नमस्तुभ्यं मधुकैटभमृत्यवे २७ अकूपाराय बृहते नमो मंदरधारिणे क्षित्युद्धारविहाराय नमः सूकरमूर्तये २८ नमस्तेऽद्भुतसिंहाय साधुलोकभयापह वामनाय नमस्तुभ्यं क्रांतत्रिभुव

सेवत्त इत्याह यानि यानीह रूपं क्रीडार्थं यानि यानि रूपाणि बिभर्षि तेरष्टसहितेराम्रष्टशुचः परिमार्जिताः आध्यात्मिकादि तापाः येषां ते लोकाः रसज्ञाः जनाः मुदा तव यशो गायंतीति २६ कानि तानि रूपाणीत्येराम्रष्टशुच इत्यत्र कानि त्रीणि दर्शयन्नमस्करोति नम इत्यादिना कारणमत्स्याय जगत्स्थितिकारणभूताय मत्स्याय कारणपदेनावतारप्रयोजनं सूचितं एवमग्रेऽपि मत्स्यवेशमनेन जगज्जंतत्वादपि सूचितं २७ अकूपाराय कूर्माय क्षित्युद्धार एव विहारः यस्य तस्मै ... इत्यर्थ[illegible] २८ हे साधुलोकभयापह इति संबोधनं प्रयोजनकथनार्थं आयकं क्रांतत्रिभुवनदलनेन [illegible] रूपयोजनमुच्यते २९॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

...रिन्द्रियपरवशः साधनान्तराहितोऽहं तवाङ्घ्र्युपगतः अङ्घ्रिमुपगतः शरणं प्राप्तः कथंभूतं अङ्घ्रिं असतां दुरापं दुष्प्रापं सोपेक्षत्वात् विषयासक्तः असत्... स्याम् इन्द्रियपरवशः सो तदपि कुतस्तत्राह तच्चापीति तवाङ्घ्र्युपगमनं भवदनुग्रहं त्वदनुग्रहमूलकं मन्ये अन्तरायात्... यदा पुंसः संसारिणः संसरणस्यापवर्गः समाप्तिः स्यात् ... विषयाध्याहारः तथाभूतस्त्वदनुग्रहो भवेत्तदा हे अब्जनाभ सताम् उपासनेनात्मविषयामतिः स्यात् ... तदपि सात्विकाभक्तिः स्यादित्यर्थः ईश्वरस्यैव सोहार्दे यदृच्छा सुलभं तथा विलोक्य ... मुकुन्दपदारविन्दे रतिः श्रवणादिभिरापद्यते त्वदनुग्रहएव निदानमिति भावः २८ विज्ञानमात्राय अननुकूलात्मने नमात्रशब्देन ... मात्रचा स्वरूपे कश्चिदपि जडत्वशङ्का ... गुणात्मः

सोऽहं तवाङ्घ्र्युपगतोऽस्म्यसतां दुरापं तच्चाप्यहं भवदनुग्रह ईश मन्ये पुंसो भवेद्यर्हि संसरणापवर्गस्त्वय्यब्जनाभ सदुपासनया मतिः स्यात् नमो विज्ञानमात्राय सर्वप्रत्ययहेतवे पुरुषेशप्रधानाय ब्रह्मणेऽनन्तशक्तये २९ नमस्ते वासुदेवाय सर्वभूतक्षयाय च हृषीकेश नमस्तुभ्यं प्रपन्नं पाहि मां प्रभो ३० ॥

सर्वप्रत्ययहेतवे सर्वेषां ज्ञानानां हेतवे पुरुषो जीवस्तस्येशः सचासौ प्रधानश्च प्रधानशब्दस्तत्कर्तृत्ववाचकः प्रधानपुरुषेश्वरायेत्यर्थः पुरुषेशप्रधानस्य ईशा मुकुन्दादिप्राप्ताः कालकर्मस्वभावादयः तेषां प्रधानायेति प्रधानः ईश्वरो हरिः प्रधानायेत्यस्य पुरुषश्चासौ ... प्रधानस्थूलसूक्ष्मरूपेण ... स्वरूपेणावस्थिताय सर्वथानुमानोच्चरूपेणापि निरतिशयकर्तृत्वे अनन्ताः शक्तयः जगत्सर्गादिषु पुष्कलसामर्थ्यविशेषाय स्युस्तस्मै २९ वासुदेवशब्दार्थमाह सर्वभूतक्षयाय च सर्वभूतनिवासाय हे हृषीकेश तुभ्यं नमः अहं त्वच्छरणः ममनाहं मत्सेव्यमन्तः एवं प्रपन्नं मां पाहि नायस्त्वं अन्तर्विज्ञानमात्रायेत्यनेन प्राप्यत्वोपपत्तिर् निरतिशयानन्दस्वरूपत्वे विवक्षितं सर्वप्रत्ययहेतवे इत्यनेन प्रापितः सोहेतुत्वं पुरुषेशप्रधानायेत्यनेन सर्वेशेषित्वं ब्रह्मण इत्यनेन वात्सल्यशौशील्यसौलभ्यादिगुणपूर्णत्वं अनन्तशक्तये इत्यनेनाखिलमोक्षप्रापादनोपयुक्तसामर्थ्यवत्त्वं वासुदेवायेत्यनेनाधारत्वं ...

254

अहमपि मायादिभिश्चलन्निति तावदात्मनः कृपणत्वमावेदयति अहमिति त्रिभिः केन प्रपद्यशरण्यत्वं ताविष्कारः पूर्वकं यो मामवेति शाध्येयात्
यथा सर्वलोकस्त्वयात्मनं तगतो ऽहमपि देहापत्याद्यिषु स्वप्नकल्पेषु स्वप्नपदार्थतुल्येषु अनित्येषु सत्यधीः सत्यबुद्ध्यापि भ्रमामि
अनात्ममात्मनि अतोऽहं मूढः मूढत्वमेवाविष्करोति अनित्येति अहम् अनित्यानात्मदुःखेषु विपर्ययमतिर्यस्तामतिर्यस्य सः अनि
त्येषु नित्यमतिमान् अनात्मनि देहे आत्माभिमानवान् दुःखात्मके भार्यादिविषये सुखाभिमानी चेत्य
र्थः द्वंद्वेषु प्रवृत्तः [illegible] अहमतः कीदृशो तितयासः वैषयिकैः सुखैस्तैर्विशेषितयापाप्मदुःखैर्मपिमुक्तस्वमनस्यनवरं

अहं त्वात्मात्मजागारदारार्थस्वजनादिषु । भ्रमामि स्वप्नकल्पेषु मूढः सत्यधिया विभो २४ अनित्यानात्म
दुःखेषु विपर्ययमतिर्ह्यहम् । द्वंद्वारामस्तमोविष्टो न जाने त्वात्मनः प्रियम् २५ यथाबुधो
जलं हित्वा प्रतिच्छन्नं तदुद्भवैः । अभ्येति मृगतृष्णां वै तद्वत्त्वाहं पराङ्मुखः २६
नोत्सहेऽहं कृपणधीः कामकर्महतं मनः । रोद्धुं प्रमाथिभिश्चाक्षैर्ह्रि
यमाणमितस्ततः २७ ॥

[illegible] तत्त्वे हेतुस्तमसाविष्टो न व्याप्तः आत्मनः प्रियं न जाने निरतिशयानन्दरूपात्म [illegible] तिविष
यं त्वां न जानामीत्यर्थः २५ उक्तमेव सदृष्टान्तमाह यथेति तदुद्भवैः जलोद्भवैः तृणादिभिः प्रतिच्छन्नं [illegible]
जलं हित्वा अबुधो मृगतृष्णां जलवद्भासमानां मरीचिकां अभ्येति तथाहमपि त्वां [illegible] निरतिशय
सुखार्थं [illegible] त्वां पराङ्मुखः देहादिविषयेषु धावामीत्यर्थः २६ [illegible] तत्त्व
[illegible] कृपणधीः [illegible] अतो मनो रोद्धुं नोत्सहे [illegible]
[illegible] प्रमाथिभिरक्षैरितस्ततः आकृष्यमाणं मनो रोद्धुं नोत्सहे न शक्नोमि २७ ॥

ततः १

१।२

भा॰ द॰
टी॰
१५५

नन्दादयस्तु मार्गेयामुनजनाः वसुदेवस्य सुतो रामलक्ष्मणाभुपसंगताः नोऽ दृष्ट्वा प्रीताः हर्षितं नाद्भुतः न सन्ताजङ्कः ... नरवास्थितं इ
मार्थः ७ तावदिति यावद्रामकृष्णौ मथुरां राममयत तावदेव ततः ऽर्वमेव नंदादयो गोपाः उपवनं प्र... रामकृष्णामागम
प्रतीक्षमाणाः स्थिताः तान् नंदादीन्समेत्य जगदीश्वरो भगवान् स्वपाणिना विनीतमक्रूरं पाणौ गृहीत्वा स्मयन्निव हस्यमानः प्र
वाच इत्यशद्दः नक्रूरस्येश्वरत्वं ... मेवाहम वानितिभवान् सद्यानः पुरीं तत्र स्वगृहं मथुरा विशतां वयं त्विहोपवने वसु
च्छतान्मार्यविश्रामे प्रयर्यः अथ पश्चात् तेन भवान् वो ... मथुरां द्रक्ष्यामः १० एवमुक्तः प्राह अक्रूरः नाहमिति मद्भिः द्विनोभवद्भ्यां

मार्गे यामजनाराजंस्तत्र तत्रोपसंगताः वसुदेवसुतो वीक्ष्य प्रीता हर्षिं न्चाद्भुः ७ तावद्दृष्ट्वा कंसहन्तारं नंदगोपा
दयो युताः उरोपवनमासाद्य प्रतीक्षंतो वतस्थिरे ८ तान्समेत्याद् भगवान् कृष्णं जगदीश्वरः गृहीत्वा पाणिना
पाणिं प्राश्रितं प्रसन्निव ९ भवान्प्रविशतामग्रे सह्यानः पुरीं गृहं वयं त्विहावमुच्याथ ततो द्रक्ष्यामहे पुरीं १०
अक्रूर उवाच नाहं भवद्भ्यां रहितः प्रवेक्ष्ये मधुरां प्रभो त्यक्तुं नार्हसि मां नाथ भक्तं ते भक्तवत्सल ११ आगच्छ्या
मो गेहं नः सनाथान् कुर्वधोक्षज साग्रजः सह गोपालैः सुहृद्भिश्च सुहृत्तम १२

रहितो मधुपुरीं न प्रवेक्ष्ये हे नाथ भक्तं मां त्यक्तुं नार्हसि तत्र हेतुं वदन् संबोधयति हे भक्तवत्सल ११ त्यक्ष इति याम्यजन
एवाग्निः कुं ... ल्पं वे देव प्रवेक्ष्ये इति तद्वचनं यो मन्ववचः आमयस्येच्छया वचो रामकृष्णो वानीत विद्येवं विधवाक्यं कथं वक्ष्येऽहं
संप्रतीति शेषः हे जगत्पते कथं भिन्नतया दर्शने त्वच्छरीरभूत त्वेन त्वदुष्टथकत्व सि ज्ञानके मादीनत्वं तृष्टथक्कु सिद्धतया
शान्तभावेन कथं देवदत्वः यर्थः ... विद्यं ... स्यते अतो हे यो स्मजं त्वमागच्छ यामः त्वयैव सह वयं गमिष्यामः नोऽस्मा
न् सनाथान् सेश्वरान् कुरु २२ साग्रजः सरामः गोपालैः सुहृद्भिश्च सह हे सुहृत्तम पादरजसा गृहमेधिनाम स्माकं गृहं
नो हि पवित्रीकुरु १३॥ ...

म

राम
१५६

255

दक्ष

इति दशमे भावार्थे चंद्रिके चत्वारिंशः ४० एवं संप्रदर्शितो [illegible] स्तुत्वा मायारणन्त्रयो भगवानन्तरधात्सम धुरोप
वनो गोकुलात् अक्रूरः पार्थनः प्रोक्तिताक्रूरः श्वफल्कसुतो विग्रहो तरजक स्तनु वायमालाकारोपरमे भागवंकरो दिसा
ह कुवत्वा रिंशो । नन्दस्तुलसदत्वादिना भगवान् बलरामः शीलमनः स्वस्यावतलो वपुस्तस्य अक्रूरस्य दर्शयित्वा स्वा मायारणपुनः संमहरद
नर्योपयामास स यथा नटो वायनाद्यो हि रूपं दर्शयित्वा तन्धापयति तद्वत् १ सोक्रूरो प्यन्तर्हितं वीक्ष्य स्नात्वा जलाद्युन्मत्त्वर्या
युक्तः आवश्यकमाव्याह्निकं नित्यकर्म सर्वं कृत्वा विस्मितः सन् रथमो विशत् २ तमाविष्टवन्तं अक्रूरं हृषीकेशः पप्रच्छ प्रश्न

इति श्रीभागवते दशमस्कंधे चत्वारिंशोध्यायः ४० श्रीशुक उवाच स्तुतस्तस्य भगवान् दर्शयित्वा जले वपुः
भूयः समाहरत्कृष्णो नटो नाट्यमिवात्मनः १ सोपि चान्तर्हितं वीक्ष्य जलादुन्मज्य सत्वरं कृत्वा चावश्य
कं सर्वं विस्मितो रथमागमत् २ तमपृच्छद्धृषीकेशः किं ते दृष्टमिवाद्भुतं भूमौ वियति तोये वा तथा त्वां लक्ष
यामहे ३ अक्रूर उवाच अद्भुतानीह यावन्ति भूमौ वियति वा जले त्वयि विश्वात्मके तानि किं मेदृष्ट
विपश्यतः ४ यत्राद्भुतानि सर्वाणि भूमौ वियति वा जले तं त्वानुपश्यतो ब्रह्मन् किं मे दृष्टमिहाद्भुतं इत्यु
क्त्वा चोदयामास स्यंदनं गान्दिनीसुतः मथुरामनयद्रामं कृष्णं चैव दिनात्यये ६॥

मे वा हृष्टं किं तत्र इत्यादि यात् दृष्टरूपे भूमौ वियता काशे जले वा किं अद्भुतं त्विचर्यं त्वया दृष्टं न किमपि दृष्टमिति मा शोचनम
गमित्याह तथाह दृष्टमद्भुतं त्वां जलत्वया मह दृष्टं चिक्रोर जुमेध्या [illegible] मः ३ दृष्टमाह दृष्टः प्रोक्तोक्रूरः अद्भुतानीति भू
म्यादिषु यावंत्यद्भुतानि तानि विश्वरूपे त्वय्यस्य तैतितोयमयालि दृष्टं किं मयाद्भुतं त्वय्य विद्यमानं दृष्टमि
ति नामिमेतो थः ४ एवं दृष्ट्वा तत्राद्भुतं पश्यति तेन तनं सर्वं जीनं स्पृशत्नां मलं विकल्पानुलोपाया व पत्र नमि मा
गोत्यद्भुतानि त्वाभिदृष्यमन्तो मे [illegible] दोनि मनुलं दृष्ट्वा विना [illegible] लिप्यं ४ इत्युक्त्वा
गान्दिनीसुतः अक्रूरः स्यंदनं रथं चोदयामास गमयामास ततो रामं कृष्णं च दिनात्यये नयत् [illegible]

भा.द.
द.गो.
१५७

अथ प्रेक्षोपरागे भगवान् स्वलंकृतः सर्वतो नान्वितो गोपैः परिवृतो ऽच्युतः मधुपुरां प्राविशत् १९ तां स पुरीं ददर्श कथंभूतां
स्फाटिकानि स्फटिकमयानि तुङ्गानि गोपुराणि पुरद्वाराणि अन्यानि द्वाराणि गृहद्वाराणि च यस्यां ताम् अन्यानि हेमकपाटा
तमयाः प्रकोष्ठकाः धान्यादिशालाः यस्यां तां परिखाभिः परिता दुरासदा दुर्गमा उद्यानानि च वनानि
स्थानि उपवनानि च नगरनिकटानि तैः रूपशोभिता २ सौवर्णशृङ्गाटकाः चतुष्पथाः हर्म्याणि धनिनां गृहाणि च
चित्राः आरामाः श्रेणीनाम् एकत्र शिल्पोपजीविनां सभाः तैः उपस्कृता अलंकृता
लेकृता अमलस्फटिकः मरकत वैदूर्यादिरत्नैः जुष्टेषु वलभ्यादिषु आविष्टैः पारावतैः मयूरैश्च नादिता
तानि वलभ्यः गृहपुरोभागे ... वलभी नाम ... विचित्रा ...

256

अथापराह्णे भगवान् रूपसंकर्षणान्वितः मथुरां प्राविशत् पैर्दिदृक्षुः परिवारितः १८ ददर्श तां स्फाटिकतुङ्गगो
पुरद्वारां गृहां हेमकपाटतोरणां ताम्रारकोष्ठां परिखां दुरासदाम् उद्यानरम्योपवनोपशोभितां २ सौवर्णशृङ्गाटकहर्म्य
निष्कुटैः श्रेणीसभाभिर्भवनैरुपस्कृतां वैदूर्यवज्रामलनीलविद्रुमैर्मुक्ताहरिद्भिर्वलभीषु वेदिषु २१ जुष्टेषु
जालामुखरन्ध्रकुट्टिमेष्वाविष्टपारावतबर्हिनादितां संसिक्तरथ्यापणमार्गचत्वरां प्रकीर्णमाल्याङ्कुरलाजतण्
डुलां २२ आपूर्णकुम्भैर्दधिचन्दनोक्षितैः प्रसूनदीपावलिभिः सपल्लवैः सवृन्दरम्भाक्रमुकैः सकेतुभिः स्वलंकृतद्वा

भवेदिकाः २१ जालामुखरन्ध्राणि गवाक्षच्छिद्राणि कुट्टिमानि मणिभूमयः रथ्या राजमार्गाः आपणाः पण्यवीथयः मार्गाः
अन्ये च चत्वराणि अङ्गणानि संसिक्ता निरस्तरजस्का यस्यां विकीर्णास्तत्र तत्र अवकीर्णा माल्यादयो यस्यां तत्र माल्यानि माला
ऽङ्कुराणि यवाद्यङ्कुराः २२ आपूर्णकुम्भैः दध्ना चन्दनेनाक्षितैः सिक्तैः प्रसूनानि दीपानां चावलयो येषु तैः सवृन्दाः फलस्तबकैः
सहिताः रम्भाः कदल्यः क्रमुकाः पूगाः तैः केतुभिः ध्वजैः पट्टिकाः वितानानि विचित्रवस्त्राणि तैः सहितानि स्वलंकृतानि
द्वाराणि येषु तेषां गृहाणां यस्यां तां तत्र अयं रीतिः गोपुरमयाः तेषु ... परिखाः ... प्रसूनावलयः ... पट्टिका ...

यस्य पादरजः शौचे न क्षालनोदकेन पीते न गङ्गाम्भसा स्थितेन पितरोऽन्वयाः पुराः स्वर्ग्यां नितरां प्राप्तवन्ति तेन पादरजसेत्य
न्वयः २३ किंच तवांघ्रियुगलमवनिज्य प्रक्षाल्य बलिर्वैरोचनिर्महच्छ्लोकः विपुलकीर्तिर्दैः महन्माहात्म्यमिति शेषः आ
लोक्य विश्वसंकल्प्यालम्भाय मैश्वर्यं लेभे प्राप्तवान् तथैकान्तिनां अनन्यप्रयोजनानां प्रपन्नानां या गतिस्तामपि नि
पातं च लेभे लब्धवत्यायो बभूव २४ किंच तवांघ्रिरेव नेजिन्यः क्षालनात् आपः गङ्गा शुचयः पवित्राः त्रीन् लोकान् पुनन्त्यपि
वित्रयन्त्यः किंच या आपः शर्वो रुद्रः शिरसा धृतवान् किंच याभिरद्भिः सगरात्मजाः स्वर्गं गताः बभूवुः एवंविधमहामहि
मशालिपवित्रितगंगादिरपतीर्थाश्रयपादरजसा पुंसो मे त्वन्वयः २५ एवं प्रार्थ्यमानो नितरां सोऽधारणाय मुमुक्षुसेवा

ध्वोक्षिपादरजसा स्नातो मद मे पितृणां यच्छौचेनानुतृप्यन्ति पितरः साम्प्रयः पुराः २३ अवनिज्यांघ्रियुगलमा
सीत् श्लोको बलिर्महान् ऐश्वर्यमतुलं लेभे गतिं चैकान्तिनां तु या २४ आपस्तेंघ्र्यवनेजन्यस्त्रीन् लोकान् पु
चयोऽपुनन् शिरसाधत्त याः शर्वः स्वर्याताः सगरात्मजाः २५ देवदेव जगन्नाथ पुण्यश्रवणकीर्तन यदू
त्तमोत्तमश्लोक नारायण नमोऽस्तु ते २६ श्रीभगवानुवाच आयास्ये भवतो गेहे मत्सार्थसमन्वितः यच्च
कंदुहं हत्वा वितरिष्ये सुहृत्प्रियं २७ शुक उवाच एवमुक्तो भगवता सोऽक्रूरो विमनाइव [illegible] कृत्वा यद्
मानंदयत्तदीयया २८ ॥

धयन्नमस्करोति देवदेवेति देवानां ब्रह्मादीनामपि देव जगतो नाथ पुण्यं पूतं वा
दतो [illegible] पुण्यश्रवणं कीर्तनं च यस्य स पुण्यश्रवणकीर्तनः तस्य संबोधनं उत्तमैर्ब्रह्मादिभिः श्लोक्यते ई
डिते इति तथा उत्तमः श्लोको यशो यस्येति वा २६ इत्थं प्रार्थितो भगवान् आयास्य इति यच्च कार्यं यदुवंशसंप्र
दाय [illegible] इति यच्च कंदुहं कंसं हत्वा ततोऽग्रजेन मान्वितो [illegible] आयास्ये आगमिष्यामि तथान्येषां च
सुहृदां प्रियं वितरिष्ये करिष्यामि २७ इत्थं भगवता उक्तोऽक्रूरः विमनाइव किंचित् संतुष्टमनाः [illegible] कृत्वा [illegible]
कर्मेशमन्[illegible] नीताः [illegible] २८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भा॰टी॰
पु॰टी॰
१५०

स्तु
प्रीत्यर्थं तानि पुष्पाणि तु जातिया सां ताः प्रमदाः स्त्रियः सोमनस्ये कुसुमसमं रामकुलावर्ष्य वर्षन्तु २५ दिवानदी नालमा
सांद्रतत्र प्रमुदिताः सत्यः पुष्पादिपिस्तोरा मृजुल्ला वानत्तु २९ पौरा स्त्रियः परं प्रमत्तुं उक्तिमेवाह [illegible] साद्विनीभा
प्याः किंमहतं यशस्कं कुर्याः अन्यथे तत्त संभाव्यते इत्यपि प्रेमाद्भुः पौरापौरः नरलो[illegible] गुहान्त्यत्नो मामा[illegible] तोरामक
लोच्चन पश्यति ३२ इत्यं तासुक्त यथं तीक्ष्णस्तीक्ष्ण तदा गदव्य जोऽमगतान्कं चिदायांतं रजकोवस्त्रनिरोजनेषु ८ वेद
स्त्रीणां रामपिकुर्वन् रागकारं स्नं दृष्ट्वा धौतानि विविधानि वस्त्राणि [illegible] नवस्त्राणि अयाचत ३३ याचितारम
257
प्रासादशिखरारूढाः प्रीत्युत्फुल्लमुखांबुजाः अन्यपवर्षन् सोमनस्यैः प्रमदाबलकेशवौ २९ दध्यक्षतैः सोदपात्रैः स
गंधैरभ्युपायनैः तावानर्चुः प्रमुदितास्तत्र तत्र द्विजातयः ३० ऊचुः पौरा अहो गोप्यस्तपः किमचरन्महत् याएता
वनुपश्यंति नरलोकमहोत्सवौ ३१ रजकं कंचिदायांतं रंगकारं गदाग्रजः दृष्ट्वायाचत वासांसि धौतान्युत्तमानि च ३२ देहि
ह्यावयोः समुचितान्यंग वासांसि चार्हतोः भवि
ष्यति परंश्रेयो दातुस्ते नात्र संशयः ३३ स याचितो भगवता परिपूर्णेन सर्वतः साक्षेपं रुषितः प्राह भृत्यो राज्ञः सु
दुर्मदः ३४ ईदृशान्येव वासांसि नित्यं गिरिवनेचराः परिधत्त किमुद्वृत्ता राजद्रव्याण्यभीप्सथ ३५ याताशु बालि
शा मैवं प्रार्थ्यं यदि जिजीविषा बध्नन्ति घ्नन्ति लुम्पन्ति दृप्तं राजकुलानि हि ३६॥

वादहे ही ति अंग हे रजक योग्यये आवयोः समुचितानि वासांसि देहि दास्तु [illegible] त्वपरमुत्तरं श्रेयो भविष्य
तिनास्मिन् वेर्षसंशयोऽस्ति ३३ इत्थं भगवतासर्वतः परिपूर्णेन पूर्णकामेनेव याचितः सरजकः राज्ञः कंसस्य भृत्यः
दुर्मदश्च रंगभूमिर्द विशेषणं हृदयं अहंकारयुक्तः साक्षेपं आक्षेपगर्भं यथा तथा प्राह ३४ उक्तिमेवाह ईदृशान्यो
ति याम्यां हे उद्वृत्ताः पौरो वने चरंति येते यूयं ईदृशान्येव वासांसि परिधत्त किंसमाक्ताया लोद राजद्रव्याणि
अभीप्सथ स्वाधिकारमनालोच्यैति शेषः ३५ हे बालिशाः आशु यात यदि जीवितुमिच्छा तर्हि मैवं प्रार्थनीयं प्रार्थ्यं
प्रार्थ्यते तर्हि राजकुलानि राजकीयाः दृप्तं नं बध्नंति निघ्नंति लुम्पंति ३६॥

टु॰

राम
१५०

ताम एवं भूतां गौरीव यस्याः सखिभिः सहितो नरदेवानां वर्त्मना राजमार्गेण प्रविष्टो वसुदेवनंदनो हृष्टं पुरस्त्रियस्त्वरिताः
समीयुः तत्र तत्र समुद्दिता बभूवुः २४ त्वरा मोहसंभ्रमं चाह कुर्युरेव काश्चिदिति विपर्यस्तं विपरीतं यथा स्यात्तथा धृतानि वस्त्राणि
भूषणानि च याभिस्ताः काश्चिदेवं भूताः अपरा लुप्तम् युगलेषु धार्येषु कुण्डलकंकणादिषु एकं विस्मृत्य समीयुरित्यन्वयः
अन्याः तु लौकिकं एकमेव पत्रं ताटंकं यया स्त्रीश्रवणे श्रुत्यर्थे यासां ताः एवमेव नूपुरं चरणाभरणं यासां ताः तास्ता अ-
न्यकीयमेकं लोचनं नीताकाश्चिदिति अंजनवलोकनेन कज्जलं निधायेत्यर्थः २५ एकान्तम् अश्नन्त्यः तदन्नं विहाय काश्चित्तु अभ्यज्यमा-
नाः सखीभिः स्त्रियमाणतैलाभ्यंगाः अकृतस्नाना एव काश्चित्तु स्वपंत्यो निःस्वनं निशम्योत्थाय अपरास्तु मातरः अर्भकं पा-

तां संप्रविष्टो वसुदेवनंदनो वृतो वयस्यैर्नरदेववर्त्मना हृष्टं समीयुस्त्वरिताः पुरस्त्रियो हर्म्याणि चैवारुरुहुर्नृपो-
त्सुकाः २४ काश्चिद्विपर्यग्धृतवस्त्रभूषणा विस्मृत्य चैकं युगलेष्वथापराः कृतैकपत्रश्रवणैकनूपुरा नां-
क्त्वा द्वितीयं त्वपराश्च लोचनं २५ अश्नन्त्य एकास्तदपास्य सोत्सवा अभ्यज्यमाना अकृतोपमज्जनाः स्वपं-
त्य उत्थाय निशम्य निःस्वनं प्रपाययन्त्योऽर्भमपोह्य मातरः २६ मनांसि तासामरविंदलोचनः प्रगल्भलीला-
हसितावलोकनैः जहार मत्तद्विरदेन्द्रविक्रमो दृशां ददच्छ्रीरमणात्मनोत्सवं २७ दृष्ट्वा मुहुः श्रुतमनुद्रुतचे-
तसस्तं तत्प्रेक्षणोत्स्मितसुधोक्षणलब्धमानाः आनंदमूर्तिमुपगुह्य दृशात्मलब्धं हृष्यत्त्वचो जहुरनन्तमरिंदमाधिं

पर्यस्यः लब्धमिति शेषः नमर्भकं विहाय समीयुरिति सर्वत्र संबंधः २६ मत्तगजेन्द्रस्येव विक्रमः पादविक्षेपो यस्य सः
श्रियः कान्तो भगवान् प्रगल्भाः या लीलास्ताभिः हसितानि ईक्षणानि च लोकानां उरस्थो हृदयस्थः स्वयं कं श्रीरमणः तासां
मनांसि जहार २७ मुहुः श्रुतं त्वात्तदनुद्रुतचेतसः तं दृष्ट्वा रिंदमन् स्वयं ... च स्मितं ... सुधा ...
सेचनं तेन लब्धो मानो याभिस्ताः दृष्ट्या हृदि ... नं ... विनं ... आनंदमूर्तिं ... रोमा-
त्वचः तदा आधिं जहुः ... प्रथिम ... यथा जहुः २८ ॥

मा॰द॰ दु॰टी॰ १४६

म नत्तो मारुत क्लिभेवाप्न नः स्रार्गेन पिता क्लिाइ इयमि भेयपा कते मनष्ठवयो: आ जोवेल नो स्माकं [illegible] नुल चयनतिं पविनो [illegible] पिता रस श्लामल तुष्टा नमु ४५ तस्य पाद यो रागयो गमन मात्रेण [illegible] तेपलं [illegible] भयतां [illegible] लिष्व स्य लेन स्तुता तोभवंतो परं कारणं सकल कार णम्य तो विसर्गः क ष्यमे वा वेयया: कर्मस्तं जन्मे मयत स्माद अवतीर्णा विति [illegible]

४४ दोषः

[illegible] रूप ज्ञाने नं तकमणे तिभावः इत्यतो के भवतो जिकला सुलत: स्वातभवा यं वा स्पन भ्रमयो जनम् [illegible] सेमायसा [illegible] [illegible] सः सा सश्रयः पाल नं भवो लब्धसुखसपणं ४६ ननु किं वि दन्यत्कं तोकं विद्रा निग्रहं तावावां ने भरो केत माले तजो नाविल न स्मान्ज रीति जगत स्मात्मनो: स्यत एव सुहृदो: न हि त्वश री रेकस्य चिद्दयसो सादेहे मितिभावः उभयो विषमा

प्रोहतुः सार्थं तंजन्म पावितं च कुलं प्रभो पितृ देवर्षयो महं तुष्टा ह्यागमनेन वां ४५ भवंतो किल विश्वस्य जगतः कार णं परं अवतीर्णा विहांशेन क्षेमाय च भवाय च ४६ न हि वां विषमा दृष्टिः सुहृदो र्जगदात्मनो: समयोः सर्वभूतेषु भ जंतं भजतो रपि ४७ ताव्वा ज्ञापयतं भृत्यं किमहं करवाणि वां पुंसो त्यनुग्रहो ह्येष भवद्भिर्यन्नियुज्यते ४८ इत्य भिप्रेत्य राजेन्द्र सुदामा प्रीतमानसः शस्तैः सुगंधैः कुसुमैर्माला विरचिता ददौ ४९ ताभिः स्वलंकृतौ प्रीतौ कृष्णरा मौ सहानुगौ: प्रणताय प्रपन्नाय ददतुर्वरदौ वरान् ५० ॥

दृष्टिर्न विद्यते तत्र हेतुं वदन् विशिनष्टि भजंतं भजतोरप्यतो रपि समयो: न हि भक्तो भजतः [illegible] वैषम्यमूलकः न तु पाश्रितार्थदस्य सुरद्रुमस्य [illegible] वैषम्यमस्ति वैषम्य परिहारार्थम् जगदात्मकं व्याजमपेक्षते इति भावः ४७ स्वस्मिन्नायं न पारतंत्र्यमावेदयति तके कयो न शासने प्राथ्यते साध्विति वांभयो रहं किं करवाणि किं करा सौ विषय: अतो भत्यमा साधु यथा न यामा ज्ञापयत एताव तेवाह मनुगृहीतो भविष्यामी त्यभिप्रेत्याह

पु२

उभयत्विति भवद्भिर्नियुज्यते अनुशिष्यते इत्येष एव पुंसो जीवस्य उ अयन्त्त नुग्रह इतीत्यं विज्ञापयन्निति शेषः ४८ राजेन्द्र इत्यभिप्रेत्य तयो रभिमतं ज्ञात्वा प्रीतमानसः सुदामा प्रशस्तैः सुगंधिभिश्च कुसुमैर्विरचिता मल्लास्ताभ्यां ददौ ताभिर्माला भिरलंकृतौ वरदौ तस्मै प्रपन्नाय शरणागताय वरान्निष्टार्थान्ददतुः ४९ ॥

रम १५६

258

इत्थं रजकस्य विकत्थमानस्य ततः भगवान् क्रुद्धः कराग्रेण तस्य शिरः कायात् अपातयत् ३७ ततस्तस्य रजकस्यानुजीविनः सर्वे वा
सः कोशान् वस्त्रपुटकान् विसृज्य सर्वतो मार्गान् प्रति दुद्रुवुः पलायितवन्तः ते नौ भगवान् वासांसि आदत्ते ३८ ततः सकर्षणः
कृष्णश्चात्मप्रियस्वाभीष्टवस्त्रे वसित्वा परिधाय शेषाणि गोपमोददत्त्रपुटाल्लसा निचिक्षेपाभ्यां सिद्धगोपेभ्यः स्वयं त्यक्ता भगवादि
ति वाक्या ३९ ततः कृष्णदायकः तन्तुवायः प्रीतः प्रीतिपूर्वकं विचित्रवर्णान्यम्बराणि ददौ तयोर्नीलपीतवर्णे यथायोग्यं तयो रामक
त्योर्वेषमनेकाकारमकल्पयत् विदग्धः ४० तदा लोकाभिरामरूपौ नानाविधवेषाभ्यां विराजतुः यथा पर्वणि युक्तसर्वे बले हलो सितेतरे
रोचिषा ववती कलस्वती बालगजौ इव गतवन्तौ ४१ ततो भगवान्प्रसन्नस्तस्मै वायकाय सारूप्यं स्वसायुज्यं मे निमित्तं याव तत्र
सात् देहावसाने मुक्तिरित्यन्वा तिसप्यौ: श्रियं परां बलं इन्द्रियसामर्थ्यं यशः स्मृतिं इत्यादि दत्त्वा लोके परमां श्रियं च बलं चे ष्टं

एवं विकत्थमानस्य कुपितो देवकीसुतः रजकस्य कराग्रेण शिरः कायादपातयत् ३७ तस्यानुजीविनः सर्वे वा
सः कोशान् विसृज्य दुद्रुवुः सर्वतो मार्गं वासांसि जगृहेऽच्युतः ३८ वसित्वात्मप्रिये वस्त्रे कृष्णः संकर्षणस्तथा
शेषाण्यादत्त गोपेभ्यो विसृज्य भुवि कानिचित् ३९ ततस्तु वायकः प्रीतस्तयोर्वेषमकल्पयत् विचित्रवर्णैश्चै
लेयैराकल्पैरनुरूपतः ४० नानालक्षणवेषाभ्यां कृष्णरामौ विरेजतुः स्वलंकृतौ बालगजौ पर्वणीव सितेत
रौ ४१ तस्य प्रसन्नो भगवान् प्रादात्सारूप्यमात्मनः श्रियं च परमां लोके बलैश्वर्यस्मृतीन्द्रियम् ४२ ततः सुदाम्नो भ
वनं मालाकारस्य जग्मतुः तौ दृष्ट्वा स समुत्थाय ननाम शिरसा भुवि ४३ तयोरासनमानीय पाद्यं चार्ह्यार्हणादि
भिः पूजां सानुगयोश्चक्रे स्रक्ताम्बूलानुलेपनैः ४४ ॥ अन्तर्गत विषयक्रमस्य तिलं चेद्वियं तन्माण्डवं नातात् ४२ ततः
सुदाम्नः सुदामानामकस्य मालाकारस्य गृहं जग्मतुः गतवन्तौ स च तौ आगतौ दृष्ट्वा शीघ्रमुत्थाय भूमौ शिरसा ननाम ...
विवनानामनमश्च के आईत शाल उपाते लेप इजा साधन समनस्कः ४४ ॥

४३ तयोरासनमानीय आसनं दत्त्वा पाद्यं च समर्प्य अर्ह्यार्हणादिभिः स्रगादिभिश्च सानुगयोस्तयोः पूजां चक्रे २

भा०द०
ह०टी०
१६०

यदीक्षितुं भगवतः समाश्रिता भगवतो रूपाहि ... ततस्तस्यास्ताम्रिनेत्रयस्याः सांद्रं तदनलेषु ... [illegible] ... दत्तेन मोष
हैमं पालनसोनुसार्यमाणभूष्ट्यां रत्नसिकतं ४ ततस्तु निरवलोकितशोभिनां तत्स्यांगरागस्य चोद्गतः ... [illegible] ... यो महातिरा
तःसस्माहितरोद्योवलीतयोः शरीरयोः विश्वोर्णासितासिताम्बलोकिताभ्यां शोभितायामेवताभ्यां ... [illegible] ... लोनरव
र्णीयेन ते नानुरंजितो तो रामकृष्णौ पुष्पभावेन यदा तो रामकृष्णौ स्वदेहस्य विश्वसुहृत्सितासितवर्णाभ्यां ... [illegible]
लोकालय एव शोभितावेव चरतः तावनमहातिशयेन यदा संप्राप्तः पश्चात्तयोः भोगः शरीरे कृष्णेषोपनेनतेनानुरंजितावित्य

यथा पेशलमाधुर्यहसितं तल्लापवीक्षितैः परिचितात्मदोःसांदुष्यभयोः स्तुलेपनं ४ ततस्तावंगरागेणास्व
लोकेतरशोभिना स्वेपासमपरभागेन प्रभूतप्रभातेनुरंजितौ ५ प्रसन्नो भगवानक्रूरोपितनकानुचिरात्कृतः
सः ज्योतकृत्स्नमनश्चक्रे दर्शनेन फलं ६ पश्चात्मात्रकेस्य प्रपदेस्य लेनानपातिका माचविकते
ध्याताम्रपुदनीनमक्ष्मोलेः ७ सोतदर्जुसमानोगोवृहद्धोपयोधरा मुकुंदस्य शनास्यो वर्धवप्रम
... मा ८ ॥

ये: ५ अथ यत्तस्तेन चिराद्भवि ... तौ ... अपश्यकोरः ... इति स्वदर्शनफलं तस्याः दर्शयन्तां त्रिवक्रां
... कर्तुमहक्रो मर्त्येमनश्चक्रेमनस्कारस्य ... चक्रारे ... ६ तत्प्रकारमेवाह पद्भ्यामिति तस्याः प्रपदे
पादाग्रद्वयं स्वपदाभ्यामापीड्य ... अंगुलीद्वयं ... तथा ... तेन पाणिना तस्याः चि
बुकमुखं ... उत्तमयामास ७ सा तदैव ... समानं ... पंचांगी
यस्याः ... तस्याः मुकुंदस्पर्शनात् ... मध्ये ... समाबभूव ८ ॥ ऽ)

राम
१६०

लि

759

केनेवरात्तेनवरनायाम्नदद्दन्ती स्यतत्राह सोपोतिश्रविलस्यचिदचिदात्मकस्य जगतः श्रा लनितस्मिन् भागवतस्य चलो ।
भक्तिं भागवते भसो हार्दे आह कल्पस्तेषुभगवच्छ्रीरमतचेतनो [illegible] त्मकेषु दयासार्थी निरपेक्षपरः । वामहिषुव
त्परावृतवान् ५२ इतीयं च श्रारतमस्मैवदत्वातेन चेतामन्वयवर्द्धिनी वंशमव्दिमतो श्रियंतपावलाहो स्वदत्वास्व [illegible] जः
ज्ञातो निजंगामतत्रवलेपारणमामूर्च्छ्य ५२ इति श्रीभा भावार्थचन्द्रिकाएकचत्वारिंशः ४१ अथ त्रिवक्रासमर्पिताङ्ग
लिनांगरागः रज्जोकुलत्रिवक्रानिम्नि [illegible] वापूर्वकलयातितवत्यालकः समत्तारितक्सभयसुनःस्वत्निके
मनमावितयो त्याददृष्टिचत्वारिंशेन न्यायेतासिनाभ्यप्यमालकारान् अस्मिन्ततराजमार्गेणव्रजनगृहीतान्वंग
विलेपनानां सुगंधिचंदनानंभाजनानि पात्राणि यस्याः वरमुदं दर्श्यमानं मसत्यात्तान्क्रम्य विलोक्यसुवेशदृष्ट्वा भगवान्पृ

सोपिवक्रे चलाभूते स्त्रिमिन्नेवा विलात्मनि तद्रूते च च से का र्दम् लेषु च दयापरः ५२ इति तस्मैव दत्वा श्रि
यचान्वयवर्द्धिनी बलमायुर्यशःकांतिं निजेगौ ममहा व्रजः इति श्रीभागवते दशमस्कंधएकचत्वारिंशो
ध्यायः ४१ भ्रुकुटि अथव्रजनराजपथेनमाथकान्निपद्दोतातुविलेपनाजनानि विलोक्य कुब्जामुवक्ताननिपञ्च
च्छयातीपदस्मन् र सम्पदः १ कात्वंवरोरुतुराणुलेपनं कस्यांगनेवा कथयस्व सालसानः द्यावयोरंगविलेपन
मत्तमश्रेयस्ततत्तेनचिराङ्गविष्यति २ सैरन्ध्र्युवाच दास्यस्म्यहंसुंदरकंससंमतात्रिवक्रनाम्ना ह्यनुलेपकर्मणि म
ज्ञाविलेपभोजपतेरतीव यविनाउ वां कोन्यत मस्तदर्हतः ३ ॥ ८१

द्रमन तां कुवतीपमृक्ष १ मृस्मककारमेवाद्दकाल तमुत्तिरेततः
गन्धेवस्तः इति सोपहासं संबोधनं त्वेकाद्दशा स्या उपयोगत्वच्छलेपनंकस्यकस्मै यसौ तस्य [illegible] माध्यस्थाप्यु [illegible] रसोत्
कस्मै तु त्वद्दिमतेम द्दलेपनं न आदवयोरंगवाभ्यामिति ततोऽनुलेपनं दाननिद्दतु वात्तवाचि [illegible] द्व
मा ह्वर्याचित्रा चुमा यारदा सीति र हुर्दरे कं सस्य संमत्तानुमदासोनि वक्रना [illegible] नि र
विपुकामा [illegible] तिस्रोसैवेदिकं श्रयः वेकां यस्याः सानि वक्रेस्य नाम [illegible] मरम्न वृत्वे द्रत्तमृ [illegible] द्ददतमंतोसौ
पितञ्चतुलेपनेभोजपतेः कंसस्यातीवसंमतं द्द्नेतेसमतेति भावः श्रतत्कृष्णे प्रियमनुलेपनं वांछेना अन्यः कोश्या

भा॰ द॰
रा॰ टी॰
१६१

उरुक्रमोऽभञ्जयान्सलीलं यथा ग्रामेण करेणेक्षुदंडं तथेत्यर्थः सज्यं समारोपितं तच्चापं कं हत्वा निमिषेण गृहीत्वा पश्यत्सु ... मध्ये
बभञ्ज मध्यतो बभञ्जे भञ्जनमकरोत् यथा मत्तगज इक्षुदंडं तद्वत् १७ तथा भज्यमानस्य धनुषो ध्वनिः विभाकारः ... २३ ख
रोदसी दिशश्च पूरयामास यस्य शब्दं श्रुत्वा कंसः भयं प्राप्तवान् १८ तस्य धनुषो रक्षिणः पालकाः सानुचराः ... गृहीतुकामा
स्यामेहेति तथोक्ताः जिघृक्षवः गृह्यतां वध्यतामिति ब्रुवाणाः आवव्रुः आवृतवन्तः १९ तानागतान् दुरभिप्रायान् ज्ञात्वा
स्तनवलौ रामकृष्णौ धनुःखण्डे आदाय तान् जघ्नतुः २० तथा कंसेन प्रेषितं सैन्यं हत्वा ततः शालाद्वारान्नि

करेण वामेन सलीलमुद्धृतं सज्यं च कृत्वा निमिषेण पश्यतां नृणां विकृष्य प्रबभञ्ज मध्यतो यथेक्षुदण्डं मदक
र्युरुक्रमः १७ धनुषो भज्यमानस्य शब्दः खं रोदसी दिशः पूरयामास यं श्रुत्वा कंसस्त्रासमुपागमत् १८
तद्रक्षिणः सानुचराः कुपिता आततायिनः गृहीतुकामा आवव्रुर्गृह्यतां वध्यतामिति १९ अथ
तान् दुरभिप्रायान् विलोक्य बलकेशवौ क्रुद्धौ धन्वन आदाय शकले तांश्च जघ्नतुः २० बलं
च कंसप्रहितं हत्वा शालामुखात्ततः निष्क्रम्य चेरतुर्हृष्टौ निरीक्ष्य पुरसम्पदः २१ तयोस्तद
द्भुतं वीर्यं निशाम्य पुरवासिनः तेजः प्रागल्भ्यं रूपं च मेनिरे विबुधोत्तमौ २२ तयोर्वि
२८ चरतोः स्वैरमादित्योऽस्तमुपेयिवान् कृष्णरामौ वृतौ गोपैः पुराच्छकटमीयतुः

र्गत्य तत्र तत्र पुरसम्पदो निरीक्ष्य हृष्टौ चेरतुः २१ तयो रामकृष्णयोस्तदद्भुतं जना यत्र कंसकर्म निशम्य दृष्ट्वा श्रु
त्वा च तेजः पराभिभवनसामर्थ्यं प्रागल्भ्यं तत्र च तेषां समाहरत् निरतिशयाधारणौ तौ देवोत्तमौ मेनिरे अमन्यत २२
स्वैरं यथा तथा तयोर्विचरतोः सतोः सूर्योऽस्तमगात् ततः कृष्णरामौ गोपैः सह पुरात् शकटं शकटावमोचनस्थानं नन्दादी
नां विश्रमस्थानमिति यावत् ईयतुः आजग्मतुः २३ ॥

260

राम
१६१

किंच तथादिसंपत्नानंतीजात: हृष्य: कामो यस्या: सा स्मर एव स्मयंती पुरुकं उत्तरीयमाकृष्य प्राह: तत्र रूपं सौंदर्यं तु रागयो
श्री २ वनाद्यय: स्मरव्यग्रा त्यवलो कूना हि स्मेरं सु १८ उक्तिमेवाह एहीति हे वीर अस्मत्सं पत्या गच्छ्याम: गच्छाम: इद त्वां त्यक्तुं नो
त्सहे तथा सूक्तोमि त्वयो अपि तं दोभिनं चित्तं यस्या मस्त्या मे प्रेमो देवपुरुषर्षभ २० इत्थं तया स्त्रिया रामस्य पश्यत: मत: पार्श्व
मानो पि भगवान् अनुरागी च शल्यः पुरामस्य च मृत्वम बलो कमपुरस्सेर तामुवाच २१ उक्तिमेवाह एष्यामीति हे सुभ्रु साधितः
कंसवपरस्यार्थ: अथ्यो जनो ये न तप्यानः तः पुरामा मापि विकल्पतं कामप्रफुल्ल मनः पीडया मनं तत्व ग्रहं प्रतोगामि ष्यामि
अगृहा लोनविधं तेरहा: अस्या पेष्यायेको ते पापोध्यानामस्माकं त्वमेव परायणं उपभोग्ये स्वर्ग: २२ एवं विष्णा

न तोन्वप्तलोलार्थं संपत्ना प्राह देवेशं उत्तरीयांतमाकृष्य स्मयंतीजात हृष्या १९ एहि वीर रमं यामो न त्वां त्यक्तुमि
हो त्सहे त्वयोन्मथित चित्ताया: प्रसीद पुरुषर्षभ २० एवं स्त्रिया याच्यमानः कृष्णो रामस्य पश्यत: मुखं वीक्ष्य
गणांश्च प्रहसन् तमुवाच ह २१ एष्यामि ते गृहं सुभ्रु पुंसामाधिविकर्षणं साधितार्थोऽगृहाणां न: पान्थानां त्वं परायणं २२ श्रीशुक उवाच विसृज्य माध्व्या वाण्या तां व्रजन्मार्गे वणिक्पथे: नानोपायनताम्बूलस्रग्गन्धै: साग्रजोर्चि
त: २३ तद्दर्शनस्मरक्षोभादात्मानं नाविदुः स्त्रियः विस्रस्तवास: कबरवलया लेख्यमूर्तय: २४ तत: पौरान् पृ
च्छमानो धनुष: स्थानमच्युत: तस्मिन् प्रविष्टो ददृशे धनुरैन्द्रमिवाद्भुतं २५ पुरुषैर्बहुभिर्गुप्त मर्चितं परमर्द्धि
मत् वार्यमाणो नृभि: कृष्ण: प्रसह्य धनुराददे २६॥

साध्व्या मधुरया वाण्या तां विसृज्य उत्तरीयं तत्याज विते त्वेति भाव:
ततो मार्गे व्रजन् वणिक् पथे प्रविष्ट: ततत्र नानाविधै: उपायनै: श्रेष्ठ वस्तुभि: तांबूला दिभिश्च स रामः समर्चितो
भवत् २३ तत तस्य भगवतो दर्शनेन स्मरक्षोभ त्तेन स्त्रिय: आत्मानं देहं नाविदन् नान्व संदधिरे स्वात्मा
नमेव वस्त्रं केश ... हि विस्रस्ता: वासः प्रभ्रष्ट तथा ... [illegible] ... स्तता: पाया
साता: २४ ततो धनुष: स्थानं धनु: ... ते स्मा मनो ... ... तस्मिन् प्रविष्ट: ... धनुरै
न्द्रमिवाद्भुत २५ बहुभि: पुरुषै: गुप्तं रक्षितं परमा ... स्वर्ण लंकारादि ... तमस्ता ... तथा ... इत्यर्थ: तदा तत्र स्थिता पा हि

भा॰ द॰ टी॰ १६२

अन्यः सकाशात्तूर्ये समुत्थिते सति पञ्चदशाहः महत्तो... एवं विश्रान्तमानः सलिलस्य मध्यात् समाकृष्य मोलोके [illegible] सूर्ये विधाय अन्य
नारायणात् विविक्तिश्रौती प्रतिष्ठिम पजोव्याद्यः सूर्ये समुदिते इत्यर्थः मल्लानां क्रीडैव महोत्सवः तं यद्वा मल्लानां क्रीडा [illegible] इति महोत्सवः
मंगलस्थानादिरूपस्तं कंसः कारयामास ३२ पुरुषाः भृत्या रंगं मल्लक्रीडास्थानं आनर्चुः मार्जनचन्दनादिभिः सेचनादिभिरिति शेषः त
यर्तूर्यभेर्यश्च जघ्नुः अलंकृतवन्तः स्रग्भिः पताकाभिश्चैलैश्चित्रपटैस्तोरणैश्च मंचाः द्विदृक्षूणां उपवेशनस्थानानि उच्चानि बि
लंकृताः तेषु मंचेषु ब्राह्मणक्षत्रियादयः पौराः पुरवासिनो जानपदा देशवासिनश्च जनाः यथोपदेशं राज्ञामनतिक्रम्य यथोपजोषमि

जा १

व्युष्टायां निशि कौरव्य सूर्ये चाद्भ्यः समुत्थिते कारयामास वै कंसो मल्लक्रीडामहोत्सवं ३२ आनर्चुः पुरुषा रंगं तूर्य
भेर्यश्च जघ्निरे मंचाश्चालंकृताः स्रग्भिः पताकाचैलतोरणैः ३३ तेषु पौरा जानपदा ब्रह्मक्षत्रपुरोगमाः यथोपु
जोषं विविशू राजानश्च कृतासनाः ३४ कंसः परिवृतोऽमात्यै राजमंचमुपाविशत् मंडलेश्वरमध्यस्थो हृदयेन वि
दूयता वाद्यमानेषु तूर्येषु मल्लतालोत्तरेषु च मल्लाः स्वलंकृताः दृप्ताः सोपाध्यायाः समाविशन् ३६ चाणूरो मु
ष्टिकः कूटः शलस्तोशल एव च त आसेदुरुपस्थानं वल्गुवाद्यप्रहर्षिताः ३७ नंदगोपादयो गोपा भोजरा
जसमाहुताः निवेदितोपायनास्त एकस्मिन्मंच आविशन् ३८

262

ति पाठे यथासुखं विविशुः तथा राजानः देशांतरेभ्यः समाहूता राजानः कृतानि परिगृहीतानि आसनानि सिंहासनानि यैस्त
थाभूताः ३४ कंसस्तु मंडलेश्वरमध्यस्थः विदूयता उपलक्ष्यमाणेन हृदयेन सहित इति शेषः अमात्यैर्मंत्रिभिः परिवृतो राजमं
चमाखंडमंडलेश्वरो विवशायोग्यं मंचमुपाविशत् ३५ तदा मल्लानां तालकरतलैः भुजास्फालनमुत्तरैः उच्चैः श्रूयमाणो येषु
तेषु तूर्येषु वाद्यमानेषु उपाध्यायाः मल्लाचार्याः तैः सहिताः सर्वे मल्लाः स्वलंकृताः समाविशन् ३६ तथा चाणूरादयः
मल्ला वल्गुवाद्यैर्मधुरवाद्यैः प्रहर्षिताः उपस्थानं मल्लरंगमासेदुः राजसमीपं ३७ तथा नंदादयो गोपाः भोजराजेन कंसेनाहू
ताः निवेदितान्युपायनानि यैस्ते एकस्मिन्मंचे आविविशुः ३८ ॥

राम १६२

मुकुंदस्य विगमे अज्ञालिंगमनवेलायां विरहेण तु रागी प्रपः पाया आशिषा आशासन्तत्वं प्रभाता रजनी यस्य धावः तद्वचोम
विष्णत इत्यादि कमककवत्यः तां पूर्वा आशिषो मधुरूषभषण स्वगात्र स्वभजताम् एव मानाम् इति तराम् ब्रह्मादीन् हित्वा श्रीर्मह्य लक्ष्मी
यं कान्त्र पाश्रयं चकमे अची कमलया पितिपाश्चेयां गात्रे लक्ष्मी मित्यर्थः यमितिपाश्चेयं पुरुषभूषणमित्यर्थः २४ अवनिकंदा
लितमं घ्रियुगलं यस्यालोढीरमुपसेचनं यस्य तदलं दीरमिश्रालमिश्रलमित्यर्थः मुक्तापरेभ्यः कंसचिकीर्षितं तारावातोमवर्वं
यथा तथा तां रात्रिमसत्तु उषितवंतो २५ कंसस्तु रामकृष्णयोः केवलं कीडात्रयं धनुर्भंगं तद्रक्षिणां स्वबलं च निशम्य कल्पे भीतो
वलस्य च ५

गो पीमुकुंद विगमे विरहातुराया आशासता शिषनमता मधुपर्य्यसकन्संपश्यतं पुरुषभूषणम् आत्म लक्ष्मीर् हित्वेत
रान् भजतः स्वबकमेः घृतश्रीः २४ अवनिक्तां घ्रियुगलेमुक्ताली रूपसेचनं रूपमुक्तां सुखरां निशा वा कंसचिकी
र्षितं २५ कंसस्तु धनुर्भंगं रक्षिणां स्वबलस्य च वधं निशम्य गोविंदरामविक्रीडितं परं २६ दीर्घप्रजागरो भीतो दु
र्निमित्तानि दृष्टवान् बहून्याच च्योमयथ्यामत्यो दौत्यकराणि च २७ अदर्शनं स्वशिरसः प्रतिरूपे च सत्यपि
सत्य पि द्वितीये च दे हे रूप्ये ज्योतिषां तथा २८ छिद्रप्रतीति च्छायायां प्राणघोषानुपश्रुतिः स्वर्णप्रतीति र्वृक्षेषु स्व
पदानामदर्शनं २९ स्वप्ने प्रेत परिष्वंगः खरयानं विषादनं यायान्नलदमाल्यकस्तैलाभ्यक्तो दिगंबरः ३० अन्यानि
चेत्यं भूतानि स्वप्नजागरितानि च पश्यन्मरणसंत्रस्तो निद्रां लेभे न चिंतया ३१॥

दीर्घप्रजागरः अलब्धनिद्रः दुःखितो बहूनि

अथ यथास्वप्नजागरितभेदेन स्वाभाविजागरितानि चमृत्यो दौत्यकराणि दुर्निमित्तानि अनेकदृष्टवान् २७ तान्येवकानिचिदाह त्रिभिः

ताकजागरितान्याह अदर्शनमिति द्वाभ्यां विभक्त प्रतिबिंबे दृश्यमाने सति स्वशिरसस्तदर्शनं आत्मपि द्वितीये ज्योतिषां
चंद्र [illegible] दिते २८ छायायां छिद्र प्रतीति रंध्रदर्शनं कर्णं यथा सतोर्ण तः अश्रयमाणो योघ्राने प्राणघोषः तस्यानुश्रवणं वृक्षेषु
स्वर्णवर्णः प्रतीतिः [illegible] दमो दृष्टस्वपदानामदर्शनमिति त्यक्तानि जागरितान्युक्त्वा स्वप्नमित्ताह २९ अथ [illegible] [illegible] कर्मसवितैः
प्रेतोः परिष्वंगः आलिंगनं खरारोहणयानं विषमदर्शनं नलदमालाजपाकुसुममाली तैलेनाक्तः दिगंबरः ३० ३१ ॥ ॥

पश्यता मुकुन्दस्य हस्तिना मात्मानं गृहीतुं यदि गजः द्विरदः परिवर्त्तते तर्हि सम्यक् तोऽभ्याहयन्मृत्पात्रस्य परिवर्त्तनं तेन राद् स्थि
ता नो भ्रमणं वद एवं परमा व नेमा नु न कारि णाम हस्तं पंचुम्बाम यथा बालो भ्रामयामास मृग वत्से न स्ववाम... तद्वत् ... का
लकृः श्रीकृष्ण बालस्यादृशा वस्था दृष्टान तया विदितं तः १० हतो दारुणो गजमस्तिष्क ... त पदं च न
था कन्द देवदेवारणे नरस्यश्यमानः पातया मास यथा पतति तल्यातं वे च यश्मा ... १ यदा ... पश्यति दे ... न
गवान पि क्रीडया धावन् भ्रमतो पतति पतितः सुतः स यदाभि धावति तदा भगवान् स्थितो धावति गजस्तु पतति स्थितमेव मन्वा

सम्पूर्यो वर्त्तमानेन सच्य हस्तिना तोभ्रुतः क्रमास भ्रामयमाणेन गोवैवालकः १ ततोऽभिमुखम भ्येत्य पाणिना सत्यवा
तो पूर्वं च पात यामास स्पृश्यमानः पदे पदे १ स बालकोऽपि यथा भूमौ पतितो वा सहसा स्थितः तमत्यापतितं कुम्भे दंता
भ्यां सोऽहनत् हन्ति ति ११ स विक्रमे प्रतिहते कुंजरेऽन्तः समर्षितः चोदयमानो महामात्रैः कृष्णमभ्यद्रवद्रुषा १२
तमापतन्तमासाद्य भगवान्मधुसूदनः निगृह्य पाणिना हस्तं पातयामास भूतले १३ पतितस्य पदाक्रम्य मृगेन्द्र
इव लीलया दन्तमुत्पाट्य तेनेभं हस्तिपांश्चाहनद्धरिः १४ मृतकं द्विपमुत्सृज्य दन्तपाणिः समाविशत् अंसन्यस्त
विषाणोऽसृङ्मदबिन्दुभिरंकितः विरूढस्वेदकणिकावदनाम्बुरुहो बभौ १५ वृतो गोपैः कतिपयैर्बलदेवजनार्द
नौ रंगं विविशतू राजन्गजदंतवरायुधौ १६

केवलं दंताभ्यां हन्ति हन्ति मा हंती से वं स्वस्य गजस्य विक्रमे प्रतिहते तेजीयः
मादेसमति कुंजरे कृः केवलम सहतः क्रोधमामयत्क्वः हस्तिपैर्लालाशास्यमानः अप्येयमाणः कृष्ण हृष्टाभ्युद्द्रवद्रम्यधावत्
१२ तदा भगवान्नापतन्तं गजमासाद्य हस्तपाणिना हस्तं स्वशुण्डे प्रगृह्य भूतले पातयामास १३ पतिते गजे ... पा
देनाक्रम्य वृष्टसिंहवद्दंतमुत्साद्य तेनैव दंतेन गजं हस्तिपानहनत् १४ मृतं गजमुत्सृज्य दंतः पाणौ यस्य सः अंसेतः त
तो स न्यस्तः निर्दंतो विषाणो गजदंतो यस्य सः असृजो रुधिरस्य मदोदकस्य च बिन्दुभिरंकितः विरूढाः उत्ताः स्वेदकणि
का यस्मिन्तद्वदनाम्बुरुहं यस्य स तथाभूतो बभौ १५ राम कृष्णौ कतिपयैः परिवृतौ गजदंतावेव वरे श्रेष्ठे आयुधे ययो

इति दशमे टीकायां द्विचत्वारिंशः ४२ ॐ अथ कृष्णं सर्वेरपि विज्ञात्वा कंसविक्रीडितं रंगस्थलं अथ द्विपं प्रभुः कंसविक्रीडितं किं यातावत्कृत्वा इत्यत्राह अथेत्यादिना हे परंतप परं शत्रुः प्रातः रामः कृष्णश्च कृतशौचं स्नानादिकर्म याभ्यां तौ मल्लानां च निर्घोषं श्रुत्वा द्रष्टुमाजग्मतुः रंगस्य मल्लक्रीडास्थानस्य द्वारं आसाद्य तस्मिन् द्वारे वा स्थितं अंबष्ठेन हस्तिपेन प्रचोदितं कुवलयापीडाख्यं गजं भगवानपश्यत् २ परिकरं परिधानवस्त्रं यथा चिरं बध्वा कुटिलालकान् समुह्य मेघनादगभीरया वाचा हस्तिपमुवाच ३ उक्तिमेवाह अंबष्ठ वृत्तिरपक्रम मार्गं परित्यज मा चिरं विलंबं मा कार्षीः नो चेन्मार्गं न ददासि चेदद्य सकुंजरं त्वां यमलोकं प्रापयामि

दुंदुभीनां २

इति श्रीभागवते दशमस्कंधे द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ४२ श्रीशुक उ० अथ कृष्णश्च रामश्च कृतशौचौ परंतप मल्लदुंदुभिनिर्घोषं श्रुत्वा द्रष्टुमुपेयतुः १ रंगद्वारं समासाद्य तस्मिन्नागमवस्थितं अपश्यत्कुवलयापीडं कृष्णोऽम्बष्ठप्रचोदितं २ बद्ध्वा परिकरं शौरिः समुह्य कुटिलालकान् उवाच हस्तिपं वाचा मेघनादगभीरया ३ श्रीभगवानुवाच अंबष्ठांबष्ठ मार्गं नौ देह्यपक्रम मा चिरं नो चेत्सकुंजरं त्वाद्य नयामि यमसादनं ४ श्रीशुक उवाच एवं निर्भर्त्सितोऽम्बष्ठः कुपितः कोपितं गजं चोदयामास कृष्णाय कालान्तकयमोपमं ५ करींद्रस्तमभिद्रुत्य करेण तरसाग्रहीत् कराद्विगलितः सोऽमुं निहत्यांघ्रिष्वलीयत ६ संक्रुद्धस्तमचक्षाणो घ्राणदृष्टिः स केशवं परामृशत्पुष्करेण स प्रसह्य विनिर्गतः ७ पुच्छे प्रगृह्यातिबलं धनुषः पंचविंशतिं विचकर्ष यथा नागं सुपर्ण इव लीलया ८॥

चो१

क५

यानि ४ इत्थं निर्भर्त्सितोऽम्बष्ठः कुपितः कोपितं कोपयामास तं अंबष्ठः मत्तं कालान्तकयमोपमं ५ करींद्रस्तमभिद्रुत्य करेण तरसाग्रहीत् कराद्विगलितः सोऽमुं ... हत्वा अंघ्रिषु अलीयत ६ संक्रुद्धः तं अचक्षाणः घ्राणदृष्टिः ... परामृशत् ... स प्रसह्य विनिर्गतः ७ तमतिबलं पुच्छे प्रगृह्य धनुषः पंचविंशतिं यावत् दूरं विचकर्ष यथा नागं सुपर्णो गरुडः लीलया

भा॰ द॰ पु॰ टी॰ १६४

ऋत्विति ॥ पौरा ऊचुर्गाह्यदिग्यथाश्रुतं गोवर्धनोद्धरणादि तदनतिक्रम्य लब्ध... मित्यर्थः । तेनाजगराद्भुताः परस्परं ... कुर्भ... गजरंतादिषु ... प्रेम ... माधुर्यहासितालापादिषु ... प्रागल्भ्यं प्राप्ता ... धारणेन ... तिरिक्तो तलकः २२ तदेव दर्शयन्तेयाह ... एतौ रामकृष्णौ नारायणस्य ... तावेतौ ... एव स्वसंकल्पनरूपेण ... रामकृष्णरूपेणावतीर्णौ ... नारायणावतारत्वं रामस्य तदंशभूतसंकर्षणावतारत्वात् २३ तत्र श्रीकृष्णस्य चरित्रं जन्मत आरभ्य ... इति स एष इति देवक्यां जातः वसुदेवादित्याहारः गोकुलं प्रति नीतः वसुदेवेनेति शेषः

ऊचुः परस्परं ते वै यथा दृष्टं यथा श्रुतं । तद्रूपगुणमाधुर्यप्रागल्भ्यस्मारिता इव ॥ २२ ॥ जना ऊचुः । एतौ भगवतः साक्षा-
द्धरेर्नारायणस्य हि । अवतीर्णाविहांशेन वसुदेवस्य वेश्मनि ॥ २३ ॥ एष वै किल देवक्यां जातो नीतश्च गोकुलं । कालमे-
तं वसन् गूढो ववृधे नन्दवेश्मनि ॥ २४ ॥ पूतनानेन नीतान्तं चक्रवातश्च दानवः । अर्जुनौ गुह्यकः केशी धेनुकोऽन्ये
च तद्विधाः ॥ २५ ॥ गावः सपाला एतेन दावाग्नेः परिमोचिताः । कालियो दमितः सर्प इन्द्रश्च विमदः कृतः ॥ २६ ॥
सप्ताहमेकहस्तेन धृतोऽद्रिप्रवरोऽमुना । वर्षवाताशनिभ्यश्च परित्रातं च गोकुलं ॥ २७ ॥

किल तस्याश्चर्यमासीद्वा २३ एतमेतावंतं कालं अत्यंतसंयोगे द्वितीया । नंदस्य देहे गृहे । इतरैरविज्ञातो वसन् ववृधे एधांचक्रे २४ अनेन श्रीकृष्णेन पूतना निहता तथा चक्रवातः तृणावर्तश्च दानवो निहतः । अर्जुनौ विनिपातितौ विनिपातौ । अनेनैव तज्ज्ञका ... धेनुकादयश्च तेषां विधाः अन्ये चाघासुरादयो निहताः । तत्र गुह्यकः शंखचूडः २५ एते नैव गोपालैः सहिता गावश्च दावाग्नेः सकाशात्परिमोचिताः । कालियाख्यः सर्पः अनेनैव दमितः । विगतो मदोऽस्य स तथाभूतः इन्द्रश्च कृतः २६ अद्रिप्रवरो गोवर्धनो येन श्रीकृष्णेन कनिष्ठहस्तेन करेण नयन्तः वर्षधाराभ्यो वातादशनिभ्यश्च गोकुलं परिमोचितं रक्षितं २७ ॥

263 नि॰

राम १६४

तत्र पूर्वं गात्रादिरसकृद्वैकृतमूर्तिर्भगवांस्तत्तद्दृष्टिप्रायानुसारेण बभौ न साकल्येन सर्वेषामित्याह मल्लानामिति मल्लादीनां दशानां दृष्ट्या
प्रशान्त्यादिरूपेण दशधा विदितः सन्साग्रजो रंगं गतः इत्यन्वयः अशनिरशनिवद्वज्रवत् स्त्रीणां मूर्तिमान्स्मरः विदितः असतां दुष्टानां
क्षितिभुजां शास्ता स्वपित्रोः शिशुः अनेन करुणारसः प्रदर्शितो भवति भोजपतेः कंसस्य मृत्युरनेन भयानकरसः अविदुषां देहात्मा
भिमानिनां विराड् देहस्मान्न बुद्धि विषयः योगिनां परमात्मोपासनां नामक योगनिष्ठानां परं तत्त्वमिति विदितः स्वोपास्यवस्तुत्वेन
विदितः इत्यर्थः १६ हतं कुवलयापीडं दृष्ट्वा ततस्तौ रामकृष्णावति जयाविति जौ मनस्वी धीरोऽपि कंसः हतपालेत्यत उद्विविजे भीतः त्वा५

मल्लानामशनिर्नृणां नरवरः स्त्रीणां स्मरो मूर्तिमान् गोपानां स्वजनोऽसतां क्षितिभुजां शास्ता स्वपित्रोः शिशुः। मृत्युर्भोज
पतेर्विराडविदुषां तत्त्वं परं योगिनां वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रंगं गतः साग्रजः १७ हतं कुवलयापीडं दृष्ट्वा तावपि दु
र्जयौ कंसो मनस्व्यपि तदा भृशमुद्विविजे नृप १८ तौ रेजतू रंगगतौ महाभुजौ विचित्रवेषाभरणस्रगम्बरौ यथा नटावुत्तमवे
षधारिणौ मनः क्षिपन्तौ प्रभया निरीक्षतां १९ निरीक्ष्य तावुत्तमपूरुषौ जना मञ्चस्थिता नागरराष्ट्रका नृपाः प्रहर्षवेगोत्क
लितेक्षणाननाः पपुर्न तृप्ता नयनैस्तदाननं २० पिबन्त इव चक्षुर्भ्यां लिहन्त इव जिह्वया जिघ्रन्त इव नासाभ्यां
श्लिष्यन्त इव बाहुभिः २१ ॥

तं२
वसुव २८ तौ इति विचित्रो वेषः नट्यानुसरणं निस्रजं अम्बरयोस्तौ रामकृष्णौ
स्वकांत्या पश्यतां जनानां मनः क्षिपन्तावपहरन्तौ अभिनेतारौ यथा नटाः यथोत्तमवेषधारिणौ नटौ तद्वत् १९ निरीक्ष्ये
ति हे नृप पौराः जानपदाश्च जनाः तावुत्तमपूरुषौ निरीक्ष्य नासाभ्यां ताभिः प्रहर्षवेगेन उत्कलितान्युत्फुल्लितानि
ईक्षणानि आननानि च येषां ते नयनैस्तस्य आननं पपुः न तृप्ताः [illegible]
[illegible] २० [illegible]
२१ ॥ ॥

न्यातर

चाणू॰
पु॰ ली॰
१६४

चाणूरस्य वाक्यं निशम्याकर्ण्य भगवान्निगृह्य स्वस्यापि मतमेव मन्यमानोऽनयवलनवचोभिनंदयन् ... कालोचितं वचोऽब्रवीत्
३६ अनुग्रह इति आत्मनां अस्मन्भोजपतेः वयं वनेचरा वयम् अपि प्रजा एव तस्य वनौकसो विहारादयस्य ...
[illegible] इति भावः । ... इति भावः । ...
बाला अतस्तुल्यबलैः सह क्रीडिष्यामः नत्वधिकबलैः अन्यवादिरिति भावः । यथोचितं नियुद्धं ... सभासदः ...
मिलतां अधर्मो मास्पृशतु ... ३८ एवमुक्तः प्राह चाणूरः न बाल इति बालश्च्च स तिशोरावपरः ...
यानात्वं न शिशुस्तथा न किशोरो ... इति भावः । अथापि बलहीनः स्यात् अत आह बलिनां वरः । यादृशस्तादृश एव वा

श्रीशुकउ॰ तन्निशम्याब्रवीत्कृष्णो देशकालोचितं वचः । नियुद्धमात्मनोऽभीष्टं मन्यमानोऽभिनंद्य च ॥ ३६ ॥ श्रीभ॰
उवाच प्रजाभोजपतेरस्य वयं चापि वनेचराः । करवाम प्रियं नित्यं तन्नः परमनुग्रहः ॥ ३७ ॥ बाला वयं तुल्यबलैः क्री
डिष्यामो यथोचितं । भवेन्नियुद्धं माधर्मः स्पृशेन्मल्लसभासदः ॥ ३८ ॥ चाणूरउ॰ न बालो न किशोरस्त्वं बलश्च ब
लिनां वरः । लीलयेभो हतो येन सहस्रद्विपसत्त्वभृत् ॥ ३९ ॥ तस्माद्भवद्भ्यां बलिभिर्योद्धव्यं नानयोऽत्र वै । मयि वि
क्रम वार्ष्णेय बलेन सह मुष्टिकः ॥ ४० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ श्री
शुकउ॰ एवं चर्चितसंकल्पो भगवान्मधुसूदनः । आससादाथ चाणूरं मुष्टिकं रोहिणीसुतः ॥ १ ॥

264

गोपोत्याह बलश्चेति बलिनां वरत्वे लिंगं व दन्विशिनष्टि येन त्वया लीलयैव सहस्रद्विपानां सत्त्वं बलं बिभर्तीति तथा इ
भोऽपि कुवलयापीडो हतः ३९ तस्माद्बलिभ्यां भवद्भ्यां सह ... बलवद्भिर्योद्धव्यं अत्रयुद्धे न यो धर्मोऽनुविपत्तेवे
त्येवं दृश्या लोयमयानमहत्वे विक्रमपराक्रमं कुरु इत्येतियावेत वलेन रामेण सह तत्र मुष्टिको विक्रमिष्यते ४० इति दशमे
टीकायां त्रिचत्वारिंशः ४२ अथ चाणूरमुष्टिकौ ... शलतोशलकं सबधो ... वचार्चितानिश्चितः स्वसंकल्प एव यस्य सः चाणूरं मासमासाद्याभ्य पतत्तत्तथा रोहिणीसुतो रामो मुष्टिकमाससाद

२२
राम
१६५

नित्यप्रमुदितं हसितं मोदनं च यस्मिंस्तदस्य प्रत्यक्षं पश्यंत्य: यद्वा नित्यं विकसितं हसितं नेत्राभ्यां च मुखं यस्य मुखं प्रत्यक्षं प-
श्यंत: विविधानतापानाध्यात्मिकादीन् अश्रमं नश्रमो विद्यते यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा तरंति स्म। तिवर्तंते स्म
२८ अनेन पाराशिनो यद्रोधे भाः सवरूविस्तर: स्वरविश्रुत इति पाठश्च सिद्ध: स्वरः श्रियं कोजित्मदता श्च्यते चलम्मा ते २९
अथ राम स्य गुणान्नस्य दूतस्ततः अथं चेति अत्यक्षी रूस्य स्वात्मज्ञो यः रामः कमललोचनः श्रीमान् कल्याणगुणसमृद्धि-
मानलेअमलेवाद यो नि देता स्थ ३० इति श्रजने बन्नवा ला त्युर्य वाद्य वाघमानेषु वचस्तु चा गुरु: स्वरामोस
माभाष्य सर्वो ध्ववाकामवाच ३१ हन्तरस्तनो इति चतुर्भि: भवतो वीराणां संमतो मनज्येपवीणां इति च श्रुतो हिरन्कलाणु

गोष्मो स्यनित्यप्रमुदितदस्ति तमेदूलणं प्रतं पश्यंतो नि विवियांस्तापांस्तरंति स्मा अश्रमं स्वरा २८ व दंत्यनेनवंशोयं यदो:
मुखहविस्तर: अयंयो महत्वे चलस्य तेपारि नितिनः अर्थ वा स्या स्वज: श्रीमान् रामः कमललोचनः प्रलंबो
नि हताये स्वत्समकोंथ्यनुकाद्य: ३० श्रीमत्रस्यउवाच जने यं बंधुवा लोषतुर्य षानि नेदस्तु च स्वरा मो समाभा
ष्य वाणरो वाकामब्रवीत ३१ चाणस्यउवाच हे नृदम नो हे राम भवंतो वीरसंमतो निशुकुलश्लो स्या वा राजाह
तो दिहू त्लगण ३२ अथ राजा: प्रकर्वता: श्रयो विदं ति वे प्रजा: मनसा कर्मणा वाचा विपरीत मतो न्यथा ३३ नि
शिमुखे दिलगोपालेस्स पोलायया स्फुटं वनेष्ठ महेष्ठ नक्रीडनं चारयातिगा: ३४ तस्मा दूप्त: प्रियं सर्वे वयं
चकरवा महद्भलानि न: शंदेति सर्वक्तस्मयोनृप: ३५

कृदष्टीने स्तनारक्तानाह तो ३२ मन: प्रसत्ति कृ ता न्व ये गणां
ज्ञ: प्रियं सर्वेत्य: प्रजा: श्रेय: सुखं लभंते अतोनु घांमियं कुर्वेत्यन्तु विपरीत मश्रेयो दुःखं विदंति ३३ तानेवाह
कृ पाला लो प्रतस्मा द नित्यमिति वत्सपाल वत्स पालन योग्य वयस्क: आर मते भादं रो ...पालनं नाल्प
वियसश्चोत्तराः वने महत्स्व भुत्वे ने क्रीडनं वगाश्चारयंति अतो नित्यं कुशलाः वें ... ३४ तस्मान्
वेवरास्त: कसस्त्वाप्रियं मरवामह एवं सति प्रीते सतिमवाणि मन्तानि नास्माकं भवतीति कृ ताय नो राजा सर्वेषभूप:

त्रि॰

भा॰द॰
स्क॰टी॰
१६६

श्रुतो यस्य समाजस्य समाया यां सहानुभूतं [illegible] कामः परमेश्वराणाः धर्मविनयो योऽधर्मो भवेत् लि [illegible] [illegible] द्विजिये राजसुय
मवतिष्ठते [illegible] अस्मिन् कर्तृत्वे नेमाविवित तत्त्वम् अविनष्टेयमिति १ अपरा त्याहुः न सभां प्रविशेत् सभ्यान् [illegible] [illegible]
सम्यान् प्रविशेत् अब्रुवन् विब्रुवन् वापि नरो भवति किल्बिषी [illegible] ब्रुवन् अब्रुवन्वा [illegible] तेजुना [illegible] [illegible]
एवं विधो नरः किल्बिषमश्नुते [illegible] मालि १ अपरा त्याहुः बलात् इति पाण्डुमपि तः शात्रोः [illegible] [illegible] लपात्र [illegible]
तस्य पांडवस्य तो पश्चात् कोशामि वश्म अवाप्नोति शंख्या पंचवर्णा कृज दृश्यते ११ अन्या उवाच कि नेति प्राह [illegible] समेता समाता देलो

धर्मेयतिक्रमो दृष्टः समाजस्य भवेत् पत्राय मे नृपति हेतु लक्ष्ये यं तत्र [illegible] कहि चित् १ न सभां प्रविशेत् वा
ज्ञः सम्यग्दोषान् अनुस्मरन् अब्रुवन्विब्रुवन् अज्ञो नरः किल्बिषमश्नुते १ बलात् तः पाण्डुमपि तः कृष्णस्य बद्धनोत्थ
जः वीक्ष्य तां प्रभवाङ्ग संप्रश्नकोशाभिवांछुभिः ११ किं न पश्यत रामस्य मुखं माता स्म लोचने मच्छिकेप्रति सामर्
थ्यसंरम्भणोभिते ११ पालयावत् व्रजस्य गोपद्यपरे लिः मद्दः प्रणय भू रुषो कन्तिव्रमा लपः गोः पालयस्र
सद्द्वलः कुणयं श्व [illegible] विक्रीडया चतिगिरिव्रमावितां ध्रिः १२

चक्रे यस्मिं स्तात मुहिके प्रतिमा सर्वमुन्क्रोधं हा सेन संरंभ श्रोधा सेन शोभनेरा मस्या पिमरवं किं न पश्यत न पश्यते
मुख्यं १२ अपरा श्वाहुः प्रणयो इति स्वप्ने रामद्रुम श्रीमन्नारायणः सन्तलिंगेन मतध्य सवश रोरानाद्भुः
तिरोधायितत्त्व रूपत्वाः श्रामान्य पाविज्ञाण मात्या नियम्य सः गिरिं त्रम माध्यं कृष्ण महालक्ष्मी भ्याम चिंतावं चोयु
यः गोपव्रज पदं एव चतुर्मुखादीना मप्यु पलक्षणं सुहद्बलः बलः कला मृत्यं संहिताः वेणुं कदूयन गाश्च पालयन्नवि
क्रीडयां चतिमादति अयं भावः यि गिरिं सभापस्यन्यं मनिश्च यात्तारात्त ब्रजस्य गोपाद्याः यतो पाः स्वयं श्रीलक्ष्म्योवि
विविध क्रीडयाचरतीति १२ अपरो न्यत्पुण्या वयं पतो स्मामि रव्स रेयरं दृष्ट्वा गोप्यस्तु बहुप्रणयाइ माहु स्त्रि
भिः ॥

दशम
१६६

तदा तौ लक्ष्मणश्चापरो रामश्च द्विकौ च हस्तयोर्हस्ताभ्यां पादयोः पादाभ्यां चकृष्वा परस्परं जेतुमिच्छया अन्योन्यं विचकर्षतुर्विलम्ब
वंतौ २ अनिष्टं विनोदं तम्मुष्टिहस्तौ रामः ऊर्ध्वलिभ्यां देवलौ मिथो भिन्नधातुः तथा जानुभ्यां जानुनी शिरसा शिरः ३ रसौ स्था
पितौ ३ परस्परं मत्तौ हस्ताभ्यां हृदितौ त्वा पातितस्थालुनं विक्षिपो नोदनं पतिरं भोबाहुभ्यां पीडनं अवपातनं मध्ये पातनं उत्स
र्पणं ३ तस्य परतोगमनं अवसर्पणं ईषत् अगमनं [illegible] रामश्च [illegible] राममुष्टिकौ अन्योन्यं प्रत्यस्थितौ मत्स्यावलंबितौ ४ उत्था
पनं पादोजानुनी च [illegible] त्यपतितस्योत्थापनं उन्नयनं हस्ताभ्यां मुष्ट्या यनं चालनं कं [illegible] दितस्य स्थानितः सरतोऽस्या पनं पा

दस्ताभ्यां हस्तयोर्वधो एवमामेव च पादयोः विचकर्षतुरन्योन्यं [illegible] परस्परविजिगीषया २ आरलौ हे आरत्नीभ्यां जानु
भ्यां चैव जानुनी शिरः शीर्षे रसोरसा च योऽन्यमभिजघ्नतुः ३ परिभ्रमणं विक्षेपणं पारिभावपातने उत्सर्पणमप
सर्पणं अन्योन्यप्रत्यरुधतां ४ उत्थापनेन्नयने चालनेऽस्थापनेऽपि परस्परं जिगीषंतावपचक्रतुरातमनः ५
न बलाद्बलवद्युद्धं समे तासर्व यो [illegible] परस्परं राजन् मल्लयुद्धं पापवत् ६ क्लिष्टं तु महान्यथं वाथमे
[illegible] राजसभा सबला अबला बलवद्युद्धं राजेः विशेषतः [illegible] लिपयन्त ७ कृष्णं सारं [illegible] इति
तिसुकुमारो गोविंदो रोनाम्मयोवनो ८ ॥

[illegible] पादादेः [illegible] परस्परमात्मनोदेहस्यापचक्रतरपक्षतवे
तौ ५ तदा हे राजन्नस्याः [illegible] संघर्षः [illegible] सहिताः सोऽन्वरूपाः रामकृष्णविषेकाउकेपाणकान्तरए च परस्परं [illegible]
बलयुद्धम् [illegible] एकतो बलमन्यतो अबलं तु [illegible] विषमं स्मरत्वरितार्थः ६ तदेव दर्शयितं सामाधानं [illegible] मानिति [illegible]
एषां राजसभासदां राजसभासि [illegible] नामयुमल्लानयमेः बलेति खेदे कोऽसम्बन्धमेतस्मिन्दिशेअगमुलितो [illegible] इति योऽजे
[illegible] द्वयोश्चाबलवतोश्च युद्धमन्वेष इतिराजाहे [illegible] यथारणोयुं [illegible] तत्र राजः [illegible]
[illegible] मस्य न पुमेस्त्यर्थः ७ बालबलवद्युद्धमेवदर्शयति एं च बिलं [illegible] तिक्ष्णवलम [illegible]
कोलेंद्र तुल्यौ मल्लौ अतिसुकुमारायणा नियया रेनामयश्च तयो वने याभ्यां तो [illegible] ८ ॥

भा॰द॰ टी॰ ४४

अच्युते तरो मुष्टिकाणर्य बलराम मुष्टिको चाणूरो नैनवा विधेत्तते तौ नियुद्ध विधि [illegible] पूर्वोक्त परिभ्रामणं [illegible] पादिश तत्र यम आदो [illegible] मुष्टिकोपाचनिपातोत्पार्श्वले जाग्वाहि लि: प्रहारैर्जत्रुभ्यांनिष्पे [illegible] २० तनो [illegible] तत्र [illegible] २१ सम [illegible] तत्र प्रथमं स्थलं वको पाप्यपद तत्र [illegible] मुष्टौ स्तकराभ्यां बाहुदेवस्य वक्षसि [illegible] तत्र [illegible] हीको निपात्य मुष्टिकोपाच्छौलन्द २२ [illegible] तत्र तदा स्तम्भि हतः तेन तौ विपोगजोन चलनिनदत् किं तु तर [illegible] वाकारैर्हा वावकुर्वन्तो मध्यन्ते नैव त्यजेऽजो

तैलैर्विमुक्त विधिभिर्विविधैरच्युते तरो पप्यपातेय या मोनं तथैव बलमुष्टिको २१ भगवगात्रनिष्पातैर्वज्र निष्पेषनिष्ठुरैः चाणूरो भज्यमानाङ्गो मुहुर्ग्लानिमवाप ह २२ स श्येनवेग उत्पत्य मुष्टीकृत्य करावुभौ भगवन्तं वासुदेवं क्रुद्धो वक्षस्यबाधत २३ नाचलत्तत्प्रहारेण मालाहत इव द्विपः बाहोर्निगृह्य चाणूरं बहुशो भ्रामयन् हरिः २२ भूपृष्ठे पोथयामास तरसा क्षीणजीवितम् विस्रस्ताकल्पकेशस्रगिन्द्रध्वज इवापतत् २३ तथैव मुष्टिकः पूर्वं स्वमुष्ट्याभिहतेन वै बलभद्रेण बलिना तलेनाभिहतो भृशम् २४ प्रवेपितः स रुधिरमुद्वमन्मुखतोऽर्दितः व्यसुः पपातोर्व्युपस्थे वातादत इवाङ्घ्रिपः २५ ततः कूटमनुप्राप्तं रामः प्रहरतां वरः अवधील्लीलया राजन् सावज्ञं वाममुष्टिना तर्ह्येव हि शलः तूर्णपादः [illegible] व्यथा [illegible] विदीर्णमस्तको [illegible]

१२ विलेय [illegible] उपहत्य पातयामास तेनैव पातितः [illegible] विस्त्रस्ता विच्छिन्नाः केशाः आकल्पा न्या भरणा [illegible] स्वय स्वत [illegible] २२ २३ तथा मुष्टिको पिता बलस्व मुष्टितः [illegible] रामेण कर्त्रा भृशं करतलेनाभि ताडितः प्रवेपितः कम्पितः अर्दितः पीडितः [illegible] निर्गच्छन् [illegible] तेज [illegible] हतस्तु [illegible] लो [illegible] इव उर्व्युपस्थे भू पृष्ठे पपात २४ २५ ततो रामः [illegible] प्राप्तं [illegible] मल्लं सावज्ञं सावहेलनं यथा तथा लीलया वाममुष्टिना अवधीत् २६ तदैव [illegible] पादेन [illegible] शिरांसि [illegible] द्विधा विदीर्णानि

तोशलस्तु २

स्य

गोप्यः किं तपः समाचरन् ताभिराचरितं तपो निर्वचनीयमित्यर्थः कुतः यदमुष्य श्रीकृष्णस्य रूपं मंगलं लावण्येनाप
हसारं श्रेष्ठं वा समोर्ध्वं न समम् ऊर्ध्वमधिकं च यस्य तत् अन्यैः समाधिकमपि सुर्धं तदपि नास्य नाभरणादिना सिद्धं किं
तु स्वतःसिद्धं कर्मायत्तं वा किं च यशसः श्रियो लक्ष्म्याः ईश्वरस्य भावः मथानो यश्चैतद् दृशः [illegible] च एकान्तधाम आश्रयो वा
रिष्याति सदाभिनवं दुरापं [illegible] लावण्यादिसारं पिप्राप्तमशक्यं एवं भूतं रूपं याः नेत्रैः पिबन्ति पश्यन्तीति १४ किं
च याः दोहनादिषु एनं गायन्ति ताः व्रजस्त्रियो धन्याः कथं भूताः उरुक्रमे चित्तं उरुक्रमे चित्ते तदेव यानं रूपाद्यं प्राप्तिसा
धनं यासां ताः पाठान्तरे उरुक्रमं चित्तं यानं इत्यर्थः कुतः अनुरक्तधियः तत्र लिंगम् अश्रुकंठ्यः आनंदाश्रुभिः रुद्धकंठ्यः

गोप्यस्तपः किमचरन् यदमुष्य रूपं लावण्यसारमसमोर्ध्वमनन्यसिद्धं दृग्भिः पिबन्त्यनुसवाभिनवं दुरापमेकां
तधाम यशसः श्रिय ईश्वरस्य १४ या दोहनेऽवहनने मथनोपलेपप्रेंखेंखनार्भरुदितोक्षणमार्जनादौ गायन्ति चैनम
नुरक्तधियोऽश्रुकंठ्यो धन्या व्रजस्त्रिय उरुक्रमचित्तयानाः १५ प्रातर्व्रजाद्व्रजत आविशतश्च सायं गोभिः समं क्वण
यतोऽस्य निशम्य वेणुं निर्गम्य तूर्णमबलाः पथि भूरिपुण्याः पश्यन्ति सस्मितमुखं सदयावलोकं १६ श्रीशुकः एवं प्रभाष
माणासु स्त्रीषु योगेश्वरो हरिः शत्रुं हन्तुं मनश्चक्रे भगवान् भरतर्षभ १७ सभयाः स्त्रीगिरः श्रुत्वा पुत्रस्नेहशुचातुरौ पितरावन्व
तप्येतां पुत्रयोरबुधौ बलं १८॥

तत्र गोदोहनं गवां दोहनं अवहननं कंडनं मथनं उपलेपो गोमयादिना लेपनं प्रेंखेंखनं दोलां
दो[illegible]लनं अर्भरुदितं अर्भकस्य रोदनं उक्षणं सेचनं मार्जनं गृहसंमार्जनं १५ अपि च प्रातरिति या अबला गोभिः सह प्रात
र्व्रजाद्व्रजतः सायमाविशतश्च वेणुं क्वणयतोऽस्य वेणुनादं श्रुत्वा निर्गम्य तूर्णं पथि स्थिता सस्मितमुखं सदयावलोकं [illegible]
सेनं [illegible] पश्यन्ति ताः भूरिपुण्याः इत्यन्वयः १६ एवं प्रभाषमाणासु स्त्रीषु सतीषु हरिः भरतर्षभ योगेश्वरो [illegible]
तुं मनश्चक्रे १७ तथापि तयोर्वसुदेवदेवक्योः [illegible] पुत्रयोः रामकृष्णयोः बलमजानन्तौ [illegible]
यमाणानां गिरो वचांसि श्रुत्वा करुणां अन्वतप्येतां अनुतप्तवन्तौ १८॥

भा॰ दु॰
द॰ टी॰
१६८

ततः केशोप्रमाणसुदुर्गं हीत्वाचलद्विहितं सत्किरीटं यमानं तं समग्रुन्नं चाद्दं गोनितिपातं सत्यकं स परिष्ठात्स यम
जं नाभिभगवान सपपाल कंपमतः विश्वाला शं स्मते तं गारिष्ठत्वमके आला नः स्वकेनः ३७ ततो
गतो जनसपपृष्ठपलः ततः पुरे तमतं केसंभमो निचके षियथा सिः विलः ३८ ततो
स्मगहन्मखच्छेः हाइतिशब्दः उदारितउद्दीपितोभूत् ३८ यतः मदोक्षिन्नयामीतियाथियानं ३ स्थर स्मेनेवपाजभोजना

प्रगृह्य केशेषु चलत्किरीटं निपात्य रंगोपरितुंगमंचात् तस्योपरिष्टात्स्वयमब्जनाभः पपात विश्वाश्रयमात्मतंत्रः ३७ कंसपरेतं विचकर्ष भूमौ हरिर्यथैभं जगतो विपश्यतः हेहेतिशब्दः सुमहानभूत्तदा ह्युदीरितः सर्वजनैर्नरेंद्र ३८ स नित्यदोद्विग्नधिया तमीश्वरं पिबन्नदन्वा विचरन्स्वपन्श्वसन् ददर्श चक्रायुधमग्रतो यतस्तदेव रूपं दुरवापमाप ३९ तस्यानुजा भ्रातरोष्टौ कंकन्यग्रोधकादयः अभ्यधावन्नतिक्रुद्धा भ्रातुर्निर्वेशकारिणः ४० तथातिरभसांस्तांस्तु संयत्तान्रोहिणीसुतः अहन्परिघमुद्यम्य पशूनिव मृगाधिपः ४१ नेदुर्दुंदुभयो व्योम्नि ब्रह्मेशाद्या विभूतयः पुष्पैः किरंतस्तं प्रीताः शशंसुर्ननृतुः स्त्रियः ४२ तेषां स्त्रियो महाराज सुहृन्मरणदुःखिताः तत्राभीयुर्विनिघ्नंत्यः शीर्षाण्यश्रुविलोचनाः ४३ ॥

दृष्ट्वा वस्थास्वयं तस्य ज्ञायमं ददृशे ततः महोत्सेदुरा परमपि तदेव रूपं प्राप भवान् तत्सारूप्यलक्षणां मुक्तिं प्राप्तवत्
३९ ततस्तस्यानुजास्तस्मात्ततः कंकादयोष्टौ भ्रातरो निर्वेशः तिरस्कारिणो भिक्षुकाः अभ्ययावन् ४० त
तिरस्कारे भमो वेगावर्षां ताउद्युक्तान् रामः परिघमुद्यम्याहन् जघान मृगाधिपः सिंहः पशूनिव ४१ तदा स्वर्गे जेभूता
भक्तप्राप्तदय ब्रह्मेशः किरंतः शशंसुर्नतुष्टुवुः स्त्रियोप्सरसो नेनृतुः ४२ ततः हेमहाराज तेषां कंसादीनां स्त्रियः पत्न्यः
भर्तृमरणजहेतुना दुःखिता स्वशिरांसि विनिघ्नंत्यः अश्रुपरिलोचनयोर्याभिस्ता तत्राभ्येत्य संस्थितावाजग्मुः ४३ ॥

विराम
१६८

३ स्यं चाणूरादिहले ध्रुवशिष्टाः सर्वे प्राणपरीप्सया प्राणानामनुमिच्छया जीवितमिच्छयेतियावत्स उकुं पलायितं
तः प्राणपरीप्सवेइतिपाठे जीवितमिच्छव इत्यर्थः २८ ततो रामकृष्णौ वयस्यान् सर्वान् गोपान् समाहूय तैः संस
ग सात्मनवयस्य वाद्यमानेषु सत्सु ननर्ततुः पर्याप्तौ वलातो न त्यक्तुं वैतौ विलसन्तौ २९ ततः कंसविषसर्वे
मलावयेषु चाणूरादिषु हतेषु वा शेषेषु पलायमानेषु च सत्सु सभाजनरादिकं सतःत्याणोत्थ्वा स्यदिवं स्प्रमोणे
वाक्यमुवाच च ३१ तदेवाह नि सारयेति द्वाभ्यां ३ तं लोभ्वसुदेवस्य तमौ दितौ यां नमि द्धरात्मिः सार्यतनिर्वासय

चाणूरमुष्टिकौ कृतेषु हतेषु लवे शेषाः मुष्टकुवमलाः सर्वे प्राणपरीप्सया २८ गोपाश्च वयस्यान् गोपालान्त्वैः संस
त्य विजनाः वाद्यमानेषु ... ननृतुः २७ जनाः कृष्णः सर्वे कर्मणा रामकृष्णयोः जातेऽसंविष्णवो
धवः ... ३ हतेषु मलवर्येषु विष्णोतेषु च भोजराजा स्ववारयत्त्वं तूर्यां त्रिवाक्यं चेदमुवाच ह ३१ निःसार्यतां
वि... यदुदेवौ वसुदेवोऽत्र ... गोपानां नन्दं भीतं दुर्मतिं ३२ वसुदेवं च दुर्मेधं हन्यतामाशु... तेमं स्वसुतम्
उग्रसेनः पिता चापि साकं गुणः परपक्षगः ३३ एवं विकत्थमाने वै कंसे प्रकुपितोऽव्ययः लघिम्नोत्पत्य तरसा म
चमुग्रमारुहत् ३४ तमाविशन्तमालोक्य मृत्युमात्मन आसनात् मनस्वी सहसोत्थाय जगृहे सोऽसिचर्मणी ३५ तं व
कृपाणिं विचरन्तमाशु श्येनं यथा ... गृह्य तेजा यथोरगं तार्क्ष्यसुतः प्रसह्य ३६

न स्त्रस्त ... गोपानां नन्दं ... प्रेत ... भीत ... [illegible]
... [illegible] ... स्वरूप ... [illegible] ...
... [illegible] ... जगृहे ३७ ... [illegible] ... ३४
... [illegible] ... [illegible] ... [illegible]

[illegible] संवंदनौ [illegible] पुत्रौ जगदीश्वरौ विज्ञाय न शंकितौ कंसभयं नास्ति इति सस्वजाते आलिंगितवंतौ [illegible] ५१ इति श्री भागवते दशमस्कंधे [illegible] टीकायां चतुश्चत्वारिंशो ऽध्यायः ४४ अथ पितरौ सांत्वयित्वा उग्रसेनं राज्ये ऽभिषिच्य उपनयनं गुरुकुलगमनं विद्याग्रहणं [illegible] यदि पुत्रयोः ऐश्वर्यज्ञानं स्यात् तर्हि तत्र भगवान् प्रति पुत्रभावः न स्यात् ममायं विषय इति ज्ञानं न स्यात् तेन माया आवरणरूपा नीता इति तत्र भगवान् आलोच्य विषयकमायां ज्ञानतिरोधायिनीं मायां ततान पितरौ उपलब्धः विज्ञातः अर्थः पुत्र ऐश्वर्यरूपो याभ्यां तौ माया मा भूत् इति जनमोहिनीं निजां मायां ततान विस्तारितवान् आच्छादितवान् इत्यर्थः १ ततः

देवकी वसुदेवश्च विज्ञाय जगदीश्वरौ कृतसंवंदनौ पुत्रौ सस्वजाते न शंकितौ ५१ इति श्री भा० दशमस्कंधे चतुश्चत्वारिंशो ऽध्यायः ४४ श्रीशुक उवाच पितरावुपलब्धार्थौ विदित्वा पुरुषोत्तमः मा भूदिति निजां मायां ततान जनमोहिनीं १ उवाच पितरावेत्य साग्रजः सात्वतर्षभः प्रश्रयावनतः प्रीणन्नंब तातेति सादरं २ श्रीभगवानुवाच नास्मत्तो युवयोस्तात नित्योत्कंठितयोरपि बाल्यपौगंडकैशोराः पुत्राभ्यामभवन्क्वचित् ३ न लब्धो दैवहतयोर्वासो नौ भवदंतिके यां बालाः पितृगेहस्था विंदंते लालिता मुदं ४

साग्रजः सरामः सात्वतर्षभो भगवान् निजमायया लोके केवलं पुत्रमेव मत्वा नौ पितराव् उपेत्य प्रश्रयेण विनयेन अवनतो नम्रः सादरं यथा तथा हे अंब हे तात इति संबोधयन् प्रीतिजननं युक्तं वा उवाच २ उक्तिमेवाह नेति सप्तभिः हे तात अस्मत्तो युष्मन्निमित्तं नित्यमुत्कंठितयोरपि युवयोः पुत्राभ्यां पुत्रयोरावयोर्बाल्यादयो वयस्यावस्था क्वचिदपि युष्मद्विषये नाभवन् अयमर्थः कालो वृथा गतः न तु भवदंतिके स्मृतः २ तदेवाह न लब्ध इति दैवेन हतयोर्हतभाग्ययोः नावावयोः [illegible] भवदंतिके वासो न लब्धः आवामेव भाग्यहीनौ इत्यर्थः पितृगेहस्था बाला यां मुदं विंदंति सा च न लब्धेति ४ एवं युवयोरावयोश्च कामना निर्जितेत्यर्थः आवयोः पुत्रयोः धिक्त्वमस्त्विति ॥

श्लोकः

वीरशय्यां संप्राप्य भूमौ शयानां स्वभर्तृन् आलिंग्य शोचन्त्यः मुहुः मुहुः प्रचुक्रुशुरिति विसृज्य तं सुस्वरं यथा स्यात्तथा विलेपुः विलापं चक्रुः
४४ विलापनप्रकारमेवाह हा नाथेत्यादिना विलापे प्रेमवचनानि हे नाथ त्वया ते देवते त्वदीयाः सर्वाः सप्रजाश्च वयं
सापि हि त्वत्प्रायाः ४५ पत्न्यो प्रभुत्वात् त्वया विरहिते पुरुषर्षभ यथावयं न शोभामहे तथा असवामं गलामिति सुखानि चयः
तथा भक्ता पूर्ववत् शोभते इति स्वहृष्टो ऊचुः ४६ अथ परमार्थं दृष्ट्वा ऊचुः अनागतानि ते लिङ्ग राधानामन्तरा दुःसहं क्षोभं
त्वं तवान्ते नेकारणेन नाभूतः इमां दशां प्रवस्था माता भूतानि दुःखतोऽन्तितथा सः को वा अपि विलभते न किं तु दुःखमेतितिमा

शय्यायां वीरशय्यायां पतिं पत्नी नालिंग्य शोचतीः विलेपुः सर्वा नार्यो विसृज्य तां मुहुर्मुहुः ४४ पत्न्य ऊचुः हा ना
थ प्रिय धर्मज्ञ करुणानाथ वत्सल त्वया स्ते नन्दिता वयं ते स्मरं हे प्रभो ४५ त्वया विरहिता पत्न्यश्शोभने पुरुष
र्षभ न शोभन्ते वयमिव निर्गतो सर्वमंगलो ४६ अनागतान्त्वं न जानासि तु भवान् क्रोधं त्वं तेन मां भो दृश्य
नीतोऽभूत् अङ्के लभेत वशं ४७ सर्वेषामेव भूतानां मेघहि प्रभवाप्ययः नो वाचलद्देव ध्यायीन क्वचित्त्वमेव ते
४८ श्रीमुकुन्दाय राज्यो षि त आश्वास्य भगवान् लोकभावनः यामास्तौ विकौ तस्याहेता नाम मकारयत्
४९ मातरं पितरं चैव मोचयित्वाथ बन्धनात् सस्मरो मां ववंदाते शिरसा स्पृश्य पादयोः ५०

वः ४७ किं चैष कृष्णः सर्वेषां भूतानां प्रभवः प्रभवं त्यमादि इति प्रभवः स्वस्य हेतुः अपि यं तिरोदधे इति लिस्यपाययः
संहर्तेत्यर्थः जा मा रक्षिता चालते स्वध्यायीतास्मिन् विषयेऽवध्यानमभवनात् हे शोलं पश्यन्तः क्वचिदपि स्वलयेयथा
तथा नेष्यते न क्षमेत किं तु दुःखमेवा स्वबन्धयतीत्यर्थः ४८ इत्थं शोचतीः राज्योषित [illegible] लोकभावनः
लोकं भावयते ये प्रकारोति तिर्यात् नृत्वादि कृतानां यालोवि कीर्तस्य स्मादिक्रिया [illegible] आदि
युः तां कारयत् ४९ ततो रामकृष्णौ मातरं देवकीं च पितरं वसुदेवं च बन्धनान्मोच [illegible] तयोः पादयोः शिरसा

नं४ पित्वा

२

तमुवाच च उत्तिमे वाहन्यस्मा नित्याद्विनां मराधिया उत्संते नहे मत्स्यभाग तु॰ स्त्वा रत्न तजा [illegible] जवले शेष कर्म
गर्हे से न्मस्मि पतिर्भ विश्व तुम कसी स्वर्थः एव समर्थे तथमेव राज्जोभु वितुम है सीयत [illegible]
त्वा सेव मानेसत्ति विबुधस्त्रेष्ठाः मत्युपनताऽस्तं नो भवले वलि हरालमप पैयंति किंतु [illegible] यपा [illegible] यतो
र्थ तिमस्मु भावा संभाविष्यतो स्पर्धः १५ ततोभविष्वस्त्रभूम वान्सवोन्त्रजातोभवसंवं धिनश्व मादिवाद [illegible] स [illegible]
तान् दिग्भस्त्रा गाम्ना तान्सांत्व यित्वा सभाजितान्समानिता न्बहुत्वा परदेशावासेनः समिम् तान् वित्तैः संतर्प्य स्वगोहे

आहु त्वास्मा महाभाग प्रजाश्वा ज्ञापमर्हसि यया। तिपरा पाद्यद्य भिना स्तितन्वयं न्रूपासने १३ मयिभक्त उपासी
नैमवेतो वितुं स्मरदये॰ वलि हरं त्यवनला। किमन्नाय्येनरा। धिपाः १४ सर्वान्त्वा न्जाति सं वंधान्दिग्भ्यः सम्भपाज्ञ
तम महत्स्त्यं भक्तमध्य दाशार्ह कुमारादिकम १५ सभाजितान्समानाप्य विदेशावास कर्शितान् न्यवास्यत्स्वके
हे भुवित्तैः सुतर्प्य विश्वकर्तृ कृष्णा संभीय तालभुम नोरथाः ग्रहेश्वरे गिरिसिंह [illegible] कलरा मग [illegible] ज्वराः
१७ वीतं तो दरं ह प्रातो मुकुन्द वदनांबुज निज सुद्दि तं स्त्री मत्सद्यस्मितवीक्षणम् १८ तन्त्रप्रवयतोपद्यात
नवानो तिवले जेसः पिवतो ते मुकुन्दस्य ह तांबुज सुधां द्रूदः १९ अथैनदं समासाद्य भगवान्देवकीसु
तः सं कर्ष्य राम्म्य रोहमपरिष्वज्येदमब्रवीत् २० ॥

भान्य वासयत् १५ १६ ततः लभ्य गाम्भ्यां गतो निवृत्तोज्वर
ता पोये षां लब्धः मनोरथो यै तानि स्तिहाः स्त्रीकम्प्रः सुमसकर्षणायोर्षेत्रो ताः पालिताः ग्रहेश्वरे गिरे १७ द
यास्मि ताभ्यां सद्धिले वीतरणोय स्मितलक्ष्मीमत्सौरस्यं वलितं प्रमुदितं विकसितं मुकुन्दस्य वदनांबुज मद्दृशः १ स्पंतो
रेपिरे इत्यनुषंगः १८ तत्र तत्रा य वयमा वरुध्यापि पुच्छ मकरन्दस्य प्रावांबुजसुधां नेत्रैः पिवंतो युवानोनितरां वलीयस्त्वा
मनस्यान्तिवलेजस इति पाठोति शयितं वलमोजश्च येषां ते आसन १९ अथैतिनंदं समासाद्य घमभीपमोप हराजेंद्रत
मालिंग्य देव वद्यमाणम्ब्रवीत् अहो मे वासत्रिभिः ॥

पीलाते नयमूहानि [illegible] जातेत्याह सर्वार्थसंभव इति सर्वेषां पुरुषार्थानां संभवो यस्मिन् स देहो यतोऽयाभ्यां जनितः पोषितः अनयोः पित्रोर्निर्वेशं निष्कृतिं शतायुरपि मर्त्यो न याति ५ तयोः पित्रोः कल्पः समर्थः सन् आत्मना धनेन च वृत्तिं जीविकां न दद्यात्तं प्रेत्य स्वमांसं खादयन्ति ६ मातरमिति कल्पोऽपि समर्थोऽपि अबिभ्रत् श्वसन्नपि मृत एव ७ तत्तस्मात् कल्पयोः अकल्पयोः कंसान्नित्यमुद्विग्नचेतसोः मोघमेते दिवसा व्यतिक्रान्ता इत्याह तन्नावकल्पयोरिति ८ अकुर्वतोरिति ९ इतीति १० सिञ्चन्ताविति ११ एवमिति १२

सर्वार्थसंभवो देहो जनितः पोषितो यतः न तयोर्याति निर्वेशं पित्रोर्मर्त्यः शतायुषा ५ यस्तयोरात्मजः कल्प आत्मना च धनेन च वृत्तिं न दद्यात्तं प्रेत्य स्वमांसं खादयन्ति हि ६ मातरं पितरं वृद्धं भार्यां साध्वीं सुतं शिशुं गुरुं विप्रं प्रपन्नं च कल्पोऽबिभ्रच्छ्वसन्मृतः तन्नावकल्पयोः कंसान्नित्यमुद्विग्नचेतसोः मोघमेते व्यतिक्रान्ता दिवसा वामनर्चतोः ८ तत्क्षन्तुमर्हथस्तात मातर्नौ परतन्त्रयोः अकुर्वतोर्वां शुश्रूषां क्लिष्टयोर्दुर्हृदा भृशं ९ इति मायामनुष्यस्य हरेर्विश्वात्मनो गिरा मोहितावङ्कमारोप्य परिष्वज्यापतुर्मुदं १० सिञ्चन्तावश्रुधाराभिः स्नेहपाशेन चावृतौ न किञ्चिदूचतू राजन् बाष्पकण्ठौ विमोहितौ ११ एवमाश्वास्य पितरौ भगवान् देवकीसुतः मातामहं तूग्रसेनं यदूनामकरोन्नृपः १२

मा प्रवाग्मन्त्रितो [illegible] [illegible] यो [illegible] [illegible] कंसाद्विग्न [illegible]
मोघमेते व्यतिक्रान्ता इत्यन्वयः कंसादुद्विग्नचेतसोः [illegible] अर्चतोः अभजतोः ८ हे मातः [illegible]
[illegible] परतन्त्रयोः अकुर्वतोः [illegible] भृशं [illegible] ९ [illegible]
[illegible] मायया मनुष्यस्य [illegible] गिरा मोहितौ [illegible]
[illegible] आपतुः १० हे राजन् विमोहितौ [illegible] स्नेहपाशेन [illegible] पारस्पर्यं [illegible]

मूलिप्तमकरोत् १२॥

भा० द०
१० टी०
२७१

अथो तत्र सर्वकलानां प्रभवौ प्रभवौ उत्पत्तिस्थानं सर्वज्ञौ जगदीश्वरौ स्वतः सिद्धमलं ज्ञानं नरचेष्टाभिः गूहमानौ तौ ३० गुरु
कुले वासमिच्छन्तौ काश्यं सान्दीपनिं नाम अवन्तीपुरवासिनं ब्राह्मणं उपजग्मतुः ३१ तौ [illegible] उपसा
द्य दान्तौ अनिन्द्यां गुरोर्वृत्तिं ग्राहयन्तौ भक्त्या देवमिव तौ गुरुम् [illegible] २२
शुद्धभावानुवृत्तिभिः तुष्टः द्विजवरो गुरुः सांगोपनिषदो वेदान् [illegible]
प्रोवाच ३३ तथा सरहस्यं मन्त्रदेवताध्यानसहितं धनुर्वेदं धर्मान्न्यायपथान् मीमांसाशास्त्राणि मीमांसान्[illegible]
न्वीक्षिकीं तर्कविद्यां षड्विधां संधिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयरूपां राजनीतिं च प्रोवाचेत्यन्वयः ३४ हे नृप [illegible] नरश्रेष्ठौ

प्रभवौ सर्वविद्यानां सर्वज्ञौ जगदीश्वरौ नान्यसिद्धामलं ज्ञानं गूहमानौ नरेहितैः ३० अथो गुरुकुले वासमि
च्छन्तावुपजग्मतुः काश्यं सान्दीपनिं नाम ह्यवन्तीपुरवासिनं ३१ यथोपसाद्य तौ दान्तौ गुरौ वृत्तिमनिन्दितां ग्रा
हयन्तावुपेतौ स्म भक्त्या देवमिवादृतौ ३२ तयोर्द्विजवरस्तुष्टः शुद्धभावानुवृत्तिभिः प्रोवाच वेदानखिलान् सांगो
पनिषदो गुरुः ३३ सरहस्यं धनुर्वेदं धर्मान्न्यायपथांस्तथा तथा चान्वीक्षिकीं विद्यां राजनीतिं च षड्विधां ३४ सर्वं नरवरश्रे
ष्ठौ सर्वविद्याप्रवर्तकौ सकृन्निगदमात्रेण तौ संजगृहतुर्नृप ३५ अहोरात्रैश्चतुःषष्ट्या संयत्तौ तावतीः कलाः
गुरुदक्षिणयाचार्यं छन्दयामासतुर्नृप ३६ द्विजस्तयोस्तं महिमानमद्भुतं संलक्ष्य राजन्नतिमानुषीं मतिं सं
मन्त्र्य पत्न्या स महार्णवे मृतं बालं प्रभासे वरयांबभूव ह ३७ ॥

परमकृपावन्त एव सर्वविद्याप्रवर्तकावत एव सकृल्लिपिदर्शनेनैव
वृत्तरूपविद्यां सर्वं जगृहतुः [illegible] तौ ३५ कियता कालेन कति विद्याः संजगृहतुरित्यत्राह अहोरात्रैरिति चतुःषष्ट्या चतुःष
ष्टिसंख्यैरहोभिः संयत्तौ सावधानौ तावतीश्चतुःषष्टिविद्याः संजगृहतुरित्यन्वयः ततो हे नृप गुरुदक्षिणया यत्ते इष्टं तत्तुभ्यं गुरवे देयमिति आचार्यं छन्दयामा
सतुः अभीष्टं प्रार्थयत लोभयतुः ३६ द्विजस्तु हे राजन् नृपकिंकिणः सांदीपनस्तत्पोतं च तयोरतिमानुषीं मतिं संलक्ष्य [illegible] महिमा
नमप्यतिमानुष्यं संभाव्य तामाति चेष्टां चावलोक्य मदपकृष्टावित्थं इमावति निश्चित्य पत्न्या सह आलोच्य प्रभासे तीर्थे महा
र्णवे मृतं बालं मम पुत्रं मया चावत्सलेति विस्मये न मम पुत्रादन्यत् संभावितमिति विस्मापयते ३७ ॥

२७०

राम
२७१

हे पितः स्निग्धाभ्यामनुरक्ताभ्यां युवाभ्यां भृशमात्मनो व्याधि क्षेनयो षितौ पालितौ च २१ न चास्वर्ग्यमेतदित्याह नतुः स पि
तेति पोषणे रक्षणे चाक्षमस्यैः स्नुमर्त्यैर्वं धुभिः अस्तु तां तस्य कृत्स्नशि श्रमनयो स्वपुत्रवत्पोषितवंतौ तावेव पितरावित्यर्थः (
२२ अस्तु अस्तते किं तत्राहतुः यातेति हे तात यूयं व्रजं प्रतिगच्छत वयं त्वत्रेयानां सुहृदां प्रियं विधाय स्ते द नुः वितान्युष्मा
न्द्रष्टुमेष्यामः आगमिष्यामः २३ इत्थं सभाग्यामस व्रजे व्रजवासिभिः सहितं नंदं सांत्वयित्वा वस्त्रादिभिः सादरं यथा त
थाऽर्हयामास तत्र कुर्यातिसुवर्णमज्जतादिव्यातिरिक्तानि कांस्यादि पात्राणि तत्सम्पत्तिभिः २४ इत्युक्तेनंदः तौ रा
मकृष्णौ वालिंगप्रयैतौ नानुरागात्विह्वलः अश्रुभिर्नेत्रैः सहयन्गोपैः सह व्रजं प्रतिययौ २५ अथानंतरं शूरसुतो वसु

रामकृष्णावचतुः पितुर्यशाभ्यां स्निग्धाभ्यां यो पोषितौ पालितौ भृशं पित्रोरभ्यधिकप्रीतिरात्मजेष्वात्मनो
पि हि २१ स पिता सा च जननी यो पुष्णीतां स्वपुत्रवत् शिशून् बंधुभिरुत्सृष्टानकल्पैः पोषरक्षणे २२ यात
यूयं व्रजं तात वयं च स्नेहदुःखितान् ज्ञातीन्वो द्रष्टुमेष्यामो विधाय सुहृदां सुखं २३ एवं सांत्वय्य भ
गवान्नंदं सव्रजमच्युतः वासोलंकारकुप्याद्यैरर्हयामास सादरं २४ इत्युक्तस्तौ परिष्वज्य नंदः प्रणयविह्व
लः पूरयन्नश्रुभिर्नेत्रे सह गोपैर्व्रजं ययौ २५ अथ शूरसुतो राजन्पुत्रयोः समकारयत् पुरोधसा ब्राह्मणै
श्च यथावद्द्विजसंस्कृतिं २६ तेभ्योऽदाद्दक्षिणा गावो रुक्ममालाः स्वलंकृताः स्वलंकृतेभ्यः संपूज्य सवत्साः क्षौ
ममालिनीः २७ याः कृष्णरामजन्मर्क्षे मनोदत्ता महामतिः ताश्चाददादनुस्मृत्य कंसेनाधर्मतो हृताः २८
ततश्च लब्धसंस्कारौ द्विजत्वं प्राप्य सुव्रतौ गर्गाद्यदुकुलाचार्याद्गायत्रं व्रतमास्थितौ २९ ॥

यौ च ब्राह्मणैश्च यथा विधिपूर्वयो राम कृष्णयोर्द्विजसंस्कृतिं द्विजत्वापादकसंस्कारं उपनयनं समकारयत् २६ तेभ्यः
सुस्वलंकृतेभ्यः तेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः स पूज्य दक्षिणां गावो गाश्चादात् कथं भूताः रुक्ममालाः स्वलंकृताः
सवत्साः क्षौममालिनीः २७ रामकृष्णजन्मनक्षत्रे याः गा ब्राह्मणेभ्यो दत्ताः
कंसेनापहृताः ताश्च राजगोष्ठाद्विमुक्ता इत्याह कंसेनाधर्मेणेति २८ ततश्च लब्धसंस्काराउपनयनो द्वाभ्यां तौ द्विजत्वं
प्राप्य यदुकुलस्याचार्याद्गायत्रं व्रतं गर्गोपदिष्टं ब्रह्मचर्यमास्थितावाश्रितौ २९ ॥

इत्युक्तः प्राह भगवान् गुरुपुत्रमिति इहत्वत्सन्निधापनानीतं त्वत्प्रेरितेति शेषः निजकर्मनिबंधनं स्वकर्मणा प्रापितं त्वन्मते त्वत्प्रापित
मच्छासनपुरस्कृतं हे महाराज यम मच्छासनं पुरस्कृत्य मच्छासनमग्रे कृत्वा पुरस्कारे त्वानय ततस्तव न दोष इति भावः ४५ तथेति तेनोपानी
तेनयमेनोपानीतं गुरुपुत्रं तौ यादवोत्तमौ पुनर्वृणीष्वेति भूयः स्वगुरवे दत्वा तमूचतुः ४६ एवमुक्तः प्राह द्विजः सम्यगिति हे वत्सौ
भवद्भ्यां गुरुनिष्क्रयः गुरुदक्षिणा सम्यक्संपादितः युष्मद्विधौ शिष्यौ यस्य तस्य गुरोः कामानां मध्ये को नु कामोऽवशिष्यते न कोऽपि ४७ अतो
हे वीरौ स्वगृहं गच्छतं वां युवयोः कीर्तिर्लोकपावनी अस्तु छंदांसि वेदा अयातयामानि अविफलानि भवंतु ४८ इत्यादि गुरुणा अनुज्ञातौ हे तात अनिलवद्रंहो वेगो यस्य

श्रीभगवानुवाच गुरुपुत्रमिहानीतं निजकर्मनिबंधनं आनयस्व महाभाग मच्छासनपुरस्कृतः ४५ यमउवाच त
थेति तेनोपानीतं गुरुपुत्रं यदूत्तमौ दत्वा स्वगुरवे भूयो वृणीष्वेति तमूचतुः ४६ सांदीपनउवाच सम्यक्संपादि
तो वत्स भवद्भ्यां गुरुनिष्क्रयः को नु युष्मद्विधगुरोः कामानामवशिष्यते ४७ गच्छतं स्वगृहं वीरौ कीर्तिर्वामस्तु पाव
नी छंदांस्ययातयामानि भवंत्विह परत्र च ४८ शुकउवाच गुरुणैवमनुज्ञातौ रथेनानिलरंहसा आयातौ स्वपुरं तात
पर्जन्यनिनदेन वै ४९ समनंदन्प्रजाः सर्वा दृष्ट्वा रामजनार्दनौ अपश्यंत्यो बह्वहानि नष्टलब्धधना इव ५० इति श्री
भागवते महापुराणे दशमस्कंधे गुरुपुत्रानयनंनाम पंचचत्वारिंशः ४५ शुकउवाच वृष्णीनां प्रवरो मंत्री कृष्णस्य
दयितः सखा शिष्यो बृहस्पतेः साक्षादुद्धवो बुद्धिसत्तमः १॥

स पर्जन्यो मेघस्तद्वन्निनदो यस्य तेन रथेन स्वपुरमाजग्म
तुः ४९ तावद्बहून्यहानि अलभमानः संयोगं द्वितीयपक्षे अपश्यंत्यः प्रजा मथुरास्थास्तदा रामजनार्दनौ दृष्ट्वा नष्टं सद्वस्तु न लब्धं धन
मेषामिति नष्टलब्धधना इव समनंदन्हृष्टाः ५० इति दशमे पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ४५ षट्चत्वारिंशे भगवतः स्वहस्तेनोद्धवप्र
षणं गोपीसांत्वनार्थं नन्दादिषु तत्र चोद्धवेन गोपीनां सान्त्वनमतिरहस्यं ... इत्येतद्वर्ण्यते वृष्णीनामिति रहस्यो नामि
तिदयितः सखा प्रियसखः साक्षाद्बृहस्पतेः शिष्यः अनेन बुद्धिकौशलं सूचितं बुद्धिसत्तमः नितरां तोषितो बुद्ध्याश्रेष्ठः १॥

तथेत्यंगीकृत्य महारथौ रामकृष्णौ रथमारुह्य दुरंतो [illegible] पारो विक्रमो ययोः तौ प्रभासं संप्राप्य तत्र वेलां तीरं समुद्रस्येति शेषः उपव्रज्य तत्र निषीदतुः उपविष्टौ तत्र तौ सिंधुः समुद्रो विदित्वा ईश्वराविमाविति ज्ञात्वा तयोरर्हणं पूजामाजहार समर्पयामास चकारेति यावत् ३८ ततः भगवान् सिंधुमाह किमिति इह त्वया बालको यः गुरुपुत्रः त्वया ग्रस्तो महतोर्मिणा तरंगेणाभ्युत्तोलितः सोस्मद्गुरुपुत्रः आशु प्रदीयतां दीयतामित्यर्थः आह सिंधुः नैवेति हे देव तं द्विजपुत्रमहं नाहार्षं नापहृतवान् किंतु हे कृष्ण पंचजनाख्यो दैत्यः महान् [illegible] तद्वदंतर्जलचरः शंखरूपधरः आस्ते विवेकमशेषं [illegible] इति भावः तेन पं

तथेतिथारुह्य महारथौ रथं प्रभासमासाद्य दुरंतविक्रमौ वेलामुपव्रज्य निषीदतुः क्षणं सिंधुर्विदित्वार्हणमाहरत्तयोः ३८ तमाह भगवानाशु गुरुपुत्रः प्रदीयतां योसाविह त्वया ग्रस्तो बालको महतोर्मिणा ३९ समुद्र उवाच नैवाहार्षमहं देव दैत्यः पंचजनो महान् अंतर्जलचरः कृष्ण शंखरूपधरोसुरः आस्ते तेनाहृतो नूनं तच्छ्रुत्वा सत्वरं प्रभुः ४० जलमाविश्य तं हत्वा नापश्यदुदरेर्भकं तदंगप्रभवं शंखमादाय रथमागमत् ४१ ततः संयमनीं नाम यमस्य दयितां पुरीं गत्वा जनार्दनः शंखं प्रदध्मौ सहलायुधः ४२ शंखनिर्ह्रादमाकर्ण्य प्रजासंयमनो यमः तयोः सपर्यां महतीं चक्रे भक्त्युपबृंहितां ४३ उवाचावनतः कृष्णं सर्वभूताशयालयं लीलामनुष्य हे विष्णो युवयोः करवाम किं ४४ ।

चजनेन नूनमयं हृत इति [illegible] तच्छ्रुत्वा प्रभुः श्रीकृष्णः ४० सत्वरं यथा तथा जलमाविश्य तं पंचजनं हत्वा तस्योदरे बालं नापश्यत् किंतु तस्य पंचजनस्यांगाज्जातं शंखं पांचजन्याख्यमादाय रथमारुरोह ४१ ततो यमस्य [illegible] पुरीं गत्वा शंखं पांचजन्यं [illegible] ध्मापयामास ४२ तत्प्रजानां [illegible] यमः [illegible] ४३ सर्वेषां भूतानामाशया हृदयानि तान्यालयः [illegible] हे विष्णो [illegible] युवयोः किं करवाम [illegible]
४४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भा॰टी॰
र॰मी॰
१७३ तु३

विभावसो मधे निम्लोचति स्मलग ध्वति श्रीमत्संघनिम्नंदव्रजंप्राप्तः अक्रूरव्रजन्तुदेकाम्भ्ये विलंव्या तमयवेलायां व्रजंप्राप्त इत्यभावः कथंभूतः प्रविष्टलौंपवृम्नातु रेणिभिः छन्नीयानं रथोयस्य सः अनेनगोपीनिरस्तानः सन्नंदसंगा ... नितिसूचितंदट व्रजेवर्णयतिपंचभिः वात्सिताः प्रावितोपयायाव तदर्थंसंयोगार्थमितितियावत परस्परंनिपुच्छ्रंभिः ... वयेनाद्दितनया वालामंडै भि रूप्याभारंधपलप्तिनाभिरिति शेष वत्सान्सतियावतीभिर्विक्रीत तेषाइतस्ततोविलंघ ... तव ... गोवोदुहाद्वैः सद्दामिरवांजवमासुंचनयेयादिविधालोर्विरणनंतिः स्वनेनच ९रामकृष्णदोश्चेत्रिता नगायंतीभिर्गोपीभिः पुंश्च स्वलंकृतेरोरितिलिंगाव्ययंयेन संबंधः सुविराजितं ११ अस्यायंचेता विनेगोपगृहे पंयादिभिश्च मनोरमं मनोरमे इति पाठे

प्राप्तोनंदव्रजंश्रीमनिम्लोचतिविभावसौ छन्नयानः प्रविष्टानां पशूनां खुररेणुभिः ८ वासितार्थेभियुध्यद्भिर्नादि तंशुष्मिभिर्वृषैः धावंतीभिश्च वास्राभिरूधोभारैः स्ववत्सकान् ९ इतस्ततोविलंघद्भिर्गोवत्सैर्मंडितं सितैः गोदोहशब्दाभिरवंवेणूनां निःस्वनेनच १० गायंतीभिश्चकर्माणि शुभानिवलकृष्णयोः स्वलंकृताभिर्गोपीभिर्गोपैश्च सुविराजितं ११ अग्न्यर्कातिथिगोविप्रपितृदेवार्चनान्वितैः धूपदीपैश्च माल्यैश्च गोपावासैर्मनोरमं १२ सर्वतःपुष्पितवनं द्विजालिकुलनादितं हंसकारंडवाकीर्णैः पद्मखंडैश्च मंडितं १३ तमागतंसमागत्यकृष्णस्यानुचरःप्रियं नंदःप्रीतःपरिष्वज्य वासुदेवधियार्चयत् १४ भोजितंपरमान्नेनसंविष्टंकशिपौसुखं गतश्रमं पर्यपृच्छत्पादसंवाहनादिभिः १५ ॥

तेगोपावासैर्धूपादिभिश्च सुविराजितं इति संबंधः १२ परितःपुष्पितानिवनानि यस्मिन्द्विजानांपक्षिणामलिगणांच यम्मदंनंदिनं हंसैःकारंडवैर्जलकुक्कुटैश्च आकीर्णानांपद्मानांसमूहैश्च मंडितं हंसकारंडवाकीर्णपद्मखंडमंडितंसरः पंक्तिवुलिद्विजालिकुलनादितपुष्पितवनमंडितमित्यर्थः १३ तावत्कृष्णस्य मा गतंततःस्त कृष्णस्यानुचरंप्रियंचोद्धवंमाकृष्णोभ्येत्यतिशेषः प्रीतःपरिष्वज्यभगवद्बुध्द्यार्चयामास १४ परमेणपक्वान्नेनपायसेनभोजितंपरमान्नेतिकर्मणःकरणत्वविवक्षया परमान्नंभोजितइत्यर्थः कशिपौपर्यंके सुखंयथातथासंविष्टं गतश्रमो यस्य तमुद्धवंपादसंवाहनादिभिः परिचरन्नितिशेषः पर्यपृच्छत् १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

या

राम
१७३

रंगो २

नमिति कश्चिल्लिर्जने देशे प्रपन्नार्त्तिहरः हेतुगर्भमिदं त्वा त्वं देशामये षण्णाष्ठचितमिति भावः २ तदेवाह गच्छेति सार्द्धैश्चतुर्भिः हे उद्धव नौ
ऽस्माकं पित्रोर्नंदयशोदयोः प्रीतिमावह हे उद्धव जनय मत्संदेशैरित्यपकर्षः मद्वियोगाद्धेतोर्यश्चाधिर्मनःपीडा तं विमोचय त्याजय ३ गो
पीनां विशेषणैः संदेशं नयनक्रमेणाह त इति मय्येव संकल्पात्मकं मनो यासां ता अहमेव प्राणो यासां ताः मदर्थे त्यक्तदैहिकाः त्यक्तदे
हपोषणाः मामेव दयितं दयाप्यत्वं जानातीति दापितं त्वं दयावं तं प्रियतमं तत्र हेतुः आत्मानं मनसा आगमन् गताः प्राप्तवत्यः अथव
शितवत्यः सं त्वेवं विधास्ताः किं तवेत्यत आह ये जना मदर्थे त्यक्ताः लोकधर्मा यैस्तान्हं बिभर्मि संवर्द्धयामीति यावत् ४ ताः

तमाह भगवान्प्रेष्ठं भक्तमेकांतिकं क्वचित् गृहीत्वा पाणिना पाणिं प्रपन्नार्त्तिहरो हरिः २ श्रीभगवानुवाच गच्छोद्धव व्रजं सौम्य
पित्रोर्नौ प्रीतिमावह गोपीनां मद्वियोगाधिं मत्संदेशैर्विमोचय ३ ता मन्मनस्का मत्प्राणा मदर्थे त्यक्तदैहिकाः माम
व दयितं प्रेष्ठमात्मानं मनसा गताः ये त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थे तान्बिभर्म्यहं ४ मयि ताः प्रेयसां प्रेष्ठे दूरस्थे गोकुलस्त्रि
यः स्मरंत्योंऽग विमुह्यंति विरहौत्कंठ्यविक्लवाः ५ धारयंत्यतिकृच्छ्रेण प्रायः प्राणान्कथंचन प्रत्यागमनसंदेशैर्वल्लव्यो
मे मदात्मिकाः ६ श्रीशुक उवाच इत्युक्त उद्धवो राजन्संदेशं भर्तुरादृतः आदाय रथमारुह्य जगाम नंदगोकुलं ७ ॥

वियोगाधिं दर्शयति द्वयेन मयि ताः इति प्रेयसां प्रीतिविषयेषु दूरस्थेऽपि मयि विषयभूते स्मरंत्यः ताः गोकुलस्थाः स्त्रियः
अंग हे उद्धव विरहेण यदौत्कंठ्यं तेन विक्लवाः विवशाः विमुह्यंति देहस्मृतिं न विस्मरंति ५ किंच गोकुलान्निर्गमनसमये
शीघ्रमागमिष्यामीति ये प्रत्यागमनसंदेशाः तैर्मे वल्लभाः बल्लव्यो गोप्यः मच्चित्ताः कथंचिदतिकृच्छ्रेण क्लेशेन प्रायः प्राणान्धार
यंति निरंतरं पुनः दर्शनं एव मच्चित्तत्वात् कथंचिज्जीवंतीति भावः ६ इत्युक्तः उद्धवो हे राजन् आदृतः भर्तुर्भगवतः संदेशं
भवतीनां वियोगो मे न हि सर्वात्मना क्वचित् इत्यादिकं वहन् आदाय रथमारुह्य नंदगोकुलं जगाम प्रयातः ७ द. ता कीर
सान्ध्यप्रायसमये आह प्राप्त इति ॥

रि ३ प्र २ उ

भा० द० स्क० २० अ० ४४
तत्र लिंगाश्रयत्वं सिंहि सिंहिभिः तु नागायुतस्य प्राणो बलं यस्य तं कंसं वकुवृक्षालपाठे तान्मल्लान्चाणूरादीन् गजेन्द्रं कुवलयापीडं लीलयैव अवधीत् हि सर्वे तेषां यथा सिंहः पशून् हन्ति २४ तालपूरि माणविशेषः तत्रापि त्रिसितं महाबलं सर्वं नेत्रं ह पतुर्वंशजं यथा गजेन्द्रो यूथिभिः स्व दं इतरत् तत्र तथैकेन हस्तेन गोवर्धनगिरिं गोवर्धनं सप्ताह इत्यंत तयोर्गोद्वितीयासु सर्वेदेवमुपर्यन्तं मत्सरायुधा २५ तथा देवदानवजयिभिः प्रलंबो धेनुकादि त्यापन श्रीकृष्णेन हताः एतान्यमानुषाणि चेष्टितानि परत्वलिंगानि इति नार्थः येनात्र प्रयोज्यप्रयोजककर्त्रौ इति गोविन्दरामः अतः प्रतिवाद इत्यस्य विरोधः २६ त्यमिति श्रीकृष्णेन तस्मात् गृहागमनं करोति यस्य अग्राणि कंठ्यस्य प्रेमसंरंभेण प्रमोदः कृष्णोविकलः परवशः तल्लो वम वेनकिंचिदुवाच २७ तथा यशोदा च वदति

कंसं नागायुतप्राणं मल्लौ गजपतिं तथा अवधीद्बालीलयैव पशूनिव मृगाधिपः २४ तालत्रयं महासारं धनुर्यष्टिमिवेभराट् बभंजैकेन हस्तेन सप्ताहमदधाद्गिरिं २५ प्रलंबो धेनुको रिष्टस्तृणावर्तो बकादयः दैत्याः सुरासुरजितो हता येनेह लीलया २६ श्रीशुक उवाच इति संस्मृत्य संस्मृत्य नन्दः कृष्णानुरक्तधीः अत्युत्कंठोऽभवत्तूष्णीं प्रेमप्रसरविह्वलः २७ यशोदा वर्ण्यमानानि पुत्रस्य चरितानि च शृण्वन्त्यश्रूण्यवास्राक्षीत् स्नेहस्नुतपयोधरा २८ तयोरित्थं भगवति कृष्णे नन्दयशोदयोः वीक्ष्यानुरागं परमं नन्दमाहोद्धवो मुदा २९ उद्धव उवाच युवां श्लाघ्यतमौ नूनं देहिनामिह मानद नारायणेऽखिलगुरौ यत्कृता मतिरीदृशी ३०

मानामि भर्त्रेति शिशोः कृष्णस्य चरितानि यशोदा श्रीरोहिणी हेतु स्तुतौ श्रुतौ स्तन्यौ पयोधरौ यस्याः सा अश्रूण्यवास्राक्षीत् नंदजनेश्चलं विहसन् बद्ध २८ इत्युक्तयोर्नंदयशोदयोः भगवति कृष्णे श्रीकृष्णे परमस्नेहं दृष्ट्वा परमं गमवलोक्य उद्धवः नंदमाह २९ उत्तमो वाहं युवामित्यादिना एवं हे नंद युवां त्वं पतिश्च श्लाघ्यतमौ यतः पतिनाखिलगुरौ नारायणे एवंविधानुरागलक्षणा मतिः कृतास्ति ३० ॥

हर्षेणाह

राम १७४

२७३

प्रथमेवाह कच्चिदित्यादि नव अंग हे महाभाग नोऽस्माकं सखा शूरनंदनो वसुदेवः मुक्तः बंधादिति शेषः सुहृद्भिर्वृतः अपत्या
द्यैः सह कुशली सुखी आस्ते कच्चित् १६ पापः कंसः सानुगः स्वकीयेन दुष्टेन कर्मणा निदानेन हतः दिष्ट्या अयं नो महानानंद इत्य
र्थः पापमेव ध्नन्ति साधूनां इति कर्मणो विशेषणं कंसः साधून् धर्मशीलान् यदून् द्वेष्टि तान्यहं द्वेष्टि तदिति शेषः १७ मित्रादिस्म
पालो मातापितरौ स्वयं नाथो यस्य तं व्रजं गावो गाः वृंदावनं गिरिं गोवर्द्धनं चापि स्मरति किमित्यर्थः १८ अथागमनमापे
क्ष्य तर्हि किं तर्हि यद् आगमिष्यति तदा तस्य मुकुंदस्य वक्त्रं द्रक्ष्यामि कपोलं तं शोभना नासिका यस्मिन् सुस्मिते शोभनस्मितयु
क्ते ईक्षणे यस्मिन् तत् १९ भगवत्कृतान् उपकारान्तस्मरति दावाग्नेरिति वातवर्षाद्भयात् सर्पाच्चान्येभ्यश्च दुरतिक्रमेभ्यो

नंद उवाच कच्चिदंग महाभाग सखा नः शूरनंदनः आस्ते कुशल्यपत्याद्यैर्युक्तो मुक्तः सुहृद्वृतः १६ दिष्ट्या कंसो ह
तः पापः सानुगः स्वेन पाप्मना साधूनां धर्मशीलानां यदूनां द्वेष्टि यः सदा १७ अपि स्मरति नः कृष्णो मातरं सुहृ
दः सखीन् गोपान् व्रजं चात्मनाथं गावो वृंदावनं गिरिं १८ अप्यायास्यति गोविंदः स्वजनान् सकृदीक्षितुं तर्हि
द्रक्ष्याम तद्वक्त्रं सुनसं सुस्मितेक्षणं १९ दावाग्नेर्वातवर्षाच्च वृषसर्पाच्च रक्षिताः दुरत्ययेभ्यो मृत्युभ्यः कृष्णेन सुम
हात्मना २० स्मरतां कृष्णवीर्याणि लीलापांगनिरीक्षितं हसितं भाषितं चांग सर्वा नः शिथिलाः क्रियाः २१ सरि
च्छैलवनोद्देशान् मुकुंदपदभूषितान् आक्रीडानीक्षमाणानां मनो याति तदात्मतां २२ मन्ये कृष्णं च रामं च प्राप्ता
विह सुरोत्तमौ सुराणां महदर्थाय गर्गस्य वचनं यथा २३ ॥

मृत्युभ्यः रक्षिताः कथं महात्मना अ
ता अपि हरिस्वभावेन २० आत्मनो वस्थां यथाकारमाह स्मरतामिति अंग हे उद्धव भगवतो वीर्याणि चेष्टितानि लीलया अपांगेन
क्षितं च हसितं च भाषितं च स्मरतां नोऽस्माकं सर्वाः क्रियाः व्यापाराः शिथिलाः २१ न केवलं शिथिला एव किंतु
परमं सरित्शैलादयः शैलाश्च वनोद्देशाश्च तान् आक्रीडान् क्रीडास्थानानि ईक्षमाणानां नोऽस्माकं मनस्तदात्मतां
तां कृष्णतां याति प्राप्नोति २२ अनितरसाधारणचेष्टितैः गर्गस्य भगवद्वलरामौ मत्स्यपर्यवस्यतीम

मा॰ द॰
र॰ टी॰
२७५

सर्वेषां सात्वतां यादवानां भगवत्कृतानां वा प्रतीपं प्रतिकूलं कंसं रंगमध्ये हत्वा भगवान् कृष्णः युष्मान्प्रति यदाह समागत्य तदेव सत्यं करोतीत्यर्थः ३५ विता तत्तात्यौ द्वौ एषां मित्रपुत्रावहं तथापि विषयो ईशकृत्यं करिष्यति ३६ तथापि वि लं वमसस्मानो भगवान् विद्य तमित्य इ महाभागो मा खिद्य त्वं वदमाकुरु तत्पार्श्वे स्थित्वा तिष्ठ कृष्णकालेन हरुष्टद्वयः थः किं च भगवान् मथुरायां मेवो स्ते किं त्वत्रापि यो नारायणा इत्यत्र हृत्यति नांहि किम् ति नद्रक्ष्यते तत्राह ज्योतिरिवेधसी तिधर्मविदां त्विच्छ्यातिरवि मेयगत्ता गुणपर्येनोनतेन द्रक्ष्यते तेन कृष्णा भगवान् श्री कृष्णः भाकं विनाम हरष्य तंस्य स्यर्थः ३६ अस्मतोपि येलरां कृष्णवर्द्धी न्चिह्न त्रा गामिष्य तां व्येत ददसंभवितनि याऽ१

२७४

हत्वा कंसं रंगमध्ये प्रतीपं सर्व सात्वतां यदाह वः समागम्य कृष्णः सत्यं करोति तत् ३५ मा खिद्यतं महाभागौ द्रक्ष्यथः कृष्णमन्तिके अन्तर्हृदि स भूतानामास्ते ज्योतिरिवैधसि ३६ न ह्यस्यास्ति प्रियः कश्चिन्नाप्रियो वास्त्यमानिनः नोत्तमो नाधमो वापि समानस्यासमोपि वा ३७ न माता न पिता तस्य न भार्या न सुतादयः नात्मीयो न परश्चापि न देहो जन्म एव वा न चास्य कर्म वा लोके सदसन्मिश्रयोनिषु क्रीडार्थः सोपि साधूनां परित्राणाय कल्पते ३९॥

तत्राह न ह्यस्येति न अस्य भगवतः प्रियादयो न सन्ति तत्र हेतुः अमानिनः ममानस्येति च ममताभिमानरहितस्य अप्य समानस्येति च ३७ तथापि मात्रादयः सन्त्येवेत्यत्राह न मातेति तत्र देहादेरभावे हेतुः देहस्य वा भावे उक्तस्तं सर्व त्य पाप त्वं कुमारव्यदेहेभ्यात्तीतियर्थः ३८ ननूपलभ्यतेस्यापि देहो यदि तत्राह न चास्य जन्मेति न स्योतमतिरवता रतपूर्तिभावः किमर्थमवतार इत्यत्राह लोके इति सोपि जन्मकर्मादिरहितोपि क्रीडार्थं साधूनां परित्राणाय रूपपर मप्रयोजनोपि लोके सदसन्मिश्रयोनिषु सत्त्वमाययमध्यमयोनिषु देवतिर्यङ्मनुष्ययोनिषु कल्पते अवतरति भवति ३९॥

य१

राम
२७५

तिल इत्येकत्रियं तत्वेन जनकत्वेनानतिलग्नत्वं विवक्षितं तदेवोपपादयति एतावितिरामो मुकुन्द इत्येतौ विश्वस्य बीजयोनी
बीजभूतानां पृथिव्यादीनां कारणभूतौ ननु विश्वसृज्ञानयोः प्रकृतिपुरुषौ तत्स्वबीजयोनी नेता वित्यतन्त्रा इह पुरुषः प्रधानप्र
धानपुरुषपुराणश्रीकार्यवेला यत्र बीजयोनी इत्यर्थः अनेन जनकत्वं स्पष्टीकृतं इमौ पुराणौ पुरुषौ किल लक्षणेष्वेव मत्वा आदिनये
एतानि विभुभक्तेषु वीर्याणि प्रविष्टज्ञानस्यैश्वर्याणि किल लक्षणस्य तिपाठशालादिविषयगोचरस्य ज्ञानस्येशानेनियन्तारौ प्रवर्त
कौ भवत इति यावत् अनेन नियन्तृत्वमुक्तं यद्वा किल लक्षणस्य ज्ञानस्येति सम्यग्ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वेन हितत्वं ईशात्वाति नियं
[illegible] तेमूलमर्थं २९ यत्स्तनापतिरोहयोस्त्वनेन सञ्चितात्तत्ततत्त्वाभ्यां त्वेवोपपादयति यस्मिन्निति

एतौ हि विश्वायच बीजयोनी रामो मुकुन्दः पुरुषः प्रधाने अन्वीयमर्तेषु किल लक्षणेषु ज्ञानस्य च इशात इमौ पुराणौ
३१ यस्मिन्जन्मः प्राणवियोगकाले लक्षणे प्रमादेन यस्तौ विष्णुं तिष्ठं सुकर्मा प्राप्यमाप्नुवान्तिपरां गतिं स =
पमोर्कवर्णैः ३२ तस्मिन्नवतावविलालस्मदेत्तौ नारायणौ कारणमन्तिमस्तौ भाववेधतानितरामदान्तवाकेवो
वशिष्ठपुत्रयोः सुरूपं ३३ आगमिष्यस्य दीर्घकाले जन्मन्यप्रियं विभाष्यते पितृभ्यां योन्यत्वे तौ पर

काभ्यां यस्मिन्नित्यस्य तस्मिन्नित्युत्तरेणान्वयः लक्षणे लक्षणमात्रमपि विष्णुं विष्णौ तत्वविशुद्धं मनेय यस्मिन्निपायक
र्माशयं कर्मवासनां निहत्य स्वधात्मसमयः ज्ञानप्रचुरः अर्कवर्ण ब्रह्मतत्त्वं परां गतिं तत्पदं याति ३३ तास्मिन्ना
रायणे कारणमन्त्यमस्ते सा अपरिमाणे नयविनिलिन्ता त्वस्त कल्पोपायान् अत्र एवविन्दे महात्माने अखिलस्य तदविचार
स्य कृतस्यागत आत्मनि विकारणाभ लेचमेवता वसर्पमारमनुरागविधानं च्यवकृतामेतो पुत्रयोः प्रियं विधान इ
त्यर्थः ३३ प्रस्तुतमाह आगमिष्यतीति अदोषकाले नाशु तौ जन्मत्यागमिष्यति तयोरागदार्थे [illegible] एव
योः प्रियं विभाष्यते [illegible] ३४ ॥

ता० २

भा०द०
टी०
७६ न

एवं जीवत्वेन तयोः पुत्रत्वं ... तस्मिन्केवलं पुत्रत्वाभिमानेन यन्नन्दनन्दनगतसंबंधान्तरात्पृपदिशन् ... चतुर्वेदजीवत्व
... नीतयोः युवयोरिति अयं भगवान्हरिः कल्याणगुणाकरो निरस्तनिखिल ... आत्मनोरिति ... ग्रेकज्ञा
यः ... आत्मजएव न भवति किंतु सर्वेषामप्यात्मजः ... कुतः हि यस्मात् ... आत्मा सर्वान्तरात्मा ...
... तयान्तःकरणे रोकत्वेन तत्त्वपत्वादिति भावः न केवलमात्मजएव अपि तु पिता मातापि कारणत्वादिति ...
... कारित्वादिति च भावः यथा सर्वात्मकत्वात्माता दिक्पोऽपि सएवेति भावः ईश्वरः स्वामी ... माता
... पिता निवासः शरणं सुहृदिति श्रीनारायण इति श्रुत्यर्थोऽपि संदिष्टः ४२ सर्वेषामात्मत्वेन ... सर्वात्मत्वमे

युवयोरेवनैवायमात्मनो भगवान्हरिः सर्वेषामात्मनोह्यात्मा पितामातासईश्वरः ४२
दृष्टंश्रुतंभूतभवद्भविष्यत्स्थास्नुश्चरिष्णुर्महदल्पकंच विनाच्युताद्वस्तुतरंनवाच्यं
सएवसर्वंपरमात्मभूतः ४३ शुकउवाच एवंनिशासाब्रुवतोर्व्यतीता
नंदस्यकृष्णानुचरस्यराजन् गोप्यःसमुत्थायनिरूप्यदीपान्वास्तून्स
मभ्यर्च्यदधीन्यमंथन् ४४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वप्रपंचयति दृष्टमिति दृष्टाद्यन्यतमं यत्किंचिद्वस्तु तदच्युतं विना नास्ति सर्वमच्युतार्थं ता० सत्तादिमत्वेन तच्छरी
रत्वेन च तदात्मकमेवेत्यर्थः कुतः परमात्मभूतः लोकत्रयमप्यन्तः प्रविश्य प्रशासनेन तत्स्वभूतो व्याप्य ...
तद्धोषास्य ... सर्वं जगत्स एव विशेषणविशिष्टयोरात्मस्थितिरणन्यायेन विशेष्यपर्यन्तत्वस्वाभाव्या
द्विशेषणस्य विशिष्टवस्तुतत्तत्त्वेन विशिष्टस्य जगत्त्वाच्च जगद्रूपेण स एकाग्रसंधेयइत्यर्थः ४३ एवमिति
हे राजन्नहरत्यंतस्मान्नचरस्योद्धवस्य नंदस्य च ब्रुवतोः सतोः सा निशा व्यतिक्रान्ता एवं तदा निशायां मे गोप्यः समुत्था
यदीपान्निरूप्य प्रज्वाल्य वास्तून्देहल्यादीन्समभ्यर्च्य गंधादिभिरिति शेषः दधीन्यमंथन्नमथ्नन्नित्यर्थः

राम
७६

पश्चिमेपर

775

अनेन विलसता जन्मकर्मादिभिर्जीववैलक्षण्यं सूचितं तदेव विशदयति सत्त्वमिति निर्गुणः सत्त्वादिप्राकृतगुणेभ्यो निर्गतः
गुणपारवश्यरहित इत्यर्थः जीवस्तु सत्त्वादिगुणवश्य इति भावः सत्त्वादीन्भजते स्वलीलोपकरणत्वया निजमायया चता
स्वतिरस्कारा तिजीवस्ता नीतं तया तिरोभाव प्रकाशकत्वा चलानन्दव र्ततइति भावः गुणोपकरणभूतैः क्रीडन्त्यितानतीतो ऽति
मानुष स्वरूपतोऽस्य भावलक्षणगुणैरनभिभूत इत्यर्थः जीवस्तु तैः स्वभावतोऽभिभूत इति भावः क्रीडन्निति नेनजीवगुण
[illegible] विषयभोग [illegible] तः का [illegible] दर्शयति सृजतीति विश्वमिति कर्मपदं यथायोग्यं [illegible] स्वयं विश्व
गतो [illegible] सृजे [illegible] सवति [illegible] चजगद्यापार [illegible] क्रीडेतिदर्शितं भवति [illegible] जीवस्तु [illegible]
भवायतदपया [illegible] चितं [illegible] विश्वगतो [illegible] भोग्भवतीति जीवः जातो [illegible] इति

सत्त्वं रजस्तम इति भजते निर्गुणो गुणान् । क्रीडन्नतीतो ऽत्र तत्तैः सृजत्यत्ति दहत्यजः ॥ ४०
यथाग्निररिकाष्ठस्थो ऽग्न्यालीव महीयते । विलक्षणोऽरिकाष्ठेभ्यो [illegible] ॥ ४१

देहधर्मो नात्मनि मन्यत इति ४० एवं देवदृष्टान्तमुखेनोपपादयति यथेति अग्निरेकोऽपि वै गन्धमणिर्यात
योपलक्षितयादृक्ष्या यथाग्निरपि [illegible] महीयते [illegible] यते तथात्मा कर्ता च सन्नेव जीवस्तथा
न्यक्तत्वेऽपि [illegible] देहादि [illegible] भासमानेन स्फुरतः मतः [illegible] गतन्तत्त्वात्तद्धर्मा इवो
दी [illegible] तथाविधं मन्यत इत्यर्थः यद्वा जीवविलक्षणो भगवान् [illegible] तथा [illegible] तयाह
[illegible] इति यथेति स्वयमग्निररिकाष्ठरहितः [illegible] यथाग्निररिकाष्ठ्याम्भासमानो [illegible] मतो [illegible]
[illegible] तथा [illegible] जीवः [illegible] तेनकर्तृरित्यर्थः [illegible]
[illegible] इत्यर्थः यद्वा [illegible] जीवं [illegible] यथा [illegible]
वजपापापादिकर्तास्यतदेहादिमाञ्जीव इत्यस्य न इत्यर्थः ४१ ॥

वर

मत:१ल्लाउ

भा॰ द॰ तमिति लक्षणं ... उद्धवं अलंवबाहुं ... नवकंजे विकासिते ... लोचने ... पीते ...
टी॰ ... छरादि पद्मानां माला ... तथा शोभितं ... मुखारविंदं ...
२७७ ... भासमानः ... तसमुत्तमश्लोकस्य पदांबुजमेवाश्रयो यस्य तं ... परिवव्रुः परिवेष्टितवत्यः १ ... अपीच्य ... त्यन्वयः २
स्य ... च्युतस्येव वेषाभूषणे यस्य सः कोयं कुतो वा कस्य वेति वदंत्य इति शेषः स्मेति विस्मये १ तमिति सव्रीडे

श्रीशुक उवाच तं वीक्ष्य कृष्णानुचरं व्रजस्त्रियः प्रलंबबाहुं नवकंजलोचनं पीतांबरं पुष्करमालिनं लसन्मुखा रविंदं परिमृष्टकुंडलं शुचिस्मिताः कोयमपीच्यदर्शनः कुतश्च कस्याच्युतवेषभूषणः १ इति स्म सर्वाः परिवव्रुरुत्सुकास्तमुत्तमश्लोकपदांबुजाश्रयं २ तं प्रश्रयेणावनताः सुसत्कृतं सव्रीडहासेक्षणसूनृतादिभिः रहस्यपृच्छन्नुपविष्टमासने विज्ञाय संदेशहरं रमापतेः ३ गोप्य ऊचुः जानीमस्त्वां यदुपतेः पार्षदं समुपागतं भर्त्रेह प्रेषितः पित्रोर्भवान्प्रियचिकीर्षया ४ अन्यथा गोव्रजे तस्य स्मरणीयं न चक्ष्महे स्नेहानुबंधो बंधूनां मुनेरपि सुदुस्त्यजः

हासेनेक्षणेन सूनृतेन मधुरभाषणेन नानाविधयादेवनार्यादिभिश्च तं रहस्येकांते आसने उपविष्टं तं रमापतेः श्रीकृष्णस्य संदेशहरं वार्ताहरं विज्ञाय ज्ञात्वा ऽवनताः नम्राः प्रणताः लियाः ... प्रश्रयेण विनयेन ... पृच्छन्नपृच्छन् ३ प्रश्नमेवाह जानीम इति त्वां यदुपतेर्भगवतः पार्षदं ... समुपस्थितं समागतं जानीमः किमर्थं समुपस्थितोऽसि इत्यत्राहुः भर्त्रेति भर्त्रा यदुपतिना पित्रोर्नंदयशोदयोः प्रियं कर्तुमिच्छया ऽत्र भवान्प्रेषितः ४ कुतोयं निश्चय इत्यत्राहुः अन्यथा पित्रोः प्रियं चिकीर्षया यत्र हेतुः स्नेहानुबंध इति बंधूनां पित्रादीनां संबंधी स्नेहपोनुबंधः पाशः मुनेरपि त्यक्तुमशक्यः ५ ॥

राम
२७७

चिकीर्षामंतरेणान्यार्थः तस्य वा तस्य समस्तकामस्येति भावः गोव्रजे इति हीन इति भावः स्मरणीयं स्मर्तुं योग्यं वस्तु न चक्ष्महे नोपश्यामः प्रिय=२

मध्ये नीतावले यति नाइति मध्ये सो गोप्यः दीपदी प्रायेकाद्यादि स्थिता प्रणयस्ते विरेजुः कथंभूताः मध्यनद्वंद्वरत्नं क
साला [illegible] अस्मिन्ति नमति प्रवला [illegible] नियासां तास्था ४५ तावत् विकल्पनि लदयति
उज्जायंती नामिति अरविंदलोचने श्रीकृष्णे उच्चैर्गायतीनां गोपीनां ध्वनिः दिशो निमथ्य जशोदे च मिश्रितो दिवम् [illegible]
ध्यानवान् यत्र ध्वनि नादिषां सु मंगले निरस्यति उपजायते ४६ ततो भगवत्या दिव्यउदितसनिवृजो कृतो गोप्यः तद्दृष्टा हि
पालको भस्ववर्णालंकारस्थ दृष्ट्वा कस्यायमिति प्रच्चुः सक्रोधमिति शेषः ४७ तदेवाह सा इन अक्रूर इति किं वा सो

तादीपदीप्ते मणिभिः विरेजुः रत्नविकर्षकुजकंकणस्रजः चलन्तितंव स्तनहार कुंडल त्विषत्कपोल
रुणकुंकुमाननाः उज्जायंती नाम रविंदलोचनं व्रजांगनानां दिवमस्पृशत् ध्वनिः दध्नश्च निर्मंथन शब्दमिश्रि
तो निरस्यते येन दिशाममंगल ४६ भगवत्युदिते सूर्ये नंदद्वारे व्रजौकसः दृष्ट्वा रथं शातकौंभं कस्यायमि
ति चाब्रुवन् ४७ अक्रूर आगतः किं वा यः कंसस्यार्थ साधकः येन नीतो मधुपुरीं कृष्णः कमललोचनः
किं साधयिष्यत्यस्माभिर्भर्तुः प्रीतस्य निष्कृतिं [illegible] तिस्त्रो नंदव्रजे नामक्रूरवागात्तु मोक्षिकः ४९ इति श्री
भागवते दशमस्कंधे नंदयशोदामावार्त्तान्नाम एकोनचत्वारिंशः ३९

मं साधयिलवान् तदाह यश्च श्रीकृष्णो मधुपुरीं नीतः साधितः ४८ [illegible] क्रूरः आगतः को सौ यः कंसस्यार्थ साधक
कार्यं संभावयेति किमिति तथा साधित न कार्येण प्रेतस्य मृतस्य भर्तुः कंसस्य निःकृतिमौर्ध्वदेहिक [illegible]
[illegible] किमस्माभिः पिंडान् स्वादास्यति किमस्मदर्थः इतीति शुकोक्तिः [illegible]
[illegible] राजगाम ४९ इति दशमे भाष्ये [illegible] चत्वारिंशः [illegible]
सह संवादमत्ता रंभगवानति भगवान् अतिशयं नाटवरं यतिसमन्वत्वारिंशः ॥

भा॰ द॰ २ टी॰ १७८

तदेवाह द्वाभ्यां मधुपेति हे मधुप भ्रमर हे कितवबंधो अस्माकं अंघ्रिचरणं मा स्पृश शाम्यामो न मकस्मात्थेयं य२
स्यर्थः नेति सपत्न्यास्तस्य भर्तुः कल्पनतस्य मधुपस्य लोलत्वेकारणमुत्प्रेक्षते [illegible] कुचाभ्यां
विलुलिताया मर्दिताया मालायाः संबंधि कुंकुमं येषु तैः श्मश्रुभिरुपलक्षितस्त्वम् [illegible]
मधुपतिः मधुपतिरिति पाठे मधुपतिर्यादवानां स्वामी तासां मम [illegible] सपत्नीनां मानिनीनां प्रसादं
प्रसादयात्रैव तु नास्माकं प्रसादनीया इत्यर्थः कुत इत्यत आह यदु यस्मात् ईदृशस्त्वं यस्य दूतस्तेन विडंब्यं प्रणयित्वं तत्रेष्ठः
यस्मात्तस्य तस्मात् यदुसदसि विडंब्यमपहास्यं [illegible] सभायामपि द्रष्टव्य इत्यर्थः यस्माद्वयमपम

गोप्युवाच मधुप कितवबंधो मा स्पृशांघ्रिं सपत्न्याः कुचविलुलितमालाकुंकुमश्मश्रुभिर्नः वहतु
मधुपतिस्तन्मानिनीनां प्रसादं यदुसदसि विडंब्यं यस्य दूतस्त्वमीदृक् १२ सकृदधरसुधां स्वां मोहि-
नीं पाययित्वा सुमनस इव सद्यस्तत्यजेऽस्मान् भवादृक् परिचरति कथं तत्पादपद्मं तु पद्मा ह्यपि
बत हृतचेता उत्तमश्लोकजल्पैः १३॥

गवतो भक्तस्त्वं योऽसि त्यागिनां इत्युक्तं सर्वं पथ्यस्यागशीलो हि त्वमागतः स्यात् १२ नानुकि मिमेवमस्त्वजानीयात् द्वि
वतेनापूलतमेश्वरस्य दातिमोहिनीं तापत्रयविस्मारिणीं स्वां साधारणां मधरस्य सुधां सकृत्पाययित्वा ऽ
सौमनस्य जे सुमनसः यथाल्पसुमनः पुष्पाणि पीत्वा माधुर्यं त्यजसि तद्वत् सद्य एव भवादृक् त्वमपि यथा भवा
म्नानत्सु समवाहत्वे तिरस्कायभावः त्वं तादृशः सत्वाद्दृशः स्वदेव वयोः स्वकामिम त्यभावो विधात्रालिमितः
ति त्वं हावताल सत्पादपद्मंश्रीः भवति विदितं मये त्यादि अपीति तु उत्तमश्लोकस्य जल्पैः मिथ्यालपिता
भिर्हृतचेता यस्मात्त्यागान्नातःसा तदपद्मं परिचरति वर्तते ति स्वेदेवयं तु न लक्ष्मीवदविचक्षणा इति भावः १३॥

भा॰२

६२

राम ७

२७७

अत्रैष वृ[illegible]न्ते अर्थकृतात्स्वप्रयोजनप्रयुक्तात् । तः सा यावदर्थेति वेधनाद्यावत्प्रयोजनं तेन वेधनं कारणं प्रसक्तिप्या
भर्तिसर्थः तिद्वत्रनेति [illegible] यावत्प्रयोजनं [illegible] व्यतेतुन्क्रियते इति लघ्यामत्सर्थः ननु मानात्विकीतिभावः किंकृन्चिदेव
दृष्ट इत्यत्राह [illegible] इति यथा दृष्टान्तीष कृत्स्नलोकपालिः कृतामैत्री यथाह मनः समध [illegible] तेष्वेक एव सूपदेशे गेः
कृताच एतेद उदाहरणेन लहृष्टान्तो [illegible] उदाहरणान्तरमाह यावदर्थं निवेधनं त्वमस्य [illegible] प्रागुक्तं नितरां त्यागमिति कर्तव्यं न
विघ्नेतवेधनेयस्यांतर्गणिकाव श्यात्यजेदिति यावत्स्वमनुवर्तनेत न त्यजेदित्यर्थः एवमुक्तेरत्रापि अकल्पप्रजाया
लनासमर्थेन पमथीता विद्या येस्ते शिष्या इत्याध्याहारः दत्ता दक्षिणा येन तं यजमानम्रुत्विजस्त्यजन्ति विगतानि

अस्येय घर्थे कृतामैत्री यावदर्थेति वेधनादिभिः सौष्ठ कृतायकृत्स्नमनुक्तिवषट्पदे: ६ नि:स्वं त्यजन्ति
गणिका अकल्पं नृपतिं प्रजाः अधीतविद्या आचार्यमृत्विजो दत्तदक्षिणं । त्वगतावीतफलं कृतंत्विकाचाति
पयोग्रहे [illegible] [illegible] रात्रिकां [illegible] [illegible] विदेशगत्वा को यममन्तः [illegible]
लक्ष्महते [illegible] यान्ति [illegible] लोकिकाः २ गायन्तः [illegible] गलन्तियः तस्यसम [illegible]
यान्ति के शोरवालयो: १०काचिन्मधुकरं दृष्ट्वा ध्यायेत प्रियसंगमं प्रियमस्यापि तेन इति कल्पयित्वेदमब्रवीत्

फलाशियमात्रं दृष्ट्वा लगा: पक्षिणः तथा दग्धमरण्यं मृगास्त्यजन्ति तथा [illegible] स्त्रियं भुक्त्वा [illegible] कामं
[illegible] मेव त्यजन्ति ११ इति इत्य [illegible] विदिगता [illegible] विद्वान् [illegible]
[illegible] त्रयात्मता: २ तमप्रियस्य भगवतो यान्ति के शोरवाल्ययो: समोता [illegible] पुन: [illegible]
[illegible] [illegible] लोके व्यवहारान्न्यष्टव्यम् इति रदे [illegible] तन्त्र [illegible]
[illegible] दृष्ट्वा [illegible] प्रिये [illegible] मे इत्यतः कल्पयित्वा [illegible] मनुमा [illegible]
त्यर्थः इदं वक्ष्यमाणम् अब्रवीत् जगौ यतः तस्मिन् भ्रमरप्रिये तस्यापि तेन एवं दृष्ट्वा [illegible] पदे [illegible]

भा०द०
कृ०टी०
१७५

अथ पुनरपि शिरसि आत्मपाणौ तं भोक्ता तु पं भुजिष्यो लिखितं गिया नं चरंत सि वालस्याह विसृजेति शिरसि पादं नमस्कारे
शिरा पतितं सुज पादेन महि शेमास्स्व रा सर्थः तथाप्येमं च रतमाद वेधानिमु ... दाह ... तत् ... हित्वेत्यर्थः ... सेव्द तक
मनः श्वाट जारे प्रियस्य चमेष्ठा ... नुनम विदुषः माधव नाचतरस्य तेवे शिरसं वदिवदितं वेमोस्य ... दे वत्त मानि
न विष्ट मनोय इति भावः अनुते नाकिमपराधं तमोर स्वरत इति तद्येमेवु विरशान्यपत्या ... नैपत्तया ... ते ...
ममाधरायामि ताम्भसा ज पद्म जल्कसतो त्यामहानपराध इति भावः अतोमाव हल त्वेता अलम ... इत्यपा
अतो लिम्बयेयसधिना ... विसृतो त्यर्थः न हितत्व मसंचि रुचितः नवासतो पोष्ठ साथत मतेभावः २६ नकेव
१७२ लमयमरेण तारणं वापि कूमोयेकाठिन्यादि ... त्याद मयूरिवेति व्याध इव वचित्वाकपोढं निरपराधिनं कालि

विसृज शिरसि पादं वेश्यहं चाटुकारै रुत नय विदुषस्तेषां स्वपदो स्वे मं ... रात स्वकृतरहवि
सृष्टापसपत्न्यलोका मयसृजद्दलतवेला: किं तु संधयमाप्सेन २६ मगय्यदिव कपोढं वि
श्वये लुब्धधर्मा स्त्रियमकृत किरपां स्त्रीजितः कामयानां वलिमेपिवलि मत्वाऽ चेष्टयथ्वां
इव ध्यस्तवल मसितमसौ ई त्यजेत्तत्कथार्थः २७

नं विश्वधेजयानातो यंलुब्धधर्मा लुब्धे व्यसंभावितायेयमो लघुत्वरत्यर्थः लुब्धको हिंसा समत्वमत्यान्तं इति अयंत
नं तयेति वृथाकाञ्च्यादिमान्निति भावः तथा स्त्रीजितः स्त्रियालोनयाजितः तदृश्वांगतस्त्यर्थः कामयाना कामय
वयानं प्राप्तिपायनयस्याः कामयया ति स्वेच्छचरतीतितथा ताम् इति वा नथादित्यात्कर्तरित्युः त्रिंय स्त्रपण वा वि
रूपामकरोत् छिलेनासिकामकरोदित्यर्थः एवं दोषरायित्तिरत्व ... लत्तयावामनरूपेण यो ध्वांत्त वदायसवधानेर
जा वैरोचनि तमर्पितामत्वा भुकापगत रात्यर्थः वलिं वैरोचनिं भुवस्ययत्या ध्वोरतिरर्थः वद्वं येत्यर्थः तत्तस्माद
सितस्य श्रीकृष्णस्य सख्ये रलंअसि तेतयनेनने ... हीतोपापरागं योमियतः एवं चेत्तिप्याकिं नायथेत्यत्राह

म०

६२

राम
१७५

हे कारान्बहुधा कुर्वाणं तमस्य स्वतादलाभाय श्रीकृष्णं गायतीति मत्वाह किमिहेति हे षडंघ्रे इहाष्टानां वनचा
रिणां नोस्माकमग्रतः पुरतः पुराणं बहु सोढं तं यदुपतिं किमर्थं गायसि वृत्तेन काचिदिहासि वितिरिति भावः विज
यसखस्य श्रीकृष्णस्य सखीनां पौरस्त्रीणां मग्रतः तस्य विजयसखस्य प्रसंगो गीयतां एवं चेत्तस्येष्टास्तास्ते वेष्टं कल्पयन्ता
पेक्षितं दास्यतीति स्वत्वं तु वल्लीनां विधिनुष्टि क्षपिता [illegible] सलिंगनेन निरस्तासु च कुचरुजो यासां ताः २४ ननु यदि पौराङ्गि रवा२
न५ यां तव्यशंगता स्तदालिंगनेदोपि तकुचरुजो भवेयुस्तदा मदिष्टं कल्पयेयुस्तस्य ता एव उ: आपाद्य स्वावाहदिवीति स्वर्गभवि

किमिह बहुषडंघ्रे गायसि त्वं यदूनामधिपतिमगृहाणामग्रतो नः पुराणं [illegible]
विजयसखसखीनां गायतां तत्प्रसंगः क्षपितकुचरुजस्ते कल्पयन्तीष्टमि
ष्टाः २४ दिवि भुवि च रसायां काः स्त्रियस्तद्दुरापाः कपटरुचिरहा
सभ्रूविजृम्भस्य याः स्युः चरणरज उपास्ते यस्य भूतिर्वयं
का अपि च कृपणपक्षे उत्तमश्लोकशब्दः २५

रसायां पाताले च याः स्त्रियः स्युस्तासां मध्ये काः स्त्रियः तद्दिते पृथक् पदमव्ययं तस्य श्रीकृष्णस्य दुरापा दुःप्रा
पाः सर्वा अपि स्त्रियः सुलभा एवेत्यर्थः। तत्र हेतुमुक्त्वा विशिनष्टि कपटो रुचिरः सुंदरश्च हासो भ्रूविजृम्भश्च
यस्य तस्य तस्य एव यस्य भगवतः चरणरजः भूतिर्लक्ष्मीः उपास्ते कपटरुचिरहासभ्रूविजृम्भस्य [illegible] ॥
[illegible] बलहृद्यं यं तु विचरत्येकाः ताभ्यां तत्र वशा गता इति भावः तदा [illegible] काहेति [illegible] म
ध्ये [illegible] सर्वाः [illegible] कृपणपक्षे कृपणानां दीनानां पक्षे कोप्यामेव [illegible] य
उत्तमश्लोक [illegible] पदे [illegible] इति भावः एवं भ्रमरं प्रति लक्ष्मीदर [illegible] तादृग्व
[illegible] ते प्रत्युक्तं २५ ॥

भा॰द॰
स॰टी॰
१८०

अपि बतेति । हे सौम्य आर्यपुत्रः श्रीकृष्णोऽधुना मधुपुर्यां मथुरायामास्ते पितृगेहान् स्मरति ... चकिं॰
चिदपि स हरिः कदाचिदपि किंकरीणां नो ऽस्माकं कथां वार्तां गृणीते वदति कदा वा अगरुवत्सुगंधं कुंकुमादिलिप्तं ... २१
अथेति श्रीकृष्णदर्शने लालसा यासां गोपीनां ... प्रियसंदेशैः संदेशैः सांत्वयन् सांत्वयमानः इदं वक्ष्यमाणमभाषत ॥ २२ ॥ अ॰
हो इति यूयं पूर्णार्थाः कृतार्थाः भवत्यो यूयं लोके पूजिताः । कुतः यासां युष्माकं वासुदेवे कृष्णे ...
याः युष्माकं इत्थं भगवति वासुदेवे मनोऽर्पितमिति ॥ २३ ॥ कथं तदर्पितं मात्रेण पूर्णार्था इत्याशंक्य तत्र दान

अपि बत मधुपुर्यामार्यपुत्रोऽधुनास्ते स्मरति स पितृगेहान्सौम्य बंधूंश्च गोपान् क्वचिदपि स कथा नः किं क॰
रीणां [illegible] गृणीते भुजमगुरुसुगंधं मूर्ध्न्यधास्यत्कदा नु ॥ २१ ॥ श्रीशुक उवाच । अथोद्धवो निशम्यैवं कृष्णदर्शनलाल॰
साः सांत्वयन्प्रियसंदेशैर्गोपीरिदमभाषत ॥ २२ ॥ उद्धव उवाच । अहो यूयं स्म पूर्णार्था भवत्यो लोकपूजिताः । वासुदेवे
भगवति यासामित्यर्पितं मनः ॥ २३ ॥ दानव्रततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः । श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे
भक्तिर्हि साध्यते ॥ २४ ॥ भगवत्युत्तमश्लोके भवतीभिरनुत्तमा । भक्तिः प्रवर्तिता दिष्ट्या मुनीनामपि दुर्लभा ॥ २५ ॥
दिष्ट्या पुत्रान्पतीन्देहान्स्वजनान्भवनानि च । हित्वावृणीत यूयं यत्कृष्णाख्यं पुरुषं परं ॥ २६ ॥

लि दानादिभिरन्यैश्च श्रेयःसाधनैर्नानाविधैर्या भगवति वासुदेवे भक्तिर्हि साध्यते न समाधिं तं शक्यते सा भक्तिरुत्त॰
मोत्तमश्लोकेति मुनीनामपि दुर्लभा युष्माभिर्दिष्ट्या सुखेनैव भगवति प्रवर्तिता यथा दिष्ट्या अयमस्माकं महानानंद इत्यर्थः
तत्र दानं वै सत्पात्रे वित्तत्यागः तपोऽनशनादि स्वाध्यायो वेदाध्ययनं संयम इंद्रियनिग्रहः अन्यानि देवेदेनैतपसा
इत्यादिभिः भाववचनात्मकोऽभिमतः नाम्यः पंथा इति श्रुत्यर्थश्च ॥ २४ ॥ किंच पुत्रादीन्सर्वान्त्यक्त्वा यस्मात्सत्यं कृष्णाख्यं परमपु॰
रुषं वृणीत वृतवत्यः एतदपि दिष्ट्या भद्रं जातमित्यर्थः । अतो भवत्यः पूर्णार्था लोकपूजिताश्चेति संबंधः ॥ २६ ॥

राम
१८०

ग्रस्ता १ इह लोके एव स्वोजनोऽत्तुचरितमेव लीलातन्दे वकर्णयोः पीयूषममृतं तस्य विप्रुट्‌कणिका तस्याः सकृदं दनमेव कं तेन विधूता
निरस्ता द्वंद्वधर्मा रागद्वेषादयो येषां ते ऽत एव विनष्टाः असत्कल्पाः अचेतनप्राया इति यावत् लक्षणात्मत्वनपस
नाकाइ इति स्तुतिरप्युक्तिरिति तासमस्तत्वेऽविनष्टा इति छेदात् सपदि तदैव गृहं त्वितेयदन्तु कुटुंबं विहाय दीना विहंगा इव भि
क्षुचर्यां चरन्ति सन्न्यासिवत्ताणधारणमात्रं कुर्वन्ति १८ तर्हि वंचितदाक्षिण्यानन्तादयं ये क्वचित इरुंगता इत्यत्रोद्दवयनि
तिलक्ष्मस्वसरिण्यः स्वबध्वोऽहरिण्यः अज्ञाः कुलिकरुतमिव मृगेविश्वासकर्तुर्गानरूपशब्दं स्वबवयं तिलस्य कुटिलस्य तत्
स्यव्याहृतं भाषणं मृतं सत्यं इति श्रद्दधानाः तस्य नखस्पर्शेन तिव्रत्तेन तीव्रा स्मररुज्या तां तथाभूताः सकृदेतन्मणापि तंवदह

यस्त्वच्चरितलीलाकर्णपीयूषविप्रुट्सकृददनविधूतद्वंद्वधर्मा विनष्टाः सपदि गृहकुटुम्बं दीनमुत्सृज्य दीना
बहव इव विहंगा भिक्षुचर्यां चरन्ति १८ वयमृतमिव जिह्मव्याहृतं श्रद्दधानाः कुलिकरुतमिवाज्ञाः कृष्णवध्वो
हरिण्यः ददृशुरसकृदेतत्तन्नखस्पर्शतीव्रस्मररुज उपमन्त्रिन्भण्यतामन्यवार्ता १९ प्रियसख पुनरागाः प्रेयसा
प्रेषितः किं वरय किमनुरुन्धे माननीयोऽसि मेऽङ्ग नयसि कथमिहास्मान्दुस्त्यजद्वन्द्वपार्श्वं सततमुरसि सौम्य श्री
वधूः साकमास्ते २० ॥

शिमाद्यारम्य अतो हे उपमंत्रिन् हत अन्यवार्ता भण्यतां कथ्यतां तद्वार्तया त्वलमिति भा
वः १९ पुनरागत्य पुनरागतं पत्यादृत्य प्रियस्य समवेष्टनः प्रेयसा प्रियतमेन प्रोक्तेन प्रेषितस्त्वमागाः किमागतो सि
तस्य तेषे मरणसमानं कोऽसि प्रेष्यो हि स्त्रीणां किंयतलि चिरं तस्य भुवनस्य मिच्छति तत् परं यच्छाहि इत्यमिष्टुतः
हृत्तेशाः अस्मान् कथं दुस्त्यजं द्वंद्वं मिथुनी भावो यस्य तस्य भगवतः पार्श्वं समीपं नयसि नेष्यसि तत्राहि हे सौम्य ... सौ
नाम वधूः साकं सहैव तस्य उरसि नित्यं वसतीति माहात्म्य इति २०

भा०द०
२.टी०
१८९

आत्मन्येवेति आत्मन्येव मय्येवोपकरणं तस्मात्स्वान्मीयं तस्य तरस्युक्तं जगत् स्वमेव निमित्तं तस्मादनुपालये हन्मीति पदाम्यां स्थितिल
यकारणं दर्शितं एवं च केवल व्यतिरेकेणैव स्वजात्यापि न समष्टिरूपेण कीर्त्यमिति ... गुणैरिति ... तेनाह
... तत्रैव तावत्पितो पादानकत्वं सिद्धं आत्ममायानुभावेन ... स्वात्मप्रजाये ... तस्मात् ... त्वेन ...
... केन सर्वं तस्यावृत्तिः कारणत्वोपयुक्तसार्वज्ञ्यसर्वशक्तित्वादिगुणयुक्तिश्चाभिप्रेता ... आत्मैवं ... तथा ...
... स्वयमकर्तृत्वेन व्यादिश्य स्वर्गाभिमुख्येऽत्र तत्रोपादानत्वं निमित्तत्वं स्थितिलयकारणत्वान्यविशिष्ट ... गतमभेदाद्यानन्दं ...
... स्वरूपत्वमष्टिस्वरूपं सहारकारणत्वं निवृत्तं चिदचिद्गुणैः कर्मस्वगतानीति विवेकः २९ तदेवमभेदस्यात्मनैव तत्त्वमन्यो निरस्तः
अथ देहात्मभ्रमं निरस्यति आत्मेति आत्मा जीवः व्यतिरिक्तः देहेन्द्रियमनःप्राणादिभ्यः इति शेषः अत एव गुणान्वयः

780

आत्मन्येवात्मनात्मानं सृजे हन्म्यनुपालये आत्ममायानुभावेन भूतेन्द्रियगुणात्मना ३० आत्मा ज्ञानमयः शुद्धो
व्यतिरिक्तोऽगुणान्वयः सुषुप्तस्वप्नजाग्रद्भिर्मायावृत्तिभिरीयते ३१॥

वस्तुतः प्राकृतसत्त्वादिगुणान्वयरहितः यद्वा
गुणान्वय इति छेदः व्यतिरिक्तः कर्मनिमित्तोऽगुणानामन्वयो यस्मिन्निति तथाभूतः अत एव स्वतः स्वरूपतः शुद्धो निर्मलः अस्तु
किं तत्स्वरूपं तत्राह ज्ञानमयः अन्योन्यमात्मा विज्ञानमय इत्यत्रैव स्वार्थिको मयट् ज्ञानस्वरूप इत्यर्थः यद्वा मयडयं प्रचुर
व२ ... ज्ञानमयोऽयमात्मा स्वं मां वा गमयतीति शंकां तस्मात् स्वरूपतद्विरूपस्यैव व्यावर्त्तकत्वोपपत्तिरिति स्वरूपं येन तथाभूतोऽपि देवादि
... देवादिमत्त्वं संसारे कुत्र विलपन् विलपन् सुखदुःखम्प्रभुः ... इत्यादिरूपेण प्रतीतिः तत्राह सुषुप्तेति मायावृत्तिभिः प्रकृति
परिणामभूतमनो बुद्ध्याद्यवस्थाविशेषैर्जाग्रदादिभिस्त्वसत्त्वभ्रान्तिभिर्देवादिशरीरात्मतादात्म्यादिविषयाभिर्देवादिरूपेण प्र
तीयते इत्यर्थः तत्र जाग्रन्नाम यावत्तीव्रेन्द्रियद्वारा बाह्यविषयगोचरान्तरसुखदुःखादिगोचराचरव्याप्तिरात्मस्वरूपगो
चरा तत्र देवोऽहं मनुष्योऽहं मिथ्यामिति सुखेऽस्मि दुःखेऽहमिति प्रतीतिः स्वप्नवृत्तिस्तु तत्र शय्यायां तत्त्वमनुभूतं मां तत्प्रणतदेह कारणतपात्मा
लमात्रावस्थापितया च परमप्रतत्तमस्वरूपे स्वरुत्पादेन्द्रियमकारिका तत्तदेकाकाभावान्न कालेमात्रावस्थापिपरमपुरुष सह वि

राम
१८२

के२

हन्त इत्यादि

भवतीभिरहमपि कृतार्थीकृतः [illegible] हे महाभागा विरहेणापि तु नाथ अधोक्षजे भवतीनां कृतीति पष्ठी प्रभाभियेत्सर्वात्म
भावोधिकृतः प्रस्तुतः सर्वात्मना करणेन्द्रियेण भावो भक्तिः सर्वात्मभावः भावोभिप्रायविशेषोधिकृतः प्रस्तुतः प्रकाशि
त इति वा एष मे महान् अनुग्रहः कृतः अन्तकरणेनाहमपि कृतार्थीकृत इत्यर्थः २७ एवं ताः प्रशंसित्वा प्रियतसंदेशं श्र
यताम् इत्याह हे भद्राः भवतीनां सुखकरः प्रियस्य संदेशः श्रूयतां संदेशं विशिनष्टि यमिति भगवतः रहस्करः रहस्य प्रका
शकः अहं यं संदेशमादायागतः २८ स्वतन्त्रात्मप्रभुमदन्तात्म मनरूपमोदस्थान्ये चिदचिदीश्वरत्वोपदेशपरागेण प्रिय
संदेशवचांस्येव सान्त्वनरूपाण्याहं भवतीनामिति मम सर्वात्मना भावप्रधानेनिर्देशः सर्वेषामन्तरात्मतया
भवतीनां वियोगो मम विश्लेषो नास्ति नन्वात्मानं विहाय शरीरं लक्षितं इति भावः सर्वकारणतया मम्यपि न वियोग इति दृष्टां

सर्वात्मभावोधिकृतो भवतीनामधोक्षजे विरहेण महाभागा महान्मेनुग्रहः कृतः २७ श्रूयतां प्रियसंदेशो
भवतीनां सुखावहः यमादायागतो भद्रा अहं भर्तू रहस्करः २८ श्रीभगवानुवाच भवतीनां वियोगो मे न हि स
र्वात्मना क्वचित् यथा भूतानि भूतेषु खं वाय्वग्निर्जलं मही तथाहं च मनःप्राणभूतेन्द्रियगुणाश्रयः २९

न्तमुखेनाह यथा भूतेषु देवमनुष्यादिशरीरेषु कार्येषु आकाशादीनि भूतानि तत्कारणतया नित्यसम्बद्धानि वर्तन्त इति शेषः वाय्वग्निः जलमि
ति समाहारेत्वेनैकवचनं निर्देशः यथा महाभूतानां तत्कार्याणां च परस्परं वियोगो नास्ति कारणतया तेषु सर्वेषु तत्
तच्चराचरे [illegible] जीवः सदा एतौ श्रोत्रादीन्द्रियाणि शब्दादयः तदाश्रयः उत्पादक सर्वस्य [illegible] अपि से
तो गुणपरिणामविशेषरूपत्वादयं भावः मद्भावो देहोत्पत्त्यादिचेतनवर्गः [illegible] शरीरे कृत्स्नजगदुपादानत्वे
तो मत्तो न वियोगः न हि कारणवियोगकार्यमिति हि कारणस्य वा तत्र मत्स्वावस्थानित्वि [illegible]
सत्त्वकार्येन कारणं हि [illegible] भगवानादिशरीरक स्वरूपविशिष्टं [illegible] तत्त्वं हि तत्कार्याद्युपादानं [illegible]
नरकादीनामन्यकारणकत्वेन तत्र कारणत्वस्य जगदुपादानत्वासिद्धेः तथा धारणव्यवहारकर्म हेतुस्थानालयकारणा

[illegible]

किं मनोनियमनेनेत्यत आह एतदंत इति समाम्नायादयः समुद्रांता एतदंताः मनोनियमनांताः। अंतः फलं मनोनियमनफलाश्च
र्थः। एतदंत इत्येकवचनं समाम्नायादिप्रत्येकाभिप्रायकं नियमितं च मनसि मत्सान्निध्ये फलमेवेति भाव [illegible] समु
द्रांता इवापगा इति समुद्रगामिन्यः पर्यंतगामिन्य एव नदीभिः कार्यं ततः तस्मात् स्थैर्याभ्यासेन [illegible] नि
रुद्धं ततो मत्सान्निध्यं लभ्यत इति तात्पर्यं यद्वा प्रत्यपद्यंतेति [illegible] नियमः तस्य च भावः स्वविषयके [illegible] नि
देवसहस्रो न विद्यत इति एतदंत इति तत्र समाम्नाय उपदेशः। वेदार्थज्ञानं [illegible] योगः विवेको हि साधनं सनकादय
क्तः सांख्यं त्यागः [illegible] तपः [illegible] इंद्रियनियमः सत्यं सत्यवचनं ३३ यत्त्वहं
भवतीनां [illegible] नास्ति तथापि निरतिशयप्रेमवत्वेन [illegible] किं न दर्शयसि [illegible] यद्वेति [illegible] प्रियाः अत एव तान् आह

एतदंतः समाम्नायो योगः सांख्यं मनीषिणां। त्यागस्तपो दमः सत्यं समुद्रांता इवापगाः ३३ यत्त्वहं भवतीनां
वै दूरे वर्ते प्रियो दृशां। मनसः सन्निकर्षार्थं मदनुध्यानकाम्यया ३४ यथा दूरचरे प्रेष्ठे मन आविश्य वर्त्तते। स्त्रीणां
च न तथा चेतः सन्निकृष्टेऽक्षिगोचरे ३५ मय्यावेश्य मनः कृत्स्नं विमुक्ताशेषवृत्ति यत्। अनुस्मरंत्यो मां नित्यम
चिरान्मामुपैष्यथ ३६ या मया क्रीडता रात्र्यां वनेऽस्मिन्व्रज आस्थिताः। अलब्धरासाः कल्याण्यो मापुर्मद्वीर्यचिंतया ३७

दृशां दूरे वर्त्त इति यत् तत्तु मदनुध्यानकाम्यया मदनुध्यानार्थं तच्च मनसां सन्निकर्षार्थं ३४ किं च दूरगोचरे त्वयि मदनुध्यानं मनसः सन्नि
कर्षार्थं [illegible] लोके [illegible] आह यथेति प्रेष्ठे प्रियतमे दूरचरे सति [illegible] यथा स्त्रीणां मन आविश्य वर्त्तते स्थिरं तिष्ठति तथा न
[illegible] चेतः सन्निकृष्टेऽक्षिगोचरे प्रियतमे [illegible] ३५ किं तदनुध्यानेन मनः सन्निकर्षेण च साध्यमित्यत आह मय्येति वि
मुक्ताशेषवृत्ति यत् [illegible] मनस्तन्मयि [illegible] अनुस्मरंत्यो नित्यं मामेव [illegible] अचिरादेव मामुपैष्य
थ ३६ [illegible] मात्रमेतदित्यत्र [illegible] प्रत्ययमाह येति हे कल्याण्यः याः स्त्रियो व्रज एवास्थिताः [illegible] मत्प्राप्तिरभू
दिति भावः वने क्रीडता मया सह न लब्धो रासः क्रीडा याभिस्ता अपि [illegible] मद्वीर्यचिंतनात् तया मामवापुः

उक्तेनैव यद्यपि न मनसो व्यापारः स्थूल एव । न देवाद्याकारप्रतीति रेवं च व्यतिरिक्ता तत्स्वरूपप्रतीतिरपि सुलभा न यावद्भवो ध्यात्
मित्येव प्रकाशते न तु देहेंद्रियादिभ्यो व्यतिरिक्तोऽहमस्मीति प्रतियोगिग्राहक मनो व्यापाराभावात् प्रतियोगिन एव प्रतीतेः यद्यपि
६२ सुषुप्तावपि तिप्रतीतिर्न मायावृत्तिः तथापि छन्नो न्यायेन मायाशक्तिभिरिमुक्तं तदेव संपद्यते देहमहं तदेहाद्यहं मान्यमिनः यार
वश्य बल इत्यस्य भयति कुर्यं तदितस्या रवश्ये निवृत्तिरिस्ययेदायातल्लियमनुनैव याहृये नेति उपस्थितः स्वनादितिवि
भक्तिविपरिणामेन संनिहितत्वात् स्यवश्यते प्रत्युत्स्वनवत्वाद्यायीनिवये नमायापरिणामन्ये नमनसाइंद्रियाणी
करषासमत्यविधमानानापि सर्वोऽभ्यती [illegible] तन्ययेम्र तस्यजातोयान्उलेभान्ध्यायीततन्मनो निरुध्याल्लियच्छेदिति नु२

येनेंद्रियार्थान्ध्यायेत मर्षास्य भवत्वस्थितः तन्निरुध्येंद्रियाणि विनिद्रः प्रत्यपद्यत ३२ ॥ ऽ१

घ१ संबंधः ध्यायतो विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते संगात्संजायते [illegible] कामइत्यादुक्तरीत्या विषयध्यानतस्तेगाद्याया
स्तद्वारा मनसो बंधकत्वमिति येनेंद्रियार्थान्ध्यायीतस्य नेनोक्तं येनैसुपातं मनो विशिनष्टि येन चेंद्रियाणि बाह्या
घ३ नींद्रियाणि प्रत्यपतप्रापकं श्रेयस्तः वेनिद्रोऽनालसः निरुध्यात्स्यवात्स्मिन्नइंद्रियाणि चतिशेषः तेनिद्रः देहा
त्यागति तः अतर्वा सेंद्रियाणि निरुध्यास्त्यस्य मथितत्सुस्य मासित्यादिना नितिष्ठेनम नसामाये यावर्जानो वि
लयानि रुध्यादित्यर्थः अनेन सा अस्म नसावाह्येंद्रियनियमउक्तः कथमतः निनि [illegible] न्नोनि यु
मनो पूर्वक देशस्य अपराविस्यपुरं एवं मनसैरिंद्रियनियमउक्तः कथमत संमंयलम्ये तेन [illegible] ने ति
रवं वक्ष्य सः यामातिपद्येत मर्षः मद्विषयज्ञानेनतत्सुलभामेतिभावः ३२ ॥

पा.न्द
१.मी.
१६३
म४

स्म्याऊचुः कस्मादिति अस्मन्मगलित्वेन ए... ओभितेऽनापाम्नं रज्यं येन हनान्यादि त्राश्च एतन्वौ ये न न घाभूतः नरेन्द्र
माऊदा स्वप्रीतः सुहृत्विश्वभूतः स्थलः कस्मात् योरिहागमिष्यति ४४ स्म्यास्तस्य मार्थम भूः किमस्माभिरिति वनवासि
नीभिः स्वाभिः उरसा विजितामहात्मनः लक्ष्म्याख्यो वाद्यः प्रयोजनं यस्य यथा तत्र ... रवदस्योः ... शेषा ... पुरा
त्मनः श्रीपतेः लक्ष्म्याः स्वतएवाप्त ... मस्तकामस्य ४६ ... न्या जनसङ्गं परमाणुवशीति पुत्रि पिङ्गला ... यो
सुपरमसुखं स्वपतीति ... नित्यानामपि तो स्मार्के तथापि ... सुखं ... दर्शनोपिकृतस्य वेष्य ... शङ्करस्य याग रहा

म५

कस्मात्स्मरहापानि प्राणरज्योरहनादितः नरेन्द्रकन्याऊदा स्वप्रीतः सर्व सुहृत्तः ४५ किमस्माभिर्वनौकोभिर
न्याभिर्वा महात्मनः श्रीपतेराप्तकामस्य क्रियेतार्थः कृतात्मनः ४६ परं सौख्यं हि नैराश्यं स्वैरिण्यप्याह पिं
गला तज्जानतीनां नः कृष्णे तथाप्याशा दुरत्यया ४७ क उत्सहेत संत्यक्तुमुत्तमश्लोकसंविदं अनिच्छतोपि यस्य
स्म श्रीरङ्गान्न च्यवते क्वचित् ४८ सरिच्छैलवनोद्देशा गावो वेणुरवा इमे संकर्षणसहायेन कृष्णेनाचरिताः
प्रभो ४९ पुनः पुनः स्मारयन्ति नन्दगोपसुतं बत श्रीनिकेतैस्तत्पदकैर्विस्मर्तुं नैव शक्नुमः ५० ॥

यो ४७ यद्यपि चैतदेतिका स्वैराह क उत्सहेत उत्तमश्लोकस्य संविदं मेको तवार्तो य सर्वं कोऽनन्त उत्सहेत न को पीत्यर्थः
तत्संवित्त्यागानुत्साहमेव दृष्टान्तभावे न दर्शयन् यस्त विधि पति अनिच्छतो पीति श्रीर्लक्ष्मीरनिच्छतो कामयमान
स्यापि यस्योत्तमश्लोकस्याङ्गादुरःस्थलात् क्वचिदपि न च्यवते ४८ कि च तदिस्मर्तुमशक्याः कुत्व
मित्ति सापि न सम्भवतीत्याह त्रिभिः सरिदिति प्रभो हे उद्धव संकर्षणसहितेन कृष्णेन सरिदादयश्चाचरिताः
विताः ४९ तताः किं स्यात्तत्राह पुनः पुनरिति नन्दगोपसुतं स्मारयन्ति बत कौलिगोरीयतत्राह श्रियः सौन्दर्य
स्य दोषकैतेरा श्रये तस्य भगवतः पदकैः पदाङ्कैः पदकानि इव मत्तिरसो रतिक्तः मत्ययः तैः स्मारयन्तीति एवं च
संचयः अतस्तं विस्मर्तुं नैव शक्नुमः ५० ॥

राम
१८२

782

एवमिति अल्पं प्रियतमेन भगवता दिष्टं श्रुत्वा तस्य संदेशेनागता स्मृतिर्यासां ताः प्रत्ययेन [illegible] हृष्टा उद्धवमूचुः ३८ दि
ष्टेति यदूनामहितः शत्रुरघकृत् दुःखकृत [illegible] कंसः हतः किं ते तद्दिष्ट्या अस्माकं महानानंद इत्यर्थः लब्धाः सर्वेऽर्थाः पुरु
षार्था यैस्तैराप्तैर्मित्रैः सह अच्युतो अधुना कुशल्यास्ते किल ३९ कच्चिदिति हे सौम्य गदाग्रजः श्रीकृष्णः पुरयोषितां प्रीतिं करोति
सव्रीडहासेन उदारेक्षणेन चार्चितो बहुमतो वशीकृतः इति भावः नास्मत्प्रीतिमस्मासु कुर्यादित्यर्थः करोति किं न्विदिति ४० प्रश्ने
४० नन्वेवं स्वतंत्रः स कथं तद्वशः स्यादत आहुः कथमिति तथा कोऽपरयाभ्यर्थ्य स्ववाक्यैः तद्विभ्रमैश्चानुभाजितः कथं ना
नुबध्यतां तद्वध्यस्तेनैवेत्यर्थः ४१ अपीति हे साधो पुरस्त्रीणां गोष्ठीनां मध्ये तत्रोपेयामन्यवाग्यामस्यां जनाल्लेखासंवादि

श्रीशुक उवाच एवं प्रियतमादिष्टमाकर्ण्य व्रजयोषितः ता ऊचुरुद्धवं प्रीतास्तत्संदेशागतस्मृतीः ३८ गोप्य ऊचुः दिष्ट्या
हितो हतः कंसो यदूनां सानुगोऽघकृत् दिष्ट्याप्तैर्लब्धसर्वार्थैः कुशल्यास्तेऽच्युतोऽधुना ३९ कच्चिद्गदाग्रजः सौम्य करोति पुरयो
षितां नानुबध्येत तद्वाक्यैर्विभ्रमैश्चानुभाजितः ४१ अपि स्मरति नः साधो गोविंदः प्रस्तुते क्वचित् गोष्ठीमध्ये पुरस्त्रीणां
ग्राम्याः स्वैरकथांतरे ४२ ताः किं निशाः स्मरति यासु तदा प्रियाभिर्वृंदावने कुमुदकुंदशशांकरम्ये रेमे क्वणच्चरणनूपु
ररासगोष्ठ्यामस्माभिरीडितमनोज्ञकथः कदाचित् ४३ अप्येष्यतीह दाशार्हस्तप्ताः स्वकृतया शुचा संजीवयन्नु नो
गात्रैर्यथेंद्रो वनमंबुदैः ४४॥

४०२

याद्दृच्छिककथांतरं तस्मिन्प्रस्तुते सति तदा नोऽस्मान्स्मरति किं यापान्ते [illegible] स्मान्स्मरति व
यदृच्छयापि स्मरति किमित्यर्थः ४२ कुमुदानि च कुंदानि च कुमुदकुंदे कुमुदकुंदैः शशांकेन च रम्ये वृंदावने क्वणंतौ चरणनूपु
रौ यासां ताभिः रासगोष्ठ्यामस्माभिः प्रियाभिरीडिता मनोज्ञाः कथा यस्य तथाभूतः [illegible] रेमे ताः [illegible]
रति ४३ अप्येष्यतीति [illegible] हे दाशार्ह [illegible]
रस्पर्शादिभिः संजीवयिष्यति यथेंद्रो वनमंबुदैः संजीवयति तद्वत् ४४

प्रीतिं नः स्निग्धसव्रीडहासोदारेक्षणार्चितः कथं रतिविशेषज्ञः प्रियश्च पुरयोषितां ४०२

३१२

भा॰द॰ टी॰ १४५

ऽहेति एवं प्रदर्शितमादिर्यस्य तद्गोपीनां सकृष्णावेशेनात्मनो मनसो विक्लवं [illegible] दृष्ट्वा [illegible] ऽवत्ता
गोपीनां मुकुन्दैव्यन इदं वेद्यमाणं जगौ उद्धवस्यात्मनो गोपस्त्रीनमस्कृतिरेव [illegible] वतीति [illegible] च
गोपस्त्रियो गा विषयो एता इति एताः गोपवध्वः परं केवलं तनुभृतः सफलजन्मानः [illegible]
[illegible] एवं इत्यमात्मनि सर्वात्मनि गोविंद एव रूढभावः प्रेमा लक्षणया [illegible]
नम्रा इ यद्यस्मात् कारणात् भवभियो मुमुक्षवः मुनयः मननशीला वयं च भक्ताः [illegible] दयः
वांछंति न लभामहे इति विभक्तिविपरिणामेन संबंधः यद्रूढभावत्वं प्रीतिर्वा यत एवमतस्तेन तस्य गोवि
न्दस्य कथारसे सानुरागो यस्य तस्य ब्रह्मजन्मभिः शौक्लसावित्रयाज्ञिकैस्त्रिभिर्जन्मभिः किं कोऽतिशयः अनं

दृष्ट्वैवमादि गोपीनां कृष्णावेशात्मविक्लवं उद्धवः परमप्रीतस्ता नमस्यन्निदं जगौ। उद्धव उवाच
एताः परं तनुभृतो भुवि गोपवध्वो गोविंद एव निखिलात्मनि रूढभावाः। वांछंति यद्भवभियो मुनयो व
यं च किं ब्रह्मजन्मभिरनंतकथारसस्य ५८ क्वेमाः स्त्रियो वनचरीर्व्यभिचारदुष्टाः कृष्णे क्व चैष प
रमात्मनि रूढभावः नन्वीश्वरोऽनुभजतोऽविदुषोपि साक्षाच्छ्रेयस्तनोत्यगदराज इवोपयुक्तः ५९

तकथारसत्वमेवातिशयावहं न तु ब्रह्मजन्मेति भावः यद्वाऽनंतकथारसस्य ब्रह्मजन्मभिः किं [illegible] जन्म
भिः यो सर्थः ५८ न तु वर्णाश्रमधर्माणां चोक्ति रूढभावस्तद्भावेपि कथमासां भक्तत्वं इत्या [illegible] घटित [illegible] दर्श
यन्नीश्वरः स्वयमेव सघाताऽकनापि आजने हेतुरिति संभावयन्नाह क्वेमा इति [illegible] स्त्रियः [illegible]
भावः वनचरीरित्यनेन तु संस्कारादिसाधनाभावो भिप्रेतः व्यभिचारशीला इत्यनेन वाच्यकः [illegible] ए
वंविधा न सर्वथाधिकाररहितासां परमात्मनि श्रीकृष्णे रूढो भावः क्व घटमानेति भावः यद्यप्येवं तथापीश्व
रः स्वात्मयाथात्म्यमजानतोप्यनुभजतः [illegible] नापि भावे नानुवर्तमानस्य साक्षाच्छ्रेयमेव श्रेयस्तनोति [illegible] किं

किं कालादिभि हृता धैर्यांशा ता वयं कथं [illegible] विस्मरामहे तत्रश्वस्मारके लिंगे सत्यत्वेति दर्शनोपाततत्रकुटुंब
मपीतिभावः ततश्च वृदः स्वेप एव भगवान् पत्तदत्त इति प्राथ्यते तत्र तु य्यासन्निधापितस्या भगवतः सर्वात्मना निदे
नापेक्ष्या रीति वृजिनार्णवे दुःखाब्धौ मग्नं गोकुलमुद्धरेत्याहुः हे समत्रसर्वोपपत्ति देनाप्नोति इन्द्रस्ते [illegible] कं
मितिभावः नन्वीश्वरो [illegible] कायपो मतश्चाहुः हे मानानाथेति लक्ष्म्याः सह हृषीके [illegible] को [illegible] पयार [illegible] कं
सर्वसिद्धां तस्य लक्ष्मीया केवलका [illegible] त्वेयाकारस्तपालक्ष्म्यानि [illegible] स्य तत्वात् यह एवो चितहिता
भावः नन्वेवमपि कोऽस्थिन्निरक्त्नो वैदैव्ये इत्यत्राहुः व्रजनाथेति व्रजे त्वमुरक्लेव्व हृष्य सत्यामिमाप्यः तमे
गत्या ललितयोदार हासलीलावलोकनैः माध्व्यागिराहृतधियः कथं तं विस्मरामहे ५१ हे नाथ हे रमा
नाथ व्रजनाथार्तिनाशन मग्नमुद्धर गोविंद गोकुलं वृजिनार्णवात् ५२ श्रीशुक उवाच ततस्ताः कृष्णसं
देशै र्व्यपेतविरहज्वराः उद्धवं पूजयांचक्रु र्ज्ञात्वात्मानमधोक्षजं ५३ उवास कतिचिन्मासान् गोपीनां विनुद
न्शुचः कृष्णलीलाकथां गायन् रमयामास गोकुलं ५४ यावंत्यहानि नंदस्य व्रजेऽवात्सीत्स उद्धवः व्रजौकसां
क्षणप्रायाण्यासन् कृष्णस्य वार्तया ५५ सरिद्वनगिरिद्रोणी र्वीक्षन्कुसुमितान्द्रुमान् कृष्णं संस्मारयन्रेमे ह
रिदासो व्रजौकसां ५६ ॥

वाविष्कुर्वंति हे स्यार्तिनाशनेति विषजलादयथा व्यालराक्षसा वर्षमारुतमहेयानलात्
इत्या [illegible] तु कपीडाहारित्वं नद्रुक्षोद्धृष्टमितिभावः ५२ ततइति [illegible] कृष्णसंदेशैर्वाचिकैर्व्यपेता [illegible]
अधोक्षजं श्रीकृष्णमात्मानं सर्वान्तरात्मानं ज्ञात्वा कृष्णं वेव्ये रधोक्षजमात्मानं ज्ञात्वाव्यये [illegible]
रहितं उद्धवं पूजयामासुः ५३ उवासेति शुचः दुःखानि [illegible] पनयन्स्मयमानादभुवनाय [illegible] ५४ यावतीति
यशोनंदस्यापि के व्रजे यावंत्यहानि [illegible] सीतावन्त्यहानि [illegible] दिव्यानि त्वत्सक्तानि [illegible] ५५ स
रिदादीन्पश्यन् तेषु प्रत्येकं कृष्णलीलां [illegible] स्वाभिमतां व्रजौकसां स्मारयन् स्वयं रेमे उद्धवयामास ५६ ॥

तरेन २

सा२

अथानंतरमनुज्ञाप्य आपृच्छ्य गोपानामंत्र्य दाशार्हः उद्धवः यास्यन्नारुरोह रथं ॥ ६४ ॥
निर्गतं व्रजान्निर्गतं तमुद्धवं समासाद्य नानुरागेण प्रोचुः कथंभूताः नानाविधान्युपायनानि पाणिषु येषां ... अश्रु
लोचनाः ६५ उक्तिमेवाह मनस इति नोऽस्माकं मनसो वृत्तयः कृष्णपादांबुजाश्रयाः ...
नामाभिधायिन्यः कायस्तत्प्रह्वणादिषु प्रवणः स्यात् ६६ कर्मभिरिति यत्र क्वचिदीश्वरेच्छया ...
... भ्राम्यमाणानां ... मंगलाचरितैर्दानैः ... चरितानि शुभकर्माणि ... नैवेद्यदानानि
तैः तु सिः कृष्णे भगवति रतिरनुरागः स्यादिति मंगलाचरितप्रदर्शनार्थं दानैरित्युक्तं ६७ एवमिति हे नराधिप राजन्

श्रीशुक उवाच अथ गोपीरनुज्ञाप्य यशोदां नंदमेव च गोपानामंत्र्य दाशार्हो यास्यन्नारुरुहे रथं ६४ तं निर्ग
तं समासाद्य नानोपायनपाणयः नंदादयोऽनुरागेण प्रावोचन्नश्रुलोचनाः ६५ गोपा ऊचुः मनसो वृत्तयो नः स्युः
कृष्णपादांबुजाश्रयाः वाचोऽभिधायिनीर्नाम्नां कायस्तत्प्रह्वणादिषु ६६ कर्मभिर्भ्राम्यमाणानां यत्र क्वापीश्वरेच्छ
या मंगलाचरितैर्दानै रतिर्नः कृष्ण ईश्वरे ६७ शुक उवाच एवं सभाजितो गोपैः कृष्णभक्त्या नराधिप उद्धवः पुनरा
गच्छन्मथुरां कृष्णपालितां ६८ कृष्णाय प्रणिपत्याह भक्त्युद्रेकं व्रजौकसां वासुदेवाय रामाय राज्ञे चोपायनान्यदा
त् ६९ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे भ्रमरगीते सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ४७ ॥

इत्थं गोपैः कर्तृभिः कृष्णभक्त्याकरणभूतया सभाजितः संमानितः सन्निति ६८ अथ कृष्णपदं वा उद्धवः कृष्णेन पालितां लालि
तां इति पाठे उत्कंठितां मथुरां पुनराजगाम ६८ ततः श्रीकृष्णाय नमस्कृत्य प्रीत्याद्युद्रेकं व्रजौकसां मनसि कृत्वा
ह वा पुनः वसुदेवाय श्रीकृष्णाय रामाय राज्ञे उग्रसेनाय च उपायनानि नंदादिभिः समर्पितानि स्वहस्ते समर्पित
वान् ६९ इति श्रीभागवते भावार्थदीपिकायां दशमे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ४७ पूर्वस्मिन्नध्याये कृतोच्यते
तामुभावास्तयोर्गृहं ... अत्राभ्यामीश्वरं गतिः ... अधुना स्वं वचः सत्यापयितुं भगवांस्तयोर्गृहं गत्वा तदिदं च

284

भा२

नायं श्रियोंग इति अंगे वल्लसि उ अत्यंतं नितांतं एकांतं रतिर्यस्यास्तस्याः स्त्रियो लक्ष्म्याः नायं प्रसादोऽस्ति नलिनस्येव गंधो रुक् कांतिश्च यासां तासां स्वर्योषितां स्वर्गांगनानामप्सरसामपि नास्त्यन्याः इतरास्त्रियस्तु कुतः प्रसादविषया इति शेषः दूरतो निरस्ता इति भावः कोऽसौ प्रसादोऽयं श्रियाः स्वर्योषितां च अलब्धः इत्यत्राह रासोत्सवे इति रासक्रीडायां कृष्णस्य भुजदंडाभ्यां गृहीतः आलिंगितः कंठस्तेन लब्धा आशिषो याभिस्तासां गोपीनां उदगात् आविर्भूतः वल्लवीनां मध्ये उदगात् उद्गतो इति वा ६० किंचासां भाग्यं सर्वथा दुर्लभमेव मम त्वेतावदेव प्रार्थ्यमित्याह आसां गोपीनां चरणरेणुषां [illegible] वृंदावने गुल्मलतौषधीनां मध्ये किमपि स्यां केनापि एकेन रूपेण तच्चरणरेणुस्पर्शयोग्य [illegible] कामं वेधं इति तत्र हेतुं वदंस्ता विशिनष्टि या गोप्यः स्वजनमार्य

जु२

नायं श्रियोंग उ नितांतरतेः प्रसादः स्वर्योषितां नलिनगंधरुचां कुतोऽन्याः । रासोत्सवेऽस्य भुजदंडगृहीतकंठलब्धाशिषां य उदगाद्व्रजवल्लवीनां ६० आसामहो चरणरेणुजुषामहं स्यां वृंदावने किमपि गुल्मलतौषधीनां या दुस्त्यजं स्वजनमार्यपथं च हित्वा भेजुर्मुकुंदपदवीं श्रुतिभिर्विमृग्यां ६१ या वै श्रियार्चितमजादिभिराप्तकामैर्योगेश्वरैरपि यदात्मनि रासगोष्ठ्यां कृष्णस्य तद्भगवतश्चरणारविंदं न्यस्तं स्तनेषु विजहुः परिरभ्य तापं ६२ वंदे नंदव्रजस्त्रीणां पादरेणुमभीक्ष्णशः यासां हरिकथोद्गीतं पुनाति भुवनत्रयं ६३ ॥

।रवि

पथं चार्यधर्मं च हित्वा श्रुतिभिर्वेदैरपि विमृग्यां मुकुंदस्य पदवीं भेजुः मुकुंदस्वरूपं तत्प्राप्तवत्यः [illegible] भूरि सर्वाः [illegible] विशेषेण [illegible] या वा इति यद्भगवतः श्रीकृष्णस्य चरणारविंदं रासगोष्ठ्यां स्तनेषु न्यस्तं [illegible] या गोप्यः परिरभ्य तापं तत्स्वा [illegible] जहुरिति संबंधः चरणारविंदं विशिनष्टि श्रिया लक्ष्म्या [illegible] मैरजादिभिर्ब्रह्मादिभिर्योगेश्वरैरात्मनि चित्ते एवार्चितं ६२ इत्थं व्रजस्त्रीणां [illegible] भीक्ष्णशः पुनः नंदव्रजस्य स्त्रीणां पादरजो वंदे [illegible] यासां [illegible] हरिकथोद्गीतं [illegible] पुनाति लोकत्रयं [illegible] ताना ६३

तुर्मुखादिभिश्च २

भा॰द॰
स्कं॰
१८६

क

आहुर्येतिनस्य गमेति [illegible] [illegible] कि नो संगम यितुं [illegible] नो संपृष्टः तो कां तामाह्वयं [illegible] [illegible] लेस्यहो वा
[illegible] [illegible] [illegible] मेव [illegible] लेशोयस्या [illegible] रामया [illegible] यासह [illegible]
ति [illegible] पुत [illegible] ति जिघ्रंती सां [illegible] न्वादं [illegible] चरणेमिति विभक्ति [illegible]
[illegible] जिघ्रंती [illegible] न्तचरणे नु [illegible] नाः नेगनेका मे [illegible] जः पीड [illegible]
ते [illegible] नाः पीडा [illegible] कुर्वती [illegible] स्तना [illegible] मध्यगतं [illegible]
[illegible] यथा तथा को तत्प्रियमयानं

285

आहृय कोलां नव [illegible] मङ्क्रियाविशां कितां [illegible] केरे [illegible] सम्या मपि वे [illegible] रामयारेमे तु लेपार्पण
[illegible] लेपाया ६ सा [illegible] तपकचयोर्हस्तया [illegible] जिघ्रं [illegible] नन्वरणेन [illegible] मृजंती दोर्भ्यां स्तनो [illegible] तं पार्श्व
[illegible] तमानं [illegible] दाति दीर्घतापं ७ एवं कैवल्यना [illegible] प्राप्यैः प्राप्यमीश्वरं [illegible] रागापर्णेनाहो [illegible]
४२ [illegible] दयाच ८ [illegible] हिमेत्यनादिके [illegible] मया [illegible] संगं तेवहहेतुना ९ तस्यैको
मवरं दत्वामानयित्वाच मानदः सहोद्धवेन सर्वेशः स्वधामागमदच्युत १० ॥

अघनं भगवंतं दोर्भ्यां मालिंग्यादि दीर्घं बहुकालात् [illegible] तापमनेन तापम [illegible] ८ सा मे [illegible] केवल्यं [illegible] सं
[illegible] तस्यनाथं मोक्षदं योगिभिरपि दुःप्रापं तं भगवंतमेव [illegible] केवल [illegible] रागार्पणेन [illegible] दुर्भगा [illegible]
[illegible] दुर्भगा [illegible] दीने [illegible] माण मयाचत [illegible] मा [illegible] रति [illegible] स्या [illegible] मोक्ष [illegible] प्राप्यापि केवलं
तुच्छमेवायाचते ति दुर्भगेति [illegible] ८ [illegible] वा [illegible] [illegible] सदनम्
वाप्नोति [illegible] मवा सद कृति [illegible] हित्वा [illegible] नातु [illegible] व्यतो [illegible] शोषः ९ एवमाद्धे [illegible] स्यं याचमानायै
[illegible] मानयित्वा [illegible] भाषणादिभिः संमानयित्वा कामे [illegible] वरं तं दत्वा याचितं सफलीकृत्य पुनरेव्यामो [illegible]

राम
१८

अथोद्धवागमनानंतरं विज्ञाय आगमिष्यामी युक्तं त्रिवक्राकृस्योर [illegible]मेलं च उद्धवस्य तत्र हेतुः सर्वात्मा सर्वांतरात्मा अत एव स
र्वदर्शनः उपगप्त सर्वं मालात्काराकृती तावत्का मेनतप्तायाः सैरंध्र्याः प्रियमिछन् कर्तुमिति शेषः १ गृहमनुवर्णय
ति महार्हैः [illegible]रनर्घैः उपस्करैः उपकरणैः आढ्यं संचितं कामोपायैः क्रीडोपकरणैरुपबृंहितं समृद्धं वितानैरुल्लोचैः श
यनादिभिः आसनादिभिः वितानं गृहोपरि चंद्रोदयः [illegible]पनादिभिश्च तिवा २ सुरभिभिर्दीपैः स्रग्भिर्गंधैश्च मंडितमलं
कृतं तथा नानावर्णैः सुशोभनैः [illegible] कामशास्त्रकृतालेख्यैः कामशास्त्रोपदिष्टैः रतिबंधादिभिः रमिमंडितं ३ गृ
हमिति उक्तविधं गृहं प्रत्यायांतं कृष्णमवलोक्य उज्जातः संभ्रमो यस्याः सा सैरंध्री सद्य स्त्वेवासनात्समुत्थाय सखी

श्रीशुक उवाच अथ विज्ञाय भगवान्सर्वात्मा सर्वदर्शनः सैरंध्र्याः कामतप्तायाः प्रियमिछन् गृहं ययौ १ महा
र्होपस्कराढ्यं वै कामोपायोपबृंहितं मुक्तादामपताकाभिर्वितानशयनासनैः २ धूपैः सुरभिभिर्दीपैः स्रग्गंधैर
पि मंडितं कामशास्त्रकृतालेख्यैर्नानावर्णैः सुशोभनैः ३ गृहं तमायांतमवेक्ष्य सासनात्सद्यः समुत्थाय हि जातसंभ्रमा
यथोपसंगम्य सखीभिरच्युतं सभाजयामास सदासनादिभिः ४ अथोद्धवः साधुतयाभिपूजितो न्यषीदद्दुर्व्याम
भिमृश्य चासनं कृष्णोपि तूर्णं शयनं महाधनं विवेश लोकाचरितान्यनुव्रतः ५ सा मज्जनालेपदुकूलभूषणस्र
ग्गंधताम्बूलसुधासवादिभिः प्रसाधितात्मोपससार माधवं सव्रीडलीलोत्स्मितविभ्रमेक्षितैः ६

भिः सहयथा यथोचितमुपसंगम्याभिसमेत्य समीचीनैरासनादिभिः पादप्रक्षालनादिभिश्च सभाजयामास ४ अथोद्धव
स्तया सैरंध्र्या साधु यथा तथाभिपूजितः तया समर्पितमासनमभिमृश्य स्पृष्ट्वा उर्व्यामेव न्यषीदत् [illegible] गवता
प्राप्य मनुचितमन्वानः केवलमुर्व्यामेव उपविवेश [illegible] लोकानां कामुकानां [illegible]
मेनवीनं [illegible] महाधनं शयनं पर्यंकं विवेश ५ सा [illegible] मज्जनादिभिः [illegible] यता
मापादितस्नाना [illegible] सलीलहसितं [illegible] इंगितैरुपलक्षिता [illegible]

पूजयामास

भा० ८० र० टी० १८७

एवं चेतनाचेतनयोरित्यादि प्रधानपुरुषौ [illegible] पुरुषो [illegible] मोहः स्वर्थः अ[illegible] तो हेतू कारणभूतावेतदुभयं जगन्मयौ त्वा
[illegible] जगद्धेतू रूपावितिविशेषणेनावगम्यते [illegible] भवन्तं विना [illegible] [illegible] [illegible]
त्वाविशेषः जगन्मयौ विशेषणेनानुसंधेयं न चापरमिति [illegible] परमत्वावतारान्तरं नास्तीत्यर्थः [illegible] [illegible]
न प्रधानपुरुषशरीरकत्वविवक्षितं [illegible] शरीरं यस्यास्ति तच्छरीरं प्रकृतिपुरुष योः परमात्मनः [illegible]
शरीरवाचिशब्दानां [illegible] [illegible] विशेषणवाचिनां [illegible] पर्यन्तबोधकत्वात् [illegible] त्मकत्वोक्तान्नामानाविकरण्येन

नदा८

एवं प्रधानपुरुषौ जगद्धेतू जगन्मयौ भवन्तं
न विना किंचित्परमस्तीन्द्वचापरं १० ॥ ६६

एते जगद्धेतू इत्यनेन प्रकृतिपुरुषशरीरकत्वविशेषेण जगदुपादानत्वं विशेष्याकारेण तन्निमित्तत्वं चाभिप्रेतं य
तो विशिष्टाकारेणोपादानत्वमत एव कार्यस्य कारणादभिन्नत्वान्न व्यतिरिक्तं नास्तीत्यभिप्रायेणोक्तं जगन्मयौ त्वा
पुरमिति जगन्मया विलय [illegible] न्वयमुक्तेन जगन्मतादात्म्योक्तेः न चापरमित्यादि रेकमेवेनेति विवेकः न चास्ति परमलोप
नैव निमित्तकारणान्तरमुदास. एवञ्च जगदुदयविभवलयैककारणत्वात् परमात्मसंकल्पकं तादि सर्वाश्चर्य कलो
पार [illegible] परिचितमेवेति भावः १० ननु लोके विविधकार्यवर्गाणां विविधोपादानत्वदर्शनात् कथं जगतोऽस्यैवं
ककारणत्वा [illegible] केयं चैकस्य ममानेकदेवमनुष्यादिपदार्थात्मकत्वमतस्त्वाह आत्मस्वरूपमिति ॥

राम १८७

८६

तस्यादेवीभूय मेवास्य हृबति ३ राराध्यं भक्तिप्रयत्न प्रतिरिक्तोपाये ४ समाराध्यं सर्वेश्वरो ब्रह्मनालस्य परमेश्वरं भगवन्तं समाराध्यके क्व
मंगराग देमने बध्नप्रायया मेरभी मनोभ्या चन्द्रशाला दिविषय सुखं मम सत्वा दमायुत्वा तुष्टत्वा तयतोया चततते लौर्भी
कुमनोषीकुर्वाणिमतीर्थ भगो लिभावः ११ एवं मेरभीम नोरथं सफलो चकार सुके अथाक्रूरा मतं सफलीकर्तुं तद्गृहमजगा
मेत्यास्य अक्रूरभवनामिति किं चिद्गुल्लेनाप्रपत्रस्याने कांश्यि ते ३ ध्वंसा वडामोक्षवाभ्यो सहितो भगवान्कृष्ण अक्रूरस्य
प्रियकर्तुं इच्छा तस्य भवनं प्रति ग्राम्यागात् १२ स इति सो क्रूरस्ता न्नरवरेभ्यो पिश्रेष्ठा नरामकृष्णो ध्रुवा नाराहृतत एवो दीस्य
प्रयुत्थाय नितरां मुदितः परिष्वज्याभ्य नंदता भिनन्दितवान् १३ सोक्रूरः कृष्णरामं वननामवन्दे चकार ३ एवं चेतयालेरा
३ राराध्यं समाराध्य विष्णुसर्वेश्वरेश्वरं यो बुली ते मनोभ्याध्य परमत्वाह्मनोप्यसौ ११ अक्रूरभवने कृष्णः सहरा
मोध्रुवः प्रभुः किं चित्क्रियकोर्षया प्रागात्तकूरप्रियकांक्षया १२ सतान्नरवरश्रेष्ठाना राकोत्थ त्ववांधवान्प्रत्युत्था
यप्रमुदितः परिष्वज्याभिवंद्य च १३ ननाम नृ कृष्णरामं च सतेरप्यभिवादितः पूजयामास विधिवत्कृतासनपरि
ग्रहान् १४ पादावनेजनी रापो धारयं छिरसा नृप अर्हणेना वरैर्दिव्यै र्गंधस्रग्भूषणोत्तमैः १५ अर्चित्वा शिरसा
नम्य पादावंकगतौ मृजन् प्रश्रयावनतो क्रूरः कृष्णरामावभाषत १६ अक्रूरउवाच दिष्ट्या पापो हतः कंसः सा
नुगोवा मिदं कुलं भवद्भ्यामुद्धृतं कृच्छ्राद्दुरंता च्चसमेधितं १७ ॥
तत्सलोकैर प्यभिवादितः सत्का सनपरिग्रहो येस्तावि
धिवत्पूजयामास १४ हे नृपयो क्रूरः पादावनिजे तेषदालो ते याभिर्जलमापस्थापय इति छेदः [illegible]
यीतत्वादाम वंत [illegible] रस्यधारयते अर्हणेना [illegible] दिना वरा [illegible] अर्चित्वा विद्यो रति [illegible]
तस्य मूर्ध्ना पिलेणादौ [illegible] मामृजन् [illegible] लेषु [illegible] यथा [illegible]
पूत १६ [illegible] दिष्ट्या हिनाति [illegible] स्वप्नः [illegible]
[illegible] समेधित सम्यग्वृद्धिं नीवेति १७ ॥

भा॰द॰
श्री॰
१८८

दृष्टांतेयोनिरित्यस्यार्थे त्यादिः तद्दृष्टांतेन आत्मयोनिषितात्मन स्वाद्यपृथग्भावे मत्स्याद्यवतारैः उपाबन्न कारणानि सेषांते
उच्चराचराणां अस्मिन्नेव मत्स्यादिषु तन्मध्ये यः नानाभांति कारणानि मत्स्यादिभिर्न तान्येव न रोमादि तानि [illegible] आत्मना भाति
तिदृष्टांतार्थः एवं भवान्केवलेन्द्र रूपः स्वविमलेनात्मनैक लिप्त रूपकालुष्यादि [illegible] हरलं [illegible] दोषं प्रपश्य
स्तत्त्वरूपेण पदार्थ विष्वक्प्रकाशते योनि षांत्म्योनिषु इति यथा यत्र समाधिनिर्दिष्टास्यापमभिप्रायः [illegible] गानुदेनाम
तुकार्यानामकारणाद्गतिरिक्तं वस्तुत्वं नास्ति कार्यावस्थायां कारणमेव न तत्कार्यावस्था विशेषाविष्टतया बहुधा प्रतिभाति
तत्केवलं तत्र कारणं तयैव कार्यतया बहुधाभानमपि विवर्त्ततया तदा च सोऽहं आनंदैनेकपरारविंदिश एव विशेषेण
तथाभवतः क्षत्रविदश्चिन्तरात्मत्वात्तत्तच्छिद्विशिष्टतया कारणं बहुधाभानमिति तेनैव नुजीव दृष्टांतेन पंचेकस्यानेकधात्व

१ यथा हि मतस्त्वचराचरेषु मत्स्यादयो योनिषु भांति नानाः एवं भवान्केवल आत्मयोनिषु आत्मतां तनोबहुधा विभा
ति २० स्वजीवयोर्लुपलिप्तापि विश्वं रजस्तमः सत्त्वगुणैः स्वशक्तिः नवध्यसे तद्गुणकर्मभिर्दृष्टाभात्मनस्तेषु च व
यहेतुः २१॥

गीरविशिष्टताकारेण भानं तर्हि तत्रादेव कर्मवश्यत्वापत्तिरित्यतो विशेषेन तद्विद्यात्मतं च इति स्वतंत्र
मकर्म स्वतन्त्रयोः नत्येकस्यानेकधावस्थानमेव कर्मवश्यत्वापादकमपितु सुखदुःखादिभोक्तृत्वं तत्तु नत्वास्ति तथा च
वैश्यते अन्यो अभिचाकशीतिभावः २० ननु जीववैलक्षण्यं सच्चिंतं तद्देवोपपादयति स्वजेति स्वया कैः कार्यो
पलक्षस्वाद्यर्थविशेषणान्स्वकैर्जन्माद्यैः प्रकृतिगुणैर्विश्वं रजस्तित्तुपासि सत्त्वं स्वस्वरूपेण स्वावतारेण पातीत्यर्थः य
द्यप्येवं सृष्ट्यादि तद्गुणकर्मभिः जन्माद्विगुणकस्य तद्व्यापारे न बध्यसे तद्गुणापारस्वकर्म्याभावात् स्पाद्विकर्मगुण
एवांतरपुनाभावात्सुखदुःखादिभोक्तृत्वापादककर्मबंधो नास्तीत्यर्थः बंधाभावहेतुं पंन्यासेन बंधहेतुनिराकर्त्वेति
भिन्नहि आत्मनात्मन इति स्वस्वरूपेणावस्थितस्य स्वतः एव निरस्तनिखिलदोषस्य समस्तकल्याणगुणस्य गुणपारवश्य
पादकगुणाभावाद्गुणकर्मान्वयरहितस्यतत्वबंधहेतुभावात्तत्वबंधप्रतिभटध्वमेयोगाच्चनबंधशंकादेतु स्वभाव

भा॰द॰
पु॰रा॰ प॰ ३

शिर
से

छि॰ लि॰ लि॰ लि॰ लि॰

राम
१८८

287

स्वशक्तिभिः स्वविशेषणभूतैः प्रकृतिपुरुषकालैरात्मस्थस्यात्मनः प्रकृतिपुरुषशरीरकत्वात्स्वस्याउपादानभूतात्स्थस्मात्म
नाप्रकृतिपुरुषपोर्थितया स्वेन स्थमित्यर्थः स्वयमत्र तत्रेण विवक्षितं तन्मनेनोपादानांतरस्य निमित्तांतरस्य च व्यावृत्तिः इदं नामरूपविभा
गविभक्तं चिदचिदात्मकं विश्वमत्वा विष्णुर्निर्यत्नतयांतरात्मतया चानुप्रविश्य हे ब्रह्मन् बहुधा ईयसे प्रतीयते ईयत इति पाठे भवानि
त्यध्याहारः स्वात्मव्यापारभूते स्वैर्नैव कर्मीस्वात्मानं प्रकृतिपुरुषशरीरकं जगद्रूपेणापरिणाम्य तत्तेनांतर्यात्मत्वेन चानुप्रवि
श्य स्वपर्येन देवमनुष्यादिशोलबुद्धिविषयतया नानाप्रतीयसे इत्यर्थः अनेन हेतुनैव विश्वं प्रतिपरमपुरुषस्यैकत्वेवप्रकृतिपुरुषवि
[illegible] स्वरूपाणि भिन्नत्वं तदुभयकारणात्वोपपुले सर्वज्ञत्व सर्वशक्तित्वादिगुणयुक्त
त्वं देवादिबुद्धिविषयोऽात्मभूत व त्वर्थं तत्त्वो भवति नलोकिकानां देवादिबुद्धिशब्दयोर्देवादिमात्रविषयत्वे नात्रभवसिद्धत्वा

१५

आत्मस्थमिदं विश्वमत्वा विष्णुस्त्वशक्तिभिः । ईयसे बहुधा ब्रह्मन् श्रुतिप्रत्यक्षगोचरः । १९ ॥

कथं तमाम् एतत्पर्यंततां विश्वस्य महदे को भयकारणं लोके च किं प्रमाणमित्यत्राह त्वं विशेन हि श्रुतप्रत्यक्षगोचर इति श्रुतिप्रत्य
क्षात् तत्र स्वपर्यंत [illegible] भवं सर्वं प्रमाणितुं नात्र विप्रइति श्रुतिः [illegible]
नगृहीतचिदचित् [illegible] [illegible] देवादीनां प्रत्यक्षस्य च [illegible] त्वात्मपापात्मा नातत्वकेत्वे
दि श्रुतेरमा बालविष्टेत्वेन विषय इत्यर्थः न [illegible] [illegible] तलनं [illegible]
[illegible] भावः श्रुतिप्रत्यक्षगोचर इति पाठे [illegible]
हरणोत्वेकात्मतया [illegible] रकत्वे न्यावाध्वितस्यापि कार्यविषया [illegible] नमात्मेव सहोतं [illegible] त्वं यंतियेपा

भा॰द॰ टी॰ १८९

नन्वहं सर्वसृष्ट्यादेः कर्मफलस्य मत्त एव तत्फलं न तु ब्रह्म(?) [illegible] तो हि भोगार्थं त्वच्च जीवेभ्यो निष्क्रिय तन्मदेहायुपायैर्भति हे हम फलकृत्वेति
न [illegible] सत्त्वाद्युपाधिभिः त्वयेति जन्मादि तदर्थं यत्त्वयोपदिष्ट उपदेशो वेदमार्गः [illegible]
[illegible] पाखण्डपथैः वेदपथ [illegible]
सत्त्वमयं विग्रहं बिभर्ति यदा यदा [illegible] परित्राणाय [illegible] योजना
[illegible] कर्मफलभोगार्थं जीव [illegible] रहारा जायन्ते इति भावः २३ तदनि [illegible]
प्रणवली [illegible] सत्वं हे प्रभो अद्य [illegible] केवसुदेवगृहे स्वांशेन बलरामेण सह [illegible]

त्वयोदितोयं जगतो हिताय यदा यदा वेदपथः पुराणः। बाध्येत पाषण्डपथैरसद्भिस्तदा भवान्सत्वगुणं बिभर्ति
२३ स त्वं प्रभो ऽद्य वसुदेवगृहेवतीर्णः स्वांशेन भारमपनेतुमिहासि भूमेः। अक्षौहिणीशतवधेन सुरेतरांश-
राज्ञाममुष्य च कुलस्य यशो वितन्वन् २४ अद्येश नो वसतयः खलु भूरिभागाः यः सर्वदेवपितृभूतनृदेव
मूर्तिः। यत्पादशौचसलिलं त्रिजगत्पुनाति स त्वं जगद्गुरुरधोक्षज याः प्रविष्टः।

सुरेतरांशानामसुराणां तेषां राज्ञां कंसादीनां महीक्षितीनां यानि शतानि तेषां वधेन भूमेर्भारमपनेतुं हे ईश कर्तुम
मुष्य यादवकुलस्य यशो वितन्वन् लक्षणहेत्वोरिति शत्रा देशः। वितन्वन्नपि तु चेत्यर्थः २४ इत्थं भगवन्तं [illegible]
[illegible] तत्र [illegible] करोति अद्येति हे ईश अद्य नो अस्माकं वसतयः गृहाः भूरिभागाः बहुभाग
[illegible] हेतुं वदन् भगवन्तं [illegible] जगद्गुरुः त्वं याः वसतीः प्रविष्टः [illegible]
देवयाः [illegible] पितृभूतानि चनृदेवाश्च मूर्तिः शरीरं यस्य तथाभूतः [illegible] देवता
इत्यादि [illegible] शौचं क्षालनं तेन पवित्रं सलिलं गंगात्मकं त्रिजगत् [illegible]
नोति सर्वदेवपितृभूतनृदेवमूर्तिरिति [illegible] देवादीनां शरीरत्वकथनेन पारतन्त्र्यमुक्तं २५॥

वि२ पु२ राम १८९

288

भवः३

तदेवं स्वेन स्वेच्छया स्थितस्य जीववैलक्षण्यापादकत्वेन कर्मान्वयाभाव [illegible] त्तत एव बंधाभावश्चोक्तः। अथ जीवशरीरवत्स्यादिति तस्य जीवगतबंधमोक्षाद्यस्पर्शिमात्रं देहाद्युपाधेः निर्दिष्टवत् यथा दिदृक्षाविरूपोपाधेः निरूपितत्वाभोगाद्यपूर्वत्वानिरूपितत्वाभावात् चिदात्मनः जीवांतरान्मनागन्तकं विमारः साक्षात्कारित्वाशरीरस्य तं जीवमेवेति भावः। यथा नैति दृश्येत इत्यत्र देहगतत्वं चिदात्मनः स्यादिति पाठांतरं तदाभिदात्मन इत्यनेन द्वितीयो निर्मितः। यथा शरीरगतादेवत्वमनुष्यत्वादिभिदानतयात्मनः साक्षादपि शरीरद्वारा तथा जीवगतो भिन्नतासाक्षाद्भवतः स्याद्यपि तज्जीवद्वारा स्वरूपतत्त्वभवान्वयः द्वितएवभवानित्यर्थः। यद्वा चिदात्मन इति देवगर्भविशेषणं चात्मनः विदविदंतरात्मत्वात्तत्र तु शरीरस्य तद्विद्विकृतत्वाभिमानिन दृश्यभागवत्वाल्पादिभिदा शरीरित्वप्रसज्जतीति भावः। न तु शरीरगतधर्मान्वयराहित्ये पि जीवद्वयभवान्वयोऽवीरद्यतः देहाद्युपाधेर्निरूपितत्वा

देहाद्युपाधेर्निरूपितत्वाज्जीवो मपालान्न चिदात्मनः स्यात् अतो न बंधस्तव
नैव मोक्षः स्यात्तां निकामस्त्वयि नोविवेकः २२ ॥

जीवो नेति जीवस्य कर्मफलत्वसुखदुःखादिभोगार्थेनयाकस्मात्केवलं देहाद्युपाधेर्निरूपितत्वाज्जीवोऽस्ति तव तत्कोऽपाधेन यतितमभवोऽस्तीति भावः। यतो भवोऽस्त्यतः न बंधः अवति न बंधः अतः कर्मबंधः नास्ति तस्मान्मोक्षश्च नास्ति बंधाभावात्तत्स्वयि कमोक्षश्च न स्याताम् ताउभौ न स्यातामिति अत्र एवकारो भेदेनान्वयः अतो बंधमोक्षश्च न स्याताम् इत्यन्वये न तत्र वैयर्थ्यं प्रत्येकमन्वये तु स्यातामिति द्विवचनान्वयानुपपत्तिः यथा न स्यातां बंधमोक्षयोः प्रत्येकमेव निषेधस्त्वेनागतेने भोक्षप्रत्येकमेवान्वयान्वयेत्वावगमस्त्वास्याताम् [illegible] इति द्विवचनम् [illegible] स्यादेः [illegible] रामलक्ष्मणौ [illegible] कर्मवश्यमित्यत आह हे काम त्वयि [illegible] स्यादित्यर्थः देहाद्युपाधेः [illegible] इति कामः केवलस्वेच्छामूलक इत्यर्थः नहि तिष्ठति [illegible] लेश्य तथाह नोऽविवेक इति नोऽस्माकमविवेकः जीवस्य रथ्याथात्म्याविवेकमात्रमूलकः देहाद्युपाधेः कर्ममूलत्वे ज्ञानवानित्यर्थः २२ ॥

निर
देहाद्युपाधिमान् २ उपाधिर्नि २
नि ३

भा॰ द॰ टी॰ १६०

न॰ प्र॰

गतिः प्रकारो यस्यास्तं इति योऽतियत्नेन संभवानिह मनुष्यलोके नोऽस्माकं केवलमज्ञानां प्रतीतः चाक्षुष [illegible] प्रतीतिविषयो जातः [illegible] नेत्रस्माकं [illegible] इहेत्युक्त्या [illegible] [illegible] [illegible] अविद्या [illegible] भवदीयमायाका [illegible] यापाशेन [illegible] मामुद्धि [illegible] एवमेव ममप्रार्थनीयमित्यर्थः २७ इतीति भक्तेनाक्रूरेण [illegible] [illegible] [illegible] यथाक्रूरं प्राह कथं प्रतोवाग्भिः [illegible] संमोहयन्निव स्वयाथात्म्यविषये मोहं जनयन्निव इवशब्देनैव [illegible] [illegible] प्रकर्षेण मोहयन्निवेति लभ्यते २८ उक्तिमेवाह त्वमिति स त्वमिः त्वं नोऽस्माकं गुरुः हितकृत् पितृव्यः पितृभ्राता चातनस्तत्परः

दिष्ट्या जनार्दन भवानिह नः प्रतीतो योगीश्वरैरपि दुरापगतिः सुरेशैः छिंध्याशु नः सुतकलत्रधना-
प्तगेहदेहादिमोहरशनां भवदीयमायां २७ श्रीशुक उवाच इत्यर्चितः संस्तुतश्च भक्तेन भगवान्हरिः
अक्रूरं सस्मितं प्राह गीर्भिः संमोहयन्निव २८ श्रीभगवानुवाच त्वं नो गुरुः पितृव्यश्च श्लाघ्यो
बंधुश्च नित्यदा वयं तु रक्ष्याः पोष्याश्च अनुकंप्याः प्रजा हि वः २९ भवद्विधा महाभागा नि-
षेव्या अर्हसत्तमाः श्रेयस्कामैर्नृभिर्नित्यं देवाः स्वार्था न साधवः ३०॥

कः श्लाघ्यो बंधुश्च नतु कंसादिवन्निंद्यो बंधुर्नोऽप्युपेक्ष्यः अपितु मदंशस्य बंधुरनेनात्यंतप्रीतिविषयत्वमुक्तं त्वमेवंविधः वयं तु रक्ष्यास्तत्र पोतिशोषः गुरुत्वात् हितोपदेशेन हितादिदानेन पोष्याः पितृव्यत्वात् अनुकंप्याः [illegible] कप्रीत्या श्रयत्वात् यतो यतो वै प्रजाः तत्राव [illegible] त्वमेवेति भावः २९ न केवलमस्माकमेव पूज्यः पूज्या अपितु सर्वेषामपीति सूचयन्कमात्मभवद्विधा इति भवादृशा भागवता अत एवार्हसत्तमाः उत्कृष्टतमाः अत एवास्य विशुद्धिरूपश्रेयःकामैः सेव्यमाना नित्यं संनिषेव्याः ॥ ३०॥

सः

राम १६०

तः

१८९

अतएव कोशे आत्मः प्राणाय देहस्याकाशा आनंदेनमाः एवए वानंयती अथुक्तरीत्या कामसो स्पदस्तदुपायभूत त्वमेवेति वक्तुं उपायत्वोपयुक्तगुणेः स्वमेव विशिंषन्नदं यंशरणमिधुमैवेत्याह कइति पंडितइत्यनेचेति विशेषः ॥ पं उत्पश्चैकोवात्वतो अशरणं समीयात्जेत समीदितमायुनत्वे तान्य वस्येति त्यर्थः यो त्वं शरणं समीयात् स मूर्खः इति भा वः तत्रबहुश्री हिपक्षे भक्तानां प्रीतिविषयत्वो क्तौ तत्रतिपदे पुनरुक्ते तन्मुख्यापादकत्वलाभा च्छरण्यत्वोपयुक्तेगुण वत्वमभिप्रेत तत्पुरुषपक्षे तु भक्तप्रीतिविषयत्वोक्त्या प्राप्तत्वोपपत्त्यगुणवत्वे अन्यासह्याग्य विमयत्यत स्मात्याथने वेदनापुत्रवि याशत्त्वस्यवि घनेत्रनेपतोः प्रणम्यति अन्वतनो क्तरवैमिन्नचवदेवकदाचनेति सप्रतिज्ञासत्यनेवचन इत्यर्थः अयमपि पराण्यो पयुक्तगुणः कृतज्ञात् [illegible] तयाकृष्टिकपासंगिकानुषंगिका अन्यतमे तत्के वैदिकाते

कः पंडितस्त्वदपरं शरणं समीयाद्भक्तप्रियादृतगिरः सुहृदः कृतज्ञात् सर्वान्ददाति सुहृदो भजतो भिकामानात्मानमप्युपचयापचयौ नयस्य २६ ॥

स्वलस्तु कलमपि सुकृतत्वे नजानातीति तथा तस्मात् कृतज्ञ एव जया त्रापेदित्तो नतु प्रफलकारणापेक्षितइति भाव ॥ कुतः पतो भवान्सुहृदः भवतो पेक्षकरवत्वोक्षमो न्वितय मोक्तुं स्थानविष्टस्य भजतोभक्तेर्कुर्वतः अस्मया भिकामान्सर्वान् मोहितानदत्तानीति क्रियदेतदभिकामानदत्तानि मतोनेत्वेषायानेः नृपमत्तत्वमेवेति तत्रा पुरुषार्थेन न्यवात्मा नमपिददातीति अतोन मौदपद त्वमुक्तं भवति कथमेत मात्मानं यस्यात्मनः स्वस्यउपचयापचयौ [illegible] न भवत त च मेदः निर्विकारत्वं नववियदेतद्विफलितं २६ अथ बभ्रतस्तु दक्षे तयान [illegible] हिं विव [illegible] लहिं सोलभ्यत पात्वस्यात्सम्प्तलाभनेपमत्वं दृष्टांत्वं वनदंतत्तु [illegible] पत्वेन प्रार्थयाः हिंयेति हेतवादेन सर्वानिराकृतवः सरोशोकमादिदिक्षियोगोप्यस्तु [illegible] शुद्धोपाधु [illegible] कृतमपदा
१२ अनेन दयालुत्वं फलितं सुहृदः हितैकाचरणशीलात् अनेन कंसादिशिक्षाप्यंततः [illegible] द्योतार्थेवेति भावः २

भा.द. टी. १९९

कुरिष्यामः १

पितरि यां पाण्डुः परते स्वर्गं गते सति बाला अत एव अतिदुःखिताः राज्ञा धृतराष्ट्रेण स्वपुरं प्रत्यानीताः तेन सत्रा
पुनावसंतीति प्रश्नः ३२ अविकाण्डजीयन्तराष्ट्रः राजाम्भात्स्वपुत्रेषु प्रवृत्तिरिहि [illegible] बयम [illegible] लयतो धी
मत्स्यतयाम्भतः समानवर्ती तेषु न निश्चितं तत्र स्वं दुःपत्रो दुर्योधनः तद्वशगः [illegible]
त्वं गच्छ साधु वसाधु वा तेषां पाण्डवानां हतमवर्जतं मवस्थानं निमित्तियाव तज्जानीहि त हस्ते [illegible] तेः [illegible]
डवानां शं सुविधास्याम केन या विधास्यामः ३९ इतीति इत्थं समादिश्य आज्ञाप्य ते तां संकर्षणोद्धवाभ्यां सहस्व

पितर्युपरते बालाः सह मात्रा सुदुःखिताः आनीताः स्वपुरं राज्ञा वसंत इति शुश्रुम ३३ तेषु राजांवि
काप्रत्रोभ्रातृपुत्रेषु दीनधीः समो न वर्तते नूनं पुत्रवशानुगः ३४ गच्छ जानीहि तद्वृत्तमधुना साध्व
साधु वा विज्ञाय तद्विधास्यामो यथा शं सुहृदां भवेत् ३५ श्रीशुक उवाच इत्यक्रूरं समादिश्य भगवान्ह
रिरीश्वरः संकर्षणोद्धवाभ्यां वै ततः स्वभवनं ययौ ३६ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे ऽष्टच
त्वारिंशोध्यायः ४८ शुक उवाच स गत्वा हास्तिनपुरं पौरवेन्द्रयशोंकितं ददर्श तत्राम्बिकेयं सभीष्मं
विदुरं पृथां १ सहपुत्रं च बाल्हीकं भारद्वाजं सगौतमं कर्णं सुयोधनं द्रौणिं पाण्डवान्सुहृदोऽपरान्

290

गतं गतवान् ३६ इति दशमे ऽष्टाचत्वारिंशोध्यायः ४८ अथैवं प्रेषितोऽक्रूरः संक्लिष्टान्सुहृज्जनान् पन
रागतः कृष्णवृत्ते न्यवेदयदित्याहैकोनपंचाशतमेन सगत्वेत्यादिना सोऽक्रूरः कौरवेन्द्राणां कुरुवंशो
द्भवानां यशोभिः यशःसु चकदेवशास्त्र [illegible] यत्तस्मादिभिरंकितं हास्तिनपुरं गत्वा तत्र भीष्मेण स
हितमाम्बिकेयं धृतराष्ट्रं विदुरादीश्च ददर्शेति द्वयोरेकसम्बन्धः तत्र पृथा कुन्ती १ बाल्हीकपुत्रः सो
मदत्तः गौतमः कृपाचार्यः भारद्वाजो द्रोणः द्रौणिर्द्रोणपुत्रोऽश्वत्थामा अपरान् सुहृदः ज्ञातीन् २ ह

राम ११९

दिनष्या:

नन्वेवमपि श्रेयस्कामैर्गंगाद्याप्यायां मृच्छिलामयभगवत्प्रतिमानां एव निषेव्यतायाः पावित्र्यावहत्वादित्य तस्राह न
हीति अम्मयानि जलमयानि गंगादीनि तीर्थानि न भवन्ति या इव पावनकरत्वान्न पुनन्ती स्वस्यापकर्षं विना नतया
पुनन्ती स्वयं तथा मृच्छिलामया देवा भगवत्प्रतिमा अपि न भवन्ति याः पुनन्ति किं तु प्रकारांतरेण पुनन्तीत्य
र्थः अभिमतेव पूर्वं विशदयति न इति तानि च ते च [illegible] अम्मयानि देवाश्च उरुकालेन बहुकालेन तत्तपस्य
रिचर्यादिसहचारितेन दीर्घकालेन पुनन्ति साधवो पवदितास्तु दर्शनादेव पुनन्ति अतएव केचिद्देवमात्यत्र तेर्वि
सेव्या२ देवादयो न सेव्या एवेत्यत आह न हीति अम्मयानि तीर्थानि मृच्छिला मयश्च देवा न भवन्तीत्यपितु भवन्त्येव सम्यः इतिन६

न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः ते पुनन्त्युरुकालेन दर्शनादेव साधवः ३१ सभ
वान्सुहृदां वैनः श्रेयान्श्रेयश्चिकीर्षया जिज्ञासार्थं पांडवानां गच्छस्वजनसाक्षयं ३२ ॥

नचापि साधूनां तेषां च महदंतरं इत्याह ते पुनन्तीति तच्छिंसं देवाःसाधो न पवत्वनेनैवासेव्यत्वस्योक्तत्वी
त्पुनरसेव्यत्वाशंका परिहारायोक्तमेवात्सेव्यत्वाय पादरकपवित्रत्वाय पाक्षक्षत्वत दभावयोरेव सूचयोत्स्याद
अतएव ते पुनन्त्युरुकालेनेति पवित्रताकरत्वतारतम्योक्तिःसुगच्छतो किं चाम्मयानि चातो र्वाचा देवत्वादि दी३
शंकायादिनमे व पंचक तमर्थं स्त्वचयन्तो तिम्मायेन तीर्थत्व देवत्वा[illegible]रोवरता [illegible]
कतीर्थत्वाहर्षिम[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
वाघः ३१ तिनितिकी[illegible] प्रगम[illegible] [illegible] [illegible]
पानतो नः श्रेयः कर्तुं इच्छया पांडवानां जिज्ञासार्थं सुखदुःखविचारार्थं [illegible] ३२ ॥

न तीर्थानि२ मया२ देवा२

न कृ१

भा॰ ८
प॰ टी॰
१८८

आत्रेय इति देवसंबंधेनाप्यात्मनो रक्षकत्वमाह आत्रेयइत्यूर्ध्वलिंगैः आत्रेय इति देवस्य अत्रेरात्मजः आत्रेयः दत्तात्रेयरूपकामदे
नो लिशाय अत्रेर्वंशे वधाद्विजमना देवशरणा नमस्कार्यतत्वं उक्तं तदुपदेशंकृत्वा गुणैस्मर्यते वतन्मानि शरणागा
तानां दोषान्वेषणेन रक्षिता इत्याशंक्य तदर्थमाह चक्रेषु कवचलत इति भक्तेषु दोषादृष्टी पितृवत्तस्य ए तस्मिन्नाम्नि मुमुक्षव
नान्वयुधिष्ठिराद्दीनस्मरति अपीति शेषानुशोचया स्मरति किमिद्यर्थः न चाव तत्र इव त्वत्प्रत्ययस्मरणामापि स्मरंति तिं न दी
नमस्तारमात्रेणावनेत्वापावयं भविष्यामेइत्यपि प्राये ण नदीत्वगरणयोरवगुरुहापेमा ९ किंच सपत्नमध्यइति सकारणाम

आत्रेयो भगवान् लक्ष्मः शरण्योभक्तवत्सलः पैतृष्वसेयान्स्मरति रामश्चांबुरुहेक्षणः ९॥
सपत्नमध्ये शोचंतीं वृकाणां हरिणीमिव सांत्वयिष्यति मां वाक्यैः पितृहीनांश्च बालकान्
२ १० कृष्णकृष्ण महायोगिन्विश्वात्मन्विश्वभावन प्रपन्नां पाहि गोविंद शिशुभि
श्चावसीदतीं ११ नान्यत्तव पदांभोजात्पश्यामि शरणं नृणां बिभ्य
तां मृत्युसंसारादीश्वरस्यापवर्गिकात् १२॥ ॥ ॥ ॥

ध्ये हरिणीमिव तथा पाकृताणां मध्ये क्रोशंतीं मां पितृहीनान् बालकांश्च त्वां स्वयं वाक्यैः सांत्वयिष्यति १० एवम्
क्रूरमति परोक्षमुक्त्वा अथ सर्वान्तरं भगवंतं श्रीकृष्णं व्याससंनिधाव्यकामपृच्छतीति वेदनम् एवं कृष्णमात्मीयं रक्षां प्रार्थय
ते कृष्ण कृष्णेति हे महायोगिन्सर्वज्ञ हे सर्वान्तरात्मन् विश्वभावयति स्वभक्तजनेषु वयुक्तं करोतीति तथा
शिशुभिः पुत्रैः सह अवसीदंतीं क्लिश्यंतीं मां प्रपन्नां शरणागतां त्वमेव पाहि १२ ननु ब्रह्मरुद्रादिभ्यः प्र
पत्त्यवसरेषु किं मामेव शरणं गच्छसीत्यत्राह नान्यदिति मृत्युरूपात्संसाराद्बिभ्यतां ब्रह्मादीनामपि वर्ग
प्रदादीश्वरस्य तव पदांभोजादन्यत् शरणं पश्यामि ब्रह्मादीनामपि प्रपत्तृत्वे योगक्षेमत्वात्

ग्रा१

दि १

यथावदितिगांदिनीसुतेः क्रूरः यथावत् यथायोग्यं बंधुभिः सहृद्भिरिष्टैर्यम्भिः साकं संगपेत्यते बंधुभिः सं
दृष्टः स्वकुशलः स्वयमपि सुहृदामव्ययं कुशलं पप्रच्छ २ किंच उवाचेति ततो राज्ञो यतराष्ट्रस्य स्वसुत पापशी
लत्वार्थं कृते विकामात् उपितवान् कथमंतस्य राज्ञः दुष्टाः प्रजाः दुर्योधनाद्याः स्वं ज्ञात्वा यस्मात् आसितेजमा वक्त्रां जैः
अल्पसारस्य मंदः सारोप्यते यस्य स्मृत एव खलभक्तो दीनतु वर्तितशीलमस्यति तथा तस्य ४ तेजइ
त्यादि पार्थेभप्रजानामंतरां यथा तेजः आदित्य गाथ्यादिमानेर्था नेरा दुर्योधनाभिमयत्नेन विषम् स २

लर,

यथा वहुपसंगम्य बंधुभिर्गांदिनीसुतः संदृष्टः स्तैः सुहृद्भ्यो स्वयं चापृच्छदव्ययं २ उवाच कृति
चिंतामानराज्ञो दृष्टविविसया ३ अजस्यास्य सारस्य खलकृतानुवर्तिनः ४ तेज ओजो बलवीर्य
प्रश्रयादींश्च सद्गुणान् प्रजानुरागं पार्थेभ्यो न सहन्ते कौरवैरितं ५ कृतं च धार्तराष्ट्रैर्यजरदाना
द्यपेशलं आचरव्यो स सर्वमेवास्य यथा विदुर एव च ६ यथानुभातरैश्वा स मक्रूरसुपेत्य तउवा
चजन्मनिलयस्मरत्य शुकुले चरणं ७ कुंत्युवाच अपि स्मरंति नः सौम्य पितरौ भ्रातरश्च मे भ
गिन्यो भ्रातृपुत्राश्च जामयः सख्य एव च ८ ॥

सानादिकमुपेपालेऽकठिनं दुष्टं कर्म यच्च विकौर्वितमसोक
रणीयं तत्सर्वं मप्येव्याक्रूराय दृष्ट्या विदुरश्चाचतौ इति द्वयोरेकान्वयः तत्र तेजः पराभिभवसामर्थ्यं ओजः
पुरेन्द्रियसत्त्वं बलं शारीरं धातुर्भुञ्च वीर्यं तेजस्त्वे स्वप्रेरवप्रवेशसामर्थ्यं ६ तत्र दृष्ट्या ... उष्या
विति तत्र दृष्ट्या तु तेन सत्त्वानां सर्वं मेव समाग तस्मात्तरमक्रूरं शुपश्रुत्य समुपेत्य ... ... रंती
नश्रगो मलाले घायथा ... यस्याः सा तमक्रूरमप्युवाच ७ उक्तिमेवाह अपीति पि ... ... र
मे पित्रादयः जो स्मा ... स्मरन्ताप्य स्मरन्ति किं तत्र जामयः कुलस्त्रियः सख्यः सहचर्यः ८ ॥

भा॰टी॰ रा॰ती॰ १९३

यास्यन्निति गां... अस्मत्पुत्रं स्नेहोत्तिरेकः पुत्रलालस्यं पुत्रे आसक्तभृद्भि गतएव तु विषमं भ्रातृपुत्रे [illegible] विषम
तुल्यं राजानं पुत्रतया मध्ये सवंधुभिः श्रोतस्यादिभिः पुत्रोऽहं देन कुपितं [illegible] इव
भिः भोभो इति हे वैचित्रवीर्य हे कुरूणां कीर्तिवर्धन एवंविधस्य तव वैषम्यभाव [illegible]
भ्रातृपित्र्ये पुत्रे उपरते सत्यधुनात्वेन पालनमपि तिष्ठवान् इतोप्यनुचिते निजाव १७ तदात्वमितोपि हीले [illegible]
ष्यादि स्वभावेन रंजयन् स्वामित्व तातामनुरागं जनयन् स्वेषु आत्मीयेषु समो वर्तमानः अविषमः [illegible] कीर्तिं प्रा
प्स्यसि १८ अन्यथा वैषम्यमाचरन् जनैर्निंदितः ततः नरकं यास्यसि प्राप्स्यसि तस्मात्पांडवेषु पुत्रेषु अविशिष्ट

यास्यन् राजानमभ्येत्य विषमं पुत्रलालसं अवदत् सुहृदां मध्ये बंधुभिः सोऽहृतोदितः १६ अक्रूर
उवाच भोभो वैचित्रवीर्य त्वं कुरूणां कीर्तिवर्धन भ्रातर्युपरते पांडोरधुनासनमास्थितः १७
धर्मेण पालयन्नुर्वीं प्रजाः शीलेन रंजयन् वर्तमानः समः स्वेषु श्रेयः कीर्तिमवाप्स्यसि १८॥
अन्यथा त्वाचरँल्लोके गर्हितो यास्यसे तमः तस्मात्समत्वे वर्तस्व पांडवेष्वात्मजेषु च १९
नेहचात्यन्तसंवासः कर्हिचित्केनचित्सह राजन्स्वेनापि देहेन किंमु जायात्मजादिभिः २०॥

त्मजेषु दुर्योधनादिषु विषये समत्वे वर्तस्व १९ ननु न पापिष्ठात्मजेषु यावत्सा पेक्षमनुवर्तमानेषु भ्रात
पुत्रेषु च कथं साम्यं स्यादित्यत आह नेहेति इहलोके कस्य चित्केनचित् साकमत्यंतसंवासः नित्यसम्बन्धस्थि
तिर्नास्ति संयोगवियोगयोः कर्मफलत्वेन यावत्कर्मैव तादित्यर्थः तदेव कैमुत्यन्यायेनाह हे राजन् स्वेन
शरीरेणैव नस्व कीयेन देहेन सहापि नात्यंतसंवासः भार्यापुत्रादिषु सहात्यंतसंवासो नास्तीति किमु वक्तव्य
मित्यर्थः २०॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

७.९२

राम १९३

मपन्निमपि यथावत् कर्तुमशक्तं त्वां मम भगवत्प्रसादिनी अंजलिरेवेत्यभिप्रायेणाह प्रणमति नम इति शु
द्धाय रागद्वेषादिरहिताय किं चित्सानुकूलमात्रापेक्षायेति यावत् अंजलिरेव लं प्रसादयितुमलमिति भावः ब्र
ह्मणे सर्वपरिणतौ श्च निरतिशयस्थले अनेन दर्शनस्य नास्माभिर्विषयमद्य पदं तन्निरभिप्रेतं परमात्मने अन्तः प्रविश्य
प्रभासनेन भक्तत्वत्सनातनरूपमेवासत्यमिति दिव्यमिप्रेतं योगेश्वराय तदयिकार्य नरूपमनेकथा वास्थित न्यास
त्मक योगनिर्वाहकाय योगाय ... युज्यते सर्वात्मसिद्धिरिति योगस्तस्मै निरुपाधिकसर्वविधवधवे एकान्तताय
सुख१ श्रीमत्स्वायस्वर्गापवर्गप्रदत्वेन नमः केवलनमनमेव करोमीत्यर्थः त्वामुक्तविधमहं लपणा शरणंगता शरणागत

नमः कृष्णाय शुद्धाय ब्रह्मणे परमात्मने योगेश्वराय योगाय त्वामहं शरणं गता १३ शुक उ० इत्यनु
स्मृत्य स्वजनं कृष्णं च जगदीश्वरं प्रारुदद्दुःखिता राजन् भवतां प्रपितामही १४ समदुःखसुखो
ऽक्रूरो विदुरश्च महायशाः सान्त्वयामासतुः कुन्तीं तत्पुत्रोत्पत्तिहेतुभिः १५ ॥ ॥ ॥

प्रपितामही
शरणागतोऽस्मीति भावः १३ इत्यनोति इत्युक्तवचनं हे राजन् भवतां प्रपितामही पाण्डुः तस्य स्त्री कुन्ती इत्यर्थः कृष्णं
कृ२ स्वजनं चानुस्मृत्य दुःखिता सती प्रारुदद्रोद १४ समदुःखसुखं च यस्य स कृत्वा सदैति शेषः यद्वा समदुःखसुखः
विसुखं वेदशीनजमनोविकाररहितः शीतनिष्ठत्वादक्रूरो विदुरश्च तस्याः ... प्राणोत्पत्तिजनकं धर्मा निलमा दे
हेतुभि३ भिः तत्कथनेरित्यर्थः स ... पुत्रैरिन्द्रादिपार्थान्तरं तत्र स्मिर्धर्मानुवर्तित्वात् ... तद्रत्यत्ति हेतुभिश्च प्रबोधे
तीसा त्वया मा मेति तः धर्मानुवर्तित्वादि कुपालोराजता ... मदक्ष्मानविषयता ...
येत्पदर्शो सान्त्वयामासतुरित्यर्थः २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

न२

भा॰टी॰
रु॰टी॰
१८४
६२

इत्थंप्रतिबोधितः प्राकृतलग्नहृः पदेति चतुर्भिः हे दानपते दानाधिप [illegible] हेमपद्मे [illegible] संजीवयि
तोऽस्त्वं वौर्यमनिल [illegible] ति संबोधनाभिप्रायः यदा भवान् कल्याणी [illegible] वदति
दाऽनया वाचा नत्यामि इत्यभिप्रायेण यदा तदा शब्दयोः प्रयोगः प्रत्यासन्नो [illegible] र्यणा [illegible]
न्ना नत्यति तत्प्रतिरतिप्राय हिता त्वं वागिति भावः तथापीति हे सौम्य य [illegible] पि भवतो वा [illegible]
[illegible] राहृता चलत्यापि तव चो हृदिन स्थीयते अप्रतापि तन भवति तत्र हेतुं वदन् विशिनष्टि [illegible] गेभवि

घनराहुरुवाच यदा वदति कल्याणी वाचं दानपते भवान् तया नयानत्यामि सर्वं प्रा
प्यप्यामेते २६ तथापि सूनृतासौम्य हृदि न स्थीयते चले उत्रो [illegible] विषमे विधुस्तौदामि
नीयथा २७ ईश्वरस्य विधिं को नु विधुनोत्यन्यथा प्रभान् प्रमे भो राव तारायथा वतीर्णोय
दोऽकुले २८ ॥

यमेयथा सौदामिनी विद्युत्स्फुरत् [illegible] प्रावृषि तत्रभवा सौदामिनी सूत्रा [illegible] स्फटिकशिलामये स्फु
रिला [illegible] चलीयते तद्वदित्यर्थः यद्वा सुदाम [illegible] मालात्तन्मयी सौदामिनीति २७ ननु वंजानतो पि कथम
यं मोहः ईश्वरस्येति को वाऽन्यमा ईश्वरस्य विधिं चेकीर्षितमन्यथा विधुनोति अन्यथा करोति कोऽस्ति बोध्याद
मतत्प्राद भ मे [illegible] यो यदा कुले भगवते भीरसा गमपत्रनहर [illegible] प्रसादतारा प्रावतीर्णः प्रहस्तनसे
तौ बौत्मक भगवत्त्रिकी [illegible] मेव ते माया मोहितमन्मनीषा प्रवर्तत इति भावः २८ उक्तं चैत तद्राव
चौम्य मायत्वात् [illegible] रमवर्त्तिय तत्त्वाच्छेत्य भिप्रयन् केवलं तमेवेश्वरं प्रणमेति यदिति ॥

राम
१८४

293

एतद्देववि दर्शयति जंतुः शरीरी एक एव प्रसूयते न त्वात्मजायादिभिः सह तैर्भाव्यः तथा एक एव प्रलीयते न
हि म्रियमाणेन सह तज्जायादयो म्रियंत इति भावः २१ [illegible] एक एव तु सुकृतं दुष्कृतं फलम् तस्य देहे जीवः स्वयं
मोक्ष भोगापन्नेन वित्तादिस्यामिति भावः २१ यदा चैव सह संवसंति तदा कोपोपार्जितं वित्तं परकरे न या ज्ञा
नामु शास्त्रवत् एव ज्ञेया इत्याह अथ मोपचितमिति संभोजनीया पोष्याः उत्रादयस्तु यथपदेशो त्व मेधमः मह स्या
धर्मेणोपचितं वित्तं हरंति यथाजलौकसो मत्स्यजो वनभतानि जलानि [illegible] हरंति तद्वत् वित्तं चपलता ते स्वकृत्या
आत्मामीय कुषायो य पुस्थानि तेषां प्राणा रायो धनानि पितादयः इत्यादि क्रिया केश्यार्थ भार्याद्यः प्राणशब्दः शरी

एकः प्रसूयते जंतुरेक एव प्रलीयते एकोनुभुंक्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतं २१ अथ मोपचितं वित्तं
हरंत्यन्ये त्वमेधसः संभोजनीयापदेशो जलानीव जलौकसः २२ पुत्रा भार्या नुधर्मेण स्वकृत्या त
मेव पोषितं तेषां प्राणा रायः सुतादयः २३ स्वयं किल्बिषमादाय तैस्त्यक्तो नार्थकोवि
दः असिद्धार्थो विशत्यंधं स्वधर्म विमुखस्तमः २४ तस्माल्लोकमिमं राजन् स्वप्नमायामनोरथं वीक्ष्या
यम्यात्मनात्मानं समः शांतो भव प्रभो २५॥

गोपलसकः तं पुष्टं तमस्त्यात्मप्रमाप्रभोगं कामा नयु नैव [illegible] प्रविशंति २३ स्वयं नमर्थकोविदः त्वात्मनो वक्तुपालो
न जहाति इति भावः तेषां प्राणाः हि मिलनत्वं जः किल्बिषं तत्पोषणोत्थं [illegible] पापाम् आदाय [illegible] अपरे तत्राप्यमनो [illegible]
चित ३ स्वधर्म [illegible] लः स्वात्मा अर्थ मोक्ष [illegible] तः [illegible] हि तत्वा [illegible] पितामिस [illegible] २४ [illegible] मार
सं दर्शितम् आदि हे राजन् तस्मात्त्वात्स्थितेरे वनिवृत्त्वा हि मे देहस्तदेतत् [illegible] [illegible] रथमात्र
ध मनोरथं [illegible] ति संवीक्ष्य सोपात्मात्मना बुध्यास्म [illegible] मनयम् [illegible] इ [illegible] सर्वत्र [illegible] शांतः
रागद्वेषादिविनिर्मुक्तो भव हे प्रभो इति ज्ञान सामर्थ्यं सूच्यते २५॥

भा॰द॰ टी॰ ९५

यद्दुर्विमर्शीपथयाऽनैश्वर्याः तमःप्रकारयां स्वप्रकृत्या इदं ब्रह्मादितनुजालं सृष्ट्वा तद्भुवनं तत्त्वोदितेन प्र॰

विष्टः तत्तत्त्वादिशान् जोणानपि स्वयायाप्रविष्टः तन्सृष्टा तद्देवानुप्रविशेदिति तन्निष्फलयोरन्तरानुप्रवेशश्रुतः गुणान् शब्दादि

विषयान् विभजते प्रस्तादिष्वितिशेषः प्रतिनियतानशब्दादीनेभ्यो विभज्यप्रयच्छतीत्यर्थः अन्येदुरवबोधः इश्वरस्य

विहारः क्रीडा तादृशाविहारतन्त्रात्मिका संसारचक्रगतिर्यस्मात्तस्मै प्रवर्तिकाय परमेश्वराय नमः २९ स यादवोऽक्रूरः न

पतेर्धृतराष्ट्रस्याभिप्रायमभिप्रेत्य ज्ञात्वा सुहृद्भिः पाण्डवादिभिः सम्यगनुज्ञातः पुनर्मधुरामाजगाम ३० शशंसेति हे

इतीतिर

294

यो दुर्विमर्शपथया निजमाययेदं सृष्ट्वा गुणान् विभजते तदनुप्रविष्टः तस्मै नमो दुरवबोधविहारतन्त्रसं

सारचक्रगतये परमेश्वराय २९ श्रीशुक उवाच इत्यभिप्रेत्य नृपतेरभिप्रायं स यादवः सुहृद्भिः समनु

ज्ञातः पुनर्यदुपुरीमगात् ३० शशंस रामकृष्णाभ्यां धृतराष्ट्रविचेष्टितं पाण्डवान्प्रति कौरव्य यदर्थं प्रेषि

तः स्वयं ३१ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे अष्टादशसाहस्र्यां संहितायां धृत

राष्ट्रचेष्टितज्ञानं नामैकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ४९ ॥ ॥

कौरव्य पाण्डवान् प्रति धृतराष्ट्रस्य विचेष्टितं कृतं विषमदानादि यस्य चेष्टितस्य विज्ञानार्थं एव स्वयं भगवता प्रेषित

स्तत्सर्वं रामकृष्णाभ्यां शशंस कथयामास ३० ॥ ॥ इति श्रीवत्सान्वयपयःपारावारराकासुधाकरस्य श्रीगौ

री॰गर्भ॰सम्भूतेन तच्चरणसेवासमधिगतश्रीमद्भागवतार्थहृदयेन श्रीवीरराघवविदुषा विलिखितायां श्रीम॰ ... ब

न्धचन्द्रिकायां दशमस्कन्धव्याख्यायामेकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ४९ ॥ ॥ ... ...

...ः अनन्ताय ... ... भविष्यति वासुदेवप्रद्युम्नानिरुद्धसङ्कर्षणाः ... ...

त३

रानुदेव

ली

एवमप्रा[illegible]यते न

ङ्खवेङ्गःवप

[illegible]प्त

795